Korunk világgazdasága II.

Korunk világgazdasága

Második kötet

A fejlett tőkésországok

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest 1965

Korunk világgazdasága II.

1965

A témakör bővülése és a legutóbbi évek fejleményei szükségessé tették, hogy Korunk világgazdasága címen több kötetből álló művet jelentessünk meg, amely a korábban megjelent Korunk kapitalizmusa I. és II. kötetek helyére lép. A jelen kötet, Korunk világgazdasága II. tartalmazza a Korunk kapitalizmusa II. címen 1961-ben megjelent kötet egyes átdolgozott tanulmányait is.

Írták:

Dr. Benedeczki János
(a negyedik részt)

Dr. Berendik Iván
(a hetedik részt)

Dr. Biró Klára
(a nyolcadik részt)

Fenyő Béla
(a harmadik és ötödik részt)

Dr. Gyenge Zoltán
(a hatodik részt)

Dr. Palánkai Tibor
(a második részt)

Dr. Simai Mihály
(az első részt)

Szerkesztette:

Dr. Nyilas József

Lektorálta:

Dr. Vajda Imre

A kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Dr. Halmosy Dénes — Szerkesztő: Dr. Boronkay Péter
Műszaki vezető: Király Ernő — Műszaki szerkesztő: Novotny Györgyné

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 13

Első rész

Amerikai Egyesült Államok

Az Amerikai Egyesült Államok a tőkés világrendszer leghatalmasabb gazdasági egysége 17

I. A tőkés fejlődés sajátos körülményei és következményei az USÁ-ban 18
1. Az amerikai kapitalizmus „gyarmati" korszaka 18
2. A tőkés fejlődés meggyorsulása a függetlenségi harc győzelme után 20
3. Az amerikai monopoltőkés rendszer kifejlődése és sajátosságai 21

II. Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése és szerepe a tőkés világgazdaságban a második világháború óta 33

1. A gazdasági fejlődés fő mutatói 33
2. Szerkezeti változások az amerikai gazdaságban 35
3. A kereslet fő tényezői és ezek változásai. Szerkezeti változások a bruttó nemzeti termék felhasználásában 41

III. A monopoltőkés csoportok hatalmának növekedése az USA gazdaságában a második világháború után 50

IV. Az Egyesült Államok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak alakulása a második világháború után 55

1. A tőkekivitel szerepe az Egyesült Államok második világháború utáni terjeszkedési politikájában 56
2. Az USA a világkereskedelemben 63
a) Az Egyesült Államok külkereskedelme szerkezetének megváltozása 65
b) Az USA kereskedelmi kapcsolatai az európai szocialista országokkal 67
3. A dollár nemzetközi helyzetének gyengülése 70

V. Az Egyesült Államok társadalmi-politikai rendszerének főbb sajátosságai 72

VI. Az amerikai munkásmozgalom 84

VII. Az Egyesült Államok külpolitikája a második világháború utáni időszakban ... 87

1. Támaszpontok, katonai szövetségek – s az ellenforradalom exportjára irányuló kísérletek 90
2. Az erőpolitika kudarca és ennek okai. Irányzatok az USA külpolitikájában .. 92

Második rész

Nagy-Britannia és a Nemzetközösség

I. Az imperializmus kialakulása Angliában. Az angol imperializmus sajátosságai ... 101

1. Az angol imperializmus „gyarmati" jellege 102
2. Az angol gazdaság fokozatos lemaradása imperialista versenytársaival szemben 106

II. Az angol imperializmus további gyengülése a második világháború időszakában 109

III. Anglia gazdasági fejlődése a második világháború után 111

1. A gazdasági fejlődés problémái és a gazdaság szerkezetének változásai 113
2 Az állam szerepének alakulása az angol gazdaságban 129
3. A tőkekoncentráció előrehaladása. Az angol monopoltőke 138
a) A gyarmati társaságok 141
b) A szigetország leghatalmasabb monopoltársaságai 141
c) Monopóliumok a pénzügyi életben 142

IV. A „Birodalomtól" a „Nemzetközösségig". Az angol imperializmus neokolonialista törekvései" 143

V. Az angol belpolitikai rendszer 152

1. Anglia államrendszere 152
2. Az angol kétpártrendszer 155

VI. Anglia nemzetközi helyzetének és szerepének alakulása a második világháború után. Anglia külpolitikája 165

Harmadik rész

Franciaország

I. A francia imperializmus kialakulásának sajátosságai és fejlődése az első világháborúig 173

II. Franciaország a két világháború közötti időszakban 177

1. A francia gazdaság fejlődésének főbb vonásai a két világháború között 179
2. Franciaország bel- és külpolitikája a két világháború között .....

III. A francia gazdasági élet alakulása a második világháború után 182

1. Franciaország helyzete közvetlenül a második világháború után (1947-ig) 182
2. A francia ipar fejlődése 186
3. Az állammonopolista tendenciák erősödése 192

4. A tőke növekvő koncentrációja és centralizációja 195
5. A francia mezőgazdaság fejlődése 200
6. A francia tőkekivitel és a Franciaországba irányuló külföldi tőke 205
7. Az 1958-ig tartó gazdasági fejlődés árnyoldalai 208
8. Az 1958 utáni gazdasági fejlődés főbb vonásai 211
9. A külkereskedelem alakulása 1958 után 212
10. Az 1958 utáni gazdasági eredmények és a fejlődés negatív oldalai 218

IV. A francia társadalom struktúrájában bekövetkezett változás. A munkásosztály és a parasztság helyzetének alakulása 221

1. A társadalmi struktúra változása 221
2. A munkásosztály és a parasztság helyzetének alakulása 223

V. Franciaország 1947 utáni bel- és külpolitikai fejlődése 226

1. Franciaország belpolitikája De Gaulle uralomra jutásáig 226
2. De Gaulle hatalomra jutása. Uralmának jellege 227
3. Belpolitikai tendenciák De Gaulle uralma idején 229
4. A francia külpolitika alakulása 1947 után 231
5. De Gaulle külpolitikája. A francia atomerőmű. A Párizs–Bonn-tengely. A francia külpolitika új útjai 231

VI. A francia gyarmatbirodalom széthullása 236

VII. Franciaország fejlődésének kommunista programja 243

VIII. A mai francia imperializmus a tőkés világban 246

Negyedik rész

Német Szövetségi Köztársaság

Törvényszerű-e a történelmi ismétlődés? 251

I. A jaltai és potsdami egyezmények. Németország kettészakítása és a Német Szövetségi Köztársaság létrejötte 255

1. A jaltai és potsdami egyezmények 256
2. Az imperialista erők restaurációja a nyugati megszállási övezetekben 259

II. A gazdasági élet alakulása és a monopóliumok hatalmának újjászületése a Német Szövetségi Köztársaságban 262

1. A Német Szövetségi Köztársaság gazdaságának általános jellemzői 262

2. A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági helyzetének alakulása 1950 és 1960 között 263

3. A nemzetgazdaság fejlődésének eredményei az 1950 és 1960 közötti időszakban 268

a) A bruttó nemzeti termék alakulása 268
b) A beruházások és hatásuk a nemzetgazdaságra, főként az iparra 269
c) Az ipar fejlődése és a szerkezetében végbement változások. Az egyes iparágak fejlődése 273

4. A mezőgazdaság helyzete a Német Szövetségi Köztársaságban 278

a) A mezőgazdaság általános jellemzői 279
b) Technikai haladás a mezőgazdaságban 281
c) A tőkebefektetések alakulása a mezőgazdaságban 284

5. A foglalkoztatottság, a bérek és a jövedelmek alakulása Nyugat-Németországban 288

a) A foglalkoztatottság és a munkanélküliség alakulása 288
b) A bérek és jövedelmek alakulása 290

III. A termelés és a tőke koncentrációja és centralizációja 292

1. A monopoltőkés állam pénzügyi politikája a monopóliumok szolgálatában 292
2. A koncentráció és a centralizáció alakulása az iparban és a pénzügyi életben ... 297
3. A neoliberalizmus nyugatnémet változatáról 300

IV. A nyugatnémet monopóliumok harca külső piacokért 303

1. A külkereskedelmi forgalom volumene és szerkezete 303
2. A nyugatnémet expanziós törekvések és a különböző nemzetközi szervezetek .. 306
3. A nyugatnémet monopoltőke és a fejlődő országok 308

V. A Német Szövetségi Köztársaság 1960 utáni fejlődésének néhány kérdése 310

1. Az ipari termelés és a tőkebefektetések növekedési ütemének változása 311
2. A külkereskedelmi forgalom növelése és annak problémái 313

VI. A német imperializmus bel- és külpolitikája 317

Ötödik rész

Olaszország

I. A monopoltőkés rendszer kialakulásának sajátosságai Olaszországban 328

II. A gazdasági élet alakulásának fő vonásai a második világháború után 332

1. A demokratikus erők előretörése. Az olasz alkotmány 332
2. A monopóliumok uralmának konszolidálódása. Az ötvenes évek gyors gazdasági fejlődése és annak okai 333
3. A kiéleződött ellentmondások 340
4. A középbal programja. Gazdasági nehézségek 344

III. Ipar és kereskedelem 353

1. Az olasz ipar szerkezete 353
2. Az olasz monopolkapitalizmus mai szervezeti formái 358
3. Az önfinanszírozás szerepe 360
4. A kereskedelem szerkezete 361

IV. Az állammonopolista szektor 36

1. A gazdaság állami szektorának jellege 362
2. Az IRI, az ENI és az ENEL struktúrája és működése 365
3. Az IRI bankjai 366

V. Mezőgazdaság 367

1. Az olasz mezőgazdaság szerkezete és fő ágai 367
2. A földreform-törvények 372
3. Az olasz mezőgazdaság kapitalizálódása 373
4. A lakosság vándorlása 375

VI. A Dél problémája 376

VII. Olaszország nemzetközi kapcsolatai 380

1. Külkereskedelem 380
2. A fizetési mérleg 384
3. A tőkemozgás 386

VIII. Az olasz haladó erők harca. A szocializmus „olasz útja" 388

Hatodik rész

Svédország — a skandináv országok

I. Svédország nemzetgazdaságának kialakulása és fejlődése a második világháborúig 406

1. A svéd nemzetgazdaság kialakulása és fejlődése az első világháború időszakáig 407

a) Pénz- és hitelrendszer, a svéd gazdaság tőkeellátása 409
b) A társadalmi-politikai változások 409

2. Az első világháború hatása és a háború utáni fejlődés 410
3. Az 1929–30-as nagy világválság hatása. A gazdaság fejlődése a második világháború időszakában 412

II. A skandináv országok gazdasága a második világháború után 414

1. A skandináv országok helye a világgazdaságban 414
2. A termelés és a tőke koncentrációja 415
3. A külföldi tőke szerepe 417
4. Az állami monopolkapitalista szektor aránya és szerepe 418
5. A nemzeti jövedelem és a gazdaság ágazati szerkezete 421
6. A gazdasági növekedés arányai és fő mozgató erői 423
7. Állami gazdaságpolitika — állammonopolista kapitalizmus 425

III. A skandináv országok ipari termelése 430

1. Az ipari termelés fejlődésének általános jellemzői 430
2. Egyes fontosabb iparágak fejlődése 433

IV. A skandináv országok mezőgazdasága 439

1. A birtokmegoszlás és általános jellemzők 439
2. A szövetkezetek szerepe a mezőgazdaságban 444
3. Az állam agrárpolitikája és a kisgazdaságok racionalizálása 445

V. A skandináv országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai 448

1. A külkereskedelmi forgalom alakulása és jellemzői 448
2. A skandináv országok külkereskedelmi kapcsolatai 451
3. Magyarország kereskedelmi kapcsolatai a skandináv országokkal 454
4. A fizetési mérleg és a tőkeexport 455

VI. „Jóléti állam – jóléti társadalom" 458

1. A svéd társadalom 459
2. A svéd munkásosztály anyagi és szociális helyzete 462

a) A munkásosztály életkörülményei 462
b) A svéd egészségügyi és nyugdíjbiztosítási rendszer 464
c) A lakáskérdés 466

VII. A szocializmusért folytatott harc sajátosságai a skandináv országokban 468

1. Az általános társadalmi és politikai tényezők 468
2. A társadalmi-politikai helyzet különbségei 469
3. A szocializmus létrehozásáért folyó harc mai fő követelései 471

Hetedik rész

Ausztria

I. Az osztrák állam és a semleges Ausztria kialakulásának történelmi körülményei .. 478

1. Nagynémetség és az osztrákok nemzeti sajátosságai 478
2. Ausztria „életképtelensége" és a német tőke térhódítása Ausztriában a két világháború között 483
3. Az Anschluss 488
4. Harc az államszerződésért 491

II. Ausztria gazdasági élete 496

1. Az osztrák gazdaság fejlődése a második világháború után 496
2. A gazdaság állami szektora 498
3. Az ipar szerkezetének átalakulása 504
4. Ausztria energiahelyzete 509
5. Ausztria mezőgazdasága 511
6. A lakosság anyagi és szociális helyzete 515

III. Ausztria nemzetközi gazdasági kapcsolatai 518

1. A külkereskedelem irányainak és áruösszetételének megváltozása 518
2. A nyugatnémet monopóliumok térhódítása Ausztriában 526
3. Ausztria és az európai gazdasági integráció 530
4. Ausztria és a szocialista országok gazdasági kapcsolatai 536

IV. Az osztrák belpolitikai rendszer 541

V. A semlegesség perspektívája 546

Nyolcadik rész

Japán

I. Japán földrajzi és demográfiai jellemzése 551

II. A japán imperializmus kialakulásának történelmi előzményei és fejlődési sajátosságai 1945-ig 553

1. A kapitalizmus kifejlődésének történelmi előzményei 553
2. A polgári átalakulás főbb mozzanatai és sajátosságai 554
3. A japán imperializmus külső terjeszkedésének első szakasza (1894–1914) 558
4. Az első világháborútól a második végéig terjedő fejlődés alapvonásai 559
5. A „japán példa" tanulságai 563

III. Japán főbb gazdasági eredményei és problémái a második világháború utáni időszakban 564

1. Japán helye a tőkés világgazdaságban 565
2. Az állam gazdaságpolitikája és a 10 éves (1961–70) program 568
3. Az ipar helyzete és fejlődése 575

a) A fejlődés általános sajátosságai és az arra ható főbb tényezők 576
b) Az ipari termelés és az ipar szerkezetének alakulása 577
c) A tőke és termelés koncentrációja az iparban 579

4. A „Janus-arcú" nemzetgazdaság 580
5. A technikai színvonal és a termelékenység az iparban 585
6. A mezőgazdaság helyzete és fejlődése 586

a) A mezőgazdasági termelés alakulása 588
b) A mezőgazdasági termelés szerkezete és a főbb művelési módszerek 588
c) Földreform – földbirtokmegoszlás 589

7. A külkereskedelem és a fizetési mérleg alakulása és problémája 590
a) A külkereskedelmi forgalom alakulása 591
b) A külkereskedelem szerkezete 592
c) A külkereskedelem területi megoszlása 593
d) A fizetési mérleg alakulása 595
e) A külkereskedelemfejlesztési program 601

8. A japán társadalom anyagi életkörülményei 603
a) A foglalkoztatottság alakulása 603
b) A munkabérrendszer sajátosságai 606
c) A japán monopoltőke – a zaribacu profitjai 611
d) A fogyasztás alakulása 613

IV. Japán politikai fejlődése a második világháború utáni időszakban 617

1. A dolgozók szervezetei, a haladó-hazafias erők célkitűzései 617
2. haladó erők politikai és gazdasági harcának eredményei 619
3. A japán kormányok kül- és belpolitikája. A burzsoá pártok 622

ELŐSZÓ

A világgazdaság jelenlegi helyzetét több kötetből álló műben kívánjuk bemutatni.

A „Korunk kapitalizmusa I." címen megjelent első kötet a mai kapitalizmus néhány leginkább vitatott elméleti problémájával foglalkozott, s a legfejlettebb tőkésországokban végbement fejlődés alapján igyekezett általános következtetéseket levonni korunk kapitalizmusának egészére vonatkozólag. Az elméleti problémák tárgyalása s az elemzés általános következtetései azonban önmagukban nem adnak teljes képet az egyes tőkésországok konkrét helyzetéről. A mai kapitalizmus igen bonyolult gazdasági, társadalmi és politikai összefüggéseket rejt magában, s az általános törvényszerűségek mellett sok a kivétel az egyes országok sajátos viszonyai, jelenlegi helyzete és történelmi adottságai folytán. Maguk az imperializmus „mintaállamai" között is jelentős eltérések mutatkoztak a fejlődés menete, üteme és iránya tekintetében.

E második kötet, "Korunk világgazdasága II." ezért külön-külön vonja konkrét elemzés alá az egyes fejlett tőkésországokat, s ily módon vizsgálja meg egy-egy ország gazdasági-társadalmi és politikai fejlődését. Amitől az összkép, az imperializmus egész rendszere szempontjából — mint mellékes körülménytől — az első kötetben szereplő elemzésben elvonatkoztathattunk, az egyes országok sajátos fejlődésének vizsgálatánál mint lényeges s nem elhanyagolható tényezővel kellett számolnunk. Ezért ebben a kötetben jobban ki kellett térnünk a részletekre, a kivételekre, az egyes országok sajátosságaira is. E második kötet ugyanakkor egész elvi mondanivalójában a legnagyobb mértékben támaszkodik az első kötet elméleti megállapításaira, s egyszersmind kiegészítője, fontos tartozéka is annak.

Korántsem állíthatjuk azonban, hogy a tőkés világrendszer ábrázolása ilyen módon már teljessé vált. Nagyon sok gazdasági vagy politikai szempontból fontos ország egyáltalán nem szerepel e kötetben sem, bár a korábbi (1961) második kötettel szemben mint új tanulmányt iktattuk be Olaszországot, Svédországot, illetve a többi skandináv országokat és Ausztriát. Mégis, e két kötet egymást kiegészítve már nagyban-egészben tájékoztatást nyújt az egész tőkés világ, s azon belül különösen a vezető tőkésországok fejlődéséről.

A fejlődő országok kérdéseinek az elmúlt években végbement előtérbe nyomulása szükségessé tette, hogy ezen országok problémáival a készülő külön kötetben

(Korunk világgazdasága III.) foglalkozzunk. A negyedik kötet (Korunk világgazdasága IV.) a szocialista országok gazdaságával foglalkozik majd.

Az egyes tanulmányok szerkezete, belső felépítése és tematikai súlyozása nem egységes. Ez szükségképpen következik abból, hogy a különböző országok fejlődése más és más kérdéseket állít előtérbe, s ezért egyes esetekben a politikai, máskor pedig a gazdasági problémák megvilágítása, vagy éppen a társadalmi szerkezet bővebb elemzése látszott célszerűbbnek. Mindezek ellenére igyekeztünk az egyes tanulmányok között az összhangot megteremteni. Ebben a törekvésünkben nagy segítségünkre volt a kötet lektora — Vajda Imre professzor —, akinek ezúton is köszönetet mondunk.

Reméljük, hogy e kötet eléri majd célját, hozzájárul a tőkésországok gazdasági és politikai fejlődésének megvilágításához, elősegíti az egyetemi oktatást és megkönnyíti az olvasóközönség számára is a tájékozódást a nemzetközi kérdésekben.

A szerzők

Első rész

Amerikai Egyesült Államok

Írta: *Dr. Simai Mihály*

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK A TŐKÉS VILÁGRENDSZER LEGHATALMASABB GAZDASÁGI EGYSÉGE*

Az Amerikai Egyesült Államok — 50 állam föderációja — a kapitalista világgazdaság leghatalmasabb gazdasági egysége. Területe 9,4 millió km², tehát csaknem akkora, mint Európa. Lakosainak száma 193 millió, vagyis a tőkés világ lakosságának több mint 8,5%-át tömöríti. Részesedése a tőkés világ ipari termelésében és bányászatában ennél lényegesen nagyobb. *Az Egyesült Államok adja a kapitalista világgazdaság gyáripari termelésének és bányászatának több mint 45%-át, a tőkés világ fémfeldolgozóipari termelésének fele (49,5%-a), vegyipari termelésének 45,5%-a az USA-ból származik. Részesedése a világkivitelben 17, a világimportban 11% körül mozog.*[1]

Az amerikai dollár — pozícióinak az utóbbi években végbement gyengülése ellenére is — a tőkés világ vezető valutája.

Az amerikai társaságok a tőkés világ leghatalmasabb monopolszervezetei, az ipar, a kereskedelem és a közlekedés minden fontosabb ágazatában.

A tőkés gazdálkodás rendszere az USA-ban érte el fejlődésének legmagasabb színvonalát, s itt nyújtotta a kapitalizmus a tömegeknek a legtöbbet, amit nyújtani tudott.

Vezető helyen áll azonban az USA a monopoltőkés rendszerre jellemző gazdasági és társadalmi ellentmondások mélységét tekintve is. Gazdaságának labilitása a háború utáni évtizedek monopolista „stabilizátorai" ellenére is igen nagy, s *a felhalmozott gazdagság a létbizonytalanság igen magas fokával párosul.*

A multimilliomosok, milliárdosok maroknyi csoportja és a dolgozó tömegek közötti mély szakadék mellett az egyes osztályok különböző rétegei között is igen nagyok a különbségek, s az alapvető társadalmi ellentétek gyakran bonyolultan, a legkülönbözőbb formákban jelennek meg. Az utóbbi évtizedekben végbement bizonyos nivellálódás ellenére, óriási különbségek vannak az egyes területek fejlettségi színvonala között is.

Az Amerikai Egyesült Államok sajátos helye a tőkés világgazdaság rendszerében, a termelőerők fejlettségi színvonala, a tőkés világon kialakult legmagasabb életszínvonal és a társadalmi, gazdasági ellentmondások sajátos meg-

* A kézirat a szerző részéről lezárva 1964. október 1-én. A legújabb fejlemények miatt szükségessé vált kiegészítéseket pótlólag iktattuk a szövegbe. *(A szerk.)*

[1] Saját számítások, 1962–64-es adatok.

jelenési formái *az amerikai kapitalizmus fejlődésének történelmi körülményeiben, sajátos politikai, gazdasági és természeti tényezőkben gyökereznek.*

I. A TŐKÉS FEJLŐDÉS SAJÁTOS KÖRÜLMÉNYEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI AZ USÁ-BAN

A kapitalizmus kibontakozásának a mai Egyesült Államok területén *két fő szakasza* volt. Az első az ún. gyarmati időszak, amely az angolok elleni függetlenségi harcig, az amerikai forradalomig terjedt, a második a forradalom győzelmével kezdődött, s lényegében a polgárháború, a rabszolgaság eltörlése utáni évtizedekig, az imperializmus kialakulásáig tartott.

1. Az amerikai kapitalizmus „gyarmati" korszaka

A tőkés termelési viszonyok kialakulása Észak-Amerikában gyarmati körülmények között kezdődött meg.

Azt a tényt, hogy az Egyesült Államok gyarmati sorból vívta ki függetlenségét, a hivatalos propaganda ma sok vonatkozásban igyekszik kihasználni az USA népszerűsítése és a volt gyarmati és függő országok „megnyugtatása" érdekében.

Gazdasági téren nemegyszer példaként állítja az amerikai fejlődést a volt gyarmati és függő országok elé, azt hangoztatva, hogy éppúgy nyitva áll számukra a gyors fejlődés útja tőkés körülmények között is, mint annak idején Amerika számára. Emellett — s ez a gyakoribb — az USA antikolonializmusát igyekeznek vele bizonyítani.

Ezek az állítások „megfeledkeznek" a mai világgazdasági és nemzetközi politikai viszonyokról, a mai tőkés nemzetközi munkamegosztás sajátosságairól és az elmaradott országok egyre kedvezőtlenebbé váló helyzetéről a nemzetközi munkamegosztás tőkés rendszerében, s elhallgatják az amerikai imperializmus kolonialista politikájának történetét, amely legfeljebb időben és méretekben maradt el versenytársai mögött. *Ugyanakkor történelmileg is hamis párhuzamot vonnak.* Észak-Amerika gyarmatosítására az imperializmus előtt került sor. A függetlenségi harc idején *a szakadék* az amerikai gyarmatok és az európai gyarmattartók között a gazdasági fejlettség szintjét tekintve *nem volt oly nagy, mint ma a volt gyarmatok és az ipari országok között.* Ezen túlmenően azonban, a gyarmati leigázás már a kezdeti időszakban is számos vonatkozásban különbözött az Ázsiában és Afrikában alkalmazott formáktól. Az észak-amerikai gyarmatok ún. *telepes gyarmatok voltak*, ahol az európai, kezdetben főleg a gyarmattartó országokból származó telepesek az őslakosságot csaknem teljesen kiirtották, s ők telepedtek a helyükre.

Kezdetben az európai gyarmattartók érdekeinek megfelelően a termelőerők fejlődése itt is egyoldalú és lassú volt, s főleg mezőgazdasági cikkeket (gabonát, dohányt, rizst, gyapotot) termeltek Európa számára. Igen korán megjelent azon-

ban az ipar is, amelyet eleinte ugyan csak a kézművesek képviseltek, de már a XVII. század második felében létrejött néhány manufaktúra. Az iparcikkszükséglet túlnyomó részét azonban hosszú időn keresztül Anglia szállította.

Az afrikai és ázsiai gyarmatok többségében a tőkés fejlődés döntően külső tényezők hatására indult meg, amely megkezdte ugyan a hagyományos társadalmi formációk bomlasztását, de azokat bizonyos fokig konzerválta is. Az amerikai gyarmatokon a sajátos körülmények az anyaországhoz viszonyítva is meggyorsították a gyarmati viszonyok között, *de a belső, saját talajon induló kapitalizmus fejlődését.* Az amerikai gyarmatokra érkező új telepesek jelentős részét a szabad földterületek vonzották Amerikába, ahol egy-két kivételtől eltekintve *általában a feudális kötöttségektől mentesen fejlődhetett a mezőgazdaság.* A telepesek ebben az időszakban (szemben a XIX. század második felével) még általában fizettek a földért a kereskedő társaságoknak, amelyek Európából való elszállításukat is lebonyolították, vagy a gyarmatok tulajdonosainak. A vételár azonban igen alacsony volt. E földterületeken kezdődött meg az USA-ra hosszú ideig jellemző tőkés kisárutermelő farmgazdaságok kialakulása.

A gyarmatokon általában a munkaerő olcsó. *Amerikában a bevándorlás kezdeti időszakai óta magasabb volt a munkaerő ára, mint a gyarmattartó országokban. Az elvándorlást lehetővé tevő nagy szabad földterületek, az őslakosság kiirtása miatt szinte állandó volt a munkaerőhiány, s ennek következtében a munkabérek viszonylag magasak voltak.* 1690-ben „New England" angol gyarmaton pl. a munkabérek hatszor nagyobbak voltak, mint Svédországban, és Pennsylvániában háromszor akkorák, mint Angliában.

Részben a munkaerőhiánnyal és a belső vándorlás nagy lehetőségeivel függött össze az is, hogy az amerikai kapitalizmus felhasználta az olcsó munkaerő biztosítására a kizsákmányolás legkegyetlenebb formáját, *a rabszolgaságot és az ún. szerződéses rendszert.* Az előbbi a négereket, az utóbbi pedig a fehér bevándorlók egy részét sújtotta. A XVII. század hatvanas éveiben már mintegy 450 000 néger és indián rabszolga dolgozott Észak-Amerikában. A négerek rabszolgaságával párhuzamosan kialakult a „fehérrabszolgaság" sajátos formája is, a „szerződéses" rendszer. A szerződéses munkások között kétségkívül voltak olyanok is, akik önként szerződtek 4—5 évi munkára Amerikába, többségük azonban szorongatott helyzetében kénytelen volt elfogadni a munkáltatók ügynökei által felkínált olyan szerződéseket, amelyek Amerikába érkezésük után, családjukkal együtt, gyakorlatilag életfogytiglanra egy munkáltatóhoz kötötték őket. Sokan egyszerűen emberrablás áldozatai lettek, s így váltak fehér rabszolgává. De bármilyen nehéz körülmények között is éltek ezek, még mindig jobb helyzetben voltak, mint a négerek.

Nyilvánvaló természetesen, hogy e kegyetlen kizsákmányolási formák fennmaradása egészen a XIX. század 60-as éveiig nem magyarázható csupán a munkaerőhiánnyal, amely erre „kényszerítette" a földbirtokosokat. *A rabszolgarendszer alapvető oka az a hatalmas haszon volt, amit a rabszolgakereskedelem s az ingyenes rabszolgamunka biztosított.* A rabszolgamunka és a rabszolgakereskedelem nagy vagyonok felhalmozásának volt egyik fontos forrása az Újvilágban.

[2] B. Kemmerer: American Economic History. New York, 1959. 33. old.

Két példa: A *Morgan-család* eredetileg rabszolgakereskedelemmel foglalkozott, *Gould* fehér bőrű rabszolgákkal, főleg a német földesuraktól szerzett jobbágylányokkal kereskedett.

A feltörő amerikai tőkésosztály terjeszkedésében tehát az erőszak és az elnyomás hasonló eszközeit alkalmazta, mint a nyugat-európai államok tőkésosztálya a gyarmati hódítások első szakaszaiban.

Az amerikai rabszolgaság ugyanakkor az „eredeti felhalmozás" jelentős eszköze volt Európában is.

Marx a Tőke I. kötetében erről a következőket írja: „A nemzetek minden olyan gyalázatossággal büszkélkednek, ami az eredeti felhalmozás eszközéül szolgált... Liverpool a rabszolgakereskedelem alapján nőtt naggyá. Ez volt az ő módszere az eredeti felhalmozásra... 1730-ban 15 hajót foglalkoztatott a rabszolgakereskedelemmel... 1792-ben 132-t... Az európai bérmunkások burkolt rabszolgaságához szükség volt arra az alapra, amit az új világ sans phrase (leplezetlen) rabszolgasága nyújtott."[3]

2. A tőkés fejlődés meggyorsulása a függetlenségi harc győzelme után

A kapitalizmus fejlődésének *második szakasza* az Amerikai Egyesült Államok megszületése, a függetlenségi harc győzelme után (1775–1783) kezdődött.

Az amerikai angol gyarmatok forradalma a tőkés fejlődés következménye volt. A kapitalizmus fejlődésével, az egységes piac kialakulásával s a gyarmatok közötti gazdasági kapcsolatok erősödésével létrejött az amerikai nemzet. Az erősödő amerikai nemzeti burzsoázia, a farmerek, kis- és középtőkések szembekerültek az angol kereskedőtársaságokkal, amelyek továbbra is a nyersanyagtermelésre akarták korlátozni a gyarmatok gazdaságát, akadályozták az önálló kereskedelem s a helyi ipar fejlődését és a földfoglalást, hatalmas adókat vetettek ki a gyarmatokra stb. (Egy 1750-ben hozott törvény pl. megtiltotta a gyarmatokon a vasipar kiépítését, az 1763-as királyi proklamáció a nyugati területeken megtiltotta a földfoglalást stb.)

Az amerikai gyarmatok forradalma jelentős mérföldkő a világkapitalizmus történelmi fejlődésében. Nemcsak az új Egyesült Államokban teremtette meg a tőkés rendszer rohamos növekedésének alapjait, hanem Európában is megrázkódtatta a feudalizmust, sok országban megerősítette a kibontakozó polgári forradalmat, és ösztönözte a nyugati félteke többi országában is a burzsoá forradalom érlelődő erőit.

Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése a forradalom győzelme után két irányban fejlődött: Az egyik az *északi területek útja.* Itt a védővámok segítségével viszonylag gyors fejlődésnek indult az ipar, erősödtek és nyugat felé terjeszkedtek a farmgazdaságok. A másik irány a *déli ültetvények fejlődése*, ahol nemcsak fennmaradt továbbra is a rabszolgaság, hanem nőtt a rabszolgák száma és fokozódott kizsákmányolásuk is. Mint ahogy Marx írja, az „Egyesült Államok régebben többé-kevésbé patriarkális rabszolgagazdálkodása kereskedelmi-

[3] Marx: A tőke. I. kötet. Szikra, 1949. 820–821. old.

kizsákmányoló rendszerré" alakult át.[4] A néger rabszolgák száma 1860-ra elérte a 4,4 milliót, tehát egy évszázad alatt tízszeresére nőtt. A rabszolgaság intézményét támogatták az angol kereskedők is, akiket szoros kapcsolat fűzött a déli ültetvényesekhez, s akiktől az USA gazdaságilag továbbra is nagymértékben függött.

Az Észak és Dél közötti ellentmondás vált ebben az időben az Egyesült Államokon belüli egyik fő ellentétté, s polgárháborúhoz vezetett.

Az ültetvénytulajdonosok minduntalan megsértették az ún. Missouri-megállapodást, amely megtiltotta, hogy a rabszolgaság a 36° 30′ szélességi foktól északabbra terjedjen. Az északi burzsoázia egy része (pl. a textilgyárosok, akik Délről kapták a gyapotot) maga is gazdaságilag érdekelve volt a rabszolgarendszerben, s ez hosszú időn keresztül különböző kompromisszumok forrásává vált a déli ültetvényesekkel. A néptömegek, különösen a nyugati irányban terjeszkedő farmerek, az ipari burzsoázia s a fiatal munkásosztály azonban ellenezték a rabszolgaságot. Az *ipari burzsoázia* már régebben szembefordult a rabszolgamunka ipari alkalmazásával, mert állandóan fennállt a veszélye annak, hogy a rabszolgák tönkreteszik a drága gépeket. Félt az olcsó rabszolgamunka által teremtett konkurrenciától, s ellene volt a rabszolgaságnak azért is, mert ez akadályozta a belső piac fejlődését. A *farmerek* földjüket féltették a nyugat felé terjeszkedő ültetvényesektől, s őket is veszélyeztette a déli ültetvények által teremtett konkurrencia. A *munkásosztály* pedig azért volt ellene a rabszolgaságnak, mert a jobb életkörülményeiért (pl. a 8 órás munkanap bevezetéséért) folytatott harcát akadályozta a rabszolgarendszer fennmaradása, s mert félő volt, hogy a rabszolgaság tovább terjed észak felé. Az Észak és Dél közötti ellentét kirobbanása elkerülhetetlen volt. 1854—56-ban Kansasban fegyveres harc tört ki a farmerek és a rabszolgatartók között, amelyben a kormány a rabszolgatartókat támogatta. Fokozódtak a rabszolgalázadások is. (Az egyik legjelentősebb 1859-ben tört ki John Brown vezetésével.) Éleződött a harc a haladó erők s a rabszolgatartók és szövetségeseik között. *Lincoln elnökké választásával, 1860-ban a haladó burzsoázia többségre tett szert a Kongresszusban, mire a Dél lázadással válaszolt.* Dél-Karolina, Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana, Texas, Virginia, Arkansas, Észak-Karolina és Tennessee létrehozták 1860—61-ben az „Amerikai Konföderációs Államokat". Ez polgárháborúhoz vezetett (1861-től 1865-ig), amelyben a déli államok vereséget szenvedtek. Az északi államokban 22 millió ember élt, fejlett volt az ipar, és sűrű a vasúti hálózat. Délen a lakosság száma csak 9 millió volt, abból is 3,5 millió rabszolga, s az ipar is fejletlen volt. A polgárháborúban a déli ültetvényesek nem rendelkeztek széles tömegbázissal.

3. Az amerikai monopolitőkés rendszer kifejlődése és sajátosságai

A polgárháborúban az északi burzsoázia legyőzte a déli ültetvényeseket, és kezébe vette a politikai hatalmat. Megsemmisítette a rabszolgaságot és véglegessé tette az északi államok gyáriparosainak győzelmét a rabszolgatartó déliek felett, elhárította a kapitalizmus gyors fejlődésének utolsó akadályait is.

[4] Marx: A tőke. I. kötet. Szikra, 1949. 821. old.

A polgárháború befejezése után az Egyesült Államok gazdasági fejlődése rendkívül meggyorsult. 1850-ben még csak 123 000 ipari és építőipari vállalat működött az USA-ban (beleszámítva a kis kézműveseket is), s ezekben 957 000 munkás dolgozott. 1870-re már 252 000 vállalat működött, 2 053 000 munkással, 1890-ben 355 000 vállalat 4 251 000 munkással, s 1900-ra 512 000 vállalat 6 306 000 munkással.[5] Különösen gyorsan fejlődött a szénbányászat és a vasipar. 1860 és 1880 között a széntermelés négyszeresére nőtt (63,8 millió tonnára), 1890-ben elérte a 141 millió tonnát, s 1900-ra 240 millió tonna volt. 1860-ban az USA-ban gyakorlatilag még nem termeltek acélt, 1870-ben már 69 000 tonnát, s 1900-ban az acéltermelés már felülmúlta a 10 millió tonnát.

A szén- és acélipar gyors fejlődése a XIX. században szoros kapcsolatban áll az amerikai vasúthálózat kiépítésével.

Az első transzkontinentális vasútvonalat 1869-ben építették (Union-Central-Pacific), amely Chicagót és San-Franciscót kötötte össze. 1883-ban fejezték be a Northern-Pacific (Duluth-Seath) vonal és a Southern Pacific (New-Orleans—Los-Angeles) vonal építését. A vasútépítés ütemére jellemző, hogy 1860-ban 30 626 mérföld, 1870-ben 52 922 mérföld volt a vasútvonalak összhosszúsága. Az 1873. évi válság némileg visszavetette a vasútépítés ütemét, de 1878-ban az ismét fellendült, és 1880-ban a vasútvonalak hossza elérte a 93 262 mérföldet. A következő 10 évben 63 000 mérföld új vonalat építettek és az összvonal hossza elérte a 156 414 mérföldet. (1 mérföld: 1,609 km.) 1900-ban 193 345 mérföld, 1916-ban 259 705 mérföld lett az összvonal hossza. Az építkezés átlagos évi mértéke több mint 4000 mérföld volt.[6] A vasútvonalak hossza 1913-ban már nagyobb volt, mint Németország, Franciaország, Oroszország és a gyarmataikon levő összes vasútvonalak együttes kiterjedése.

Az amerikai ipar termelési értéke a XIX. század végén megközelítette Anglia, Franciaország és Németország ipari termelésének együttes értékét.

1. TÁBLÁZAT

Az ipari termelés értékének növekedése néhány országban[7]

(1890-es millió dollárban)

	1820	1840	1860	1894
Anglia	1411	1883	2808	4263
Franciaország	1168	1606	2092	2900
Németország	900	1484	1995	3357
USA	268	467	1907	9498

A gyors gazdasági fejlődés nyomán nagy ipari központok alakultak ki. Már 1900-ban 38 város lakossága haladta meg a 100 000 főt, ebből milliós város 3, és 92 város több mint 40 000 lakosú volt.

[5] The World Almanac. 1920. 345. old.
[6] B. Kemmerer: i. m. 535—536. old.
[7] S. Kahn: USA — die Macht der Monopole. Berlin, 1948. 15. old.

Gyorsan fejlődött a mezőgazdaság is: 1860 és 1910 között[8] a mezőgazdasági lakosság 19-ről 32 millióra, a farmok száma 2 millióról 6,4 millióra, a megművelt földterület 163 millió acre-ről 347 millió acre-ra nőtt. Jelentősen csökkent azonban a mezőgazdasági lakosság aránya s a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemből. 1860-ban az USA lakóinak még 60%-a foglalkozott mezőgazdasággal, 1910-ben már csak 32%. 1860-ban a mezőgazdaságból származott a nemzeti jövedelem 31%-a, 1910-ben már csak 22%-a.

A termelőerők fejlődését gyorsító sajátos kedvező tényezők, *a nagy szabad földterületek, a gyorsan fejlődő és védett széles belső piac,*[9] *a magasfokú gépesítés, az előrehaladottabb országok technikai vívmányainak átvétele,*[10] *a bevándorlókból*

[8] A század végére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok.

[9] A polgárháború után az USA területének és lakosságának gyors növekedésével párhuzamosan a *belső piac* is fejlődésnek indult. Ez szorosan összefügg a mezőgazdaság fejlődésének ún. amerikai útjával. A lakosság számát a bevándorlók tömegei állandóan növelték. Széles népvándorlás indult meg elsősorban a nyugati, gyéren lakott hatalmas földterületek felé. A telepesek jogait külön törvény szabályozta, az 1862-ben hozott „Homestead Act". (A homestead 160 acre, vagyis 64 hektár nagyságú földbirtok.) A törvény mindenki részére letelepedési jogot biztosított, aki kijelentette, hogy „a polgárjogokat a Kormány földjével kész elnyerni". Ha a kiadott földterületen 5 évig megtelepedett és a földet megművelte, akkor a föld a telepes tulajdonába ment át. (Ez a törvény különösen a Sziklás-hegység és Prairie benépesítését gyorsította meg.) Az amerikai farmer ebben az időben a földet ellenérték nélkül kapta. Nem volt tehát abszolút földjáradék. Ily módon teljes tőkéjét gazdasága fejlesztésére fordíthatta. Ez az út rendkívül kedvezett a kapitalizmus kifejlődésének. „Az Egyesült Államok ... sajátossága abban áll – írta Lenin –, hogy itt el nem foglalt szabad földek vannak. Ez a sajátosság megmagyarázza az amerikai kapitalizmus rendkívül széles alapon folyó gyors fejlődését. Az, hogy a hatalmas ország bizonyos kerületeiben nincs földmagántulajdon, nem szünteti meg a kapitalizmust ... hanem ellenkezőleg, kiszélesíti annak bázisát és meggyorsítja a fejlődést." (Lenin az agrárkérdésről. Szikra, 1950. 230–231. old.) A kormány földjén a szabad letelepedést törvényileg 1891-ben szüntették meg.

Különösen az 1865 utáni időszakban volt nagyméretű a Nyugat felé vándorlás s a földfoglalás, és ekkor gyorsult meg a farmgazdálkodás kibontakozása. Ekkor megy végbe a Missouri és a Csendes-óceán közötti hatalmas terület benépesítése. Nagy lökést adott a nyugatra eső területek benépesítéséhez az aranylelőhelyek felfedezése. A kaliforniai aranymezőket 1848. december 5-én fedezték fel. (Kalifornia állam területén 1846-ban 18 000 ember élt.) Erre a területre 1849-ben 100 000 bevándorló érkezett. Colorado vidékén (1859), Nevadában (1859–60), Montanában (1864) és Dél-Dakotában (1875) találtak nagyobb mennyiségben aranyat. Az „aranyláz" befejeztével a csalódott aranybányászok nagy száma a Csendes-óceán partvidékétől a Missouri folyóig terjedő térségben telepedett meg.

Az újonnan megnyílt hatalmas területeken a vasútépítés elősegítette települések kialakulását és bekapcsolta a mezőgazdasági árutermelőket az ország gazdasági vérkeringésébe.

Az USA államhatalma vámkorlátokkal védte a hazai ipar fejlődését a külföldi verseny káros hatásától és kizárta a külföldi termékeket a belső piacról, lehetővé tette ezzel a tőkések számára a belső piac – szinte korlátlan – használatát. Az első védvámtételeket még 1812-ben állapították meg, majd a gazdasági viszonyoknak megfelelően azokat fokozatosan emelték. Az 1897. évi Dingley-törvény szuperprotekcionista vámokat vezetett be az amerikai kapitalisták védelmében; ezek a vámok lényegükben az első világháborúig érvényben maradtak, sőt Wilson elnöksége alatt, 1909-ben még egyes vámokat fel is emeltek. Ugyancsak emelték az 1921–22-es években a mezőgazdasági vámokat, és ismét, a nagy válság során 1930-ban. Gyakorlatilag ezek maradtak érvényben a második világháborúig. A védvámtételek módosított alakban még ma is érvényesek, és a monopoltőkések ma is felhasználják azokat a külföldi versenytársakkal szemben.

[10] A nagy szabad földterületek miatt – hasonlóképpen, mint a tőkés fejlődés kezdeti időszakaiban – a bérek továbbra is viszonylag magas szinten mozogtak. Mint ahogy Marx írja, ennek nyomán „... a mai bérmunkás holnap független, önállóan gazdálkodó paraszt vagy kézműves lesz és eltűnik a munkapiacról... A bérmunkásnak ez az állandó átalakulása független termelővé... károsan hat vissza a munkapiac állapotára... a bérmunkás kizsák-

rekrutálódott olcsó munkaerő,[11] *a belső természeti erőforrások gazdagsága*,[12] és *az európai hatalmak tőkeexportja*[13] együttes hatásának eredményeképpen Amerika — Lenin szavaival élve — „az egyesített emberi munka termelőerőinek

---

mányolási foka ... alacsony marad ..." (*Marx:* A tőke I. kötet. Szikra, 1955. 710—711. old.)

A magasabb bérek és a munkaerőhiány, valamint az európai verseny arra sarkallták a tőkéseket, hogy fokozzák a gépek alkalmazását a termelőmunkában.

E tekintetben viszont Amerika átvette az előrehaladottabb európai országok technikai vívmányait, s a legkorszerűbb termelőapparátust építhette ki. A legfontosabb iparágak viszonylag magas technikai színvonalon kezdték meg működésüket és hamarosan túlszárnyalták Anglia és Franciaország iparát, ahol a meglevő hatalmas állótőke, a fokozódó piaci gondok lassították a legkorszerűbb termelési módszerek tömeges bevezetését és alkalmazását.

[11] Az amerikai burzsoázia a kezdeti állandó munkaerőhiány megszüntetése érdekében minden erővel előmozdította a bevándorlást a tengerentúlról. A tömeges bevándorlás hatására az amerikai munkaerőpiacon a bérek csökkentek, de így is az európai országokban kialakult színvonal felett maradtak. A bevándorlás a XVII. században kezdődött, de legnagyobb méreteit a XIX. század második felében és a XX. század elején érte el. Az első időszakban a bevándorlók főleg a brit-szigetekről érkeztek. A XIX. század második negyedétől kezdve fokozódott a bevándorlás Közép-Európából és a skandináv országokból, a XIX. század végén és a XX. század elején a kelet- és dél-európai országokból. Ázsiai bevándorlók főleg a XIX. század végén és a XX. század elején érkeztek nagyszámban az Egyesült Államok nyugati partjaira.

1821 és 1860 között az Egyesült Államokba mintegy 5 millió bevándorló érkezett, 1861 és 1900 között a bevándorlók száma 14 millióra rúgott, 1900 és 1914 között pedig 13,5 millió ember vándorolt az Egyesült Államokba. 1924-től kezdve a bevándorlást törvények korlátozzák. A 30-as évek nagy munkanélküliségének időszakában egyes években az USA-ból kivándorlók száma felülmúlta a bevándorlókét.

A bevándorlás jelentőségét mutatja, hogy 1869 és 1899 között az Amerikai Egyesült Államok lakossága csaknem megkétszereződött.

A kedvező gazdasági körülmények, az ország iparosítása, a mezőgazdasági termelés kibontakozása olyan lehetőségeket teremtettek, hogy valójában korlátlan számban befogadhatták a bevándorlókat és részükre elsősorban az acéliparban és a szénbányászatban munkát biztosítottak. A keleti államokban és a Mississippi mentén már kezdettől fogva koncentráltan alakult ki az ipari övezet. Ezt később nyugaton a kaliforniai iparvidék egészítette ki. A bevándorlók nagy része itt telepedett meg, e területek fejlődése volt a lélekszám alakulása tekintetében is a leggyorsabb.

A bevándorlók egy része kiváló szakmunkás volt. Ezek nemcsak többet termeltek, mint európai társaik, de megtakarították az amerikai tőkéseknek a szakképzés költségeit is.

[12] Az Észak-amerikai Egyesült Államok területén belül a *tőkés ipar kifejlődése szempontjából minden lényeges nyersanyag*, mezőgazdasági és ipari egyaránt (nyersgyapot, fa, szén, vas, réz, arany stb.) jelentős mennyiségben megtalálható.

Fontosabb nyersanyaglelőhelyek az USÁ-ban (Bevölkerungs-Ploetz 2. B. Berlin, 1955. 263. old.): *Szén:* Pennsylvania, Illinois, West-Virginia, Ohio-medence. *Vasérc:* Minnesota, Michigan, Alabama, Pennsylvania. *Kőolaj:* a szénvidék, Indiana, Dél-Kalifornia, Texas. *Arany:* Kalifornia, Colorado, Alaska, Dél-Dakota, Montana, Arizona, Utah. *Ezüst:* Colorado, Montana, Utah, Idaho, Arizona, Nevada. *Réz:* Montana, Arizona, Idaho. *Cink:* Kansas, Illinois, Missouri. *Ón:* Colorado, Utah, Idaho.

Előmozdította az ipari fejlődést a szén- és a vasérclelőhelyek kedvező fekvése és a könnyű kitermelés lehetősége is. A kedvező természeti és földrajzi viszonyok is segítették a termelés kibontakozását és jótékonyan hatottak a termelékenység alakulására.

Amerika a többi vezető tőkés hatalommal szemben jelentős vízienergia- és olajtartalékkal is rendelkezett, s ez további fejlődésének egyik számottevő tényezője.

[13] Az amerikai kapitalizmus fejlődését meggyorsította az európai hatalmak tőkeexportja is. A kibontakozó termelés a külföldi tőkések számára nagy nyereséggel kecsegtetett. Az amerikai iparosítást, különösen a vasúti hálózat fejlesztését tehát a külföldi — elsősorban az angol — tőke behatolása is elősegítette. Az újonnan megnyitott területek gazdasági fellendítése nagy tömegű tőkét igényelt. A kedvező termelési és értékesítési lehetőségek szilárd alapot szolgáltattak az európai tőkekivitelnek. A XIX. század végén az USA területén befektetett európai tőke összege elérte a 7 milliárd dollárt.

fejlettsége tekintetében, a gépek és a legújabb technika minden csodájának alkalmazása tekintetében az első helyet foglalta el a szabad és művelt országok között".[14] Ugyanakkor első helyre került a tőkésországok között a társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás közötti ellentmondás mélysége tekintetében is.

A polgárháború után, az említett kedvező tényezők alapján meginduló rohamos gazdasági fejlődés kiváló táptalaja volt a koncentráció fokozódásának, a monopoltársaságok megszületésének. *Ennek hatására alakultak ki az Egyesült Államok iparában a tőkés világon leghatalmasabb termelő egységek.* A XIX. század utolsó éveiben hatalmas vagyonok halmozódtak fel, s a leghatalmasabb monopoltőkés csoportok, amelyek közül néhány ma is vezető szerepet játszik Amerikában, ebben a korszakban születtek meg.

1874-ben alakult meg a *Standard Oil társaság*, Rockefeller vezetésével, s 1879-re már kezében tartotta a gyorsan fejlődő amerikai olajtermelés 90%-át. A polgárháború során a fegyverszállításokból meggazdagodott *J. P. Morgan bankház* a 80-as évek végétől kezdve ellenőrzése alá vonta a vasutak nagy részét, majd Carnegie-vel, az acélkirállyal folytatott többéves „árháború" után 1901-ben létrehozta a *United States Steel Company*-t, a ma is működő hatalmas acéltrösztöt, amely az amerikai acéltermelés 66%-át tartja kezében. 1892-ben alakult meg a *General Electric* — ma is működő nagy villamosipari társaság stb. Nagymértékben terjedtek a különféle kartellmegállapodások. 1895-ben hozták létre az ipari tőkések nagy szervezetét, a monopolista ellenőrzés legfőbb szervét, az amerikai gyáriparosok nemzeti társaságát.

Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. művében megállapítja, hogy 1904-ben viszonylag kisszámú, összesen 1900 egymillió dolláros vagy ennél nagyobb termelési értékű vállalat — az összvállalatok számának 0,9%-a — az összes munkások 25,6%-át foglalkoztatta és az össztermelés 38%-át adta (14,8 milliárd dollár). Öt évvel később, 1909-ben pedig 3060 hasonló termelési értékű vállalat — az összes vállalatok 1,1%-a — foglalkoztatta a munkások 30,5%-át és szolgáltatta az össztermelés 43,8%-át.[15] A trösztök száma az USA-ban 1900-ban 185, 1907-ben pedig már 250 volt.[16]

A koncentráció következtében hatalmas bankmonopóliumok is létrejöttek, s óriási polipként egész gazdasági ágakat fontak át csápjaikkal. A Morgan és a Rockefeller pénzcsoportnak már 1903-ban 112 bankban, vasúti, biztosító és egyéb társaságban volt igazgatósági tagságuk.[17]

A monopóliumok hatalmának megszilárdulása a farmerek tönkremenetelének folyamatát is siettette. A kisfarmok a jól gépesített tőkés farmokkal szemben egyre jobban elsüllyedtek adósságaikban. *Hatalmas földterületek koncentrálódtak a nagy monopóliumok — mindenekelőtt a vasúttársaságok — kezében*, amelyek 91,3 millió acre földet kaptak az államtól ingyen.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy az ún. trösztellenes törvények nem nagyon „zavarhatták" az amerikai monopóliumokat.

[14] Lenin Összes Művei. 28. kötet. Szikra, 1952. 50. old.
[15] Lenin Összes Művei. 22. kötet. Szikra, 1951. 203. old.
[16] Ua. 209. old.
[17] Foster: Az amerikai földrész rövid története. Szikra, 1952. 281. old.

A monopóliumellenes törvények Amerikában a múlt század végén születtek meg. A monopóliumok hatalmának növekedése ugyanis éles ellenállást váltott ki az amerikai nép legszélesebb rétegei körében. A munkások, farmerek és az olyan kisemberek többsége is, akiknek sikerült önálló kiskereskedővé, kisiparossá válni, hamarosan a gyorsan fejlődő nagy monopoltársaságok „futószalagjára" kerültek, ezek áldozataivá váltak. Ezért a proletarizálódó kispolgár és az amerikai munkás egyaránt — joggal — a monopóliumokban látta legfőbb ellenségét. A nyugati és déli államok farmerei és középburzsoá rétegei is élesen felléptek a „keleti monopóliumok" ellen, amelyek fékezték ipari fejlődésüket. A nagy demokratikus hagyományokkal rendelkező kapitalista rendszer intézményei azonban elködösítették azt a tényt, hogy a monopóliumok uralma elválaszthatatlan az amerikai imperializmus egész rendszerétől. Az amerikai kisemberek azt hitték, elég ha a monopóliumok hatalmát törvények korlátozzák, máris minden jóra fordul. Ezt az illúziót a monopoltőke érdekeit képviselő amerikai politikusok is örömmel táplálták. Így születtek meg a monopóliumok elleni törvények (Sherman-, majd Clayton-törvény). A monopóliumok elleni törvényhozás értelmezése egyébként maga is jelentős változásokon ment keresztül a monopoltőkés rendszer fejlődésével, a nagy társaságok hatalmának szinte korlátlanná válásával az USA állami életében. A múlt század végén és a XX. század elején uralkodó „pokolba a trösztökkel" jelszót az első világháború időszakára „szabályozzuk a trösztöket" jelszó váltotta fel. *A trösztök azonban saját szükségleteik szerint „szabályozták a szabályozást"*. Ma az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között a propaganda már a nagy társaságok „áldásos" tevékenységéről beszél a termelés „megszervezésében", a prosperitás „biztosításában", és csak ott és annyiban tartja „ellenőrzésüket" szükségesnek, amennyiben tevékenységük a „közérdeket sérti".

A monopóliumok növekvő hatalma világos bizonyítéka e törvények „hatékonyságának". Jóformán nincs olyan „valamire való" monopoltársaság az USA-ban, amely az azóta eltelt néhány évtizedben ne szerepelt volna többször bíróság előtt, azzal vádolva, hogy „tevékenysége megsértette a közérdeket". Voltak már több évtizedig tartó perek is. A bírák közben kidőltek, új emberek kerültek az érdekelt társaságok élére is, a per azonban rendületlenül folyt tovább, s végül rendszerint azzal végződött, hogy a több száz millió, vagy több milliárd dolláros tőkéjű társaságot 20—30 000 dollár pénzbüntetésre ítélték.

Gyakran előfordult azonban az is, hogy a bíróság kijelentette: Az adott társaságról nem állapítható meg, hogy monopólium-e vagy sem, s ezért hosszú időn keresztül még formai döntést sem hozott. Ez történt pl. a már említett U. S. Steel Corporation esetében 1920-ban, s az International Harwester Co. esetében 1927-ben.

A tőkefelhalmozást s ennek nyomán az amerikai monopóliumok fejlődését nagymértékben gyorsította *a munkásosztály fokozottabb mértékű, a többi tőkésországénál intenzívebb kizsákmányolása is.* Amerikában alkalmazták legkorábban és legszélesebb méretekben a munkaerő kizsákmányolásának „tudományos módszereit" (pl. a Taylor-rendszer), amelyek következtében a munkaintenzitás lényegesen nagyobb volt, mint Európában. *A gyáron belüli kizsákmányolást különféle, gyakran a feudalizmusra emlékeztető eszközök egészítették ki,* főként azokon a területeken, pl. Közép-Nyugaton, ahol a század elején indult meg gyorsabb ütemben az ipari fejlődés. Itt az új településeken a gyáron kívül a monopóliumok tulajdonában voltak a munkások lakóházai, az üzletek, a kocsma, a mozi,

sőt kezükben voltak a szakszervezetek is (ha egyáltalán engedélyezték működésüket), így a monopóliumok haszna lényegesen nagyobb volt, s a kizsákmányolás még kegyetlenebb.

A tőkekoncentráció folyamata és a finánctőke fejlődése az USA egyes területein ugyanakkor egyenlőtlen volt. Az előzőekben vázolt történelmi okok következtében a leghatalmasabb pénzcsoportok először az USA keleti államaiban, s különösen New York államban alakultak ki.

A múlt század hatvanas éveitől kezdve az erősen iparosított északkeleti államok (amelyek forrásaik, gazdasági fejlettségük tekintetében leginkább Angliához, Hollandiához hasonlítottak) egyre több tőkét fektettek be a nyugati területeken, s megszerezték azok természeti erőforrásainak túlnyomó részét. Ez főleg újonnan bevándorolt, olcsó munkaerőt foglalkoztató ipari központok megszületésére vezetett, amelyek azonban az északkeleti államok finánctőkéseinek uralma alatt álltak. Az északkeleti államok finánctőkései adtak kölcsönöket a nyugati tőkéseknek, az ő tulajdonukban voltak a vasutak stb.

A nyersanyagforrások fokozott feltárása a nyugati részeken, az ott eszközölt, északkeleti államokból származó tőkebefektetések előmozdították az önálló, helyi ipar kifejlődését. Új Anglia textilipara elsorvadt a nyugati államokban kialakult önálló textilipar versenye következtében.

A belső terjeszkedés nagy, szinte korlátlan lehetőségei mellett a nagyobb profitokért folytatott harc az amerikai monopoltőkét fokozódó külső terjeszkedésre sarkallta. Az imperializmus korszakában a régebben sokat hangoztatott „izolacionizmus" értelme az amerikai monopoltőke számára azt az igyekezetet jelentette, hogy az amerikai földrészt saját egyeduralma megteremtése érdekében „elszigetelje" a többi imperialista hatalom expanzív törekvései elől.

Walter Lippman amerikai publicista szavaival élve: ebben a szakaszban az elszigetelődési politika „az amerikai kontinensért folytatott harc", s nem valamiféle pacifizmus volt.[18]

Az amerikai monopóliumok terjeszkedésének fő területe Latin-Amerika volt.

Az amerikai monopoltőke imperialista céljainak, érdekeinek megfelelően „értelmezte át" az ún. Monroe-elvet, melyre napjainkban is sokat hivatkozik az Egyesült Államok hivatalos külpolitikája (pl. a kubai eseményekkel kapcsolatban).
A Monroe-elv, amelynek népszerű jelszava: „Amerika az amerikaiaké", 1823-ban született, az európai gyarmatosító hatalmak és a Szent Szövetség ellen irányult. James Monroe elnök, Amerika egyik kiváló államférfia, a gyarmatosítás ellen hirdette meg a harcot 1823. december 2-i, a kongresszushoz intézett üzenetében, amikor kijelentette: „az amerikai földrész szabadsága és elszigeteltsége, amelyet sikerült elérnie s megvédelmeznie, nem lehet a jövőben egyetlen európai hatalom gyarmatosító törekvésének sem célpontja". A latin-amerikai országokkal kapcsolatban pedig leszögezte, hogy (a Szent Szövetség országai részéről) minden kísérletet, amely „rendszerüknek földrészünk bármely pontjára való kiterjesztésére irányul, saját nyugalmunk és biztonságunk elleni támadásnak fogunk tekinteni."[19]

[18] Lippman: Roots of Foreign Policy. New York Herald Tribune, 1952. május. 13–21. sz.
[19] A Compilation of the Messages and Papers of Presidents 1789–1897. Washington, 1896–1899. Vol. 11. 207–220. old.

Ezt az adott időpontban kétségkívül haladó elvet egyes amerikai tőkések már igen korán úgy értelmezték, hogy Amerika kizárólagos terjeszkedési területük. Erre hivatkoztak pl. a múlt század 40-es éveiben Texas, Oregon és California bekebelezése alkalmával. E tendenciák a tőkekoncentráció fokozódásával erősödtek, s az imperializmus korában a Monroe-elv az amerikai monopóliumok terjeszkedésének és más imperialista hatalmak elleni harcának fontos ideológiai fegyverévé vált. Erre az elvre hivatkoztak a monopóliumok képviselői a 80-as években, amikor agresszívebb külpolitika folytatására igyekeztek rábeszélni a kongresszust, nagyobb hajóhad kiépítésére ösztönözték a kormányt s élesen ellenezték, hogy francia tőke építse a Panama-csatornát.

Az európai országok ellen irányult, s az USA behatolását volt hivatva előmozdítani az Egyesült Államok és Latin-Amerika vámuniójának terve is.

Az 1890-es években amerikai tőkések építettek vasutakat Mexikóban és egyéb latin-amerikai országokban, a franciákkal és az angolokkal éles versenyben. William R. Grace hírhedt amerikai tőkés, akit a történelem „a perui kalóz" névvel „tisztelt meg", az ország ásványi kincseit rabolta ki, s kezébe vette pénzügyeit, politikai életét. Egyik-másik hírhedt figura, Minor C. Keith kezdte meg az United Fruit Company latin-amerikai birodalmának kiépítését. Megindult az amerikai tőke áramlása Kubába, Venezuelába, Bolíviába, Chilébe. Az amerikai imperializmus *egyik* legjelentősebb állomása a spanyol–amerikai háború, amelyben az amerikai imperializmus közvetlen gazdasági zsákmánya Kuba volt, a *másik* a Panama-csatorna övezet elfoglalása, megszállása. Erre az időre esik egyébként a Fülöp-szigetek meghódítása is, amely világosan jelzi az amerikai tőke *már korábban*, Perry ismert 1854-es japáni küldetésével *megindult terjeszkedésének másik fő irányát: a Csendes-óceán térségét.* Az amerikai imperializmus az ún. boxer lázadás leverésében való részvételével *fokozta a Kínába való behatolást.*[20] Kínával kapcsolatban az amerikai imperializmus a pénzügyi nyomás és a politikai zsarolás eszközeit egyaránt alkalmazta, s az „open door" (nyitott ajtó) elvének alkalmazását követelte. „Az érdekszférák kereskedelmileg felosztották Kínát, amely most egy vasúti kocsihoz hasonló, túlzsúfolt szakaszokkal. Olyan nemzetek, mint Amerika, amelyek nem rendelkeznek »bérelt szakasszal«, nem sok üzletet tudnak csinálni" — jelentette ki Morganék egyik vezető embere.[21] A Taft-kormány 1909-ben követelte a kínai kormánytól és az ott levő öt hatalomtól, hogy egyenlő részt kaphasson a kínai kölcsönökből, bányakoncessziókból és vasútépítésekből. Morganék hasonló követelésekkel léptek fel az öt hatalom bankárjai felé.

Az amerikai imperializmus távol-keleti terjeszkedése valamennyi többi, de különösen az angol imperializmus ellenállásába ütközött, s a japán–amerikai ellentétek kiéleződésére vezetett. Éles ellentétek voltak Anglia és az Egyesült Államok között is. 1913-ra az USA külföldi tőkebefektetései 2,5 milliárd dollárra rúgtak. Főleg közvetlen tőkebefektetések voltak ezek, melyeket a nagy monopoltársaságok eszközöltek.

[20] Nyíltan és cinikusan nyilatkozik ezzel kapcsolatban az amerikai Banker's Magazine 1900-ban: „A nemzeteknek, amelyek polgárai nagy külföldi érdekeltségekkel rendelkeznek, szükségképp számolniuk kell nehézségekkel is. Ezeket néha meg lehet oldani diplomáciával, néha pedig csak fegyverekkel. A fegyverek alkalmazása maga után vonja az úgynevezett hódítást. Az USÁ-nak, amely felesleges forrásait kölcsönadja, olyan módszereket kell követnie, amelyeket e fejlemények megkívánnak, s nagy előnye, hogy rendelkezik már más nemzetek tapasztalataival." (Banker's Magazine. 1900. augusztus. 60. old.)

[21] Lewis Corey: The House of Morgan. New York, 1930. 322. old.

Maga a valóság cáfolja meg tehát azokat az elméleteket, amelyek az amerikai imperializmus antikolonializmusát hirdetik, s expanziós törekvéseit tagadják.

Az amerikai monopóliumok, ugyanazoktól az erőktől hajtva, mint angol, német, japán vagy francia versenytársaik, noha később, burkoltabb formában, de egyre fokozottabb mértékben léptek a külső expanzió útjára.

Tény azonban, hogy az amerikai imperializmus uralmi formái mások voltak, mint pl. az angolnak, vagy a franciának. *A legtöbb területen az amerikai imperializmus nem használt nyílt gyarmati formákat.* Az általa alkalmazott „új gyarmatosítás" lényegében gazdasági gyarmatosítás, a dollár hatalmának kiterjesztése más országokra.

George Marion „Amerikai birodalom" c. könyvében idézi az Egyesült Államok elnökének, Taft-nak kijelentését, aki a következőképpen határozta meg a *dollárdiplomácia* lényegét: „Ennek a politikának az a jellege, hogy a golyókat dollárokkal helyettesíti . . ."[22]

Az USA gyarmati uralmának formái elsősorban azért voltak mások, mint az európai gyarmattartó hatalmaké, mert míg az európai államok gyarmataik javarészét a XIX. században szerezték meg, addig *a XX. században, amikor az Egyesült Államok imperialista terjeszkedése megkezdődött, a világ már fel volt osztva, a nemzeti mozgalom már erős volt, és ezért a terjeszkedés egyre inkább leplezettebb formákat igényelt.* Ezenfelül az amerikai imperializmus politikusainak számolniok kellett az Egyesült Államok népének demokratikus hagyományaival is, hiszen a nép maga is a gyarmati állapotból vívta ki szabadságát. A gyarmati uralom új formáinak alkalmazásával az amerikai imperializmus meggyengítette a nép ellenállását a külföldi kalandokkal szemben.

A katonai erő azonban állandóan fontos szerepet töltött be ezekben a hódításokban, a Wall Street gazdasági uralmának megteremtésében és fenntartásában. Smedley D. Buttler tábornok, az amerikai hadsereg egyik kiemelkedő személyisége végrendeletében a következőkben leplezte le ennek tényét: „Harminchárom évet és négy hónapot töltöttem aktív szolgálatban, mint országunk legmozgékonyabb katonai alakulatának, a *tengerészgyalogságnak* a tagja. Minden tiszti rangfokozatban szolgáltam, a hadnagytól a tábornoki rangig. S ez időszak legnagyobb részében a nagytőke, a Wall Street és a bankárok magasrangú gengszterének szerepét játszottam, egyszóval a kapitalizmus útonállója voltam . . . 1914-ben segítettem abban, hogy Mexico és Tampico védett és biztos hely legyen az amerikai olajérdekeltségek számára. Segítettem a National City Bank bevételeinek beszedésére alkalmas területté változtatni Haitit és Kubát . . . 1909–12-ben segítettem megtisztítani Nicaraguát a Brown Brothers nemzetközi bankház érdekében, 1916-ban helyet csináltam a Dominikai Köztársaságban az amerikai cukorérdekeltségek számára. 1903-ban segítettem megrendszabályozni Hondurast, az amerikai gyümölcstermelő és feldolgozó társaságok érdekében. 1927-ben Kínában segítettem egyengetni a Standard Oil útját."[23]

Az Amerikai Egyesült Államok lett a századfordulóra a leghatalmasabb tőkésország, növekvő szerepet töltött be a világgazdaságban és a nemzetközi

[22] George Marion: Amerikai birodalom. 114–115. old.
[23] Common Sense. 1935. november.

politikában, fejlődését azonban az angol, a francia és más imperialista hatalmakhoz viszonyítva különösen az első világháború gyorsította meg.

Az USA csak 2 évvel és 8 hónappal a háború kitörése után lépett be a háborúba. Veszteségei jelentéktelenek voltak. Területén nem volt háború. Ugyanakkor *az amerikai monopoltőkések voltak az első világháború fő hadseregszállítói, legfőbb haszonélvezői, s a háború hatása* — még a békekötést követő évtizedben is — *fellendítette az amerikai gazdaságot.*

1914-től 1919-ig az össztermelés több mint duplájára bővült. Sőt, az ezt követő 10 esztendőben is — az 1921—22-es évek válsága ellenére is — még további 64%-kal emelkedett az ipari termelés. A háborús és a háborút követő fellendülés (a rövid, de mély 1921-es válság leszámításával) egészen 1929-ig tartott.

Az amerikai tőkések megszedték magukat az első világháborún, miközben az európai hadviselő országok elszegényedtek. Az USA adósból hitelező országgá vált.

Az USA viszonylagos súlya a tőkés világgazdaságban ennek nyomán hatalmas mértékben megnövekedett.

Az USA lett a *világ legnagyobb termelője és fogyasztója.* 1925 és 1929 között az Egyesült Államok adta a tőkés világ ipari termelésének 48%-át. Nemzeti jövedelme 1929-ben dollárban számítva akkora volt, mint 23 más tőkésországé együttvéve (beleértve Angliát, Franciaországot és Németországot is). Nyersanyag- és élelmiszer-fogyasztás tekintetében is első helyen állt. *Vezető szerepre tett szert a világkereskedelemben.* 1929-ben az USA szolgáltatta a világkivitel 16%-át (Anglia részesedése ekkor a világkivitelből 11%, Németországé 10%, Franciaországé 6% volt), s a világ importjának 12,2%-a az USA-ba irányult. E tekintetben csak a Brit Birodalom múlta felül. (Igaz, hogy az ipari készáruk kivitele terén Anglia még megelőzte, de az USA részesedése e téren is gyorsan nőtt. Exportjában az ipari készáruk aránya az 1911—15-ös 31%-ról 1926 és 1930 között évi átlagban 45%-ra emelkedett.[24]

1919 és 1929 között az USA több tőkét exportált külföldre, mint az összes többi tőkeexportőr ország együttvéve. Külföldi tőkebefektetései (nem számítva a háború alatt és után nyújtott állami kölcsönöket) az 1914-es 2,6 milliárd dollárról a 20-as évek végére 17 milliárdra nőttek.

Az amerikai monopoltőke legexpanzívabb, az európai kontinensen leginkább érdekelt csoportjainak igen fontos szerepük volt a háború utáni „rendezésben", a versailles-i békerendszer megteremtésében, annak ellenére, hogy az ún. elszigetelődési politika hívei egyéb, főleg latin-amerikai és távol-keleti pozícióik további erősítése érdekében (ázsioizolacionistáknak nevezték ezt az irányzatot) igyekeztek távol tartani a hivatalos amerikai külpolitikát Európától. Az újjáépítési kölcsönökből, a jóléti tervekből s ezek pénzügyi fedezetének biztosításából, a német imperializmus újjászületésének támogatásából s a különböző szovjetellenes kombinációkból az amerikai monopoltőke messzemenően kivette részét.

[24] R. E. Freeman Postwar Economic Trends in the U. S. New York, 1960.

Még aktívabb szerepet töltött be az USA a Távol-Keleten mint a washingtoni konferencia és egyezmény kezdeményezője.

Az „elszigetelődési politika" tehát nem akadályozta meg az USA-t abban, hogy a versailles-i—washingtoni rendszer egyik kezdeményezője és garantálója legyen, s egyben aktív szerepet játsszon e rendszeren belül az erőviszonyok gyors megváltoztatásában, az új világháborút előkészítő erők felélesztésében,[25] amelynek folyamatát az 1929—33-as világgazdasági válság nagymértékben meggyorsította.

A „nagy válság" és az ezt követő depresszió minden tőkésországnál erősebben sújtotta a kapitalizmus vezető országát, az Egyesült Államokat, ahol már akkor is a tőkés világ termelésének és fogyasztásának csaknem fele összpontosult.

Az amerikai gazdaság két világháború közötti fejlődése bebizonyította, hogy

1. az Egyesült Államok gazdasága erősebben ingadozik csúcsok és szakadékok között, mint a többi tőkésországé, s ingatagsága a század eleje óta fokozódott;

2. *a tőkés gazdaság hajtóerői már nem működnek a régi módon az USA-ban, s képtelenek a termelést, a foglalkoztatottságot magas szinten tartani jelentős* (a New Deal-nél is nagyobb mértékű) *állami beavatkozás nélkül;*

3. tekintettel az USA túlsúlyára a tőkés világgazdaságban, termelésben és külkereskedelemben, *az amerikai gazdaság ingatagsága kihat az egész tőkés rendszerre.* „A hevesen hullámzó amerikai gazdasági élet — írja A. H. Hansen amerikai közgazdász — a világ többi részének gazdasági szilárdságát is fenyegeti."[26]

Az 1929—33-as válság ugyanakkor mind erősebben ösztönözte az amerikai monopoltársaságokat külső expanziós törekvéseik fokozására, új piacok megszerzésére és az éleződő világpiaci versenyben hagyományos pozícióik megvédésére is, amelyeket különösen az előretörő német és japán imperializmus fenyegetett a Távol-Keleten és Latin-Amerikában.

E fejleményeknek szerepük volt az USA külpolitikájában is, szembeállították az Egyesült Államok uralkodó köreinek jelentős csoportjait a világ területi újrafelosztását célul kitűző, a világuralom megteremtéséért harcoló fasiszta tengelyhatalmakkal. Ugyanakkor Franklin D. Roosevelt elnök személyében a háború éveiben olyan haladó politikus állt az Egyesült Államok élén, aki a fasizmust, mint az újkori történelem legszégyenteljesebb barbarizmusát meggyőződésből utasította vissza. Rooseveltet 1940-ben harmadszor nagy többséggel újra elnökké választották, ami az addigi amerikai izolacionizmus végét jelentette, az Egyesült Államok nyíltan állást foglalt a fasiszta diktatúrák ellen, háborúba lépésére azonban csak Japánnak Pearl Harbour-i támadása megtorlásaként került sor.

Az amerikai monopoltőke számára *a második világháború még jobb üzletnek bizonyult, mint az első.*

Az ipari termelés az USA-ban, 1939-hez viszonyítva, 1943-ra (háborús csúcs) 119%-kal, 1929-hez viszonyítva pedig 115%-kal, tehát *több mint kétszeresére*

[25] Elég csak utalni ezzel kapcsolatban a Hitlert támogató német nagytőke és az amerikai monopóliumok szoros együttműködésére, kartell-megállapodásaira stb.

[26] A. H. Hansen: America's Role in the World Economy. New York, 1945. 23—24. old.

nőtt. Jelentős mértékben emelkedett a termelékenység is: négy év alatt csaknem 25%-kal, ami azt jelenti, hogy a termelés növekedésének jelentős részét az egymagában is fedezte. A háború időszakában fellépő munkaerőhiány s a nagy kereslet, a haditermelés szükségletei stb. a tőkéseket a technika legújabb vívmányainak alkalmazására sarkallták.

A termelés növekedésének „motorja" a hadiipar volt. 1940 júniusától 1944 szeptemberéig az amerikai ipar 175 milliárd dollár hadimegrendelést kapott. *Ez az összeg csaknem háromszorosa az 1938-as nemzeti jövedelemnek.* 1943-ban a feldolgozóipar termelésének 62%-a háborús célokat szolgált, szemben a hadiiparnak 1939-es 2%-os részesedésével. A repülő-, hajó-, könnyűfém- és robbanóanyaggyártás 20—35-szörösére növelte termelését 1940 és 1944 között. *A háborús vagy a háború alatt kiterjesztett iparágak az összes munkások több mint 60%-át foglalkoztatták* ebben az időszakban, holott 5 évvel korábban ezekben az iparágakban az összes munkások csak 30%-a dolgozott.

A háború alatt gyorsan erősödött a koncentráció, s a monopóliumok fokozták ellenőrzésüket az ország ipara felett. Nekik jutott az összes hadimegrendelések 67%-a, s hatalmas szubvenciókat kaptak kutatási és egyéb célokra. Ők irányították a kormány által létesített hadiüzemeket, ingyen jutottak a fegyverkezési verseny során megszületett tudományos és technikai felfedezésekhez stb. Mindennek nyomán hatalmas hasznot húztak, mint ez a 2. sz. táblázatból is kitűnik.

2. TÁBLÁZAT

Az amerikai részvénytársaságok hasznának alakulása[27]
(az adók levonása nélkül, milliárd dollárban)

Háború előtti 6 év		Háború alatti 6 év	
Év	Összeg	Év	Összeg
1934	1,7	1940	9,3
1935	3,1	1941	17,0
1936	5,7	1942	20,9
1937	6,2	1943	24,6
1938	3,3	1944	23,3
1939	6,4	1945	19,0
Összesen	26,4	Összesen	114,1

A legnagyobb monopoltársaságok képviselői, gyakran vezetői kerültek a hatalmas mértékben felduzzadt különféle állammonopolista gazdasági intézmények irányító posztjaira.

Az európai imperialista hatalmak gazdasági életében súlyos pusztításokat okozó *második világháború még fokozottabb mértékben növelte meg az USA túlsú-*

[27] The Economic Almanac 1956. New York, 1957. 450. old.

lyát a tőkés világgazdaságban. A tőkés világ ipari termeléséből való részesedése az 1929-es 48%-ról 1937-re ugyan 41%-ra esett vissza, de 1945–48-ra 56–60%-ra nőtt. Részesedése a tőkés világ kiviteléből az 1937-es 14%-ról 1945–47-re 32–35%-ra emelkedett, behozatala viszont alig nőtt. Ennek is szerepe volt abban, hogy *az európai imperialista hatalmak aranytartalékainak 30–50%-a a második világháború alatt az USA-ba vándorolt,* a nyugat-európai országok külföldi tőkebefektetéseik egy részét eladták az USA-nak, s még ezenfelül el is adósodtak az amerikai monopoltőkével szemben. *Az Egyesült Államok kapitalistáinak háborús meggazdagodása és a többi tőkésország viszonylagos elszegényedése tehát az egyik legdöntőbb tényező, amely elősegítette az amerikai monopóliumok gazdasági, pénzügyi és katonai hatalmának megnövekedését.*

Az USA aranykészletei az 1937-es 12,7 milliárd dollárról 1947-re 22,8 milliárdra emelkedtek. (Az összes többi tőkésország aranykészletének értéke 1937-ben kb. 12 milliárd, 1947-ben pedig kb. 7 milliárd dollár volt.)

II. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE ÉS SZEREPE A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÓTA

Az Egyesült Államok szerepét a tőkés világgazdaság rendszerében gazdasági potenciálja, termelőerőinek fejlettségi színvonala és gazdasági fejlődésének mértéke határozzák meg. Éppen ezért elsőrendű fontosságú az Egyesült Államok gazdasági életében végbemenő folyamatoknak és az erre ható tényezőknek megfelelő elemzése és értékelése.

1. A gazdasági fejlődés fő mutatói

Az Egyesült Államok vezető körei, a háború befejezése után, a békegazdálkodásra való áttéréssel kapcsolatban fenyegető gazdasági gondokkal találták magukat szemben. A termelés 1943. november és 1946. február között 39%-kal esett, s 1946 márciusában 2,7 millió munkanélküli volt az országban. *Az átállási válság azonban nem volt mély és tartós.* A háború gazdasági következményeinek felszámolásával kapcsolatos hazai és külföldi igények, a háború alatt felhalmozódott ún. elhalasztott kereslet (lásd később) s más tényezők előmozdították a gazdasági fejlődés meggyorsulását.

1947–1964 között az Egyesült Államokban a bruttó nemzeti termék évi átlagban 3,55%-kal nőtt (1954–64 közötti időszakban a növekedés csak évi 2,5%-os) 1954-es változatlan árakon számítva. Ezen belül a gyáripar termelése 3,36%-kal nőtt évi átlagban. A gazdasági fejlődés a fenti időszakban természetszerűleg nem volt egyenletes és állandó. *1947-ben és 1964 között négy válság, illetve válság jellegű visszaesés mutatkozott az USA gazdasági életében. 1948–49-ben, 1953–54-ben, 1957–58-ban és 1960–61-ben.* Ezekben az időszakokban a termelés gyakran jelentős mértékben visszaesett az előző csúcsponthoz képest. Az ipari termelés

csökkenése az előző csúcshoz viszonyítva az egyes időszakokban a következő volt:[28]

1948–49	10,5%
1953–54	10,2%
1957–58	13,0%
1960–61	8,2%

Tény, hogy — *elsősorban a hatalmas méreteket öltő állami beavatkozás következtében — a válságok nem voltak olyan mélyek és tartósak, mint az 1929-es, a pangás lényegesen lerövidült, vagy teljesen elmaradt, a válságok azonban így is nagy károkat okoztak az amerikai gazdaságnak.*

Burzsoá közgazdászok számításai szerint *a négy válságidőszak 150–170 milliárd dollárnyi értékkiesést okozott a nemzeti termelésből.* 1946–1964 között eltelt 18 évből több mint 16 évnegyed (4 év) hanyatlás, és válság időszaka volt.

A bruttó nemzeti termék viszonylag leggyorsabban 1947–57 között növekedett, évi átlagban 3,8%-kal, 1957–64 között pedig átlagosan csak 3,2%-kal. (Ezen belül 1957–60 között csupán 2,5%-kal.) 1960–64 között a nemzeti termék növekedése ismét elérte, sőt egyes években túl is haladta az 1947–57 közötti 3,8%-os évi átlagot. A 3. sz. táblázatból kitűnik, hogy a második világháború óta eltelt két évtizedben az Egyesült Államok gazdasága tehát egészében véve valamivel gyorsabban fejlődött, mint az 1910–1964 közötti időszak átlaga. Ezen belül azonban 10 esztendőben a fejlődés lassúbb volt a történelmi átlagnál.

1964-re a bruttó nemzeti termék 1954-es változatlan árakon számítva 520 milliárd dollárt, folyó áron számítva 622 milliárd dollárt tett ki. *Az egy főre számított bruttó nemzeti termék változatlan árakon számítva 2694 dollárt, folyó*

3. TÁBLÁZAT

A bruttó nemzeti termék évi átlagos növekedési üteme az Egyesült Államokban[29]

Időszak	%	Időszak	%
1910–13	2,1	1945–57	3,8
1913–18	6,9	1947–53	4,6
1918–20	–9,3	1953–57	2,4
1920–23	6,5	1957–64	3,2
1923–26	5,6	1957–60	2,7
1926–29	3,1	1960–64	4,0
1929–37	0,1	1910–64	2,9
1937–45	7,2		

[28] First National City Bank. Monthly Letter. Business and Economic Conditions. 1958. áprilisi sz. 38. old. — Statistical Abstract of U. S. 1952.

[29] Staff Report on Employment, Growth and Price Levels. Washington, 1959. 38. old. — Survey of Current Business, 1964. április.

áron 3222 dollárt tett ki, tehát lényegesen magasabb volt, mint bármely más országban.[30]

Az Egyesült Államok gazdaságára tehát alapjában véve az állammonopolista kapitalizmus körülményei között is *a ciklikus és viszonylag lassú fejlődés, számottevő ingadozások, válság jellegű visszaesések a jellemzőek*, mint ezt a második világháború óta eltelt két évtized tapasztalatai bizonyítják.

2. Szerkezeti változások az amerikai gazdaságban

Az előzőekben vázolt fejlődés azonban ugyanakkor jelentős szerkezeti változásokkal párosult s jelentős részben csak azok következménye volt az Egyesült Államok gazdasági életében. Módosult a termelés és a foglalkoztatottság szerkezete, s megváltozott a termelőerők területi elhelyezkedése.

A termelés és foglalkoztatottság szerkezetében végbement változásokkal a vezető tőkésországok, közöttük az Egyesült Államok gazdasági életében, a Korunk kapitalizmusa c. munka I. kötetében részletesen foglalkoztunk. Mint a 4. sz. táblázat adataiból kitűnik, a vezető tőkésországok gazdasági szerkezetének változására általában jellemző tendenciák különösen nagymértékben mutatkoztak meg az Egyesült Államok fejlődésében.

4. TÁBLÁZAT

A gazdaság főbb ágazatai[a] *közötti arányok megváltozása az Egyesült Államokban (%)*[31]

	1929	1945		1955	1963	
Mezőgazdaság	12,0	11,4	(20,7)	6,2	5,0	(9,0)
Bányászat	2,8	2,1	(2,0)	2,1	1,5	(1,3)
Építőipar	5,5	3,2	(2,7)	6,8	6,9	(5,4)
Feldolgozó ipar	31,8	39,7	(37,4)	40,2	37,9	(35,1)
Kereskedelem	19,3	21,3	(17,6)	21,2	21,5	(24,0)
Közlekedés	13,7	11,2	(9,4)	10,6	10,7	(8,6)
Szolgáltatások	14,9[b]	11,1	(10,2)	12,9	16,4	(16,6)
Összesen	100,0	100,0		100,0	100,0	

Megjegyzés: Zárójelben a foglalkoztatottak aránya az adott ágazatban.

a) Anyagi termelés, kereskedelem, közlekedés és szolgáltatások, a hivatalos nemzeti jövedelem statisztikák alapján.
b) Beleszámítva az állami alkalmazottakat is.

A szerkezeti változások közül a *mezőgazdaság részarányának csökkenése* a legnagyobb mértékű. Ez a folyamat nem jelenti azonban a mezőgazdaság ilyen nagymértékű háttérbe szorítását. Az USA 29 államában a mezőgazdasági termelésben foglalkoztatottak aránya lényegesen magasabb az átlagnál, s 25 állam még

[30] Survey of Current Business, 1964. december. – The New York Times, 1965. január 17.
[31] Statistical Abstract of the U. S. 1964. adatai alapján végzett saját számítás.

ma is döntően a mezőgazdasági termelésre specializált.[32] Az USA adja a világ rozs- és búzatermelésének 11–12%-át, kukoricatermelésének 43%-át, húsárutermelésének 20%-át, gyapottermelésének 28%-át.

Kivitelének 25%-a a mezőgazdasági termékekből tevődik össze. *A mezőgazdasági termelés 1950 és 1964 között mindössze 2%-kal nőtt évi átlagban. Rendkívül gyorsan emelkedett azonban a munka termelékenysége.* 1950–1964 között a növénytermelésben az egy hektárra számított terméshozam évi átlagban 2,6%-kal emelkedett. *Az egy munkaóra ráfordításra számított termelési érték pedig 5,5%-kal nőtt, szemben az ipar 2,9%-os növekedésével. A munkatermelékenység ilyen mértékű emelkedése a mezőgazdaság technikai átalakulásának, iparosodásának eredménye.* Ezt bizonyítja az a tény, hogy míg az ipar állóeszközei keretében a gépek és berendezések állománya az elmúlt másfél évtizedben, 1947–49-es árakon számítva mintegy 3,2%-kal nőttek évi átlagban, addig a mezőgazdaságban a növekedés csaknem 4,5%-os volt évente.[33] *Az amerikai mezőgazdaság a munka termelékenységének jelenlegi színvonalát figyelembe véve, lehetőségeinek teljes kihasználásával 600 millió ember számára tudna táplálékot biztosítani.*

A termelés viszonylag lassú emelkedésének oka az, hogy a mezőgazdasági *termékek piaca* a háború alatti átmeneti konjunkturális évek kivételével *alig nőtt*, hiszen a fogyasztás legfőbb meghatározója – az ipar és a lakosság fogyasztása – kisebb mértékben emelkedik, mint a termelés, a kivitel pedig egyre nehezebb a legfőbb termékfajtákból.

A farmereknek azért fizetnek, hogy földjük egy részét műveletlenül hagyják, s ezért gyakran kifizetődőbb, ha valaki földjét egyáltalán nem műveli meg. Az állami ártámogatás nagy része az összes farmgazdaságok 27%-át kitevő, s a mezőgazdasági termelés 78%-át adó kb. egymillió közép- és nagygazdaságnak jut, s *mintegy 2,5 millió kisgazdaságot hivatalosan is „halálra ítéltek".*[34]

A kormány a termékek egy részét fix áron felvásárolja a farmerektől. A kormány által a farmerektől felvásárolt és a *raktárakban fekvő mezőgazdasági termékek értéke túlhaladta a 10 milliárd dollárt.* Csupán búzából olyan mennyiség halmozódott fel, amely vagonba rakva 7000 km hosszú szerelvényt tenne ki. Ha ebből kenyeret sütnének, minden amerikai családnak 1600 szabvány cipó jutna. E hatalmas termékfelesleg azonban nem jelenti azt, hogy a fogyasztók olcsón jutnak hozzá a mezőgazdasági termékekhez. Éppen ellenkezőleg, az élelmiszerek ára az utóbbi időben is emelkedett. A felhalmozott élelmiszerek egy részét külföldi segélyprogramok keretében értékesítik.

A bányászat termelése különösen az elmúlt 6–7 évben a mezőgazdaság termeléséhez hasonlóan, lassabban nőtt, mint a nemzeti jövedelemé. (1957–64 között alig 2%-kal nőtt a termelés, szemben az előző 7 esztendőben elért 25%-os termelésnövekedéssel.) A termelés lassú növekedése részben az e területen végbement szerkezeti változásokkal függ össze. A széntermelés ugyanis az elmúlt 14 esztendőben 26%-kal csökkent. Figyelemre méltó azonban, hogy 1961 óta a

[32] New York Times, 1965. január 11.
[33] Statistical Abstract of the U. S. 1964.
[34] The New York Times, 1965. január 11.

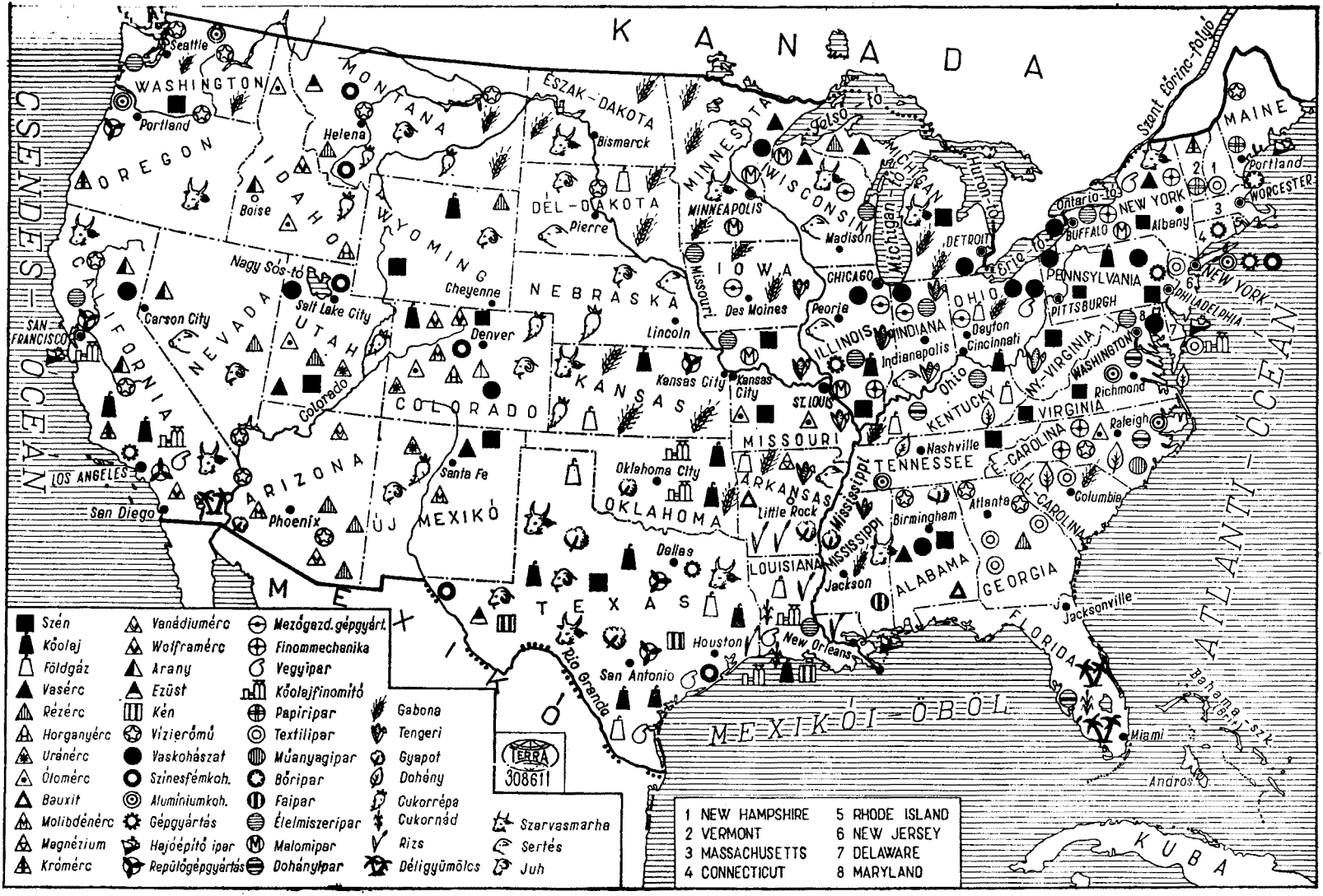
KANADA
CSENDES-ÓCEÁN
ATLANTI-ÓCEÁN
MEXIKÓI-ÖBÖL
KUBA
Seattle
WASHINGTON
Portland
OREGON
Boise
IDAHO
Helena
MONTANA
Bismarck
ÉSZAK-DAKOTA
DÉL-DAKOTA
Pierre
WYOMING
Cheyenne
NEBRASKA
Lincoln
Nagy Sós-tó
Salt Lake City
UTAH
NEVADA
Carson City
CALIFORNIA
SAN FRANCISCO
Denver
COLORADO
Colorado
Kansas City
KANSAS
Oklahoma City
OKLAHOMA
Santa Fe
ÚJ MEXIKÓ
Phoenix
ARIZONA
LOS ANGELES
San Diego
Dallas
TEXAS
Houston
San Antonio
Rio Grande
Minneapolis
MINNESOTA
Des Moines
IOWA
Missouri
Kansas City
St. Louis
MISSOURI
Little Rock
ARKANSAS
Jackson
MISSISSIPPI
Mississippi
LOUISIANA
New Orleans
Madison
WISCONSIN
Michigan-tó
MICHIGAN
Felső-tó
Chicago
Peoria
ILLINOIS
Indianapolis
INDIANA
Ohio
Dayton
Cincinnati
OHIO
Detroit
Erie-tó
Ontario-tó
Buffalo
NEW YORK
Albany
Szent Lőrinc-folyó
PENNSYLVANIA
Pittsburgh
Philadelphia
NEW YORK
MAINE
Portland
Worcester
Nashville
TENNESSEE
Atlanta
ALABAMA
Birmingham
GEORGIA
Jacksonville
FLORIDA
Miami
Bahama-szigetek
Andros
Richmond
VIRGINIA
W. VIRGINIA
Washington
Raleigh
N. CAROLINA
S. CAROLINA
Columbia
Ohio
KENTUCKY
Szén
Kőolaj
Földgáz
Vasérc
Rézérc
Horganyérc
Uránérc
Ólomérc
Bauxit
Molibdénérc
Magnézium
Krómérc
Vanádiumérc
Wolframérc
Arany
Ezüst
Kén
Vízierőmű
Vaskohászat
Színesfémkoh.
Alumíniumkoh.
Gépgyártás
Hajóépítő ipar
Repülőgépgyártás
Mezőgazd. gépgyárt.
Finommechanika
Vegyipar
Kőolajfinomító
Papíripar
Textilipar
Műanyagipar
Bőripar
Faipar
Élelmiszeripar
Malomipar
Dohányipar
Gabona
Tengeri
Gyapot
Dohány
Cukorrépa
Cukornád
Rizs
Déligyümölcs
Szarvasmarha
Sertés
Juh
UNRRA
308611
1 NEW HAMPSHIRE
2 VERMONT
3 MASSACHUSETTS
4 CONNECTICUT
5 RHODE ISLAND
6 NEW JERSEY
7 DELAWARE
8 MARYLAND

széntermelés és -felhasználás alakulásában bizonyos változás következett be. A két fontos szénfelvevő piac, a vasutak és a magánháztartások csaknem teljes elvesztését részben pótolja a hőerőművek növekvő fogyasztása. A szénbányatársaságok ugyanis a vasúti és víziszállítás költségeinek jelentős csökkenése, valamint a termelés korszerűsítése következtében erősítették versenyképességüket, csökkent a szén ára is, s felhasználása a tüzelési technika gyors fejlődése következtében sokkal hatékonyabbá vált. 1951-ben 1 kWó villamos energia termeléséhez átlagosan 54 dkg szénre volt szükség, 1960-ban már csak 43,5 dkg-ra, 1964-ben 42,3 dkg-ra, s az új hőerőművekben már csak 34 dkg-ra lesz szükség. A szén visszaszorulása azonban, ha lassabban is, de tovább folytatódik. Erre utal az, hogy 1950 óta a kőolajtermelés 40%-kal, a földgáztermelés pedig több mint 100%-kal emelkedett. Nőtt az ércek és a nem fémes ásványi anyagok termelése is, 1957–64 között 49%-kal. A termelékenység a bányászatban egészében véve 124%-kal emelkedett.

A bányászati termelés lassúbb növekedésének oka, a szénhez hasonlóan, más nyersanyagok hatékonyabb felhasználása is. (Erről lásd I. kötet Harmadik rész.)

A termelés lassúbb növekedésében szerepe van az amerikai monopóliumok tudatos törekvésének a hazai, drágább nyersanyagok felhasználása helyett olcsó külföldi nyersanyagok behozatalára, más, különösen a gazdaságilag elmaradott országokból. Az importált nyersanyagok aránya az Egyesült Államok nyersanyagfelhasználásában gyorsan nő, néhány olyan termékből is, amelyből pedig az USA adja a világtermelés nagy hányadát s óriási készletekkel rendelkezik (pl. bauxit és alumínium).

A bányászat termelésének lassú növekedése és csökkenő részaránya ellenére, az Egyesült Államok továbbra is jelentős helyet foglal el a világtermelésben e területen.

Az USA adja a világ kőolajtermelésének 30%-át, széntermelésének 15%-át, foszfáttermelésének 25%-át, kéntermelésének 51%-át stb.

A *villamosenergia-termelés* szerkezetében végbement változások közül a legjelentősebb a vízierőművek jelentőségének csökkenése, s a hőerőművek ismételt előtérbe kerülése. 1962–64 között a vízierőművek által termelt villamos energia aránya 20%-ról 17,5%-ra csökkent. A hőerőművek jelentőségének ismételt növekedése elsősorban az e területeken szükséges fajlagos beruházások alacsonyabb voltával, s a fűtőanyagok hatékonyabb felhasználhatóságával függ össze. A hőerőművek jelentőségének növekedését mozdítja elő az atomenergia fokozódó térhódítása is a villamos energia termelésében. 1964-ben az USA villamosenergia-termelése összesen 1,08 trillió kilowattóra volt, amelyből 987,8 milliárdot az energiatermelő iparban, a többit pedig az iparvállalatok saját erőműveikben állították elő.

A feldolgozó ipar, mint ez a 4. sz. táblázatból kitűnik, *az Egyesült Államok gazdaságának legfontosabb ága*. A feldolgozó iparban végbement, technikai szempontból progresszív szerkezeti változások közül a legjelentősebb az ún. kutatásigényes, a tudományos-technikai forradalommal összefüggő ágazatok gyors fejlődése.

Az 1950 és 1964 közötti időszakban, a feldolgozó ipar leggyorsabban fejlődő ágazatai a következők voltak (egész feldolgozó ipar plusz 80%):

A termelőeszközöket gyártó ágazatok közül:

Vegyipar	plusz	192%
Műszergyártás	plusz	144%
Közlekedési eszközök gyártása	plusz	132%
Gépipar	plusz	97%

A fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok közül:

Bútoripar	plusz	82%

A többi ágazat fejlődése lassúbb volt a feldolgozóipari termelés átlagos növekedésénél.[35]

Az előzőekben említett 4 termelőeszközöket gyártó iparág súlya az ipar össztermelésében 1964-ben 42%-ot tett ki. Jelentőségüket bizonyítja az is, hogy míg az egész feldolgozó iparban 6,5 cent kutatási ráfordítás jutott 1 dollár termelési értékre, addig a vegyiparban 7,1 cent, a gépiparban 11,1 cent, a műszeriparban 11 cent és a közlekedési eszközök gyártásában 22 cent (1962-es adatok). A fémalapanyag-ipar ágai közül az acéltermelés 1964-ben elérte a 127 millió tonnát, szemben az 1963-as 109 millió tonnás s az 1955-ös 117 millió tonnás termeléssel, amely az elmúlt években elért legmagasabb szintet képviselte.[36]

5. TÁBLÁZAT

Az amerikai feldolgozó ipar szerkezete a főbb mutatók tükrében[37]

(1962–64. évek átlagában)

Ágazat	Hozzájárulás a feldolgozó ipar termelési értékéhez (%)	Részesedés a feldolgozó iparban eszközölt új beruházásokból (%)	A foglalkoztatottak aránya (%)
Fémalapanyag-ipar	7,6	11,2	6,7
Nem elektromos gépipar	8,9	6,9	8,5
Elektromos gépipar	8,2	6,4	8,7
Műszeripar	2,4	1,9	2,1
Közlekedési eszközök gyártása	11,7	8,6	9,4
Egyéb fémipar	6,2	5,2	6,5
Vegyipar	8,9	14,0	4,3
Építőanyagipar	3,5	5,4	3,4
Élelmiszeripar	11,7	12,2	10,0
Textilipar	3,4	3,6	5,0
Konfekcióipar	3,9	0,9	7,3
Papíripar	3,9	7,5	3,4
Bútoripar	1,6	1,0	2,2
Egyéb feldolgozó ipar	18,1	15,2	22,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: Az egész feldolgozó ipar nettó termelési értéke folyó áron számítva 1964-ben 204 milliárd dollárt tett ki. A foglalkoztatottak száma 17,7 millió fő volt, s a beruházások 18,2 milliárd dollárra rúgtak.

[35] Statistical Abstract of the U. S. 1964. – Survey of Current Business, 1964. 10.
[36] New York Times, 1965. január 17.
[37] Statistical Abstract of the U. S. 1964 s a Survey of Current Business 1964. számaiban közölt adatok alapján végzett saját számítás.

A közlekedés legfontosabb szektorában, az áruszállítások területén a legjellemzőbb változás a vasutak háttérbe szorulása. 1945 és 1961 között a vasúti szállítás aránya az összes szállításokban 71,2%-ról 42,9%-ra csökkent. 1962 óta azonban a vasúti szállítás korszerűsítése és a költségek csökkenése nyomán a vasutak aránya ismét növekedett, s túlhaladta 1964-ben a 43,5%-ot. Nagymértékben megnőtt viszont a közúti szállítás jelentősége és súlya az USA gazdaságában.

A termelés szerkezetében végbement változások az Egyesült Államokban a termelőerők területi elhelyezkedésének megváltozásával is együtt jártak. Ez kitűnik a 6. sz. táblázatból, amely a feldolgozó ipari termelés területi megoszlásának megváltozását mutatja meg — hosszabb időszakban — az USA fő gazdasági körzetei között.

6. TÁBLÁZAT

A feldolgozó ipari termelés területi megoszlásának alakulása az Egyesült Államokban (%)[38]

Körzetek	1870	1910	1930	1950	1962
Egész USA (milliárd dollárban) ...	1 577	8 190	30 964	74 354	179 290
New England[a]	23,95	14,32	10,35	9,16	7,51
Middle Atlantic[b]	42,16	36,90	33,75	29,87	25,98
Great Lakes[c]	18,07	25,59	31,63	31,57	29,23
Southeast[d]	6,23	10,04	9,86	12,49	14,69
Plains[e]	6,68	6,42	5,74	5,54	6,21
Southwest[f]	0,31	1,49	2,00	3,00	4,36
Mountain[g]	0,24	1,21	0,95	0,88	1,36
Farwest[h]	2,36	4,03	5,72	7,49	11,46
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

a) New Hampshire, Maine, Vermont, Massachussets, Rhode Island, Connecticut.
b) New York, New Jersey, Pennsylvania, Delaware, Maryland, District of Columbia.
c) Ohio, Indiana, Illinois, Michigan, Wisconsin.
d) Virginia, West Virginia, North Carolina, South Carolina, Georgia, Florida, Kentucky, Tennessee, Alabama, Mississippi, Arkansas, Louisiana.
e) Minnesota, Iowa, Missouri, North Dakota, South Dakota, Nebraska, Kansas.
f) Oklahoma, Texas, New Mexico, Arizona.
g) Montana, Idaho, Wyoming, Colorado, Utah.
h) Washington, Oregon, California, Nevada.

Mint a 6. sz. táblázat adataiból kitűnik, az ipar hagyományos területi koncentrációja a második világháború után jelentősen csökkent. *Míg 1930-ban 3 körzet, az ún. feldolgozóipari öv adta a termelés 75,73%-át,* 1950-ben pedig 70,6%-át, *1962-ben már csak a feldolgozó ipari termelés 62,72%-a származott a New England, a Middle Atlantic és a Great Lakes körzetekből. Ugyanakkor jelentősen megnőtt a Southeast (Délkelet) és a Farwest (Távolnyugat) súlya.* A hagyo-

[38] Committee for Economic Development: How a Region Grows. N. Y. 1963. – Statistical Abstract of the U. S. 1964.

mányos területi-gazdasági specializáció az USA-ban tehát valamelyest módosult. Különösen figyelemre méltó a déli körzetek jelentőségének megnövekedése. A Délt, ahol ma is a mezőgazdasági munkások 50%-a dolgozik, már többé nem nevezhetjük agrárgazdasági területnek. Az elmúlt évtizedben mezőgazdasági területből ipari területté alakult át, és mivel ipara igen nagy jelentőségű, már nem a mezőgazdaság gazdasági életének fő ága.

Az amerikai össztermelést tekintve a Dél az ország olaj-, szén- és vegyianyagtermelésének 36%-át, papír- és bútorgyártásának 40%-át adja, uralja a dohány- és gyapottermelést. Hasonló a helyzet a textiliparban, ugyanis Délen található a műanyagszálat előállító gyárak 95%-a, a pamuttextil-gyárak 80%-a és a műselyemgyárak 70%-a. Az élelmiszeripar itt gyorsabban fejlődik, mint az ország bármely területén, és jelenleg az össztermelés 25%-a innen kerül ki.

Ismeretes, hogy a Dél első helyet foglal el a nukleáris anyagok termelésében. Emellett mintegy 110 repülőgépgyár és kétezer villamossági cikkeket gyártó üzem működik e területen.

Ma 33 000 gyár van Délen, szemben az 1940-es 11 000-rel. 1947 óta a Délen dolgozó ipari munkások összlétszáma 27%-kal növekedett, szemben az egész országban elért 18%-os növekedéssel. Az ipar Délre vándorlásában nagy szerepet játszik az, hogy itt szakszervezetek lényegében még nincsenek, s ennek következtében a bérek sokkal alacsonyabbak, mint az USA más területein. 1963-ban a déli államok dolgozóinak évi átlagkeresete 1820 dollárt tett ki, szemben a 2449 dolláros amerikai átlaggal.

3. A kereslet fő tényezői és ezek változásai
Szerkezeti változások a bruttó nemzeti termék felhasználásában

A második világháború óta a gazdasági fejlődés ütemében, a termelés szerkezetében és területi megoszlásában végbement változások szorosan összefüggtek *a végtermék iránti kereslet tényezőinek: a személyi fogyasztásnak, az állami vásárlásoknak, a kivitelnek és a beruházásoknak az alakulásával*, amelyek természetszerűleg kölcsönhatásban vannak egymással. Az állami vásárlások méretei befolyásolják a személyi fogyasztást, a személyi fogyasztás, az állami vásárlások és az export együttesen meghatározzák a beruházások alakulását. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a tőkés csak abban az esetben és olyan területeken ruház be, ahol a gépek és berendezések által termelt javak iránt elegendő kereslet ígérkezik. Ugyanakkor természetszerűleg a beruházások alakulása visszahat a jövedelmek, s a fogyasztás menetére.

1947 és 1964 között a végtermék iránti kereslet növekedésének 64%-a származott a személyi fogyasztás emelkedéséből, 12%-a eredt a beruházások növekedéséből, s a fennmaradó rész, kb. 24% az állami vásárlások emelkedéséből származott. A nettó kivitel értéke (export minusz import) 1947 és 1964 között jelentősen visszaesett.

A személyi fogyasztás tömegét tekintve a kereslet legdöntőbb tényezője, az egész tárgyalt időszakot tekintve lassabban nőtt, mint a bruttó nemzeti termék.

(Egyes években, pl. a háború után, 1947 és 1950 között, a koreai háború után, valamint 1963-ban és 1964-ben valamivel gyorsabban. Ezekben az években a fogyasztói kereslet emelkedése nagyobb mértékben járult hozzá a végtermék iránti összkereslet emelkedéséhez.)

A személyi fogyasztás, beleértve a szolgáltatásokat is, 1947 és 1957 között, évi átlagban 3,51%-kal, 1957 és 1964 között 3,22%-kal nőtt (1954-es változatlan árakon számítva). 1947 és 1957 között ezen belül a tartós javak fogyasztása évi 4,8%-kal nőtt, s 1957–64 között 4%-kal emelkedett. A személyi fogyasztás növekedésében a háborút követő 5–6 évben nagy szerepe volt a háború alatt felhalmozott ún. *elhalasztott kereslet*nek a fogyasztási cikkek, elsősorban tartós fogyasztási cikkek iránt, melyre az anyagi bázist a lakosság jelentős felhalmozott jövedelmei képezték. A későbbi időszakokban pedig az ún. *előrehozott kereslet*, vagyis a fogyasztási hitelek, a részletvásárlások növekedése ösztönözte a fogyasztást, azonban a fogyasztási és egyéb hitelek s a lakosság ezeken alapuló ún. előrehozott vásárlásai 1957 és 1963 között már csak 50%-kal nőttek, szemben az 1947 és 1957 közötti csaknem 300%-os növekedéssel. A részletfizetések 1964-ben a jövedelmek 14%-át tették ki.

A tartós javak piaca, legalábbis a jövedelmek adott szintjén és szerkezete mellett az USA-ban meglehetősen telített. Az Egyesült Államokban levő 58 millió lakásegység közül – amelyben 56,5 millió család lakik – 39,1 millió rendelkezik mosógéppel, 9,1 millió szárítógéppel, 9,7 millió hűtőszekrénnyel, 41,6 millió telefonnal, 41,6 millió személyautóval, 6,5 millió légkondícionáló berendezéssel, 46,3 millió televízióval és 48,5 millió rádióval. Számos lakásegységben a fenti tartós használati cikkekből több is van, tekintettel arra, hogy egyebek között 183 millió rádiókészülék, 60 millió televíziós készülék és csaknem 80 millió személyautó van használatban.[39]

1947 és 1964 között a nem tartós javak fogyasztása valamelyest emelkedett, *jelentősen megnőttek azonban a szolgáltatásokra fordított kiadások.* A személyi fogyasztásnak 1947 és 1963 között végbement mintegy 140 milliárd dolláros emelkedéséből (változatlan árakon) 64 milliárd a szolgáltatásokra fordított kiadások növekedésének tudható be.[40]

A személyi fogyasztás alakulásának alapvető tényezője a jövedelmek mozgása. Az Egyesült Államokban, különösen az ötvenes évek közepétől kezdve jelentősen megváltozott a jövedelmek struktúrája. 1953 és 1963 között a kamatból származó személyi jövedelmek 142,5%-kal, az osztalékokból eredő jövedelmek 93,9%-kal, a társaságok fel nem osztott profitjai 90,9%-kal, a bérből és fizetésből élők jövedelmei csak 59,9%-kal emelkedtek. A bérből és fizetésből élők, s ezen belül különösen a bérmunkások reáljövedelmeinek emelkedése egyre nagyobb mértékben marad el a termelékenység emelkedése mögött, s viszonylag igen jelentős az alacsony jövedelmi kategóriák aránya. (Lásd I. kötet Hatodik rész.) A személyi jövedelmek az adók levonása után, 1963-ban az összes megtermelhető javak és elvégezhető szolgáltatások 67,5%-ának megvásárlására voltak elegendőek, ami

[39] Statistical Abstract of the U. S. 1964.

[40] Statistical Abstract of the U. S. 1962., 1963., 1964. adatai alapján végzett saját számítások.

az 1957-es 69,4%-kal, az 1953-as 71,9%-kal s az 1948-as 72,7%-kal szemben *figyelemre méltó csökkenés.* (Az erre a célra rendelkezésre álló kapacitás szembeállítva a jövedelmekkel, mezőgazdaság nélkül.)[41]

Csökkentek a farmerek jövedelmei is, mint ez a 7. sz. táblázat adataiból kitűnik.

7. TÁBLÁZAT

A farmerek jövedelmeinek alakulása az USA-ban[42]

(folyó áron, milliárd dollárban)

Év	Érték
1947	17,1
1952	17,0
1964	12,7

Ha figyelembe vesszük a dollár vásárlóértékének csökkenését, a jövedelmek csökkenése még nagyobb mértékű. Ennek nyomán a mezőgazdaságban és a feldolgozó iparban foglalkoztatottak jövedelmei között gyorsan nőtt a különbség. 1947-ben az egy keresőre számított jövedelem, a mezőgazdasági lakosság jövedelmeit 100-nak véve az ipari foglalkozásúaknál 181 volt, 1963-ra 100 : 240 arány alakult ki. A jövedelmek csökkenése legnagyobb mértékben a kis- és középfarmereket érinti.

A dolgozók között tehát, az olyan rétegek, akik jövedelmeik nagy részét vagy egészét az adott évben elköltik, az összes személyi jövedelmekből csökkenő arányban részesültek. Az adócsökkentések 1964-ben átmenetileg változtattak a személyi fogyasztás alakulásán, hozzájárultak annak növekedéséhez.

*Az 1957 és 1964 közötti időszakban a fogyasztói kereslet növekedését fékezte a munkanélküliek számának és arányának emelkedése is, az ötvenes évek első felé*hez viszonyítva. A második világháború óta az egyes ciklusokban a termelés előző szintjének eléréséhez mind kevesebb munkaerőre volt szükség, s a munkanélküliség a fellendülés idején is magas szinten maradt.

Az amerikai polgári közgazdászok a munkanélküliség növekedését döntően a gazdaságban végbement technikai fejlődésnek tudják be. „Technikai", „technológiai" munkanélküliségről beszélnek. Ezzel igyekeznek elködösíteni a munkanélküliség növekedésének tényleges okait, vagyis azt, hogy a fizetőképes kereslet növekedése, a termelés bővülése a technikai fejlődéshez képest lassú, hogy a munkaidőt általában alig csökkentették, s ahol igen, ott a bérek is csökkentek, s hogy e tényezők hatására az ipar nem képes felszívni a feleslegessé vált munkaerőt. *Vagyis tulajdonképpen nem technikai, hanem gazdasági-társadalmi problémákról van szó.*[43]

[41] 19th Constitutional Convention of the U. A. W. 20–27. March. 1964. 31. old.

[42] Statistical Abstract of the U. S. 1955. 1964. – Survey of Current Business 1964. számai. – New York Times, 1965. január 11.

[43] Részletesen lásd: I. kötet Második rész.

A 8. sz. táblázat adatai a háború utáni válságot követő fellendülés első 16 hónapjában végbement változások alapján, néhány fontosabb gazdasági mutatóval illusztrálják a kialakult helyzetet.

8. TÁBLÁZAT

A főbb gazdasági mutatók alakulása a válságokat követő fellendülések idején (%)[44]

A fellendülés 16. hónapja	1949. október	1954. augusztus	1958. április	1961. február
A foglalkoztatottak számának növekedése[a]	plusz 11,0	plusz 6,1	plusz 4,8	plusz 3,6
Ipari termelés emelkedése	plusz 30,7	plusz 17,2	plusz 18,9	plusz 15,4
Bruttó nemzeti termék emelkedése (változatlan árakon)	plusz 13,2	plusz 9,8	plusz 9,8	plusz 7,7
Személyi jövedelmek növekedése	plusz 21,1	plusz 11,5	plusz 8,5	plusz 9,0
Kiskereskedelmi áruforgalom növekedése	plusz 22,1	plusz 11,3	plusz 10,6	plusz 6,5

[a] A mezőgazdasági foglalkoztatottak kivételével.

A 8. sz. táblázat adataiból és a későbbi időszakra vonatkozó statisztikai közleményekből kiszámítható, hogy *1949-ben még a nemzeti jövedelem 1%-os növekedéséhez a foglalkoztatottak számának 0,83%-os növekedésére volt szükség, 1961-ben pedig már csak 0,47%-osra, 1962–64 között pedig csupán 0,1%-osra.*[45]

A munkanélküliség által okozott vásárlóerő-kiesés mértéke 1964-ben, számításaink szerint, megközelítette a 20 milliárd dollárt. A számításoknál az átlagbérekből indultunk ki, kiszámítottuk azt az összeget, amelyet a munkanélküliek kaptak volna abban az esetben, ha dolgoznak (kategóriánként), s ebből levontuk a munkanélküli-segélyek összegét.

1970-re a munkaképes korban levő lakosok közül az aktív, tehát a munkában részt vevő vagy részt venni akaró személyek száma az 1964-es 75 millióról 85 millióra, évi átlagban 1,3 millió fővel nő. Ezek túlnyomó többsége az iskolákból kikerülő fiatal. Ehhez kell számítani azt is, hogy a technikai haladás, mindenekelőtt az automatizálás következtében növekvő számú dolgozó veszti el munkahelyét. Jelenleg az amerikai szakemberek heti 35 000 főre becsülik azok számát, akik ily módon vesztik el munkájukat. Ez „bruttó" összeg, mert nem foglalja magában azokat, akik viszont az automatizálás nyomán állnak munkába. Ezek számát azonban a munkájukat elvesztőkhöz képest elenyészőnek tartják. A keletkező új munkahelyek túlnyomó többsége már kezdettől fogva viszonylag magas képzettséget kíván, s többségében nem felel meg a munkát keresők szakmai struktúrájának.

[44] State of Economy and Policies for Full Employment. Washington, 1962. 210. old.
[45] Survey of Current Business, 1964. december.

A munkanélküliség mai és várható méretei s a szakszervezetek követelései arra késztetik az amerikai hivatalos köröket, hogy intézményes erőfeszítéseket tegyenek enyhítésére. Ennek egyik első megnyilatkozása volt a Johnson-kormány közoktatási programjának keretében átképzési központok szervezése, az USA egyes államaiban.

A jövedelemelosztás egyenlőtlenségének fokozódása, a termelékenység és a reálbérek növekedése közötti szakadék a munkanélküliség viszonylag magas szintje és a fogyasztói kereslet növekedésének korlátai akut közgazdasági és társadalmi problémaként tornyosulnak az amerikai tőkés rendszer előtt, annak történelmi korlátozottságát bizonyítják, s parancsoló módon az állami eszközök növekvő mértékű felhasználására serkentik az USA vezető köreit.

Ez az alapja jórészt annak, hogy *a személyi fogyasztás emelkedésénél lényegesen gyorsabban nőttek az állami kiadások* áruk és szolgáltatások vásárlására (1947 és 1964 között 148%-kal). Ezen belül a szövetségi kormány kiadásai 160%-kal emelkedtek (ennek döntő részét a hadikiadások növekedése tette ki), míg a helyi állami szervek kiadásai 137%-kal nőttek.

Az állami vásárlások növekedése különösen 1948 és 1953 között, s ennél kisebb mértékben 1960 és 1964 között járult hozzá a kereslet emelkedéséhez, és szerkezetének megváltozásához.

1947 és 1953 között a bruttó nemzeti termék 31%-kal nőtt, míg az állami kiadások 126%-kal, ennek keretében a szövetségi kormány kiadásai 203%-kal emelkedtek. 1960 és 1964 között a bruttó nemzeti termék 17,7%-kal nőtt, az állami vásárlások 16,1%-kal, ezen belül pedig a szövetségi kormány kiadásai 17%-kal nőttek.

Az elmúlt évtizedben a szövetségi kormány növekvő költségvetési kiadásait fedező bevételeknek több mint fele származott a személyi jövedelmek megadóztatásából, kb. 22–24% a részvénytársaságok által befizetett adókból, 12–16% a fogyasztási adókból, vámokból és illetékekből. *A kiadások egyre növekvő hányadát, 1964-ben már több mint 10%-át nem tudta a kormány folyó bevételeiből fedezni.* Ennek eredményeként az *államadósság* (szövetségi) 1965 elején megközelítette a 315 milliárd dollárt. 1964-ben már nagyobb összeget fizettek ki az államkölcsönök kamataira, mint amekkora az adott évben az államadósság állományának növekedése volt.[46]

Az állami költségvetési kiadások szerepével az állammonopolista kapitalizmus rendszerében, s az ezzel kapcsolatos polgári nézetekkel az I. kötet Első részében részletesen foglalkoztunk. Az USA-ban, mint említettük, különösen nagy a fegyverkezési kiadások aránya az állami költségvetésben, s a költségvetés e tételének nagy gazdasági jelentősége is van.

A fegyverkezési kiadások növekedése különösen az ötvenes évek első felében járult hozzá a kereslet növeléséhez s ily módon a konjunktúra fokozásához az amerikai gazdaságban. *Az ötvenes évek közepe óta azonban egyre inkább megmutatkozott, hogy a fegyverkezés, a nemzeti termelés egy részének elfecsérlése, nemcsak hogy nem képes biztosítani a tartós és általános gazdasági fejlődést, ha-*

[46] New York Times, 1965. január 26.

nem hosszabb távon annak korlátjává válik. Az adók emelése és az így nyert állami bevételek improduktív felhasználása lassítja a személyi fogyasztás és a beruházások növekedését a gazdasági élet döntő szektoraiban. Nemcsak a dolgozók jövedelmeinek, hanem a fegyverkezésben nem, vagy kevéssé érdekelt társaságok hasznának egy részét is átszivattyúzza a hadiipari monopóliumok páncélszekrényeibe. A haditechnika fejlődése és a termelékenység gyors növekedése a hadiiparban mindezek mellett évek óta szűkíti azoknak a társaságoknak körét az USA-ban, amelyek a fegyverkezésben közvetlenül vagy jelentős mértékben érdekeltek, s csökkenti a haditermelésben foglalkoztatottak számát. Ezzel természetszerűleg csökkent azoknak az államoknak a száma is, amelyek tőkései számára a hadiipar döntő fontosságú a foglalkoztatottság és a profitok szempontjából. (1964-ben 6 államban költötték el az USA katonai kiadásainak felét.)

E gazdasági tényezők, a nemzetközi erőviszonyok megváltozásának időszakában, amikor a thermonukleáris háború egyre kilátástalanabbá válik az USA monopoltőkés körei számára a szocializmus elleni harcban, s nő a fegyverkezési verseny fokozásának értelmetlensége is — fontos szerepet töltöttek be abban, hogy *az uralkodó körökben kiéleződtek az ellentétek az állami költségvetési kiadások és különösen a fegyverkezési kiadások kérdésében.* (Ennek külpolitikai kihatásait lásd később.) *Ehhez járult az a tény is, hogy a szociális és kulturális ellátottság viszonylag igen alacsony színvonalú,* s az ezzel összefüggő problémák megoldásának igénye egyre égetőbben jelentkezik az amerikai társadalom széles rétegeiben.

Az átlagos életkor megnövekedése nyomán megnőtt a lakosság körében az öreg, munkaképtelen és nyugdíjban nem részesülő vagy igen alacsony nyugdíjat kapó rétegek aránya. Nincs megfelelően megoldva a dolgozók szociális ellátása sem. *A szociális szolgáltatások rendszere a világ legfejlettebb kapitalista országában az iparilag fejlett országok között a legelmaradottabbak közé tartozik, s a biztosítási költségeket ritka kivételektől eltekintve, teljes egészükben a dolgozók fedezik.* Rendkívül elhanyagolt és néhány kiemelkedő oktatási intézmény kivételével *viszonylag alacsony színvonalú az állami oktatási rendszer,* szinte minden szinten, az elemi fokú „public school" hálózattól a főiskolákig. A felső- és középfokú oktatás költségei igen magasak, s a növekvő számú ösztöndíjak ellenére *az alacsony jövedelmű családok gyermekei számára elérhetetlenek már a középiskolák is.* Nincs megfelelően megoldva az iskolákból kikerülő és fizikai munkát kereső fiatalok szakmai képzése sem. E problémák megoldásának szükségességét ma már az uralkodó osztályok széles köreiben is elismerik az Egyesült Államokban. A Johnson-kormány ún. Great Society (Nagy Társadalom) elnevezésű burzsoá-reformista programja tulajdonképpen e problémák megoldásában kíván előre haladni. A szociális és kulturális kiadások radikális emelésére és a katonai kiadások egyidejű növelésére, vagy akárcsak jelenlegi szintjének fenntartására csak további jelentős adóemeléssel lenne képes az USA kormánya. Ez pedig újabb ellentéteket váltana ki.

Érthető, hogy az állami költségvetési kiadások kérdése egyike azoknak a legfőbb gazdasági problémáknak az Egyesült Államokban, amellyel kapcsolat-

ban az uralkodó körökben jelentős ellentétek mutatkoznak. Az adók nagysága, szerkezete, a helyi és központi költségvetés arányai és elköltésének módozatai körül évek óta heves viták folynak. Ezeknek a csatározásoknak köszönhető, hogy az utóbbi években valamelyest emelkedett a helyi szervek kiadásainak aránya az összes állami költségvetési kiadások keretében, ugyanakkor a szövetségi kormány kiadásainak aránya a bruttó nemzeti termékben az 1953-as 22,8%-ról 1964-re 17,7%-ra esett vissza, s a katonai kiadások aránya a szövetségi kormány összes költségvetési kiadásainak százalékában kifejezve, az 1953-as 68,1%-ról 1964-re 59%-ra csökkent. Az állami kiadások, közöttük a hadikiadások abszolút összegüket tekintve, az 1953—64 közötti 11 esztendőben, 4 év kivételével állandóan emelkedtek.[47]

Volt bizonyos jelentősége a fegyverkezési kiadások növekedésének lelassulásában, illetve időnkénti csökkenésében annak a ténynek is, hogy sok fegyverfajtából és anyagokból az amerikai hadsereg hatalmas raktárkészletekkel rendelkezik, amelyek további növelésére katonai szempontból már semmi szükség nincs.

Nem kívánunk itt foglalkozni a monopoltőkés állam költségvetéspolitikájának kereteibe tartozó más intézkedésekkel, amelyek célja a konjunktúra ösztönzése, a gazdasági fejlődés ütemének meggyorsítása. Ismeretes, hogy a második világháború óta eltelt időszakban az USA kormánya a költségvetési kiadások növelése mellett gyakran alkalmazott egyéb eszközöket is: pl. az adók csökkentése, a kiadások egyidejű növelésével. Ily módon hozzájárult a lakosság, illetve a tőkés vállalatok fizetőképes keresletének növekedéséhez is fogyasztási cikkek, illetve beruházási javak iránt, ugyanakkor növelte az „állami keresletet" is, az államadósság egyidejű növelésével. (Erről lásd: I. kötet Első rész.) Az állami költségvetéspolitika e módszereit különösen 1963 óta alkalmazza jelentős mértékben az USA kormánya. Hozzájárult a kereslet növekedéséhez és szerkezetének változásához az Egyesült Államok *kivitelének* emelkedése is. Nőtt a külkereskedelem jelentősége is az amerikai gazdaságban. Az Egyesült Államok exportjának volumene 1947 és 1963 között 51%-kal emelkedett. Az export nettó értéke azonban ezen időszak alatt egynegyedére esett vissza. Az export növekedésének viszont néhány iparág szempontjából különösen nagy jelentősége volt. (Erről lásd: V. fejezet.)

A fentiekben vázolt tényezők határozták meg végső soron a *beruházások* alakulását az Amerikai Egyesült Államok gazdaságában.

1947 és 1964 között a beruházások változatlan árakon számítva, egészében véve *66,4%-kal nőttek, tehát lassabban, mint a bruttó nemzeti termék.* A fenti időszakban lényegében csak 1951-ben, 1955-ben, valamint 1962 és 1964 között nőtt a beruházások színvonala. Ezek a számok egyrészt *a beruházások hatékonyságának növekedését* bizonyítják (a bruttó nemzeti termék egységnyi emelkedését kisebb egységnyi beruházás-növekedéssel érték el), másrészt arra utalnak, hogy *a beruházások nem tartoztak a kereslet növekedése szempontjából legdinamikusabb területek közé.*

[47] Statistical Abstract of the U. S. 1964. — Survey of Current Business, 1964. 7., 11., 12. sz. — New York Times, 1964. december 27.

A beruházások aránya a bruttó nemzeti termékben a második világháborút megelőzően viszonylag igen alacsony szinten mozgott. 1929-ben a két világháború közötti csúcspontról, 15,5%-ról 1935-re 9%-ra süllyedt. (Az 1929–33-as válság idején természetszerűleg igen alacsony volt.) A háború után, 1945-ben 5%-ot tett ki. *1950-re már 17,5%-ra emelkedett, 1955-re 16%-ra esett vissza, s 1964-ben valamivel 14% alatt volt*, tehát kisebb, mint 1929-ben. A beruházások abszolút összege azonban jelentősen megnövekedett. 1954-es változatlan árakon számítva 1950 és 1964 között 55,9 milliárd dollárról 1964-re 70,4 milliárd dollárra.

Az összberuházásokon belül legnagyobb mértékben az építkezésekre fordított kiadások növekedtek. Ezek aránya az össz-beruházásokon belül az 1950-es 49%-ról 1964-re 55%-ra emelkedett. *Az építkezések* egyébként *különleges szerepet töltöttek be a második világháború óta azokban az időszakokban, amikor a gazdasági fejlődés üteme különösen nagymértékben lelassult, vagy válság jellegű visszaesésekre került sor.* Az állam közvetlenül, vagy közvetve jelentős tőkéket szivattyúzott ebbe a szektorba, útépítésekre, lakásépítésekre. A lakásépítések növekedése azonban az utóbbi években lelassult. A lakóházak építését hosszú éveken keresztül annak a feltételezése alapján fokozták, hogy a háború utáni „baby boom" eredményeként, a hatvanas évek elejére ugrásszerűen megnő a felnőttkorba lépő fiatalok száma. Az erre épített keresletet azonban már kielégítették, s az USA számos városában túlkínálat mutatkozik lakásokban (ebben természetesen a magas lakbéreknek is szerepük van). Tovább nő azonban a családiház építkezések száma. Az építkezések között az utóbbi években növekvő tendenciát mutatnak az új gyárépítkezések is. Arányuk az 1950-es 3,2%-ról 1963-ra 4,7%-ra nőtt az összes építkezésekben.

Viszonylag lassan emelkedtek a beruházások között a gépekre és a felszerelésekre fordított kiadások: az 1950-es 21,3 milliárdról 1954-es változatlan árakon számítva 1955-ben 22,5 milliárdra, 1960-ban 22,7 milliárdra s 1964-ben 29,2 milliárdra. Ezen belül 1962 óta azonban különösen nagymértékben nőttek a feldolgozó iparban alkalmazott gépekre és berendezésekre eszközölt beruházások. (1964-ben 18,5 milliárd dollárt tettek ki.) Ennek az összegnek kb. 20%-át fordították automatizálásra, szemben az 1959-es 12%-kal. A legújabb becslések szerint 1970-re az újonnan beruházott szerszámgépek 50%-a működik majd automata vezérléssel.[48]

Az utóbbi években különösen jelentős beruházásokat eszközöltek a tudományos–technikai forradalommal összefüggő ún. kutatásigényes ágazatokban, valamint a hadiipar legújabb ágaiban, mindenekelőtt a rakétaiparban.

A termelő beruházások volumenének *viszonylag* lassú növekedése és részarányának csökkenése a bruttó nemzeti termékben mindenekelőtt annak következménye, hogy a technika hatékonyságának növekedése nyomán az adott piaci viszonyok és profitok mellett az Egyesült Államok gazdaságában eszközölt beruházások nemcsak elegendőnek bizonyultak a kereslet kielégítésére, hanem még jelentős „kapacitásfelesleg" is mutatkozott.

[48] Survey of Current Business 1964. december. – Newsweek 1965. január 25. – Statistical Abstract of the U. S. 1964.

1954—61 között a kihasználatlan kapacitás nagysága az egyes iparágakban átlagosan a következő volt:[49]

Vas- és acélipar	19%
Elektromos gépipar	24%
Egyéb gépipar	17%
Autógyártás	14%
Egyéb szállítóeszközök gyártása	27%
Vegyipar	19%
Építőanyagipar	20%
Élelmiszeripar	18%
Textilipar	12%

A kihasználatlan kapacitás aránya az iparban egyik-másik iparágban 1961 után is tovább növekedett, számos ágazatban azonban csökkent. Jellemző azonban, hogy az acélipari kapacitás 78%-a volt csak kihasználva 1964-ben, annak ellenére, hogy az acéltermelés rekordszintet ért el.[50]

A kapacitáskihasználatlanság (és ennek hatása a profitok alakulására) a beruházások növekedését elsősorban a régebbi iparágakban fékezte. A beruházások jelentős hányada szolgálta azonban új termékek gyártásának megindítását, új iparágak létrehozását.

A beruházások viszonylag lassú növekedése ugyanakkor természetszerűleg lassítólag hatott az egész gazdaság fejlődésére is, különösen 1957 és 1961 között. A különféle állami intézkedések a beruházások ösztönzésére (pl. a magas értékcsökkenési leírási kulcs engedélyezése, adócsökkentés s különféle más kedvezmények) csak korlátozott eredményre vezettek 1961 után is, bár kétségkívül szerepük volt a beruházások növekedésében 1962 és 1964 között.

A kereslet tényezőinek elemzése az USA gazdaságában a második világháború utáni időszakban egészében véve azok viszonylag állandó, lassú bővülését bizonyítja. Ez a növekedés azonban nem elegendő ahhoz, hogy biztosítsa az amerikai kapitalizmus termelőerőinek teljes kihasználását, gyors és állandó fejlődését. Az amerikai monopoltőkének és végrehajtó szerveinek, az Egyesült Államok kormányainak erőfeszítései a termelés fellendítésére, a gazdasági élet ösztönzésére, a ejlődés ütemének meggyorsítására, állandóan a rendszer korlátaiba ütköznek. A személyi fogyasztás növelésére tett intézkedések ellentétbe kerülnek a monopoltőke jövedelempolitikájával, a bérek, a fizetések, általában a dolgozók fizetőképes kereslete növekedésének korlátozottságával. Az export fokozását az éleződő nemzetközi konkurrencia nehezíti. Az állami kiadások növelését a magas adókkal és az infláció folyamatának fokozódásával kapcsolatos ellentétek korlátozzák. A beruházások gyorsabb növelése elé a technika hatékonyságának gyors emelkedése, a piac keretei emelnek gátat. E problémák megoldatlanságát és a tőkés rendszer keretei közötti megoldhatatlanságát különösen a két rendszer versenyének fényében érzi súlyosan az amerikai monopoltőkés rendszer.

[49] State of the Economy and Policies for Full Employment. Washington, 1962. 261. old.
[50] New York Times, 1965. január 11.

III. A MONOPOLTŐKÉS CSOPORTOK HATALMÁNAK NÖVEKEDÉSE AZ USA GAZDASÁGÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A második világháború utáni időszakban az előzőekben vázolt folyamatok eredményeképpen *a) fokozódott a tőkekoncentráció és tovább nőtt a monopoltőkés csoportok hatalma az USA gazdaságában; b)* részben a termelés szerkezetének megváltozásával összefüggésben *változások történtek a legnagyobb társaságok egymás közötti erőviszonyaiban, s c)* a termelőerők területi elhelyezkedésének megváltozása nyomán *új társaságok, pénzcsoportok akakultak ki vagy erősödtek meg, főleg az USA nyugati és déli területein.*

Az amerikai gyáripar szinte születése pillanatától erősen koncentrált. A második világháború óta azonban ennek folyamata gyorsult. A 180 legnagyobb ipari részvénytársaság az összes ipari áru értékesítésében 1955-ben 32,8%-kal, 1960-ban 33,8%-kal, és *1963-ban 35%-kal részesedett.* A koncentráció az utóbbi években egyre erősödik. „Az ipart egyre kevesebb számú nagy részvénytársaság tartja kezében. A termelésnek több mint fele két, három vagy legfeljebb öt részvénytársaság kezében van, a fennmaradó rész pedig több-kevesebb számú kisebb konszern között oszlik meg s ezek létfeltételeit esetenként változóan a »Nagy kettő«, a »Nagy három«, vagy a »Nagy öt« szabja meg" — állapította meg erről Berle amerikai burzsoá közgazda.[51] A koncentráció méreteire utal a 9. sz. táblázat is.

9. TÁBLÁZAT

A legnagyobb ipari társaságok részaránya néhány főbb iparág termelésében (%)[52]

	1947			1954			1958		
	legnagyobb			legnagyobb			legnagyobb		
	4	8	20	4	8	20	4	8	20
Autógyártás	56	64	68	75	80	87	75	81	89
Acélipar	50	66	81	55	71	86	53	70	84
Repülőipar		n. a.			n. a.		59	83	99
Szervesvegyipar		n. a.			n. a.		55	70	85
Autógumigyártás	77	90	99	79	91	99	74	88	99
Kábelgyártás	45	62	82	36	54	74	34	50	69
Dohányipar	90	99	100	82	99	100	79	99	100
Cipőgyártás	28	35	45	30	36	45	27	34	43

A pénzvilágban még teljesebbé vált a monopóliumok uralma. Egy kongresszusi jelentés szerint *New York City-ben a négy legnagyobb bank részesedése az összes betétekből* 1900-ban 21% volt, *1956-ban pedig már elérte a 60%-ot.*

Az amerikai pénzcsoportok gazdasági tevékenysége meglehetősen differenciált. Rendszerint hatalmas saját bankokkal, biztosítótársaságokkal rendelkez-

[51] A. A. Berle: The 20th Century Capitalist Revolution. New York, 1954. 25–26. old.
[52] Statistical Abstract of the U. S. 1964.

nek, ipari tevékenységük azonban általában egy fő területre koncentrálódik, s döntően ez szabja meg profitjaik nagyságát, ez az alapja a köztük folyó elkeseredett versenynek, s ez határozza meg mindenkori erőviszonyaikat, amelyek viszonylag gyorsan változnak. A 10. sz. táblázat a nagy ipari vállalatok közötti erőviszonyok változásait illusztrálja.

10. TÁBLÁZAT

A 100 legnagyobb amerikai ipari részvénytársaság első megjelenésének időpontja szerint[53]

	1926	1935	1948	1963
Új társaságok az első 100 között	22	23	26	20
1919 óta az első 100 között	78	65	57	49
1926 óta az első 100 között	—	12	8	6
1935 óta az első 100 között	—	—	9	8
1948 óta az első 100 között	—	—	—	17

A 100 legnagyobb ipari társaság természetesen nem azonos a legnagyobb pénzcsoportokkal. *A vezető pénzcsoportok száma ennél sokkal kevesebb*, s nem valószínű, hogy a nagy ipari társaságok helyzetének változása egyben a pénzcsoportok közötti eltolódásokat is tükrözi. A nagy ipari vállalatok mögött álló pénzcsoportok gyakran több területet is uralnak, s előfordul az is, hogy a technikai fejlődéssel összefüggésben tőkéjüket kivonják bizonyos területekről s más ágazatban koncentrálják. Hűbb képet adnak a változásokról Victor Perlo amerikai marxista közgazdász számításai, amelyek a 8 legnagyobb amerikai pénzcsoportra vonatkoznak (11. sz. táblázat).

11. TÁBLÁZAT

A nyolc legnagyobb amerikai pénzcsoport közötti erőviszonyok változása aktíváik tükrében[54]

A pénzcsoport neve	1935		1948		1955	
	Aktíváik értéke milliárd dollárban	A 8 csoport összes aktíváinak %-ában	Aktíváik értéke milliárd dollárban	A 8 csoport összes aktíváinak %-ában	Aktíváik értéke milliárd dollárban	A 8 csoport összes aktíváinak %-ában
Morgan.....	30,2	49,6	55,3	45,1	65,3	29,9
Rockefeller	6,6	10,8	26,7	21,8	61,4	28,1
Kuhn—Loeb	10,9	17,6	10,3	8,4	—	—
Chicago	4,3	7,1	9,3	7,6	22,0	10,0
Mellon	3,3	5,4	5,8	4,7	10,5	4,8
Du Pont	2,6	4,4	6,4	5,2	16,0	7,5
Boston	1,7	2,8	6,0	4,8	—	—
Cleveland	1,4	2,3	3,0	2,4	15,7	7,2
First National City Bank	—	—	—	—	13,2	6,0
Bank of America	—	—	—	—	14,4	6,5
	61,0	100,0	122,8	100,0	218,5	100,0

[53] First National City Bank of N. Y. 1964. augusztus.

[54] V. Perlo: A finánctőke birodalma. Szikra, 1951. 183. old. – V. Perlo: A nagytőke birodalma. Kossuth, 1958. 235–236. old.

Az amerikai pénzcsoportok ranglistáján ma vezető helyen álló nyolc társaság tőkeereje 218 milliárd dollár, kezükben van az összes részvénytársaság össztőkéjének több mint 25%-a. Ezek az óriásmonopóliumok saját gazdasági erejükkel a gazdasági élet kulcspozícióit uralják. Ezek közül is kiemelkedik a Morgan- és a Rockefeller-csoport, együttesen 127 milliárd dolláros tőkéjükkel.

A *Morgan-csoport* a XX. század első felében erősebb volt, mint Rockefeller, de helyzete az 1940 és 1955 közti időszakban bizonyos mértékig megváltozott, a Rockefellerhez viszonyított előnye csökkent. Ez az eltolódás viszonylagos, mert a Morgan-társaság ma gazdagabb, és ellenőrzési területe, profitja nagyobb, mint bármikor korábban.

A Morgan- és Rockefeller-csoport gazdasági erőviszonyában beállott viszonylagos változás alapvető oka az ország ipari szerkezetében időközben bekövetkezett változásokra vezethető vissza. Morgan gazdasági, pénzügyi fölénye az 1900-as évek elején meglevő gazdasági szerkezettel kapcsolatos. *A Morgan-csoport hatalmának alapja az acél, míg Rockefelleré az olaj.* Az olajba fektetett tőke összege túlszárnyalta az acélét. Az acél termelése 1901 és 1953 között hét és félszeresére növekedett, míg az olajé 34-szeresére. Az acéltársaságok 1909-ben a 100 legnagyobb ipari társaság aktíváinak 30,8%-ával, míg az olajtársaságok csak 7,4%-ával rendelkeztek. Negyven évvel később ez az arány alaposan megváltozott, mert az olajtársaságok az aktívák 28,8%-ával, míg az acéltársaságok 11,9%-ával rendelkeztek.

Érthető, hogy *a két vezető tőkés csoport az USA gazdasági életében különleges szerepet visz. Tevékenységük kulcshelyzetük miatt kihat szinte az egész amerikai gazdaságra.* Szükséges ezért tevékenységüket részletesebben is megvizsgálni.

A *Morgan-társaság* a múlt század 60-as éveiben született. Alapítója J. P. Morgan. Morgan bankja volt a polgárháború után az USA-ba áramló angol tőke főcsatornája. Így lett Morgan a vasútépítések és az államkölcsönök legfőbb finanszírozója. Számos vállalat — köztük az US Steel, a General Electric és az International Harwester, a tőkés világ legnagyobb mezőgazdasági gépgyára alapításában vett részt.

Jelentősen megerősítette Morgan gazdasági hatalmát az első világháború. A francia és az angol monopoltőkével szoros kapcsolatban ellátta az európai szövetséges hatalmak fegyvervásárlásainak vezérügynökségét. Bevették az üzletbe az amerikai monopoltőke más csoportjait is, s ezzel közvetlenül érdekeltté tették őket az angol és francia erők győzelmében. Ez is közrejátszott abban, hogy az USA 1917-ben belépett a háborúba.

A XX. század 20-as éveiben Owen Young, a General Electric vezérigazgatója és J. P. Morgan személyesen vezették a német monopoltőkét talpraállító hírhedt Young-terv kidolgozását. A második világháború időszakában a gyorsan fejlődő alumíniumipar és repülőgépgyártás finanszírozásából a Morgan-csoport majdnem teljesen kimaradt. Acél- és elektromosipari érdekeltségeik azonban így is hatalmas profitot biztosítottak számukra. *Ugyanakkor kezdettől fogva vezető szerepet harcoltak ki az atomiparban.*

A Morgan-csoport külföldi tevékenységének fő területe ma is Európa. Jelentős a szerepük Anglia és Franciaország pénzügyi életében. Társtulajdonosai Angliában

a Morgan—Grenfell bankháznak, amely komoly érdekeltséggel rendelkezik a fegyvergyártásban és az angol nehézipar több fontos ágában. Párizsban szintén jelentős érdekeltséggel rendelkeznek a francia nehéziparban.

A Morgan-társaság birodalma óriási kiterjedésű, magában foglalja az USA legnagyobb acél-, gépkocsi-, irodai felszerelési, papíripari, valamint egyes olaj- és vegyipari társaságait. Érdekkörébe tartozik két nagy vasúttársaság, valamint a legnagyobb telefonipari vállalkozás. A társaság kapcsolatban áll majdnem mind a száz legnagyobb nem pénzügyi jellegű részvénytársasággal. Érdekkörébe tartozik a Coca-Cola, a Meck and Co. gyógyszeripari, a Clayton and Co. gyapotipari, a Johns Manviull azbeszt- és építőanyagipari stb. vállalkozás. Tőkéjével részesedik a legnagyobb textil-, élelmiszer-, szén-, vegyipari, vasúti felszerelésipari társaságok termelésének profitjából.

A *Rockefeller-birodalom* (mint ahogy az amerikai sajtó a család érdekkörébe tartozó hatalmas vállalatok tömegének összességét nevezi) valójában *az olajüzletből nőtt ki.* „Birodalmuknak" — a mai tőkés világon belül — gyakorlatilag nincsenek határai. E „birodalom tartományai" megtalálhatók az amerikai földrész majd minden országában, Ázsiában, Afrikában és Nyugat-Európában. Érdekkörükbe 38 nagyvállalat, több száz kisebb társaság és leányvállalat tartozik. Bankjuk a Chase Manhattan Bank, az USA egyik legnagyobb pénzintézete. A birodalom élén „ötösfogat" áll, az öt „szakosított" testvér, akik az alapító John D. Rockefeller unokái.

A Rockefeller-társaság gazdasági hatalmának növekedésében visszatükröződik az amerikai finánctőke fejlődésének egyik lényeges sajátossága. A kapitalizmus rendkívül gyors fejlődését biztosító feltételek hatására néhány iparmágnás kezében olyan hatalmas tőkefeleslegek halmozódtak fel — mint ez a Standard Oil és a Rockefeller-család esetében történt —, *amelyek lehetővé tették saját bank alapítását és az ipari, kereskedelmi tevékenység mellett a pénzvilág feletti uralom megteremtését. Az olajtársaságok mindenkor hatalmas hasznot húztak a háborúkból és a fegyverkezésekből.* Rockefeller az első világháború után szélesítette pénzügyi alapját. Ekkor szerezte meg a két legnagyobb biztosító társaság — a Metropolitan és az Equitable — feletti ellenőrzését.

A Rockefeller-csoport tőkéjének többsége változatlanul rendkívül koncentráltan az olajiparban található. Rockefeller befolyása bankjainak tevékenységén és biztosítótársaságainak pénzügyi erején keresztül szinte minden iparágban érezhető, különösen a rakétaiparban. Ezek a kaliforniai, a bostoni csoporttal és a Mellon-csoporttal kapcsolatos közös érdekeltségek. *A jelenlegi háborús feszültség fenntartásához elsőrendű anyagi érdekei fűződnek.* Nem véletlen jelenség, hogy Rockefellerék és emberei a hidegháború, a „háborús szakadék szélén haladó" amerikai külpolitika közvetlen személyes irányítói. A közelmúltban elhunyt John Foster Dulles — korábban Rockefeller jogi tanácsadója — az Eisenhower-kormány külügyminisztere volt, és fivére, Allan Dulles az USA Központi Hírszerző Ügynökségének vezetője. Eisenhower elnök egyik legfőbb tanácsadója a lélektani hadviselés kérdéseiben Nelson Rockefeller volt, aki ma New York állam kormányzója. Több nagy társaság mellett Rockefellerék is pénzelik a „Kereszteshadjárat a Szabadságért" nevű szervezetet és anyagi eszközökkel segítik a „Szabad Európa" rádió tevékenységét. Emellett a Rockefeller-alapítványon belül különösen nagy gondot fordítanak a Columbia Egyetem orosz intézetére és évenként félmillió dollárt adományoznak specialisták képzésére, akik csak a Szovjetunió gazdasági és politikai viszonyainak fejlődését tanulmányozzák. Az amerikai külügyminisz-

térium szovjet szakértőinek és tanácsadóinak nagy része az intézet munkatársainak, hallgatóinak soraiból került ki.

Óriási tőkeerőt képvisel a többi vezető csoport is.

A *Mellon-csoport* 1956-ban 11 milliárd dollár ellenőrzött részvénytőkével *a legfontosabb ipari berendezések gyártására specializálta magát.* Sok egyéb vállalat között az Alumínium Co. of America alumíniumtrösztöt, a Gulf Oil olajtrösztöt, a Westinghouse Electric elektromechanikai trösztöt ellenőrzi. Ezek közül az olajtröszt 3,2 milliárd dollár, az elektromechanikai tröszt pedig 1,1 milliárd dollár aktívával rendelkezik.

A *Du Pont de Nemours* csoport 16 milliárd dolláros aktívával *főként a vegyipari, repülőgépipari és az atomenergiaipari vállalkozásokban érdekelt.* Ezek mellett a General Motors és az United States Rubber trösztöknek főrészvényese. Külföldi befektetéseinek többségét a fejlett tőkésországokban helyezte el.

A *Chicagói csoport* elsősorban *a mezőgazdasági gépgyártás vezetője,* emellett konzervipari trösztök, közszolgáltatási trösztök, valamint bankok és vasútvonalak tartoznak érdekkörébe.

A *Clevelandi csoport* lényegében három kisebb csoportból áll. Vas- és acélipari trösztöket tart ellenőrzése alatt, ezenkívül a New York Central Railroad vasúttársaságot, a Goodyear gumitrösztöt ellenőrzi, továbbá kapcsolatban áll a Texas Oil olajipari tröszt egyes vállalataival, amelyek a chicagói csoporttal is elég szoros összeköttetésben állnak. Újabban bizonyos érdekeltségei vannak a rakétaiparban is.

A *Bostoni csoport* az Egyesült Államok pénzarisztokráciájának legrégibb csoportja, 10 milliárd dolláros aktívával. *Közép-Amerika déligyümölcs- és kávéültetvényeit ellenőrzi.* Ezenfelül a vas- és gépipari trösztök, hajózási vállalatok, valamint nagy építőipari cégek tartoznak érdekkörébe.

A *Kaliforniai csoport* 14,4 milliárd dollár értékű vállalati aktívát ellenőriz. Ellenőrzi az ország egyik legnagyobb bankját, a „Bank of America"-t, óriási közszolgáltatási trösztök, valamint a kaliforniai nagy mezőgazdasági monopólium és több rakéta- és repülőgépgyár tartoznak érdekkörébe. *A csoport jelentős szerepet visz a sajtó finanszírozásának területén.* A Kaiser acél-, alumínium- és hajózási konszern, valamint a Hughes repülőgépipari társaság és több filmtársaság is érdekkörébe tartozik. Az előzőekben említett nagyobb pénzügyi érdekeltségektől viszonylag független a *Ford*-család, amelynek aktívája eléri a 2,6 milliárd dollárt. Legfontosabb vállalata a Ford Acél- és Autóművek, s jelentős érdekeltségei vannak az amerikai hadiiparban is.

Mint említettük, állandó és éles harc folyik a vezető monopoltőkés csoportok között. Ez kihat az Egyesült Államok politikai életére is. *Nem változtatja meg alapvető irányát, hanem csak azt dönti el, hogy melyik tőkés csoport gyakorolja saját érdekében a vezetést.* E harc során tört előre Morgannal szemben az olajipar és vegyipar gyors fejlődése következtében Rockefeller és Du Pont. A Kuhn—Loeb-csoport pedig a háttérbe szorult.

Éles verseny folyik a régi és az új tőkés csoportok között. A fiatal pénzcsoportok kialakulása a második világháború alatt és után — mint említettük — részben a nyugati és a déli államok iparosodásával függ össze. *Különösen nagy szerepre tett szert az USA gazdasági és politikai életében a második világháború óta a Texasi pénzcsoport, amelynek elsősorban az olajiparban és a fegyvergyártásban vannak érdekeltségei.*

Nő a monopóliumok hatalma az USA mezőgazdaságában is. Ez elsősorban az ún. vertikális integráció folyamatában nyilvánul meg, amit a kormány minden eszközzel támogat. Néhány év óta ún. mezőgazdasági társaságok alakultak ki, amelyek egyesítik a termelést, a feldolgozást és az értékesítést. Az új társaságokat „agribusinesseknek" nevezik. Ezek a társaságok — amelyek tulajdonképpen a nagy kereskedelmi és élelmiszeripari monopóliumok érdekkörébe tartoznak — először különböző szerződésekkel kötik magukhoz a kis-farmereket, akik — sem termékeik minőségét, sem pedig mennyiségét tekintve — nem tudnak megfelelni a tömegpiac igényeinek. A termelési szerződések alapján rendszerint beruházási kölcsönöket is adnak (magas kamatláb mellett), amelyeket a farmer csak meghatározott célra fordíthat. Az „agribusiness" szakemberei igen szigorú felügyeletet gyakorolnak a gazdaságok felett, állandóan ellenőrzik, hogy betartják-e a megszabott, igen szigorú feltételeket. A folyamat vége rendszerint az, hogy a farmer vagy eladja földjét s az iparba megy munkát keresni, vagy pedig fokozatosan előbb társtulajdonossá, majd mezőgazdasági munkássá válik.

Az „agribusiness" térhódítása különösen a mezőgazdasági termelés erősen specializált területein gyors. Így pl. a baromfitenyésztő farmok 95%-át már ez a szervezeti forma uralja. Benson volt földművelésügyi miniszter becslése szerint 15 éven belül az amerikai mezőgazdaság 25 000 „agribusiness" kezében lesz.

IV. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATAINAK ALAKULÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A monopóliumok hatalmának növekedése rányomta bélyegét az USA nemzetközi gazdasági kapcsolatainak fejlődésére is. A monopoltőkés országok külpolitikájára, mint ismeretes, a leghatalmasabb monopoltársaságok harca a világ gazdasági újrafelosztásáért mindig döntő befolyást gyakorolt. Az amerikai monopoltőke, annak ellenére, hogy gazdasági hatalmát tekintve a tőkés világon már az első világháború előtt az élre került, külső terjeszkedésében a második világháború előtt lemaradt a régebbi imperialista hatalmakhoz viszonyítva. *A második világháború alatt és után, az amerikai társaságok hatalmas gazdaságukon alapuló különleges helyzetüket, s versenytársaik meggyengülését kihasználva, minden eszközzel fokozták nemzetközi expanziójukat.* A régebben sokat hangoztatott izolacionizmus jelszavát Amerikának „A háború utáni világ megszervezésében és vezetésében betöltött globális felelősségének"[55] jelszava váltotta fel. Az amerikai monopóliumok megnövelték befolyásukat, megerősítették pozícióikat a tőkés világgazdaságban. Ennek alapján *a második világháború után, közvetlen célként tűzték ki világuralmuk megteremtését s ennek rendelték alá az Egyesült Államok egész nemzetközi gazdaságpolitikáját.* Olyan világgazdasági rendszert akartak kiépíteni, amelyben az Egyesült Államoké az

[55] Commission on Foreign Economic Policy. Washington, 1954. január 23. sz. 1. old.

uralkodó szerep, s a többi vezető tőkésországot alárendelt helyzetbe szorítva a végső döntések Washington kezében összpontosulnak. Ennek érdekében kívánták megszervezni a világgazdaságot, s több nemzetközi gazdasági szervezetet hoztak létre a világgazdasági kapcsolatok főbb területeinek szabályozására, olyan struktúrával, amely automatikusan biztosítja az USA diktátumát (Világbank, Nemzetközi Valutaalap stb.).

Arra akarták rávenni a többi tőkésországot, hogy nyissák meg kapuikat az amerikai áruk előtt. *Jelentős erőfeszítéseket tettek arra is, hogy átvegyék a meggyengült imperialista hatalmak „örökségét" a gazdaságilag gyengén fejlett országokban.*

1. A tőkekivitel szerepe az Egyesült Államok második világháború utáni terjeszkedési politikájában

Döntő szerepre tett szert az amerikai monopóliumok külső expanziójában a tőkeexport, amely nemcsak árukivitelük előmozdításának, külső nyersanyagforrások feletti uralmuk megteremtésének és fenntartásának vált elsőrendű fontosságú eszközévé, hanem külpolitikai célkitűzéseik megvalósításának is, különösen azzal összefüggésben, hogy a tőkés rend „megmentésének" fő terhe az Egyesült Államokra hárult.

Az Egyesült Államok vezető társaságai természetesen a második világháború előtt is jelentős tőkéket exportáltak külföldre. *A háború befejezése óta eltelt 20 esztendőben azonban az USA több tőkét exportált, mint az összes többi tőkésország együttvéve.* Jelentős változások mentek végbe az amerikai tőkekivitel szerkezetében is a két világháború közötti időszakhoz viszonyítva. *Megnőtt és lényeges szerepre tett szert az állami tőkekivitel, s megváltozott a magántőkeexport összetétele is.*

Az állami tőkekivitel növekedése a háború után kialakult világgazdasági és nemzetközi politikai viszonyok következménye, s a tőkeexport e formájában az amerikai monopoltőke gazdasági és politikai céljai különösen szorosan fonódtak össze.

A tőkés világon uralkodó gazdasági és politikai bizonytalanságban az amerikai magántőke *az állam eszközeinek felhasználásán keresztül még nagyobb mértékben az adófizetőkre igyekezett hárítani a tőkekivitel kockázatát. A monopoltőkés állam a tőkekivitel területén döntő tényezővé vált, mint közvetlen tőkeexportőr és mint a tőkekivitel előmozdítására hivatott nemzetközi szervezetek megteremtője.* Emellett jelentős biztosítékok nyújtásával átvállalta a tőkebefektetések kockázatát, s adókedvezményekkel, kedvező valutapolitikával stb. segíti a magánmonopóliumok expanzióját. *A második világháború után* tehát *az állami tőkekivitel jelentősége összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a megelőző évtizedekben volt.*

Az állami tőkeexport közgazdasági lényegét tekintve tulajdonképpen a magánmonopóliumoknak nyújtott sajátos állami támogatás. Először is az állam a tőke kivitelével igyekszik előmozdítani a magántársaságok külső terjeszkedését,

hiszen elsődleges célja „kedvező politikai és gazdasági légkört" teremteni saját monopoltársaságainak expanziójához. A tőkekivitellel az exportőr állam tehát támogatni igyekszik az imperialista hatalmakat kiszolgáló reakciós rendszereket, felhasználja azt a monopóliumok behatolását megkönnyítő feltételek kiharcolására a gazdaságilag gyengén fejlett országokban (például a magánvállalkozás szabadságának, a külföldi tulajdon garantálásának kimondása). Az állami tőkekivitelt olyan ágazatokba irányítják, amelyek a külföldi monopóliumok terjeszkedése szempontjából nagyon fontosak. (Például utak, vasutak, kikötők, erőművek építése.) Nemegyszer pedig közvetlenül a külföldön működő imperialista monopóliumok vállalkozását bővítik az állami eszközökkel. *Vagyis az állami tőkekivitelt lényegében az imperialista kizsákmányolás rendszerének további fenntartására, erősítésére használják fel.*[56]

Másodszor, az állami tőkeexport a második világháború óta az igen nagy fontosságú állami piac egyik tényezője. A fegyverkezéshez, az állami közmunkákhoz s az állami beavatkozás egyéb eszközeihez hasonlóan arra hivatott, hogy előmozdítsa az egyes országokban felhalmozódott áru- és tőkefeleslegek lecsapolását. Szerves része tehát a termelési ciklus állami befolyásolására irányuló tevékenységnek.

Az állami tőkekivitelnek két fő formája fejlődött ki: *a segély és a kölcsön.* A segélyek egyoldalú átutalások, s a fogalom klasszikus értelmében nem is tekinthetők tőkekivitelnek. A *segélyek azonban a tőkekivitel sok elemét tartalmazzák:* a segélyt nyújtó ország viszonylagos tőke- (és áru-) feleslegeinek lecsapolását hivatottak előmozdítani, az exportőr ország gyakran megszabhatja a segélyek keretében szállított áruk helyi valutában befolyt ellenértékének felhasználását, s elérheti, hogy ez a magánmonopóliumok érdekeinek megfelelően történjék. A befolyt összeg azonban nem a segélyt nyújtó állam tulajdonába kerül. *Bár a segély az árukivitellel összekapcsolva közvetlen, s a megfelelő gazdasági és politikai előnyök biztosításával jelentős közvetett hasznot jelent az Egyesült Államok üzleti köreinek, az utóbbiak mégsem részesednek közvetlenül a segélyek felhasználásával nyert értéktöbbletből.*

Az állami tőkekivitel sajátos formája a nemzetközi szervezeteken keresztül (pl. Világbank) *lebonyolódó tőkeexport.* Ennek jelentősége a vezető imperialista csoportok számára abban van, hogy egyrészt inkább *csökkenti a kockázatot,* mint a nemzeti állam által eszközölt tőkekivitel, másrészt *burkoltabb,* megtévesztőbb, a népek számára kevésbé áttekinthető formáit teremti meg a tőkekivitelnek, s mint a kollektív gyarmatosítás eszköze, „ostyában" adja be az

[56] Szemérmetlenül nyíltan fejtette ki az amerikai imperializmus tényleges céljait e segélyekkel kapcsolatban R. Schlesinger, a Demokrata Párt egyik közgazdasági szakembere az amerikai tengerésztiszti akadémián 1959-ben tartott előadásában: „A segélyek összege, amit nyújtani tudunk, korlátozott. Elkerülhetetlenül felvetődik az a kérdés, hogy kinek adunk elsősorban, s ezzel kapcsolatban két tényezővel kell számolnunk. Először is, tekintettel arra, hogy a segélyek korlátozottak ahhoz, hogy a gazdasági fejlődést meggyorsítsák, a programok propaganda- és külpolitikai vonatkozásait fontosabbnak kell tekintenünk, mint a tényleges fejlesztését. Másodszor, minél inkább szétaprózódnak a segélyek, annál kisebb lesz a hatásuk az adott országban, s minél inkább koncentráltak, annál nagyobb... A segélyeket éppen ezért a Nyugat nemzetközi pozícióinak erősítésére kell felhasználnunk..." (The Political Economy of National Security. New York, 1960. 245. old.)

érintett országoknak azokat a feltételeket, amelyek megkönnyítik a magánmonopóliumok tőkekivitelét.

Az állami tőkekivitellel kapcsolatos gazdasági és politikai célkitűzéseket azonban csak igen korlátozott keretek között sikerült az USA monopoltőkés köreinek elérni. Kétségtelen, hogy az amerikai segélyek fontos szerepet vittek a monopoltőkés rendszer megszilárdításában a vezető nyugat-európai országokban. Ezzel azonban az USA vezető körei egyszersmint ellenfeleiket, versenytársaikat állították talpra. Bizonyos korlátozott neokolonialista célokat sikerült elérniük egyes volt gyarmati és függő országokban is. E téren azonban különösen kirívóan mutatkozott meg a segélyekkel kapcsolatos politikai és gazdasági célkitűzések megvalósíthatatlansága. E területekkel kapcsolatos elképzeléseik arra a feltételezésre épültek (s épülnek ma is), hogy a kommunizmus, mint ideológiai és mint politikai mozgalom, a néptömegek nyomorából fakad. Ezért azzal, hogy emelik a gazdaságilag kevésbé fejlett területek népeinek életszínvonalát, megakadályozhatják a „kommunizmus terjedését". Ez a koncepció eleve hamis. *A szocializmus világméretű győzelme nem azért elkerülhetetlen, mert a kapitalizmusban „a tömegek nyomorognak", hanem azért, mert a társadalmi fejlődés objektív törvényei ezt szükségessé teszik.* (A nyomor is ezen objektív törvények érvényesülésének a következménye.) Azáltal, hogy a tőkés rendszer a világ jelentős területein százmilliókat döntött nyomorba, legfeljebb csak meggyorsíthatja pusztulását. Az imperialista országok vezető körei ma már kezdik megérteni, hogy itt a problémák mások, mint amivel az amerikaiak a második világháború után Nyugat-Európában szemben találták magukat.

Egyik legutóbbi példa erre, a latin-amerikai országok számára kidolgozott, „Szövetség a Haladásért" program kudarca. E program a gazdaság fejlesztésével kapcsolatos — már említett — céljain túlmenően ún. társadalmi reformokat is javasolt a résztvevő latin-amerikai országok számára. Az Egyesült Államok vezető körei azt remélték, hogy felülről és kívülről, érdekeiknek megfelelően, kapitalista alapon „modernizálhatják" a latin-amerikai országok feudális, félfeudális társadalmát. E reformok végrehajtásának ösztönzésével — elsősorban a kubai példán okulva — az amerikai vezető körök a szociális feszültséget akarták csökkenteni ezekben az országokban, ki akarták fogni a szelet a haladó erők vitorláiból. Az USA vezető körei ezzel a lépésükkel egyrészt az amerikai imperializmus legfőbb hagyományos támaszait gyengítették volna, hiszen a földreform, bizonyos demokratikus reformok végrehajtása stb. elsősorban a feudális földesurak és a különböző, az Egyesült Államok támogatásával fenntartott diktatúrák pozícióit ásta volna alá. A földesúri osztály egyszersmind az adott területen működő amerikai monopoltársaságok pozícióinak legfőbb védelmezője. A szociális reformok megvalósítása — mint a „Szövetség a Haladásért" segélyek egyik feltétele — tarthatatlannak bizonyult azért is, mert az egész amerikai imperializmus számára igen veszélyes tendenciákat erősített meg. (Például a külföldi tőke tulajdonában levő vállalatok államosításának, a külföldi tulajdonban levő ültetvények felosztásának követelését stb.)

Nemcsak és nem elsősorban arról van szó tehát, hogy az imperialista hatalmak által nyújtott segélyek és kölcsönök összegszerűen igen kicsik, hanem egyebek között arról is, hogy ezek az országok többségükben az imperializmus

ellen vívott több évtizedes harc eredményeként alakultak meg, évszázadokig tartó gyarmati elnyomás után. Ez idő alatt a saját bőrükön ismerték meg az imperializmus kegyetlenségét, és sorra lelepleződtek előttük a különféle rafinált lépések, reformok, amelyekkel a gyarmattartók uralmukat akarták meghosszabbítani. S amikor az imperialista hatalmak a függetlenség kivívása után új eszközökkel – katonai tömbökbe való bevonással, különböző leigázó feltételekhez kötött segélyprogramokkal – akarták pozícióikat megőrizni a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban, ezek egy része elutasította az imperialista hatalmak, s elsősorban az amerikai imperializmus feltételeit, amelyek egyebek között a szocializmus elleni harcra akarták mozgósítani ezeket az országokat.

Brutális nyíltsággal domborodnak ki az amerikai imperializmus külpolitikai céljai a katonai segélyekkel összefüggésben, melyek alapvető, közvetlen célja a szocializmus erői ellen irányuló katonai paktumokban részt vevő országok felfegyverzése, s hadseregeiknek amerikai vezetés alá rendelése.

1945 és 1964 között az állami tőkekivitel (kölcsönök és segélyek) összesen 103 milliárd dollárt tettek ki. Ebből több mint 79 milliárd dollár volt segély. A segélyekből 34 milliárd dollár közvetlen katonai célokat szolgált. A nem közvetlenül katonai célokat szolgáló segélyek összege 45 milliárd dollár volt.

A háború utáni tőkekivitel nagy hányada nyugat-európai országokba irányult (33%). Számottevő segélyt kapott még Dél-Korea (3,5 milliárd dollárt), Tajvan (2 milliárd dollárt), Japán (2,6 milliárd dollárt) és Dél-Vietnam (1,8 milliárd dollárt). Jellemző, hogy olyan gazdaságilag elmaradott országok, mint pl. India, csak 3,4 milliárd dollárt, viszonylag tehát igen keveset kapott, nem is beszélve a dél-amerikai országokról, amelyek összesen (a katonai és nem katonai segélyt együttvéve) 4,4 milliárd dollár segélyt kaptak, vagyis mindössze 0,9 milliárd dollárral többet, mint pl. Dél-Korea. Ezt is csak 1955–56-tól kezdve – főleg annak nyomán, hogy a szocialista országok növekvő gazdasági támogatást nyújtanak a volt gyarmati országoknak –, az amerikai monopoltőke arra kényszerül, hogy az eddiginél enyhébb feltételek mellett és nagyobb mértékben nyújtson gazdasági segítséget néhány gazdaságilag gyengén fejlett országnak.

1953–54-től kezdve fokozódó mértékben indult meg *az amerikai magántőke külföldre áramlása.* Míg 1945 és 1950 között a külföldi magántőke-befektetések összege 15 milliárd dollárral nőtt, 1950–55 között csaknem 12 milliárd dollárral, 1955–61 között 32 milliárd dollárral, s *1964-re 88 milliárd dollárt tett ki.* A külföldön levő amerikai tőke már sokkal nagyobb volt tehát, mint az összes többi imperialista hatalom külföldi befektetései együttvéve, bár a többi tőkésország is fokozta tőkekivitelét, s az Egyesült Államok részaránya az összes külföldi magántőke-befektetésekből a 60-as évek elejére az 1945-ös szinthez viszonyítva csökkent. *A külföldön, csupán a feldolgozó iparban működő amerikai társaságok több mint 1 millió munkást foglalkoztattak 1964-ben és külföldi vállalataik üzleti forgalmát 32–33 milliárd dollárra becsülték.*[57]

A működő tőke az összes amerikai külföldi magántőke-befektetések csaknem felét teszi ki. Ebből az összegből külföldi tőkebefektetéseik nagyságát tekintve az

[57] Statistical Abstract of the U. S. 1964. – Survey of Current Business 1963–64. számai.

olajtársaságok járnak az élen. Az ő tulajdonukban van az összes működő külföldi tőkebefektetések 34%-a. Mindez egyben meg is magyarázza, hogy az olajtársaságok érdekei miért töltöttek be olyan döntő szerepet az amerikai külpolitikában, különösen az elmúlt évtizedben.

A külföldön levő összes amerikai tőke 31%-át a feldolgozó iparban fektették be. Tulajdonosai a legnagyobb amerikai társaságok. Az összes külföldi feldolgozó ipari befektetések 95%-a 3000 nagy társaság kezében van, s ezen belül az összbefektetések 40%-a 10 társaság kezében összpontosul.

1963-ban a működő tőkebefektetések 30%-a Kanadában, 22%-a a latinamerikai országokban, 23%-a Nyugat-Európában, 10%-a Ázsiában és Afrikában, s 15%-a egyéb területeken összpontosul. *Az összes működő tőkebefektetések egyharmada a gazdaságilag gyengén fejlett országokban található, viszont a külföldön szerzett haszonnak 60—63%-a származik ezekből az országokból.*

Az elmúlt évtizedben *jelentős változások történtek az amerikai tőkebefektetések területi megoszlásában.* A leginkább figyelemre méltó jelenség, hogy az utóbbi években az amerikai magántőke-befektetések egyre nagyobb hányada irányul Európába. 1959-ben még az összes külföldi tőkebefektetések 16%-a összpontosult Európában, *1959 óta az amerikai imperializmus történetében először több tőkét fektettek be Európában, mint Latin-Amerikában és Kanadában együttvéve.* Ennek oka mindenekelőtt az Európai Közös Piac létrejötte. Az amerikai monopoltársaságok a tőkekivitel segítségével törnek be a vámsorompók mögé, s ily módon akarnak részesülni a nagy és gyorsan bővülő piac hasznából. Az amerikai társaságok a technikai fejlődés szempontjából legfontosabb ágazatokban létesítették vállalataik többségét (elektronika, vegyipar, finommechanika). Jelentős befektetéseik vannak azonban más ágazatokban is (autóipar, élelmiszeripar). (Részletesen lásd: I. kötet Negyedik rész).

Az amerikai expanzió Nyugat-Európában jelentős ellenállást vált ki a helybeli monopoltőkés csoportok körében. Az európai társaságok egyebek között azért is félnek amerikai versenytársaiktól, mert ez utóbbiak tőkeereje nagy manőverezési lehetőséget biztosít a konkurrenciaharcban, s komolyan veszélyeztetheti az európai társaságok profitérdekeit.

Az amerikai monopóliumok részesedése a Latin-Amerikába befektetett tőkéből lényegesen nagyobb, mint a világ gazdaságilag elmaradott más területein. *Latin-Amerika tehát az amerikai monopoltársaságok legfőbb külföldi kizsákmányolási szférája.* A Latin-Amerikában eszközölt amerikai működő tőkebefektetéseknek csaknem 70%-a 4 országban, Venezuelában, Brazíliában, Mexikóban és Chilében összpontosul.

Venezuelában — ahol *az összes Latin-Amerikában elhelyezett amerikai működő tőke több mint egynegyede összpontosul — a fő vonzóerő az olaj.* Jellemző, hogy az itt befektetett amerikai működő tőke alig 5%-a irányult a feldolgozó iparba, a mezőgazdaságba és a közművek területére, a többi szinte kizárólag az olajiparba. *Mexikóban* 140 amerikai társaság ellenőrzi az olajkitermelés és finomítás 70%-át. Emellett a feldolgozó ipar jelentős része, különösen a vegyipar, az elektromos gépipar, s az élelmiszeripar is jórészt amerikai cégek tulajdonában van.

Brazíliában, Latin-Amerika legnagyobb országában amerikai társaságok ellenőrzik a petrokémiai ipar 90%-át, a gyógyszeripar 65%-át, a műtrágyagyártás 55%-át. A mangánérctermelés két amerikai társaság kezében van. *Chile* réztermelésének 95%-át és salétromtermelésének 70%-át 80 amerikai vállalat tartja a kezében.

Igen jelentősek az amerikai tőkebefektetések *Argentína* gazdaságában is. 360 amerikai társaság ellenőrzi az argentín húsipar 40%-át, a wolframtermelés 70%-át, az óntermelés 90%-át, a cementgyártás 30%-át, a villamosenergia-termelés 80%-át, a vegyipar 50%-át stb. *Peruban* 100 amerikai társaság működik, amelyek egyebek között a réztermelés 80%-át, az ón- és ólomtermelés 70%-át, a bismuttermelés 100%-át ellenőrzik.

Latin-Amerikában jelentősek az ültetvényes társaságok is. Ezek közül a leghatalmasabb az United Fruit Co., a hírhedt „zöld polip", amelynek fő részvényese a bostoni pénzcsoport. (A bostoni pénzcsoporton keresztül érdekelt benne a Kennedy-család is.) A társaságnak Latin-Amerikában 61 leányvállalata működik. Ezek banán-, cukornád- és kakaótermesztéssel és értékesítéssel foglalkoznak. Emellett Közép-Amerikában 2500 kilométernyi vasútvonal, telefon- és rádiótársaságok, lapkiadó vállalatok és városi közművek vannak a tulajdonában. Flottája 65 óceánjáróból áll, s monopolizálja a közép-amerikai országok személy- és teheráruforgalmát. Az *érdekkörébe tartozó 2,5 millió hold földterületen több százezer munkás dolgozik rabszolgasorban.*

Az utóbbi években megnőttek az amerikai tőkebefektetések Afrikában is. Az amerikai monopoltársaságok e földrészen kísérletet tesznek arra, hogy elfoglalják a volt gyarmattartók pozícióit a gazdag természeti erőforrások kiaknázásában. Hosszú ideig az amerikai társaságok nem érdeklődtek különösebben Afrika iránt. Szinte egészen a második világháború végéig *Libéria* volt az egyetlen érdekterületük, ahol a Firestone-társaság hatalmas gumiültetvényeket létesített. Az amerikai monopóliumok a második világháború alatt kezdtek itt erőteljesebben terjeszkedni. Az amerikai társaságokat elsősorban a stratégiai fontosságú nyersanyagok érdekelték. Rátették kezüket *Belga-Kongó gazdag uránérc-készleteire*, s 1943 óta az ott bányászott urániumot az Egyesült Államokba exportálják. Az ipari gyémántnak, mangánnak és ritka fémeknek szintén nagy jelentőségük volt az amerikai vállalatok számára. A jelentősebb behatolás ellenére a háború előtti helyzethez hasonlóan az Egyesült Államok afrikai pozíciói még ma is gyengébbek a többi imperialista hataloméinál. A különbség azonban egyre csökken. Például *amíg 1936-ban az afrikai angol tőkebefektetések az Egyesült Államokénak csaknem hétszeresére rúgtak, 1959-ben az angol működő tőkebefektetések már csak 4,5-szeresét teszik ki az amerikaiénak.* Az amerikai tőke gyorsan építi ki pozícióit Afrikában. 1959 végén már több mint 200 amerikai társaság működött ezen a területen, főként a kitermelő iparágakban. *Az amerikai tőkebefektetések 50%-a a Dél-Afrikai Köztársaságban összpontosul*, s ezek jelentős része a Morgan-csoporthoz tartozó The Anglo—American South Africa Co. Ltd. tulajdona. Ez a társaság számos arany- és gyémántbánya-vállalatot ellenőriz a Dél-Afrikai Köztársaságban, ezenkívül érdekeltségei vannak több nagy afrikai bányatársaságban, például az észak-rhodesiai társaságokban, amelyek rezet, ólmot, cinket és vanádiumot bányásznak.

Gyorsan növelik tőkebefektetéseiket az amerikai monopoltársaságok *Rhodesiában* és *Nyasszaföldön* is. Itt már az amerikai tőke ellenőrzi a rézbányászat $^1/_3$-át, s érdekelt a króm- és a kobaltbányászatban is. Jelentősek az amerikai érdekeltségek *Kongóban* is. Kongó ásványi kincseinek kitermelését csaknem kizárólagosan monopolizáló Union Miniére részvényeinek 75%-a egészen a legutóbbi évekig a Société Générale de Belgique kezében volt. E részvények — a Financial Times 1960. július 1-i száma szerint — most részben amerikai tulajdonba, a Rockefeller-társaság tulajdonába mentek át.

A Mellon-csoport Nyugat-Afrikában kaparintott meg igen gazdag bauxitlelőhelyeket.

A Rockefeller- és a Morgan-pénzcsoportok „befolyási övezetéhez" tartozik a Vanadium Corporation of America, amely a délnyugat-afrikai vanádiumbányászat felét ellenőrzi.

Az amerikai tőke *Algériában* az olajipart igyekszik hatalmába keríteni, bár részesedése egyelőre kicsi. Az amerikai cégek közül a Standard Oil kezében van viszonylag legnagyobb koncesszió (10 000 km²), míg az angol társaságok közül a Royal Dutch Shell kapta a legtöbbet: 90 000 km²-t. Nagy befolyásra tett szert az amerikai tőke *Líbia* gazdasági életében. Az ott működő 14 olajtársaság közül 11 amerikai.

Az utóbbi években fokozták afrikai terjeszkedésüket az amerikai acél- és alumíniumipari társaságok is. Terjeszkedésüket a kontinens nyugati részére koncentrálják, ahol nagy mangán-, vasérc- és bauxitkészletek találhatók.

A Nyugat-Európában és Kanadában eszközölt nagy tőkebefektetések miatt a feldolgozó ipar részaránya az amerikai monopoltársaságok külföldi beruházásaiban magas. 1963-ban 35% körül mozgott. *Ennek 77%-a azonban az említett két területen összpontosult.* A feldolgozó ipari befektetések aránya — bár az utóbbi években valamelyest emelkedett — a Latin-Amerikában levő amerikai működő tőkebefektetésekben 23%, Afrikában 11%, a Közel-Keleten 2,6% stb. Ezeken a területeken az amerikai tőkebefektetésekre továbbra is a gyarmati struktúra a jellemző.

A feldolgozó iparban eszközölt amerikai tőkebefektetések arányának növekedése szorosan összefügg *a szabadalmak nemzetközi kereskedelmének jelentős bővülésével* az elmúlt évtizedben. Az amerikai társaságok a szabadalmak eladása révén tudták gyakran ellenőrzésük alá vonni számos ország gyáriparának jelentős vállalatait. Általános gyakorlattá vált, hogy az eladott szabadalom és a termelés megszervezése fejében az amerikai társaság 15—35%-os részt kapott a szabadalmat megvásárló partner vállalatában. Az International Philco Corporation, a Du Pont, az United Aircraft, a General Electric és más hasonló profilú társaságok különösen gyakran alkalmazzák ezt a gyakorlatot.

Az USA külföldi tőkebefektetéseinek növekedése hatalmas — évi 8—12 milliárd dolláros — hasznot biztosított a monopóliumoknak, hozzájárult azonban az Egyesült Államok belső gazdasági problémáinak súlyosbodásához, s bizonyos ellentéteket váltott ki az uralkodó osztályok körében. Az amerikai monopoltársaságok külföldi tőkebefektetései 1957 óta gyorsabban nőttek, mint a hazai beruházások. 1957 és 1964 között, a monopoltársaságok hazai beruházásai 25%-kal, a

külföldön eszközölt beruházások 100%-kal emelkedtek. 1960 és 1964 között a külföldi tőkebefektetések üzemek létesítésére és berendezésére az USA-beli hasonló célú beruházások 15—16%-ának feleltek meg.[58] *Az amerikai monopóliumok nem jelentéktelen számú munkahelyet is exportáltak.* Ezen túlmenően azonban a külföldön termelt amerikai áruk a hazai piacon jelentkeztek, néha versenytársként, s számos társaság inkább USA-beli termelését csökkentette és a jelentkező amerikai szükségletet részben külföldi vállalatainak termeléséből elégítette ki. Ez a folyamat az USA nemzetközi pénzügyi problémáinak súlyosbodásához is hozzájárult.

A fenti okok miatt a monopoltőkének a külső terjeszkedésben kevésbé érdekelt szárnya erősödő nyomást gyakorolt a kormányra a külföldi tőkebefektetések bizonyos korlátozására. Ennek alapján lépéseket tettek pl. a külföldi eredetű értékpapír-vásárlások megadóztatására. Az intézkedések azonban korlátozott érvényűek, s hatásuk a tőkekivitel jelentős területeire nem terjed ki.

2. Az USA a világkereskedelemben

Annak ellenére, hogy *a külkereskedelem az USA gazdasági életében egészében véve nem nagy, az export a bruttó nemzeti termék 5,1%-át, az import pedig 4,5%-át teszi ki* (1960—63-as átlag), *az amerikai monopoltársaságok jelentős csoportjai használnak viszonylag nagy százaléka származik a külkereskedelemből, s e társaságok fontos szerepet visznek a világkereskedelemben számos árucikk forgalmában.* A termelésnek az építőipari gépiparban 35%-át, a fémmegmunkáló gépeket gyártó iparban 30%-át, a varrógépek 27%-át exportálják. Az export aránya a fémfeldolgozó ipar termelésében átlagosan 15—17% körül van. *Különösen nagy jelentőségű a kivitel az USA mezőgazdasága számára.* A megtermelt gyapot $^1/_3$ része, a gabonafélék 20%-a, a dohány 27%-a kerül exportra. Fontos az USA gazdasága szempontjából a bevitel is. Igen sok élelmiszert, főleg gyarmatárut, mezőgazdasági és egyéb, főként stratégiai fontosságú nyersanyagokat szereznek be külföldről.

Összességében véve az Egyesült Államok részaránya a tőkés világforgalomban, hosszabb időszakot tekintve a 12. sz. táblázat szerint alakult.

12. TÁBLÁZAT

Az Egyesült Államok részaránya a tőkés világkereskedelemben (%)[59]

	1913	1929	1939	1947	1950	1955	1960	1964
Export	13,3	15,6	13,5	32,5	18,2	18,7	18,0	17,3
Import	9,1	12,2	8,1	11,5	15,0	13,0	12,5	11,5

[58] Survey of Current Business, 1964. október sz. adatai alapján végzett számítás.
[59] Monthly Bulletin of Statistics 1964. december — Statistical Abstract of the U. S. 1962., 1963., 1964.

Az USA túlsúlya, mint a 12. sz. táblázat adataiból kitűnik, a második világháborút közvetlen követő időszakhoz viszonyítva csökken ugyan, azonban még mindig igen nagy a tőkés világforgalomban, nagyobb, mint az első világháború előtt, vagy a két világháború között volt. Ez azt bizonyítja, hogy a külkereskedelemnek most nagyobb a szerepe az amerikai monpóliumok terjeszkedésében, mint a háború előtti években.

Egyébként, a fenti csökkent részarány nagyobb volument képvisel, mint 1947-ben. 1948 és 1964 között az amerikai export volumene 63%-kal, az importé pedig 137%-kal növekedett. 1964-ben az USA importja csaknem 17 milliárd dollárt, exportja pedig mintegy 25 milliárd dollárt tett ki. Az 1946—50. évek átlagában az import 6,5 milliárd, az export 11,6 milliárd dollár volt.

Az is nyilvánvaló a 12. sz. táblázat adataiból, hogy az USA kereskedelempolitikája, ennek változásai jelentős befolyást gyakorolhatnak a vele való kereskedelemtől nagyobb mértékben függő tőkésországok gazdasági életére, amit az USA vezető körei igyekeznek is politikai céljaik érdekében kiaknázni.

Az előzőekben közölt adatok szerint az USA a második világháború utáni időszakban különösen többet exportált, mint importált, s fizetési mérlege hosszú éveken keresztül jelentős aktívummal zárult. Ez volt a többi tőkésországban a második világháború után fellépett dollárhiány legfőbb oka, amelynek döntő szerepe volt az USA-ba irányuló nagymértékű aranyáramlásban. Az ötvenes évek közepe óta a behozatal nagyobb mértékben nő, mint a kivitel, csökken az export-többlet, ugyanakkor nőnek az USA külföldre irányuló fizetései, szoros összefüggésben a tőkekivitel növekedésével és a külpolitikai expanzióval kapcsolatos „költségekkel", kölcsönökkel és segélyekkel. Érthető, hogy a kialakult helyzet növekvő problémákat okoz az USA vezető körei számára, tekintettel a mélyen fekvő okokra és következményekre.

Ez a jelenség ugyanis azt tükrözi, hogy az Egyesült Államok mindinkább kénytelen számolni más országok fokozódó versenyével. Igaz, hogy *ma is még a világ legnagyobb exportőre, de a versenytársak mindinkább felzárkóznak.* Nyugat-Németország nemcsak elhagyta Angliát, hanem a fokozatosan teret veszítő USÁ-t is kezdi megközelíteni a tőkés világkereskedelemben való részaránya tekintetében. Előretört Japán és Olaszország is.

Az amerikai monopóliumok az adott helyzetben jelentős erőfeszítéseket tesznek pozícióik erősítésére a világkereskedelemben.

A kölcsönösség fejében felajánlott kereskedelempolitikai koncessziókon túlmenően (kölcsönös vámcsökkentés pl. a Közös Piac tagállamai és Anglia viszonylatában), amelyre az éleződő verseny kényszerítette az USA vezető köreit, messzemenően felhasználják az állami szubvenciók különböző formáit is (exporthitelek, adókedvezmények). Ez utóbbiakkal igyekeznek ellensúlyozni versenytársaik legfőbb fegyvereit, az alacsonyabb árakat. Az európai és a japán tőkések igen gyakran 15—20%-kal, nemegyszer 25%-kal olcsóbban kínálják azonos minőségű termékeiket, mint az amerikaiak. Erre a lehetőséget elsősorban *az alacsonyabb bérek adják meg.* A nyugat-európai tőkésországok és az Egyesült Államok bérszínvonala közötti különbség 1958-ban nagyobb volt, mint 1937-ben. Azóta valamelyest csökkent ugyan, de még ma is igen nagy.

Emellett a nyugat-európai és japán monopoltőkések is messzemenően felhasználták az állami támogatást pozícióik visszanyerésére és erősítésére, ami ugyancsak fontos szerepet vitt exportjuk növekedésében, versenyképességük fokozódásában, különösen az ipari készáruk kivitele tekintetében, ahol is az Egyesült Államok 1963 óta a Német Szövetségi Köztársaság mögött *a második helyre* szorult a tőkés világkivitelben való részarány tekintetében, jóllehet egyes iparágakban, mint ezt a következőkben látni fogjuk, jelentősen növelni tudta kivitelét.

a) Az Egyesült Államok külkereskedelme szerkezetének megváltozása

A második világháború óta, mint ez a 13. sz. táblázatból kitűnik, bizonyos változások mentek végbe az Egyesült Államok külkereskedelmének áruösszetételében.

13. TÁBLÁZAT

Az Egyesült Államok külkereskedelmének áruösszetétele (%)[60]

	Export					Import				
	Nyersanyag	Élelmiszerek		Félkész áru	Készáru	Nyersanyag	Élelmiszerek		Félkész áru	Készáru
		nyers	feldolgozott				nyers	feldolgozott		
1936–40 átlag	19,05	3,77	5,53	19,30	52,36	33,08	13,10	14,16	20,94	18,72
1946–50 átlag	13,96	8,33	10,27	11,10	56,34	30,26	18,79	10,72	22,34	17,89
1955.....	12,37	6,03	6,57	14,97	60,06	25,10	17,63	9,86	24,49	22,92
1960.....	12,72	8,09	5,59	17,33	56,38	20,56	11,74	10,69	21,10	35,90
1963.....	11,24	9,92	6,53	14,33	57,98	19,32	10,14	11,74	21,19	37,61

A 13. sz. táblázat adatai azt bizonyítják, hogy az USA kivitelének áruösszetételében a főbb árucsoportok viszonylatában a háború óta nem mentek végbe jelentősebb változások. A nyersanyagok és a feldolgozatlan élelmiszerek aránya alig változott, s *nem nagyok a változások a készáruk arányának alakulásában sem. Figyelemre méltó azonban ezek arányának csökkenése a kivitelben 1955 óta. E tekintetben az USA egyedül áll az iparilag fejlett tőkésországok között.* A készáruk arányának csökkenése a mezőgazdasági cikkek kivitelének ösztönzésével, s ennek alapján a feldolgozatlan élelmiszerek exportjának növekedésével kapcsolatos.

Az USA kivitelének viszonylag keveset változott szerkezete ad részben magyarázatot arra is, hogy miért csökkent az Egyesült Államok részaránya oly mértékben a tőkés világ kivitelében, s hogy miért nem tudja exportját nagyobb mértékben fokozni. Az export több mint 40%-a ugyanis olyan cikkekből tevődik össze, amelyek iránt a kereslet a világpiacon lassabban nő, mint az ipari készáruk iránt, a kínálat ugyanakkor igen nagy. E cikkek egy részét az előbb említett okok miatt csak jelentős állami támogatással, kölcsönökkel és segélyekkel összekapcsolva tudja az USA értékesíteni.

[60] Statistical Abstract of the U. S. 1964.

Kedvezőbbek az USA pozíciói az ipari készáruk kivitele tekintetében. Az ipari készáruk aránya összességében alig változott ugyan a kivitelben, azonban az árucsoporton belül jelentős szerkezeti változások mentek végbe. Csökkent az ún. hagyományos iparcikkek, s jelentősen megnőtt a tudományos és technikai forradalommal összefüggésben az új, kutatásigényes cikkek aránya. *Számos fontos új iparág termékeinek nemzetközi kereskedelmében az USA vált a fő exportőrré.*

Az elmúlt évtizedben (1953–63 között) *a nagy kutatóigényességű cikkek aránya az USA készáru-kivitelében 45,5%-ról 50%-ra emelkedett.* Az említett időszakban az iroda- és számítógépek exportja $5\,^1/_2$-szer, a tudományos műszerek kivitele háromszor, a gépkivitel $2\,^1/_4$-szer, a repülőgépek és vegyianyagok kivitele kétszer, az optikai cikkeké csaknem kétszer gyorsabban nőtt, mint az egész kivitel. Az összkivitele növekedésénél lényegesen lassúbb volt a gépjárművek, traktorok és különféle gépek és fogyasztási cikkek exportjának növekedése. Míg tehát egészében véve az USA pozíciói a tőkés világkereskedelemben romlottak, az Egyesült Államok részaránya a tőkés világ készárukivitelében is csökkent, olyan területeken azonban, ahol a kivitelt hatalmas kutatási és ipari bázis támasztja alá, versenytársaival szemben erősíteni, vagy legalábbis tartani tudta pozícióit.

Az USA versenyképességének, világpiaci pozícióinak viszonylagos romlása még nyilvánvalóbb az import elemzéséből. Az elmúlt évtizedben a készáruk importja lényegesen gyorsabban nőtt, mint az összbevitel. Ezen belül azonban az ún. kutatásigényes cikkek bevitele csaknem ötször gyorsabban emelkedett az egész import növekedésénél. A készáruk importjának növekedése nemcsak azzal függ össze, hogy az USA hagyományos protekcionizmusának csökkentésére kényszerült a kölcsönösség fejében számos vezető tőkésországgal szemben, hanem a vezető európai tőkésországok és Japán versenyképességének emelkedésével is. Ezek az országok több területen még viszonylag magas amerikai vámszint mellett is versenyképesnek bizonyultak az amerikai piacon.

Az amerikai külkereskedelem áruösszetételében végbement változások természetszerűleg szorosan összefüggnek a külkereskedelmi forgalom területi megoszlásának módosulásával is. Az e téren bekövetkezett változásokat tükrözik a 14. sz. táblázat adatai.

14. TÁBLÁZAT

Az Egyesült Államok külkereskedelmének földrajzi megoszlása (%)[61]

	Export				Import			
	1936–40	1945–50	1955	1963	1936–40	1945–50	1955	1963
Kanada	16,2	16,0	23,3	19,5	14,8	21,4	23,3	22,3
Latin-Amerika	18,8	25,9	24,4	16,8	16,7	36,5	31,6	23,4
Európa	41,3	34,8	30,3	33,6	25,2	15,1	21,5	28,0
Ázsia	16,6	15,5	15,4	22,7	31,6	18,4	16,3	18,6
Ausztrália és Óceánia	2,7	1,5	2,0	2,4	3,0	2,5	1,6	2,9
Afrika	4,4	6,3	4,6	5,0	8,7	6,1	5,7	4,8
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

[61] Statistical Abstract of the U. S. 1959–60–64. adatai alapján végzett saját számítás.

A 14. sz. táblázat adatai azt bizonyítják, hogy az export területi megoszlásában éppúgy nincsenek földcsuszamlásszerű változások, mint az áruösszetétel területén a háború előtti helyzethez képest. *Az 1946—50 közötti időszak átlagához viszonyítva Európa részarányának némi csökkenése s Ázsia részarányának bizonyos emelkedése figyelhető meg.* Ez utóbbin belül kiemelkedő fontosságú Japán, amely Kanada után az USA második legnagyobb árupiaca, az amerikai mezőgazdasági termékek legfőbb vásárlója. (Lásd részletesen: Nyolcadik rész). A gazdaságilag gyengén fejlett országok aránya is többé-kevésbé állandó. *Figyelemre méltó azonban Latin-Amerika arányának csökkenése is,* ami elsősorban Latin-Amerika gazdasági fejlődésének problémáival függ össze.

Az export területi megoszlásának megváltozásánál *lényegesen nagyobb mértékűek az amerikai import területi megoszlásában végbement változások,* különösen az 1946—50 közötti időszakhoz viszonyítva. Az e téren végbement változások hasonlóak a többi vezető tőkésországokra jellemző folyamatokhoz: *az importban csökkent a gazdaságilag gyengén fejlett területek aránya, s jelentősen megnőtt az iparilag fejlett országok, mindenekelőtt Nyugat-Európa jelentősége.*

b) Az USA kereskedelmi kapcsolatai az európai szocialista országokkal

Az Egyesült Államok külkereskedelmi forgalma az európai szocialista országokkal 1947 és 1963 között a 15. sz. táblázat szerint alakult.

A táblázatból kitűnik, hogy *az USA és az európai szocialista országok amúgy is viszonylag alacsony külkereskedelmi forgalma 1947 és 1955 között jelentősen visszaesett, s bár az ötvenes évek vége óta valamelyest emelkedett, még ma sem éri el az egész amerikai export, illetve import 1%-át, tehát lényegesen alacsonyabb, mint a többi vezető tőkésország esetében.* Ennek alapvető oka, hogy az USA vezető körei tőkés partnereiknél nagyobb mértékben tekintették a külkereskedelmet, illetve a gazdasági kapcsolatok megszakítását vagy korlátozását a szocialista országok ellen folytatott hidegháború fegyverének.

A szocialista országok ellen alkalmazott gazdasági diszkriminációs politika nem új keletű az amerikai monopóliumok fegyvertárában. Az USA imperialista vezető körei voltak az elsők a szovjet állam elleni gazdasági blokád megteremtői között, 17 nappal az októberi forradalom győzelme után. Az Antant főtanácsa, az amerikaiak kezdeményezésére, 1918 végén megtiltotta, hogy a többi ország kereskedjen Szovjet-Oroszországgal. Az Egyesült Államok legagresszívebb körei később is igyekeztek gátolni az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti gazdasági (és politikai) kapcsolatok fejlődését. Még 1939-ben is a „morális embargó" jelszavával támadták a Szovjetunióba irányuló kivitelt. A második világháború kitörése után, a szovjet—amerikai szövetség ellenére, csak 1942-ben, a „lend lease" szállítmányok keretében indult meg az amerikai export a Szovjetunióba nagyobb méretekben.

A második világháború után az amerikai propaganda állításai szerint a kereskedelmi kapcsolatok a Szovjetunió és az USA között egészen a koreai háborúig „normálisan fejlődtek", s csak ekkor „kényszerült" az amerikai kormány a „kereskedelem korlátozására". A tények azonban mást bizonyítanak.

15. TÁBLÁZAT

Az Egyesült Államok külkereskedelmi forgalmának alakulása az európai szocialista országokkal[62]

(folyó áron, 1000 dollárban)

	USA kivitele a szocialista országokba				USA behozatala a szocialista országokból			
	1947	1950	1955	1963	1947	1950	1955	1963
KGST-országok összesen	339 841	26 765	7 043	163 995	108 242	80 581	55 964	80 903
Albánia	4 556	169	—	—	8	43	80	117
Bulgária	1 471	875	125	137	4 651	2 348	402	1 195
Csehszlovákia	49 094	10 516	2 177	9 790	23 210	26 606	3 823	10 357
Lengyelország	107 715	8 968	3 303	108 897	1 335	11 136	26 622	43 119
NDK.....	—	—	407	6 403	—	—	5 616	3 131
Magyarország	12 859	3 476	788	17 280	1 501	1 865	2 017	1 858
Románia.....	15 079	2 009	191	1 249	435	287	370	789
Szovjetunió	149 067	752	252	20 239	77 102	38 296	17 134	20 337
Jugoszlávia	31 490	201 614	314 569	485 988	5 760	99 995	109 992	167 748
Összesen	371 331	228 379	321 612	649 983	114 002	190 576	165 886	248 651

[62] Statistical Abstract of the U. S. 1950., 1960., 1964.

Már 1946 végén egyoldalúan felmondta az amerikai kormány azt az 1945-ben kötött megállapodást, amely szerint a *lend and lease*-szállítások keretében a háború befejezéséig le nem szállított, de megígért berendezéseket eljuttatják a Szovjetuniónak.

Ez azonban nem az egyetlen lépés volt. 1946. december 30-án az amerikai kongresszus egyik speciális bizottsága kijelentette: „A bizottság ajánlja a Kongresszusnak, hogy fontolja meg az Oroszországba irányuló szállítások korlátozásának kérdését... Hasonlóképpen ellenőrizni kell a Szovjetunióba küldött műszaki specialisták problémáját is... A bizottságnak az a véleménye, hogy különösen... az elektromosipari berendezések szállítását kell megakadályozni..."[63]

Az amerikai diszkrimináció egyik eszköze ebben az időszakban az exportengedélyek és kvóták rendszere volt, amely 1948-ig csak az amerikai export 20%-ára terjedt ki, de 1952-re már a szocialista országokba irányuló kivitel 99%-ára.

A diszkriminációs politika tökéletesedett és konkrétabb megfogalmazást nyert a koreai háború kirobbanása után az ún. kölcsönös katonai segítségnyújtási törvényben (Mútual Defence Assistance Control Act of 1951). *E törvény lényegében kimondta, hogy az Egyesült Államok kormánya az USA és az egész kapitalista világ külkereskedelmét a szocialista tábor országaival a minimálisra igyekszik csökkenteni, nyíltan megtiltva az amerikai gazdasági vagy katonai támogatást élvező országok számára a nemzetközi kereskedelemben szereplő árucikkek túlnyomó többségének kivitelét a szocialista országokba* (gyakran olyanokét, amelyeket ezek maguk is exportáltak tőkésországoknak). (Embargó.) Az Egyesült Államok kormánya a fenti törvényen túlmenően még három törvény alapján korlátozta a szocialista országokkal folytatott kereskedelmet. Az egyik az ún. Johnson-törvény, amely szerint nem lehet kölcsönt nyújtani az USA-nak tartozó és a tartozást ki nem egyenlítő országoknak. A másik a Mezőgazdasági törvény, amely kimondja, hogy csak „baráti" országnak adhatnak el az amerikai mezőgazdasági feleslegből, s végül az Export-ellenőrzési törvény, amely szerint bizonyos relációkkal folytatott külkereskedelmet megfelelő engedélyekhez köt.

Az embargó politika betartásának ellenőrzésére külön nemzetközi szervezetet hoztak létre az ún. COCOM-ot. E politika segítségével az amerikai monopoltőke egyszersmind fokozni kívánta a tőkeelhelyezés feletti gazdasági ellenőrzést, s a nyugat-európai országok függőségét az Egyesült Államoktól.

Az embargó azonban nem váltotta be az amerikai uralkodó körök reményeit a második világháború után sem. A szocialista országok megindították, illetve fokozták termelésüket, sőt később kivitelüket azokból a cikkekből, amelyeket régebben Nyugatról szereztek be, s amelyeknek szállítását a nyugati tőkésországok az Egyesült Államok utasítására beszüntették. Ezért írta Schlesinger: „A gazdasági hadviselés sokkal hatástalanabb fegyvernek bizonyult, mint általában gondoltuk... Amikor például megtiltottuk bizonyos stratégiai javak kivitelét a kínai–szovjet tömb országaiba, ezzel csak arra ösztönöztük őket, hogy

[63] Postwar Economic Policy and Planning. Supplement to the Eleventh Report. Washington, 1947. 8. old.

más források után nézzenek, hogy fokozzák belső termelésüket... A gazdasági fegyver nem hatékony hosszú távon."[64]

Ugyanakkor egyes európai tőkésországok nem is tartották be következetesen sohasem az amerikai utasításokat, és kezdettől fogva kérték is az Egyesült Államokat az embargó enyhítésére, megszüntetésére.

Az USA vezető köreinek ugyanakkor sikerült a KGST államaival folytatott kereskedelmet minimálisra visszaszorítani. (A Jugoszláviával való gazdasági kapcsolatok fejlesztésének az ötvenes években politikai okai voltak, ugyancsak politikai célokból nyújtott az USA gazdasági segélyt Lengyelországnak.) Miután azonban az ötvenes évek közepe óta a többi vezető tőkésország viszonylag gyors ütemben növeli kereskedelmét a szocialista országokkal, s nyilvánvalóvá vált az embargó politikai értelmetlensége, ugyanakkor az USA külső értékesítési problémái növekedtek, 1963–64-től kezdve a vezető körökben reálisabb politika kezdett kibontakozni az európai szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatot illetően. 1963-ban, a hidegháború megindítása óta először adott el az USA jelentős mennyiségű gabonát a Szovjetuniónak és Magyarországnak, s konkrét lépések történtek más területeken is a gazdasági kapcsolatok rendezésére. Igaz, hogy e lépések mögött gyakran olyan célok húzódnak meg, hogy a gazdasági kapcsolatokat fegyverként használják a szocialista közösség „fellazítására", a szocialista országok „függővé tételére" a nyugattól. Ezt azonban a szocialista országok éppúgy ki tudják védeni, mint ahogy az embargó politikáját, s ez a fegyver még könnyebben fordulhat a legreakciósabb erők ellen, mint a diszkrimináció és a tilalmi lista.

Egyébként a gazdasági harc ilyen eszközeinek előtérbe kerülése objektíve a két rendszer békés gazdasági versenyének előtérbe tolódását, s a háborús agresszív politika kudarcát bizonyítja.

A kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének az USA és a szocialista országok között vannak az utóbbi országok kivitelének szerkezetével összefüggő nehézségei is. A szocialista országok kivitelének jelenlegi szerkezete nem minden esetben felel meg pl. a kapcsolatok fejlesztése szükségleteinek. Éppen ezért ebben a viszonylatban különösen fontos a strukturális problémák hosszabb lejáratú kölcsönökkel, hitelekkel való áthidalása.

3. A dollár nemzetközi helyzetének gyengülése

Az USA világkereskedelmi pozícióinak gyengülése gyengítette a dollár nemzetközi helyzetét is. A dollár vezető szerepe a tőkés világban mindenekelőtt az Egyesült Államok külkereskedelmének hatalmas volumenére épül, amely a tőkés világ legnagyobb termelőkapacitására támaszkodik s lehetővé teszi a többi ország számára, hogy dollárért bármilyen árut megvásárolhassanak; széles méretű pénzpiacra s a növekvő méreteket öltő amerikai tőkekivitelre, amely lehetőséget ad arra, hogy a többi ország, ha erre szüksége van, valutatartalékait kölcsönök, hitelek felvételével egészítse ki, s végül a nagy aranykészletre, amely biztosítja az Egye-

[64] Schlesinger: i. m. 138–139. old.

sült Államok, a világ bankárja számára a likviditást, azt, hogy a külföldi bankok dollártartalékaikat, meghatározott árfolyamon, bármikor aranyra válthassák át.

Az Amerikai Egyesült Államok fizetési mérlege 1951 és 1957 között évi egymilliárd dollár hiánnyal zárult. Ez azonban még nem vezetett nettó aranykiáramlásra, tekintettel arra, hogy a külföldi bankok s vállalkozók ezeket az összegeket dollár vagy dollárkövetelés formájában tartották. Sőt, az Egyesült Államok aranytartalékai növekedtek is. Nőtt azonban az USA-val szemben a rövid lejáratú külföldi tulajdonban levő követelések állománya is.

1957-ben az USA fizetési mérlege 0,4 milliárd dollár többletet mutatott. 1958-ban a fizetési mérleg hiánya 3,4 milliárd dollár, 1959-ben 3,7 milliárd dollár, 1960-ban 3,8 milliárd , 1964-ben pedig 3 milliárd dollár volt. Az „export-többlet" régebben teljesen ellensúlyozta az USA külföldi fizetési kötelezettségeit (tőkekivitel, segélyek, külföldi katonai kiadások stb.). *1957 közepétől kiviteli többlete csökkenni kezdett, sőt 1959 első és második évnegyedében a behozatal túlszárnyalta a kivitelt. Azóta a kiviteli többlet ismét nőtt, de nem olyan mértékben, hogy ezzel a fizetési mérleg egyensúlyát helyreállíthatták volna.*

Míg régebben nagymennyiségű arany áramlott az USA-ba, most ez a tendencia megfordult. 1955 és 1964 között 22,1-ről 15,4 milliárd dollárra csökkentek az USA aranytartalékai, ugyanakkor 1962-ig Angliáé 2,2.ről 2,8 milliárd dollárra, Franciaországé 1,9-ről 3,6 milliárd dollárra és az NSZK-é 3-ról 6,5 milliárd dollárra emelkedett. Míg 1955-ben a másik három vezető tőkésország aranytartalékai még csak $^1/_3$-át tették ki az USA-énak, 1962-re már annak 80%-át.

E fejlemények előmozdították a valuták átválthatóságának megteremtését a vezető nyugat-európai országokban, amit az ötvenes évek végére kialakult helyzetben — szemben a háborút követő időszakkal — az amerikai monopoltőke már nem szorgalmazott.

Ilyen körülmények között még fokozottabb mértékben éreztette hatását a világkereskedelemben a dollár „felértékeltsége" az angol fonttal, a nyugatnémet márkával és más vezető tőkés valutákkal szemben.

Az elmúlt években egyes amerikai pénzügyi körök komolyan foglalkoztak a dollár leértékelésének gondolatával, abból kiindulva, hogy ez növelné az USA versenyképességét, s bizonyos védelmet nyújtana a hazai iparágaknak a külföldi áruk beözönlése ellen. A dollár leértékelésének vagy ami ugyanaz: az arany dollárban kifejezett árfelemelésének gondolatát azonban mindeddig elvetették. Elsősorban azért, mert célját tévesztené, hiszen a dollár leértékelése minden bizonnyal láncreakcióként vonná maga után az összes tőkés valuták leértékelését, s így a paritások tulajdonképpen változatlanok maradnának. De — egyéb okok mellett — azért is, mert ez az USA-nak hatalmas presztizs-veszteséget, Angliának és az aranytermelő sterling-országoknak jelentős devizanyereséget biztosítana, nem is szólva a Szovjetuniónak, a világ egyik legnagyobb aranytermelőjének ebből várhatóan előálló nyereségéről. Az USA-ban a helyzet rosszabbodására *nem a dollár leértékelésével, hanem az export fokozására irányuló elkeseredett erőfeszítésekkel reagáltak:* az export-finanszírozás fokozásával, az áru- és tőkekivitel fokozott összekapcsolásával stb. Ezen túlmenően azonban igyekeznek az amerikai kormány külföldi kiadásait csökkenteni, fokozott mér-

tékben bevonni szövetségeseiket a segélyprogramok finanszírozásába stb., s bizonyos protekcionista intézkedéseket is hoztak.

Természetesen hiba lenne eltúlozni az amerikai imperializmus nemzetközi pénzügyi nehézségeit.

Először is, az export-többlet 1964-ben ismét megközelítette a 8 milliárd dollárt, s az Egyesült Államok további jelentős erőfeszítéseket tud tenni a kivitel fokozására, a behozatal csökkentésére.

Másodszor, a külföldi tőkebefektetésekből eredő amerikai jövedelmek növekednek, s ez is enyhíthet a fizetési mérleg jelenlegi helyzetén.

Harmadszor, a fizetési mérleg hiánya jelentős részben politikai döntések következménye is. A segélyek, külföldi katonai kiadások pl. (akár ideiglenesen is) csökkenthetők lennének, de sem a korábbi, sem a mostani amerikai kormány nem tudja és nem is akarja csökkenteni azokat, bár bizonyos lépések e tekintetben is történtek (pl. Nyugat-Németország fokozott bevonása a területén levő fegyveres erők fenntartásába, a gazdaságilag gyengén fejlett országok megsegítésébe stb.).

Negyedszer, az 1964. szeptember végén meglevő 15,4 milliárd dolláros aranytartalékból „szabad" (vagyis az FRS által valutafedezet címén le nem kötött) készlet még mindig 1,9 milliárd dollár. Ez bármikor felhasználható a dollár helyzetének erősítésére a spekulációs aranyvásárlással szemben. Emellett az Egyesült Államoknak jelentős kvótája van a Nemzetközi Valutaalapban. Ez is bármikor lehívható. A külföldi kormányokkal szemben további mintegy 3 milliárd dollárnyi rövid lejáratú és 22,5 milliárd hosszú lejáratú követelése van az amerikai kormánynak, s végül az amerikai magántársaságok tulajdonában 7,2 milliárd dollár értékű rövid lejáratú követelés van külföldi országokkal szemben. Jelentős tartalékok „támogatják" tehát a dollár helyzetét.

Ha az Egyesült Államok időről időre úrrá is lesz nemzetközi pénzügyi nehézségein, a továbbiak szempontjából azonban mégis nagy jelentőségű változásokról van szó, amelyek kihatnak az Egyesült Államok belső gazdasági helyzetére, egész nemzetközi gazdaságpolitikájára, szövetségeseihez való viszonyára, s elkerülhetetlenül tovább élezik a piacokért folytatott harcot, a tőkés világon belüli gazdasági és politikai ellentéteket.

Jogos aggodalommal állapította meg a First National City Bank of New York tájékoztatója a fejlemények nyomán, hogy „sokkal többről van szó, mint dollárokról és centekről..."

V. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK TÁRSADALMI-POLITIKAI RENDSZERÉNEK FŐBB SAJÁTOSSÁGAI

Az amerikai tőkés gazdasági rendszer sajátos vonásai meghatározzák az USA társadalmi-politikai rendszerének, osztályviszonyainak és az osztályharcnak fejlődését is.

1. Az a tény, hogy az amerikai angol gyarmatokon nem volt számottevő feudális rendszer, nem volt állandó földbirtokos arisztokrácia (Európában a

paraszti tömegek csak úgy juthattak földhöz, ha elvették azt a feudális uraktól), s hogy mérhetetlen szabad földterületek voltak, amelyek lehetővé tették, hogy azok, akik a maguk urai akartak lenni, ahelyett, hogy másnak dolgozzanak, legalábbis részben kielégítsék földéhségüket, önmagában is nagyobb társadalmi mobilitáshoz, az osztályok közötti nagyobb fluktuációhoz vezetett a fejlődés kezdeti időszakában.[65]

Ez a tény rányomta bélyegét az amerikai forradalomra is, amely elsősorban függetlenségi harc volt, s az osztályharcnak lényegesen kevesebb elemét tartalmazta, mint pl. a francia forradalom. Bár természetesen azok ellen az amerikaiak ellen is irányult, akik az angolokkal együttműködtek (s ilyenek a keleti államok kapitalistái között szépszámmal voltak), mégsem az történt, hogy az uralkodó osztályt megdöntötte ugyanannak a nemzetnek a forradalmi osztálya. *Az amerikai forradalom emiatt sok kérdést megoldatlanul hagyott.* Ezért volt szükség a fiatal köztársaság első évtizedeiben arra a népi mozgalomra, amelyet Jefferson vezetett Hamilton s a mögötte álló tőkés-földbirtokos erők ellen, akik a forradalom győzelmének kizárólagos haszonélvezői akartak lenni. E harcok eredményeként született meg az alkotmány híres kiegészítése, a demokratikus jogokat kimondó „Bill of Rights". *Az ugyancsak megoldatlanul hagyott másik súlyos társadalmi probléma, a rabszolgaság fennmaradása tette szükségessé a „második forradalmat", a polgárháborút.* Ennek a harcnak is volt egy sajátos vonása, mégpedig az, hogy a tömegek nem a meglevő szövetségi állam ellen, hanem annak védelmében léptek fel. A rabszolgatartók voltak a lázadók, akik meg akarták dönteni Lincoln választott kormányát. Ezeknek a tradícióknak a burzsoá demokrácia keretei között nagy szerepük volt abban, hogy az amerikai tömegek az általuk megválasztott kormányt nemzedékeken keresztül sajátjuknak tekintették és tekintik sokan ma is.

2. *Az előzőekben vázolt fejlődés talaján bontakozott ki az osztályöntudat fejlődését ma is fékező ún. amerikai legenda,* amelynek nemzetközi kihatásai is igen jelentősek voltak. Közismert, hogy Amerika felfedezése önmagában is egy új történelmi korszaknak, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek volt a nyitánya. Az új világot olyan földnek tekintették, ahol az emberiség új rendszere fejlődik ki. Nem véletlen, hogy a korai utópisták utópisztikus államaikat Amerika területére helyezték. Amerikát olyan országnak tekintették, ahol az „ész" uralkodik. Tény, hogy ez is sok tekintetben valóság volt. Az új világ népei levetették láncaikat, eszükre támaszkodtak, fölszabadultak a papok és az arisztokraták uralmától, és kiemelkedő államférfiak, Jefferson, az Adams-testvérek, Washington és mások vezetésével köztársaságot alapítottak, amely az „ész" uralmát tükrözte a politikai és gazdasági életben. Ez azonban természetesen a gyarmati elnyomás alól szabadulni akaró polgári gondolkodás, „tőkés ész" volt. *Emellett az Egyesült Államok egy időben menedékként és példaként szolgált az elnyomott emberiség számára, s a „szabadság országának" nevezték Amerikát.*

[65] Az előzőekben említett okok mellett részben ez a magyarázata annak is, hogy a fehér tömegek miért nem törődtek különösebben kezdetben a rabszolgasággal, és hogy csak azután léptek fel ellene, amikor az már nyugat felé is terjeszkedett, s miért nem fejlődött ki nagyobb mozgalom a bennszülött indián lakosság tömeges kiirtásával szemben.

Mindkét illúziót előszeretettel hangoztatja és tartja ébren ma is az emberek gondolkodásában a monopoltőkés propagandagépezet.

3. *A tömegek osztályöntudatának fejlődését és a tömegek szervezkedését gátolják és fékezik ma is az amerikai állam fejlődésének kezdeti időszakában kialakult* — és mindmáig fennmaradt — *szervezetek, intézmények is*, amelyek jelentős részének eredeti célja az volt, hogy a konzervatív reakcióval szemben megvédelmezzék a demokráciát.

Az USA kialakulása sajátosságainak megfelelően az amerikai államnak vannak szövetségi (Federal), állami (State) és helyi (Local) szervei (counties, parishes, cities, towns, villages).

Az USA mai államszervezete (a szövetségi szervek csakúgy, mint a helyiek) a függetlenségi harc eredményeként alakultak ki. Független szabad vállalkozók, kisemberek, farmerek hozták létre az amerikai demokrácia intézményeit, ők képezték annak társadalmi bázisát, s ők dolgozták ki a történelemben az első valóban burzsoá alkotmányt (1787). *Ez az alkotmány az adott történelmi viszonyok között igen haladó volt*, és Európában a feudalizmus igáját lerázó burzsoázia példaképének tekintette annak intézményeit, amelyeket létrehozóik úgy igyekeztek felépíteni, hogy az államhatalom birtokosai ne élhessenek vissza helyzetükkel, ne váljon az államhatalom soha egy kisebbség eszközévé. Ez a célkitűzés azonban már a kezdeti időszakban is illuzórikus volt, mert a burzsoá demokratikus jogokkal kapcsolatos hangzatos elvi deklarációk a gyakorlatban megférték a legkegyetlenebb elnyomás, a rabszolgaság gyakorlatával. Ma a külső demokratikus keretek és az intézmények tényleges tevékenysége közötti ellentmondás még nagyobb, hiszen a „szabad vállalkozók paradicsomának" Amerikája már régen elpusztult a monopoltőkés uralom vaspatái alatt, s az állam szemérmetlenül és nyíltan a leghatalmasabb tőkés csoportok közvetlen eszközévé vált. *A törvényhozás szerepe a végrehajtó hatalommal szemben csökken, s olyan törvényeket hoznak, amelyek igyekeznek az alkotmányban lefektetett demokratikus jogokat korlátozni, hatálytalanítani.*

Az USA legfőbb szövetségi törvényhozási szerve a Kongresszus, amely két házból áll: a Szenátusból és a Képviselőházból.

Az alkotmány szerint a Szenátus a Kongresszus „felsőbb" háza. Jogköre igen nagy. Végső soron a Szenátus hagyja jóvá a törvényeket, külpolitikai kérdésekben is széles körű jogokkal rendelkezik. A Szenátusnak kell jóváhagynia minden más állammal kötött szerződést s a szerződés ratifikálásához a Szenátus szavazatainak $^2/_3$-a szükséges. A Szenátus erősíti meg tisztségükben a kormány tagjait, a nagyköveteket és a Legfelsőbb Bíróság tagjait is, akiket az elnök nevez ki.

Az elnök a Kongresszus mindkét házával szemben egyre nagyobb hatalommal rendelkezik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e szervek jelentősége ma már teljes egészében formális. Fontos szerepet visznek belpolitikai, gazdasági kérdésekben. Ezért tevékenységük igen jelentős a monopóliumok szempontjából. Különösen fontosak e téren a Kongresszus ún. állandó bizottságai.

A Képviselőháznak jelenleg 437 tagja van. A Szenátus tagjainak száma 100. A képviselőket választási körzetenként választják, a szenátorokat államonként (minden állam 2 szenátort választ). A képviselőket 2 évre, a szenátorokat pedig 6

évre választják. A szenátorok váltása úgy történik, hogy a Szenátus $^1/_3$-át minden második évben újra választják.

Ez a rendszer, amely eredetileg azt a célt szolgálta, hogy megakadályozza egy „politikus kaszt" kialakulását, ma lényegében formális csupán, tekintettel arra, hogy e politikus kaszt már kialakult — függetlenül attól, hogy a politikusok a monopoltőke két nagy pártja közül melyikhez tartoznak.

A választójog formailag „általános", az egyes államokban azonban ennek „értelmezése" eltérő, s ez igen sok korlátot, megkötöttséget jelent. A szavazati jog kritériumai: amerikai állampolgárság és a 21. év betöltése. Ezt az egyes államokban összesen mintegy 50 rendelkezés korlátozza. A legfontosabbak:

1. Meghatározott időhöz kötött helyben lakás, egyes államokban 1 év, más államokban 6 hónap, a déli államokban pedig 2 év. Ezek a kikötések minden más államba költözőt megfosztanak a szavazati jogtól, s különösen az idénymunkásokat érintik.
2. 19 államban, különösen a déli államokban a szavazati jog vizsgához van kötve, amely elsősorban a déli államok néger lakossága ellen irányul.
3. Több állam bizonyos minimális vagyonhoz (Alabama pl. 300 $) köti a szavazati jogot, más államok pedig speciális, ún. fejadó fizetéséhez.

Még több a megkötöttség a Képviselőház, illetve a Szenátus tagjainak választhatóságánál. Itt kikötik, hogy

1. a jelölt a fentieken túl legalább 7 éve legyen az USA állampolgára, és legalább 6 évig az adott területen lakjon;
2. 30 éves koron alul senki sem választható meg a Szenátusba.

Ezek a megkötöttségek mindenekelőtt az Egyesült Államok néger lakossága ellen irányultak, s a jelenlegi körülmények között az emberi jogok érvényesítéséért folytatott harc egyik fő célkitűzése a választójoggal kapcsolatos különféle diszkriminációs törvények felszámolása.

A végrehajtó hatalom legfontosabb szerve szövetségi szinten az USA-ban az elnök. Egy személyben miniszterelnök is. Ő nevezi ki vagy menti fel a minisztereket, a „department"-ek vezetőit. Az elnöknek vétójoga van. A Kongresszusban elfogadott törvényjavaslatok csak az elnök aláírásával válnak törvénnyé. Ha az elnök nem hagyja ezeket jóvá, a háznak visszaküldi megjegyzéseivel. Ezeket 10 napon belül le kell tárgyalni. Amennyiben a törvényhozásban $^2/_3$-os többséggel elutasítják az elnök vétójogát, ez esetben a javaslat törvényerőre emelkedik az elnök jóváhagyása nélkül. Az elnöknek joga van javaslatokat tenni a törvényhozás számára. Az állam életében felmerülő minden fontos kérdés kivizsgálására bizottságot jelölhet ki stb.

Az elnök hatalma állandóan nő a törvényhozással szemben. Ennek alapja az, hogy a nagy monopóliumok szükségletei sokkal gyorsabb, operatívabb intézkedéseket követelnek, mint a törvényhozás lassan dolgozó gépezete, s a kormányt sokkal közvetlenebbül tudják uralni, irányítani.

Régebben az amerikai Szenátus hatalma elsősorban külpolitikai téren érvényesült. Ezt a hatalmat az alkotmány 2. §-ától nyerte, amelynek értelmében az elnök szerződéseket csakis a Szenátus tanácsára és beleegyezésével köthet, amennyiben a jelenlevő szenátorok kétharmada ezzel egyetért. Gyakorlatilag már 1935-ben változtatni kezdtek ezen a helyzeten. Azóta egyre-másra hozott a Legfelső Törvényszék olyan döntést, amely szerint az elnök egyedüli képviselője az Egyesült Államok kormányának külügyekben stb.

Már a harmincas években megkezdődött az a gyakorlat, hogy az elnök — ha nem volt biztos abban, hogy megkapja a Szenátus kétharmados többségét — nem külpolitikai szerződéseket, hanem úgynevezett „kormányzati megállapodásokat" (Executive Agreement) kötött. Ez a módszer egyre inkább előtérbe került és egyre jobban hatályon kívül helyezte a Szenátus jogait.

A végrehajtó hatalom, vagyis az elnök kezdeményező joga nemcsak gazdasági téren érvényesül. *Az elnök különös jelentőséget nyert mint legfőbb parancsnok, amióta a NATO, SEATO és egyéb katonai szerződések alapján a hadsereget a Kongresszus beleegyezése nélkül akcióba vetheti. Ugyanakkor paradox módon csak a Kongresszusnak van háborús hadüzeneti joga.* Világos persze, hogy amint a haderő akcióba lépett, olyan helyzet áll elő, amelyben a végrehajtó hatalom kényszerítő befolyást gyakorol a Kongresszus elhatározására.

Az USA története során kétszer fordult elő, hogy az elnök kész helyzet elé állította a törvényhozást és saját maga adott parancsot a fegyveres erőknek a támadásra. Theodor Roosevelt elnöksége alatt 1903-ban Columbia elfoglalásával elrabolták a kis országtól a Panama-csatorna övezetét. A Kongresszusban hosszas vita folyt a csapatok bevetéséről, közben a hadműveleteket a hadsereg végre is hajtotta. A második alkalom az amerikai csapatok bevetése volt a koreai háborúba; Truman elnök a Kongresszus megkerülésével döntött a csapatok bevetéséről.

Az *alelnök* egyben a szenátus elnöke is (és ha az elnök meghal, annak utódja). Az Egyesült Államok elnökét és alelnökét 4 évre választják. A választási harc óriási összegeket emészt fel. Eisenhower 1956. évi megválasztása 120 millió dollárba került, amely összeget a pártját támogató nagy monopóliumok viselték.

Az elnökválasztások jelentősége az USA politikai életében igen nagy. Egy új elnök nemcsak az államapparátus és a diplomácia legmagasabb állásaiban jelent őrségváltást. Kétmillió olyan állás van az USA-ban, amely a választások után gazdát cserélhet. A legfontosabbak persze a legnagyobb állások. Az amerikai sajtó nyíltan elismeri, hogy egy-egy diplomáciai vezető posztnak szabályos árfolyama van, amit a választások előtt kell egyik vagy másik párt választási alapjába befizetni aszerint, hogy a pályázó „melyik lóra" teszi a pénzét.

Az amerikai kormányban a minisztériumok szerepét az elnöki iroda ún. végrehajtó osztályai (executive departments) töltik be.

Az USA legfelsőbb sajátos állami szerve a Legfelsőbb Bíróság. 9 tagja van, akiket az elnök nevez ki életük tartamára, és a Szenátus erősíti meg őket tisztségükben. A Legfelsőbb Bíróság értelmezi az alkotmányt, jogában áll bármikor felfüggeszteni a Kongresszus által elfogadott bármely törvényt azzal, hogy azt az alkotmány szellemével ellentmondónak nyilvánítja.

A Legfelsőbb Bíróság formailag a törvényhozó és végrehajtó hatalom ellenőrzésére hivatott. Gyakorlatilag azonban a kormány szerve. Döntéseit, politikáját általában mindenkor a hatalmon levő kormány összetétele és irányvonala határozza meg.

(Voltak e tekintetben kivételek, amikor a Legfelsőbb Bíróság élesen reakciós, haladásellenes magatartást tanúsított és érvénytelenített haladó törvényeket, pl. 1935—36-ban Roosevelt elnöksége alatt, a New Deal intézkedéseinek megtorpedózása során.) A Legfelsőbb Bíróság különleges társadalmi funkciója ugyanakkor segít az állam osztályjellegének elködösítésében.

Az Egyesült Államoknak sajátos állami fejlődése és berendezkedése miatt nincs egységes politikai és gazdasági központja. Amerikában nincs város, amelynek

olyan jelentősége lett volna, mint Párizsnak Franciaországban, vagy Londonnak Angliában. Ez a körülmény tükröződik a területi regionális érdekcsoportok nagy szerepében, és ez hozzájárult a politikai erők szétaprózásához, hatalmas akadályokat gördített a néptömegek szervezkedésének útjába és az országos méretű szakszervezeti és politikai mozgalom létrehozásában.

A burzsoá demokratikus köztársaság feltételei között az ilyen állami felépítmény meglehetősen kellemes az uralkodó osztályoknak, egyrészt mert megakadályozza a néptömegek állandó és aktív részvételét a politikai életben, másrészt mert formailag is megkönnyíti azt, hogy egy kisebbség gyakorolja a hatalmat, a diktatúrát a nagy többség felett.

Az USA sajátos társadalmi-politikai berendezkedésének szerves része a kétpártrendszer is, amelyik ma a munkásosztály politikai öntudatosodásának egyik legfőbb szervezeti akadálya. Az amerikai kétpártrendszer a Republikánus és a Demokrata Pártra épül.

A „párt" elnevezés a szó szoros értelmében tulajdonképpen nehezen alkalmazható a Republikánus és a Demokrata Pártra. Mindenekelőtt azért, mert *ezeknek a pártoknak nincsenek állandó tagjai.* A párthoz való tartozás abban fejeződik ki, hogy a választásokon az illető pártra szavaznak. *Sem a Republikánus, sem a Demokrata Pártnak nincs programja vagy szervezeti szabályzata.* A programot a választások előtti platform helyettesíti. Ezt azonban nem lehet programnak tekinteni, mert csak a választásokra szól. Kötelező ereje nincs. Semmi sem írja elő azt, hogy a választások után e platformot betartsák, s rendszerint meg is feledkeznek róla és az archívumban lepi őket a por a következő választásokig, amikor is újra előveszik vagy újat dolgoznak ki helyette. *Így tehát állandó tagok nélküli, világosan megfogalmazott program nélküli, felelősség nélküli „pártokról" van szó.*

Az amerikai pártrendszer tulajdonképpen a különböző rangú hivatásos politikusok állandó apparátusa, akik a legfőbb erőt a választási kampányok megszervezésére fordítják, mivel a választások során az Egyesült Államok legfelsőbb hatalmi posztjai, valamint az alsóbb pozíciók gazdát cserélnek. Erre a jelenségre már Engels is rámutatott a múlt században: „Sehol sem alkotják a politikusok a nemzetnek jobban elkülönített és hatalmasabb rétegét, mint éppen Észak-Amerikában. Itt mindkét nagy pártot, amelyek felváltva vannak uralmon, szintén olyan emberek irányítják, akik a politikából üzletet csinálnak, akik az Unió és az egyes államok törvényhozó testületeinek mandátumaira spekulálnak, vagy akik abból élnek, hogy pártjuknak agitálnak és annak győzelme után jutalmul állást kapnak. Köztudomású, hogy az amerikaiak harminc év óta fáradoznak azon, hogy ezt a kibírhatatlanná vált igát lerázzák és hogy mint süllyednek mindennek ellenére egyre mélyebben a korrupció mocsarába... Két nagy, politikai spekulánsokból álló bandát látunk, akik felváltva veszik birtokukba az államhatalmat és a legkorruptabb eszközökkel és legkorruptabb célokra zsákmányolják ki azt — és a nemzet tehetetlen ezzel a két, politikusokból álló nagy kartellel szemben, amely állítólag a szolgálatában áll, a valóságban azonban uralkodik rajta és kifosztja."[66]

[66] Marx – Engels Válogatott Művek. I. kötet 464 – 465. old.

A pártok e sajátossága mindenekelőtt az ún. politikai főnökök, „boss"-ok rendszerében jut kifejezésre. A boss jellemző figurája az amerikai politikai életnek. Tulajdonképpen hivatalosan nem tartozik a párt hierarchiájához, azonban ő a legfontosabb helyi figura. Sajátságos „főkortes", aki szoros kapcsolatban áll a legjelentősebb tőkés csoportokkal és sőt néha gengszterbandákkal is. Munkájának jelentős része „zárt ajtók mögött" folyik. Tevékenységének eszközei a politikai intrikák, a korrupció és gyakran a nyílt erőszak. Hatásköre rendszerint egy városra, mezőgazdasági körzetre vagy államra terjed ki.

A hivatalos párthierarchiában *a kisebb szervezetek élén az ún. kapitány áll,* aki félig-meddig függetlenített személy, rendszerint állami kishivatalnok. Ezek együttesen alkotják a „választókerületi bizottságot" — melynek élén *a körzetvezető* áll, függetlenített pártfunkcionárius, a hierarchia igen fontos láncszeme. Ezeknek állami szintű egyesítése a *„ring"*, az állami bizottság, melynek élén a párt szövetségi vezetőségéhez igen közel álló személyek állnak.

A párt élén az országos elnök és a végrehajtó bizottság áll. Hivatalosan mindkét párt legfelsőbb szervei az ún. nemzeti konvenciók.

Az USA mindenkori feje a hatalmon levő párt elnöke, míg az ellenzékben levő párt feje a be nem futott elnökjelölt.

Tekintettel arra, hogy tagsági díj nincs, mindkét párt elsősorban a monopoltőke vagy más szervek „adományaitól" függ.

Az amerikai Republikánus Pártot 1854-ben alapították, azóta azonban hatalmas változásokon ment keresztül, s a mai Republikánus Pártnak tulajdonképpen már semmi köze a régihez. A Republikánus Párt a nyugati államokban született abban az időben, amikor az országban hatalmas méreteket öltött a négerek rabszolgaságának likvidálását célzó mozgalom. *Az újonnan alakult párt egyik fő célja a rabszolgaság elleni harc volt.* A Republikánus Párthoz tartoztak az északi farmerek, a proletariátus és az északi ipari burzsoázia egy része is, akik gyengíteni akarták a déli ültetvényesek gazdasági hatalmát, és olcsó munkaerőt akartak biztosítani saját vállalataik számára. Lincoln Ábrahám, akit 1860 novemberében választottak elnökké, s a polgárháborúban a párt vezetője volt, vezette azt a népi koalíciót, amely a néger rabszolgaságot megszüntette, megtörte a déli ültetvénytulajdonosok erejét és tulajdonképpen polgári forradalmat hajtott végre. Röviddel a háború után azonban ez a népi koalíció lényegében eltűnt, a munkások a Demokrata Párthoz csatlakoztak, és a kapitalisták, akik a Republikánus Pártot vezették, teljes ellenőrzést kívántak nyerni az Egyesült Államok kormánya fölött. A Republikánus Párt már hatalomrajutásának első évtizedében hatalmas korrupciós botrányokat okozott. A republikánus kormány törvénytelen úton adott megrendeléseket az őt támogató tőkéseknek. E tradícióit később is megőrizte. *Ma is az amerikai monopoltőke alapvető pártja.*

A Demokrata Pártot 1800-ban alapították Thomas Jefferson vezetésével. A párt eredetileg főként a kisfarmerek, erdőmunkások és munkások pártja volt, az évek során azonban a déli rabszolgatartó ültetvénytulajdonosok érdekeinek szervévé vált, ezek ellenőrzése alá került. Az ő pártjuk volt a polgárháború folyamán. A párt túlélte az elszenvedett szörnyű csapást és újra döntő szerepet kezdett játszani az USA politikai életében. Mégis 20 évig tartott a polgárháború után, amíg újra sikerült demokrata párti elnököt megválasztani az Egyesült Államokban.

A monopoltőke legfőbb csoportjai mindkét pártban képviseltetik magukat, bizonyos körök, különösen az amerikai monopoltőke legreakciósabb irányzatai azonban hagyományosan a Republikánus Pártot támogatják.

A Demokrata Párt tulajdonképpen két fő csoportból áll. Az egyik az ún. dixiokraták, a déliek csoportja. Délen mintegy 12 államot ellenőriz a Demokrata Párt. (Ez az USA legreakciósabb része.) *A párt másik csoportja az USA többi, főleg az északi és keleti államaiban működő „demokratákból" áll.* A Demokrata Párt a munkásszervezetek jelentős részének támogatását élvezi (mind a vezetőkét, mind pedig a tömegekét) és az Egyesült Államok északi részein élő négerek jelentős része is támogatja a Demokrata Pártot. Ugyancsak a Demokrata Pártot támogatja a katolikus egyház és a különböző nagy emigránscsoportok, így pl. az írek, a lengyelek, az olaszok, a spanyol nyelven beszélők (pl. a puerto-ricoiak és a mexicóiak). E pártot támogatja az amerikai zsidóság jelentős része is, amely főként a stratégiailag igen fontos New York államban lakik. A Demokrata Párt ellenőrzi a nagyvárosok és a nagy ipari központok közül New Yorkot, Chicagót, Detroitot, Los Angelest, Pittsburghot, Bostont, San Franciscót stb.

A republikánusok hagyományosan jelentős pozíciókkal rendelkeznek az amerikai farmerek körében.

Mindkét pártnak megvannak tehát az alapvető pozíciói. Már a választásokat megelőzően, pl. a szavazásra való regisztrálás után, igen sokan jelentik be, hogy melyik pártra adják majd szavazatukat. A választási harc főként az ún. független szavazókért folyik, akik száma sok millió. Ezek a két párt között ingadoznak, s aszerint szavaznak egyikre vagy másikra, hogy milyen ígéretet kapnak tőlük. Ezek a szavazók döntenek a legtöbb választáson.

Mindkét párt igen mélyen gyökerezik tehát az amerikai tőkés rendszer hagyományaiban, s a helyi véleménykülönbségeken túlmenően, általában a republikánusok éppúgy, mint a demokraták az amerikai monopoltőkés rendszer általános érdekeinek megfelelően „politizálnak". *Nagyon kevés különbség van közöttük, amikor hatalmon vannak, s a választási harc során is igen ritkán éleződnek ki közöttük e kérdésekben ellentétek.* Az 1964-es választási harc során harmadszor fordult elő az USA történetében a polgárháború óta, hogy országos jelentőségű kérdésekben voltak számottevő véleménykülönbségek a két párt között. Az amerikai monopoltőke legreakciósabb erőinek ugyanis sikerült a Republikánus Párt gépezetét ellenőrzésük alá vonni, s a szélsőségesen reakciós programmal induló Goldwater jelölését kierőszakolni. A Demokrata Párt — amelyben Roosevelt elnöksége óta időről időre a liberálisabb erőknek sikerül bizonyos pozíciókra szert tenni — az 1964-es választásokon sokkal liberálisabb belpolitikai és józanabb külpolitikai irányvonalat képviselt, mint a Republikánus Párt, amelyik egyebek között élesen szembefordult az USA-ban égetően szükséges szociális reformokkal is. Ez a meggyilkolt Kennedy elnök népszerűsége mellett, amelyet Johnson maximálisan kiaknázott a választási harcban, döntő szerepet vitt a Demokrata Párt „földcsuszamlás"-szerű győzelmében az 1964-es választásokon, amikor is a hagyományosan republikánus államok túlnyomó részében a demokraták szerezték meg a többséget.

A századforduló óta, 1964-ig a republikánusok és a demokraták csaknem azonos ideig voltak kormányon, illetve ellenzékben.

Republikánus adminisztrációja volt az Egyesült Államoknak 1900-tól 1912-ig, 1920-tól 1932-ig s 1952-től 1960-ig, tehát összesen 32 évig.

Demokraták voltak kormányon 1912-től 1920-ig, 1932-től 1952-ig s 1960 óta 1968-ig, tehát egyelőre 36 évig.

A kétpártrendszer mechanizmusa és tradíciói Amerikában (Angliához hasonlóan) *megakadályozzák más pártok megerősödését.*

Az a tény, hogy egyik párt sem egységes ideológiai és politikai szempontból, s az egyes államokban, sőt választási körzetekben is eltérő arculatú, s a jelöltek állásfoglalása sem azonos az adott párton belül, hogy nagyobb különbségek vannak a Demokrata vagy Republikánus Párton belül, mint a két párt között, lehetővé teszi számukra, hogy a legkülönbözőbb, gyakran ellentétes érdekű elemeket vonzzák magukhoz a választások során az USA egyes államaiban. Mindez objektíve megakadályozza más pártok megerősödését.

4. *Rányomja az USA társadalmi fejlődésére a bélyegét a „demográfiai stabilitás" hiánya is.* A „népvándorlás" állandó ma is. A lakosság 30—40%-a nem abban az államban él, ahol született. A belső „népvándorláshoz" járul még az európai, ázsiai, afrikai és latin-amerikai bevándorlás is, amely ma már ugyan nem olyan nagyarányú, mint régebben volt, s erősen szelektív.

Mindezek hatására az amerikai társadalom még nem olvadt össze olyan egységgé, mint pl. az angol vagy a francia. Az ún. kötőjeles amerikaiak, olasz-amerikaiak, kínai-amerikaiak, magyar-amerikaiak stb. bár osztálytagozódásukat, életmódjukat, szokásaikat tekintve az amerikai társadalom részeivé váltak, mindmáig megőrizték régebbi nemzeti hovatartozásuk számos jegyét és sok esetben egy csoportban, azonos városnegyedekben élnek.

A bevándorlás — mint említettük — elősegítette az amerikai kapitalizmus fejlődését. A heterogén, soknemzetiségű és soknyelvű tömegek különálló, kislétszámú, széttagolt szervezeteket hoztak létre, ha egyáltalán szervezkedtek. Ennek következménye volt az, hogy *az ipar alapvető ágaiban 1870-től 1930-ig a munkásosztálynak lényegében nem volt semmiféle szervezete, s ráadásul* — tekintettel a megkötöttségekre — *a bevándorlóknak semmiféle szavazati joguk sem volt.* A munkásosztály legkizsákmányoltabb rétegei így meg voltak fosztva a szavazati jogtól. Mindez igen súlyos következményekkel járt és szerepet játszott abban, hogy azok a kísérletek, amelyek egy „munkás és farmer" politikai tömegpárt létrehozására történtek, nem jártak sikerrel.

A bevándorlókat a gyors meggazdagodás vágya vonzotta az „új világba", és az osztályok közötti fluktuációnak az európainál nagyobb méretei miatt a gyors karrier reális célnak tűnhetett sokak előtt. Innen származott az a nézet, hogy Amerika a korlátlan lehetőségek országa. Kétségtelen, hogy az USA-ban különösen a múlt században könnyebb volt a tőkés vállalkozóknak, mint Európában. Ez az időszak azonban a monopóliumok hatalmának erősödésével elmúlt.

Wright Mills amerikai szociológus tanulmányt készített az USA 275 leggazdagabb emberének szociális származásáról. 1900-ra vonatkozó adatok szerint 39%-uk származott a dolgozó osztályokból — munkásosztály, farmerek, kishivatalnokok —, 1950-ben pedig már csak 9%.[67] Mills kutatásait 1958-ra vonat-

[67] Wright Mills: The Power Elite, 105. old.

kozóan kiegészítette Vance Packard amerikai publicista és kimutatta, hogy *az USA leggazdagabb emberei közül, akik legalábbis 10 millió dollárnyi vagyont halmoztak fel 1938 és 1958 között, csupán egyetlen személy származott a dolgozó osztályokból.* A gyorsan meggazdagodott self-made-man típusa tehát eltűnt. Amerikában a tömegekre azonban még mindig nagy hatással van, s a nemzeti lélektan részévé vált a „korlátlan lehetőségek" országának mítosza.

Mindez egyben érthetővé teszi azt is, hogy a szociális darwinizmus elméletének miért van olyan nagy hatása az Egyesült Államokban mind a mai napig.

5. *Az USA hatalmas gazdagsága, s az amerikai monopoltársaságok óriási haszna különösen döntő a dolgozó tömegek osztályöntudatának elhomályosításában.* Ezek a hatalmas profitok teszik lehetővé, hogy bőkezűek legyenek a dolgozók bizonyos rétegeivel szemben, olyan mértékben, amilyenre nem volt példa más tőkésország történetében. A viszonylag magas életnívót kiaknázva akarják elhitetni azt, hogy az USA-ban ma már mindenki a „középosztályhoz" tartozik, s a proletár eltűnt.

A burzsoázia az USA fejlődésének különböző időszakaiban ezen túlmenően is változatos és ravasz gazdasági eszközökkel kötötte magához a munkásarisztokrácia egész nemzedékeit, az alkalmazottakat és az értelmiség jelentős részét is.

Egyik ilyen eszköz a „tulajdon diffúziójának" elmélete s a „népi kapitalizmus", olcsó részvények kibocsátása s terjesztése a dolgozók körében, annak hangoztatása, hogy a „részvénytulajdonos munkás" és a nagytőkés között nincs többé merev válaszfal.

E politika eredményeként ma több mint 17 millió részvénytulajdonos van az USA-ban, s a kezükben 400 milliárd dollár értékű részvény van. Ámde 320 milliárd dollár értékű részvény, azaz az összes részvények 80%-a 272 000 személy tulajdonában van (a részvénytulajdonosok 1,6%-a).

Az összes részvénytulajdonosoknak csak 3%-a munkás és 1,4%-a farmer. Ennek ellenére a „részvényes" pszichózisnak ezekben a rétegekben is van befolyása. Különösen nagy ennek hatása azonban a középrétegek körében.

6. *Az amerikai fejlődés során a háborúk és a militarizmus is segítették a néptömegek figyelmének elfordítását belső problémáikról, szükségleteikről. S ráadásul az USA a koreai háború kivételével mindig győztes hatalom volt.*

A hatalmas földterületek kisajátítása az indiánok elleni irtóhadjáratokban ment végbe. Ezek a XVII. század elejétől egészen a XIX. század utolsó évtizedeiig tartottak. E belső háborúk óriási hasznot biztosítottak a kizsákmányoló osztályoknak. Még nagyobb hasznot hajtott az amerikai burzsoázia számára — mint láttuk — a Spanyolország elleni háború, valamint a két világháború. *A polgárháború kivételével (1861—1865) az Egyesült Államok területén háború nem folyt.* A polgárháború is az ország területének alig $^1/_3$-ára terjedt ki. Mindezeken túlmenően a nagyszámú „intervenció", amelyekre Latin-Amerika és Ázsia különböző körzeteiben került sor, segítette az amerikai tőkét benyomulni a világ többi részébe.

A második világháború után a koreai háború és a hidegháború is mozgatórugóként szolgált a „nemzeti egység" jelszavának hirdetéséhez az uralkodó osztályok számára. Ezt segítették elő a hatalmas fegyverkezési kiadások is.

A burzsoázia azt hangoztatta, hogy a fegyverkezés nélkül lehetetlen volna a prosperitás. Az amerikai szakszervezeti vezetők — néhány kivétellel — hosszú éveken keresztül támogatták e politikát.

7. *Az előző tényezők együttes hatása sem tudta azonban megállítani a haladó erők növekedését, a dolgozó tömegek öntudatosodását.* Az amerikai uralkodó osztályok számára időről időre egyre kényelmetlenebbnek bizonyultak az alkotmányban rögzített szabadságjogok, s ezért a törvényhozáson keresztül is igyekeztek gátolni a dolgozó tömegek öntudatosodását, szervezkedését és a haladó erők felvilágosító munkáját. Így született meg néhány olyan törvény, amely az amerikai vezető körök kezében eszközként szolgál a haladó erők elleni harcban.

A *Smith-Act* voltaképpen a nácik ártalmas tevékenysége ellen hozott törvény. 1939-ben szavazták meg. E törvény alapján 5 évi börtönnel büntethetők azok, akik a fennálló rend ellen fellépnek. A háború idején alig alkalmazták ezt a törvényt, a háború befejeztével azonban az Igazságügyminisztérium a kommunista párt és általában a baloldal elleni fő fegyverré tette.

A Smith-törvény kiegészítője a *Mc Carran-Act*, amely megköveteli a kommunista párttól és a párttal kapcsolatban álló szervektől és tagjaiktól, hogy jegyeztessék be magukat a hatóságnál és minden kérdésre válaszoljanak. E törvény szerint a kommunista párt „a szovjet kormány ügynöksége".

A *Taft—Hartley-Act* a „munkás és vállalkozó viszonyának" törvénye, melynek alapján korlátozzák a szakszervezetek jogait és a munkásság sztrájkjogát. Ez a törvény felhatalmazza az Egyesült Államok mindenkori elnökét a sztrájk felfüggesztésére, ha a folyó sztrájk „veszélyezteti az Egyesült Államok biztonságát". Az elnök e törvény alapján „illegálisnak" mondhatja ki a sztrájkot és felszólíthatja a munkásokat a munka felvételére. A felszólítás végrehajtásának kikényszerítésére fegyveres erő is alkalmazható.

A *Landrom—Griffin* törvény alapján lényegében állami ellenőrzés alá helyezték a szakszervezeteket.

E törvények jórészét az 1950-es évek első kétharmadát uraló kommunistaellenes „boszorkányüldözés" időszakában hozták. Ez a kommunistaellenes hadjárat az ún. Amerika-ellenes tevékenységet vizsgáló kongresszusi bizottság vezéralakjáról, Mc Carthy-ról a „maccartizmus" néven ismert. Ennek eredményeként *a kormány a kommunista pártot féllegális helyzetbe szorította.* Számos államban törvények vannak életben, amelyek megtiltják a progresszív eszmék terjesztését. Az Amerikai Szövetségi Nyomozó Iroda (FBI) betűrendes nyilvántartóval rendelkezik több millió lakosról. Nemcsak azt tartják nyilván, hogy ki támogatta pl. a spanyol köztársaság harcát, vagy bojkottálta a japán imperializmust, hanem azt is, hogy kinek vannak a négerek vagy a progresszív szakszervezeti vezetők között barátai, vagy bármilyen haladó kapcsolata.

A munkásellenes törvények szervesen kapcsolódnak a haladó erők ellen alkalmazott s időről időre újra felbukkanó *politikai gengszterizmus* rendszeréhez, amelynek ugyancsak nagy hagyományai vannak az amerikai társadalomban. A politikai gyilkosságok és a terror — melynek legutóbbi megnyilvánulásai az 1963-ban elkövetett elnökgyilkosság, a jogaikért harcoló több néger szemé-

lyiség megölése, néger templomok felrobbantása — mindig is szerves részét képezték a legreakciósabb körök fegyvertárának.

8. *A társadalmi és gazdasági okokat és az erőszakot egészíti ki az amerikai propaganda.* Hivatalos állami szervek, alapítványok, egyházi és üzleti propaganda- és reklámügynökségek hatalmas gépezetén, 2000 napilapon, több tízezer folyóiraton, s havonta mintegy 300 „comics"-on keresztül fejti ki hatását az uralkodó osztályok propagandája. Propagandájuk középpontjában a marxizmus, a szocializmus és a szocialista országok elleni harc áll. Minden túlzás nélkül ki lehet jelenteni, hogy erről sokkal többet beszélnek s írnak, mint bármilyen más kérdésről. Az uralkodó osztályok propagandájukkal egyrészt igyekeznek a tömegeket a múlt illúzióiban megtartani, s elhitetni velük, hogy mindaz, amit az alkotmány s a múlt században hozott különböző haladó törvények kimondtak, ma is valóság, másrészt arról akarják meggyőzni a tömegeket, hogy Amerikában a lakosság többsége már ma is kapitalista, s előbb-utóbb mindenki azzá válik, s hogy az amerikai imperializmus ezáltal már ma is „népi kapitalizmussá" fejlődött.

Azt hangoztatják, hogy az amerikai társadalom ma kifejezetten az ún. középosztály társadalma (middle class society), amelyben a lakosság hagyományos, Európára, vagy a világ más részeire jellemző osztálytagozódása már nem létezik, s legalábbis életmódját tekintve a lakosság beleolvadt egy valamiféle mindenkit átfogó középosztályba, amelynek vannak ugyan rétegei, de elég valakinek fogyasztásában, annak volumenében és szerkezetében a felsőbb rétegekkel azonosulni, függetlenül munkaterületétől, a termelésben elfoglalt helyétől stb. a felsőbb középosztályba kerülhet. Csupán fogyasztásának módosításával megváltoztathatja osztályhelyzetét. Ez a hamis érvelés nemcsak oly módon szolgálja a monopoltőkés körök érdekeit, hogy hozzájárul a tényleges osztályhatárok elködösítéséhez, hanem erejükön felüli fogyasztásra sarkallja az amerikai társadalom széles rétegeit, növeli eladósodásukat.

9. *Végül szólni kell az amerikai dolgozó tömegeket hosszú időn keresztül megosztó négerkérdésről is, amely ma az USA egyik legégetőbb belpolitikai problémája.* A reakciós erők szempontjából különösen az USA déli területein, ahol a néger lakosság túlnyomó többsége összpontosul, a négerüldözésnek ugyanolyan szerepe volt (és van ma is), mint az antiszemitizmusnak a hitleri Németországban. Az ötvenes évek vége óta azonban a világközvélemény nyomásának s az amerikai haladó erők harcának következtében a jimcrowizmus [68] ellen a törvényhozás és a szövetségi állami szervek hivatalosan is egyre inkább fellépni kényszerülnek.

E sajátos viszonyok határozzák meg elsősorban az Amerikai Egyesült Államok társadalmi-politikai fejlődését.

[68] A jimcrowizmus a négerüldözés rendszere, amelyet Jim Crow hírhedt rabszolgatartóról neveztek el az Egyesült Államokban, amelynek körébe tartozik az elkerített negyedek fenntartása a négerek számára, kizárásuk a nyilvános szórakozóhelyekről, közlekedési eszközökről stb. Ennek szellemében folytatták különböző amerikai fasiszta csoportok a négerellenes pogromok, lincselések szervezését, amelyekben az elmúlt néhány évtizedben különösen a Ku-Klux-Klan nevű szervezet töltött be igen tevékeny szerepet.

VI. AZ AMERIKAI MUNKÁSMOZGALOM

Az amerikai munkásosztály viszonylag korán, még a XVIII. század végén létrehozta első szakszervezeteit. 1792-ben alakult meg a philadelphiai cipészek, 1794-ben pedig a nyomdászok szervezete. Ezek céhjellegű szervezetek voltak és féllegalitásban működtek.

Az ipar és a proletariátus gyors fejlődése nyomán Északon a munkásosztály szervezetei is erősödtek, növekedtek. Az első „trade unionok" a XIX. század elején alakultak meg, szintén féllegális helyzetben.

A múlt század 50—60-as éveiben indult meg a szakszervezeti mozgalom gyors fejlődése. A régi szakszervezetek is újjászülettek, és létrejöttek állami és szövetségi méretű szakszervezeti egyesülések is. A polgárháború után mintegy 30 országos méretű szakszervezeti egyesülés alakult meg.

Nagy szerepet vitt a szakszervezeti mozgalom fejlődésében a *Munka Lovagjainak Rendje*, amely 1869-ben alakult. Ez elvetette a politikai tevékenységet és a sztrájkot, helyette a kizsákmányolás megszüntetésére szövetkezeti üzemek fejlesztését javasolta. A XIX. század 80-as éveiben a 8 órás munkanapért folyó tömegmozgalomban a Rend helyi vezetői a sztrájk élére álltak. A Rend központja azonban elárulta helyi szerveit és a munkásság érdekeit. A 90-es évek elején a korábban 800 000 tagot számláló szervezet teljesen megszűnt.

Az *Amerikai Munkásszövetség* (American Federation of Labour) 1886-ban alakult meg. Az Amerikai Munkásszövetség azokra az országos szakmai szervezetekre épült, amelyek nem találták meg helyüket a Munka Lovagjainak Rendjében, amelyek kifogásolták a Munka Lovagjai vegyes formáját, központosított vezetését s helytelenítették, hogy nem foglalkozik közvetlen szakszervezeti kérdésekkel stb. *Az AFL főleg a kibontakozó munkásarisztokrácia megszervezésére törekedett.* E politikája teljesen egybevágott a munkáltatók törekvéseivel, amely arra irányult, hogy szembeállítsa a szakképzett és a szakképzetlen munkásokat. A szervezet programja kezdetben szocialista volt, s hangsúlyozta a harcot a tőke és a munka között. E programot a gyakorlatban azonban igen hamar feladta, s vezetői csakhamar nyíltan is behódoltak a kapitalizmusnak.

Az Egyesült Államokban élő szocialista erők az AFL politikájával szembenállva 1905-ben megalakították a *Világ Ipari Munkásai* (Industrial Workers of the World) nevű szervezetet, amelynek célja a munkásmozgalomnak új, szocialista alapokra való helyezése volt. Ez formailag iparági szakszervezet, amely kezdetben a gazdasági és politikai harcot egyaránt feladatának tekintette. Vezetése anarcho-szindikalista elemek kezébe került, s ezek szindikalista szervezetté alakították át, amely politikai kérdésekkel nem foglalkozott, de a gazdasági harcban nagy szerepet játszott. Az IWW működését az első világháború alatt sem szüntette be. A monopóliumok és a kormány terrorhadjáratot indított vezetői ellen. Tevékenysége az egész amerikai munkásmozgalom szempontjából nagy jelentőségű. Elősegítette ama erők kikristályosodását, amelyek később új körülmények között, egészségesebb programmal megalapították az *Egyesült Államok Kommunista Pártját.*

A munkásság haladó elemeinek — élükön a kommunistákkal — az első világháború után még 15 évig kellett harcolniok a munkásság szélesebb tömegeinek szervezkedési joga és tényleges megszervezése érdekében. Ez a harc nehéz és gyakran véres volt. A monopoltőke az amerikai társadalom összes salakját — gengsztereket, bérgyilkosokat, sztrájktörőket — bevetette a munkások ellen. Azokat, akik sztrájkot vagy szakszervezeteket szerveztek, a legjobb esetben feketelistára tették. Gyakran előfordult azonban, hogy egy-egy szakszervezeti vezetőt, szervezőt vagy akárcsak egy egyszerű dolgozót, aki a szakszervezetekkel szimpatizált, a felismerhetetlenségig összeverve vagy holtan találták a gyár bejáratánál a munkába érkezők. A sztrájktörés és az amerikai szervezett munkások elleni harc külön szakmává vált a gengszterek körében.

Az 1930-as évek nagy válsága, a vele járó munkanélküliség és nyomor érlelte meg végre a helyzetet a szélesebb munkástömegek szervezkedési jogának kiharcolására. Ekkor már a munkásság szélesebb tömegei kapcsolódtak be a harcba és a munkanélküliek milliói tüntettek az amerikai városok utcáin. E harc eredményeképpen a munkásságnak sikerült a szervezkedés, a szociális és a munkanélküli biztosítás terén bizonyos jogokat kivívnia. Ekkor tartottak először komolyan az amerikai milliárdosok attól, hogy az USA munkásosztálya követni fogja az orosz példát. Ez egyik magyarázata engedékenységüknek.

Megnőtt az AFL taglétszáma, és a szövetségen belül megerősödött a baloldal. A szövetségben azonban rövidesen szakadás történt, és ennek eredményeképpen alakult meg 1935-ben a *CIO, az Ipari Szakszervezetek Szövetsége* (Congress of Industrial Organisations). Ez már iparági szervezetként jött létre. A CIO az USA egész területét (beleértve a déli részeket is) átfogó mozgalmat indított az addig szervezetlen iparágak megszervezésére. Soraiba most már belekerültek a régebben bevándorolt amerikai munkások milliói, sőt a négerek is. A 30-as évek végén a CIO és az AFL taglétszáma kb. 10 millió volt. Ebben tükröződik az amerikai munkástömegek öntudatának bizonyos fejlődése az előző évekhez képest.

A második világháború alatt a szakszervezetek — különösen a CIO — taglétszáma tovább nőtt. Tevékenységük egyre több iparágra terjedt ki. A régi és az új szakszervezetek szervezetileg is megerősödtek. Annak nyomán azonban, hogy a CIO reakciós szakszervezeti vezetői egyre fokozottabb mértékben támogatták a hidegháborús politikát és felléptek a baloldali szakszervezetek ellen, kizárva 11 haladó szakszervezetet a CIO-ból, a szervezet létszáma csökkenni kezdett. A reakció megerősödésének következtében az AFL és a CIO vezetése közötti különbség fokozatosan elhalványult. Ugyanakkor a szakszervezeti bürokrácia mindkét szövetségben érezte, hogy megosztottságuk gyengíti pozícióikat a munkásosztály egyre szélesebb rétegeinek a szervezésében. Ugyanakkor a bérharcok során mind szélesebb munkásrétegek előtt lett nyilvánvaló, hogy a munkáltatók igyekeznek egymás ellen kijátszani a különböző munkásszervezeteket. A szakszervezetek tagságának széles rétege a két szövetség egyesítését kívánta. *Ennek nyomán született meg 1956-ban az AFL—CIO egységes szakszervezeti szövetség. Az AFL—CIO vezetői nemzetközi síkon a szocializmus ellenségei,* szovjetellenes kirohanásaikkal gyakran túllicitálják a reakciós monopolista köröket.

Mégis — belpolitikai téren — a tagság összetételének a múltnál demokratikusabb jellege, az erősödő tömegnyomás és a munkásságnak osztályhelyzetéből adódó, a társadalmi haladás irányába eső érdekei szükségszerűen befolyásolják a szakszervezetek állásfoglalását. A tőkés osztály ma már nincs abban a helyzetben, hogy a munkásság valamennyi követelésén egyszerűen túltegye magát. Egyre inkább kénytelen engedményeket tenni, meghátrálni, helyt adni bizonyos társadalmi-gazdasági reformoknak.

Az új technika megjelenése, elsősorban az automatizálás térhódítása pl. arra kényszerítette a szakszervezeteket, hogy az ötvenes évek közepe óta — történetükben alkalmasint először — túlmenjenek követeléseikben a napi gazdasági harc keretein.

Ez jutott kifejezésre *a garantált évi bér* követelésének felvetésében s egyes területeken történt kiharcolásában. A garantált évi bér azt jelenti, hogy azokat a munkásokat, akik valamely üzemben bizonyos idő (pl. 3 év) óta megszakítás nélkül dolgoznak, nem lehet egyik napról a másikra elbocsátani, hanem egy évre biztosítani kell számukra legutóbbi munkabérük 60—65%-át. A kifizetés a vállalat terhére történik. A munkanélküli-segély összegét az üzemi térítésből levonják, úgyhogy a garantált évi bér nem haladja meg a legutolsó bérösszeg 60—65%-át. Ezt a harcot amerikai haladó körök is nagy jelentőségűnek tartják, bár a tőkések ellentámadásai következtében némileg háttérbe szorult, de jelentőségét nem vesztette el.

Emellett a szakszervezetek állandó harcot folytatnak a gazdaságpolitika különböző kérdéseiben is (adók, munkanélküli-segélyek, szociális juttatások nagysága stb.). A gazdasági harc egyre inkább kezd túlnőni az egyes üzemek vagy iparágak keretein, néha országos problémákat ölel fel, s ezeken keresztül politikai térre is átterelődik, felveti ily módon a munkásosztály és az állam viszonyának kérdését is. Ezt a folyamatot jelzi a szakszervezetek befolyásának bizonyos növekedése is a Demokrata Pártban, ami azonban még messze van attól, hogy számottevő változásokat okozzon az USA politikai életében, belpolitikai rendszerében.

Az Egyesült Államok Kommunista Pártja, amely a monopoltőkés rendszer fellegvárában rendkívül nehéz körülmények között harcol, az USA mai baloldali haladó köreivel együtt igyekszik túlmutatni a reformpolitikán, előmozdítani a munkásmozgalom öntudatosodását, s befolyásának növelését a Demokrata Párt soraiban. A párt lehetségesnek tartja, hogy a munkásmozgalom bizonyos kulcspozíciókat nyerhet a Demokrata Pártban és jelentős politikai koncessziókat kaphat, annál is inkább, mivel az amerikai munkásosztály harcát új, nemzetközi tényezők is serkentik.

A nemzetközi demokratikus és szocialista erők növekvő hatást gyakorolnak az amerikai helyzetre. Ez sok vonatkozásban nagy jelentőségű az amerikai dolgozó nép szempontjából. Példa erre a négerek helyzete. A négerek javára történt külföldi nyomás hatalmas tényezője lett az amerikai osztályharcnak. Jelentős segítséget nyújtott a nemzetközi demokratikus nyomás a fenyegető maccartizmus legyőzésében is. Az Egyesült Államok reakciós körei tehát egyre inkább szembe találják magukat az egész világ haladó erőivel is.

VII. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KÜLPOLITIKÁJA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI IDŐSZAKBAN

A politika – Lenin meghatározása szerint – „a gazdaság koncentrált kifejezése".[69] Ez a meghatározás természetesen a külpolitikára is áll, hiszen a bel- és külpolitikát nem lehet egymástól elválasztani, egymással szembeállítani. A kettő szerves egészet alkot.

Az amerikai monopóliumok belső és nemzetközi gazdasági problémái, terjeszkedési törekvései – hasonlóképpen, mint a fejlődés előző szakaszaiban – döntő befolyást gyakoroltak az Egyesült Államok második világháború utáni kormányainak külpolitikájára is.

Victor Perlo amerikai marxista közgazdász „A nagytőke birodalma" című munkájában írja: „Ha arra gondolunk, mennyire behatolt a Morgan-érdekeltség Nyugat-Európába, nem meglepő, hogy sok köze volt annak a külpolitikai irányzatnak a kialakulásában..., amelynek középpontjában közvetlenül a második világháború után Európa állt, ahol Keleten megdőlt a kapitalizmus, Nyugaton pedig hatalmas szocialista jellegű mozgalmak rázkódtatták meg. Ennek az időszaknak a csúcspontja a Marshall-terv, a trösztvezérek és a militaristák hatalmának nyugat-németországi restaurálása és az Atlanti Szerződés volt."[70]

Az amerikai imperializmus európai politikai céljait támasztotta alá az ide irányuló állami tőkeexport is, amely kétségkívül közrejátszott az amerikai magánmonopóliumok tőkekivitelének megindulásához szükséges „kedvező légkör" megteremtésében. Nem véletlen, hogy az Európába irányuló amerikai magántőkekivitel 1950–1960 között csaknem megháromszorozódott.

Ugyanakkor azonban a kapitalizmus Nyugat-Európában történő megszilárdulásával egyszersmind fokozódtak az amerikai monopoltőke nemzetközi pozícióit gyengítő tendenciák. Az európai monopoltőke is megerősödött és az 1950-es évek elejétől kezdve erősebben ellenáll, sőt sok esetben ellentámadásba ment át Európában és másutt az amerikai társaságokkal szemben.

Az amerikai monopóliumok közül főként az olajtársaságok érdekei visznek döntő szerepet az Egyesült Államok külpolitikájában. Az olajmonopóliumok a leghatalmasabbak az amerikai finánctőke soraiban és az olajnak, valamint az ezen alapuló petrokémiának nagy stratégiai jelentősége van. Emellett az amerikai olajmonopóliumok nemzetközi érdekeltsége: a termelő-, szállító-, finomító és értékesítő hálózat átfogja szinte az egész tőkés világot. Igen sok példát lehetne megemlíteni az elmúlt évtizedek vagy az utóbbi évek eseményeiből, amikor az Egyesült Államok kormánya nyíltan fellépett az olajtársaságok érdekeinek védelmében. Az összefonódás egyik legjellemzőbb területe a *Közel-Kelet.* Az első világháborút követő évek külpolitikáját az angol és francia monopóliumok elleni harc jellemezte. Az 1920-as San Remó-i egyezmény megkötése után, amelyben az angol és a francia monopoltőke felosztotta egymás között a közel-keleti olajat, az amerikai kormány azonnal és erélyesen tiltakozott és a „nyitott kapuk"

[69] Lenin Összes Művei. 32. kötet. Kossuth, 1953. 74. old.
[70] V. Perlo: A nagytőke birodalma. 368. old.

elvének alkalmazását követelte. Állami támogatással nyomult be az amerikai monopoltőke Szaud-Arábiába, szorította ki onnan az angol társaságokat, és más területeken is meghátrálásra kényszerítette az angol és francia imperializmust.[71]

A második világháború után az amerikai olajvállalatok uralkodó pozíciót vívtak ki a Közel-Keleten, amit azonban egyre bizonytalanabbá tett az erősödő nemzeti felszabadító harc. Ezzel összefüggésben a Truman-elv fő stratégiai célja az volt, hogy az Egyesült Államok katonai hatalmának „kemény burkával" vegye körül a közel-keleti olajmezőket.

A Standard Oil érdekei álltak az 1953-as *iráni államcsíny mögött*, amelyet Allan Dulles, a Rockefeller-csoporthoz közel álló Sullivan és Cromwell ügyvédi cég egykori beltagja, a CIA akkori vezetője személyesen irányított. Ennek eredményeként az amerikai monopóliumok jelentős részt kaptak az iráni olajtermelésből.

Az amerikai olajtársaságok érdekei döntő szerepet játszottak a bagdadi paktum, majd a CENTO megszervezésében. Az olajérdekeltségek álltak az 1957-ben meghirdetett Eisenhower-doktrina központjában is. Dulles nyíltan beismerte, hogy „közel-keleti politikánk célja a koncessziók védelme".[72] Kefauver szenátor, a korábbi elnökjelölt, lerántotta a leplet az Eisenhower-elvről, amikor kijelentette: „Nem hiszem, hogy az amerikai nép olyan külpolitikát kíván, amely az amerikai olajérdekeltségek döntésein nyugszik." 1961 tavaszán például a szaharai olaj kiaknázásában érdekelt és Algériát minden eszközzel a NATO keretei között megtartani akaró amerikai társaságok ösztönzésére — a France Observateur 1961. május 4-i közlése szerint — a CIA, az Amerikai Központi Hírszerző Ügynökség aktívan támogatta az algériai fasiszta államcsínykísérletet, amely de Gaulle kormánya ellen irányult.[73]

Az amerikai monopoltársaságok érdekei rendkívül nyíltan jutnak kifejezésre az Egyesült Államok latin-amerikai külpolitikájában. „Latin-Amerika a mi legjelentősebb vevőnk, szállítónk és tőkebefektetési területünk... Latin-Amerika a biztonsági zónánkon belül helyezkedik el; nekünk itt nem szabad semmit sem elszalasztanunk" — írta az „Inter-American Economic Affairs" című folyóirat 1957. 4. számának vezércikke. Az amerikai külpolitika e területen minden alka-

[71] Néhány évvel az angol–francia megállapodás megkötése után egy angol nemzetiségű amerikai ügynök, Frank Holmes őrnagy, körülutazta a Perzsa-öböl partvidékét. A brit hatóságok előtt azzal indokolta útját, hogy „csodálatos ritka fekete lepkét" keres a londoni állatkert számára. A lepkét persze sohasem találta meg, ehelyett azonban olajkoncessziókat szerzett az amerikai társaságok számára: Szaud-Arábia keleti részén, Bahreinben és az ún. Semleges Övezet kuwaiti felében.

[72] New York Times, 1957. február 23.

[73] Challe tábornoknak — írja a lap — „sikerült meggyőznie a CIA képviselőit, hogy de Gaulle, amikor »kiszolgáltatja« Algériát az FLN-nek, a valóságban a Szovjetuniónak és Kínának szolgáltatja ki. Vállalt bizonyos kötelezettségeket (Challe tábornok — S. M.) a NATO-val szemben is abban az esetben, amennyiben államcsínye sikerül... A Madridban április 12-én és 13-án lezajlott megbeszéléseken a CIA ügynökei megígérték Challe-nak, hogy Washington nem tiltakozik az államcsíny első 48 órájában és amennyiben az eredményes lesz, minden különös nehézség nélkül elismeri... A Brit Tájékoztató Szolgálat tudott minderről és sűrűn figyelmeztette Washingtont, hogy a művelet komoly kockázattal jár a Nyugatra nézve; az angolok az április 22-ről 23-ra virradó éjszakán az egész ismeretanyagot Párizs tudomására hozták." (France Observateur, 1961. május 4.)

lommal különös brutalitással lépett akcióba, ha a hatalomra került nemzeti erők veszélyeztették a jenki monopóliumokat.

Köteteket töltene meg azoknak a gaztetteknek a leírása, amelyek az amerikai külpolitika különböző akcióihoz fűződnek a dél-amerikai földrészen. Államcsínyeket hajtottak végre, olyan kormányokat igyekeztek uralomra juttatni, amelyek nem törődve saját népükkel, bármilyen gazdasági és politikai engedményt hajlandók megadni a külföldi, főleg az amerikai monopóliumoknak. Politikájukban a helyi reakciós erőkre támaszkodtak, kihasználták az egyház hatalmát és jelentős befolyását az elmaradott tömegekre, a vezető körök egyes csoportjai között s a hadsereg tiszti karának soraiban dúló harcot. A XX. század első 64 esztendeje alatt az Egyesült Államok több mint 115 puccsot szervezett a latin-amerikai országokban. Egészen a legutóbbi időkig ritkaság számba ment az olyan elnök — különösen Közép-Amerikában —, aki alkotmányos úton, törvényes választások útján lépett hatalomra.

Külön csoportot képvisel az amerikai monopoltőke körében az ún. China lobby, az USA távol-keleti politikájának fő sugalmazója az elmúlt másfél évtizedben. Ez a csoport áll elsősorban a vietnami háború hátterében, s mindmáig akadályozni tudta a Kínai Népköztársaság elismerését, a vele való diplomáciai kapcsolatok felvételét. Ők támogatják elsősorban a tajvani klikket, s egyéb hasonló csoportokat Ázsiában.

Az amerikai monopoltársaságok második világháború utáni gazdasági expanziójának politikai megfelelője az „erőpolitika" meghirdetése volt, amely a világot a „hidegháború" állapotába sodorta. E politika katonai nyitányát a Japánra ledobott két amerikai atombomba jelentette, első hivatalos tételes, programszerű kifejtése az 1947-ben meghirdetett Truman-elv volt.

Az erőpolitika, a hidegháború fegyverei, módszerei és megnyilvánulási formái mindenkori konkrét céljai a második világháború óta eltelt 20 esztendő alatt módosultak. Az alapvető célkitűzések azonban lényegében *ugyanazok* maradtak:

a) megakadályozni a szocializmus további előretörését a világon, visszaszorítani és végső soron megsemmisíteni a szocializmus erőit,

b) biztosítani az USA hegemóniáját versenytársaik felett,

c) a „neokolonializmus" eszközeivel megteremteni vagy kiterjeszteni az amerikai monopóliumok uralmát a volt gyarmati vagy félgyarmati helyzetben levő, függetlenné vált országokban.

A hidegháborút, amely elsősorban a szocialista országok ellen irányult, az amerikai imperializmus igen széles fronton indította el.

Gazdasági téren a segélyprogramok, valamint a szocialista országokkal szembeni diszkrimináció, az embargó, *politikai téren* az „atom-zsarolás" eszközeinek alkalmazása, a szocialista országokkal való kapcsolatok „megfagyasztása" s az ellenük való harc fokozása, a különböző disszidens szervezetek, csoportok támogatása, az ún. „felszabadítás" politikája a kelet-európai országokban hatalomra került népi erőkkel szemben, a népi és a haladó erők elleni világméretű harc, a nemzetközi feszültség állandósítása, a szocialista közösség felbomlasztására irányuló törekvések, *katonai téren* a szocialista országok körüli

támaszpont-hálózat kiépítése, bekerítésükre való törekvés, a szocialista világrendszer elleni támadó katonai tömbök létrehozása, a „melegháború" előkészítése, a szocialista országok elleni aknamunka, kémtevékenység, diverzió fokozása, az ún. „lokális háborúk" programja, a világ „zsandárja" szerepének betöltése, *ideológiai téren* a szocializmus elleni propaganda fokozása, az amerikai életforma világméretű népszerűsítése, a rádió, a sajtó s a legkülönbözőbb szervezetek (vallási, kulturális stb.) felhasználása, a reformizmus és revizionizmus ideológiájának támogatása, a szocialista ideológia „fellazítására" tett erőfeszítések tartoztak és tartoznak a hidegháborús politika fő eszközei közé.

1. Támaszpontok, katonai szövetségek — s az ellenforradalom exportjára irányuló kísérletek

A hidegháború legfőbb fegyverének hosszú időn keresztül az amerikai uralkodó körök a háború utáni atomfölényüket tekintették. Arra számítottak, hogy atomhegemóniájuk birtokában, miután támaszpontokkal bekerítették a szocialista rendszer országait s velük szemben katonai tömbökbe szervezték a tőkés államokat, már a puszta politikai nyomás is elég lesz a Szovjetunióval szemben, ha pedig mégsem, adva vannak a meglepetésszerű rajtaütés feltételei.

Ugyanakkor e szövetségeket döntő fontosságú eszköznek tekintették nemcsak a szocialista országok, hanem általában a haladó erők elleni harcban is, a volt gyarmati országokban vagy a világ más területein. E szövetségeken keresztül akarta az amerikai imperializmus nemzetközi „zsandár" funkcióját is betölteni.

E politika érdekében természetesen először „meg kellett dolgozni" a nyugateurópai országok közvéleményét. Az Atlanti Szövetség létrejötte körüli hatalmas viharok, sztrájkok, tüntetések Nyugat-Európa számos országában világos bizonyítékai voltak annak, hogy a közvélemény milyen mértékben ellenezte e politikát. *Az amerikai „szövetségi hálózat" első és legfőbb láncszeme az Északatlanti Szövetség (NATO) volt.* (Eltekintve az amerikai országokra rákényszerített Riói Paktumtól, amely lehetővé teszi az Egyesült Államok számára a latinamerikai beavatkozást.)

A kínai forradalom győzelme és a koreai háború kitörése után az amerikai imperialista körök fokozták erőfeszítéseiket egy távol-keleti katonai szövetség létrehozására. *1951-ben katonai szerződést írtak alá Japánnal, majd a Fülöp-szigetekkel, később pedig megkötötték Ausztráliával és Új-Zélanddal az ún. ANZUS-paktumot.* 1953-ban „kölcsönös védelmi megállapodást" kötöttek Dél-Koreával, majd 1954-ben a Tajvan szigetén levő Csang Kaj-sek klikkel. A franciák vietnami veresége után a szövetségi hálózatot kiterjesztették Délkelet-Ázsiára is, és *néhány ázsiai csatlós-állam, valamint az e területen érdekelt nyugateurópai imperialista hatalmak részvételével létrehozták az ún. Délkelet-Ázsiai Szerződés Szervezetét (SEATO),*[74] s kiterjesztették a szervezet hatáskörét Dél-Vietnam, Laosz és Kambodzsa területére is.

[74] A SEATO tagjai: USA, Anglia, Franciaország, Pakisztán, Fülöp-szigetek, Ausztrália, Új-Zéland és Thaiföld.

Az Egyesült Államok erőfeszítései ellenére sem sikerült e terület 4 legfontosabb országát, Indiát, Indonéziát, Burmát és Ceylont bevonni e szövetségi rendszerbe.

1955-ben hosszas erőfeszítések után sikerült az Egyesült Államoknak a Közel-Keleten is egy katonai szövetséget létrehozni: a Bagdadi szerződést Anglia, Törökország, Irán, Irak és Pakisztán részvételével. A többi közel-keleti országot nem tudta rávenni erre. Az Egyesült Államok politikai okokból formailag nem csatlakozott a Bagdadi Paktumhoz. Az iraki forradalom után azonban az ún. Eisenhower-doktrinával formailag is kötelezte magát e területen a katonai beavatkozásra, ami kifejezésre jut a Bagdadi Paktum utódjának, *a Központi Szerződés Szervezetének (CENTO)* katonai bizottságában való részvételében is.

A katonai szövetségek révén az amerikai imperializmus a támaszpontok széles hálózatát építette ki a szocialista világrendszer országai körül.

Katonai téren stratégiája a nehézbombázók felhasználására épült. 1946-ban hozták létre az ún. Stratégiai Légierők Parancsnokságát (SAC). A SAC támaszpontjain — valamennyi földrészen — nehézbombázók állnak teljes riadókészültségben, atom- és hidrogénbombákkal felszerelve. Minden alakulatnak előre meghatározott célpontja van a Szovjetunióban vagy a szocialista tábor más országaiban. A SAC egyes alakulatai állandóan a levegőben tartózkodnak.

E nehézbombázók szerepe az amerikai stratégiában nagyon hasonlít ahhoz, amit a XIX. században a tengeri flotta játszott az angol imperializmus „globális stratégiájában". Az amerikai agresszív körök ezzel akarják törekvéseiket kierőszakolni s az egész világot „sakkban tartani". Több mint 200 milliárd dollárt „fektettek be" 1946 és 1957 között e „vállalkozásba".

Az ötvenes évek vége óta a SAC 211 támaszpontja mellett rakétatámaszpontok hálózatát építették ki, s mozgó nukleáris meghajtású tengeralattjáró egységeket szerveztek, amelyek thermonukleáris töltettel ellátott rakétákkal vannak felszerelve. *Emellett speciális katonai alakulatokat állítottak fel a volt gyarmati és függő országok népei ellen vívott harc céljaira, az „ellenforradalom exportjának" előmozdítására.* Az USA dél-vietnami háborúja, részvétele a népi erők elleni harcban Kongóban, az ellenforradalom exportja politikájának legutóbbi megnyilatkozásai.

A szocialista és az új el nem kötelezett országok elleni harc fegyvertárában szereplő eszközök között igen fontos szerepet játszik a kémkedés és a diverziós tevékenység. Az amerikai kémszervezetek szerepe a külpolitika terén — egyrészt annak befolyásolásában, másrészt eszközeinek felhasználásával kapcsolatban — gyorsan nőtt. (Ez utóbbi tényezővel kapcsolatban elég utalni arra a szerepre, amit e szervek játszottak 1953-ban az NDK-ban, 1954-ben Guatemala haladó kormányának megdöntésében, 1956-ban az indonéziai felkelés kirobbantásában, a magyarországi ellenforradalmi eseményekben, 1960-ban és 1961-ben a Kuba elleni agresszió előkészítésében és megszervezésében, Dél-Vietnamban, Kongóban stb.)

Az amerikai sajtó ezzel összefüggésben valósággal „második kormányról" beszél, amely általában kiegészíti a hivatalos kormánykülpolitikát, előfordul azonban, hogy bizonyos körök érdekében, azzal szemben, önállóan lép fel.

A kémszervezetek munkája mellett s azokkal összefüggésben, *az Egyesült Államok vezető körei* az imperializmus történetében *példátlan összegeket költenek a szocialista országok ellen irányuló felforgató cselekmények finanszírozására.* Az Egyesült Államok Kongresszusa már 1951 októberében *törvényesítette és a hivatalos politika rangjára emelte* a szocialista országokban folytatandó diverzió módszereit. Ez a törvény megengedi, hogy az USA kormánya évente 100 millió dollárt fordítson diverzió, kémtevékenység finanszírozására.

Emellett *a leghatalmasabb monopóliumok saját eszközeikből is óriási összegeket fordítanak a szocialista tábor országai elleni harcra.* Rockefellerék és Morganék közösen támogatják pl. a „Kereszteshadjárat a Szabadságért" nevű szervezetet. E szervezet pénzeli a „Szabad Európa Rádió" tevékenységét is. Jellemző egyébként, hogy az e célokra fordított kiadásokat levonják a fenti monopoltársaságok adóiból. Az amerikai külügyminisztérium, minden esetben, amikor külföldi államok hozzáfordulnak a „Szabad Európa Rádió" tevékenységének ügyében, azt válaszolta, hogy az „magánvállalkozás", s az Egyesült Államok kormányának semmi köze sincs hozzá, ezért nem is avatkozhat tevékenységébe.

„A második világháború óta – írta a »Fortune«-nak, az amerikai nagytőke havi folyóiratának 1957. februári száma – az Egyesült Államok kormánya több kormány hatalomra juttatásában és megdöntésében vett részt. Az Egyesült Államok követei manapság több államot dirigálnak, mint a történelem során bármikor. Az Egyesült Államok kormányának segítségével az amerikaiak nemcsak azon fáradoznak, hogy »barátokat szerezzenek«, hanem azon is, hogy milliók gondolkodását formálják egyénenként és csoportosan az Egyesült Államok céljainak megfelelően... Az amerikaiak... külföldi hadseregeket képeznek ki s tartanak közvetve parancsnokságuk alatt. Nemzetgazdaságokat irányítanak és tartanak fenn."

2. Az erőpolitika kudarca és ennek okai. Irányzatok az USA külpolitikájában

Az amerikai imperialista agresszív körök erőfeszítései ellenére a nemzetközi események nem az általuk elképzelt s megjelölt irányban fejlődtek.

Az amerikai háborús törekvésekkel szemben komoly ellenható erők tolódtak előtérbe. Az amerikai atomhegemónia már a 40-es évek végén megtört, s a világgazdaságban és a nemzetközi politikában *jelentős változások történtek az erőviszonyokban.* A szocialista világrendszer országai gazdasági és katonai téren egyaránt megerősödtek.

Nem érte el a kívánt eredményt az Egyesült Államok uralkodó köreinek neokolonialista politikája sem, amely a segélyek s a gazdasági gyarmatosítás eszközeivel akarta az újonnan függetlenné vált országokat az amerikai politika támogatására bírni. Sok állam kívül maradt az agresszív katonai tömbökön és aktívan küzd a háború ellen. Az USA vezető körei, amelyek a semlegességet hosszú éveken keresztül „erkölcstelen és elítélendő" politikának tartották, kénytelenek voltak belenyugodni az el nem kötelezett országok létezésébe.

Megerősödtek a kommunista és munkáspártok, a gyarmati és függő népek felszabadulási mozgalmai, és erős gyökeret vert a munkások tömegeiben a szocializmus eszméje.

Mindezeken túlmenően a fegyveres harc technikai eszközeinek rohamos fejlődése hallatlanul pusztítóvá és egyetemessé tette az esetleges háborút. A rakéták és az atomfegyverek korában *a háború a múlttól eltérően nem jelentheti azt, hogy az imperialista hatalmak vezető osztályai egyszerűen más eszközökkel folytathatják politikájukat.* A háborúkból mindmáig közvetlenül hasznot húzott az USA egész tőkésosztálya. Ami a dolog politikai oldalát illeti, a háborúk elterelték a néptömegek figyelmét az égető társadalmi problémákról, s ha nem is tartósan és szilárd alapon, de biztosították az „osztálybéke" fenntartását. Ami pedig a gazdaságot illeti, segítettek magas színvonalon tartani az ipari konjunktúrát, előnyös hadimegrendeléseket s ezzel magas profitot biztosítottak a gyárosoknak. Ugyanakkor az amerikai földrészt a XX. század világháborúi nem érintették.

Más lenne a helyzet egy esetleges harmadik világháborúban. A modern pusztító eszközök ma már olyan fejlettségi fokot értek el, hogy a háborúval járó elkerülhetetlen és jóvátehetetlen károk messze meghaladnák az egyes vállalkozók, a monopóliumok és az egész tőkésosztály várható háborús nyereségét. A korszerű tömegpusztító eszközökkel vívott háború emberek százmillióit semmisítené meg. Csakhogy, míg azelőtt túlnyomórészt egyszerű emberek estek áldozatul a háborúnak, *ma már a tőkés világ vezető osztályait is az elkerülhetetlen pusztulás fenyegeti.*

Figyelembe kell venni továbbá, hogy a nukleáris és thermonukleáris fegyverek természetüknél fogva elsősorban az ipari, gazdasági, közigazgatási központok és az összeköttetési vonalak megsemmisítésére hivatottak. Ez azt jelenti, hogy egy új háborúban szükségképpen rengeteg iparvállalat, város, közlekedési eszköz, élelmiszer stb. semmisülne meg. *Ezzel azonban megsemmisülne a kapitalista uralom alapja, a tőke is.*

Az Egyesült Államokban, különösen 1958-tól kezdve, nőtt a hivatalos külpolitika bírálóinak tábora, s fokozódtak az ellentétek az egyes amerikai monopoltőkés csoportok között a külpolitika kérdésében.

E bírálatok hangsúlyozták, hogy *az erőpolitika kettős kudarcot vallott: nem biztosíthatta az Egyesült Államok által vezetett kapitalista világ számára a katonai elsőséget, melynek segítségével kapitulációra kényszeríthették volna a Szovjetuniót, de nem készítette elő a tőkés világot a békés versenyre sem.*

Ennek nyomán — mint ahogy Sulzberger, neves amerikai burzsoá publicista írta — míg „1945-ben az Egyesült Államok s nyugat-európai barátaink stratégiai pozíciója jó volt, ma a legjobb esetben szegényesnek mondható. Egyik bástyánkat a másik után vesztettük el a Közel-Keleten és Ázsiában. A kínai szárazföld kicsúszott a kezünkből... Elvesztettük rövid ideig tartó atomfölényünket, s Szovjet-Oroszország (a háború utáni) meglepően gyors fejlődés után minden értelemben szuperhatalommá vált."[75]

[75] Sulzberger: What's Wrong with U. S. Foreign Policy? New York, 1959. 13. old.

Sulzberger ennek okait csupán az amerikai kormányok hibáiban látja, s nem értette meg, hogy itt alapjaiban objektív folyamatokról van szó, amelyeket persze a szubjektív hibák csak gyorsíthatnak.

Elismeri, hogy a „kommunistaellenesség mint a külpolitika vezéreszméje tarthatatlan". E tekintetben az eddigi amerikai külpolitika lényegében azonos platformra került Hitler külpolitikájával, amely elkerülhetetlenül kudarccal végződött. „Mi megengedtük, hogy külpolitikánk az antikommunizmussal legyen egyenlő. Ez nagy áldozatokat kényszerített ránk rugalmasságban és ésszerűségben egyaránt... A kommunistaellenesség önmagában nem politika. Már Hitler is felfedezte ezt."[76]

Nem kevésbé figyelemre méltóak Sulzbergernek az amerikai segélyek hatására vonatkozó vizsgálatai: „Az egyik következmény az általunk létrehozott hadseregekre támaszkodó katonai diktatúrák kialakulása. A demokráciát hirdetjük, és anélkül, hogy a legkevésbé is kínosnak éreznénk, szövetségre léptünk Francóval, Salazarral, Batistával, Sarit tábornaggyal és Szauddal, a rabszolgatartó királlyal."[77] Kijelentette, hogy értelmetlen dolog olyan politikai figurák támogatása Ázsiában, mint Csang Kaj-sek.

Az említett politikai okokhoz járult a fegyverkezés szerkezetének megváltozásával kapcsolatos már említett gazdasági tényező, vagyis, hogy szűkült a fegyverkezésből közvetlenül hasznot húzó társaságok köre. Azok a tőkés csoportok, s az uralkodó osztályok azon körei, amelyek gazdaságilag nem, vagy kevésbé érdekeltek a katonai megrendelések növekedésében, illetve az elsősorban magas adók formájában jelentkezik számukra, noha általában ugyancsak agresszív imperialista politika hívei, mégis inkább hajlanak a fegyverkezési verseny korlátozásának politikája felé, s nem elhanyagolható azoknak száma sem, akik eljutottak a leszerelés támogatásáig s egyesek közülük aktívan szembe is fordulnak a hidegháborús politikával, az USA kalandor külpolitikai lépéseivel Dél-Vietnamban vagy Kubával kapcsolatban.

Súlyosbította az USA külpolitikai problémáit nyugat-európai szövetségeseinek, s köztük mindenekelőtt Franciaországnak nyílt szembefordulása az Egyesült Államok katonai és politikai hegemóniájával. Az ötvenes évek vége óta mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy Franciaország más nyugat-európai ország vezető köreinek támogatásával a NATO 1949-ben kialakult kereteit már nem tartja megfelelőnek, s a kialakult új erőviszonyok alapján, nem egyszerűen több beleszólást kíván az ügyek vitelébe, hanem önálló hatalmi követelésekkel lép fel, előtérbe tolja saját érdekeit. A nyugat-európai integráció folyamatának „kicsúszása" az USA ellenőrzése alól, s szembefordulása az amerikai gazdasági érdekekkel, az önálló francia atomütőerő megteremtésére tett intézkedése a francia haderő egy részének kivonása a NATO parancsnoksága alól, a Kínai Népköztársaság francia részről történt elismerése a folyamat főbb mérföldkövei.

[76] Sulzberger: i. m. 232. old.
[77] Sulzberger: i. m. 234. old.

Mindezek a tények és folyamatok együttvéve nagy szerepet játszottak abban, hogy az Egyesült Államok vezető monopoltőkés csoportjai között elmélyültek az ellentétek a külpolitikai kérdésekben, s új irányzat kezdett kibontakozni az USA külpolitikájában, amely több területen, mindenekelőtt a szocialista országokhoz való viszony kérdésében kezdett eltávolodni az ötvenes évek elején meghirdetett dogmáktól.

Az Egyesült Államok uralkodó körei egészében véve természetesen reakciós agresszív külpolitikai irányzat hívei. Ez az alapja annak, hogy a 2 nagy párt általában azonos külpolitikai irányvonalat követ. Az általános érdekeken és kereteken belül azonban már régebben is voltak jelentősebb nézeteltérések az USA vezető köreiben a külpolitikával kapcsolatban, már csak azzal összefüggésben is, hogy az egyes monopoltőkés csoportok érdekeltségének mértéke az USA-n kívül eltérő. De még a külső terjeszkedésben nagymértékben érdekelt társaságok között is voltak és vannak véleménykülönbségek az adott külpolitika területi súlypontját, az irányvonal fő célkitűzéseit, megvalósításának ütemét, módszerét stb. illetően. Voltak bizonyos véleménykülönbségek a szocialista országokhoz való viszony kérdésében is. Lényegében véve azonban egészen a legutóbbi évekig az uralkodó körök ebben a kérdésben meglehetősen egységesen foglaltak állást. *Az ötvenes évek vége óta a hivatalos amerikai külpolitika a szocialista országok felé némileg megváltozott, annak következtében, hogy a kialakult új erőviszonyok hatására változások történtek a vezető körök állásfoglalásában.*

Egyrészt *továbbra is létezik egy igen agresszív, kalandor politikára hajló szárny*, amelynek legfőbb gazdasági bázisát a hadiipari monopóliumok képviselik, szociális bázisát pedig azok a politikai csoportok és reakciós szervezetek, amelyek mindenfajta társadalmi haladással szemben táplált elkeseredett gyűlöletükben készek a thermonukleáris háború azonnali kirobbantására. Ebben a csoportban különleges szerepet játszik az USA-ban kialakult militarista kaszt, a Pentagon emberei.

A Pentagon – így nevezik az amerikai hadügyminisztériumot, arról a Potomac folyó jobbpartján elterülő ötszögű épületről, amelyet elfoglal – hatalmának növekedése nem újkeletű, azonban a második világháború után rendkívül meggyorsult, s a militarista kaszt létszáma megnőtt.

A hadügyminisztériumban és az ezzel kapcsolatos intézményeknél több mint 1,3 millió alkalmazott dolgozik. A fegyveres erők létszáma 2,5 millió, a tartalékosoké 3,5 millió, így a Pentagon tevékenysége 7,3 millió embert érint. A hadügyminisztérium költségvetése évenként 40 milliárd dollárt tesz ki, és vagyonának értékét kb. 160 milliárd dollárra becsülik. Csupán az Egyesült Államok területén a Pentagonnak 32 millió acre földje van (1 acre = 0,4 hektár), más országokban pedig 2,6 millió acre. A hadügyminisztérium tevékenysége kiterjed az Egyesült Államok egész területére, és 52 külföldi országra, ahol amerikai támaszpontok vannak. Az USA munkaerejének 7%-a közvetlenül hadiipari szükségletekre dolgozik.

A katonák minden kérdést a „hidegháború" szemüvegén keresztül néznek, kezükbe vették a kormányintézmények szinte valamennyi tudományos tevékenységét, a biológiai kutatástól kezdve az űrkutatásig. Különböző szerződések

segítségével ellenőrzésük alá vonták a tudományos eredményeket az egyetemeken és a kollégiumokban. Gyakran a hadügyminisztérium fedezi a hadiipari konszernek tudományos kutató munkájának kiadásait is.

A Pentagon gigantikus propaganda-apparátussal rendelkezik, melynek költségvetése több tízmillió dollár évente. Speciális osztálya van, amely előkészíti a katonai jellegű, a katonai célokat szolgáló hozzászólásokat az Egyesült Államok különböző politikai és társadalmi jellegű szervezeteinek kongresszusain, konferenciáin. Fölhasználják céljaikra a rádiót, a televíziót, a reklámügynökségeket és a mozit. A hadsereg tulajdonában van az egyik legnagyobb filmstúdió.

W. Mills neves amerikai szociológus mindezek alapján a következőkkel jellemzi az Egyesült Államokban a katonák szerepét a gazdasági, politikai és társadalmi életben: „A katonai vezetők különleges helyet foglalnak el az uralkodó elitben napjainkban... Ide tartoznak a tábornokok és az admirálisok, beosztottjaikkal együtt, akik létrehozzák és fenntartják a militarista atmoszférát... A katonák bevonultak a politikai és diplomáciai körökbe. Benyomultak a magántársaságok vezetésébe, ők vezetik a tudományos intézeti kísérleteket, nagy a befolyásuk a legfelsőbb tudományos intézetekben, manipulációik döntő szerepet játszanak a propaganda hatalmas apparátusában."[78]

A Pentagon hatalmának és befolyásának növekedése nagymértékben korlátozza a polgári ellenőrzést a katonai intézmények fölött, amelyet az Egyesült Államokban az amerikai demokrácia egyik fő vívmányaként dicsőítettek.

A nagy hadiipari monopóliumok és a Pentagon érdekei közösek, s *a militarista kaszt az USA-ban szorosan összefonódott a nagytőkével.* Jellemző, hogy 1947 óta egyetlen olyan hadügyminiszter sem volt, aki ne lett volna tagja néhány jelentős konszernnek. A Johnson-kormány hadügyminisztere, Mac Namara pl. a Ford-társaság vezérigazgatója volt.

Az ún. veszettek csoportjának ereje és befolyása ma is igen nagy, azonban az utóbbi években némileg megerősödött az ún. józanabb irányzat, amely a hivatalos amerikai külpolitikában is éreztette hatását. Képviselői mindkét pártban megtalálhatók. Alapvető végső céljaik általában azonosak a legagresszívabb körökével, de jobban számolnak a reális erőviszonyokkal és lehetőségeikkel. A célokat másképp, rugalmasabb politikával kívánják elérni. Ők is abból indulnak ki, hogy a szocializmus és a kapitalizmus rendszere közötti konfliktus alapvető és megoldhatatlan. Új stratégiájuk azonban a szocialista világrendszer megosztásának lehetőségére épít. Fő és legveszélyesebb ellenfelüknek továbbra is a Szovjetuniót tartják, amely a szocialista országok közül jelenleg egyedül képes arra, hogy a legmodernebb fegyverekkel válaszoljon az amerikai imperializmus agresszív cselekedeteire. Éppen ezért kerülni igyekeznek a vele való közvetlen szembenállást, a jelenlegi status quo keretein belül. Fő reménységük a szocialista közösség egységének megbontása. Szembe akarják állítani az európai szocialista országokat a Szovjetunióval és egymással. Ugyanakkor a katonailag gyengébb Vietnami Demokratikus Köztársasággal szemben

[78] W. Mills: The Causes of World War There. New York, 1958. 23–24. old.

kevésbé riadnak vissza a közvetlen és nyílt agresszió alkalmazásától. Ezzel összefüggésben maximális hasznot igyekeznek húzni a nemzetközi munkásmozgalomban felmerült ellentétekből, s a maguk részéről igyekeznek azokat elmélyíteni. A legreakciósabb csoportok befolyása az amerikai külpolitikára ismét növekedett, a militarista kaszt mint a vietnami példa mutatja, kész helyzetet teremtett a józanabb erőkkel szemben külpolitikai és katonai téren.

Az erők mozgása az amerikai külpolitikában tehát bonyolult, ellentmondásos folyamat. Az USA társadalmi rendszerének lényegéből fakadó kalandor politikai és katonai akciók lehetőségén túlmenően, a különböző irányzatok értékelésénél *feltétlen figyelembe kell venni azt is, hogy az Egyesült Államok a tőkés világ gazdaságilag és katonailag is legerősebb hatalma, a monopoltőkés rendszer fő nemzetközi támasza és globális érdekeinek legfőbb védelmezője.* Számításba kell venni azt is, hogy a józanabb irányzat sok területen nem tudott elszakadni a „veszettektől" s nem tudott még úgy megerősödni, hogy háttérbe tudta volna szorítani az ultra-jobb törekvéseit.

A veszettek háttérbe szorulása a belső tényezőkön túlmenően elsősorban a két rendszer versenyének menetétől, a szocialista rendszer további erősödésétől, s attól függ, hogy a szocialista országok következetes és rugalmas békepolitikájukkal miképpen tudják az új világhelyzetben rejlő lehetőségeket a békés egymás mellett élés ügyének érdekében kiaknázni.

Második rész

Nagy-Britannia és a Nemzetközösség

Írta: ***Dr. Palánkai Tibor***

I. AZ IMPERIALIZMUS KIALAKULÁSA ANGLIÁBAN. AZ ANGOL IMPERIALIZMUS SAJÁTOSSÁGAI

A XIX. századot sok történetíró Anglia évszázadának nevezi. *A brit szigetország járt ebben az időszakban a tőkés fejlődés élén.* A XVII. században lezajlott polgári forradalom, amely a feltörekvő burzsoázia és a kapitalizmusba beilleszkedő nemesség közötti sajátos kompromisszummal végződött, elhárította a tőkés fejlődés legfontosabb akadályait, egyben nagy lökést is adott a fejlődésnek.

Anglia mint a modern gyáripar szülőhazája lényegében *monopolhelyzettel rendelkezett az ipari termelés főbb ágaiban, ugyanakkor hatalmas gyarmatbirodalomra, befolyási területre tett szert.* Az angol gyarmatok megtalálhatók voltak valamennyi kontinensen. Anglia ipari hatalma a kor minden fontos iparágában, így a szénbányászatban, a vas- és acéliparban és a textiliparban egyaránt kidomborodott. Gazdag, kiváló minőségű szenet adó bányái a tengerhez közel feküdtek, ami megkönnyítette a külföldről behozott nyersanyagok feldolgozását, valamint a készáruexportot.

A szigetország gyarmati és ipari monopóliumával szorosan összefüggött tengeri hatalma. Hatalmas flottája megfordult a világ minden tengerén. Anglia volt a „tengerek ura" (Britannia Rules the Waves), hajói nemcsak saját áruit szállították, hanem más országok számára is fuvaroztak. Kezében volt a gyarmatokra vezető utak mentén minden fontosabb tengeri támaszpont (Gibraltár, Málta, Cyprus, Port Said, Szuez, Aden, Colombo, Singapore, Hongkong).

Az említett tényezők hatására Angliának már *a XIX. század első felében vezető szerepe volt a világkereskedelemben.* A „gabonatörvény" eltörlése után (1846), amikor Anglia a gabonabehozatali vám megszüntetésével ipari termékei kivitelének növelése érdekében súlyos csapást mért a mezőgazdaságra, külkereskedelmi forgalma hatalmas méreteket öltött.

A „szabad kereskedelem" bevezetése, amely az akkori időszakban ipari világhegemóniája miatt elsősorban Anglia számára jelentett előnyös kereskedelmet, megkönnyítette az olcsó, gyarmati eredetű nyersanyagok, élelmiszerek behozatalát. Ez olcsóbbá tette a munkaerőt is és az angol áruk versenyképessége még inkább növekedett. Mindez ösztönözte az exportot. Az export növekedése visszahatott a termelés növekedésére. Az ipar fejlődése és a lakosság számának növekedése szükségessé tette az import fokozását. Az élelmiszerek és a felhasznált nyersanyagok jelentős részét (kb. 40–60%-át) külföldről vásárolták meg.

Így Anglia vált a világ legnagyobb importőr országává és a világ különböző részein termelt nyersanyagok legfontosabb felvevő piacává.

Az angliai, különösen *a londoni tőzsdék sok fontos árucikkben a nemzetközi kereskedelem központjai voltak.* Számos országnak gazdaságosabb volt itt megvásárolni az angol gyarmati eredetű nyersanyagokat és élelmiszereket, mint az eredeti termelőhelyen. A szállítási költségek ugyanis, tekintettel arra, hogy az egyes országok e cikkeket viszonylag kis mennyiségben vásárolták, aránytalanul nagyok lettek volna. Ez a *reexport-kereskedelem* jelentős mértékben hozzájárult Anglia külkereskedelmi forgalmának fejlődéséhez, s növelte az angol kereskedelmi hajók forgalmát.

Az ipar és a külkereskedelem terén elfoglalt uralkodó helyzete szükségképpen Angliát, *a londoni Cityt tette a világ pénzügyi központjává, a világ bankárává.* A többi tőkésországból hatalmas mennyiségű rövid lejáratú „kóbor-tőke" (hot money) áramlott Londonba, s a londoni tőkepiacról fedezte a világ legtöbb országa kölcsönszükségletét. *A nemzetközi elszámolások túlnyomó többsége font sterlingben bonyolódott le.* Az Angol Bank hivatalos bankkamatlábának alakulása pedig döntő befolyással volt a nemzetközi hitelügyletekre.

1. Az angol imperializmus „gyarmati" jellege

Anglia gazdasági hatalma, gyarmatai és befolyási övezetei feletti uralma szorosan összefüggött, kölcsönhatásban volt egymással a tőkés fejlődés minden fázisában.

Kezdetben, *az eredeti felhalmozás időszakában a gyarmatok kirablása volt a tőkefelhalmozás egyik legfőbb forrása, ami lehetővé tette a kapitalizmus gyors fejlődését Angliában.* Ez készítette elő a XVIII. század második felében a XIX. század elején lezajlott ipari forradalmat, amelynek eredményeképpen Anglia a *„világ ipari műhelyévé"* vált.

Később, az ipari tőke korszakában a gyarmatok, befolyási területek az angol ipar nyersanyagforrásai és biztos piacai voltak. Ebben a szakaszban Anglia ipari fölénye általában el tudott seperni minden akadályt nemcsak a gyarmatokon, hanem a független országokban is az angol áruk beözönlése elől.

Az imperializmus korában a gyarmatoknak, mint nyersanyagforrásoknak, áru- és tőkeelhelyezési, valamint katonai és stratégiai területeknek a jelentősége nagymértékben megnövekedett. *Az imperializmus kialakulásának, valamint a gyarmatbirodalom hatalmas kiterjesztésének időszaka Angliában lényegében egybeesik.* 1860 és 1880 között — erre az időszakra tehető az angol gyarmati hódítások nagy része — a gyarmatbirodalom területe több mint 3-szorosára, az angol gyarmatok lakosságának száma pedig 1,8-szeresére növekedett.

Az Új-Angliai gyarmatok elszakadása (1775—1783), illetve az Amerikai Egyesült Államok megalakulása után a polgári demokratikus mozgalmak erősödésével a többi telepes gyarmat (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, valamint az azóta Kanadához csatlakozott Új-Foundland) is fokozatosan önkormányzatot kapott. Ez további lökést adott az önálló tőkés fejlődésnek, azonban ezek

az országok megmaradtak az angol imperializmus érdekterületének. Ugyanakkor Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában Anglia kiterjesztette gyarmati hódításait. A legfontosabb angol gyarmatok Ázsiában India, Ceylon, Malájföld, Afrikában Dél- s Kelet-Afrika jó része, Afrika nyugati részén Nigéria, Aranypart, Latin-Amerikában Brit-Guayana voltak.

Anglia gyarmatainak területe 1876-ban 22,5 millió km^2, 1914-ben 33,5 millió km^2 és 1936-ban 35,7 millió km^2 volt. Az uralma alatt álló területek lakosságának száma ugyanezekben az években 251,9 millió, 393,5 millió, illetve 469 millió főt tett ki. Ez azt jelenti, hogy *1 km^2 anyaországi területre* a fent említett időpontokban 75, 111, illetve *119 km^2 gyarmati terület és 1 anyaországi lakosra kb.* 8,6, 9,3, illetve *10 gyarmati lakos jutott. Anglia a fenti arányokat tekintve messze első helyen állt a világon az imperialista országok között.*

Az angol tőkésosztály gyarmati monopóliuma, a hatalmas gyarmati területek feletti uralma nagymértékben befolyásolta az imperializmus szinte valamennyi ismérvének kialakulását.

Az imperializmus alapja a *monopóliumok* uralma. Az USA-ban és Németországban már a XIX. század utolsó évtizedeiben néhány mammuttársaság kezében összpontosultak a legfőbb iparágak. Ezek vagy önmagukban is monopolhelyzettel rendelkeztek az adott iparágban, vagy pedig különböző monopolista megállapodásokat kötöttek egymással. Így biztosították a külső terjeszkedés feltételeit és uralmukat a belföldi piacokon.

Angliában a monopóliumok fejlődése az iparban lassabban haladt, mint az USA-ban vagy Németországban. Ennek oka az angol tőkésosztály gyarmati monopóliuma volt, amely viszonylag védett piacokat és nyersanyagforrásokat biztosított számára, tekintettel arra, hogy azokat nemcsak gazdasági eszközökkel uralta, hanem ha szüksége volt rá, versenytársaitól fegyveres erővel is megvédelmezte.

Így *az angol tőkéseket nem kényszerítette oly mértékben a világpiaci verseny az ipar termelőberendezéseinek korszerűsítésére*, a technika legújabb vívmányainak alkalmazására, *mint a németeket vagy az amerikaikat*, s vállalataik a szervezettség tekintetében is elmaradtak. Ismeretes, hogy a gyáripar az angol gazdaság szempontjából döntő fontosságú iparágakban az ipari forradalom időszakában, ennek nyomán alakult ki. Ekkor természetesen a technika fejlettsége, az ipar szervezettsége és a termelés koncentrációja még sokkal alacsonyabb volt, mint a század végén, a német és amerikai mammutvállalatok kifejlődésének idején. *Így a régebbi eredetű angol iparágak, amelyek a munkások nagy többségét foglalkoztatták, főként kisebb vagy közepes nagyságú cégekből álltak, és e cégek nagy része sokáig megőrizte „egyéni" jellegét.*

Az export nagy szerepe is fékezte a termelés koncentrációján alapuló monopóliumok kifejlődését az iparban. A kivitelt ugyanis legtöbb esetben nem maguk a gyárosok, hanem olyan *nagykereskedelmi társaságok, kereskedőházak bonyolították le, amelyek még a tőkés fejlődés előző időszakaiban monopolhelyzetre tettek szert egy-egy gyarmat vagy terület kereskedelmében.* Monopolhelyzetüket nemcsak megtartották, de minden eszközzel igyekeztek kiterjeszteni azt az

imperializmus korszakában is. Ezek egyes iparágakban sokkal szívesebben kötöttek üzleteket kisebb vállalatokkal, mert a külföldi piacok sajátos jellege, a köztük levő nagy különbségek nem tették lehetővé, sem szükségessé, hogy a termelés néhány nagyobb egységben, szabványosított termékekre specializálódjék. *Az egyes gyarmati országok piacai még azonos árufajtákból is más és más választékot igényeltek és viszonylag kis mennyiségben.*

Emellett a tőkekivitel által biztosított nagyobb profitlehetőségeknek ugyancsak szerepe volt abban, hogy a koncentráció folyamata lassúbb volt, mint más országokban.

A felsorolt tényezők azonban csak lassították, de nem akadályozták meg a koncentráció folyamatát s a monopóliumok fejlődését az angol iparban. Különösen gyors volt a koncentráció a hajóépítésben és a hadiiparban. Korán kialakultak a nagy angol gyarmati monopóliumok. Ezzel szemben igen lassú volt, különösen érett formájában a monopóliumok kialakulása olyan alapvető iparágakban, mint a szénbányászat, fémkohászat és a textilipar.

A különböző monopolista megállapodásokra nagyobb arányokban csak a XIX. század utolsó évtizedében és a XX. század első évtizedében került sor. Az első világháború után Anglia lemaradása más imperialista országokhoz viszonyítva e tekintetben csökkent és *a két világháború között a monopolista szövetségek az egész angol ipart a hatalmukba kerítették.* Nagy lökést adott a monopóliumok létrejöttében a 20-as–30-as években az állam ilyen irányú politikája.

A monopóliumok kialakulásának és fejlődésének fontos sajátossága volt Angliában, hogy a monopolista megállapodások inkább a tőke centralizációjának alapján jöttek létre, míg a termelés koncentrációjában sokkal nagyobb mértékű volt az elmaradás. Vagyis az angol monopóliumok sok esetben a centralizáció eredményeképpen hatalmas munkaerő- és munkaeszköz tömeget összpontosítottak a kezükbe, anélkül, hogy azt az ipari termelőapparátus lényeges felújítása, a termelő vállalatok korszerűsítése, a termelőegységek jelentős növekedése kísérte volna.

A termelés koncentrációja ugyanakkor a XX. században fejlődésnek indult új, dinamikus iparágakban – a vegyiparban, a gépgyártásban, az autóiparban stb. – magasabb és gyorsabb ütemű volt.

Az ipari monopóliumoknál sokkal gyorsabb volt a bankmonopóliumok kialakulása. E téren Anglia számos vonatkozásban világméretekben első helyen állt.

1890-ben Angliában és Walesben még 104 részvénytársasági bank működött, 1900-ra számuk 77-re, 1910-re 45-re, 1920-ra 20-ra és 1930-ra 16-ra csökkent. Sajátos bank-„trösztök" fejlődtek ki, nagyszámú filiáléval, fiókintézettel. A banktőke koncentrációjának alapja általában az ipari koncentráció. Az angol ipar lassúbb koncentrációjával szemben azonban a banktőke koncentrációja világviszonylatban is gyorsabban haladt előre. Ennek mindenekelőtt az a magyarázata, hogy e folyamat (mint ahogy a banktőke kifejlődése is) sokkal korábban indult meg, mint az USA-ban és Németországban.

Azok a tényezők, amelyek az ipari tőke koncentrációját lassították, nemcsak hogy nem voltak ugyanilyen hatással a banktőkére, hanem egyik-másik elő is segítette

a banktőke koncentrációjának fokozódását. Ilyen tényező volt mindenekelőtt a tőkekivitel, a nagy külföldi beruházások (pl. vasút-, útépítések, kölcsönök) finanszírozása, valamint Anglia világbankár szerepe.

A finánctőke is sajátos módon fejlődött ki Angliában. Míg az USA-ban és Németországban ún. univerzális bankok alakultak ki, amelyek hosszú lejáratú beruházási és rövid lejáratú ügyletekkel egyaránt foglalkoztak, *Angliában nagyobb mértékben és hosszabb időn keresztül bizonyos fajta munkamegosztás maradt fenn a letéti bankok és az ún. beruházási intézetek között.* A banktőke és ipari tőke összefonódásának klasszikus formái Angliában ritkábbak voltak, bár a finánctőke korábban fejlődött ki, mint Németországban és az USA-ban. Az összefonódás a szigetországban azonban ekkor mindenekelőtt az említett speciális „beruházási trösztök"-ön keresztül ment végbe, amelyek csak hosszú lejáratú ügyletekkel foglalkoztak. 1868 és 1875 között mintegy 15 beruházási tröszt alakult meg. Az első világháború után pedig már kb. 100 működött.

Ezeknek a beruházási trösztöknek nagy szerepük volt a külföldi (pl. francia, holland) tőkepiacon is a szabad tőkék összegyűjtésében.

Az ipari tőke és a letéti bankok közötti összefonódás az első világháborút követő időszakig általában közvetett volt.

A finánctőke fő ereje az első világháborúig Angliában a hadiipari és gyarmati monopóliumokkal szorosan összefonódott banktőke volt. A két világháború között az összefonódás kiterjedt a gazdaság más ágaira is. A finánctőke osztatlan hegemóniára tett szert az ország gazdasági és politikai életében és külső terjeszkedésében.

Az imperializmus másik fontos ismérve a *tőkekivitel. Az angol tőkésosztály ebben megelőzte az amerikai és német monopóliumokat.* Az ipari és gyarmati monopolhelyzetből eredő profitok ugyanis meggyorsították a tőkefelhalmozás folyamatát az anyaországban. *Ez hatalmas tőkeexportra adott lehetőséget már az imperializmus korszaka előtt is,* ami nagyobb jövedelmet biztosított az angol tőkéseknek, mint az anyaországban eszközölt befektetések. Kezdetben a tőkeexport közvetett, később pedig közvetlen formái kerültek előtérbe. *Főként angol tőke finanszírozta pl. a XIX. század hatalmas vasútépítéseit az USA-ban, Argentínában, Kanadában és egyebütt.*

A vezető magánbankok hatalmas apparátust építettek ki a tőkeexport lebonyolítására. Külföldi államok megbízatásából bocsátottak ki vasútépítési és egyéb részvényeket és ezeket az angol tőkepiacon értékesítették. Emellett saját tőkéjükből is adtak kölcsönöket, azonban csupán közvetítő tevékenységükkel is hatalmas vagyonra tettek szert. Dr. Schilling angol közgazdász adatai szerint pl. a Rotschild bankház 1875 és 1880 között az orosz kölcsönök lebonyolításáért kapott jutalékból 4 millió font sterlinget keresett.

A XIX. század végétől kezdve a tőkeexport jelentős részét az angol társaságok közvetlen befektetései tették ki, amelyek a gyarmatok nyersanyagkitermelő iparágaiba, ültetvényekbe, de ezek mellett a feldolgozó ipar különböző ágaiba is irányultak.

Nem volt a világnak jóformán egyetlen olyan országa sem, ahol nem működött volna valamilyen formában angol tőke. 1893-ban Anglia külföldi tőke-

befektetéseinek összege a nemzeti vagyonának 15%-át tette ki.[1] *A XIX. század végére a tőkekivitel az angol kapitalisták legfontosabb külföldi jövedelemforrásává vált.*

A gyarmati monopólium ezernyi szállal szőtte át az angol imperializmus gazdasági, társadalmi és politikai fejlődését. Az angol imperializmus érdekei, az angol gazdaság nyersanyag- és élelmiszerszükségletei, az angol monopoltőke profitszerzési lehetőségei határozták meg alapvetően az angol gyarmatok és függő területek fejlődését. Ez a hatalmas profitok kiszivattyúzása mellett a legtöbb esetben igen lassú volt és egyoldalú, torz gazdasági és társadalmi fejlődést és struktúrát eredményezett. Ugyanakkor az anyaország gazdasági szerkezete is igazodott az olcsó gyarmati nyersanyagok és élelmiszerek felhasználásához, valamint a gyarmati áru- és tőkepiacok lehetőségeihez és igényeihez. Ily módon *az angol gazdaság, mintegy strukturálisan ráépült a hatalmas angol gyarmatbirodalomra. Ez a hosszú évtizedek, sőt évszázadok alatt kialakult munkamegosztás, szerkezeti összefonódás az anyaország és a gyarmatok gazdasága között az angol imperializmus gyarmati jellegének legfontosabb vonása.*

Az angol gazdaság, valamint fejlődése ily módon szorosan összekapcsolódott a gyarmatokkal és azok gazdasági fejlődésével. Évszázadok alatt kialakult egy sajátos külső gyarmati egyensúly, amelynek fontos eleme volt a hatalmas gyarmatbirodalom közvetlen vagy közvetett formában történő kizsákmányolása. *Ez lehetővé tette az angol imperializmus egész története során, hogy Anglia importja általában jelentősen felülmúlja exportját és az importtöbbletet zömében a gyarmatok és függő területek kizsákmányolásából eredő hatalmas profitokból fedezték. Angliában kialakult egy viszonylag nagyszámú járadékos, katona- és hivatalnokréteg, amely a gyarmatbirodalmon élősködött, és amely az angol imperializmus politikájának mindenkor döntő tényezője volt.*[2]

A technikai veszteglés tendenciájának, valamint az élősdiségnek más imperialista hatalmakkal szembeni viszonylag erőteljesebb érvényesülése tehát az angol imperializmus gyarmati jellegéből fakadt.

2. Az angol gazdaság fokozatos lemaradása imperialista versenytársaival szemben

A múlt század utolsó évtizedeiben *Anglia elvesztette ipari monopóliumát.* Az ipari termelés volumenét tekintve 1880-ban az Egyesült Államok, 1900-ban pedig már Németország is túlszárnyalta.

Az angol imperializmus lemaradásának folyamata a második világháború előtti időszakban elsősorban gyarmati jellegével függött össze. A gyarmatok gazdaságával közvetlenül és közvetve sokrétűen összefonódott angol gazdasági szerkezet főként a gyarmatok lassú fejlődése miatt bizonyos mértékig megmerevedett. Azoknak a „gyarmati" iparágaknak, amelyek a XIX. században Anglia

[1] Idris Cox: Empire Today. London, 1960.
[2] A járadékosok számát Lenin 1916-ban 1 millió főre becsülte.

gazdasági világhatalmának pillérei voltak, viszonylag nagy súlyuk maradt az angol gazdaságban. Ezek ebben az időszakban már nem voltak képesek dinamikusan fejlődni és nagyrészt hanyatlásnak indultak (szénbányászat, vaskohászat, textilipar, hajóépítés). Ezzel egy időben a XX. században keletkezett új dinamikus iparágak súlya az angol gazdaságon belül viszonylag kisebb volt és így az egész gazdaság fejlődésére gyakorolt tovagyűrűző hatásuk is kisebb mértékű és gyengébb volt, mint sok más imperialista ország esetében (vegyipar, autóipar, elektromosipar stb.).

Emellett a gyarmati és függő országok még az elmaradottabb technikával termelt áruk számára is viszonylag biztos és védett piacot jelentettek. Az angol tőkések ahelyett, hogy az ország iparát fejlesztették volna, tőkéiket inkább külföldön fektették be, mivel azok nagyobb profitokat hoztak számukra. Az angol gazdaságban ebben az időben olyan monopóliumok uralkodtak, amelyek hatalmas profitokat tudtak szerezni a gyarmatok kizsákmányolásából, a tőkeexportból, a fegyverkezésből, a járadékos tőkéből és kevésbé voltak érdekelve a hazai ipar alapvető ágainak viszonylag nagy befektetéseket igénylő fejlesztésében.

A XX. század első évtizedeiben a külföldi befektetések általában meghaladták a hazai beruházásokat és ez utóbbiak egy része sem új, technikailag korszerű vállalatok létrehozására irányult, hanem a már működő, elavult üzemek kibővítésére, vagy részleges felújítására. Ugyanakkor az Angliából kiáramló tőke sok esetben résztvett más országok iparának fejlesztésében és hozzájárult gyors növekedéséhez (USA, Németország stb.).

Ilyen körülmények között a strukturálisan elmaradott angol iparban sokkal élesebben jelentkezett a termelő berendezések elavulása és erkölcsi kopása. A munka termelékenysége alacsonyabb, a termelési költségek pedig magasabbak voltak, mint a fiatalabb, szervezettebb, korszerűbb iparral rendelkező imperialista országokban, Németországban és az USA-ban.

Nehéz helyzetben volt a szénbányászat, amely nem volt versenyképes a Ruhr-vidéki bányákkal szemben. Munkaszervezése sokkal rosszabb volt. (Kb. 3000 rosszul felszerelt bánya működött.) A bérek a német és a lengyel bányászokéhoz viszonyítva magasabbak, a termelékenység pedig alacsonyabb volt. Így az export a jelentős állami ártámogatás ellenére csökkent.[3]

A hajóépítés a két világháború között az 1913. évi 3 millió bruttóregisztertonnáról 2 millióra csökkent és az ipari kapacitásnak átlagosan 20%-a volt kihasználatlan.

Jelentős szerepe volt az angol ipar lemaradásában a textiliparnak, amely az egész iparon belül nettó termelési érték szerint az iparágak között 1924-ben még a második helyet foglalta el a bányászat után és a legjelentősebb feldolgozóipari ág volt. A textil- és bőripar termelése ugyanakkor a századforduló és a második világháború között mindössze csak 20—25%-kal emelkedett.

[3] Amikor az állami támogatást megszüntették, 1926 májusában a tőkések a bérek csökkentésével akarták a termelési költségeket csökkenteni. A bányászok erre nem voltak hajlandók. Így került sor az angol történelem legnagyobb sztrájkjára, az 1926-os bányászsztrájkra, amely 6 hónapig tartott.

Míg ezek a régi, XIX. században kifejlődött iparágak a krónikus depresszió állapotában voltak, a XX. században keletkezett *új iparágak*, a vegyipar, az autógyártás, az elektromosipar *helyzete viszonylag kedvezőbb volt.* Az autóiparban pl. a termelés 1925 és 1935 között csaknem megkétszereződött, és ebben az iparágban Anglia a világon a második helyre került. Ezek az iparágak versenyképesek voltak a külföldi piacokon, mert lényegében ugyanabban az időszakban és nagyjából ugyanolyan technikai adottságokkal fejlődtek ki, mint a többi iparilag fejlett országban. (Kivételt képez az USA, ahol a belső piac hatalmas lehetőséget biztosított a tömegtermelésre.)

Az alapanyagtermelő iparágak lemaradása azonban természetesen kihatott ezekre az iparágakra is. Mégis a munkásosztálynak az a része, amely ezekben az új iparágakban dolgozott, viszonylag jobb helyzetben volt, mint a régi iparágak dolgozói.

A gyarmatokról behozott olcsó élelmiszerek már a XIX. század folyamán a mezőgazdasági termelés visszaeséséhez vezettek. Először csak a növénytermesztés, később az állattenyésztés is súlyos helyzetbe került. Az angol farmerek nem bírták a versenyt az olcsó gyarmati munkaerővel. Ezzel a folyamattal egyidejűleg egyre több földet vontak el a mezőgazdasági termelésből és használtak vadászterületként, sport- vagy a gazdagok szórakoztatását szolgáló egyéb célokra. 1871 és 1914 között a mezőgazdaságilag megművelt terület Angliában 4 millió acre-ral csökkent. A 20-as évek közepétől kezdve egyes cikkeknél (pl. cukorrépa, tejtermékek) bevezetett állami ártámogatás és garantált felvásárlási árak biztosítása sem oldották meg a mezőgazdaság problémáit.

Anglia helyzete a két háború között a világkereskedelemben is meggyengült. Az ipar viszonylagos technikai és strukturális elmaradottsága csökkentette az angol áruk versenyképességét.

Az export hanyatlásában szerepet játszott az is, hogy az első világháború időszakában számos gyarmati és függő országban, részben annak következtében, hogy Angliától nem tudtak iparcikkeket vásárolni, az ipar, különösen a textilipar, gyorsan fejlődött.

Anglia külkereskedelmi mérlege már a múlt század közepétől kezdve általában deficittel zárult. A külkereskedelmi mérleg hiányát a tőkeexport jövedelmeiből és egyéb más nem külkereskedelemmel kapcsolatos bevételekből fedezték (bankügyletek, fuvarozás stb.).

1910-ben, amikor a külkereskedelmi mérleg deficitje 159 millió font volt, az angol monopoltőke a külföldi befektetéseiből 187 millió font jövedelemhez jutott.[4] *Ebben az időszakban ez volt az angol monopoltőke egyik legfontosabb bevételi forrása.*

Az exportnehézségek következtében a két háború közötti időszakban a kereskedelmi mérleg deficitje tovább növekedett. Az élősdi importtöbblet egyre többet emésztett fel a külföldi jövedelmekből, mindenekelőtt a folyamatos tőke-

[4] A. Kahn: Great Britain in the World Economy. 128. old.

export rovására. *1931 után a tőkebefektetések jövedelmei már nem fedezték az importtöbbletet, így a fizetési mérleg is deficitessé lett.*

Pénzügyi helyzetének romlása következtében *Anglia elvesztette világbankár szerepét is a két világháború közötti időszakban. A font sterling,* amely egykor Anglia világhatalmának szimbóluma volt, *végleg elvesztette régi szilárdságát.* Az első világháború kezdetén megszűnt aranyra való átválthatósága. A háború után az angol uralkodó körök elkeseredett erőfeszítéseket tettek a font „régi fényének" helyreállítására. 1925-ben ismét bevezették átválthatóságát aranyra, de 1931-ben kénytelenek voltak ismét megszüntetni azt. Az 1929—33-as nagy világgazdasági válság különösen élesen domborította ugyanis ki az angol imperializmus gyengeségeit, főbb versenytársaival szemben. Emellett azok a pénzügyi intézkedések, amelyeket az „arany standard" fenntartása tett szükségessé (pl. mesterségesen magasan tartott kamatláb), hozzájárultak a válság elmélyítéséhez, megdrágították az angol árukat, megnehezítették a kivitelt stb. Az átválthatóság megszüntetése tehát lényegében protekcionista intézkedés volt, amely mindenekelőtt az erősebb amerikai imperializmussal szembeni védekezést szolgálta. Az angol imperializmus ugyanakkor igyekezett szorosabbra fűzni gazdasági kapcsolatait a Brit Birodalom országaival, valamint más olyan országokkal, amelyek érdekelve voltak Angliához fűződő hagyományos kapcsolataik fenntartásában. *A nehézségekkel küzdő angol gazdaságnak az első időszakoknál sokkal nagyobb mértékben volt biztos és védett piacokra szüksége. Ezt segítette elő a kialakult sterling-blokk és a preferenciális vámrendszer.* Mindezek nyomán azonban — bár a sterling-blokk keretében bonyolódott le még a nemzetközi fizetési forgalom több mint 50%-a — a londoni City megszűnt a világ „pénzügyi központja" lenni. Helyét egyre inkább New York, a Wall Street foglalta el.

A világgazdasági válság különösen nagymértékben sújtotta az angol népet. A munkanélküliek száma 1921 és 1939 között sohasem volt 1 millió alatt. *Gyakran a dolgozók 18—20%-a volt munka nélkül.* A megélhetési költségek növekedésével a bérek nem tartottak lépést, és így ebben az időszakban a reálbérek is csökkentek.

II. AZ ANGOL IMPERIALIZMUS TOVÁBBI GYENGÜLÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN

A második világháború hatalmas mértékben meggyorsította a kapitalizmus méhében évtizedek óta érlelődő folyamatokat, és az angol imperializmus további gyengülését eredményezte. Ezen nem sokat változtatott az a tény, hogy Anglia a győztes hatalmak közé tartozott.

Az ország termelési apparátusa tovább romlott, hiszen a hadiipari és az ezzel közvetlenül kapcsolatos iparágakat kivéve, *a háború időszakában sem az ipar termelőberendezéseinek felújítására, sem bővítésére nem került sor.* A termelőberendezések értékének csökkenését (erkölcsi és fizikai kopását) 1940 és 1944 között az angol közgazdasági irodalom 2,5 milliárd font sterlingre becsüli.

A háború legsúlyosabb következménye azonban az *angol gazdaságra hagyományos külső gyarmati egyensúlyának megbomlása volt.* A nyersanyag- és élelmiszerimporttól, az exportlehetőségektől, valamint a külföldi tőkebefektetések jövedelmeitől nagymértékben függő angol gazdaság igen nehéz helyzetbe került. *A háború során ugyanis legfontosabb piacait elfoglalták, vagy a szállítás vált lehetetlenné.* Anglia kivitele ily módon 1945-re az 1938-asnak csupán $^1/_3$-ára csökkent. A termelést viszont a háborús szükségletek miatt magas szinten kellett tartani, a haditermelés az ipar kapacitásainak nagy részét igénybe vette. A legfontosabb nyersanyagok és élelmiszerek importjára így szükség volt ebben az időszakban is.

Nagy veszteségek érték Anglia legfontosabb bevételi forrását, a külföldön levő tőkebefektetéseit is. Ezek egy része a háború következtében tönkrement és azok mintegy 25%-át Anglia kénytelen volt eladni. A külföldről eredő nettó tőkejövedelmei, amelyek a második világháború előtt az importnak nagy részét fedezték, így 1938-ban Anglia importjának közel ¼-ét, 23%-át tették ki, a háború alatt 1946-ig az import 4,6%-ára csökkentek. A szolgáltatások exportjának és importjának 1938-as aktív egyenlege is deficitessé vált és passzívuma 1946-ban az importnak mintegy 27%-át tette ki.[5]

Anglia pénzügyi helyzete ily módon – annak ellenére, hogy az Egyesült Államoktól kb. 30 milliárd dollárt kapott a „lend and lease"-szállítások keretében (az összes ilyen jellegű szállítások 65%-át) – *kritikussá vált.* Tartozásai felülmúlták külföldi követeléseinek összegét. Külföldi államadósságai az 1938-as 760 millió font sterlingről 1945-re 3355 millió fontra nőttek. *Nemcsak az Egyesült Államokkal szemben adósodott el, hanem saját gyarmataival, dominiumaival szemben is.* Ezek jelentős mennyiségű nyersanyagot szállítottak a háború alatt Angliába, fegyvert gyártottak és különböző szolgáltatásokat végeztek az angol hadsereg részére. Ezért Anglia nem készpénzzel, hanem ún. kincstári váltókkal fizetett és megígérte, hogy a második világháború után adósságát megfizeti. *Anglia a világ legnagyobb hitelezője tehát a második világháború végére jelentősen eladósodott.*

A háború következtében tovább nőtt az angol gazdaságnak az Egyesült Államokéhoz viszonyított lemaradása. Míg Angliában a nemzeti jövedelem nagysága kb. 1948-ban érte el az 1938-as színvonalat, addig az amerikai nemzeti jövedelem változatlan árakon a hivatalos adatok szerint ugyanakkor 67,8%-kal volt az 1938-as színvonal felett.[6] A háború alatt az angol külföldi tőkebefektetések és árupiacok egy része az amerikaiak kezébe került és a háború után tovább folytatódott az amerikai áruk és tőke behatolása az angol érdekterületekre.

A háború alatt az amerikai imperializmus katonai gyámsága alá került két dominium: Ausztrália és Új-Zéland. Rátette az USA a kezét a nyugati féltekén levő több brit gyarmatra, amelyek területén nyolc fontos támaszpontot Anglia kénytelen volt 99 évre bérbeadni az Egyesült Államoknak.

Az angol imperializmus gyengülése szempontjából döntő jelentőségű volt a gyarmati népek felszabadító harcának fellendülése. A háború során Anglia több gyarmatát ellenséges csapatok szállták meg. Így pl. az olaszok Kelet-Afrikában

[5] National Income and Expenditure. London, 1962. HMSO.
[6] Roy Harrod: British Economy. Mc Graw-Hill Book Comp. London, 1963. 16. old.

megszállták Brit-Szomáliát. Ázsiában a japánok elfoglalták s egészen a háború végéig megszállva tartották Hongkongot, Brit Észak-Borneót, Szingapurt, Malájföldet és Burmát. E gyarmatok elvesztése nyilvánvalóvá tette az angol imperializmus katonai és politikai gyengeségét, megsemmisítő csapást mért Anglia tekintélyére a gyarmatvilágban.

Az angol gyarmatokon már a második világháború előtt érlelődtek a nemzeti felszabadító mozgalom erői. A háború alatt több gyarmaton erőteljes partizánháború bontakozott ki a japánokkal szemben, amely a háború befejezése után régebbi gyűlölt imperialista elnyomóik, az angolok ellen fordult. Indiában a háború utáni években hatalmas lendületet vett a nemzeti mozgalom. 1946–47-ben a különböző sztrájkmozgalmakban 2 millió ember vett részt. Az ország több vidékén parasztfelkelések törtek ki. 1946 februárjában az angol flotta indiai egységei fellázadtak. Az események arra kényszerítik Angliát, hogy 1947 augusztusában, mint önkormányzattal rendelkező dominikumnak, függetlenséget adjon. *India függetlenségének elnyerése a második világháború után a nemzeti felszabadító mozgalom győzelmeinek nagy jelentőségű kiindulópontja volt.* Még 1947–48-ban kivívja függetlenségét Pakisztán (India mohamedánlakta területein), Ceylon és Burma, 1956–57-ben pedig Szudán, Ghana és Malájföld. Az 1960-as évek első felére csaknem valamennyi jelentősebb angol gyarmat függetlenné válik. (Cyprus, Nigéria, Sierra Leone, Tanganyika, Uganda, Jamaica, Trinidad és Tobago, Kenya, Zanzibár, Zambia, Malawi, Málta, Singapore stb.

III. ANGLIA GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az angol monopoltőke vezető csoportjai az angol gazdaság külső gyarmati egyensúlyának helyreállítása, belső és külső gazdasági pozícióik visszaszerzése és megerősítése érdekében már a háború alatt átfogó szanálási programot dolgoztak ki a háború utáni évekre. Ez magában foglalta az ipari termelés növelését, a legfontosabb alapanyagtermelő iparágak állami támogatással való korszerűsítését, a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítását, a font sterling helyzetének megszilárdítását, a tőkeexport megindítását stb.

Az osztályharc kiéleződése következtében az angol monopoltőkének szembe kellett néznie azzal a feladattal is, hogy – legalábbis átmenetileg – *megakadályozza a második világháború előtti krónikus munkanélküliség megjelenését*, amely olyan időszakban, amikor a szocializmus erői világméretekben megnövekedtek, hatalmas veszélyeket rejtett volna magában az angol uralkodó osztályok számára. 1944-ben az akkori koalíciós kormány fehérkönyvet adott ki, amelyben kijelentette, hogy a „foglalkoztatottság magas és stabil szintjének fenntartása egyik legfontosabb feladata az államnak a háború után". Ez a fehérkönyv szerint mindenekelőtt azt jelenti, hogy az államnak biztosítania kell a tőkebefektetések magas szintjének fenntartását: „A kormánynak készen kell állnia arra, hogy a magántőke-befektetések és az export fluktuációját megfelelő állami tőkebefektetési programmal ellensúlyozza."

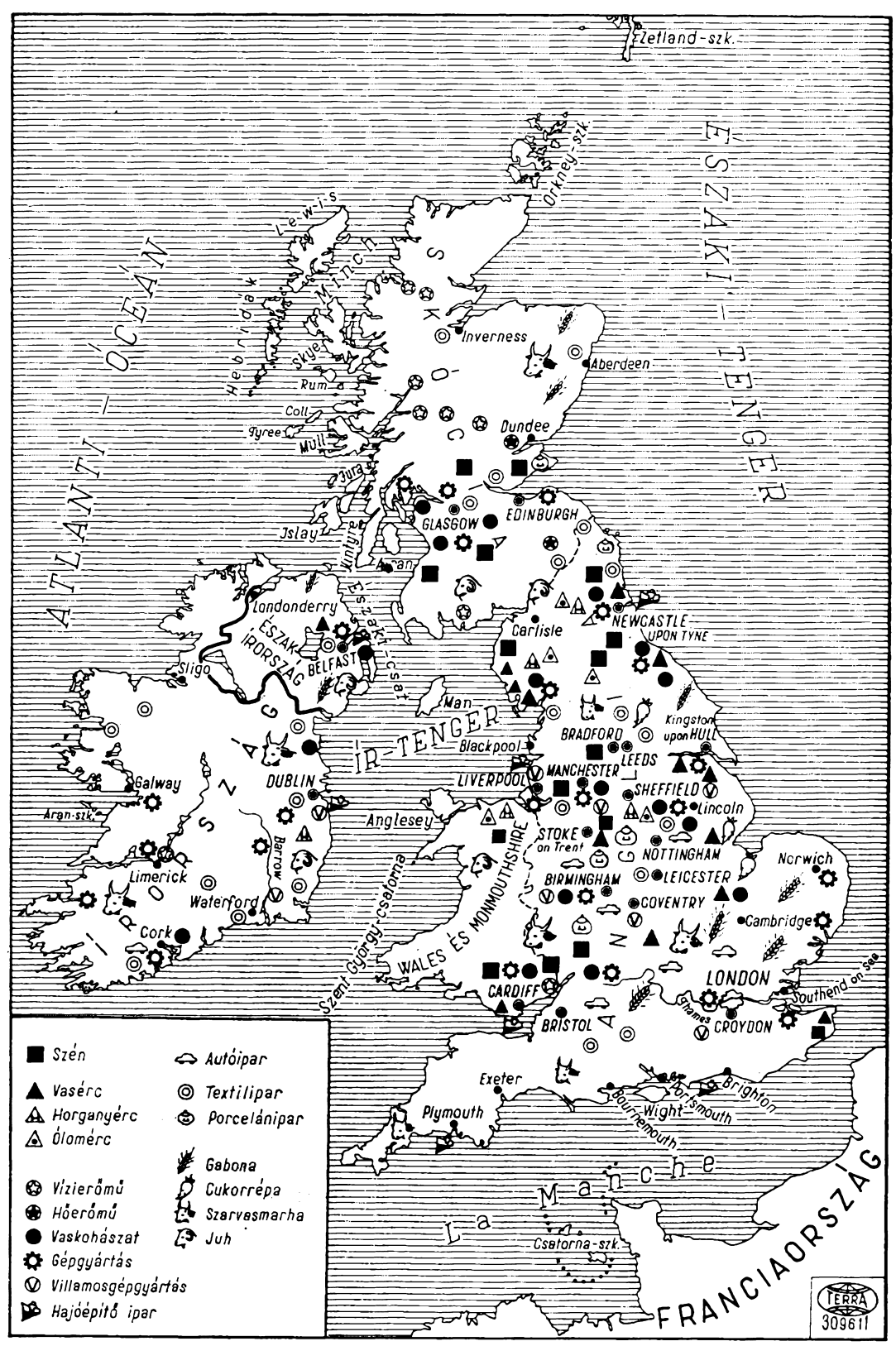
Zetland-szk.
Orkney-szk.
ÉSZAKI-TENGER
ATLANTI-ÓCEÁN
Hebridák
Le-w-i-s
Skye
Rum
Coll
Tyree
Mull
Jura
Islay
Kintyre
Arran
Inverness
Aberdeen
Dundee
SKÓCIA
GLASGOW
EDINBURGH
Londonderry
ÉSZAK-IRORSZÁG
BELFAST
Sligo
Carlisle
NEWCASTLE UPON TYNE
Kingston upon HULL
Man
IR-TENGER
Blackpool
BRADFORD
LEEDS
MANCHESTER
LIVERPOOL
SHEFFIELD
Lincoln
Galway
DUBLIN
Aran-szk.
Anglesey
STOKE on Trent
NOTTINGHAM
Norwich
Limerick
Barrow
Waterford
Cork
BIRMINGHAM
LEICESTER
COVENTRY
Cambridge
Szent György-csatorna
WALES ÉS MONMOUTHSHIRE
CARDIFF
LONDON
Southend on Sea
Thames
CROYDON
BRISTOL
Exeter
Plymouth
Portsmouth
Brighton
Bournemouth
Wight
La Manche
Csatorna-szk.
FRANCIAORSZÁG
Szén
Vasérc
Horganyérc
Ólomérc
Vízierőmű
Hőerőmű
Vaskohászat
Gépgyártás
Villamosgépgyártás
Hajóépítő ipar
Autóipar
Textilipar
Porcelánipar
Gabona
Cukorrépa
Szarvasmarha
Juh
TERRA
309611

Az angol monopoltőke második világháború utáni erőfeszítései az angol gazdaság külső egyensúlyának helyreállítására, belső helyzetének és külső gazdasági pozícióinak megerősítésére nem jártak sikerrel. Az angol imperializmus gazdasági nehézségei, sajátos okokból, a második világháború után is viszonylag erőteljesen jelentkeztek.

1. A gazdasági fejlődés problémái és a gazdaság szerkezetének változásai

Az ország ipari termelése 1947—48-ra érte el a háború előtti szintet, *1948 és 1964 között az ipari termelés növekedése 75,0% volt, ami 3,37%-os évi átlagos növekedési ütemet jelent.*[7]

A háború után az ipari termelés egészen 1951—52 teléig töretlenül növekedett. Angliát az 1948—49-es amerikai válság lényegében érintetlenül hagyta. A bruttó nemzeti termék 1948 és 1951 közötti időszakban folyó árakon 2,3 milliárd fonttal, mintegy 22,4%-kal növekedett. Ennek döntő részét felszívta az export 1096 millió font sterlinges 66,8%-os és a beruházások 462 milliós 32,4%-os növekedése. A személyi fogyasztás ebben az időszakban csak 18,4%-kal emelkedett. 1951 IV. negyedévétől 1952. IV. negyedévéig Angliában az ipari termelés 2,1%-kal csökkent. *A visszaesés oka elsősorban az alapanyaghiány volt, amely a fegyverkezési kiadások 1951 és 1952 között végbement 33,1%-os növekedése folytán lépett fel.* A fegyverkezés megnövekedése a termelő beruházásoktól és a kiviteltől vont el eszközöket és hozzájárult a belső fogyasztás csökkenéséhez. 1953-tól az ipari termelés újból emelkedett, amely az 1956-os enyhe megtorpanástól eltekintve, egészen az 1957—58-as amerikai válság kitöréséig tartott. Az 1953—54-es amerikai válság Angliában, hasonlóan más nyugat-európai országokhoz, ugyancsak nem idézett elő visszaesést. 1954—55-ben Angliában rendkívül erős beruházási hullám kezdődött. Ebben a szakaszban a beruházások képezték a fellendülés legfőbb tényezőjét. 1953 és 1957 között a bruttó nemzeti termék 5345 millió font sterlinggel (35,8%) emelkedett. A beruházások ugyanezen időszakban 1021 millióval (43,3%) növekedtek. A beruházásokon belül gyorsan nőttek a gépekre fordított kiadások s az ipari építkezések, míg a lakásépítések csökkentek. A fellendülés másik fontos tényezője az export növekedése (30,8%-kal) volt. Ezenkívül közrejátszott mint rövid lejáratú fellendítő tényező a fegyverkezési kiadások növekedése is. A személyi fogyasztási kiadások ebben az időszakban 27,5%-kal emelkedtek.

Az 1957—58-as válság a főbb európai tőkésországok közül legnagyobb mértékben az angol gazdaságot érintette. A bruttó nemzeti termék 1958-ban az előző évhez viszonyítva 0,3%-kal, az ipari termelés pedig 1,8%-kal csökkent. A termelés visszaesésében nagy szerepe volt az export mintegy 3,4%-os csökkenésének. 1958-ra az angol újratermelési ciklus szinkronba került az Egyesült Államokéval. 1958 utolsó negyedétől ismét erőteljes megélénkülés kezdődött az angol gazdaságban, amely 1960 közepén bizonyos enyhe megtorpanástól eltekintve lényegében 1961 közepéig tartott. 1961 közepétől az angol gazdaság hosszan tartó depresszióba ment át és 1963 közepéig a termelés lényegében egy helyben topogott. Az ipari

[7] U.N. Monthly Bulletin of Statistics, 1963. június – Monthly Digest of Statistics, HMSO London, 1965. február.

termelés 1961-ben 1,8%-kal, 1962-ben pedig mindössze 0,9%-kal emelkedett. Alacsony ütemű volt ezekben az években az export és a fogyasztási kiadások növekedése is. Az export 1961 és 1962-ben 2,8, illetve 1,6%-kal, a személyi fogyasztás 2,2, illetve 1,8%-kal emelkedett az előző évhez viszonyítva. A beruházások is alacsony színvonalra estek, az 1961-es 8,8%-os növekedéssel szemben 1962-ben 0,9%-kal csökkentek és 1963-ban is csak 1,7%-kal emelkedtek. 1963 utolsó negyedében az angol gazdaság ismét a gyorsabb fejlődés fázisába lépett. Ez a fellendülés azonban a korábbi időszakhoz képest nem bizonyult túlzottan erőteljesnek. Míg korábban a ciklus hasonló szakaszaiban — így 1953—55, vagy 1959—60 között — az ipari termelés évi átlagos növekedése 5,7, illetve 6,3%, addig 1963-ban és 1964-ben az évi növekedés átlaga 5,4% volt. A fellendülés fő tényezői ebben a szakaszban az export és a fogyasztási kiadások növekedése voltak. A fellendülés kezdetén a beruházások igen alacsony színvonalon állottak és csak 1964-ben kezdtek erőteljesebben növekedni. Általában elmondható, hogy 1960 óta az angol gazdaság fejlődése bizonyos mértékig lassult.[8]

A második világháború után az ipari termelés gyorsabb ütemben növekedett, mint a két világháború közötti időszakban. 1929 és 1938 között az angol ipar termelésének évi átlagos növekedése csak 2,5% volt.[9] Az 1952-es és 1958-as kisebb visszaesésektől eltekintve a termelés növekedését Angliában túltermelési válság a háború után nem szakította meg. A termelékenység emelkedése is meghaladta a háború előtti ütemet, s bár egyes helyeken formálisan jelentős munkanélküliség volt tapasztalható, a két világháború közötti időhöz viszonyítva a foglalkoztatottság is kedvezőbben alakult. A háború után, különösen az ötvenes évek elejétől az angol dolgozók reáljövedelme és életszínvonala is általában emelkedett.

A második világháborút követően Anglia gazdasági fejlődése azonban továbbra is elmaradt fő versenytársaihoz viszonyítva, s mint ez az 1. sz. táblázatból is kitűnik, alacsonyabb volt a nyugat-európai átlagnál is.

1. TÁBLÁZAT

A bruttó nemzeti termék volumenének alakulása néhány fejlett tőkésországban[10]

(1938 = 100)

	1948	1950	1952	1954	1957	1958	1960	1961	1962	1963
USA	165	179	200	204	229	225	245	250	266	572
Nyugat-Európa együttvéve	100	116	125	138	159	164	185	194	202	210
Nyugat-Németország	n. a.	128	152	175	220	227	279	297	309	318
Anglia	106	113	116	127	135	135	146	151	151	156

[8] National Income and Expenditure 1962. HMSO — Monthly Digest of Statistics, 1964. december — The Economist, 1965. január 2.

[9] The Times of Industry, 1958. március XV., XVI.

[10] OECD Statistical Bulletin. General Statistics, 1959. január; 1964. március; 1965. január.

Mindennek következtében Anglia részesedése a tőkés világ ipari termeléséből átmeneti emelkedés után ismét csökkent. Miként az első világháború után, a második világháború után is sikerült az USA mögött ideiglenesen második helyre kerülnie. Németország két részre szakadt és Nyugat-Németország termelése a háborút követő években alacsony színvonalon állott. *1962-re azonban a Német Szövetségi Köztársaság ipari termelésének volumene is túlhaladja Angliáét és így a tőkés világ ipari termelésében ismét a harmadik helyre szorult.* Míg 1948-ban Anglia részesedése a tőkés világ ipari termeléséből 11,3%-ot tett ki (1937-ben 14,4%-ot!), s a Német Szövetségi Köztársaságé 3,6%-ot (1937-ben 8,8%-ot), 1963-ra Anglia részesedése 8,63%-ra csökkent, a Német Szövetségi Köztársaságé pedig 8,80%-ra növekedett.

Anglia imperialista versenytársaival szembeni lassúbb gazdasági fejlődése, viszonylagos lemaradása a második világháború után lényegében a belső piac szűkösségével és lassú bővülésével, valamint az angol áruk külső értékesítési lehetőségeinek kedvezőtlen alakulásával magyarázható.

A második világháború után Angliában a belső és a külső piac egyetlen tényezője sem bizonyult elég dinamikusnak ahhoz, hogy a gazdaság nagyobb arányú fejlődését elősegítse. A foglalkoztatottság növekedése, a foglalkoztatottság szerkezetének változásai, a fogyasztás és a reálbérek alakulása ugyan maguk is főleg a gazdasági fejlődés függvényei, azonban végső soron nagymértékben visszahatnak a gazdaság fejlődésére. Anglia fejlődése valamennyi fenti mutató tekintetében elmaradt főbb versenytársaitól.

A lakosság növekedése 1948 és 1963 között az Egyesült Államokban 28,6%, a Német Szövetségi Köztársaságban 24,7%, Franciaországban 16,6%, Olaszországban 9,8%, Angliában pedig csak 7,6% volt. Míg az ipari foglalkoztatottak száma 1950 és 1963 között az NSZK-ban 72,3%-kal, az Egyesült Államokban 11,5%-kal növekedett, addig Angliában 11,2%-kal. Az ipari foglalkoztatottak növekedése Franciaországban és Olaszországban 1954 és 1963 között elérte a 13,0, illetve az 54,0%-ot. Csaknem valamennyi fejlett tőkésországban jelentős változások mentek végbe a foglalkoztatottság szerkezetében, és a háború után tovább folytatódott a mezőgazdasági foglalkoztatottak részarányának csökkenése. 1948—50 és 1961—63 között a mezőgazdasági foglalkoztatottak részaránya az összes foglalkoztatottak létszámán belül az Egyesült Államokban 13,1%-ról 7,8%-ra, az NSZK-ban 25,2%-ról 13,1%-ra, Franciaországban és Olaszországban 1954 és 1960—61 között 25%-ról 19%-ra, illetve 40%-ról 28,1%-ra csökkent. Angliában ez az arányszám lényegesen nem változott 1948 és 1963 között. A mezőgazdasági foglalkoztatottak száma mindössze 200 ezerrel esett és az összfoglalkoztatottak számán belüli arányuk 5,5%-ról kb. 4%-ra csökkent. A munkaerő átáramlása a mezőgazdaságból az iparba viszont általában a belső piacot bővítő tényezőnek tekinthető.

A fent említett országok közül Angliában volt a legalacsonyabb a reálbérek és a fogyasztás növekedése is. A magánfogyasztás volumene 1950 és 1963 között az Egyesült Államokban 33%-kal, az NSZK-ban 87%-kal, Franciaországban 70%-kal, Olaszországban 59%-kal, Angliában csak 29%-kal emelkedett.[11]

[11] OECD. General Statistical Bulletin. 1959. január; 1960. január, 1964. március; 1965. január.

A belső piac bővülése ellen hatott az a tény is, hogy a fegyverkezési kiadások, Angliában a második világháború után is igen magas szinten maradtak. Az 1938-as 6,6%-kal szemben az utóbbi években a nemzeti jövedelemnek 8–10%-át tették ki. 1950 és 1964 között Angliában fegyverkezésre több mint 21 milliárd font sterlinget költöttek, amelyet az összes beruházások alig több mint kétszeresen múltak felül. *A hadikiadások viszonylagos súlya ennél csak az USA-ban volt nagyobb a főbb tőkésországok között.*

A monopóliumok a fegyverkezés költségeit nagyrészt az angol népre hárították, korlátozva ezáltal a tömegek vásárlóképességét. A fegyverkezés igen súlyosan megterhelte az egész angol gazdaságot.

Az export és az import alakulása mindenkor nagy befolyással volt az angol gazdaság fejlődésére. A szigetország mindig kiterjedt külső gazdasági kapcsolatokkal rendelkezett, egy sor termékből szükségleteinek nagy részét import útján fedezi és ipari termelésének tekintélyes része kerül exportra. Anglia élelmiszer- és nyersanyagszükségletének mintegy $^2/_3$-át importból elégíti ki. Az áruimport 1963-ban a bruttó nemzeti termékből (levonva belőle a szolgáltatásokat, az államigazgatást és egyéb olyan ágazatokat, amelyeket ugyan a burzsoá statisztika a nemzeti termékhez hozzászámít, de az anyagi termeléshez, az áruk importjához és exportjához kevés közük van) 28,5%-kal részesedett. Ugyanebben az évben a hasonlóképpen számított nemzeti termék 27,5%-a került exportra.[12] *Még magasabb az exportra való termelés aránya a feldolgozó iparon belül, ahol az össztermelésnek 1954 és 1964 között átlagban 29–32%-át exportálták.*[13] Egyes kulcsfontosságú iparágak még ennél is nagyobb mértékben termelnek kivitelre.

A második világháború után Anglia gazdasági kapcsolatainak bővülésével tovább növekedett a külkereskedelem jelentősége a gazdasági növekedésre. Ily módon a külső piacokon az értékesítési lehetőségek kedvezőtlen alakulása az angol tőkések számára a lassú gazdasági növekedés igen fontos tényezője volt. Mint az Anglia külkereskedelmének alakulására vonatkozó adatokból kitűnik, az angol tőkéseknek a második világháború után nem sikerült eladásaikat a külső piacokon sem elég gyors ütemben fokozni.

2. TÁBLÁZAT

Az angol külkereskedelem volumenének alakulása[14]
(1953 = 100)

	1935–38. évek átlaga	1946	1951	1956	1958	1960	1962	1963	1964
Import	111	71	101	112	116	150	141	146	162
Export.....	66	58	104	119	116	128	134	142	146

[12] OECD Statistical Bulletin. General Statistics, 1965. január – The Economist, 1964. április.

[13] National Institute. Economic Review, 1964. november.

[14] Annual Abstract of Statistical, 1959. HMSO – OECD Statistical Bulletin. General Statistics, 1963. szeptember – Monthly Digest of Statistics, HMSO 1964. december; 1965. február.

A 2. sz. táblázat adatai szerint Anglia exportjának volumenét 1964-re a második világháború előtthez viszonyítva kb. 2,2-szeresére emelte. Az import volumenének növekedése ugyanebben az időszakban mindössze csak 46%-os volt. Az export növekedése különösen gyors a háborút közvetlenül követő években volt. Anglia exportjának volumene 1947-ben érte el a háború előtti színvonalat és 1950-ben már azt 14%-kal meghaladta. *Az angol export növekedése azonban 1950 után jelentősen lelassult.* Míg az 1946 és 1950 közötti 4 évben az angol export volumene 82,2%-kal emelkedett, addig 1950 és 1964 közötti 14 évben az export volumenének növekedése csak 37,8%-os volt. Az export volumene növekedésének lelassulása *több okra* vezethető vissza.

1. A háborút közvetlenül követő években az angol export gyors növelésének egyik fő tényezője volt, hogy részben már korábban birtokolt piacokat kellett visszaszerezni és tekintve, hogy jelentős részüket a háború közvetlenül nem érintette (kanadai, ausztráliai, afrikai stb. piacok), ezeken *a háború alatt felhalmozódó igények kielégítése nagy lehetőséget biztosított az árueladások fokozódására.* Ezek a lehetőségek azonban az 50-es évek elejére kimerültek.

2. A második világháború alatt és után *az amerikai monopóliumok sikeresen behatoltak a hagyományos angol piacokra és konkurrenciájuk 1950 után egyre inkább éreztette hatását.*

3. Az angol áruelhelyezési területeken belül viszonylag nagy súlyt foglaltak el a gazdaságilag elmaradott területek piacai. *A háború után ezek képezték a tőkés világpiac leglassabban bővülő szektorát.* A háború után ezeknek az országoknak nagy része az önálló fejlődés útjára lépett és mivel maguk is általában fizetési mérlegük súlyos deficitjével küzdöttek, egy sor olyan terméket, amelyet korábban importáltak, igyekeztek maguk előállítani.

4. *Az iparilag fejlett tőkésországok piacain,* amelyek a második világháború után a leggyorsabban bővültek, *az angol áruk nem voltak eléggé versenyképesek.* A versenyképesség problémája elsősorban az angol ipar viszonylagos technikai és technológiai lemaradottságából, a termelés szervezésének és szervezettségének alacsonyabb színvonalából adódott. Anglia ugyan a világ egyik legfejlettebb iparával rendelkezik, azonban legfontosabb versenytársaival szemben gazdaságának termelő berendezései viszonylag elavultabbak. Az angol monopoltőke a már említett okokból a korábbi évtizedekben kevésbé kényszerült gazdaságának korszerűsítésére. A második világháború után Anglia egyes területeken (atomenergia, elektronika, gépkocsigyártás, műanyagipar stb.) jelentős fejlesztési és kutatási eredményeket ért el, azonban a technikai fejlődésben főbb versenytársaitól ebben az időszakban is elmaradt. Erre utal, hogy a termelékenység növekedése a főbb tőkésországok között Angliában volt az egyik legalacsonyabb. 1950 és 1963 között a termelékenység az NSZK-ban 4,3%-kal, Franciaországban 3,8%-kal, Svédországban 3,6%-kal, Japánban 4,3%-kal, Angliában viszont csak 2,6%-kal emelkedett évi átlagban.[15]

Bizonyos mértékig rontotta az angol áruk versenyképességét az is, hogy az

[15] The Economist, 1965. január 6.

angol iparban a bérek magasabbak voltak, mint a kontinensen. A bérköltségek ma már azonban a termék önköltségének nem nagy hányadát teszik ki, jelentőségüket inkább a bérek leszorítását, a bérbefagyasztás politikáját igazolni igyekvő monopolista propaganda nagyítja fel. Egyes angol közgazdászok szerint egyébként ez a hátrány a legfőbb európai versenytárs, a Német Szövetségi Köztársaság esetében a német bérek erőteljes emelkedése miatt az utóbbi években megszűnt.

Anglia exportjának növekedése a második világháború után elmaradt legtöbb versenytársaiétól és *Anglia súlya tovább csökkent a tőkés világ exportjában.*

3. TÁBLÁZAT

A főbb tőkésországok részesedése a tőkés világ exportjából (%)[16]

(volumenben)

	1938	1947	1955	1957	1958	1960	1962	1963
USA	14,1	32,5	19,3	20,6	18,5	18,0	17,2	16,6
Anglia	11,2	9,8	9,5	9,2	9,3	8,7	8,6	8,8
NSZK	10,1[a]	0,5	7,7	8,9	9,6	10,1	10,7	10,9
Franciaország	4,1	4,0	6,0	5,3	5,6	6,1	6,0	6,1
Japán	5,1	0,4	2,4	2,8	3,0	3,6	4,0	—
Kanada	4,4	6,0	5,2	5,1	5,2	4,9	4,8	4,9

a) Egész Németország.

Mint a 3. sz. táblázat adataiból kitűnik, Anglia részesedése alacsonyabb, mint a háború előtt vagy mint 1947-ben volt, ugyanakkor az NSZK részesedése az 1947-es 0,5%-ról 1963-ra 10,9%-ra nőtt és már 1958-ban túlszárnyalta Angliáét. *Még jelentősebb a szigetország viszonylagos lemaradása a világ ipari készáru-kivitelében.* 1958-ban Anglia e tekintetben is elvesztette második helyét és az NSZK mögött a harmadik helyre szorult.

4. TÁBLÁZAT

A főbb tőkésországok részesedése a tőkés világ készárukiviteléből (%)[17]

	1953	1956	1958	1960	1962	1963
USA	25,9	25,3	26,7	24,1	23,7	19,9
Anglia	21,2	19,0	17,0	15,5	14,8	14,9
NSZK	13,3	16,4	17,7	18,8	18,5	20,4
Japán	3,8	5,7	5,7	6,9	7,3	7,7

[16] U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1963. június. 85., 87. old.
[17] U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1963. június XIX. old.

Az áruk kedvezőtlen elhelyezési lehetőségei a külső és belső piacokon, rosszabbították az angol tőke értékesülésének feltételeit a gazdaság produktív ágaiban. Tőkés viszonyok között az értéktöbbletszerzés lehetőségei határozzák meg lényegében a beruházások méreteit és irányát. Közvetlenül viszont a beruházások alakulásától függ alapvetően az egész gazdaság növekedésének üteme. Jól szemlélteti ezeket az összefüggéseket a főbb tőkésországokra vonatkozó 5. sz. táblázat.

5. TÁBLÁZAT

A beruházások, a bruttó nemzeti termék és a termelékenység alakulása a főbb tőkésországokban[18]

(változatlan árakon)

Ország	Időszak	A beruházások a bruttó nemzeti termék %-ában	A bruttó nemzeti termék évi átlagos növekedése %-ban	A termelékenység évi átlagos növekedése %-ban
USA	1950–56	20,6	4,0	2,2
	1957–63	18,6	3,0	2,2
Kanada	1950–56	22,5	5,4	3,2
	1957–63	22,9	2,9	1,7
Japán	1950–56	19,8	8,7	3,0
	1957–63	30,3	9,0	5,7
Anglia	1950–56	14,2	2,6	2,4
	1957–63	17,2	2,7	2,8
NSZK	1950–56	20,3	9,0	5,1
	1957–63	23,4	5,6	3,5
Franciaország	1950–56	16,4	4,2	4,1
	1957–63	19,2	4,7	3,5
Olaszország	1950–56	18,5	5,7	n. a.
	1957–63	22,2	6,3	5,6
Svédország	1950–56	19,5	3,3	3,2
	1957–63	21,7	4,1	4,1

Az 5. sz. táblázat adataiból általában megállapítható, hogy a főbb tőkésországokra vonatkozóan a nemzeti terméken belül a beruházási hányad, a nemzeti termék növekedése és a termelékenység alakulása között a második világháború után egyenes arányosság állott fenn. *Azokban az országokban, ahol a nemzeti termék nagyobb hányadát fordították beruházásokra, a termelés és a termelékenység növekedésének üteme is magasabb volt és ugyanez vonatkozik egyes időszakokra is.* (Természetesen az adatok megítélésénél figyelemmel kell lenni az egyes országokban és időszakokban egy sor eltérésre a beruházások hatékonyságában, a

[18] The Economist, 1965. január 6. 234. old.

gazdasági ágak közötti megoszlásában, a termelés szervezésében, a szakképzett munkaerő arányában és szerkezetében, a nemzeti termék számítási módszereiben stb., amelyek jelentősen torzíthatnak, sőt a tendenciákat meg is fordíthatják.)

Az értékesítés és ennek alapján az értékesülés fenn megvizsgált feltételeiből következik az, hogy az angol tőkések a második világháború után a nemzeti terméknek viszonylag kisebb hányadát fordították a beruházásokra, mint a többi tőkésország. Ez viszont azt eredményezte, hogy *Angliában volt a legalacsonyabb ezek között az országok között a termelés és termelékenység növekedésének üteme, s így a lemaradás a versenytársakhoz viszonyítva fokozódott.*

Ugyancsak ilyen irányban hatott az is, hogy a beruházások viszonylag kisebb hányada irányult a gyáriparba, a szigetország legdöntőbb gazdasági ágába. Az összes beruházásokon belül a feldolgozó ipar aránya 1963-ban a Német Szövetségi Köztársaságban 27,1%, Franciaországban 28,5%, Angliában viszont csak 24,1% volt. Ez a háború előttihez viszonyítva is csökkenést jelent, ugyanis 1938-ban a gyáripar részesedése az összes beruházásokból több mint 30%-ot tett ki.[19]

A feldolgozó ipar kapacitásának is egy jelentős részét improduktív, katonai célokra használták fel. A fémfeldolgozó ipar kapacitásának csaknem 20%-át kötötte le a haditermelés. A repülőgépgyártás több mint fele, a hajógyártásnak ugyancsak 20%-a katonai célokra került. Az ipart viszont mennél nagyobb arányban terheli a haditermelés, annál kevésbé képes hozzájárulni az egész gazdaság növekedéséhez.

A második világháború után a tudományos és technikai forradalom, a fogyasztás és export szerkezetének átalakulása következtében bizonyos területeken *jelentős szerkezeti változások mentek végbe az angol gazdaságban. Az iparon belül növekedett a feldolgozó ipar és ezen belül is az új, dinamikus iparágak (vegyipar, atomipar, műszeripar, közlekedési eszközök gyártása stb.) súlya,* átalakult az egyes iparágak arculata. Az angol gazdaság szerkezeti változásai lényegében egybeestek a más fejlett tőkésországokban végbemenő változásokkal. (Lásd részletesebben: Korunk kapitalizmusa I. kötet, Harmadik rész).

Erre utal a feldolgozóipari beruházások megváltozott szerkezete is. 1948 és 1963 között az összes feldolgozó ipari beruházásokból a vegyipar aránya 12-ről 16%-ra emelkedett. Ugyanez vonatkozik a fémfeldolgozó iparra is, amely részesedése a feldolgozó ipari beruházásokban az említett időszakban 30-ról 31%-ra növekedett, de ezen belül is különösen jelentősen nőttek az autóiparba, az elektromos gépiparba és a műszeriparba irányuló beruházások.[20]

A második világháború után annak ellenére, hogy súlya a gazdaságon belül csökkent, jelentősen fejlődött az angol mezőgazdaság. Részben a háború alatti kényszerhelyzet következtében (amely megnehezítette az Angliába irányuló behozatalt), *részben pedig a háború utáni nemzetközi fizetési nehézségek, s a nagy állami szubvenciók miatt, a mezőgazdasági termelés viszonylag jelentősen meg-*

[19] OECD. General Statistics, 1965. január.
[20] National Income and Expenditure. HMSO 1959., 1964.

növekedett, s 1963-ban közel 30%-kal haladta meg a háború előtti szintet. A háború után hatalmas összegeket fektettek be a mezőgazdaság fejlesztésére, fokozódott a mezőgazdaság gépesítése. A traktorok száma az 1938-as 50 000-ről 1961-ig 480 000-re, az aratógépek száma pedig az 1939-es 150-ről 54 000-re emelkedett. Hasonló nagyarányú növekedés volt egyéb mezőgazdasági gépek tekintetében is. *Az 1 foglalkoztatottra jutó beruházások a mezőgazdaságban a második világháború után Angliában magasabbak voltak, mint az iparban. 1963-ban az 1 foglalkoztatottra jutó beruházás a mezőgazdaságban kb. 180 font, a feldolgozó iparban viszont csak 118 font volt. Ily módon a termelékenység a mezőgazdaságban lényegesen gyorsabban emelkedett, mint az iparban.* 1948 és 1962 között a mezőgazdaságban a termelékenység (1 foglalkoztatottra jutó termelés) közel 84%-kal, a feldolgozóipari ágazatokban pedig csak 36%-kal emelkedett.[21] *A második világháború után megváltozott a mezőgazdasági termelés szerkezete is, növekedett a mezőgazdaságon belül a gyümölcs- és zöldségtermelés, valamint az állattenyésztés súlya.*

Az angol gazdaság szerkezeti változásaiban igen nagy szerepe volt az angol export struktúrája alapvető átalakulásának a második világháború után. Anglia ugyan a tőkés világ egyetlen piacán sem rendelkezett a második világháború után dinamikus értékesítési lehetőségekkel, mégis az angol exportot a különböző területeken, különböző ütemben sikerült fokozni. Általában megfigyelhető — s ez vonatkozik az angol exportra is —, hogy a háború után *az áruelhelyezési piacokon belül jelentősen megnövekedett a fejlett tőkésországok piacainak súlya.* A 6. sz. táblázat az angol export területi megoszlásának változását mutatja a második világháború előttihez viszonyítva.

A táblázatból világosan kitűnik, hogy a második világháború után *az angol export iránya erőteljes fordulatot vett Nyugat-Európa és az Egyesült Államok felé.* Míg a második világháború előtt, 1935—38-ban, az angol exportnak 31%-a jutott erre a területre, addig 1964-re az angol exportnak majdnem fele, 46,1%-a irányult ezekbe az országokba. *A XX. században 1962-ben fordult elő először, hogy csak Nyugat-Európába Anglia többet exportált, mint a Nemzetközösség országaiba együttvéve.* A Nemzetközösségen belül is növekedett a három iparilag fejlett ország, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland súlya. Ezeknek az országoknak a részesedése a Nemzetközösségbe irányuló exporton belül 1935—38-ról 1964-re 37,8%-ról 44,9%-ra emelkedett. Jelentősen növelte Anglia exportját az utóbbi években Japánba is.

Igen erőteljes volt az angol export előretörése különösen az utóbbi években Nyugat-Európában és ezen belül is a Közös Piacon. Az elmúlt 11 esztendőben Nyugat-Európa részesedése az angol exportból 27,4%-ról 37,7%-ra és ezen belül a Közös Piac országainak részesedése 13,1%-ról 19,8%-ra emelkedett. *Azonban az angol export előretörése a Közös Piacon csak viszonylagosnak tekinthető.* Az export előretörését ezen a területen ugyanakkor az kísérte, hogy az angol

[21] Labour Monthly, 1965. március. 118. old.

Nagy-Britannia megváltozott exportpiacai[22]

(az összexport %-ában)

	1935–38. évek átlaga	1953	1957	1961	1962	1964
Nemzetközösség[a]	35,3	42,1	40,1	35,4	31,9	29,3
Nyugat-Európa	25,4	27,4	27,6	32,4	35,9	37,7
Európai Gazdasági Közösség	n. a.	13,1	13,9	16,7	19,0	19,8
Európai Szabadkereskedelmi Társulás	n. a.	11,9	11,4	13,1	13,6	14,5
USA	5,6	6,2	7,4	7,7	8,7	8,4
Latin-Amerika	7,7	4,3	5,0	4,5	4,2	3,5
Közép-Kelet	3,9	6,0	5,7	6,0	5,7	—
Szocialista országok	3,7	0,6	1,7	2,8	2,9	2,3
Egyéb	18,5	13,3	12,5	11,1	10,6	—
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Értékben (millió font)	465	2 558	3 295	3 682	3 792	4 254

[a] Kivéve a Dél-Afrikai Köztársaságot.

monopóliumok a kedvező konjunktúra gyümölcseinek élvezéséből kiszorultak. Erre utal, hogy 1953 és 1964 között a közös piaci országok importján belül az angol export súlya 6,1 %-ról 5,7 %-ra csökkent. Ilyen körülmények között Anglia viszonylagos előretörése igen éles konkurrenciaharc közepette ment végbe az angol monopóliumok és a kontinensen levő versenytársaik között. E konkurrenciaharcnak legszembetűnőbb megnyilvánulása volt, hogy az 50-es évek végén két kereskedelmi csoportosulás jött létre Nyugat-Európában. Az egyik, a Közös Piac 1958-ban lépett életbe. 1959-ben alakult meg a másik, az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) az angol monopolisták vezetésével, amelyben Anglia mellett a Közös Piacon kívül maradt másik hat nyugat-európai ország — Ausztria, Norvégia, Portugália, Svájc, Dánia és Svédország — vett részt. (A stockholmi egyezményhez később csatlakozott Finnország is.)

A Szabadkereskedelmi Társulás azonban nem váltotta be teljesen az angol monopoltőkések számára a hozzáfűzött reményeket. Amíg a Közös Piacon, mint ez az előbbi táblázatból is kitűnik, éppen 1957 után sikerült jelentősen fokozni az angol áruexportokat, addig a kölcsönös vámcsökkentések ellenére az EFTA részesedésének emelkedése az angol exportból lényegesen lassúbb volt. Így sok más gazdasági és politikai megfontolás mellett nem volt véletlen, hogy már 1961-

[22] The Banker, 1963. február. 86. old. — Monthly Digest of Statistics. HMSO 1965. június. 107. old.

ben felmerült Anglia csatlakozásának kérdése a Közös Piachoz. (Lásd részletesebben a Korunk Kapitalizmusa I. kötet Negyedik részt.)

1961 augusztusában kezdődtek meg a tárgyalások Anglia és a Közös Piac képviselői között Anglia belépéséről, amely megvalósítása esetén minden bizonnyal magával vonta volna az EFTA felbomlását és Anglia után valószínűleg a többi tag valamilyen formában való csatlakozását is. A belépés körüli vita — mint már korábban a Közös Piac létrejöttét megelőző tárgyalásokon is — lényegében Anglia és Franciaország között folyt. Az ellentétek gyökere az, hogy *Anglia belépése esetén az erőviszonyok gazdasági, politikai és katonai tekintetben a franciák számára előnytelenül változnának meg.* A franciák ily módon igyekeztek a belépés árát olyan magasan megszabni, hogy abból a maximális előnyökhöz jussanak. Az angolok viszont továbbra is ragaszkodtak a csatlakozás olyan módjához, hogy az angol monopoltőke fenntarthassa előnyös helyzetét a preferenciák érintetlenül hagyásával a nemzetközösségi országok piacain. A franciák ezzel szemben azt követelték az angoloktól, hogy a Római Egyezményhez eredeti formájában csatlakozzanak, ami a Közös Piac egységes vámfalának kiterjesztését jelentette volna Anglia köré és így a Nemzetközösség és Anglia közé is. *Ez súlyos csapást jelentett volna Anglia hagyományos munkamegosztására ezekkel az országokkal.* Franciaország számára, mint mezőgazdasági exportőr számára, ez előnyös lett volna, mivel ki tudta volna szorítani a nemzetközösségi országokat, Anglia hagyományos élelmiszer és mezőgazdasági nyersanyagellátóit az angol piacokról. A tárgyalások elsősorban Franciaország makacs magatartása miatt zsákutcába jutottak és 1963 januárjában de Gaulle nevezetes sajtóértekezlete után szakadtak meg.

Az angol monopoltőke nagy része, amely a belépést sürgette, azzal, hogy hajlandó lett volna nagyobb engedményeket tenni, arról tett tanúságot, hogy Anglia, amely a háború után sorozatos vereséget szenvedett a nemzeti felszabadító mozgalmaktól, nemzetközi gazdasági és politikai befolyását a régi módon már nem képes biztosítani. A belépési kísérlettel az angol monopoltőke lényegében új utakon próbálkozott, hogy nemzetközi pozícióit megőrizze és megerősítse.

Az értékesítési nehézségek a külső piacokon fokozott mértékben sarkallják arra az angol monopoltőke egyes csoportjait, hogy új piacok után nézzenek, s ennek során növeljék kereskedelmi kapcsolataikat a szocialista országokkal is. A szocialista országokkal folytatott kereskedelemmel kapcsolatban az angol tőkések jelentős rétegei egyébként mindig is más álláspontot voltak, mint az amerikaiak vagy a németek. Már az ötvenes évek elején is csak fenntartásokkal támogatták és többször megszegték az „embargó politikát." Angol hajók pl. az amerikai blokád ellenére árut szállítottak a népi Kínának, Kubának stb. Az angol tőkés csoportok tevékeny szerepet játszottak az embargó csökkentéséért folytatott kampányban is. Mint az Economist 1964. február 22-i száma megjegyzi: „Anglia mindig ellenezte a kelet—nyugati kereskedelmet korlátozó lépéseket, kivéve az egészen szigorúan vett stratégiai árukra vonatkozóan." Anglia az elsők között nyújtott hosszú lejáratú kereskedelmi hitelt a szocialista országoknak. *Anglia és a szocialista országok közötti kereskedelem 1958—59-ben élénkült meg.*

1959-ben írták alá az első hosszú lejáratú angol—szovjet kereskedelmi egyezményt. Anglia 1959-ben mintegy 35 millió £ értékű árut szállított a Szovjetuniónak. 1959 és 1963 között a Szovjetunióba irányuló angol export 84%-kal emelkedett és elérte a 63,9 millió £-ot. Anglia importja a Szovjetunióból 1963-ban 91 millió £ volt. Hasonló gyors ütemben növekedett Anglia exportja más európai szocialista országokkal is. *1959 és 1963 között a Magyarországba irányuló export közel 80%-kal emelkedett és 1963-ban 7,5 millió £-ot tett ki.* Anglia importja ugyanabban az évben Magyarországról 5,8 millió £ körül mozgott.

Az utóbbi években növekvő érdeklődést tanúsítanak az angol tőkések a kínai piac irányában is. 1964-ben az angol—kínai külkereskedelmi forgalom 40 millió fontra tehető.[23]

Az európai szocialista országok részesedése Anglia külkereskedelmében azonban még viszonylag kicsi és annak ellenére, hogy néhány év óta növekvő tendenciát mutat, a nyugat-európai országok átlagától is elmarad. Ez olvasható ki a 7. sz. táblázatból is.

7. TÁBLÁZAT

Az európai szocialista országok részesedése a nyugat-európai országok külkereskedelmében (%)[24]

	1948		1958		1962		1964	
	Import	Export	Import	Export	Import	Export	Import	Export
A nyugat-európai országok külkereskedelmében	4,5	4,9	4,1	3,7	4,0	4,3	4,2	3,3
Anglia külkereskedelmében	1,7	1,3	2,7	1,4	1,7	3,0	3,3	2,4

A 7. sz. táblázat alapján levonható az a következtetés, hogy az Anglia és a szocialista országok közötti kereskedelmi kapcsolatok bővítésére még jelentős lehetőségek vannak.

Anglia kivitelének irányváltozása a második világháború után, a fejlett tőkésországok piacaira, alapvető változásokat idézett elő az export áruösszetételében is. Ezt mutatja a 8. sz. táblázat is.

Anglia kivitelének szerkezete, amely 1938-ban még jelentősen eltért a többi fejlett tőkésországétól, már az ötvenes évek közepére lényegében azokhoz hasonlóvá vált. A második világháború előtt az angol exportban viszonylag nagy súllyal szerepeltek az olyan termékek (textiláruk stb.), amelyeket elsősorban *a gyarmati piacok* vettek fel, míg a korszerű új iparágak termékei (gépek, vegyitermékek stb.) súlya az angol exportban lényegesen alacsonyabb volt, mint más fejlett tőkésország esetében.

A második világháború után az angol kivitelen belül jelentősen nőtt az új dinamikus iparágak termékeinek súlya és arányuk az 1960-as évek elejére Nyugat-

[23] The Economist, 1964. április 11. – New Statesman, 1964. november 13.

[24] Yearbook of International Trade Statistics, 1962. – Economic Survey of Europe in 1964. Genf, 1965.

Néhány főbb cikkcsoport aránya a nyugat-európai összkivitelben (%)[25]

	1938		1955		1962	
	Anglia	Az iparilag fejlett főbb tőkésországok összesen[a]	Anglia	Az iparilag fejlett főbb tőkésországok összesen[a]	Anglia	Az iparilag fejlett főbb tőkésországok összesen[a]
Összesen	30,1	42,4	45,3	49,6	52,9	47,1
Gépek	15,4	19,9	22,2	24,5	28,8	25,4
Közlekedési eszközök ...	8,4	13,0	14,9	13,6	15,0	12,7
Vegyi anyagok.	6,3	9,5	8,0	11,5	9,1	9,0
Textiláruk.....	19,4	16,5	10,7	10,7	9,6	8,1

[a] Benelux-államok, Nyugat-Németország, Olaszország, Svédország, Svájc, USA, *Anglia.*

Németország kivételével a legfőbb tőkésországok között a legmagasabb lett. Ebből igen fontos következtetés adódik.

Az angol gazdaság szerkezetének és ezzel szoros kölcsönhatásban az export szerkezetének jelentős változásai következtében a második világháború után az angol gazdaság gyarmatokra való viszonylagos ráépülése jelentősen csökkent. Ilyen tekintetben az angol imperializmus gyarmati jellege végső soron a gyarmati rendszer felbomlása következtében elhalványult.

Az angol imperializmus gyarmati szerkezetéhez, Anglia és gyarmatai, valamint függő területei közötti munkamegosztáshoz mindenkor szervesen kapcsolódott az angol gazdaság külső gyarmati egyensúlya. Ez a sajátos gyarmati egyensúly, amelyben nagy szerepe volt az élősdi és improduktív jellegű elemeknek a második világháború alatt és után, megbomlott. Az angol monopoltőke nemzetközi gazdasági és politikai pozícióinak visszaszerzése és megerősítése érdekében a második világháború után mindent megtett e hagyományos gyarmati egyensúly helyreállítására.

Az angol imperializmus a második világháború után nagy erőfeszítéseket tett külföldi beruházásainak fokozására e legfontosabb jövedelmi forrásainak megerősítésére. *A háború utáni években Anglia tengerentúli befektetései kb. évi 300—400 millió £ körül mozogtak, ami a hazai nettó állótőke-beruházások $^1/_4$—$^1/_3$-át jelentette.*

1948 és 1963 között a tőkekiáramlás több mint 5 milliárd £ volt és 1963-ra Anglia összes külföldi magántőke-beruházásai meghaladták a 8 milliárd fontot.[26] Ezeknek nagyobb része 1962 végén — mintegy 63%-a (nettó könyvérték szerint) — jutott a nemzetközösségi országokra. A brit külföldi tőkebefektetések országok szerinti megoszlásában a második világháború után lényeges változások nem tör-

[25] Growth in the British Economy. PEP, London, 1960. 176. old. — U. N. Yearbook of International Trade Statistics. 1962.

[26] Labour Research, 1963. november, 1965. január.

téntek, eltekintve attól, hogy a Nemzetközösségen belül némileg növekedett Kanada és Ausztrália súlya. Míg 1936-ban a Birodalmon belül levő angol tőkének 47,4%-a esett e két országra, addig 1962 végére a Nemzetközösségen belül befektetett tőkének 56,2%-a működött Kanadában és Ausztráliában.[27] (Az eltérés részben abból adódik, hogy a Birodalom és a Nemzetközösség összetétele bizonyos mértékig más.) *Az utóbbi években különösképpen megnövekedett az angol monopoltőke számára Ausztrália vonzereje, mivel Kanada egyre inkább az amerikai tőke érdekterületévé válik.* 1960 és 1962 között az összes angol magántőkekivitel 21,4%-a és ezen belül a fejlett tőkésországokban befektetett tőke 40,7%-a Ausztráliába irányult.[28]

A monopóliumok az államot is igyekeztek külső gazdasági pozícióik megőrzésére és megerősítésére felhasználni. Az állami tőkekiáramlás, az ún. *segélyek* összege 1951 és 1964 között 1 338 millió fontot tett ki. Ennek nagy része — mintegy 86%-a — 1963—54-ben a nemzetközösségi országokba irányult és a háború utáni évek átlagában ezen belül is a gyarmati területek kb. 50%-kal részesedtek. Megjegyzendő, hogy ez utóbbiak 1964-ben már a nemzetközösségi országoknak csak kis töredékét képezték.[29]

Az angol monopoltőkének tehát a második világháború után sikerült jelentősen növelni tőkeexportját és fokozni a befolyási területek kizsákmányolását. A külföldről eredő tőkejövedelmek a második világháború után több mint megkétszereződtek és a bruttó nemzeti termékhez viszonyítva már a háború után közvetlenül elérték az 1938-as szintet. A külföldről eredő bruttó tőkejövedelmek a bruttó nemzeti terméknek 1938-ban 4,7%-át, 1948 után napjainkig pedig 4—5%-át alkották.[30]

A befolyási területek kizsákmányolásának legfőbb haszonélvezői a legnagyobb brit monopóliumok voltak. Ezek jövedelmének nagy része a világ legkülönbözőbb területeinek kizsákmányolásából származik. *1962-ben a 20 legnagyobb angol monopólium* (közöttük 9 gyarmati) *414 millió £ nettó profitjából 283 millió font, azaz $^2/_3$ rész külföldről folyt be.* A két olajóriás — a Royal Dutch Shell és a British Petroleum Company — 150 millió font külföldről eredő profitja, a 20 legnagyobb monopólium nettó profitjának $^1/_3$-át jelenti.[31] Míg 1938-ban az Egyesült Királyság társaságai összes bruttó profitjainak 18,4%-át alkották a külföldről eredő jövedelmeik, addig 1953—1962 között ez az arányszám 23—25% körül volt.[32]

Ennek ellenére Anglia a külföldi tőkebefektetésekben a második világháború előtti vezető szerepét nem tudta visszaszerezni, az Egyesült Államok mögött a második helyre szorult. (Az Egyesült Államok közvetlen külföldi magántőke-befektetései 1963 végén kb. 14,5 milliárd £-ot tettek ki.) Az amerikai monopoltőke a második világháború alatt és után behatolt a nemzetközösségi országokba és

[27] The Economist, 1964. július 25.
[28] Labour Research, 1965. január.
[29] The Economist, 1965. január — Dudley Barker: British Aid to Developing Nations. Her Majesty's Treasury and the Central Office of Information, 1964.
[30] National Income and Expenditure, 1962. HMSO London.
[31] Labour Monthly, 1964. február.
[32] Marxism Today, 1964. április.

magában Angliában is jelentős pozíciókat szerzett. Az amerikai tőke kihasználta Anglia meggyengülését a második világháború következtében és sikeresen megnövelte befolyását az angol gazdaságra. Másrészt ilyen módon igyekezett behatolni a preferenciális vámrendszer falai mögé, e területre irányuló exportjának növelése érdekében.

Az amerikai magántőke-befektetések Angliában 1963 végére elérték az 1,5 milliárd font sterlinget, és ezzel Anglia Kanada után az Egyesült Államok legnagyobb tőkeelhelyezési területét képezi. Európában, az amerikai tőkebefektetéseket tekintve Anglia után az NSZK áll, ugyancsak 1963 végén, 633 millióval. A Közös Piac egész területén alig működik több amerikai magántőke (1,6 milliárd font), mint Angliában.[33]

A nagyarányú amerikai tőkebehatolás kedvezőtlen következményekkel járt az angol gazdaságra. Egyrészt az amerikai monopóliumok az angol ipar kulcsfontosságú ágaiban döntő befolyásra és ellenőrzésre tettek szert.

Az amerikai tőke fő behatolási területei a jármű- és elektronikai ipar, az olaj- és a vegyipar voltak. Az amerikai tőke az egész angol feldolgozó ipar termeléséből kb. 4%-kal részesedik, azonban az angol gyógyszergyártásnak a becslések szerint 55%-át, a kőolajfinomításnak és az elosztóhálózatnak közel felét, a cellulózacetát-termelés $^1/_6$-át stb. az amerikai tőke ellenőrzi. Különösen kedvelt behatolási területe Skócia, ahol az amerikai tőke a feldolgozó ipari munkaerőnek 15%-át foglalkoztatja, szemben az Egyesült Királyság 2,5%-os átlagával.[34]

Az amerikai tőkebehatolás hozzájárult ahhoz is, hogy a második világháború után nem sikerült a külső gazdasági kapcsolatoktól különösen erősen függő angol gazdaság háború alatt megbomlott külső egyensúlyát helyreállítani. Az angol nép kizsákmányolásával elsősorban az amerikai monopóliumok hatalmas profitokat visznek ki az országból és ezeket az angol monopoltőke a befolyási területei kizsákmányolásának fokozásával éppen az amerikaiak ezekre a területekre való behatolása, valamint a nemzeti felszabadító mozgalom kibontakozása és fellendülése miatt nem tudta ellensúlyozni. *Ily módon Anglia nettó tőkebevételei a háború előtthöz viszonyítva relatíve jelentősen megcsappantak.* Míg 1938-ban a külföldről eredő nettó tőkejövedelmek Anglia importjának 23%-át fedezték, addig 1963-ban már csak 7,8%-át.

Ugyancsak *kedvezőtlenül alakultak Anglia egyéb külföldről eredő bevételei is. A szolgáltatások exporttöbblete*, amely 1938-ban az importnak 5,7%-át fedezte, *1963-ra importtöbbletté vált*, mégpedig szintén az importban kifejezve, 4,4%-os negatív tétellé. A szolgáltatások egyenlegének megváltozása elsősorban annak tulajdonítható, hogy az angol imperializmusnak főként a gyarmati rendszer fenntartásával kapcsolatos külföldi állami kiadásai jelentősen megnőttek. Ezek 1938-ban, mivel a gyarmati rendszer fenntartásának költségeit akkor még sikerült magukra a gyarmatokra hárítani, mindössze 16 millió £-ot tettek ki az 1963-as 335 millió £-os kiadásokkal szemben. Az import százalékában kifejezve ezek 1938-ban 2%-os, 1963-ban már 9%-os negatív tételt jelentettek. Végső soron azonban az egész második világháború utáni hatalmas fegyverkezési program is

[33] The Economist, 1965. január 23.
[34] Labour Research, 1963. augusztus.

többek között a gyarmati rendszer fenntartását szolgálta. Mint az Economist 1965. február 6-i száma beismeri, a fegyverkezés 50%-a olyan kiadásokra irányul, amelyeket „a világ felét körülölelő utánpótlási rendszer fenntartásáért kell fizetni".

Más szóval, míg *1938-ban az angol imperializmus a különböző improduktív és élősdi jövedelmeiből az importjának több mint $^1/_4$-ét, 28,7%-át fedezte*, addig *1963-ban* ezek a *bevételek* az importnak (mesterségesen leszorított importnak) *már csak 3,4%-os fedezetét képezik.*[35]

Ilyen körülmények között az angol gazdaság külső egyensúlyának helyreállítását a tőkeexport növelése mellett elsősorban az áruexportnak az import növekedését meghaladó nagymértékű fokozódásával kellett volna megoldani. A külkereskedelem lényegében az angol imperializmus egész történetére jellemző importtöbbletét a második világháború után az angol közgazdászok számításai szerint úgy lehetett volna felszámolni, ha sikerül az exportot az importnál évi átlagban több mint 1,5-szer gyorsabban növelni. Miután az export nagyarányú fokozására tett erőfeszítések kudarcot vallottak, ezt az arányt csak az import növekedésének időről időre való mesterséges visszaszorításával sikerült biztosítani. *Anglia kereskedelmi mérlege azonban a második világháború után* — 1958 kivételével, amikor az import- és exportárak Anglia számára kedvező alakulása miatt a kereskedelmi mérleg csekély aktívummal zárult — *deficites maradt.*

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *az angol gazdaság külső, gyarmati egyensúlyának megbomlása a háború alatt és után abból adódott, hogy Anglia hagyományos improduktív és élősdi bevételei a háború előttihez képest viszonylag jelentősen csökkentek, míg az angol imperializmus kiadásai a nemzeti felszabadító mozgalom visszaszorítására, a gyarmati rendszer és nemzetközi pozíciójának megtartására, világuralmi törekvéseinek finanszírozására erőteljesen megnövekedtek.* Ezek a második világháború után igen súlyosan terhelték meg az angol gazdaságot és az egész népet.

Ez a folyamat nagy hatással volt az egész angol gazdaság fejlődésére. Míg a *háború előtt tehát az angol gazdaság viszonylag lassú fejlődését az angol imperializmus gyarmati jellegére vezethetjük vissza, addig a második világháború utáni vontatott növekedés végső soron a gyarmati rendszer felbomlásával és annak körülményeivel függ össze.* A második világháború után ugyan az angol gazdaság struktúrájában jelentős változások mentek végbe, az angol monopoltőke egy jelentős része azonban erőforrásait nem e változások előnyeinek kihasználására fordította. A gyarmatok kizsákmányolása a monopoltőke számára biztos és könnyű profitszerzést jelentett és ezzel magyarázható, hogy hatalmas anyagi erőfeszítéseket tett megőrzésükre. *Ezzel viszont anyagi eszközöket vont el a hazai gazdaság fejlesztésétől és korszerűsítésétől, lelassítva ezáltal a strukturális átalakulás ütemét.*

A gazdaság külső gyarmati egyensúlyának megbomlása a második világháború után a fizetési mérleg kedvezőtlen alakulásában és a font sterling helyze-

[35] National Income and Expenditure, HMSO London, 1962. — National Institute, Economic Review, London, 1964. — Monthly Digest of Statistics. HMSO London, 1964. december.

ének időről időre fellépő ingatag helyzetében tükröződött. *Anglia fizetési mérlege a második világháború után labilisnak bizonyult és időnként igen súlyos deficittel küzdött.* A második világháború után többször – így 1947-ben, 1951-ben, 1955-ben, 1960–61-ben és 1964-ben – volt deficites Anglia fizetési mérlege, amelyet mindig *pénzügyi válság* kísért. Ennek következtében 1947-ben, 1951-ben, 1957 első felében, 1961-ben és 1964-ben a font sterling igen válságos helyzetbe került.

A brit gazdaság külső egyensúlyának problémái a fizetési mérlegen keresztül a következőképpen jelentkeztek: Ha fellendülés indult az angol gazdaságban, azt általában mindig az import nagyobb arányú növekedése kísérte. A beruházások növekedése egyrészt, tekintve hogy Anglia a nyersanyagban szegény, mindig megkövetelte a nyersanyagimport fokozását. Másrészt a beruházási tevékenység élénkülése a viszonylag korszerűtlen angol gazdaságban általában együtt járt a gépek és berendezések importjának emelkedésével is. 1964 első 8 hónapjában, 1963 hasonló időszakával szemben, a beruházások erőteljesebb növekedése miatt a szerszámgépimport 32%-kal emelkedett, míg ugyanebben az időszakban a szerszámgépexport növekedése csak 7%-os volt.[36] Az egész import 1964-ben 1963-hoz viszonyítva 14%-ot emelkedett, míg az összexport csak 4%-kal.[37] Az import nagyobb arányú növekedését a korszerűségben és korszerűsítésben elmaradó angol gazdaság általában nem tudta megfelelő használati értékösszetételű, korszerű és versenyképes áruhalmaz eladásának fokozásával ellensúlyozni. *Így a fellendülés következtében általában megnövekedett a kereskedelmi mérleg deficitje, amely a fizetési mérleg deficitjét és a font sterling helyzetének romlását idézte elő. Ez viszont Anglia nemzetközi gazdasági pozícióit veszélyeztette. A világgazdasági és világpolitikai pozíciókhoz görcsösen ragaszkodó angol monopoltőke a fizetési mérleg egyensúlyát és a font sterling helyzetét azonban mindig olyan eszközökkel állította helyre és szilárdította meg, amelyekkel importját és végső soron az ország egész gazdasági fejlődését szorította vissza* (erre még visszatérünk). *Az angol gazdaság külső egyensúlyát tehát a második világháború után általában mindig csak lassú gazdasági fejlődés mellett lehetett biztosítani, azt a gyorsabb gazdasági növekedés minduntalan felborította.*

2. Az állam szerepének alakulása az angol gazdaságban

Anglia hatalmának megrendülése a világkereskedelemben, vezető szerepének megszűnése a nemzetközi pénzügyek terén, belső gazdasági nehézségei, az ipar viszonylagos elmaradottsága, a krónikus munkanélküliség már a második világháború előtt arra késztették a monopoltőke vezető csoportjait, hogy a megelőző időszakoknál nagyobb mértékben vegyék igénybe az államot az angol imperializmus pozícióinak megerősítése érdekében.

A második világháború időszakában és a háború után az állami monopolkapitalista tendenciák különösen nagymértékben erősödtek az angol gazdaságban. A há-

[36] The Guardian, 1964. október 22.
[37] Economic Survey of Europe in 1964. Genf, 1965.

ború alatt kiépített különböző ellenőrző és elosztó bizottságok többsége a háború után is fennmaradt, s jelentős szerepet töltött be az iparban, a mezőgazdaságban, a pénzügyek és a külkereskedelem területén. *A munkáspárti kormány által végrehajtott államosítások tovább növelték az állam szerepét és súlyát.* A második világháború után az állam Angliában növekvő befolyást gyakorolt az újratermelés alakulására.

1945-ben a hatalomra került Munkáspárt nagyarányú államosításokat hajtott végre. Már korábban, a második világháború előtt állami tulajdonban voltak a posta, a távíró, a telefonszolgálat, az admiralitás bizonyos hajógyárai, a Royal Ordonance (királyi hadianyagüzemek), az angol állami nyomda és a BBC. *1945 után állami tulajdonba kerültek olyan fontos ágazatok, mint a vasutak és alvállalataik, a szénbányászat és segédvállalkozásai, a villamos energia-, a gáztermelés, távolsági közúti szállítás, a vas- és acélipar nagy része, a Bank of England és a nyersgyapot-értékesítés. 1951 után, amikor a konzervatívok ismét kormányra kerültek, a vas- és acélipar, a nyersgyapot-értékesítés és a közúti szállítás nagy része visszakerült magánkézbe.* 1965-ben a munkáspárti többségű parlament a vas- és acélipar újraállamosítása mellett döntött. Ezeken kívül állami tulajdonban van még a legnagyobb biztosító társaság, amely a munkanélküliség és a betegségbiztosítással foglalkozik, a második legnagyobb olajtársaság a British Petroleum Company (a volt Angol—Iráni Társaság), a városi közlekedési vállalatok nagy hányada, a légi szállítás egy része, a televízió stb. *Az államosított vállalatok önállóan gazdálkodó szervként működnek, többségük formailag „közületi társaság"* (Public Corporation). Tevékenységüket valamelyik minisztérium vagy pedig külön erre a célra létesített „főigazgatóság" irányítja. *A második világháború után az államosításokkal az állam legnagyobb vállalkozóvá vált.*

Az államnak ily módon a második világháború után igen nagy szerepe volt a *beruházások* területén. Mint a 9. sz. táblázatból is kitűnik, *1947 és 1963 között az összes tőkebefektetések 40—54%-a állami eszközökből származott.*

9. TÁBLÁZAT

A tőkebefektetések „szektor" szerinti megoszlása Angliában[38]

(a bruttó tőkebefektetések %-ában)

	1938	1947	1948—1953 közötti átlag	1954	1956	1960	1963
Állami társaságok (Public Corporation)	2	4	18	21	19	19	21
Központi kormányzati és helyi önkormányzati szervek	30	36	36	33	25	21	23
Állami együttesen	32	40	54	54	44	40	44
Magánbefektetés	68	60	46	46	56	60	56

[38] National Income and Expenditure. HMSO London, 1962. 57. old.; 1964. 67. old.

Az állami eszközökből finanszírozott beruházások jelentős részét bankoktól és magántársaságoktól felvett kölcsönökből fedezték. A költségvetési eszközöknek és a saját haszonnak (egyes állami társaságok veszteséggel működtek) a beruházásoknál csak kis jelentőségük volt.

A második világháború után az állam lett a legnagyobb munkaadó. A foglalkoztatottak száma a központi és a helyi kormányzati szerveknél kb. 2,5 millióra, az állami és államosított üzemeknél ugyancsak közel 2,5 millióra tehető. *Az állam közvetlenül vagy közvetve az összdolgozó lakosság több mint 20%-át foglalkoztatja.*

A második világháború után Angliában az állam gazdasági beavatkozásában *jelentősen megnőtt a költségvetés szerepe.* A költségvetésen keresztül míg 1903-ban a nemzeti jövedelemnek csak kb. $^1/_{12}$-e, az első világháború utáni időszakban ¼-e folyt át, addig a második világháború utánra a *költségvetésnek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya* $^2/_5 - ^1/_3$*-ra emelkedett.* 1963-ban a központi kormány költségvetési kiadásai a nemzeti jövedelemnek 34,4%-át alkották.[39] A háború után általában az angol monopoltőkés állam a nemzeti jövedelemnek nagyobb hányadát osztotta fel újra a költségvetésen keresztül, mint az amerikai. (Lásd részletesebben: Korunk Kapitalizmusa I. kötet, Első rész.)

A költségvetési kiadásokon belül a legnagyobb tételt a fegyverkezés képezi. Anglia katonai kiadásai a XX. század folyamán a gyarmatbirodalom fenntartása érdekében általában magas szinten állottak. *A második világháború utáni időszakban azonban olyan méreteket öltöttek, hogy a békeidőben példa nélkül áll Anglia történetében.* A háború után a fegyverkezési kiadások általában meghaladták az összes költségvetési kiadások 20%-át. Az 1963–64-es költségvetési évben 1 898 millió fontot fordítottak katonai kiadásokra, amely a második világháború után csúcspontot jelent. Ez az összeg közel 40%-a az ugyanebben az évben a nemzetgazdaságban az összes beruházásokra fordított összegeknek és megközelíti a gazdaság termelőágazataiban (mezőgazdaság, ipar, építőipar, gáz- és villamosenergia-termelés) megvalósított beruházásoknak az összegét, amely 1963-ban alig volt több, mint 2 milliárd font sterling.[40]

Főként a fegyverkezéssel és az állami beruházásokkal függött össze, hogy a második világháború után *jelentősen emelkedtek az állami kiadások áruk és szolgáltatások vásárlására. 1951 és 1963 között ezek közel megkétszereződtek és* 1963-ban 3 365 millió £-ot tettek ki. Ez ugyanebben az évben a nemzeti jövedelemnek 14%-át jelenti.[41] Ezen összegek nagy részét a hazai ipar kapja különböző megrendelések formájában. Az állami vásárlásokban a *legnagyobb tételt a hadianyagok alkotják.* Egyes iparágak, így a repülőgépgyártás, hajógyártás, építőipar, hadifelszerelések,elektromos erőművek, gyógyszergyártás stb. fő fogyasztója az állam.

A költségvetés fontos tétele a különböző gazdasági ágaknak nyújtott pénzügyi támogatás, amelynek fő formái a hitelek és segélyek, valamint az adó- és egyéb kedvezmények nyújtása. Az állam hitelt vagy segélyt nyújt a magántőkéseknek

[39] National Income and Expenditure. HMSO London, 1964.
[40] Uo.
[41] Uo.

a jövedelmezőség fenntartására, kártalanításra, a különböző iparágak, üzemek rekonstrukciójára, a beruházások ösztönzésére, valamint az állam ezeken keresztül próbál ösztönözni a gazdasági és szociális politika speciális célkitűzéseinek elfogadására (foglalkoztatási politika, exportösztönzés stb.). Az állami kölcsönök egyébként, amelyeket általában alacsonyabb kamatlábbal nyújtanak, mint a piaci kamatláb, valamint a hitelfelvevőt az első években mentesítik a kamatfizetés alól, a segély jelentős elemeit tartalmazzák. *Az angol gazdaság különböző ágainak nyújtott segélyek és állami hitelek összege 1951 és 1963 között kereken 5,5 milliárd font sterlinget tett ki.*

Az állami támogatási rendszerben első és sajátos helyet foglal el az angol mezőgazdaság. A mezőgazdaságnak nyújtott segélyek összege 1963-ban 306 millió font volt, az összes ilyen hitelek és segélyek közel 60%-a.[42] Ennek az összegnek kb. a felét fordították *a mezőgazdasági árak állami garantálásának rendszerére.* Míg általában más tőkésországok mezőgazdaságukat a külső versenytől vámokkal és különböző importkorlátozásokkal védik, addig az angol állam a mezőgazdaságot az árak garantálásának rendszerével támogatja. Különböző formákban garantált árak vannak a gabonafélékre, a tejre, a tojásra, a zsírfélékre, a gyapjúra, a cukorrépára és egyéb termékekre. A garantált árakat évente határozzák meg az általános gazdasági helyzet és a mezőgazdaság kilátásainak figyelembevételével. A jelenlegi rendszer 1951 óta van érvényben, amikor a konzervatívok a rögzített garantált árak rendszerét felváltották a kiegészítő fizetések rendszerével. Ez azt jelenti, hogy a kormány minden évben megtárgyalja a National Farmers Unionnal a különböző termékek állandó árát és azután a farmer eladási volumenére kifizeti a meghatározott és a piaci átlagár közötti különbözetet. A kertészeti termékekre nincsenek garantált árak, ezeket vámokkal és importkvótákkal védik. A mezőgazdaság támogatásának másik formája különböző hitelek és segélyek nyújtása beruházásokra, korszerűsítésre és a hatékonyabb gazdálkodásra.

Jórészt fegyverkezési kiadásokkal függ össze *a költségvetési kiadások másik nagyobb tétele: az államadósság után fizetett kamat, amely 1963-ban az összkiadások 11,4%-át tette ki* (949 millió font). Jellemző, hogy az alkohol- és dohányfogyasztás után fizetett fogyasztási adó összege nagyobb, mint az egészségügyi és oktatási célokra fordított kiadások volumene. A bevételek 10,7%-a származik a dohány, 5,7%-a az alkohol után fizetendő fogyasztási adókból, míg *az egészségügyi és oktatási célokra pedig az összkiadások alig 13%-át költötték.*

Jelentős összegeket fordít az angol állam tudományos kutatások finanszírozására. A tudományos kutatásra fordított kiadások összege 1961–62-ben Angliában 634 millió £ volt, *a bruttó nemzeti termék 2,4%-a.* A tudományos kutatásra fordított összegek aránya a nemzeti termékhez a főbb tőkésországok között ennél magasabb csak az Egyesült Államokban volt. *E kiadásokból az állam 61%-kal részesedett. Az állam által finanszírozott tudományos kutatások nagy része katonai célokat szolgált.*[43]

[42] Uo.
[43] The Economist, 1963. január 26.

Különösen az ötvenes évek végére, a hatvanas évek elejére a gazdasag befolyásolásában és ellenőrzésében nagyobb hangsúlyt kaptak a pénzügyi és hiteleszközök. Erre az időre a háború alatt bevezetett megszorító vagy korlátozó intézkedések (állami import, importellenőrzés, árellenőrzés, piaci kölcsönök ellenőrzése, nyersanyagelosztás, szigorú valutaellenőrzés stb.) nagy részét megszüntették és helyüket a gazdasági befolyásolás kevésbé közvetlen módszerei vették át.

Ennek főbb formái: a forgalomban levő papírpénz mennyiségének szabályozása, a hitelek volumenének befolyásolása (nyílt piaci műveletek, állami értékpapírok kibocsátása stb.), *a kamatláb szabályozása, valamint adópolitikai műveletek.* Ezek segítségével az állam lényegében befolyást tud gyakorolni a beruházások alakulására (kamatlábpolitika, adópolitika), a magánfogyasztásra a vásárlóerő szabályozásán keresztül (adópolitika, a részletvásárlások ellenőrzése, így a lefizetés minimális összegének és a visszafizetés maximális idejének rögzítése), valamint az ország nemzetközi pénzügyi helyzetére (az arany- és valutatartalékok szabályozása, a kamatláb változtatása, a valutaleértékelés, a külföldi tőkemozgás ellenőrzése stb.).

A nemzetközi gazdasági és politikai pozícióinak megőrzésére és megszilárdítására törekvő angol monopoltőke *az állami gazdaságpolitika fő célkitűzéseinek a második világháború után a fizetési mérleg egyensúlyának és a font sterling szilárdságának biztosítását tekintette.* Egészen a legutóbbi időkig a növekedés, a beruházások alakulása, a technikai fejlődés stb. kérdéseinek másodlagos szerepe volt.

A súlyos egyensúlyi problémákkal küzdő angol gazdaság a második világháború után az állami beavatkozást igen nehéz feladatok elé állította. *A konzervatív kormányok sokat emlegetett és bírált stop-go (megtorpanás-nekiindulás) politikája is végeredményben ezekre a problémákra vezethető vissza.* A fizetési mérleg deficitjét, a font sterling helyzetét, amelynek a konzervatívok mindig elsődleges elentőséget tulajdonítottak, általában olyan eszközökkel orvosolták, amelyek károsan hatottak az ország gazdasági fejlődésére. E helyütt elsősorban a kamatlábpolitikát és adópolitikát kell megemlíteni. A fizetési mérleg deficitjére, a font sterling megingására a konzervatívok általában a kamatláb felemelésével reagáltak azzal a céllal, hogy tőkéket vonzzanak az angol pénzpiacra. A kamatláb felemelése viszont megtorpanást idézett elő a gazdaság fejlődésében, mivel csökkentette a beruházási kedvet és így végső soron visszahúzta a növekedési ütemet. Később a stagnálásból való kimozdulásra, a beruházások, a növekedés ösztönzésére ugyanazokat a pénzügyi eszközöket alkalmazták (kamatlábcsökkentés, adópolitika). Csakhogy a már korábban tárgyalt módon az angol gazdaság gyorsabb ütemű fejlődése a fizetési mérleg deficitjét, a font sterling helyzetének megingását idézte elő. A művelet kezdődött elölről. A gazdaságpolitika alternatívája tehát vagy gyors ütemű fejlődés a fizetési mérleg deficitjének növekedésével, vagy egyensúly stagnálással volt. A mindig a konkrét bajok orvoslására törekvő gazdaságpolitika lényegében a két lehetőséget cserélgette, a gazdasági fejlődésben pedig a nekiindulások és a megtorpanások váltogatták egymást.

A Munkáspárt mindenkor erőteljesen bírálta a konzervatívok ún. stop-go politikáját. A Munkáspártnak az angol gazdaság fejlődésével kapcsolatos elképzeléseit Harold Wilson a párt 1963. évi konferenciáján „Munkáspárt és a technikai forradalom" címen foglalta össze. *Ebben olyan intézkedésekre helyezi a hangsúlyt, amelyek az angol gazdaság korszerűsítését, a technika és technológia fejlesztését, a versenyképesség fokozását, a jobb szakmunkásképzést stb. szolgálják.* Ez a program sokkal inkább az angol gazdaság alapvető bajaira koncentrál és messzebb mutat, mint a konzervatívok elképzelései. 1964 októberében a választások megnyerésével a Munkáspárt olyan lehetőséghez jutott, hogy bebizonyíthatja mennyire képes elképzeléseit valóra váltani.

A csekély parlamenti többségű munkáspárti kormány azonban már kormányzásának első napjaiban a fizetési mérleg katasztrofális deficitjével találta magát szemben. Ez 1964 első felében elérte a 256 millió fontot, és egész 1964-re vonatkozóan 745 millió volt, az 1963. évi 121 millió fontos aktívummal szemben. A fizetési mérleg deficitje jórészt a kereskedelmi mérleg hiányának erőteljes emelkedésére vezethető vissza. A kereskedelmi mérleg deficitje az 1963-as 586,8 millióról 1964-ben 1106,4 millióra emelkedett. A munkáspárti kormány első megközelítésben a fizetési mérleg deficitjét a kereskedelmi mérlegen keresztül próbálta orvosolni. Az importvámokat 15%-kal emelte és exportot támogató adókedvezményeket adott.

Anglia nyugat-európai partnerei a Közös Piacban és az EFTA-ban egyaránt azonban e lépést meglehetősen kevés megértéssel, sőt többségükben heves tiltakozással fogadták. Fokozta az európai pénzügyi körök ingerültségét a Munkáspárt által beterjesztett új pótköltségvetés, amely kilátásba helyezte a National Insurance Benefits, a nyugdíjak stb. beígért növelését a jövedelemadók felemelésén keresztül.

Minden bizonnyal a megleckéztetés céljából, valamint a font sterling leértékelésétől való félelemből az európai pénzpiacokon nagyarányú fonteladás kezdődött. Csökkent a font árfolyama, apadtak Anglia tartalékai és a font sterling leértékelésének veszélye jelentősen növekedett.

Ilyen körülmények között került sor arra a lépésre, amelyet az angol és európai tőkés körök már korábban is követeltek és amelyet a munkáspárti kormány előzőleg erősen helytelenített, a bankkamatláb 5-ről 7%-ra való felemelésére. Ennek mértéke általában meglepetést okozott. Azonban a bankkamatláb ilyen arányú felemelésével sem sikerült a font sterling megszilárdítását biztosítani. E lépésnek célja az volt, hogy a rövid lejáratú tőkéknek a londoni pénzpiacra való vonzásával javítsanak a fizetési mérleg helyzetén. Csökkentette e lépés hatékonyságát azonban, hogy az Egyesült Államok és Kanada fizetési mérlegük és valutáik védelmében hasonló intézkedésre kényszerültek. Az Egyesült Államok már évek óta ugyancsak jelentős fizetési mérleghiánnyal küzd és így nem engedheti meg magának a rövid lejáratú tőke nagyobb mértékű kiáramlását, amellyel az angol bankkamatláb felemelése fenyegetett.

Rövid emelkedés után a font árfolyama ismét csökkenésnek indult. A nemzetközi pénzügyi körök, amelyek végső soron a font leértékelését politikai és gazdasági megfontolásokból saját szempontjukból sem tartanák kívánatosnak,

a fontnak segítő kezet nyújtottak, Anglia 11 ország központi bankjától 3 milliárd dolláros hitelt kapott.

A Munkáspártot tehát egyelőre sikerült belekényszeríteni abba a hibás körbe, a stop-go politikába, amely a konzervatívok iránti bírálatuk fő tárgyát képezte. Hogyan és mennyire tudnak ebből kitörni, az a jövőben dől majd el.

Az angol gazdaságpolitika másik nagy ellentmondása az inflációs folyamathoz kapcsolódott. Az állami kiadások megnövekedésével — mindenekelőtt a fegyverkezéssel — kapcsolatos túlzott méretű kereslet alapján a háború alatt megindult inflációs folyamat Nagy-Britanniában a háború utáni időszakban tovább folytatódott.

Ha az államkölcsönök a bankokban lecsapódott olyan pénzeszközöket mobilizálják, amelyek mögött tényleges arany- vagy árufedezet van, ez tulajdonképpen a vásárlóerő átcsoportosítása, nem okoz tehát inflációt. A fegyverkezés finanszírozására az angol kormány által kibocsátott és a bankok által jegyzett államkölcsönök egy része ilyen jellegű volt. Egy másik kisebb hányaduk azonban — különösen a háború alatt — áruval nem fedezett vásárlóerőt képviselt. *A bankok ugyanis egyszerűen jóváírták a kormány számláján a jegyzett kölcsönök összegét, amely ezzel éppúgy fizetett, mint a papírpénzzel, esetleg fedezetként használta azt papírpénz kibocsátására.* Az áremelkedés — tekintettel arra, hogy kisebb mennyiségű polgári fogyasztási cikk állt szemben nagyobb összegű vásárlóerővel — elkerülhetetlen volt.

Ugyanakkor a magas árak és a nagyobb kereslet, amely nemcsak a haditermeléssel függött össze, hanem a háború utáni konjunktúra egyéb tényezőivel is (így pl. a kivitel és a tőkebefektetések megnövekedésével), a termelés bővítésére ösztönzött. Gyorsan nőtt a kereslet a termelőeszközök iránt, amely — tekintettel arra, hogy vásárlásokat részben a hadiiparban felhalmozott profitokból finanszírozták — inflatorikus elemeket is tartalmazott.

A termelőeszközök termelése, mivel a kapacitás egy részét lekötötte a fegyverkezés, nem tudott lépést tartani a kereslettel. A termelőeszközök ára is emelkedett. Az inflációs nyomás tehát már két oldalról erősödött. A termelőeszközök árának emelkedése is kihatott a fogyasztási cikkek árszínvonalára. A megélhetési költségek növekedése miatt a szervezett munkások béremelést követeltek. A bérharcok, amelyek különösen 1951 után bontakoztak ki szélesebb méretekben, számos esetben eredményesen végződtek. *A bérek emelése által okozott önköltségnövekedést azonban a tőkések szinte azonnal áthárították a fogyasztókra, újabb áremelés formájában.* Az árak emelkedése egyben azt jelentette, hogy a kormánynak nagyobb összegre volt szüksége kiadásainak fedezésére. A bevételek és kiadások közötti szakadék tovább nőtt, növelni kellett az adókat, újabb kölcsönöket kellett felvenni, vagy a hiányt papírpénz kibocsátásával kellett fedezni. Ez további áremelkedésre vezetett, kihatott a polgári termelésre stb. *Így egy spirálmozgás indult meg, amelyet megállítani igen nehéz.*

Súlyosbította a nehézségeket az angol gazdaság nagymértékű függősége a nyersanyagimporttól. Az inflatorikus kereslet kihatott a fizetési mérlegre is azzal, hogy növelte a kereskedelmi mérleg deficitjét. A belső vásárlóerő megnövekedése ugyanis szükségessé tette az import fokozását.

Az inflációs folyamat fokozódása azonban nem volt olyan mértékű, mint a háború után Európa sok országában (Magyarország vagy Görögország) és az utóbbi években is az árak emelkedése pl. Franciaországban vagy Olaszországban lényegesen jelentősebb volt, mint Angliában. *Ugyanakkor az angol kormányok gazdaságpolitikájuknak ezt az ellentmondását sem tudták megoldani.* Egyfelől a kormány jórészt improduktív kiadásai fokozzák az inflációs folyamatot, az import növekedésére vezetnek, másfelől viszont gazdaságpolitikai intézkedésekkel igyekeznek ennek gátat vetni. Többek között *ez is hozzájárult ahhoz, hogy a második világháború utáni időszakban Anglia nem tudott tartósan kilábalni pénzügyi nehézségeiből.*

Az angol gazdaság fokozatos lemaradása versenytársaitól egyre határozottabban vetette fel az utóbbi években mindkét pártban a növekedés és ezzel összefüggésben „a tervezés" kérdését. (A Munkáspárt különböző formában lényegében mindig támogatta a tervezés gondolatát.) A konzervatívok részéről ennek első jelentős megnyilatkozása volt 1961 végén a *Nemzeti Gazdaságfejlesztési Tanács* (a National Economic Development Council) létrehozása. A Tanács tulajdonképpen konzultatív szerv a Szakszervezetek Főtanácsa, a kormány és a monopoltőke képviselői között. A Tanács mögött egy hivatal (Office) áll a kormány által kinevezett gazdasági szakemberekből, amely anyagokkal látja el a Tanácsot. A megalakuláskor memorandumot készítettek, amely azt a feltételezést tartalmazta, hogy 1961—1966 között az angol gazdaság évi 4%-kal fog növekedni. Eddig Anglia ezt az átlagos ütemet nem érte el. A Tanács létrehozásának egyik céljaként jelölték meg, hogy vizsgálja meg, mi a gyorsabb növekedés akadálya. *Tekintve, hogy a cél megvalósításához megfelelő eszközökkel nem rendelkezik, célkitűzései nem többek, mint prognózisok.* A monopoltőke a Tanácsot elsősorban arra igyekszik felhasználni, hogy a szakszervezetekkel a bérbefagyasztás politikáját elfogadtassa (szerintük a versenyképesség fokozásának akadályai a magas bérek és azok emelkedése). A Tanács fiókjait létrehozták egyes iparágak mellett is.

Nem lépett lényegesen előre a „tervezés" kérdésében az új munkáspárti kormány sem. Az újonnan létrehozott *Gazdaságügyi Minisztérium* helyét és szerepét még nem sikerült tisztázni. Nagy problémát jelent a különböző gazdaságpolitikát formáló főbb szervek — a kabinet, az Állami Kincstár (Treasury), a Bank of England stb. — funkcióinak meghatározása és köztük a megfelelő együttműködés kialakítása. Tény, hogy a gazdaság központi befolyásolásában az angol monopoltőkének még vannak lehetőségei, ugyanakkor világosan kell látni, hogy minden olyan párt vagy kormány, amely radikálisan nem nyúl a tőkés tulajdonviszonyokhoz, nem képes a gazdaság tervszerű fejlődését biztosítani.

A legnagyobb angol monopoltőkés csoportok az állam gazdasági beavatkozásának erősödését igyekeztek saját érdekeiknek megfelelően kihasználni, abból minél nagyobb hasznot húzni. Az államosítással a vállalatok volt tulajdonosai igen jó üzletet csináltak, *az államosítási törvények ugyanis 2,5 milliárd font kárpótlást állapítottak meg részükre.* Az államosított iparágakban eszközölt hatalmas tőkebefektetések révén korszerűsítették a termelő berendezések jelentős részét, ami viszont előfeltétele volt a monopoltőke kezében levő többi iparág fejlesztésének.

Az állami megrendelések nagymértékben hozzájárultak a beruházási javakat termelő iparágakban s a hadianyaggyártásban uralkodó társaságok hasznának növekedéséhez és közvetve élénkítően hatottak egy sor más iparág termelésének növekedésére is.

Az állami eszközökből finanszírozott beruházások és a fegyverkezési kiadások jelentős részét, mint már említettük, nem a folyó bevételekből (adókból, az államosított társaságok hasznából stb.) finanszírozták, hanem a bankoktól és a magántársaságoktól felvett kölcsönökből. Egyes iparágakban a magántársaságok a felhalmozott profitjaik jelentős részét nem fektették be a termelésbe, hanem tartalékolták és vagy közvetlenül, vagy a bankrendszeren keresztül kincstári váltókba, magas osztalékot biztosító állampapírokba fektették, tehát kölcsönadták az államnak.

Ennek nyomán, mint a 10. sz. táblázat is mutatja, *a második világháború után az államadósság gyorsan növekedett* (1946 és 1963 között csaknem 8,5 milliárd fonttal).

10. TABLÁZAT

Az államadósság növekedése Angliában

(millió font sterlingben)

Pénzügyi év	Érték
1899–1900	638,9
1914–15	1 161,9
1919–20	7 875,6
1938–39	8 163,0
1945–46	21 365,8
1957–58	27 231,5
1962–63	29 847,6

Az angol kormány és a helyi önkormányzati szervek csupán 1948 és 1963 között több mint 12,4 milliárd font sterling kamatot fizettek ki a kölcsönökért.[44]

Az államosított iparágak volt tulajdonosai és vezetői az államosítás után is nagyrészt megmaradtak posztjukon és tevékenységükért az államtól igen magas fizetést kaptak.

Mint az eddigiekből is kitűnik, az állami beavatkozás fokozásával nem sikerült a második világháború után biztosítani az angol gazdaság egészséges és gyors ütemű fejlődését. Nagyon határozottan le kell azonban szögezni, hogy *az angol gazdaság második világháború utáni nehézségei végső soron nem elsősorban ennek vagy annak a kormánynak hibás gazdaságpolitikájából, bár egyes időszakokban ez is nagyjelentőségű lehet, hanem úgy, mint korábban is, magából az angol tőkés rendszerből fakadtak.* A belső piac lassú bővülése, a versenyképesség problémája, értékesítési nehézségek a külső piacokon csak a termelés profitcélúsága mellett

[44] National Income and Expenditure. HMSO London, 1957. – Financial Times, 1958. november 18. – Annual Abstract of Statistics, HMSO London, 1963.

nyernek értelmet. Angliának a második világháború után megvoltak azok az anyagi és szellemi eszközei, amelyekkel jelentősen meggyorsíthatta volna gazdasági fejlődését, ha azok felhasználásának irányát és hatékonyságát alapvetően nem a monopoltőke profitérdekei határozták volna meg. *Ha ugyanis a rendelkezésre álló hatalmas eszközöket nagyobb mértékben használják fel beruházásokra a termelő ágazatokban, a termelés gyorsabban bővül, nagyobb ütemben növelhető a lakosság fogyasztása, emelkedik a technikai színvonal, fokozódik a versenyképesség, növelhető az export. Ez visszahat a termelésre és végeredményben a beruházásokra és a spirál folytatódhat tovább.* Minden olyan próbálkozás tehát, amely a tőkés rendszer gazdasági problémáinak megoldására irányul — a második világháború utáni angol gazdaságpolitika egész története ezt mutatja —, ha nem mutat túl a tőkés rendszeren, csak igen szűk korlátok között mozgó eredményeket hozhat.

3. A tőkekoncentráció előrehaladása. Az angol monopoltőke

A két világháború között és a második világháború után folytatódott a tőkekoncentráció az angol gazdaságban s tovább növekedett a monopóliumok hatalma.

Az első világháború után a koncentráció folyamata különösen az új vagy technikailag átalakuló iparágakban gyorsult meg. A második világháború alatt és után azokon a területeken is jelentős változások történtek, ahol régebben a koncentráció foka lassúbb volt, mint a szénbányászatban, az acéliparban stb. Az adatok (amelyek az amerikai statisztikákhoz viszonyítva rendkívül hiányosak) azt mutatják, hogy az 500-nál több munkást foglalkoztató üzemekben 1935-ben az összes munkások 35,3%-a, ezen belül az 1000-nél több munkást foglalkoztató üzemekben 21,4%-a dolgozott. *1961-ben az 500 munkásnál többet foglalkoztató üzemekben már az összes munkások 48,7%-a,* s ezen belül az 1000 munkásnál többet foglalkoztató üzemekben 34,5%-a *dolgozott.*

Különösen gyors volt a koncentráció a vas- és acéliparban, a vegyiparban, a közlekedési eszközök gyártásánál, az elektromosiparban stb. A vas- és acéliparban az 1500 főnél többet foglalkoztató üzemekre az iparág összfoglalkoztatottjainak 1930-ban 37,0%-a, 1954-ben pedig már 62,2%-a jutott. A közlekedési eszközök gyártásánál az 1000 főnél többet foglalkoztató üzemekben az iparág munkásainak 1930-ban 54,2%-a, 1954-ben 67,5%-a, 1961-ben pedig 74,1%-a dolgozott.[45]

A koncentrációval párhuzamosan folytatódott a második világháború után az angol gazdaságban a tőkecentralizáció folyamata is. A centralizáció erősödésére utal az angol iparban az üzemek számának csökkenése.

1954 és 1961 között a feldolgozó ipari üzemek száma több mint ezerrel, 56 ezerről 55 ezerre csökkent. Ugyanebben az időszakban viszont a foglalkoztatottak száma a feldolgozó iparban 7,4 millió főről 8,2 millió főre, a feldolgozó ipar termelése

[45] Allen: The Structure of British Industry — Annual Abstract of Statistics, HMSO London, 1963.

pedig közel 22%-kal emelkedett. Az üzemek számának csökkenése lényegében a kisüzemeknél adódott. 1954 és 1961 között a 100 főnél kevesebbet foglalkoztató üzemek száma közel 1700-zal csökkent, míg a 100 főnél többet foglalkoztató üzemek száma 650-nel emelkedett. 1954-ben a 100 főnél kevesebbet foglalkoztató üzemek összes feldolgozó ipari üzemek 74,3%-át alkották és a feldolgozó ipari munkaerő 21%-át foglalkoztatták. 1961-re a kategória aránya a feldolgozó ipari üzemeken belül 72,5%-ra csökkent és az ezekben az üzemekben a feldolgozó ipari foglalkoztatottak 20%-a dolgozott. *Az 1000 főnél többet foglalkoztató üzemek ezzel szemben az összes feldolgozó ipari üzemeknek 1954-ben, illetve 1961-ben 1,8, illetve 2,2%-át tették ki és a feldolgozó ipari munkaerőnek 31,9, illetve 34,4%-át foglalkoztatták.*[46]

A tőke koncentrációja és centralizációja alapján növekedett a monopóliumok hatalma az angol iparban. Egyes iparágakban, így az alumíniumiparban, bizonyos vegyi alapanyagok termelésénél, a szappangyártásban, a műselyemgyártásban egyetlen monopóliumra jut az iparág termelésének több mint 80%-a. Az acéliparban a 11 legnagyobb cég (kb. 300 közül) a termelés 75%-át adja. A hajóépítésben (kb. 200 cégből) a 6 legnagyobbra jut az összkibocsátás 50%-a, a 30 legnagyobbra pedig 90%-a. A vegyiparban az ICI foglalkoztatja az iparág munkaerejének $^1/_3$-át, a következő 5 legnagyobb cég a következő $^1/_3$-át és a fennmaradó $^1/_3$ 250 cégre jut. Erősen monopolizált iparágak még a cementgyártás, az olajfeldolgozás és az autóipar.

Tovább erősödött a banktőke és ipari tőke összefonódása is. A nagy letéti bankok számos iparágban bekapcsolódtak a beruházási műveletek finanszírozásába. Különösen az új iparágakban tettek szert jelentős érdekeltségre. (Vegyipar, elektrotechnika, színesfémipar, autóipar, repülőipar.)

A koncentráció és centralizáció meggyorsulásában többek között a következő főbb tényezők játszottak és játszanak ma is szerepet.

a) Az angol imperializmus nemzetközi pozícióinak gyengülése fokozottabb mértékben sújtotta a kisebb vállalatokat. Ezek gyorsabban mentek tönkre, nehezebben bírták az éleződő versenyt, s rendszerint elnyelte őket valamelyik erősebb, „nagyobb hal" (mint pl. a vegyiparban az Imperial Chemical Industries, amely csupán a 30-as években 13 kisebb, gyengébb társaságot szívott fel). Emellett a nagy és kisebb társaságok közös érdekei a külföldi terjeszkedésben és a hazai piac védelmében, a lehető legnagyobb profit realizálására irányuló törekvések fokozott mértékben ösztönözték őket kartellmegállapodásokra.

b) Az angol kormány kényszerkartell-politikája a 30-as években és a háború alatt különösen nagy lökést adott a koncentráció meggyorsulásának. A háború alatt a brit monopolisták még az USA-nál is nagyobb mértékben vették közvetlenül kezükbe a háborús kormányzat kulcspozícióit, a különböző ellenőrző szerveket. A monopoltőkés társaságok ismert vezetői közül kerültek ki a kormányrendeleteket kidolgozó ún. „termelési igazgatók" az egyes iparágakban, ők lettek az ún. Nemzeti Ellenőrzési Testületek főellenőrei. Így került be a legnagyobb angol hajóépítő társaság főrészvényese és vezérigazgatója, Sir James Lithgow az állami hajóépítés élére, Sir Andrew Duncan, a vas- és acélszövetség elnöke az ellátási

[46] Annual Abstract of Statistics. HMSO London, 1954., 1963.

minisztériumba, John Anderson, az Imperial Chemical Industries elnöke a pénzügyminisztérium élére stb. Az 1929—33-as nagy világgazdasági válság után, a háború alatt, a második világháborút követően és újabban 1957—58 óta az angol kormány számos iparágban nyomást gyakorolt a tőkésekre vállalatok összevonása, közös ármegállapítás és a termelésben való részesedés felosztása érdekében.

c) Fokozták a koncentráció folyamatát a második világháború után végrehajtott államosítások is.

d) Az angol gazdaságban végbement *strukturális változások szintén hozzájárultak a monopóliumok hatalmának növekedéséhez.* A vegyipar, a műanyaggyártás gyors fejlődése pl. arra vezetett, hogy a textilipar fokozott mértékben került a vegyipari társaságok ellenőrzése alá. Ugyanakkor, tekintettel arra, hogy a vegyipar egyik legfontosabb nyersanyaga a kőolaj lett, erősödött az olajtársaságok összefonódása a vegyipari monopóliumokkal. Hasonló jelenségek mentek végbe az elektromosipar számos ágában, az élelmiszeriparban és a kereskedelemben is.

A második világháború után erősödött az angol gazdaságban a vertikális integráció. Ilyen irányban ösztönzött a háború után a nyersanyaghiány és az adórendszer. A monopóliumok arra törekednek, hogy a nyersanyagtól a termék elkészültéig a termelés valamennyi fázisát ellenőrzésük alá vonják. Jellemzővé vált az is, hogy a nagy monopoltársaságok a „nem rokon" termékek széles skálájának előállítására állnak rá. Az Associated Elektrical Industries pl. 12 termékosztályt gyárt, a gázturbinától a nukleáris erőművön keresztül a mosógépig. A Short Brother's and Harland termelési skálája pl. a repülőgéptől a szőnyegtisztítógépig terjed. A monopóliumok ily módon jobban ki tudják használni a konjunktúra előnyeit és kevésbé vannak kiszolgáltatva hátrányos alakulásának.

A tőke koncentrációjának és centralizációjának fokozódása következtében a vagyonok egyenlőtlen megoszlása hatalmas méreteket öltött. 1962-ben Nagy-Britanniában 18,8 millió tulajdonos 58,2 milliárd font nettó magánvagyonnal rendelkezett. Ebből a 200 ezer fontnál nagyobb vagyonnal rendelkező 7 ezer főre, a tulajdonosok 0,04%-ára az összvagyon 6,5%-a, 3,9 milliárd jutott. Ezzel szemben az 1000 fontnál kisebb vagyonú 9,4 millió fő, a tulajdonosok 50%-a ennél alig rendelkezett több összvagyonnal. E kategória 4,3 milliárd font vagyona, az összmagánvagyon 7,1%-a. *Az összvagyon több mint 50%-a a tulajdonosok 2%-ának a kezében van.*[47]

Az angol imperializmus jellegének megfelelően *a monopoltársaságok tevékenységének két fő területe alakult ki. Az egyik a gyarmatbirodalom.* Az ún. gyarmati monopoltársaságok hatalma mindenekelőtt a Brit Birodalom gyarmati és félgyarmati sorban élő népeinek a közvetlen kizsákmányolásán, az itt levő olcsó munkaerőn, olcsó földön, hatalmas nyersanyagforrásokon alapult. E társaságok többnyire megőrizték gazdasági hatalmukat a volt angol gyarmati országok függetlenné válása után is. *A másik terület a szigetország. Az ország* dolgozóit kizsákmányoló nagy nehézipari, vegyipari társaságok hatalma a kapitalizmus általános válságának korszakában, a militarizmus erősödésével gyor-

[47] The Financial Times, 1964. március 26.

san nőtt. E két területen működő monopoltársaságok szorosan összefonódnak egymással, gyakran azonos pénzcsoport áll mögöttük.

a) A gyarmati társaságok

Az angol monopoltársaságok között leghatalmasabbak az ún. gyarmati társaságok, melyeket a következő fő csoportokra lehet felosztani: *kőolajtársaságok; bányászati társaságok; ültetvényes társaságok* (ezek általában kereskedelmi tevékenységgel is foglalkoznak és a kistermelők termékeit is felvásárolják).

A kőolajtársaságok közül a „két nagy" a Royal Dutch Shell és a British Petroleum Company (volt Angol–Iráni Olajtársaság) *tartja kezében a hajdani Brit Birodalom kőolajtermelésének döntő részét.*

A legnagyobb kőolajtársaság, egyben a leghatalmasabb angol tőkés csoport a Royal Dutch Shell, mely közös angol–holland vállalkozás.

1879 októberében alapították meg Marcus Samuel és Samuel Samuel hajótulajdonosok a mammutmonopólium egyik „szülő"-vállalatát, a „Shell" szállítási és kereskedelmi társaságot, mely 1907-ben egyesült a Royal Dutch nevű holland céggel. E „házasságból" született meg a „Royal Dutch Shell", amely ma a tőkés világ kőolajtermelésének 14%-át tartja kézben.

Jelentős szerepük van az angol bányászati társaságoknak is az angol monopóliumok között. Az angol tőke döntő helyet foglal el a tőkés világ óntermelésében, aranybányászatában és rézbányászatában.

Két nagy angol társaság, a *London Tin Corporation* és a *Tin Investment Corporation* kezében van a tőkés világ óntermelésének csaknem 40%-a. A tőkés világ gyémánttermelésének 95%-a a De Beers Consolidated társaság kezében van stb.

Az ültetvényeket üzemeltető társaságok közül világméretekben is legnagyobb az Unilever. Egyenes leszármazottja az Angol Kelet-Afrikai Társaságnak, amely a XIX. század elején a rabszolgakereskedelemmel vált hírhedtté. Ez a világ legnagyobb gyarmatáru termelő, feldolgozó és értékesítő monopóliuma. Működése nemcsak a régebbi és a még megmaradt angol gyarmatokra, hanem a holland gyarmati területekre is kiterjedt. Ezen túl azonban más országokra is. Nálunk Magyarországon is volt érdekeltsége, a Hutter és Lever szappangyár.

Az Unilever mellett egy másik jellegzetes, ültetvényeket üzemeltető és ezek termékét feldolgozó társaság a *Dunlop Rubber Co.*, a világ egyik legnagyobb gumitrösztje, amelynek igazi birodalma Malaysia, azonban ezen kívül Nigériában és Dél-Amerikában is vannak ültetvényei.

b) A szigetország leghatalmasabb monopoltársaságai

A monopóliumok másik csoportjába a szigetország dolgozóit kizsákmányoló *nagy nehézipari társaságok* tartoznak, amelyekben döntő súlyuk van a vegyipari monopóliumoknak.

Ezek között egyik legnagyobb a Vickers-csoport. A csoport ma érdekelt angol nehézipar szinte minden fontos ágában. Részt vesz több bankban, számos újságot és az érdekeiben kutató tudományos intézményt finanszíroz.

A Vickers-csoport ősét, a Vickers céget 1867-ben alapították. Története szorosan összefonódik a többi nagy nemzetközi hadiipari társaságokéval. Üzleti forgalmának zömét acéláruk, gépek és különböző fegyverek, hajók és repülőgépek teszik ki.

A Vickers-csoport egyik legfőbb versenytársa a *Hawker Siddley* társaság, amely főleg repülőgépgyártással foglalkozik, de érdekelt a gépiparban, az acéliparban és az atomiparban is.

Az autóiparban a termelés az ún. ötös fogat, öt nagy társaság kezében van. A Roots Motors, a Standard Motors, az amerikai Ford társaság leányvállalata: a Ford Motors, az amerikai GMC leányvállalata: a General Motors Corporation, a Vauxhall Motors és végül a *British Motor Corporation*, amely *az egyik legnagyobb autóipari monopoltársaság a tőkés világon* s 1951-ben alakult 2 nagy tröszt, a Morris Motors és az Austin összeolvadásából. Az összeolvadás egyik legfontosabb tényezője az amerikai tőke elleni konkurrenciaharc volt. Ezzel konszolidálták az angol társaságok erőit. Ez a társaság termeli az Angliában gyártott gépkocsik kb. felét.

Hatalmas társaságok alakultak ki a vegyiparban is. A legnagyobb az Imperial Chemical Industries. Az ICI 1926-ban a legfontosabb vegyipari cégek fúziója révén alakult meg. 37 vegyipari alapanyag, többek között a festékek, kénsav, hamuzsír, marónátron és egyéb anyagok gyártása az ICI monopóliuma. Az ICI irányítja Angliában a robbanóanyag gyártását és *kezében van a tőkés világ ipari robbanóanyag-kereskedelmének* $^1/_3$*-a.* De Beers-ékkel együtt uralkodó szerepet tölt be szinte egész Afrikában a robbanóanyag és műtrágya gyártása terén. Kulcspozíciói vannak Malaysiában, Indiában, Ausztráliában és Új-Zélandon is. Az amerikai Du Pont érdekeltséggel együtt kezében tartja Kanada, valamint Argentína és Brazília vegyiparát. Az ICI részvénytőkéjének piaci értéke 1964-ben 896 millió font volt.

c) Monopóliumok a pénzügyi életben

A pénzügyi életben a monopoltársaságok 4 fő típusa fejlődött ki: részvénytársasági bankok; pénzügyi házak, amelyek közül néhány újabban már részvénytársasági alapon működik, azonban többségük még ma is megőrizte „családi" jellegét; gyarmati bankok; egyéb pénzintézetek, biztosító társaságok, építési társaságok stb. E pénzintézetek — az angol finánctőke fellegvárai — szorosan összefonódtak az előzőekben említett ipari, kereskedelmi társaságokkal.

A részvénytársasági bankok közül az „öt nagy" („Big Five") áll az élen: a Midland, a Barclay's, a Lloyds, a Westminster és a National Provincial. Ezek kezében összpontosul az összes bankbetétek kb. 80%-a, s jelentősek ipari érdekeltségeik is.

A *Midland* a vegyiparral, a textiliparral és az élelmiszeriparral áll szoros kapcsolatban. (Különösen az ICI-vel.) Emellett jelentős érdekeltségei vannak a közlekedés terén is. 32 igazgatója több mint 300 társaságnál igazgatósági tag. A *Barclay's* az elektromos gépiparban, a színesfémiparban és a vegyiparban, valamint számos gyarmati nyersanyagkitermelő társaságban, a *Lloyds* hajóépítésben és az olajiparban, a *Westminster* a vas- és acéliparban, valamint a hajózásban, a *National Provincial* pedig a fémfeldolgozó ipar számos ágában érdekelt.

Az ún. magánbankházak, pénzügyi házak (finance houses), vagy ahogy régebben nevezték őket „marchant bankers", a többi bankoktól abban különböznek, hogy nem fogadnak el letéteket és nem váltanak be csekkeket. Tulajdonképpen nagy finánctőkés családok pénzügyi főhadiszállásai, s főként értékpapírügyletekkel, részvénykibocsátással stb. foglalkoznak.

A legfőbb pénzügyi házak: Hambros Bank, Morgan Grenfell and Co., Robert Fleming and Co., Baring Brothers and Co., John Schroeder and Co., Lazar Brothers and Co., Rotschild and Sons., Samuel and Co.

Az ún. *gyarmati bankok* különleges szerepet töltöttek be és töltenek ma is be az angol imperializmus rendszerében, mint a tőkekivitel lebonyolítói, a külkereskedelem, nyersanyagfelvásárlás stb. finanszírozói. Rendszerint részvénytársasági alapon működnek és szoros kapcsolatban állnak a szigetország nagybankjaival. Egyes esetekben azok leányvállalatai. Ezek közé tartozik pl. a „Chartered Bank of India, China and Australia", a „Barclay's Bank Dominion, Colonial and Overseas", a Barclay's leányvállalata, a Hongkong Sanghaj Bank Corporation, az Ottoman Bank stb.

A nagy angol monopoltársaságok előkelő helyet foglalnak el a legnagyobb nemzetközi monopóliumok között. A tőkés világ legnagyobb ipari monopóliumai közül aktíváik szerint rangsorolva 1962-ben a Royal Dutch Shell, a General Motors és a Standard Oil után a *harmadik helyen állott.* Utána a 12. helyen következik a British Petroleum Company, a 14. helyen az ICI és 15. helyen az Unilever.

A részvénytársasági bankok közül az „öt nagy" ugyancsak aktívák szerinti rangsorban 1962-ben a tőkés világ 21 legnagyobb bankja között volt. Ezen belül a Barclay's Bank a 4., a Midland a 6., a Lloyds Bank a 10., a National Provincial Bank a 14. és a Westminster Bank a 21. helyen állott. Az „öt nagy" aktívái 1962-ben a tőkés világ 50 legnagyobb bankmonopóliuma aktíváinak 13,5%-át tették ki.[48]

IV. A „BIRODALOMTÓL" A „NEMZETKÖZÖSSÉGIG". AZ ANGOL IMPERIALIZMUS NEOKOLONIALISTA TÖREKVÉSEI

A második világháború előtt a Brit Birodalomba tartozó országok — az anyaországon kívül — *két nagy csoportra oszlottak: a dominiumokra* (amelyek egy, Írország kivételével a régebbi „telepes gyarmatokból" fejlődtek ki) *és a gyarmatbirodalomra.*

A *dominiumok*, bár tagjai voltak a Brit Birodalomnak, már a második világháborút megelőzően is egyre inkább szuverén államokká, Írország kivételével gyengébb imperialista hatalmakká váltak. A kialakult önálló monopoltőke szoros kapcsolatban állt az angol finánccoligarchiával, amely a dominiumokon igen erős pozíciókkal rendelkezett.

[48] Statist, 1963. június 28., december 6.

A *dominiumok* politikai helyzetét, a Birodalmon belül az ún. westminsteri statutum határozta meg 1931-ben. Eszerint *formailag teljes önállóságot élveztek* bel- és külpolitikai téren egyaránt. Önálló államhatalommal, saját hadsereggel, saját törvényhozással rendelkeztek, önállóan vettek részt nemzetközi egyezményekben, diplomáciai kapcsolatot létesíthettek vagy szakíthattak meg az anyaországtól függetlenül más országokkal. A westminsteri statutumban használták hivatalosan először ebben az értelemben a *„Brit Nemzetek Közössége"* kifejezést (British Commonwealth of Nations),[49] amely a „Dominiumok és Nagy-Britannia szabad társulását" jelentette. A „Brit Birodalom" nevet a „Brit Nemzetközösség és Birodalom" váltotta fel. Mint alkotmányjogi szimbólum, csupán *két kapcsolat* maradt fenn az anyaországok és a dominiumok között: egyrészt a *„korona"*, vagyis az, hogy Nagy-Britannia mindenkori uralkodója a dominiumok királya is, másrészt ezzel összefüggésben a legfőbb feljebbviteli fórum: a Londonban székelő *„Brit Királyi Titkos Tanács"*.

A *gyarmatok* között, amelyek népei az angol imperializmus közvetlen és nyílt uralma alatt álltak, szintén *voltak a jogi formák tekintetében bizonyos különbségek.*

Az ún. *gyarmati alkotmányok*, amelyek a kizsákmányolás állami kereteit rögzítették, az elmúlt néhány évtizedben *egyes gyarmatokon engedélyezték „gyarmati kormányok" megalakítását*, amelyek összetétele rendszerint úgy alakult, hogy az 1—2%-ot kitevő fehér lakosság képviselői voltak túlsúlyban, míg a bennszülött lakosságot 1—2 földesúr, törzsfőnök, vagy más, az imperialistákkal együttműködő személy képviselte. *E kormányok jogköre rendkívül korlátozott volt, s a gyarmati igazgatás élén álló angol tisztviselő*, kormányzó, főkormányzó vagy alkirály *általában minden intézkedésük ellen vétót emelhetett.* A gyarmati alkotmányok minden lényeges jogkört a londoni kormány kezében összpontosítottak, s *a gyarmatok ügyeiről Angliában döntöttek.* A gyarmati elnyomás közös vonása az volt, és ma is az, hogy még formailag sem volt meg az önrendelkezési joguk.

A második világháborút követően az előzőekben már vázolt fejlődés nyomán megindult a *Brit Birodalom szétesése.* Ez a következőben nyilvánult meg: *a)* A régebbi dominiumok növelték függetlenségüket; *b)* a volt gyarmati országok többsége dominiummá, illetve nemzetközösségi tagnemzetté vált s fokozódott egyes megmaradt gyarmati területek önállósága is; *c)* három ország: Írország, Burma és 1961-ben a Dél-Afrikai Köztársaság formailag is kiváltak a Nemzetközösségből.

1945 után a dominiumok elvágták azokat az alkotmányjogi szálakat, amelyek még Nagy-Britanniához fűzték őket. Egyoldalúan kinyilatkoztatták, hogy a legfőbb igazságszolgáltatási és jogi szerv magában a dominiumban van. Megszüntették a korona „oszthatatlanságát" és *II. Erzsébetet*, a jelenlegi királynőt, *csak saját uralkodójuknak tekintették*, s nem Nagy-Britannia királyának.

[49] A „Commonwealth" fogalmát először a XVII. században az első brit köztársaság hivatalos elnevezéseként használták Angliában. Az angol hivatalos körökben a „Brit Birodalom" volt a hivatalos, a gyarmatokkal és a fehér dominiumokkal kapcsolatban használt elnevezés.

Egyes volt gyarmatok a függetlenség elnyerése után a köztársasági államformát választották és nem ismerték el a koronát. Ezek az angol királyt, illetve királynőt csupán a Nemzetközösség fejének (Head of the Commonwealth) tekintik. *A második világháború után a „Brit Nemzetközösség" egyszerűen nemzetek közösségévé (Commonwealth of Nations) alakult át*, tekintettel arra, hogy több tagja nem brit. „A nemzetközösség és birodalom" elnevezés pedig megszűnt. *A Nemzetközösség 1965 elején 21 tagállamból állott. A nemzetközösségi országok együttes területe több mint 36 millió km² és lakosságuk 1962-ben 741 millió fő volt. Ez a Föld területének ¼-ét és az emberiségnek ugyancsak közel ¼-ét jelenti.*

A Nemzetközösséget Anglián kívül a következő országok alkotják (zárójelben a függetlenség elnyerésének évével): azok az országok, amelyek a királynőt saját uralkodójuknak tekintik Ausztrália (1901), Kanada (1867), Új-Zéland (1907), Ceylon (1948), Jamaica (1962), Kenya (1963), Sierra Leone (1961), Trinidad és Tobago (1962) és Málta (1964). (Külön kell említést tenni Malaysiáról [1962], mint monarchiáról, amely nem ismeri el a királynőt, mivel saját királya van.) Azok az országok, amelyek a függetlenség elnyerése után a köztársasági államformát választották: Cyprus (1960), Ghana (1957), India (1947), Nigéria (1960), Pakisztán (1947), Uganda (1962), Zambia (1964), Malawi (1964), Tanganyika (1961), Zanzibár (1963). Zanzibár 1963-ban ugyan mint szultánátus nyerte el függetlenségét, de az 1964 elején lezajlott forradalom után kihirdették a köztársaságot. Még ugyancsak 1964-ben Tanganyika és Zanzibár Tanzania néven egyesültek.

A Nemzetközösséghez számítják még Anglia különböző státusban levő gyarmati területeit is. Az angol gyarmati területek nagysága 1965 elején 2,7 millió km² volt és 15 millió lakost számoltak. A második világháború előestéjén viszont Anglia gyarmatainak területe közel 15 millió km² és lakóinak száma 413,4 millió fő volt. A megmaradt angol gyarmatoknak Afrikában, Ázsiában, Latin-Amerikában, Óceániában és Európában fokozott stratégiai és gazdasági jelentőségük van az angol monopoltőke szempontjából, ezért mindent megtesznek megőrzésükre.

A *Nemzetközösség*, amely mint láttuk, 3 nagyobb ország (Írország, Burma és a Dél-Afrikai Köztársaság) és néhány kicsi kivételével azonos a régi Birodalommal, *nem tekinthető valamiféle nemzetközi politikai vagy katonai szervezetnek.* Nincsen semmiféle jogi kapcsolat vagy intézmény, amely összefogná őket, amely ezek felett az országok felett állna, nincsen semmiféle közös alkotmányuk vagy alapokmányuk, amelyhez tagjainak tartaniuk kellene magukat. Nem tekinthető katonai blokknak sem, hiszen tagjainak nagy része az el nem kötelezettség politikáját folytatja és nem vesz részt katonai tömbökben. A nemzetközösségi országok közül a NATO-nak Anglia mellett egyedül Kanada a tagja. Az, hogy nemzetközösségi országok a királynőt általában elismerik a Nemzetközösség fejének is, ez a kötelék csak *formálisnak*, jelképesnek tekinthető közöttük.

Társadalmi és politikai berendezkedésükben sem találhatunk olyan közös vonásokat, amelyek alapján ezeket az országokat valamilyen egységnek nevezhetnénk. A Nemzetközösségen belül megtalálhatók az iparilag fejlett (Ausztrália,

Kanada stb.) és a gazdaságilag elmaradott országok egyaránt. Vannak olyan országok, amelyek eljutottak a monopoltőkés rendszerig, vannak országok, amelyek a nem-kapitalista fejlődés útját járják. A belső politikai berendezést tekintve is nagy eltérések vannak.

> Azok a korábbi jelszavak, hogy „közös politikai nyelv, hasonló intézmények, törvényhozó és végrehajtó szervek" ma már nem felelnek meg a tényeknek. A belső állami felépítésben az ún. „Westminster-típusú demokráciáktól" (The Westminster model of democracy) pl. India, Nigéria az ún. egypártrendszerekig (Ghana, Kenya) igen sok változat található. A volt hivatalos formulák: az „egy vér, egy nyelv, egy vallás", amelyeket a régi domíniumokkal kapcsolatban használtak, ma már formailag sem fogadhatók el, hiszen sem a nyelv, sem a „vér", sem a vallás nem közösek. Nem tekinthető a Nemzetközösség valamilyen politikai csoportosulásnak sem, hiszen tagjai többsége lényegében önálló, saját érdekeinek megfelelő, sőt sok esetben egyes tagállamok az angol imperializmus érdekeivel szemben álló külpolitikát folytatnak.

Jogosan merül fel a kérdés, melyek azok a — jóllehet laza — kötelékek, amelyek ezeket az országokat összekapcsolják, amelyek alapján ezen országcsoportról egyáltalán mint Nemzetközösségről beszélhetünk.

A legdöntőbb összekötő kapocs a nemzetközösségi országok között az a sajátos, szoros és kiterjedt munkamegosztás, amely évszázadok alatt a gyarmatosítás során Anglia és közöttük kialakult. E munkamegosztás sajátossága, hogy az angol gyarmatosítás keretei között fejlődött ki, vagyis a gyarmatok és az anyaország kapcsolatait mindenkor elsősorban az angol monopóliumok érdekei határozták meg. Ez áll a korábbi domíniumokra is (Ausztrália, Kanada, Új-Zéland, valamint a Dél-Afrikai Unió), ahol ugyan az angol monopoltőkével összefonódott hazai monopoltőke nagyobb sikerrel tudta országa gazdasági fejlődésének érdekeit érvényre juttatni. *Sajátos vonása még e munkamegosztásnak, hogy elsősorban Anglia és az egyes országok közötti kétoldalú kapcsolatokra korlátozódik,* míg a többi tagállamok egymás közötti gazdasági kapcsolatai általában jelentéktelenek.

A gazdasági kapcsolatok egyik fő formáját Anglia és a nemzetközösségi országok között az angol monopóliumok tőkebefektetései, tőkepozíciói jelentik. Az angol külföldi tőkebefektetések legfontosabb területe mindenkor a Birodalom, illetve a Nemzetközösség volt és az egyes tagországokban is az elsőszámú külföldi befektetők az angol monopóliumok voltak. (Kivételt képez a második világháború után Kanada, ahol az amerikai befektetések jelentősen meghaladják az angolokét.) Az összes külföldön levő angol tőkebefektetéseknek 1913-ban 48,6%-a, 1936-ban 62%-a jutott a Birodalom országaira. *A második világháború után az angol tőkeexportnak kb. 70%-a irányult a Nemzetközösség országaiba.* 1962 végén a kőolaj, a biztosítás és a banktőke nélkül az angol társaságok külföldön levő nettó vagyonának 63%-a a Nemzetközösség országaiban volt.[50]

A Nemzetközösséggel majdnem egybeesik a sterlingövezet (Kanada kivételével, valamint hozzászámítva a Dél-Afrikai Köztársaságot, Burmát, Jordániát,

[50] The Economist, 1964. július 25.

Líbiát, Kuwaitot, Írországot és Izlandot). *A sterlingövezet mechanizmusa Angliát tette a Nemzetközösség országainak legfőbb bankárává, elszámolási központjává, s az angol tőkepiacot a felsorolt országok által felvett kölcsönök fő forrásává.*

A másik legfontosabb összetartó erőt Anglia és a nemzetközösségi országok között az évszázadok során kialakult kereskedelmi kapcsolatok képezik. Anglia ma is ezen országok exportcikkeinek legfőbb fogyasztója és a Nemzetközösség az angol termékek egyik legfőbb felvevőpiaca. Anglia élelmiszer- és nyersanyagszükségletének nagy részét a Nemzetközösségből szerzi be. A nemzetközösségi országok Angliába irányuló exportjának kb. 80—85%-a élelmiszerekből és nyersanyagokból áll. Ezekért cserébe Anglia a nemzetközösségi országoknak ipari termékeket szállít. A Nemzetközösségbe irányuló angol exportnak majdnem 90%-a ipari késztermék. Ma is *előnyössé teszi a Nemzetközösségen belüli kereskedelmet az ún. preferenciális vámrendszer*, amelyet még 1932-ben hoztak létre a birodalmi piacok védelmére és a birodalmon belüli kereskedelem ösztönzésére. A preferenciális vámrendszer nemcsak Anglia számára kedvező, hanem a Nemzetközösség többi országai számára is. Különösen a kanadai, ausztráliai, dél-afrikai és kisebb mértékben az indiai monopoltőkéseknek, akik maguk is haszonélvezői az angolok mellett a Nemzetközösség náluk gyengébben fejlett országai kizsákmányolásának.

Nem jelentéktelenek Anglia és a Nemzetközösség országai között a politikai és stratégiai kapcsolatok sem. Anglia befolyása még ma is nagy sok nemzetközösségi ország bel- és külpolitikájára, bár ez a befolyás az egyes országok esetében igen eltérő. (Pl. Nigéria és Ghana.) Alapul szolgál befolyásához *az adott ország gazdasági függése*, az angol monopoltőke és a helyi tőke, valamint az uralkodó rétegek képviselői közötti összefonódás, személyes kapcsolat, megvesztegetés stb. Különösen az újonnan függetlenné vált országok azonban számos kérdésben — így a béke és leszerelés, a gyarmatosítás és a faji megkülönböztetés kérdésében stb. — más álláspontot képviselnek, mint Anglia. Sőt sok esetben igen erősen szembekerülnek Anglia álláspontjával s szolidaritásuk a többi volt gyarmati országgal vagy a szocialista országokkal erősebb, mint a Nemzetközösség köteléke.

Anglia gyarmatbirodalmának felbomlása után is *a Nemzetközösség országaiban számos külföldi katonai támaszpontját fenntartotta*, bár a nemzeti felszabadító harc erőinek nyomására kénytelen volt bizonyos átcsoportosításokat végrehajtani. A Szuezi-csatorna-támaszpontot pl. Cyprusba helyezte át, az elvesztett indiai támaszpontok helyett Kenyában összpontosított nagy erőket, a ceyloni Tricomalle-támaszpont elvesztése után a Maldive szigeteken, Genben épített ki támaszpontot stb. *Az angol imperializmus még ma is a világ stratégiailag igen fontos pontjain tart kezében támaszpontokat*, és használja fel többek között ezeket is, hogy befolyást gyakoroljon az adott, illetve a környező országok politikájára, hogy megfélemlítse, sőt elfojtsa a gyarmati és függő népek nemzeti felszabadító mozgalmát.

Anglia maradt a Nemzetközösség katonai központja. A katonai kiképzés és a hadseregszervezés általában angol mintára történik. A Nemzetközösségbe tartozó országok fegyveres erőinek tisztikarát jórészt Angliában az „Imperial Defence College"-ben, a „Royal Force College"-ben s a „Joint Service College"-ben

képezik ki. Igen sok angol tanácsadó tiszt maradt az adott országok hadseregeiben stb.

Ezeken túlmenően *jelentősek azok a kapcsolatok is, amelyek tudományos, kulturális és egyéb területeken a Nemzetközösség országai között kialakultak. A nemzetközösségi országokban nagyrészt angol mintára építették ki az oktatási rendszert.*

A különböző országok egyetemei közötti szoros kapcsolatok alakultak ki az oktatásban és a tudományos kutatásban. A Nemzetközösség országaiból Angliában tanuló egyetemi hallgatók száma több ezerre tehető, de e tekintetben nagy a fluktuáció más nemzetközösségi országok között is. *Igen sok angol szakember dolgozik különböző területen ezekben az országokban.* 1964-ben az angol kormány megbízásából 18 000 angol szakember dolgozott a fejlődő nemzetközösségi országokban.[51] A vezető körök képviselői közül igen sokan Angliában nevelkednek és visszatérve hazájukban, angol mintára alakítják ki üzleti és társadalmi kapcsolataikat. *A közös érintkezés nyelve az angol* és ez jelentős angol kulturális befolyást tesz lehetővé stb. Önmagukban ezek a kötelékek talán jelentéktelenek, mégis összességükben az egymás közötti kapcsolatoknak, Anglia befolyásának fontos tényezői.

A nemzeti felszabadító mozgalom kibontakozása és győzelmei, a gyarmati rendszer felbomlása, az amerikai és angol monopóliumok közötti erőviszonyok eltolódása az amerikaiak javára a második világháború után, *alapvető változásokat* idéztek elő a Nemzetközösségen belül. A második világháború után ezekben az országokban általában gyengültek az angol imperializmus gazdasági, politikai és stratégiai pozíciói, csökkent az angol imperializmus befolyása gazdasági és politikai fejlődésükre.

A volt gyarmatok többsége, amely a politikai függetlenség kivívása után ugyan a Nemzetközösségen belül maradt, megkezdte önálló nemzetgazdaságának kiépítését, gazdasági függetlenségének megteremtését. E törekvésükben azonban állandóan szembetalálják magukat az angol monopóliumok érdekeivel, amelyek továbbra is a hagyományos munkamegosztás keretei között szeretnék tartani őket. Iparosítási terveiket „túlzottaknak" deklarálják, a tőkebefektetéseik elsősorban a hagyományos gazdasági ágakba irányulnak továbbra is, megtagadják a hitelek nyújtását a hazai ipart erősítő létesítményeknek stb. A függetlenség kivívása után ezek az országok nemzeti iparuk kifejlesztése érdekében támogatták a hazai burzsoáziát, állami beruházások útján jelentős állami szektort hoztak létre, sőt helyenként elmentek a külföldi tőke bizonyos pozícióinak államosításáig is. Egyes országok gazdaságfejlesztési törekvéseikben gyakran támaszkodnak a szocialista országok segítségére, amely lehetővé teszi számukra, hogy ne kelljen térdet hajtaniuk sem a régi, sem pedig az új gyarmatosító hatalmak előtt. Gyengültek az angol monopoltőke pozíciói az új független államokban azért is, mert egyes országokban az amerikai tőkének sikerült jelentősen előretörni (pl. India, Pakisztán stb.).

A régi dominiumok burzsoáziája a gazdasági fejlődésért, iparosításért folytatott harcában már korábban is szinte állandóan összeütközött, konfliktusba

[51] The Guardian, 1964. július 8.

került az angol tőkésekkel. Ez egyes területeken ma is jelentkezik. *A régi dominiumok monopolistái s az angol imperialisták közötti ellentmondás ma főként abban jut kifejezésre, hogy az előbbiek fokozott mértékben támaszkodnak az USA-ra mint tőkeforrásra és iparcikk-szállítóra, s az angolok régebbi kiváltságos helyzete fokozatosan csökken.* Kanadában az amerikai monopóliumok már korábban háttérbe szorították az angolokat. 1962-ben a Kanadában levő összes közvetlen amerikai magántőke-befektetések összege 4,3 milliárd font sterling volt. Ugyanez év végén az angol társaságok nettó tőkevagyona (a kőolaj, a biztosítás és a banktőke kivételével) Kanadában 745 millió fontot tett ki.[52] Az összes angol közvetlen magántőke-befektetések tehát kb. 1 milliárd font sterling körül lehetnek, ami kevesebb mint $^1/_4$-e az amerikainak. Ausztráliában ugyan még ma is az angolok a legnagyobb tőkebefektetők, de az utóbbi években az amerikai beruházások összege erőteljesen megközelítette az angolokét.

A második világháború után lazultak a Nemzetközösség és Anglia közötti kereskedelmi kapcsolatok. 1949 és 1964 között Anglia és a Nemzetközösség közötti kereskedelmi forgalom összege alig több mint 1,5-szeresére és ezen belül is a Nemzetközösségbe irányuló angol export mindössze 37,2%-kal emelkedett. Ugyanebben az időszakban viszont Anglia összexportja több mint kétszeresére, a Nemzetközösségbe tartozó országok összexportja pedig közel 70%-kal növekedett. *Ily módon a második világháború után a Nemzetközösség aránya az angol külkereskedelemben erőteljesen visszaesett.* Anglia importjából a Nemzetközösség 1935–38-ban 35,7%-kal, 1949-ben 44,4%-kal, 1964-ben pedig csak 31%-kal részesedett.[53] Ezt a tendenciát mutatja a 11. sz. táblázat is.

11. TÁBLÁZAT

A Nemzetközösség részesedésének alakulása néhány termék angol importjában (%)[54]

	1952	1962
Hús	38	29
Tejtermékek	55	57
Gabonafélék	52	41
Zöldség és gyümölcs	44	26
Kakaó, kávé, tea	81	83
Dohány	62	53
Olajosmagvak	37	76
Gyapjú	85	64
Gyapot	23	88
Ércek	39	25

[52] The Economist, 1964. július 25., 1965. január 23.

[53] Annual Abstract of Statistics. HMSO London, 1959. – Monthly Digest of Statistics. HMSO. London, 1965. február.

[54] The Economist, 1963. január 26.

Egy-két termék, főként gyarmatáru kivitelével a főbb importtermékekből tehát a második világháború után Anglia növekvő mértékben elégítette ki szükségletét a Nemzetközösségen kívül. *Még erőteljesebben esett vissza a Nemzetközösség részesedése Anglia exportjában.* Az összes angol exportból a Nemzetközösség 1935–38-ban 43,3%-kal, 1948-ban 50,6%-kal, 1964-ben pedig már csak mindössze 29,3%-kal részesedett.[55]

Ez a fejlődés a második világháború utáni időszakban lényegében arra vezethető vissza, hogy a Nemzetközösség országai részben arra törekedtek, hogy csökkentsék külkereskedelmük Angliától való egyoldalú függését, másrészt, hogy ezen a területen is, az angol áruk fokozott mértékben találták magukat szemben az amerikai, majd később a japán és egyéb versenytársak konkurrenciájával. Több országban Angliának, mint legfőbb üzletfélnek a helyét az Egyesült Államok vagy Japán foglalta el (India, Malaysia, Hongkong).

A második világháború után gyengültek a Nemzetközösségben Anglia politikai és katonai pozíciói is. A nemzeti felszabadító mozgalom nyomására számos katonai támaszpontot fel kellett adni, más részük pedig még a háború alatt az amerikaiak kezére került. Az angol imperializmus meggyengülésének megnyilatkozása volt ilyen vonatkozásban 1952-ben az Egyesült Államok vezetésével és Ausztrália, valamint Új-Zéland részvételével létrehozott agresszív katonai szövetség, az ANZUS is. Ugyancsak az Egyesült államok hatalmi vezetését biztosítja néhány nemzetközösségi országgal szemben a SEATO is (Pakisztán, Ausztrália, Új-Zéland.)

A nemzetközösségi összetartó kötelékek tehát a második világháború után állandó mozgásban voltak és általában a lazulás, a felbomlás tendenciáját mutatták. Ez a folyamat természetesen az angol imperializmus, valamint a nemzeti felszabadító mozgalom erői, a nemzeti burzsoázia, a haladó erők, a dominiumok monopóliumai, a külső, elsősorban az amerikai monopóliumok közötti igen *éles harc* közepette ment végbe.

Az angol gyarmatosítók a nemzeti felszabadító mozgalommal szemben minden eszközt felhasználtak pozícióik megtartására. Fegyvertárukban a kegyetlen *gyarmati háborúktól* a legkülönbözőbb mértékű *reformokig* minden szerepelt. Ahol erre módjuk és lehetőségük volt, a már régebben is alkalmazott recept szerint különböző, gyakran létszámengedményeket ígértek vagy tettek a nemzeti felszabadító harc erőinek leszerelésére, olyan lassan, amennyire csak az lehetséges volt. E lassúságot rendszerint azzal indokolták, hogy az illető terület népei „még nem értek meg az önkormányzatra", s ez csak „fokozatosan", az angol imperializmus „nevelő politikájának" eredményeként következik majd be. Rendszerint távoli időpontot tűztek ki pl. arra, hogy mikor adják meg majd az illető területnek az önkormányzat különböző fokait. Gyakran vetették azonban be a katonai erőt is, ha úgy érezték, hogy a látszatreformok már nem segítenek, s attól féltek, hogy az adott terület teljesen kicsúszik kezeik közül. Előfordult, hogy a reformokat és a katonai erőt egyszerre, egyidejűleg alkalmazták a felszabadító

[55] Annual Abstract of Statistics. HMSO London, 1959. – Monthly Digest of Statistics. HMSO London, 1965. február.

harc erőivel szemben. *Semmilyen engedményt nem tettek és ma sem tesznek azonban saját jószántukból: ezekre mindenkor a nemzeti felszabadító harc erői kényszerítették őket.* A második világháború után vívott véres gyarmati háborúk, kegyetlen megtorlások a gyarmati népek megmozdulásaival szemben Ghanában, Cypruson, Kenyában, Nyasszaföldön, és másutt, mindennél világosabb cáfolatai az „imperializmus megszűnését", az „anyaország és a gyarmatok közötti kapcsolatok új korszakát" hirdető burzsoá reformista elméleteknek.

Ma a politikai függetlenség kivívása után, amikor a volt gyarmati országokban a gazdasági függetlenség került napirendre, *az angol imperializmus is inkább a gyarmatosítás gazdasági eszközeit* (segélyek, „fejlesztési tervek", külkereskedelmi és valutáris kizsákmányolás stb.) *állítja előtérbe.* Az angol neokolonializmus részéről lényegében maga a Nemzetközösség is kísérlet pozícióinak megtartására a volt gyarmati országok népeivel és más imperialista hatalmakkal szemben.

A mai kapitalizmus fejlődésének belső tendenciájából következően két erő hat itt tulajdonképpen egymással szemben. Az egyik a volt gyarmati országok részéről a gazdasági elmaradottság felszámolásának objektív szükségszerűsége, másrészt az imperializmus immanens természetéből következő törekvése a nála fejletlenebb országok kizsákmányolására. Ezek harcában ugyan kompromisszumok, bizonyos alkalmi érdekegyeztetések lehetségesek, mivel egyrészt a gazdaságilag elmaradott országok tőkehiányuk miatt rá vannak utalva az imperialista országok eszközeire sokszor nem a legkedvezőbb feltételek mellett is, másrészt az imperializmus is kénytelen bizonyos esetekben saját érdekében is alkalmazkodni ehhez a szükségszerűséghez. *Ez azonban semmi esetre sem jelenti az ellentmondás megoldását.* E gazdasági erők harca, az ellentmondás megoldása, amely az imperializmus létét aláásó ellentmondásrendszer szerves része, végső soron az imperializmus hanyatlásának, pusztulásának irányában hat. Az angol monopoltőke, minél inkább törekszik a gyengébb országok kizsákmányolásán alapuló gazdaságpolitikájának, ezek érdekeivel ellentétes gazdasági és politikai törekvéseinek erőszakolására, s minél kevésbé számol a volt gyarmati országok érdekeivel és szükségleteivel, a reakció annál erősebbé válik, a volt gyarmati országok annál inkább kényszerülnek érdekeik hathatós védelmére, annál gyorsabb lesz az imperializmus befolyásának és pozícióinak gyengülése és elvesztése. Lényegében a Nemzetközösség eddigi fejlődését és jövőbeni sorsának alakulását elsősorban ezen ellentmondás fejlődése határozza meg. *Az, hogy a Nemzetközösség mai formájában a második világháború után a felbomlás tendenciáját mutatta, az angol imperializmus gyengülésének szoros velejárója, szerves része.*

Az angol gyarmatbirodalom felbomlása, s ami ennek csupán megnyilatkozása, a Nemzetközösség bomlási folyamata, a második világháború után igen súlyos gazdasági és politikai következményekkel járt Angliára. Mint már láttuk az előzőekben, az angol gazdaság külső hagyományos gyarmati egyensúlya ennek következtében megbomlott és ez végeredményben fontos tényező volt az angol gazdaság egész második világháború utáni lassú fejlődésében és más imperialista országokhoz való viszonylagos lemaradásában is. Jól következtethetünk a gyarmatok

elvesztésének jelentőségére Roy Harrod angol burzsoá közgazdász tömör megfogalmazásából: „Az angol gazdaság és életmód alapvetően függött azoktól a pozícióktól, amelyeket évtizedeken és valójában évszázadokon keresztül a tengerentúli piacok kifejlesztésével és a tengerentúli beruházások kiterjesztésével kiépített."[56]

A bomlási folyamat ellenére azonban a volt gyarmatokon az angol monopóliumok pozíciói, így a gazdaság külkereskedelemtől való erőteljes függése, a világpiaci ingadozásainak való kiszolgáltatottság, a fizetési mérleg általános és krónikus deficitje, a helyi valuták megszilárdításának különböző problémái stb., a függetlenség kivívása után *az angol imperializmusnak még viszonylag sokáig lehetővé teszik, ha módosult formákban is, a közvetlen, a külkereskedelmi és a valutáris kizsákmányolás rendszerének fenntartását.*

V. AZ ANGOL BELPOLITIKAI RENDSZER

Angliában és külföldön egyaránt elég széles körökben élnek bizonyos illúziók Anglia politikai berendezkedésével kapcsolatban. Egyesek Angliát a „demokrácia mintaképének" tekintik. Anglia az az ország, ahol a parlamenti rendszer a legrégibb múltra tekinthet vissza és szerintük az idők során ezt állandóan tökéletesítve a demokrácia magasabb fokát érte el, mint a világ bármely más országa. A valóságban Anglia népe a történelem során kétségtelenül kivívott számos polgári szabadságjogot, azonban ha alaposabban megvizsgáljuk az angol állam felépítését és működését, azt látjuk, hogy sokat emlegetett osztály feletti jellege ellenére a monopoltőke állama és *a felszíni demokratikus formák mögött lényegében az államgépezet a monopoltőke érdekeit és akaratát szolgálja.*

1. Anglia államrendszere

A mai angol állam kialakulása történelmi előzményének végső soron *az angol polgári forradalom tekinthető, amelyet a burzsoázia és az arisztokrácia közötti sajátos kompromisszum zárt le.* Engels: „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. műve angol kiadáshoz írt előszóban a következőket mondja e kompromisszumról: „Az új kiindulópont a kompromisszum volt a feltörekvő burzsoázia és az azelőtt feudális nagybirtokosok közt. Az utóbbiak, bár akkor is, mint ma, arisztokráciának nevezték őket, már régen útban voltak, hogy azzá legyenek, amivé Lajos Fülöp csak sokkal később lett: a nemzet első burzsoájává... Az angol arisztokrácia VIII. Henrik óta nemcsak, hogy nem gördített akadályokat az ipari fejlődés útjába, hanem ellenkezőleg, iparkodott hasznot húzni belőle. És a nagybirtokosok egy része, hasonlóképpen gazdasági és politikai indokokból, mindig hajlandó volt arra, hogy együttműködjön a finánctőke és ipari burzsoázia vezéreivel."[57]

[56] Roy Harrod: The British Economy. Mc Graw-Hill Book Comp. 1963. 10. old.
[57] Marx–Engels: A történelmi materializmusról. Szikra, 1949. 61. old.

A kompromisszum következtében a polgári forradalom után számos feudális intézmény, bár tartalmában és formájában az idők folyamán jelentősen módosult, fennmaradt és beépült az angol monopoltőkés állam rendszerébe. Ilyen elsősorban *a királyság intézménye*, amelynek azonban ma már nincs jelentős szerepe az angol politikában.[58]

A monarchia mellett fennmaradt, mint a törvényhozás reakciós szerve a Lordok Háza is, amelynek tagjait nem választják, hanem a tagság a nemesi címmel együtt öröklődik. Anglia e középkori, feudális intézmény fennmaradása tekintetében szintén egyedülálló az iparilag fejlett tőkésországok között.

Jelenleg a Lordok Házának 868 tagja van, köztük 2 érsek és 24 püspök. A tagok közül 300-nak családja több mint 100 éve, s 200-nak családja több mint 150 éve tagja a Háznak. A tagok fele azonban e században kapta nemességét. A tagok $^1/_3$-a vállalati igazgató, s együttesen 1200 igazgatói tagsággal rendelkeznek. Az angol nagytőke szinte valamennyi vezető családja képviselve van közöttük.

E feudális intézmények fennmaradása azonban nemcsak puszta formalitás. A monarchia és a Lordok Háza adott esetben eszközként szolgálhat a politikai életbe való közvetlen beavatkozásra is. A királynőnek a törvények erre számos lehetőséget biztosítanak. Pl. minden egyes törvényt, amelyet a parlament jóváhagy, alá kell írnia. Joga van a kormány tanácskozásai napirendjének meghatározására, joga van mindenről informálódni, minden kinevezést megvétózni stb. Nyilvánvaló, hogy ha ténylegesen haladó erők kerülnének uralomra Angliában, a monarchia egyik fontos eszköz lenne a reakció kezében az ellenük folytatott harcban. Ugyanez vonatkozik a Lordok Házára is. Ennek jogkörét ugyan a tömegek nyomására többször megnyirbálták, ma már törvényeket nem hozhat, de „késleltetési joga" van a törvényjavaslatokkal kapcsolatban (egy évig halogattathatja bármely törvény végrehajtását). Ennek jelentősége viszont igen nagy, s lehetőséget ad az uralkodó osztályoknak manőverezésekre (pl. államosítások esetén). Ezért nevezi a haladó irodalom az „obstrukció házának".

Angliának nincs írott alkotmánya. Azt tulajdonképpen egy egész sor törvény (Magna Charta, Bill of Rights, Habeas Corpus, Parliament Act stb.) és jogszokás helyettesíti, amelynek egy része még a XI. századból származik.

Az „angol demokráciával" kapcsolatos illúziók különösen az alsóház szerepével és a választási rendszerrel kapcsolatban domborodnak ki. Ami a választási rendszert illeti, a valóságban nem túlzás azt állítani, hogy *a burzsoá demokráciák választási rendszere közül az egyik legreakciósabb az angol.* Ez jórészt az 1867-es Reform Törvényen alapszik. Ekkor tették meg ugyanis az első lépést az általános választójog bevezetése érdekében, amelyet azonban csak 1928-ban sikerült minden huszonegy éven felüli állampolgár számára kiharcolni. *A rendszer lényege az, hogy egy választási körzetben az a jelölt kapja meg a mandátumot, aki viszonylag a legtöbb szavazatot kapja.* Ha pl. 3 jelölt indul, s kettő fejenként 10 000 szavazatot kap, a harmadik pedig mondjuk 10 001-et, ez utóbbi nyeri el a mandá-

[58] Jelenleg Anglia uralkodója II. Erzsébet – „Isten kegyelméből az Egyesült Királyság és Észak-Írország, más királyságai és területei királynője, a Nemzetközösség feje és a Hit védelmezője."

tumot, függetlenül attól, hogy csak a szavazatok $^1/_3$-át kapta meg. Így nyerte meg pl. a konzervatív párt az 1951-es választásokat Angliában. Ekkor a konzervatívok 222 000 szavazattal kevesebbet kaptak, mint a munkáspártiak, s mégis parlamenti többségre tettek szert. Az ellenzéki szavazatok nem kerülnek országos összesítésre, ha töredékesek, elvesznek. Ezenkívül *minden jelöltnek 150 font óvadékot kell letétbe* helyeznie, ha a választásokon indulni akar, amelyet a kincstár javára elveszít, ha nem kapja meg legalább az összes szavazatok $^1/_8$-át az adott körzetben. Ez a rendszer rendkívül megnehezíti a kis pártok számára a parlamenti képviselet megszerzését.

Ilyen választási rendszer mellett érthető, hogy az alsóház összetétele messze van attól, hogy az a angol nép, az angol társadalom arculatát tükrözze.

A múlt század elején az angol alsóházban a földbirtokosok voltak túlsúlyban, ma elsősorban a tőkések és a finánccoligarchia képviselői. *Ennek ellenére az alsóház egyre csökkenő politikai hatalmat képvisel.* Az alsóház szerepe és jelentősége, amely még a múlt század közepén fontos politikai döntéseket és törvényeket hozott, különösen a múlt század végétől, a monopolkapitalizmus kialakulásával hanyatlásnak indult. *Ma valójában* — mint ahogy ezt haladó angol szerzők megállapítják — *„a kormány diktatúrája" érvényesül.*[59] A pártrendszeren keresztül a valóságban nem a parlament ellenőrzi a kormányt — mint ahogy ezt általában hangoztatják —, hanem fordítva, a kormány a parlamenti többséget. „Mint miniszterek alávethetők az alsóház ellenőrzésének, de mint pártvezérek abban a helyzetben vannak, hogy ellenőrizhetik ellenőreiket."[60]

A kormány „diktatúrája" kifejezésre jut abban is, hogy a miniszterelnöknek jogában áll bármikor feloszlatni a parlamentet. A kormány diktatúrájának az a következménye, hogy először cselekszik, s csak azután hagyatja jóvá lépéseit. (Pl. a második világháború után az első amerikai légi alakulatok Angliába érkezése.)

Antidemokratikus vonása az is az angol kormányzási rendszernek, hogy *a legfontosabb politikai és gazdasági kérdéseket érintő döntéseket nem a kormány, hanem a kabinet hozza, amely tulajdonképpen egy szűkebb testület a kormányon belül.* A kabinet a miniszterelnökön kívül általában a pénzügyminiszterből (Chancellor of the Exchequer), a Lordok Háza elnökéből, a külügyminiszterből, a belügyminiszterből, a hadügyminiszterből, a kereskedelemügyi miniszterből (President of the Board of Trade), valamint alkalmanként a különböző gazdasági ágak egyes minisztereiből tevődik össze.

Mindezek mellett azonban *formailag sincs az alsóháznak közvetlen ellenőrzési joga a közszolgálat, a fegyveres erők és a külügyek, tehát lényegében a legfontosabb államhatalmi szervek fölött.* Ez ideig azok az erőfeszítések, hogy a legfontosabb tárcák tevékenységének ellenőrzésére a parlamenten belül a képviselőkből bizottságokat hozzanak létre, mint az egyebütt szokásos, rendre meghiúsultak. A kormány ezeket korlátlanul irányítja és ellenőrzi.

A nagy monopóliumok érdekeinek érvényre jutását az állami politikában az államapparátus és a tőkés osztály közötti szoros, személyes összefonódás biztо-

[59] Harvey: A brit állam. Kossuth, 1960. 50—51. old.
[60] Lord Campion and Others: Parliament: A Survey. London, 1952. 26. old.

sítja. A nagy konszernek és trösztök képviselői igyekeznek megszerezni az államapparátus legfontosabb posztjait, a magasrangú közalkalmazottak pedig igen gyakran jutnak igazgatósági tagsághoz vagy egyéb pozícióhoz a legnagyobb társaságoknál. Rajtuk keresztül a City és a legnagyobb monopóliumok döntik el lényegében, hogy a kormány azokban a kérdésekben, amely érdekeiket érinti, hogy döntsön, milyen magatartást tanúsítson. Nyíltan fogalmazza meg a Statist c. folyóirat a monopóliumok és a politikai szervezetek viszonyát, amikor ezt írja: A társaságoknak „mióta a politikai döntések üzleteiket befolyásolják, a munkájuknak részévé vált, hogy informálódjanak, milyenek lehetnek azok a döntések, és hogy felhasználják befolyásukat és pénzüket, hogy a politikai szervezetek szimpátiáját megnyerjék társaságuk érdekeinek".[61]

2. Az angol kétpártrendszer

A kétpártrendszer Angliában viszonylag hosszú történelmi múltra tekinthet vissza. Kialakulása és fennmaradása az osztályviszonyok és az osztályharc sajátos fejlődésével függ össze, Anglia ipari és gyarmati monopóliumán alapult.

A kétpártrendszer az első világháború előtt az angol uralkodó osztályok két hagyományos pártjából, *a konzervatív pártból* (a tory-k utódai) *és a liberális pártból* (whig-ek utódai) állott.

A liberális párt a földbirtokosokkal szemben álló kereskedők, pénzemberek és városi polgárság pártja volt, amely az idők folyamán egyre inkább átalakult az ipari burzsoázia pártjává. Ideológiai alapjait legvilágosabban a „manchesteri doktrina" fejezte ki, a szabadkereskedelem, a szabadverseny hirdetése stb., amely a kapitalizmus felfelé ívelő szakaszában megfelelt az angol tőkésosztály legszélesebb rétegei érdekének.

A konzervatív párt kezdetben a földbirtokosok, arisztokrácia, a felső pénzügyi és kereskedő körök és az anglikán egyház felső köreinek pártja, az alkotmányos monarchia támogatója. *A két párt* (a liberális és konzervatív nevet az 1830-as reformmozgalmak idején vették fel) *lényegében a XVII. század végétől a XX. század elejéig egymást váltogatta a hatalmon.*

A kétpártrendszer alapja ebben az időszakban a földbirtokos arisztokrácia és az ipari burzsoázia közötti kompromisszum volt a kapitalizmus talaján. A két szemben álló párt között ez nem zárta ki az igen éles összeütközéseket, azonban ezek egyáltalán nem érintették a fennálló tőkés rendszer létét.

A múlt század végére, a XX. század elejére azonban Angliában is lényeges társadalmi változások mentek végbe. Erre az időre az ipari tőke uralmát a finánctőke uralma váltotta fel. A földbirtokosokkal összefonódott, gyarmati kizsákmányolásban érdekelt finánctőke főként a konzervatív pártba tömörült. A burzsoázia széles rétegei érdekeinek Anglia ipari hegemóniája megszűntével egyre kevésbé felelt meg a szabadkereskedelem hirdetése, ez a burzsoázia már egyre inkább a szabadver-

[61] Statist, 1964. május 1. 330. old.

seny korlátozásán fáradozott *és így az ezzel szemben álló konzervatívokhoz csatlakozott.* Ez a folyamat lényegében az első világháború időszakában lezáródott.

Ugyanakkor a számbelileg megnövekedett munkásosztály egyre szervezettebb erővé vált, politikai befolyása, jelentősége erre az időszakra erőteljesen fokozódott. A századfordulóra megértek a feltételei Angliában egy önálló munkáspárt létrejöttének. 1900-ban alakult meg az ún. Munkásképviseleti Bizottság (Labour Representation Committee), amelynek az volt a célja, hogy képviselőket juttasson a parlamentbe. 1906-ban sikerült parlamenti képviseletre szert tennie és felvette a Munkáspárt (Labour Party) nevet.

Az első világháború, az utána következő gazdasági nehézségek, politikai elégedetlenség kedvezőtlenül befolyásolták a Liberális Párt tekintélyét. (Ebben az időszakban a liberálisok voltak kormányon a koalíció vezetőiként.) *A munkásosztály széles tömegei, amelyek korábban a szakszervezeteken* (trade unionok) keresztül a Liberális Párt befolyása alatt állottak, az első világháború időszakában otthagyták a liberális pártot és csatlakoztak a század elején megalakult Munkáspárthoz. A Munkáspárt megerősödésében nem kis szerepe volt annak a fellendülésnek is, amely 1919—20-ban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének hatásaként az angol munkásmozgalomban is bekövetkezett.

Az első világháború időszakában a liberális párt ily módon végképp elvesztette befolyását a burzsoázia és a munkásosztály körében, kiszorult a kétpártrendszer gépezetéből és a helyét a Munkáspárt foglalta el.

Ennek a folyamatnak is azonban kompromisszum volt az alapja, mégpedig a monopoltőke és a munkásmozgalom opportunista, reformista jobbszárnya között. A Munkáspárt azért válhatott a kétpártrendszer részévé, mert jobboldali vezetői lényegében lemondtak a kapitalizmus felszámolásáról, programjuk nem mutatott túl a monopoltőkés rendszer bizonyos fokú megreformálásán. A konzervatív párttal szemben a kétpártrendszerben tehát a Munkáspárt sem jelentett olyan alternatívát, amely veszélyeztette volna a fennálló tőkés társadalmi rendet.

A monopoltőke és a munkáspárt jobbszárnya közötti szövetség természetesen nem zárja ki, hogy a két vezető párt között egyes esetleg lényeges kérdésekben ne lehetnének komoly ellentétek. Az osztályharc és az osztályellentétek alakulása természetesen nincs hatás nélkül a két pártra és azok viszonyára.

Az elmúlt évtizedek története azt mutatta, hogy a *két párt az angol imperializmus érdekeit érintő alapvető gazdasági és politikai kérdésekben lényegében azonos vagy igen hasonló álláspontot és magatartást tanúsított.* A két párt közötti különbség „nem alapvetően különböző politikában jelentkezik, hanem a hangsúlyok, az időzítés és a személyek különbözőségében".[62] Még ha a munkáspárti vezetés igen sokszor nem tekinthetett el a pártot támogató tömegek alapvető követelésétől és programjába, terveibe fel is vett néhány olyan célkitűzést, amelyek erőteljesebben sértették volna a tőkés osztály érdekeit, azok megvalósítását a monopoltőke gazdasági hatalmánál fogva mindig képes volt meghiúsítani. Az alapvető forradalmi feladatról, a tőkés társadalom alapjainak felszámolásáról való lemondás, lehetetlenné teszi a részkérdésekben, a „reformok" terén való je-

[62] Political Quarterly, 1964. április—június 121. old.

lentős előrelépést is. Ily módon azután nem véletlen, hogy a két pártnak közös „a célkitűzése, módszere, hűsége és hite".[63]

A kétpártrendszer ugyanakkor alkalmas arra, hogy a mindenkori ellenzéki párt jelszavaival kifogja a szelet más politikai, a ténylegesen ellenzéki erők vitorláiból és ily módon megakadályozza más pártok létrejöttét és megerősödését. A nagy propagandával megrendezett választási kampányok az árnyalati különbségek túlhangsúlyozásával, a választók viszonylag széles tömegeiben sokszor sikerrel keltettek olyan benyomást, hogy a két párt politikája alapvetően különbözik. Fontos tényező a két párt politikai egyeduralmában az is, hogy a szavazók többsége stabil szavazó, aki sokszor tradícióból és függetlenül a folytatott politikától hagyományos pártjára adja le szavazatát. Ily módon *a választási kampány elsősorban az ún. ingadozó szavazók megnyerésére irányul.*

> A kétpártrendszer tradíciói lényegében olyan nagyok, hogy jóformán az ország egész politikai berendezését meghatározzák, s az alkotmányt helyettesítő törvényekre, jogszokásokra is rányomják bélyegüket. Az egész parlamenti élet a két fő párt közötti megállapodásokon alapszik, amelyek hivatalosan a „kormányt" és az „ellenzéket" adják. A hivatalos ellenzéket messzemenő „türelemmel" kezelik, s véleményét a kormány minden fontos kérdésben meghallgatja. Egyes angol alkotmányjogászok szerint az alsóház munkájának legfőbb jellemvonása a kormány és az ellenzék közötti előzetes megállapodások a napirenden szereplő kérdésekben.[64]

A konzervatív párt az imperializmus kialakulásával az agresszív imperialista, kolonialista körök, a nagytőke legreakciósabb képviselőinek pártjává vált. A konzervatív pártból kerültek ki az angol imperializmus legjellegzetesebb képviselői: Disraeli, Chamberlain, Cecil Rhodes és Churchill.

A konzervatív párt programjai igen sokat beszélnek az „emberi szabadságról", az „egyén védelméről", a „személyiség teljes kifejlődéséről" stb. A „személyiségből", az „egyénből" kiindulva azonban a konzervatívok lényegében a „szabad vállalkozást", vagyis a magántulajdont, a társadalmi egyenlőtlenséget és kizsákmányolást védelmezik.

A konzervatív párt szervezeti felépítésének egyik lefőbb jellemvonása a párton belüli demokrácia teljes hiánya. Mint minden burzsoá pártban, különösen az általános választójog kiterjesztése után, amikor széles rétegek szavazatának megnyerésére volt szükség, s ennek érdekében területi pártszervezeteket kellett létrehozni — itt is félő volt, hogy a viszonylag széles rétegekre támaszkodó területi szervezetek szembefordulhatnak a monopoltőkés-nagybirtokos vezető rétegekkel. Olyan alapszabályokat kellett tehát kidolgozni, amelyek lehetetlenné teszik az alsóbb szervezetek beleszólását a pártvezetés kérdéseibe. *Ezért minden hatalmat a párton belül a pártvezér kezébe összpontosítottak.* Ő jelöli ki személyesen a párt kulcspozícióiban levő tagjait: a pártszervezet elnökét, a két alelnököt, a két tiszteletbeli pénztárost, a politikai bizottság (Policy Committee) elnökét

[63] John Strachey: Contemporary Capitalism. 166. old.
[64] Jennings: Cabinet Goverment. London, 1951. 464. old.

és két helyettesét stb. *Az évi pártkonferencia határozatait csak tanácsnak kell tekintenie*, ezek semmire sem kötelezik.[65]

A konzervatív párt 640 helyi társaságból áll, amelyek választási körzetenként szerveződnek és nemzeti szövetséggé egyesülnek. A párt politikájának kialakításában fontos szerepük van az angol konzervatív kluboknak is. Legnagyobb jelentőségű ilyen konzervatív klub az ún. Carlton-klub Londonban. Külön szervezete van a párt parlamenti csoportjának, az ún. „1922-es bizottság", amelynek tagjai a párt összes alsóházi képviselői. A konzervatív párthoz tartozik a konzervatív nők társasága, az ifjúsági szervezetek és egyéb szervek.

A kétpártrendszer egyik pártja sem homogén. A konzervatív pártnak, amellett, hogy az uralkodó osztályok gyakran bizonyos kérdésekben élesen szemben álló rétegeit tömöríti, vannak szép számmal kispolgári, sőt munkás tagjai, s főleg választói is. A munkáspártban a munkásarisztokrácia és szakszervezeti bürokrácia mellett akadnak kis- és középtőkések is. Ezeknek érdekei gyakran ütköznek össze, ami a frakciók, áramlatok állandó társadalmi gyökere.

Az azonban, hogy egyik vagy másik pártban a hivatalos pártvezetés milyen álláspontot foglal el a különböző politikai kérdésekben, mégsem függ mechanikusan a kialakult erőviszonyoktól, jóllehet ezek hosszú távon elkerülhetetlenül utat törnek maguknak.

Az angol kétpártrendszer sajátos struktúrája miatt ugyanis — kivételes esetektől eltekintve, amikor az ellentétek a pártban már igen élesek — *a különböző áramlatok vezető politikusai nem állnak ki következetesen a hivatalos pártvonaltól eltérő nézeteik mellett.* Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy a képviselőjelöltek állítása a pártvezetés jóváhagyásával történik, s ha egyes politikusok véleménye a pártvezetők álláspontjától eltér, nincs sok remény újraválasztásukra. Saját zsebükből ugyanis rendszerint nem tudnák előteremteni a nagy propagandaköltségeket. Másrészt nem kapnak hivatalt sem a pártban, sem az államapparátusban.

Az angol kétpártrendszer mindkét „tagjának" keretein belül ma is több, a hivatalos pártvonaltól eltérő politikai nézeteket hirdető csoport tevékenykedik.

A konzervatív pártban a legismertebb az ún. „régi" s az „új" konzervatív szárny. Az első az angol uralkodó osztályok legreakciósabb, a gyarmati kizsákmányolás régi formáihoz leginkább ragaszkodó elemeit tömöríti. A másik az új helyzetnek megfelelően igyekszik átszervezni a pártot. Egyetért a munkáspárti kormány által 1945 és 1951 között bevezetett szociális reformok egy részével. E csoport főbb képviselői: E. Heath, R. Maudling, Jan Macleod, R. A. Butler stb.

Az angol Munkáspárt legfőbb társadalmi bázisát tulajdonképpen az a munkásarisztokrácia képezi, amelynek kialakulása szorosan összefüggött Anglia ipari, majd később gyarmati monopóliumával. A gyarmatok kizsákmányolásából eredő hatalmas élősdi jövedelmek lehetőséget adtak az uralkodó osztálynak, hogy a munkásosztály viszonylag szélesebb rétegét jobban megfizessék (magasabb bérekkel, szociális juttatásokkal stb.), *s ha kis mértékben is, de részesévé tegyék a gyarmatok kizsákmányolásának, ezáltal objektíve szövetségeseikké is a gyarmati népek és a munkásosztály más rétegei elleni harcban.*

[65] R.T. Mackenzie: The British Party System. London, 1952.

Lenin ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy „az elnyomó nemzet munkásai bizonyos mértékig részt vesznek saját burzsoáziájukkal együtt az elnyomott nemzet munkásainak (és néptömegeinek) kifosztásában, s hogy az elnyomó nemzetek munkásait az iskola is, az élet is mindíg az elnyomott nemzetekhez tartozó munkások megvetésének vagy lekicsinylésének szellemében neveli".[66]

Ez a folyamat Angliában viszonylag korán megkezdődött, közismert, hogy *a világon először Angliában született meg az első széles, valóban tömegméretű, politikai jelleget öltött forradalmi proletármozgalom, a chartizmus*, amely az uralkodó osztályokat egész sor engedményre, reformokra kényszerítette. Ez a mozgalom azonban vereséget szenvedett, s tíz évvel a Chartista Mozgalom harmadik nagy fellendülése után, 1858-ban, Engels egyik Marxhoz intézett levelében már így ír: „Az angol proletariátus a valóságban egyre inkább elpolgáriasodik, s hogy ez »a valamennyi nemzet között legpolgáribb nemzet« nyilván odáig akarja vinni a dolgot, hogy a burzsoázia mellett legyen polgári arisztokráciája és polgári proletariátusa olyan nemzetnél, amely végig zsákmányolja az egész világot, ez mindenesetre bizonyos fokig a *dolgok természetéből következik.*"[67]

A második világháború után a gyarmati rendszer felbomlásával, *a gyarmati eredetű jövedelmek viszonylagos csökkenésével e rétegek megfizetéséhez ugyan az angol monopoltőke anyagi bázisa bizonyos mértékig szűkült, azonban ezek a hazai monopolista extraprofittal együtt még ma is elegendő anyagi alapot jelentenek egy viszonylag nagyszámú munkásarisztokrácia fenntartásához.* A munkásarisztokrácia természetesen csak a jobboldali vezetés társadalmi bázisát képezi. *A Munkáspártot támogatják azonban az angol munkásosztály széles tömegei is.* A párt tagjai és vezetői zömben munkásokból és alkalmazottakból, az értelmiség bizonyos rétegeiből és kisebb mértékben a kis- és középburzsoázia egyes képviselőiből kerülnek ki.

A Munkáspárt szervezeti felépítése hasonló a burzsoá pártokéhoz. Ez következik abból, hogy hasonlóan a konzervatívokhoz, a centralizált jobboldali vezetésű párt a választásokon a szavazatok nagy többségét kell, hogy megszerezze. *A munkáspárt kollektív és egyéni tagokból áll. A kollektív tagok: a szakszervezetek jelentős többsége, a szövetkezeti párt, a Fábiánus Társaság és egyéb kisebb szervezetek. Egyéni tagjai csak 1918 óta vannak és ezek választási körzetek szerint szervezett alapszervekbe tömörülnek.* A párt tagjainak a zöme a kollektív tagokból kerül ki. A párt mintegy 6,3 millió tagjából 5,5 millió a kollektív tagok száma. A párt vezetésében is igen nagy a kollektív tagok, különösen a szakszervezeti bürokrácia befolyása.

A Munkáspárt programjáról és politikájáról az évente összehívott Konferencia dönt. Ez választja meg a párt *Végrehajtó Bizottságát*, amely 25 tagú. Ebből 12 tagot szakszervezetek jelölnek, egy tagot a Fábiánus Társaság. Hét tagot jelölnek a helyi pártszervezetek. Öt helyet a VB-ben a nők részére tartottak fenn, akiket a teljes Konferencia választ.

A Munkáspárt sem homogén, a párton belül is különböző csoportok, frakciók tevékenykednek. Annak ellenére, hogy a csoportok között a határok álta-

[66] Lenin Összes Művei. 23. kötet. Szikra. 1951.
[67] Marx—Engels: Válogatott levelek. Szikra, 1950. 122. old.

lában elmosódnak és lényegében egyik sem szervezett, *három főbb csoportosulást különböztethetünk meg: a jobbszárnyat, a balszárnyat és a centrumot.*

A legerősebb és legbefolyásosabb csoport a jobboldal. A kezében van a párt vezetése. Magára vállalta az angol monopoltőke érdekeinek szolgálatát, az imperialista rendszer szilárd és nélkülözhetetlen alkotó részét képezi Angliában. *Az utóbbi években azonban bizonyos fokú balratolódás figyelhető meg Angliában.* Ez lényegében az angol gazdaság nehézségeire, az angol imperializmus nemzetközi befolyásának csökkenésére és ennek következményeire, az angol békemozgalom erősödésére vezethető vissza. A balszárny bizonyos fokú erősödése mellett ez megmutatkozott abban is, hogy a jobbszárnyon belül differenciálódás ment végbe, és azon belül is a viszonylag baloldali elemek kerültek előtérbe. Erre utalt az is, hogy a szélsőségesen jobboldali H. Gaitskell halála után az ugyancsak szélsőségesen jobboldali G. Brown-nal szemben *Harold Wilsont választották meg pártvezérré, aki a jobbszárnyon belül viszonylag baloldalinak számított. Wilson megválasztását támogatta a centrum és a baloldal is.*

A *centrum* lényegében liberális reformprogramnak a kapitalizmus keretein belül való megvalósításáért lép fel. Támogatja Angliának a NATO-hoz való kapcsolódását, de általában helyesli a két rendszer békés egymás mellett élésének politikáját. Főbb képviselőik: Richard Crossmann és Emmanuel Shinwell.

Viszonylag gyenge, de *növekvő befolyású csoport a balszárny.* Politikailag nem egységes és szervezetlen. Ideológiája lényegében a marxizmustól egészen a polgári reformelméletekig terjed. Képviselői általában a szocializmus megvalósítását tekintik programjuknak, bár a szocializmushoz vezető útról igen eltérő és sokszor homályos elképzeléseik vannak. Külpolitikában a békés egymás mellett élés, a Szovjetunióval és a szocialista országokkal való jó viszony és együttműködés mellett állanak. Főbb képviselői: Conny Zilliacus, Michael Foot, Sydney Silverman.

Egyes szakszervezetekben a baloldali erők befolyása nagy és számos esetben szembekerülnek a munkáspárt hivatalos vezetésével.

Az 1924 óta eltelt 4 évtizedben felváltva a konzervatív párt és a Munkáspárt tartotta kezében Anglia kormányzását. Ebben az időszakban alig 9 év kivételével a konzervatívok voltak kormányon.

A Munkáspárt először 1924-ben került kormányra, amikor a konzervatívok jóváhagyásával a Munkáspárt kapott kormányalakítási megbízatást, bár a párt a parlamentben kisebbségben volt. Az angol történelemben az első labourista kormány alig 9 hónapig volt uralmon. 1929-ben ismét munkáspárti kormány került hatalomra, miután a választásokon a legtöbb szavazatot a Labour Party kapta. Ekkor két évig volt kormányon, s megkönnyítette az angol burzsoázia számára, hogy átvészelje a kapitalizmus eddigi történetének legmélyebb gazdasági válságát. A labourista vezetők egyrészének nyílt árulása következtében a Munkáspárt 1931-ben kettészakadt. A jobbszárny Mac Donald miniszterelnök vezetésével megalakította a rövid életű Nemzeti Munkáspártot, a balszárny Henderson vezetésével a tömegek hangulatához igazodva magáévá tette a „termelőeszközök társadalmi ellenőrzésének", különféle szocialista reformok bevezetésének követelését, s igyekezett megtagadni minden közösséget az előző két munkáspárti kormánnyal. E bal-

oldali követelések lehetővé tették, hogy a Munkáspárt ismét helyreállítsa régebbi tekintélyét a tömegek előtt. Ehhez hozzájárult az is, hogy az angol tömegek, amelyek szemében a második világháború előtt a konzervatív párt volt Anglia „kormánypártja", a konzervatívokat tették felelőssé mindazokért a megrázkódtatásokért, amelyek az angol népet abban az időszakban érték, s azért a külpolitikáért, amely lehetővé tette a német imperializmus számára az angol népnek is oly sok szenvedést hozó második világháború kirobbanását.

Erre vezethető vissza a Munkáspárt 1945-ös választási győzelme. A Munkáspárt jelentős parlamenti többséget kapott olyan, az angol tömegek előtt igen népszerű jelszavak hirdetése révén, mint: belpolitikai téren az ország szocialista átalakítása, a külpolitikában pedig a Szovjetunióval való baráti együttműködés fenntartása. Meglett volna tehát a lehetőség arra, hogy régebbi és 1945-ös ígéreteit parlamenti úton valóra váltsa.

A munkáspárti kormány ugyan 1945-ös hatalomra jutása után viszonylag jelentős reformokat hajtott végre (államosítások, egy sor gazdasági és szociális intézkedés), *azonban ezek nem jelentették az ország szocialista átalakulását és lényegében nem gátolták az angol monopoltőkét abban, hogy viszonylag zökkenőmentesen vészelje át a rekonstrukció időszakát.* Az a tény, hogy sok volt munkáspárti vezető is bekerül az államapparátusba, megosztozott a konzervatívokkal az államigazgatás és az államosított vállalatok zsíros állásain — az államhatalom jellegén mit sem változtatott.

A munkáspárti kormány külpolitikai téren nemcsak hogy nem váltotta be ígéreteit, hanem maga kezdte meg a fegyverkezési politikát és az Egyesült Államok reakciós köreivel együttműködve rakta le a hidegháború alapjait.

A Munkáspárt ilyen politikája a választók széles rétegeiben okozott kiábrándulást és ez csak a konzervatívoknak kedvezett. A konzervatívok néhány hatásos választási ígérete (a népszerűtlen jegyrendszer megszüntetése, adók csökkentése, a teljes foglalkoztatottság fenntartása stb.) ily módon elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy szavazóik számát növeljék és 1950 után, amikor a Munkáspárt csak csekély parlamenti többséget ért el, 1951-ben az újra kiírt választások után 26-tal több képviselőt küldjenek a parlamentbe, mint a Munkáspárt. *A Munkáspártban a vereség után erősödő belső harcok kezdődtek, a pártvezetés egysége megbomlott, amelyet lényegében egészen 1963-ig nem sikerült helyreállítani.*

A pártvezetés a legjobboldalibb elemek kezébe került és ez képtelen volt olyan programot kidolgozni, amely vonzó alternatívát jelentett volna a konzervatívokkal szemben. A soron következő két választáson 1955-ben és 1959-ben a Munkáspárt szavazóinak és mandátumainak száma tovább csökkent. A Munkáspárt 1959 őszén megnyerhette volna a választásokat. A konzervatív párt 1956-ban s az ezt követő években elvesztette népszerűségét az angol tömegek előtt. A konzervatívok szégyenteljes szuezi agressziója, a nyugatnémet újrafelfegyverkezést támogató tory-politika, a lakbérek felemelése, s az angol monopoltőke érdekeit szolgáló egyéb intézkedések miatt az 1959. októberi választásokat megelőző néhány hónappal a konzervatív kormány még nem merte kiírni az új választásokat. A helyzetet azonban a Munkáspárt ideológiai és politikai gyengesége miatt nem tudta kihasználni.

Bizonyos fordulópontot jelentett a Munkáspárt számára az 1963-as év. 1963 elején meghalt H. Gaitskell, a munkáspárti jobboldal tipikus képviselője. Helyére *a párt élére*, a jobbszárnyon belül baloldalinak számító *Harold Wilson*, közgazdász, az 1945 utáni munkáspárti kormány volt kereskedelemügyi minisztere *került*. A közelgő választásokra való tekintettel a legfőbb feladat volt tompítani a párton belüli ellentétek élét és helyreállítani a párt egységét. Az ügyes kompromisszumos politikus ezt sikerrel megoldotta. Ugyanakkor 1963 a konzervatívok számára a súlyos csapások éve volt. 1963 januárjában megszakadtak a Közös Piacba való belépésről szóló brüsszeli tárgyalások, amelyekre a konzervatív politika talán túl sokat tett fel. Az év elején rekordmagasságot ért el a munkanélküliség és a kormánynak súlyos erkölcsi tekintélyveszteséget jelentett a Profumo-botrány. Nem sokat segített a helyzeten H. Macmillan lemondása, akit a miniszterelnöki székben Sir Alec Douglas-Home követett.

A Munkáspárt 1963-ban a scarborough-i évi konferenciáján *új programmal* lépett fel. *A program a Munkáspárt és a „technikai forradalom", a tudomány eredményeinek jobb ipari felhasználását, az angol gazdaság korszerűsítését tűzte zászlajára.* Amellett, hogy teljes egészében elfogadható a monopoltőke számára, a Munkáspártnak különösen az értelmiség részéről szerzett támogatókat.

Ilyen előzmények után *1964 októberében* néhány vonzó választási ígéretével (nyugdíjak felemelése, a telekspekuláció megakadályozása, oktatási reformok, külpolitikai téren a többoldalú atomütőerő elvetése stb.) *a Munkáspárt, ha csekély parlamenti többséggel is, kormányra került.* A választásból a fő tanulság, amit levonhatunk a Munkáspárt számára, hogy eltekintve a pártegység helyreállításától és a konzervatívok kudarcaitól, *győzelmét bizonyos fokú bal felé való elmozdulásának köszönheti, a problémák annak a reálisabb megközelítésének, amely a monopoltőke érdekei mellett fokozottabban veszi figyelembe az egész angol gazdaság és társadalom érdekeit.* Az angol választók állásfoglalásukkal azt is demonstrálták, hogy érzik, Anglia problémáinak megoldását bal felé kell keresni.

A Munkáspárt ideológiája sohasem volt egységes, azonban akár a tradeunionizmus, akár a fábiánizmus köntösében jelentkezett, lényegében reformizmus volt. Az angol labourista vezetők zöme a marxizmussal kezdettől fogva szembefordult. A párt ideológiája természetesen az idők folyamán a körülményeknek és követelményeknek megfelelően állandóan módosult.

A második világháború utáni jobboldali munkáspárti ideológia logikáját nagy vonalakban a következőkben lehetne felvázolni. A második világháború utáni időszakban szerintük a tőkés rendszer nagymértékben átalakult. A kapitalizmus ma már nem az, ami 100 évvel, vagy 20 évvel ezelőtt volt, megváltozott a természete, mint Crosland, egyik híres munkáspárti ideológus állítja; ma már nem létezik „az individualizmus és versengés bálványozása", „még a tőkés osztályon belül is . . . az individualizmus imádatát elfoglalta a közös munkának és a csoportos tevékenységnek a pozitív kultusza", eltűnt a kizsákmányolás az ún. „jóléti társadalomban", megszűnt a jövedelemelosztás igazságtalansága.[68] A kizsákmányolással együtt megszűnt az osztályharc, helyét az „osztályok közötti társas viszony" váltotta fel.

[68] C. A. R. Crosland: The Future of Socialism. 1956. 64. old.

A kapitalizmusnak ez az átalakulása a munkáspárti ideológusok szerint alapvetően a Munkáspártnak tulajdonítható. Ezt a folyamatot lényegében azok az intézkedések vitték végbe (az államosítások, az életszínvonal emelkedése, a munkanélküliség felszámolása, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló adópolitika stb.), amelyek végrehajtása a második világháború utáni munkáspárti kormánynak köszönhető. A munkáspárti kormányzással megszűnik az állam tőkés jellege is, ez ugyanis szerintük lényegében az osztályok feletti államot valósította meg. Egyes ideológusok szerint ez a társadalom már az ún. „demokratikus szocializmus", mégpedig demokratikus azért, mert tiszteletben tartja az „egyéni szabadságot", ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy nem törekszik a magántulajdon felszámolására, hisz különben is „a nagy vállalatok alapjában jó szolgálatot tesznek a nemzetnek."[69]

Az ilyen módon átalakult és tökéletesített tőkés rendszer azután szerintük nem szorul felszámolásra, belátható időn belül nem pusztul el, és ezért „a Munkáspárt akkor szolgálhatja legjobban az angol nép érdekeit, ha támogatja a megreformált kapitalizmus zökkenőmentes működését és a konzervatív pártnál hatékonyabban adminisztrálja ezt a rendszert."[70] *Az 1945-ös programban szereplő „szocialista" jelszavak helyett tehát a tőkés rendszer „tökéletes működésének biztosítása" lépett.*

S ebben hordja tulajdonképpen a Munkáspárt minden célkitűzése kudarcának magvát. Az angol gazdaság konkrét bajai végső soron mind a tőkés rendszerből fakadnak és ezek minden olyan orvoslása, amely a kapitalizmust nem tartja szükségesnek felszámolni, csak tüneti kezelést jelenthet és így csak korlátozott eredményekre vezethet.

Végeredményben ebben van az új program ellentmondása is. A modern tudomány követelményeinek megfelelően Anglia termelőeszközeinek fejlesztését sürgeti, erre keresi az eszközöket, ugyanakkor, amikor ezen az úton a legfőbb akadályt képező tőkés tulajdonviszonyokat változatlannak feltételezi. A program nem tűzi célul az állami szektor nagyobb arányú kiterjesztését, bár megállapítja, hogy „a gazdaság gyengélkedő régi szektorainak államosítása helyett a köztulajdont az ipar fejlődő pontjain kell felhasználni a feldolgozó iparban".[71] Gyakorlatilag az acélipar államosításán kívül, amelyet már az 1945 utáni kormány államosított, csak a konzervatívok reprivatizálták, nem tervezik a köztulajdon kiszélesítését. Az a homályos megfogalmazás is, hogy „újra kell definiálnunk a szocializmusunkat a tudományos kornak megfelelően", lényegében inkább a reformprogram tökéletesítésének szükségességére, mint a magántulajdon korlátozásának vagy felszámolásának valamiféle tervére utal.[72]

Valamennyi párt közül *Nagy-Britannia Kommunista Pártja rendelkezik olyan programmal, amely képes lenne megoldani Anglia gazdasági és szociális problémáit, amely leginkább megfelel az angol munkásosztály és az egész angol nép érdekeinek.*

[69] Industry and Society. Labour Party kiadása. 1958.
[70] Emil Burns: A jobboldali labouristák elmélete és gyakorlata. Kossuth. 1963. 169. old
[71] The Guardian, 1963. október 4.
[72] Uo.

A párt 1920 derekán, 1919–20-ban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására kibontakozott nagy forradalmi fellendülés idején, különböző szocialista csoportok egyesülésének eredményeként alakult meg. A kommunista párt már a megalakulási konferencián elhatározta, hogy csatlakozni kíván a Munkáspárthoz, annak egyik tagszervezeteként kíván működni s ezt többször kérte azóta is. A Munkáspárt jobboldali vezetése ezt minden alkalommal visszautasította.

Nagy-Britannia Kommunista Pártja volt mindenkor az az erő, amely határozottan szembenállott az angol imperializmus politikájával és tényleges alternatívát tudott felmutatni az imperialista politikát folytató pártokkal szemben. Programjának főbb célkitűzéseit a következőkben foglalhatnánk össze: A munkásmozgalom és a Munkáspárt balratolása, a békés egymás mellett élés, Anglia kilépése a NATO-ból, az amerikai támaszpontok felszámolása, atomfegyvermentes övezet Európában, meg nem támadási szerződés a NATO és a Varsói Szerződés tagállamai között, békeszerződés a két német állammal, a hadikiadások csökkentése, a bérek emelése, a munkanélküliség felszámolása, a nagy monopóliumok államosítása stb. A kommunista párt politikájában nagy szerepet szán a szakszervezeteknek, a Munkáspárt és az egész angol munkásmozgalom balra tolásában. Mint a kommunista párt programja megállapítja: „A szakszervezetek döntő erőt képeznek a Munkáspártban és minden progresszív lépés a szakszervezeti mozgalomban a baloldalt és a haladó tendenciákat erősíti a Munkáspárton belül."[73]

A kommunista párt taglétszámát tekintve (kb. 35 ezer fő) gyengének tűnik, politikai befolyása azonban ennél lényegesen nagyobb *és az utóbbi években mind a békemozgalomban, mind a szakszervezetekben nőtt a befolyása.*

A baloldali erők megnövekedése miatt az angol tőkés körök egyre gyakrabban adnak kifejezést nyugtalanságuknak. Attól tartanak, hogy a munkásság szervezeteinek élére új vezetők kerülhetnek, akik túlmennek az eddigi reformpolitikán és harcosabb, az angol munkásosztály igazi érdekeihez közelebb álló politikát hirdetnek majd meg. Ez pedig jelentős lépés lehet a szocializmus erőinek fejlődésében Angliában, melyre a feltételek általában kedvezőek.

A *munkásosztály* Nagy-Britannia dolgozó *lakosságának jelentős többségét alkotja,* erős szervezetei vannak, nagy harci tapasztalatokkal rendelkezik és gazdasági érdekeiért mindig bátran síkraszáll. *Az osztályharc gyakran éles formákat ölt. A gazdasági harcban hatalmas tömegek vesznek részt.*

A *szocializmus népszerű* az angol dolgozó tömegek előtt. A konzervatív és jobboldali munkáspárti vezetők mesterkedései ellenére az angol szervezett munkások számottevő rétegei körében rokonszenv él a szocialista országok, különösképpen a Szovjetunió iránt, s a békés versenyben elért eredményeinek nyomán ez tovább erősödik.

Az angol dolgozók békevágya, félelmük egy esetleges atomháború borzalmaitól, szembefordítja őket a háborús politikával. A bel- és külpolitikai kérdések szoros és nyilvánvaló összefüggése az angol dolgozók gazdasági helyzetével

[73] Einheit, 1963. 9. sz.

(fegyverkezési terhek, a szocialista országokkal folytatott kereskedelem stb.) egyre inkább összekapcsolja a gazdasági és politikai harcot egymással.

A gyarmatok feletti uralom kérdésében az angol imperializmus virágkorában sikerült a monopoltőkének — nemzeti érdekeire való hivatkozással — *a dolgozók túlnyomó többségét maga mellé állítani.* Ma jutnak még ugyan morzsák egyes munkásrétegeknek is, de az angol dolgozók széles tömegei a saját bőrükön érzik a gyarmati háborúk terheit, látják a gyarmattartó imperialista politika embertelenségét, mind gyakrabban fordulnak szembe ezzel.

VI. ANGLIA NEMZETKÖZI HELYZETÉNEK ÉS SZEREPÉNEK ALAKULÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN. ANGLIA KÜLPOLITIKÁJA

Anglia politikai szempontból ma is az Egyesült Államok után a második legjelentősebb imperialista nagyhatalom. Mint a legrégibb ipari országnak, nagy tapasztalatokkal rendelkező, szakmailag jól képzett munkásosztálya, mérnöki és tudósgárdája van. Jelentős gazdasági potenciálja, szétágazó gazdasági kapcsolatai alapján jelentős befolyása van a világpolitika alakulására. Anglia imperialista atomhatalom és az Egyesült Államok egyik legfontosabb európai szövetségese. Fontos szerepet játszik a NATO-ban és még ma is nagy befolyása van a nemzetközösségi országok politikájára.

A második világháború után a nemzetközi erőviszonyokban alapvető változások mentek végbe és ezek határozták meg Anglia világpolitikai helyzetének és szerepének alakulását is.

A második világháború utáni időkben az angol imperializmus — hasonlóan a többi imperialista hatalomhoz — a legfőbb veszélyt a szocializmus erőinek a megnövekedésében, a szocialista világrendszer létrejöttében látta. *Döntő feladatnak tekintették tehát a szocializmus visszaszorítását, terjedésének megakadályozását.* Churchill a hírhedt fultoni beszédében félreérthetetlen nyíltsággal fogalmazta meg az angol imperializmus második világháború utáni külpolitikájának erre irányuló programját: kapitulációra kényszeríteni a szocialista országokat, háborúval vagy háború nélkül a politikai, a gazdasági és katonai nyomás eszközeivel.

A *fultoni beszéd egyik elindítója volt a hidegháborúnak, az erőpolitikának, a fegyverkezési hajszának*, beleértve annak minden következményét. Az Egyesült Államok világuralmi célkitűzéseinek a támogatása volt ez, egy olyan világ megteremtésének programja, amelyben a kapitalizmus uralkodik, a vezető szerep a legerősebb imperialista hatalomé, az Egyesült Államoké, s amelyben a legfőbb szövetséges a brit imperializmus.

A második világháború után a szocialista és a kapitalista világrendszer közötti gazdasági, politikai és katonai erőviszonyok azonban a szocializmus javára változtak meg. Napjainkban már a szocializmus az emberiség fejlődésének mindinkább döntő tényezőjévé válik. Az egész imperialista rendszer világgazdasági és világpolitikai súlya viszont fokozatosan csökken.

Churchill fultoni beszéde tartalmazta az angol imperializmus európai politikájának fő célkitűzéseit is. Churchill e beszédében fogalmazta meg először az „európai egység" gondolatát, az „Európai Egyesült Államok" megteremtésének régi eszméjét, amely alatt azonban a nyugat-európai országok angol vezetés alatt álló egységének megteremtését értette.

A második világháborút közvetlenül követően az angol tőkés körök azt remélték, hogy Anglia, amely a háború után a második legerősebb tőkésállam volt, vezető szerepet játszhat majd Európában. Ők szorgalmazták elsősorban a brüsszeli egyezmény létrehozását, és mint ahogy Truman amerikai elnök emlékirataiból nyilvánosságra került, az Atlanti Szövetség létrehozásában döntő szerepet játszott Bevin, az Angol Munkáspárt akkori külügyminisztere. Az angol monopoltőke úgy vélte, hogy egy erős, egyesült Nyugat-Európa mint „harmadik erő" a világpolitikában, Angliával az élen, eredményesen ellensúlyozhatja majd a szocializmus előretörését, s ugyanakkor az amerikai terjeszkedést egyaránt. Közös erővel jobban megvédheti a fenyegetett helyzetben levő gyarmatbirodalmat és európai hegemóniája révén Anglia végérvényesen megszabadulhat a német versenytárstól. A nemzetközi erőviszonyok azonban az imperialista hatalmak között sem az angol imperialista körök elképzelései szerint alakultak. Mint az előbbiekben láttuk, Anglia a második világháború utáni második helyéről a világ ipari termelésében és exportjában a legutóbbi évekre Nyugat-Németország mögött a harmadik helyre szorult. A Közös Piac létrejöttével, amelyből Anglia kívül rekedt, egy olyan gazdasági egység jött létre Európában, amelynek ipari termelése jóval több mint kétszeresen felülmúlja Angliáét. *A Közös Piac*ban, amelybe belépését Anglia politikai szempontból európai hegemóniája biztosítása érdekében olyan fontosnak tartotta, *olyan erővel találja magát szemben, amelynek egyik tagja sem támogatja Anglia európai hegemóniájára való törekvését,* sőt éppen mind Franciaország, mind Nyugat-Németország, amely utóbbinak talpraállításában Anglia is tevékenyen részt vett, ez irányú törekvéseit keresztezik. Nyugat-Németország ma már az USA első számú szövetségese címért verseng Angliával. *Megingott Anglia „atommonopóliuma" is, európai imperialista versenytársai között,* hiszen Franciaország saját független atomerő létrehozására törekszik, míg Nyugat-Németország egyre erősebben követeli „az atomegyenjogúságot" elsősorban az Egyesült Államokra támaszkodva.

Anglia európai célkitűzéseit, amely szerint az Atlanti Szerződés és később a Közös Piac, az angolok vezette Nyugat-Európa és az Egyesült Államok szövetsége lett volna, a háború utáni időkben az Egyesült Államok, majd napjainkban egyre inkább elsősorban Franciaország és Nyugat-Németország húzza keresztül.

Anglia főbb világpolitikai célkitűzése közé tartozott a második világháború után a Brit Birodalom szétesésének megakadályozása, és Angliának a háború következtében ezen a területen megingott gazdasági, politikai és katonai pozícióinak a megszilárdítása. Azonban az angol imperializmus eme törekvése is kudarcot vallott.

Már a háború alatt egy sor dominiumon, mint pl. Kanadában, Ausztráliában, Új-Zélandon az amerikaiak jelentős pozíciókat hódítottak el az angoloktól. A há-

ború után közvetlenül az angol imperializmus minden erőfeszítése ellenére megkezdődött és gyors ütemben előrehaladt az angol gyarmatbirodalom felbomlása. Míg 1945-ben Anglia gyarmatain 432 millió ember élt, addig 1965 elejére ezek száma kb. 15 millióra csökkent. Ez azt jelenti, hogy míg 1945-ben 9 gyarmati lakos jutott egy anyaországi lakosra, addig 1965 elejére csak 0,3. A volt gyarmati országok a függetlenség kivívása után általában önálló külpolitika kialakítására törekedtek, s bár Angliával való kapcsolataik, ha különböző mértékben is fennmaradnak, számos kérdésben egységesen a többi új független állammal, sok esetben Anglia érdekeivel ellentétes álláspontra helyezkednek.

Az erőviszonyoknak Anglia rovására való eltolódása a két rendszer között, valamint a tőkés világrendszeren belül már *az 50-es évek végére külpolitikája átértékelésére kényszerítette az angol imperializmust.* Egyrészt erre az időre a Szovjetunió katonai ereje alapján nyilvánvalóvá vált az erőpolitika, a dullesi „brinkmanship" (a háborús szakadék szélén való táncolás) politikájának a kudarca, és mind a Munkáspárton, mind a konzervatív párton belül egyre erősebb volt az új, reálisabb külpolitika követelése. Ebben az időszakban jött létre Anglia nélkül a Közös Piac, ami nagy csapást jelentett az angol imperializmus európai célkitűzéseire. Világossá vált az is, hogy a gyarmati rendszer korábbi formában való fenntartása már lehetetlen. Jól jellemzi a New Statesman c. angol hetilap Anglia helyzetét ebben az időszakban: „A háború utáni történelmünk első évtizedeiben ez az ország az egymást követő munkás- és tory-adminisztrációk alatt a nagyhatalmi triumvirátusban való részvételünkből él. Jalta szellemét, amikor három ember szeletelte fel a földgolyót, még ápolták, ott ültünk a szuper-hatalmak számára fenntartott helyen és kizárólagos előjogokat igényeltünk, bár csökkenő, de kiterjedt saját speciális érdekszféránknak tekintett területeken. Ez a szakasz 1956-ban véget ért ... erőnk elégtelennek bizonyult egy kishatalom elleni korlátozott akció végrehajtására ... (utalás Szuezre). Macmillan azután újra értékelte szerepünket és egy új szakaszt vezetett be, amelyben Angliának hidat kell képezni Kelet és Nyugat között, valamint a szövetségen belül az Egyesült Államok és a kontinentális Európa között."[74]

Az angol külpolitika bizonyos fokú újra értékelése azonban nem jelentette azt, hogy az angol imperializmus lemond korábbi főbb célkitűzéseiről, ez csupán kísérlet volt az új erőviszonyokhoz való alkalmazkodásra, az azoknak megfelelő formák és utak keresésére. A kelet–nyugat közötti híd szerep propaganda célokon túlmenően lényegében a „nagyhatalmi triumvirátusban" való részvétel újrafogalmazása, az Egyesült Államok és a kontinentális Európa közötti hídképzés célkitűzése pedig az integrált Európával szembeni hegemónia-törekvés kifejezése. A következő idézet, amely ugyan Anglia háború utáni nagyhatalmi korszakának végét más időpontra teszi, azonban már utal ezen újabb próbálkozás kudarcára is. „Macmillan az utolsó brit miniszterelnök, aki életünkben jelentős befolyást gyakorol a világpolitikára. 1959-es moszkvai utazása egy olyan korszak végét jelzi, amikor egy brit vezető önállóan megpróbálhatta a nemzetközi fejlődés irányát alakítani."[75]

[74] New Statesman, 1964. november 20. 10. old.
[75] US News and World Report, 1963. október 21. 59. old.

Az angol uralkodó osztály képviselőinek többsége azonban nem akarta tudomásul venni azt a tényt, hogy a második világháború után „Anglia megszűnt elsőrendű világhatalom lenni".[76] *Jelentős olyan erők vannak Angliában, akik figyelmen kívül hagyva a valóság reális tényeit, élesen ellenzik a békés egymás mellett élés politikáját, a gyarmati országok felszabadító mozgalmának kíméletlen elnyomására törekednek stb.* A szűk látókörű reakciós politika, az angol uralkodó osztályok számára ugyan fájdalmas tények figyelmen kívül hagyása azonban elkerülhetetlenül az angol külpolitika további kudarcaihoz vezet. A tőkésországok uralkodó osztályai osztályérdekeik védelmében gyakran olyan utat választanak, amely meggyorsítja hanyatlásukat, pusztulásukat.

A két uralkodópárt — a Munkáspárt és a konzervatív párt — lényegében mindig hasonló módon közelítették meg az angol külpolitika alapvető kérdéseit. A Munkáspárt is elfogadta a második világháború után az angol monopoltőke érdekeit kifejező célkitűzéseket, sőt tevékenyen részt vett azok megvalósításában (a nemzeti felszabadító mozgalommal szembeni kegyetlen fellépés Nigériában, Malayában, Aranyparton stb.). A munkáspárti kormány volt a második világháború után egyike a szovjetellenes hidegháborús politika, a fegyverkezési verseny elindítóinak (és a NATO kezdeményezőinek). Jelenleg a munkáspárti kormány azok közé tartozik, amelyek minden különösebb fenntartás nélkül támogatják az amerikaiak agresszív dél-vietnami politikáját. A két párt külpolitikájában a különbségek inkább a hangsúlyokban, a módszerekben és a kiindulópontokban jelentkeztek.

Anglia uralkodó körei ugyanakkor részben az angol tömegek nyomására más álláspontra kényszerültek a szocialista országokat illetően, mint az amerikai vezető körök.

Anglia már 1950-ben, a vezető imperialista hatalmak közül elsőnek, a reális helyzettel számolva *elismerte a népi Kínát.* Ebben azon túlmenően, hogy félt Hongkong elvesztésétől, fontos tényezők voltak gazdasági, külkereskedelmi érdekei, valamint az ázsiai dominiumok, mindenekelőtt India véleménye. Az angol imperializmus, bár támogatta az USA-t a koreai háborúban, mégis igyekezett minél kisebb szerepet vállalni Koreában. Később, az *USA akarata ellenére részt vett a vietnami háború befejezésére irányuló eredményes megbeszéléseken, fellépett a szocialista országokkal kapcsolatos külkereskedelmi korlátozások csökkentése érdekében* stb. A Munkáspárt az utóbbi időben erőteljesebben követelte a kelet—nyugati kereskedelem és együttműködés kiszélesítését.

Az angol kormányok és pártok az utóbbi években viszonylag pozitívabban és reálisabban közelítették meg a béke és leszerelés kérdését, mint amerikai partnereik. Ennek magyarázata, hogy *Angliában igen erős a békemozgalom* és ettől egyetlen párt sem tekinthet el. Különösen erősen érvényesül hatása a Munkáspártban, a balszárnyon keresztül. Ennek tulajdonítható, hogy gyakrabban tapasztalhatunk Anglia részéről kezdeményezéseket a leszerelés területén, még ha ezek általában csak látszólagosak is. Másrészt a pártok hivatalos vezetése sokszor arra kényszerül, hogy kedvezően fogadjon bizonyos ilyen irányú javaslato-

[76] The Economist, 1959. március 7.

kat (pl. a Munkáspárt támogatja a különböző atomfegyvermentes övezetek gondolatát, a Rapacki-tervet stb.).

Jelentős eltérés van a két párt elképzeléseiben a katonai politikát illetően. A konzervatívok legbefolyásosabb hívei vagy az önálló angol atomütőerő, vagy kisebb mértékben a sokoldalú NATO-atomerő (MLF) mellett állnak. A konzervatívok szerint az önálló angol atomütőerő Anglia nagyhatalmi befolyásának egyik legfontosabb bázisa és feladása csökkentené nemzetközi befolyását (arra hivatkoznak, hogy nem vehettek volna részt a moszkvai atomcsendegyezmény megkötésében, ha nincs atomfegyverük). A Munkáspárt ezzel szemben kész lemondani az önálló angol atomfegyverről, és helyette a hangsúlyt inkább a hagyományos fegyverekre helyezi. (Ebben szerepet játszik az is, hogy a nemzeti felszabadító mozgalom elfojtásához inkább erre van szükség.) Elveti az MLF-t is, és helyette az ún. atlanti nukleáris ütőerőt (ANF) javasolja, amely a meglevő imperialista atomhatalmak nukleáris erejének egyesítését jelentené, amerikai vezetéssel, de bizonyos beleszólási jogot kapnának a felhasználásában a partnerek is. Míg az MLF hozzásegítené az NSZK-t az atomfegyverekhez, addig az ANF nem azt a célt szolgálja. A Munkáspárt az angol munkás- és békemozgalom nyomására ellenzi az atomfegyverek elterjedését, NSZK atomfelfegyverzését, de az angol monopoltőke sem nézné szívesen, ha legfőbb európai fegyvertársa atomfegyverekhez jutna. Érthető ily módon, hogy az ANF-re vonatkozó munkáspárti terveket a nyugatnémet kormány nem fogadta kedvezően.

Eltért a két párt koncepciója az utóbbi években Anglia európai politikáját tekintve is. Egészen a brüsszeli kudarcig a konzervatívok európai terveiket részesítették előnyben, míg a Munkáspárt inkább a nemzetközösségi kapcsolatokat hangsúlyozta. A két célkitűzés azonban az angol külpolitikában mindig szorosan összefonódott. A gyarmati pozíciók alapján európai hegemóniára való törekvés, vagy az európai hegemónia alapján a gyarmati uralom fenntartására irányuló elképzelések lényegében ugyanannak a politikának csak különböző kiindulópontját jelentik, a kettő csak hangsúlyban tér el egymástól. A Közös Piac-i tárgyalások megszakadása után egyébként ez a hangsúly a konzervatívoknál is visszatolódott a Nemzetközösség felé. Home miniszterelnök 1964. június 17-i alsóházi beszédében már azt fejtegeti, hogy a Nemzetközösségnek és ezen keresztül Angliának hidat kell képeznie az északi gazdag fehér nemzetek és a déli, szegény színes nemzetek között. „Ha valaki Anglia új szerepét keresi – mondotta –, ebben kell keresnie."[77] Az utóbbi időben mindkét párt részéről tapasztalhatók jelek ismét az európai orientáció erősödésére.

Mindkét párt külpolitikai programja mindenkor elsődleges hangsúlyt helyezett az angol–amerikai kapcsolatokra. Az angol–amerikai szövetség, amelyet ma is az angol külpolitika „vasabroncsának" tekintenek (a The Economist szavai), azonban mint minden imperialista szövetség, ellentétektől terhes, s szorosan összefügg a „szövetségesek" mindenkori érdekeivel, a közöttük kialakult erőviszonyokkal.

[77] The Economist, 1964. július 4.

A második világháborút közvetlenül követően az angol monopoltőkének szinte létkérdés volt az amerikai imperializmus támogatása. A szocializmus előretörése, másrészt ezzel szoros összefüggésben a gyarmati népek felszabadító harcának fellendülése olyan feladatok elé állította az angol uralkodó köröket, amelyekkel saját erőből nem tudtak volna megbirkózni. Anglia – mint láttuk – európai hegemóniáját is az Egyesült Államokra támaszkodva akarta biztosítani.

Az *Egyesült Államok* azonban a második világháború után európai befolyását igyekezett közvetlenül érvényesíteni és *nem sietett a Brit Birodalom szétesését megakadályozni, sőt az amerikai imperializmus maga is inkább elősegítette ezt a folyamatot azért, hogy megkaparintsa az „angol örökséget"*. Az amerikai vezető körök ugyan számtalanszor hangsúlyozták: „az Atlanti Szövetség alapja az angol–amerikai szövetség", a béke és a haladás elleni közös harcban, amelyben az amerikai imperializmus elsősorban saját hódító céljait tolta előtérbe, alig volt tekintettel brit szövetségeseinek külön imperialista érdekeire.

Elsősorban a Munkáspárt részéről az utóbbi időben erősödött az a törekvés, amely igyekszik a reális erőviszonyokat és a monopoltőke érdekeit összeegyeztetni. A valóságban azonban ezt nem lehet összeegyeztetni (malaysiai háború, az amerikaiak dél-vietnami akcióinak támogatása), s végső soron ez is elkerülhetetlenné teszi a munkáspárti külpolitika kudarcait.

Harmadik rész

Franciaország

Írta: *Fenyő Béla*

I. A FRANCIA IMPERIALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI ÉS FEJLŐDÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG*

A francia imperializmus kialakulásának megértése érdekében röviden vissza kell tekintenünk az imperializmust megelőző kapitalista fejlődés időszakára.

Az 1789. július 14-én kitört forradalom eredményeként az ország alkotmányos monarchiává alakult át, amelyet 1792-ben a forradalom balratolódása nyomán burzsoá köztársaság váltott fel. Az 1789–1794-i francia polgári demokratikus forradalom történelmi jelentősége abban áll, hogy ez volt *az első forradalom, amely a burzsoáziának az arisztokrácia felett aratott teljes győzelmével végződött.* Elsöpörte az ipar és a kereskedelem, a tőkés viszonyok fejlődésének útjában álló feudális gátakat, megszüntette a középkori rendet Franciaországban és hatalmas lökést adott egész Európában az abszolutizmus és feudalizmus elleni harcnak.

A burzsoázia, miután a jakobinusok „plebejus módszerekkel" a polgári forradalom feladatait megoldották, 1794 júliusában (thermidor) fellépett az őt uralomra juttató néptömegekkel szemben. *A polgári forradalom felfelé ívelése befejeződött, átadta helyét a burzsoázia termelőerőket előrevivő, ugyanakkor népellenes uralmának, amely Bonaparte Napóleon császárságába torkollott.* Az igazságos háborúk helyébe Napóleon hódító hadjáratai léptek. A forradalom és a háborúk alatti telek-, élelmiszer- és hadispekuláción meggazdagodott francia pénzarisztokrácia Napóleon császársága alatt *Európa és a világ meghódítására tört*, aminek a waterlooi vereség vetett véget.

A napóleoni háborúk időszakát lezáró és az *európai reakciót újjászervező bécsi kongresszus* (1814–15) *Franciaországban a monarchia restaurációjához vezetett. Az 1830-as júliusi forradalomban* a burzsoázia megerősítette győzelmét, és a francia monarchia burzsoá monarchiává alakult át. Az államhatalom ekkor a pénzarisztokrácia és a vele szövetkezett földbirtokosok kezében összpontosult, s a tulajdonképpeni ipari burzsoázia több mint fél évszázaddal a Nagy Francia Forradalom után még mindig csak a hivatalos ellenzék egy részét alkotta. Az *1848 februári forradalomban újra megszületett a köztársaság.* 1848 júniusában vívta meg a proletariátus első nagy ütközetét a burzsoáziával a hatalomért. A burzsoázia vérbe fojtotta a monarchia ellen őt támogató proletariátus felkelését és „... azonnal szakított a februári forradalom szociális ábrándjaival, minden köntörfalazás nélkül kihirdette a *polgári köztársaságot*, semmivel sem

* A tanulmány dr. Kőmíves Imre a Korunk kapitalizmusa II. kötetében megjelent tanulmányának felhasználásával készült.

többet, mint a polgári köztársaságot".[1] Az 1848. évi forradalom bevezetője volt az 1848–49. évi európai nemzeti függetlenségi harcok sorozatának és számos értékes tapasztalattal gazdagította a kibontakozó nemzetközi munkásmozgalmat.

A francia burzsoázia 1848 után a bonapartista Napóleon Lajost választotta meg köztársasági elnöknek, akit 1852-ben császárrá kiáltottak ki (III. Napóleon), a hatalom pedig a burzsoázia legreakciósabb és legagresszívebb köreinek kezébe került. A második császárság időszakában (1852–1871) Franciaország *gazdaságának fejlődése* meggyorsult. Az ipari termelés igen gyors ütemben fejlődött, megindult a termelés és a tőke koncentrációja, gyorsabb ütemet vett a mezőgazdaság fejlődése. Mindez a francia munkásosztály kizsákmányolásának fokozódásával párosult, ami nagyfokú társadalmi és politikai feszültséghez vezetett. A második császárság vezetői megrendült helyzetüket sikeres háborúkkal akarták stabilizálni.[2] E háborúk között legjelentősebb a második császárság bukásához vezető *porosz–francia háború* (1870–1871) volt.

A porosz seregek Sedannál megsemmisítő vereséget mértek a francia hadseregre. III. Napóleon vereségének hírére Párizsban forradalom tört ki, és *kikiáltották a köztársaságot*. A néptömegek elégedetlensége és az uralkodó osztályok árulása miatti elkeseredése 1871. március 18-án a 72 napig fennálló *Párizsi Kommün* megalakításához vezetett. A francia burzsoázia vérbe fojtotta az „eget ostromló" párizsi munkásság harcát.

Franciaország 1789 és 1871 közt a világ társadalmi harcainak „laboratóriuma" volt. Ezért is foglalkozott vele Marx és Engels oly sokat.

> „Franciaország az az ország – írta Engels –, amelyben a történelmi osztályharcokat, inkább mint bárhol másutt, mindig a döntésig végigharcolták, ahol tehát a változó politikai formák is, amelyek között ezek lejátszódnak és amelyekben eredményeik összefoglalódnak, a legélesebb körvonalakban domborodnak ki. Franciaország, amely a középkorban a feudalizmus központja, a reneszánsz óta az egységes rendi monarchia mintaországa volt, a nagy forradalomban összezúzta a feudalizmust, s a burzsoázia tiszta uralmát oly klasszikus módon honosította meg, mint egyetlen más európai ország sem. A feltörekvő proletariátus harca az uralkodó burzsoázia ellen itt szintén olyan éles formában lép fel, amely másutt ismeretlen."[3]

Ez a fejlődés szorosan összefügg a franciaországi osztályharc rendkívüli élességével, valamint azzal, hogy ebben a harcban a francia burzsoázia különféle csoportjai sokszor igen ellentétes magatartást tanúsítottak, amiben jelentős szerepe van a parasztság rendkívül nagy számának, valamint annak is, hogy Franciaországban nem jött létre a burzsoázia olyan politikai egysége, mint pl. Angliában. Elsősorban a francia munkásosztály erőfeszítése volt az, amely a

[1] Marx–Engels Válogatott Művek. I. kötet. Szikra, 1949. 137. old.

[2] III. Napóleon idején Franciaország részt vett a krími háborúban (1854–55), Olaszország miatt háborút viselt Ausztriával (1859), hadjáratot vezetett Szíria ellen (1860–61), részt vett Angliával együtt a Kína elleni háborúban (1856–58), majd (1860) elfoglalta Kambodzsát, 1863-ban részt vett a mexikói hadjáratban.

[3] Marx–Engels Válogatott Művek. I. kötet. Szikra, 1949. 223–224. old.

liberális burzsoázia ellenforradalmi beállítottsága ellenére 1830, 1848 és a Párizsi Kommün harcain keresztül az 1871 után megszilárdult politikai rendszer kialakulásához vezetett. Ezt széles körű burzsoá-demokratikus szabadságjogok jellemezték, továbbá a burzsoá parlamentarizmus, amelyet azonban egy reakciós-bürokratikus államapparátus egészített ki. A francia államapparátus az egymást követő köztársaságok és monarchiák, a nagy társadalmi és pártharcok közepette szinte töretlen épségben szolgálta a francia reakciót.

A XIX. század utolsó harmadában a kapitalizmus fejlődése Franciaországban is elérte imperialista szakaszát. *A francia imperializmus sajátosságai a francia uzsoratőkének a burzsoázián belüli nagy súlyával és szerepével, tradícióival függnek össze, aminek alapján Lenin a francia imperializmust uzsoraimperializmusnak nevezte.*

A hosszú történelmi múltra visszatekintő francia uzsoratőke volt a fő haszonélvezője a nagy francia forradalomnak, Napóleon hadjáratainak, amelyek a külföldi országok kifosztása által meggyorsították a tőkés felhalmozást. Az uzsoratőkésekből kifejlődött pénzarisztokrácia az első császárság bukása után is megőrizte gazdasági és politikai hatalmát. Marx elemzése szerint: „Lajos Fülöp alatt nem a francia burzsoázia uralkodott, hanem a burzsoázia *egyik csoportja*, bankárok, tőzsdekirályok, vasútkirályok, szén- és vasércbányák, valamint erdőségek birtokosai, a velük újból szövetségre lépett nagybirtok egy része — az ún. *pénzarisztokrácia.*"[4]

A francia nagytőkések az imperializmusra való áttérés időszakában tőkéik lényegesen nagyobb hányadát fordították *külföldi tőkebefektetésre*, mint az amerikai vagy a német burzsoázia. 1880 és 1913 között például a külföldön levő francia tőkebefektetések átlagosan évi 3%-kal, míg az anyaországi tőkebefektetések csupán átlagosan 1%-kal növekedtek.[5] Ennek következtében a külföldi tőkebefektetések összege nagyobb lett, mint a hazai tőkebefektetéseké.

1913-ban a külföldi francia tőkebefektetések 1,6-szorosát tették ki a hazai ipari és kereskedelmi állótőkének, s Franciaország szorosan Anglia mögött foglalt helyet a főbb imperialista államok tőkekivitelében.[6]

A francia tőkekivitel jellege is különbözött ebben az időszakban a többi fejlett tőkésország tőkeexportjától. Anglia pl. tőkeexportjának jelentős részét közvetlenül iparvállalatokba, ültetvényekbe, tehát a termelésbe fektette. A francia tőke viszont elsősorban mint *kölcsön és döntő részben mint államoknak nyújtott kölcsön* szerepelt. Élesen *elütött a francia és az angol tőkekivitel a területi megoszlás tekintetében is.* 1914-ben Anglia tőkeexportjának 47,4%-a a Brit Birodalomba, 20%-a az Egyesült Államokba és kb. 5—8%-a Európába irányult. Ellenben Franciaország tőkekivitelének területi megoszlása a következő volt: Európa 61,1% — (ebből egyedül Oroszország 25,1%), Latin-Amerika 13,3%, Franciaország tengerentúli területei 1,9%.[7]

A tőkekivitel előtérbe nyomulásában — az uzsoratőke tradícióin kívül — szerepe volt annak, hogy Franciaország viszonylag szegény volt nyersanya-

[4] Marx—Engels Válogatott Művek. I. kötet. Szikra, 1949. 117. old.
[5] G. P. Csernyikov. Ekonomika Francii. Moszkva, 1959. 11. old.
[6] Ua. 12. old.
[7] Herbert Feis: Europe the World's Banker. New Haven, 1930. old.

gokban (súlyosan érintette az országot az elzászi és a lotaringiai vasérc- és szénmezők elvesztése), s hogy a mezőgazdasági lakosság nagy száma és a parasztság szegénysége következtében viszonylag szűk volt a belső piac. Ezek a körülmények nem ösztönöztek nagyarányú hazai tőkebefektetésekre. A tőkekivitel favorizálásában szerepelhetett még 1848 és 1871 tapasztalatai alapján a burzsoáziának a munkásosztály számszerű növekedésétől való félelme is.

Az imperializmus korszakára való átmenet Franciaország esetében is összekapcsolódott a *gyarmati terjeszkedéssel. 1876 és 1914 között Franciaország elsőrendű gyarmati hatalommá vált, amelyet e téren csak Anglia előzött meg.* Az említett időszakban a francia gyarmatok területe 900 ezer km²-ről 10,6 millió km²-re, lakosságuk száma pedig 6 millióról 55,5 millióra emelkedett. *A francia gyarmatosítók hosszú ideig nem törekedtek a meghódított területek oly módon történő feltárására és kiaknázására, mint az angolok.* Ezt jelzi a gyarmatoknak a francia tőkekivitelben való rendkívül alacsony részesedése is. A gyarmatok korábbi közvetlen kirablását a nem egyenlő feltételek alapján folyó kereskedelem váltotta fel.

A múlt század utolsó negyedében Franciaországban is létrejött a *termelés és a tőke koncentrációja, és kialakultak a monopolszervezetek.* A monopóliumok itt is először a kohászatban, a nehéziparban és a tengeri hajózásban jelentek meg. Különösen nagy volt a banktőke koncentrációja. Erre az időszakra esett a nagy francia monopóliumok jelentős részének kialakulása.

A francia monopolkapitalizmus sajátossága volt, hogy a koncentráció foka alatta maradt az amerikai, az angol vagy a német monopolkapitalizmusénak. A XIX. század végén a francia ipari üzemek 94%-a az 1–10 munkást foglalkoztató üzemek csoportjába tartozott. Emellett széles kiskereskedői réteg alakult ki. A mezőgazdaságban – Angliával és Németországgal szemben – túlnyomó volt a kisbirtok; 1892-ben 5,7 millió mezőgazdasági üzem volt az országban.

Franciaországban tehát *az imperializmus kialakulásának időszakában jelentős volt a kispolgárság aránya, gazdasági és politikai súlya.* E kispolgárságnak viszonylag széles rétege kölcsöntőkéjének kamataiból, járulékokból élt.

A tőke kölcsöntőkeként történő befektetésének favorizálása, a külföldi tőkebefektetéseknek a hazainál gyorsabb és nagyobb mértékű növekedése nagy hatást gyakorolt *a francia gazdaság fejlődésére, Franciaország világgazdasági súlyának alakulására.* Míg Franciaország ipari termelése 1870 és 1913 között a háromszorosára növekedett, ugyanebben az időszakban az Egyesült Államoké a 9,9-szeresére, Németországé pedig az 5,5-szeresére.[8] *A századforduló időszakában mind az Egyesült Államok, mind Németország megelőzte Franciaországot, amely így a negyedik helyre szorult vissza.*

A nagyarányú tőkekivitel miatt az ország a technikai színvonal tekintetében is lemaradt versenytársaitól. Ez a fejlődés természetesen hatással volt Franciaországnak a világkereskedelemben való részesedésére is; ennek aránya az 1886–90. évi 10,9%-ról 1909–1913-ban 8,5%-ra csökkent.[9] Mindezt a francia népszaporulat krónikus pangása kísérte.

[8] G. P. Csernyikov: Ekonomika Francii. Moszkva, 1959. 11. old.

[9] E. Varga and L. Mendelsohn: New Data for V. I. Lenin's Imperialism the Highest Stage of Capitalism. New York, 1940. 203. old.

Az imperializmusra való átmenet nagy hatással volt a francia *munkásmozgalom fejlődésére* is. A Párizsi Kommün leverése utáni terror nem tudta megakadályozni a francia munkásmozgalom fejlődését, a francia tömegekben élő demokratikus és forradalmi tradíciók fennmaradását. Franciaország munkás- és demokratikus mozgalma, új utakat fürkésző haladó irodalma és művészete iránymutató volt az egész világon.

Ilyen gazdasági, társadalmi és politikai feltételek közepette alakult ki a francia nagyhatalmi politika. A német versenytárssal szembeni reváns (Elzász és Lotaringia visszahódítása) érdekében Franciaország szövetségre lépett Oroszországgal, 1904-ben pedig, lezárva az Afrika felosztása körül támadt ellentéteket, egyezményt kötött (entente cordiale) Angliával. Ez az egyezmény Afrika felosztására irányult és a Németország elleni háborút készítette elő.

II. FRANCIAORSZÁG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

Az antanthatalmak győzelme következtében *Franciaország helyzete az első világháborút követően Európában megerősödött.* Visszaszerezte Elzászt és Lotaringiát, jogot nyert a Saar-vidék szenének megszerzésére és a Rajna-vidék ellenőrzésére. A francia gyarmatbirodalom Afrikában Kamerunnal és Togóval, a Közel-Keleten pedig Szíriával gyarapodott. A francia köztársaság a kontinentális tőkés Európa legnagyobb hatalma lett.

Mindamellett *néhány tényező a francia imperializmus gyengülésének irányában hatott.* Franciaország *a háborúban másfél millió embert vesztett,* és elpusztult 10 legiparosodottabb északi megyéje. A francia imperializmus *pénzügyi helyzetét pedig megingatta az Egyesült Államokkal szembeni eladósodása* (mintegy 4 milliárd dollár), valamint az, hogy a szovjet állam létrejöttével *elveszítette korábbi oroszországi tőkebefektetéseit.*

1. A francia gazdaság fejlődésének főbb vonásai a két világháború között

Az első világháború eredményeképpen *számos tényező elősegítette a francia gazdaság viszonylag gyors fejlődését.* Így Elzász és Lotaringia visszatérésével a francia kohászat kapacitása 70%-kal, az acéltermelése pedig 50%-kal emelkedett. A Mosel-vidéki szénbányák Franciaországhoz való csatolásával, valamint a Saar-vidék szenének megszerzésével az ország széntermelése a hazai szükségletnek sokkal nagyobb részét tudta fedezni, mint a háború előtt. A Németország által fizetett jóvátétel is kedvezően hatott a francia gazdaságra.

Az *ipari termelés fejlődését* ösztönözte a háborúban elpusztult területek és üzemek újjáépítése, új iparágak (autógyártás, vegyipar stb.) kialakulása és az energiatermelés jelentékeny fejlődése. Mindezek szélesítették az ipar, mindenekelőtt a nehézipar belső piacát. A francia ipar termelése 1930-ban, a válság franciaországi kitörése előtt 40%-kal haladta meg a háború előtti színvonalat.

Az 1929–33-as nagy világgazdasági válság csak 1931-ben érte el Franciaországot. Ebben jelentős szerepe volt többek között a hatalmas erődítési (Maginot-vonal), kikötő- és csatornaépítő munkálatoknak. *A válság* viszont *rendkívül elhúzódott Franciaországban.* Az ország ipari termelése 1936-ig nem tudta elérni az 1929–30-ban elért termelési csúcsot. Ugyanakkor a többi főbb tőkésország (Anglia, Németország, Japán – az Egyesült Államokat kivéve) ipari termelése 1936-ban meghaladta a válság előtti legmagasabb színvonalat. Ennek következtében Franciaország részesedése a tőkésvilág ipari termelésében az 1928. évi 7,6%-kal szemben 1936-ra 6,2%-ra csökkent.[10]

A *francia mezőgazdaság csak lassan fejlődött a két világháború között.* A mezőgazdaság gépesítésének az a folyamata, amely a fejlett tőkésországokban ebben az időszakban végbement, a mezőgazdasági kisüzemek túlsúlya miatt Franciaországot kismértékben érintette, 1919 és 1935 között a mezőgazdasági termelés mindössze hat ízben érte el, illetve szárnyalta túl a háború előtti színvonalat. A nagy világgazdasági válság a francia mezőgazdaságban is gyorsította a koncentráció folyamatát. 1931 és 1936 között a mezőgazdaságban dolgozók száma 7 579 000-ről 7 097 000-re, tehát közel félmillióval csökkent.[11]

Franciaország *külkereskedelme még ipari fejlődésénél is kedvezőtlenebbül alakult.* A francia kivitel volumenének indexe (1912=100) 1929-ben 125-re emelkedett, viszont 1936-ban csak 59, 1938-ban pedig 74 volt.[12] Az ország *kereskedelmi mérlege általában passzív egyenleggel zárult.* E fejlődés eredményeként Franciaország részesedése a világkereskedelemben az 1913. évi 8%-ról 1938-ban 5%-ra csökkent.[13] A *tőkekivitel* terén bizonyos változás következett be. Nagyobb méreteket öltött a francia gyarmatbirodalom felé irányuló tőkeexport, amelyen belül nőtt a működő tőke aránya. Oroszország helyét a francia tőkekivitelben Lengyelország és a kisantant államok (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) foglalták el. A tőkekivitel jellege azonban lényegében továbbra is a régi maradt.

A *francia frank* – amely korábban a világ egyik legszilárdabb valutája volt – *a két világháború között nagymértékben elértéktelenedett.* A frank aranyárfolyama, ha 1913-at 100-nak vesszük, 1927-ben 20-ra csökkent.[14] 1928-ban – tehát még a válság kitörése előtt – valutareformot hajtottak végre, s ez kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy a frank helyzete a válság alatt viszonylag szilárd maradjon. 1935 után azonban ismét gyors ütemben csökkent a frank aranyárfolyama.

A két világháború közti időszakban *tovább erősödött a tőke koncentrációja és centralizációja.* Franciaország gazdasági és politikai életének irányítása az ún. *kétszáz család* kezébe került.

A francia imperializmust tehát a két világháború közötti időszakban is a termelés lassú emelkedése, a jelentős és uzsorajellegű tőkekivitel, a protekcioniz-

[10] E. Varga and L. Mendelsohn: i. m. 311. old.
[11] Charles Bettelheim: Ekonomiki Francii 1919–1952. Moszkva, 1953. 29. old.
[12] Ua. 82. old.
[13] J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Franciaországban. Szikra, 1951. 199. old.
[14] Ua. 210. old.

mus, valamint a népszaporulat továbbra is krónikus pangása[15] *jellemezte. Mindezek következtében tovább csökkent Franciaország súlya és jelentősége a tőkés világgazdaságban.*

2. Franciaország bel- és külpolitikája a két világháború között

A francia imperializmus képviselői az első világháború után *az európai hegemónia megszerzésére és belső uralmuk további megszilárdítására törekedtek.* A Párizs környéki béketárgyalásokon Németország feldarabolását akarták elérni: autonóm rajnai állam és önálló Bajorország létesítését követelték. Ezt az USA és Anglia – amelyek nem akarták Franciaország túlzott megerősödését – meghiúsította. 1921-ben Franciaország Lengyelországgal kötött politikai és katonai szövetséget, s 1922-ben a francia imperializmus irányításával megszületett a Kisantant: Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia katonai és politikai szövetsége. Ez elsősorban a Szovjetunió, továbbá a revansot hirdető horthysta Magyarország ellen irányult, de eszközt jelentett Franciaország imperialista vetélytársai ellen is.

Az európai hegemóniával kapcsolatos francia elképzelésekre súlyos csapást mért a *Dawes-terv*, amelynek alapján Németország – mindenekelőtt az Egyesült Államoktól – 800 millió aranymárka összegű kölcsönt kapott gazdasága helyreállítására és fejlesztésére. A Dawes-terv is elsősorban a Szovjetunió ellen kívánta irányítani az újjászülető német imperializmust, de egyben Franciaországot is fenyegette, mivel tradicionális imperialista vetélytársát, Németországot erősítette.

Az európai hegemónia megszerzésére a francia imperializmus az 1929–32-es világgazdasági válság alatt az ún. *Páneurópa-tervvel* tett ismét kísérletet. Eszerint az európai államokat francia vezetés alatt konföderációba akarták egyesíteni. A Páneurópa-terv is főleg a Szovjetunió ellen irányult, de Angliának a Népszövetségben élvezett hegemóniáját is veszélyeztette. Anglia, Olaszország és Németország ellenállásán azonban e terv megbukott, s ez Franciaország európai és nemzetközi presztizsének csökkenéséhez vezetett. A hitleri Németország megerősödésétől félve 1935-ben Franciaország kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötött a Szovjetunióval, amelyet azonban 1938-ban Münchenben Franciaország akkori vezetői sárba tiportak.

A francia belpolitikában a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően történelmi fordulat állt be: 1920 decemberében a szocialista párt tours-i kongresszusának többsége a III. Internacionáléhoz csatlakozott, s ezzel megalakult a *Francia Kommunista Párt.* Az európai hegemóniával kapcsolatos tervek bukása, a néptömegek fokozódó elégedetlensége a francia belpolitikai helyzet nagyfokú labilitásához vezetett (1925 októberétől 1926 júliusáig hét kormány követte egymást). Tovább erősödött a dolgozó tömegek elégedetlensége a válság idején. Forradalmi válság volt kialakulóban, s rohamosan nőtt a Francia Kommunista

[15] Franciaország népessége az 1920. évi 39,2 millióról 1940-re mindössze 40,0 millióra növekedett.

Párt tömegbefolyása. A francia monopoltőke *fasiszta diktatúra bevezetésére* törekedett. 1934. február 8-án *a fasiszták kísérletet tettek a hatalom meghódítására, ezt azonban elsősorban a munkásosztály fellépése meghiúsította.*

A fasizmus elleni harc élére a Francia Kommunista Párt állt, amelynek kezdeményezésére *1935 májusában létrejött a Népfront*, az antifasiszta erők összefogása. A Népfrontban a kommunisták mellett részt vett — tömegeik nyomására — a Francia Szocialista Párt (SFIO) és a Radikális Szocialista Párt, kifejezve, hogy a kommunista párt és a szocialista párt egységes fellépése a népfront mögé állította a válság terheitől sokat szenvedett városi és falusi kispolgári tömegeket is. *A népfront, az antifasiszta erők szövetsége erősítette a francia munkásosztály és a haladó erők pozícióit és világtörténelmi példát mutatott a nemzetközi proletariátusnak.*

Az 1936. évi választásokon a képviselőház 618 mandátumából a népfront pártjai 381-et szereztek meg (a Francia Kommunista Párt 10-ről 72-re emelte mandátumainak számát), s a szocialisták és a radikálisok részvételével, Léon Blummal, a szocialista párt vezetőjével az élen *népfront-kormány* alakult (a kormánynak tehát nem volt kommunista tagja).

A népfront ideje alatt egyesült a szocialisták vezette CGT- és a kommunista befolyású CGTU-szakszervezet, s a dolgozók kivívták sok követelésük elismerését: bevezették a 40 órás munkahetet és a 14 napi fizetett szabadságot, emelték a béreket és a fizetéseket; azonkívül javítottak a parasztság, a kisiparosok és a kiskereskedők helyzetén is. Jelentős intézkedés volt a vasút államosítása, a hadiipar részbeni államosítása, valamint a Francia Bank reformja.

A francia reakció kezdettől fogva a népfront lejáratására, megbuktatására törekedett, s ebben a kezére játszottak a kormány tagjai is. A népfrontkormány — a dolgozó tömegek növekvő aktivitásától és a jobboldal nyomásától megijedve — fokozatosan jobbra tolódott, szabotálta a népfront programjának végrehajtását, és sorra felszámolta a kezdeti időszak vívmányait. A kormány nem lépett fel erélyesen a fasiszta szervezetek ellen, s olyan frankleértékelést hajtott végre, amely a nagytőkének kedvezett. A nagytőkések a népfront helyzetének gyengítése érdekében jelentős tőkéket vittek ki az országból, ami súlyos pénzügyi helyzetet teremtett. Külpolitikai téren a Blum-kormány „benemavatkozási" politikájával elősegítette a köztársasági Spanyolország megfojtását. 1937 júliusában a népfrontkormány megbukott.

A francia népfrontnak — bár rendkívül fontos eredményeket ért el — alapvető hibája volt — miként erre Maurice Thorez, a Francia Kommunista Párt vezetője 1947-ben rámutatott —, hogy a pártok és szervezetek csúcskoalíciójának jellegét viselte magán. A szocialisták a radikálisokkal szövetkezve ugyanis szabotálták a népfront alsóbb szervezeteinek megalakítását.

A francia uralkodó körök — a kommunisták előretörésétől, a népfronttól megrettenve — a fasiszta hatalmakkal való megegyezés útján kívánták helyzetüket megszilárdítani. „Inkább Hitler, mint a népfront" — volt a jelszava a francia burzsoázia legreakciósabb rétegének. A népfrontkormány bukása

után gyors ütemben felszámolták a népfront vívmányait. A „benemavatkozási politika" folytatásával, Ausztria annektálásához való hozzájárulással és a müncheni szerződéssel – amelyet a francia–csehszlovák kölcsönös segélynyújtási egyezmény megszegésével írtak alá – Franciaország a fasiszta agresszorokat segítette. Az uralkodó körök azt remélték, hogy ily módon a német fasizmust egy Szovjetunió elleni háború felé terelik, s megszilárdíthatják belső helyzetüket. Ez a politika azonban katasztrofálisnak bizonyult az országra. Franciaország három oldalról bekerítve került szembe a fasisztákkal, amikor Lengyelország megtámadása után, 1939 szeptemberében megkezdődtek a hadműveletek Franciaország és a fasiszta Németország között.

A francia uralkodó körök a *háború idején is folytatták reakciós, nemzetellenes politikájukat.*

A hadsereget tétlenségre kárhoztatták, ugyanakkor fokozták a harcot a haladó szervezetek ellen. Betiltották a Francia Kommunista Pártot és feloszlatták a munkásszervezeteteket. 1940 tavaszán a hitleri hadigépezet teljes súlyával Franciaország ellen fordult, s Belgiumon és Hollandián áttörve megadásra kényszerítette Franciaország vezetőit. A kormány *Pétain* marsallnak, a francia fasiszták egyik vezéralakjának adta át a miniszterelnöki tisztet, aki *1940. június 22-én aláírta a compiègne-i erdőben Franciaország szégyenteljes kapitulációját.* Az ország területének több mint kétharmada német megszállás alá került. Franciaország déli és keleti részén, Vichy fürdővároska székhellyel, Pétain alakított kormányt, akit a képviselők zöme államfőnek nyilvánított és teljhatalommal ruházott fel. Franciaország ezzel fasiszta diktatúra alá került, mind a megszállt, mind a meg nem szállt területeken. A kapituláció után megkezdődött *a francia gazdaság beépítése a hitleri „új rend"-be.*

A francia ipart és mezőgazdaságot a német hadicéloknak rendelték alá.[16] Francia bányák szállították a német hadigépezet számára a vasérc 30 és a bauxit 40%-át. A francia ipar gyártotta a német hadsereg részére a repülőgépek 5, a repülőgépmotorok 12, a teherautók 20 és a mozdonyok 10%-át. A francia dolgozókat Németországba vitték kényszermunkára. Hivatalos francia becslések szerint mintegy 2–3 millió francia dolgozott a háború alatt Németországban.

A francia nagyburzsoázia jelentős része megtalálta helyét és profitjait ebben az „új rendben" is. A német és a francia monopóliumok közötti kapcsolatok igen szorossá váltak, egyre nagyobb méreteket öltött a francia vállalatok alárendelése a német monopóliumoknak. A francia burzsoázia egyik része nyíltan együttműködött a német fasizmussal, másik része viszont a szövetségesek győzelmére számítva Anglia és az Egyesült Államok felé orientálódott.

A szégyenteljes kapituláció után *a Francia Kommunista Párt elsőnek emelte magasra a szabadság zászlaját.* A német fasizmussal szemben álló francia polgári erők vezére, az Angliába emigrált *De Gaulle tábornok is hozzálátott a németek elleni nemzeti ellenállás megszervezéséhez.* 1940 júniusában a londoni rádióban ellenállásra szólította fel a franciákat. A legöntudatosabb hazafiak fegyveres

[16] V. V. Ljubimova: Franciaország gazdasága és a francia dolgozó tömegek helyzete. Szikra, 1954. 24. old.

harcot kezdtek a németek ellen.[17] *Az ellenállási harc legaktívabb résztvevői a kommunisták voltak, akik közül 70 ezren áldozták életüket* Franciaország szabadságáért és becsületéért. A szövetségesek normandiai partraszállása után a szövetséges alakulatok és a belső francia erők 1944-ben megtisztították Franciaországot a német megszállóktól.

III. A FRANCIA GAZDASÁGI ÉLET ALAKULÁSA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A német fasiszta uralom megdöntése után Franciaországban a haladás és a demokrácia erői számára kedvező politikai helyzet alakult ki.

1. Franciaország helyzete közvetlenül a második világháború után (1947-ig)

Hatalmas tekintélyre és tömegbefolyásra tett szert a *Francia Kommunista Párt* (továbbiakban FKP), a „mártírok pártja", amely mint az ellenállási harc vezetője és szervezője nemzeti párttá lett még politikai ellenfelei zömének szemében is. Megnövekedett befolyása a francia parasztságra, ifjúságra és a nőkre. Megerősödött a tömegekben a munkásegység gondolata. Az FKP vezető szerepet töltött be a létrehozott helyi népi hatalmi szervekben, és jelentős számú fegyveres erő is állt irányítása alatt. A választásokon az FKP kapta a legtöbb szavazatot,[18] az ország legnagyobb pártja lett. Az FKP részt vett a kormányban is. *A tömegek radikális változásokat követelő hangulata támogatta az FKP tevékenységét*, amely az államapparátus megtisztítására, az árulók megbüntetésére, új, demokratikus alkotmány kivívására, a nagybankok, a nyersanyagforrások, az ipar és a közlekedés kulcspozícióinak államosítására, a tengerentúli népekkel való testvéri együttműködés megteremtésére és Franciaország biztonságának az összes antifasiszta szövetségessel való együttműködés útján történő megerősítésére irányult. A francia dolgozók előtt felcsillant egy népi demokratikus fejlődés lehetősége.

A *francia burzsoázia* sorai ebben az időben rendkívül ziláltak voltak. Sok tőkés mint áruló nyíltan lelepleződött. Politikai súlya, befolyása csak De Gaulle-nak és a francia burzsoázia melléje tömörült rétegének volt. A tömegek a francia nagyburzsoáziát, a 200 családot tették felelőssé Franciaország vereségéért. A régi burzsoá politikusok és pártok tekintélye a mélypontra süllyedt. Mindezért a polgári pártok nem tudták megakadályozni az FKP által követelt és a néptömegek által támogatott több haladó intézkedés, reform megvalósítását.

[17] A belső ellenállás két legfőbb szervezete a kommunista vezetés alatt álló FTP (Francs-Tireurs et Partisans – Szabadságharcosok és Partizánok) és a De Gaulle irányítása alatt működő FFC (Forces Françaises Combattantes – Harcoló Francia Erők) volt. A két szervezet 1944-ben egyesült FFI néven (Forces Françaises de l'Intérieur).

[18] A kommunista párt szavazatainak száma kereken 5 004 000 volt. A szocialista párt 4 491 000 szavazatot szerzett, míg a Népi Köztársasági Mozgalom (MRP) burzsoá-katolikus pártra 4 580 000 szavazat jutott.

1946-ban az új, az előzőnél demokratikusabb alkotmány elfogadásával megszületett a negyedik francia köztársaság.

A kommunisták követelése nyomán a monopóliumok heves ellenállása ellenére — a legszélesebb tömegek támogatásával — *1944 és 1946 között állami tulajdonba vették a Banque de France-t és a négy legnagyobb letéti bankot (ezekben összpontosult az összes betét 60%-a), a szénbányavállalatokat, a villamosenergia-termelést és a gázgyártást, a Renault Műveket, a légiközlekedés jelentős részét ellátó vállalatokat és a forgalom több mint felét lebonyolító 45 biztosítótársaságot.* (A kereskedelmi és hitelbankok, a vaskohászat, az alumíniumipar és a gazdaság más fontos ágainak államosítására irányuló harc azonban nem járt eredménnyel.) A dolgozók anyagi helyzetének javítására több intézkedést hoztak.[19]

A francia gazdaság súlyos helyzetbe került a második világháború után.

1. Franciaország ugyan ismét a győztesekhez tartozott, de összehasonlíthatatlanul nagyobb *háborús kárt* szenvedett, mint az első világháborúban.[20]

2. A termelőerők pusztulásán kívül *tovább növekedett a francia gazdaság műszaki elmaradottsága.* 1945-ben a francia szerszámgéppark felének életkora több mint 30 év volt. Még elmaradottabb volt a mezőgazdaság technikai színvonala.

3. A francia imperializmus a közép- és délkelet-európai országokban végbement népi demokratikus fejlődés eredményeként *elvesztette jelentős közép- és kelet-európai gazdasági pozícióit.*

4. A *gyarmati népek nemzeti függetlenségi mozgalmának erősödése a francia gyarmatbirodalom szétesését vetítette előre.* 1946-ban a francia csapatoknak el kellett hagyniuk a függetlenné vált Szíriát és Libanont. A Japánnal folytatott háború befejezése után a népek harca azzal fenyegette a francia imperializmust, hogy elveszti Indokínát.

5. A *francia frank* — amely az 1928. évi valutarendezés nyomán az 1929—33-as válság alatt a többi tőkésország valutájával szemben viszonylag szilárd maradt — *a háború alatt és után nagymértékben elértéktelenedett.*

6. *A francia külkereskedelmi mérleg és vele szoros kapcsolatban a fizetési mérleg* passzívuma súlyos gazdasági problémát okozott.

A francia nagyburzsoázia tehát mind politikai, mind gazdasági tekintetben nehéz helyzetben volt a második világháborút követő első időszakban. A francia tőkések vezető körei számára uralmuk megszilárdítása érdekében a kommunistáknak a kormányból való eltávolítása volt a legfontosabb. E törekvésükben messzemenően támaszkodtak az országban állomásozó angol és amerikai katonai erőkre és a jobboldali szocialista vezetőkre, de élvezték a Vatikán és a kato-

[19] Emelték az öregségi nyugdíjat és a rokkantsági járulékot, a fiatalkorúak fizetéses szabadságát, törvényt hoztak a hadikárok pótlásáról; emelték a frontharcosok járadékát, kárpótlásban részesítették a háború polgári áldozatait, beleértve a deportáltakat és a kényszermunkára Németországba hurcoltakat stb.

[20] A második világháború folyamán 55 ezer üzem és kereskedés, 135 ezer mezőgazdasági épület, 2 millió lakás, 7500 híd és több mint 4000 km vasúti hálózat pusztult el. A háborús pusztítások 12 milliárd dollárra rúgtak, amihez 20 milliárd megszállási költséget is hozzá kell számítani. (Problèmes Économiques, 1959. június 9.)

likus papság tevékeny segítségét is. A kormány élén álló De Gaulle tábornok a dolgozók demokratikus tömegmozgalmának felszámolása és a monopoltőke uralmának megszilárdítása érdekében már akkor is személyi jellegű uralom bevezetésére törekedett.[21] A francia nagytőke gazdasági téren gátolta és szabotálta az FKP vezetésével kivívott intézkedések megvalósítását. Elsősorban a munkásosztály erőfeszítéseinek és áldozatkészségének köszönhető, hogy — mindezek ellenére — az ország ipari termelése már 1947-ben elérte a háború előtti színvonalat.

Az *amerikai imperializmus számára Franciaországnak ebben az időszakban különösen nagy volt az értéke.* A kapitalista rendszer fő támaszát képviselte az európai kontinensen. Ugyanakkor ez a támasz a nagy és szervezett munkásosztály és az erős kommunista tömegpárt, az indokínai gyarmati háború, valamint Franciaország gazdasági nehézségei miatt meglehetősen ingatag volt. Ahhoz, hogy Franciaország az amerikaiak részéről neki szánt szerepet be tudja tölteni, előbb el kellett távolítani az FKP-t a kormányból. *A francia és az amerikai monopoltőke tehát egyaránt érdekelve volt a fennálló — számukra veszélyes — helyzet megváltoztatásában.* Az FKP-nak a kormányból való kiszorítására irányuló erőfeszítésben lényegében egységre jutott a francia burzsoázia vichysta és gaulle-ista szárnya, és ezek tevékeny segítséget kaptak a Francia Szocialista Párt jobboldali vezetőitől.[22] Ez utóbbiak voltak a Marshall-terv elfogadásának élharcosai; a tömegek megtévesztésére felállították a „harmadik erő"-ről szóló elméletüket, amely szerint a „harmadik erő" (a szocialisták) képes arra, hogy szembehelyezkedjék a kommunizmussal és a fasizmussal, nemzetközi síkon pedig arra, hogy biztosítsa a szocializmus és a kapitalizmus tábora közti egyensúlyt. A szocialistáktól a szélső jobboldali pártokig kialakult kommunistaellenes front 1947 tavaszán végül is kiszorította a kormányból az indokínai háború folytatása és a Marshall-terv elfogadása ellen fellépő FKP-t.[23]

Az FKP háború alatti és utáni erejét, befolyását figyelembe véve, felvetődik az a kérdés, hogy *miért nem léphetett Franciaország a második világháború után a fejlődés olyan útjára, amely a dolgozó osztályok hatalomra jutásához vezethetett volna.* Ennek alapvető okait a következőkben lehet összefoglalni:

1. A *munkásegység hiánya.* A Francia Szocialista Párt vezetőségének antikommunista, szovjetellenes, amerikabarát, a burzsoáziával való együttműködésen alapuló politikája meghiúsította a kommunisták minden olyan törekvését, amely a két párt akció- és szervezeti egységének megteremtésére irányult.

2. *A burzsoázia politikai ereje.* A francia burzsoázia óriási tapasztalatokkal rendelkezik a politikai manőverezés terén, viszonylag rövid idő alatt rendezni tudta sorait, és mindvégig kezében tartotta az államapparátust.

[21] De Gaulle azt javasolta, hogy az Alkotmányozó Gyűlés összehívását népszavazással döntsék el, annak megbizatása az alkotmány kidolgozására korlátozódjék (tehát ne hozhasson törvényeket, ne ellenőrizhesse a kormányt), és az új alkotmányt szintén népszavazással hagyják jóvá. Kísérletének sikertelensége miatt 1946 elején De Gaulle lemondott.

[22] Bullitt amerikai szenátor a francia jobboldali szocialistákat így értékelte 1947-ben: „A Ramadier-kormány a kommunista uralom elleni védekezés első vonala Franciaországban. A második és utolsó védelmi vonal — De Gaulle." (Life, 1947. szeptember.)

[23] Lényegében hasonló folyamat (a kommunistáknak a kormányból való kizárása stb.) ment végbe a Marshall-terv elfogadása kapcsán Olaszországban, Belgiumban, Dániában.

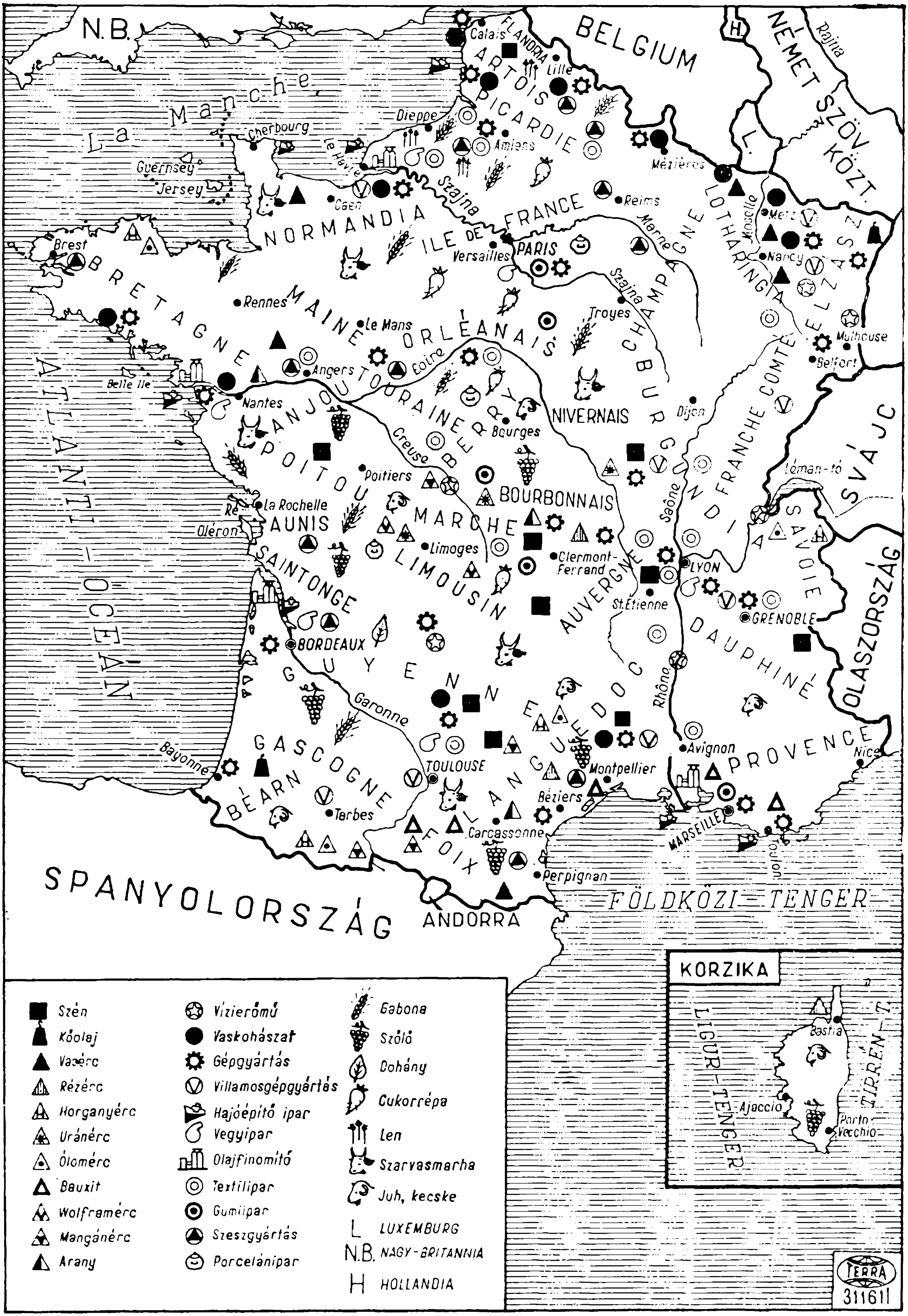

N.B.
BELGIUM
NÉMET SZÖV. KÖZT.
H
L.
Rajna
La Manche
FLANDRIA
ARTOIS
PICARDIE
Calais
Lille
Dieppe
Cherbourg
Le Havre
Amiens
Guernsey
Jersey
Mézières
Caen
NORMANDIA
ILE DE FRANCE
Reims
Marne
Szajna
PARIS
Versailles
Metz
Moselle
Nancy
LOTHARINGIA
ELZÁSZ
CHAMPAGNE
Brest
BRETAGNE
MAINE
Rennes
Le Mans
ORLÉANAIS
Troyes
BURGUNDIA
Mulhouse
Belfort
Angers
Loire
Belle Ile
Nantes
ANJOU
TOURAINE
BERRY
Bourges
NIVERNAIS
Dijon
FRANCHE COMTÉ
SVÁJC
ATLANTI-ÓCEÁN
POITOU
Poitiers
Creuse
BOURBONNAIS
Léman-tó
La Rochelle
Ré
Oléron
AUNIS
MARCHE
Limoges
LIMOUSIN
Clermont-Ferrand
AUVERGNE
Saône
LYON
SAVOIE
OLASZORSZÁG
SAINTONGE
St.Étienne
GRENOBLE
DAUPHINÉ
BORDEAUX
GUYENNE
Rhône
Garonne
LANGUEDOC
GASCOGNE
Bayonne
TOULOUSE
Avignon
PROVENCE
Nice
Montpellier
BÉARN
Béziers
Tarbes
Carcassonne
MARSEILLE
Toulon
FOIX
Perpignan
SPANYOLORSZÁG
ANDORRA
FÖLDKÖZI-TENGER
KORZIKA
LIGUR-TENGER
TIRRÉN-T.
Bastia
Ajaccio
Porto Vecchio
Szén
Kőolaj
Vasérc
Rézérc
Horganyérc
Uránérc
Ólomérc
Bauxit
Wolframérc
Mangánérc
Arany
Vízierőmű
Vaskohászat
Gépgyártás
Villamosgépgyártás
Hajóépítő ipar
Vegyipar
Olajfinomító
Textilipar
Gumiipar
Szeszgyártás
Porcelánipar
Gabona
Szőlő
Dohány
Cukorrépa
Len
Szarvasmarha
Juh, kecske
L LUXEMBURG
N.B. NAGY-BRITANNIA
H HOLLANDIA
TERRA
311611

3. *Az amerikai és angol csapatok jelenléte.* Ezek a csapatok Franciaországban egyben a burzsoá rendszer támaszai is voltak.

Az FKP-nak a kormányból történt kirekesztésével lezárult Franciaország gazdasági és politikai fejlődésének első szakasza. Gazdasági téren ezt az államosítások, a háború előtti termelési színvonal elérése és a monopoltőke gazdasági pozícióinak lényegében érintetlenül maradása jellemezte.

A belpolitikára a demokratikus erők fellendülése, az FKP részvétele a kormányban, a De Gaulle-féle személyi diktatúra elhárítása, majd a jobboldali szocialisták nyílt árulása nyomta rá a bélyegét. Külpolitikai téren jelentős eredmény volt 1944 decemberében a szovjet–francia szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződés felújítása. Általában azonban erre az időszakra a francia külpolitikának egyre inkább az amerikai alárendelése volt jellemző. Az időszak végén a francia burzsoázia — lényegében az amerikai imperializmusra támaszkodva és a jobboldali szociáldemokrácia segítségével, de kihasználva a munkásosztály megosztottságát is — *megerősítette, teljessé tette pozícióit az államhatalomban.*

A francia nagyburzsoázia a háború okozta károk helyreállítása után hatalmának megszilárdítását, gazdasági téren pedig a francia gazdaság, mindenekelőtt az ipar gyors fejlesztését tűzte ki célul. E feladat megoldásában jelentős szerepet szánt az államnak, és gazdasági, valamint politikai okok miatt bevonták ebbe az amerikai tőkét is. Mind a világpolitikai, mind a belpolitikai helyzet elodázhatatlanná tette a francia ipar régóta esedékes rekonstrukcióját.

A háború utáni helyzetnek akadtak *kedvező vonásai* is a francia finánctőke számára. Közülük a legfontosabb az volt, hogy Németország, Olaszország és Japán konkurrenciája — legalábbis átmenetileg — megszűnt, és lehetősége nyílt új áru- és tőkeelhelyezési piacok szerzésére. A francia gyarmatbirodalom túlnyomó része megmaradt, és a gyarmatok erőteljes feltárásával és kizsákmányolásával új erőforrások kiaknázása látszott lehetségesnek. Ez is a francia ipar versenyképességének fokozását, a francia gazdaság — mindenekelőtt az ipar — műszaki színvonalának emelését követelte.

2. A francia ipar fejlődése

Franciaország gazdasága a háború után meglehetősen nehezen állt talpra. Az ipar termelése ugyan már 1948-ban meghaladta a háború előtti színvonalat, de a mezőgazdaságé csak az 50-es évek elején érte azt el. Az összehasonlítási alapként szereplő 1938. év azonban különlegesen rossz gazdasági év volt Franciaországban, amikor nagy kapacitások maradtak kihasználatlanul. Reálisabb képet ad az összevetésre a háború előtti csúcsévnek, 1929-nek alapulvétele. Az 1929. évi ipari termelési szintet 100-nak tekintve Franciaország ipari termelése még 1953-ban is csak 113 volt — ugyanakkor, amikor pl. az Egyesült Államoké 226, vagy a szintén háború által sújtott Olaszországé 136.[24] Pedig 1950, a koreai há-

[24] Maurice Bouvier-Ajam: L'Économie Française au Milieu du XXe Siècle. Párizs, 1955. 22. old.

ború kitörése után a francia kivitel ugrásszerű növekedése átmenetileg a francia ipar erőteljes fejlődését is biztosította.

Franciaország ipara 1953 után kezdett nagyobb ütemben fejlődni. Ipari termelése — az 1953. évi termelést 100-nak véve — 1958-ban 150-re nőtt, míg az USA-é ugyanebben az időszakban 102-re, Angliáé 113-ra, az NSZK-é 151-re, Japáné 168-ra, Olaszországé 142-re emlkedett.[25] *Ebben az időszakban tehát az ipari fejlődés ütemét tekintve Franciaországot a fejlett tőkésországok közül csak Japán és az NSZK előzte meg.*

A termelés — mint az 1. sz. táblázatból kitűnik — *messze az átlagot meghaladó mértékben növekedett a kőolajfeldolgozó iparban, a vegyiparban, az energiatermelésben, a fémfeldolgozó iparban és a kohászatban,* s ezeknek az iparágaknak az átlagosnál gyorsabb fejlődése — párosulva azzal, hogy e fejlődés a termelés műszaki korszerűsítése, a tudományos-technikai forradalom vívmányainak elég széles körű alkalmazása közepette ment végbe — jó alapot szolgáltatott a gazdaság egészének további fejlődéséhez.

1. TÁBLÁZAT

A termelés alakulása néhány francia iparágban[26]

(1938 = 100)

Iparág	1949	1953	1958
Az összes iparág az építőiparral együtt	122	146	216
Az összes iparág az építőipar nélkül	115	140	215
Kőolajfeldolgozó ipar	171	339	490
Vegyipar	124	162	318
Energiatermelés	145	200	298
Fémfeldolgozó ipar	126	158	266
Kohászat	141	164	248
Szénbányászat	111	114	128
Textilipar	92	103	127
Bőripar	70	82	88

Az iparágak eltérő ütemű fejlődése *megváltoztatta az ipar struktúráját: növekedett a nehézipar és csökkent a könnyű- és az élelmiszeripar súlya.*

Ugyancsak *jelentősen, de kisebb mértékben* (az 1958. évet megelőző 5 év összesen 50%-a helyett 30%-kal) *nőtt az ipari termelés a Közös Piacba való belépés, illetőleg a De Gaulle-rendszer hatalomra jutása óta.* (2. sz. táblázat).

Szembetűnő az 1959. évi megtorpanás, s hogy Franciaországot — a fenti időszakban — *az ipari termelés növekedésében a fejlett tőkésországoknak egész sora elhagyta.*

Az ipari termelés 1958 utáni fejlődésében az egyes ágazatok általában továbbra is az 1958 előtti mértékben vettek részt: az összipari termelés (az építőipar nélkül) 1959-et 100-nak véve 1962-ben 121-re, viszont a vegyiparé 139-re, a fémfeldolgozó iparé 125-re, az energiatermelésé 129-re nőtt. A textilipar terme-

[25] U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1961. március.
[26] Mezsdunarodnij Politiko-ekonomicseszkij Jezsegodnyik. 1959. február.

2. TÁBLÁZAT

Néhány tőkésország ipari termelésének alakulása[27]

(1958 = 100)

Ország	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Franciaország	96	100	101	110	116	123	129
NSZK[a]	97	100	107	119	126	132	136
Olaszország	96	100	111	128	142	156	170
Japán	99	100	124	156	186	201	222
Nagy-Britannia[b]	101	100	105	112	114	115	119
USA	107	100	113	116	117	126	133
Kanada	101	100	108	108	112	120	127
Svédország	98	100	106	117	124	126	128
Norvégia	100	100	105	114	120	125	133
Finnország	104	100	109	123	136	145	151
Belgium	106	100	104	111	116	123	130
Hollandia	100	100	109	121	126	133	139

a) A Saar-vidék kivételével.
b) Az építőiparral együtt.

lése csak 117-re, a kohászaté 114-re, a bőriparé 109-re emelkedett, míg a szénbányászaté 92-re esett vissza, ugyanebben az időszakban.[28]

A francia ipari termelés háború utáni *gyors fejlődésében számos tényező játszott közre.*

1. A jelentős háborús károk, a francia ipart ért veszteségek, az ipar technikai színvonalának elavultsága, valamint a tudományos és technikai forradalom követelte beruházási igények nagymértékben kiszélesítették a termelőeszközöket előállító ipar belső piacát. Ez az *állótőke olyan mértékű felújításához és kibővítéséhez* vezetett, amely az imperializmus korábbi időszakában ismeretlen volt Franciaországban.

A második világháború után Franciaországban a *beruházások* – ha a bruttó nemzeti termékhez viszonyított arányuk ingadozott is – mindvégig *magas szinten mozogtak.* Az 1938. évi 13%-kal szemben 1948-ban 20,5%-ot, 1953-ban 16,2%-ot, 1957–1962 átlagában 19%-ot tettek ki.[29]

2. A francia állótőke gyors ütemű felújítása és bővítése *lehetővé* tette, hogy *a második világháborút követő években szünetelt a tőkekivitel, sőt azt a Marshall-terv és egyéb amerikai források révén külföldi tőke beáramlása váltotta fel.* Franciaország a Marshall-tervben és egyéb csatornákon át kb. 4,5 milliárd dollár értékű segélyt kapott.[30] A segély címén küldött áruk értékesítéséből befolyt frankösszegek felhasználásához az USA hozzájárulása volt szükséges. Az amerikai szervek elsősorban a hadiiparral kapcsolatos iparágak (kohászat, gépgyártás stb.) fejlesztésére adták a legnagyobb összegeket, és

[27] U. N. Monthly Bulletin of Statistics. 1965. február.
[28] Annuaire Statistique de la France. 1963.
[29] John Hackett - Anne-Marie Hackett: Economic Plannin in France. London, 1963. – OECD: France. 1963. július.
[30] Problèmes Économiques. 1959. június 9.

általában előnyben részesítették e téren azokat a vállalatokat, amelyekben az amerikai tőkének érdekeltsége volt.

3. *A beruházások nagyarányú növekedésében jelentős szerepet* játszott — különösen az újjáépítés időszakában — *a francia állam.* (A francia állammonopolista kapitalizmus kérdéseivel a továbbiakban külön foglalkozunk.) Az állami alapok és a közületi intézmények százalékos részesedése 1947 és 1953 között az összes új beruházásban a 3. sz. táblázat szerint alakult.

3. TÁBLÁZAT

Az állami és közületi intézmények részesedése a beruházásokban 1947 és 1953 között (%)[31]

	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Állami alapok	54,1	59,3	63,8	60,0	40,9	39,1	40,8
Közületi és félállami speciális hitelszervezetek[a]	18,5	8,0	8,6	7,6	8,6	13,2	17,1
Összesen	72,6	67,3	72,4	67,6	49,5	52,3	57,9

a) Crédit foncier, Crédit national, Caisse des dépôts et consignations, Caisse nationale de crédit agricole.

Az első állami alap az 1948-ban életrehívott Korszerűsítési és Felszerelési Alap volt, s működésének kezdetén elsősorban az amerikai segélyekből táplálkozott. Állami és magánvállalatoknak és községeknek nyújtott hitelt. 1950 és 1955 között öt további alapot létesítettek, a többi között a területi fejlesztési, a termelékenységi, a munkaerőátképzési alapot, majd 1955-ben az összes alapot a Gazdasági és Szociális Fejlesztési Alapba vonták össze, és rábízták a kormány terveiben előirányzott központi állami és területi beruházások finanszírozását. Növelte az állami beruházások hatékonyságát, hogy az újjáépítést szolgáló, előzetesen kidolgozott terv alapján történtek.

4. *A nagyarányú állami beruházások ösztönzőleg hatottak a magánvállalatok beruházási tevékenységére is,* hiszen az állami beruházások zöme a magánvállalatoknál jelentkezett, nagy megrendelések formájában. Az iparfejlődés során *a vállalatok* — mindenekelőtt a monopóliumok — *beruházásaik túlnyomó részét önfinanszírozás útján valósították meg* (4. sz. táblázat).

5. Serkentőleg hatott az ipari termelés fejlődésére, az ipari beruházások magas szinten tartására az is, hogy *a második világháború után az afrikai francia gyarmatokra jelentős tőkék áramlottak* — főként állami eszközökből —, *döntően ipari és egyéb felszerelések formájában.*

4. TÁBLÁZAT

Az önfinanszírozás aránya a nem-pénzügyi vállalatok beruházásaiban[32]

1956—58. évek átlaga	1959	1960	1961	1962	1963
70—72%	83,4%	76,4%	65,9%	64,9%	61,9%

[31] Ministère des Finances: Sixième rapport de la Commission des Investissements. 88. old. (Idézve Warren C. Baum: The French Economy and the State. 1958. 34. old.)

[32] Économie et Politique, 1964. szeptember. 24. old.

6. *Franciaország 1945 óta egészen az algériai háborút lezáró 1962. március 18-i eviani egyezményig lényegében megszakítás nélkül háborút viselt a felszabadulásukért küzdő gyarmati népek ellen.* Bár e háborúk sok vonatkozásban erősen negatívan hatottak a francia gazdasági életre, több iparág fejlődését előmozdították.

Például 1951 végén néhány termékben a következő volt a hadimegrendelések aránya: acél 29%, finom- és különleges acélok 30%, alumínium 26%, réz- és ötvözetei 60%, cement 65%, gyapjúáru 75%, pamutáru 60%.[33]

A katonai megrendelések később, a gyarmati háborúk megszűnése után is az ipar jelentős részét foglalkoztatták. Így — becslés szerint — 1963-ban 225 000 termelő munkás dolgozott katonai megrendelések teljesítésén.[34]

7. A francia iparnak, általában *a francia gazdaságnak a fejlődésére kedvező hatással volt néhány új nyersanyagforrás feltárása.* Ezek az ország fűtőanyag-helyzetének javulásához vezettek, másrészt a korábbinál kedvezőbb feltételeket teremtettek egyes iparágak — elsősorban a vegyipar — fejlődésére.

Bordeaux közelében jelentős *kőolajmezőket* tártak fel, s az ország kőolajtermelése az 1954. évi 505 000 tonnáról 1963-ig 2 522 000 tonnára növekedett. Még jelentősebbek a szaharai kőolajmezők, amelyek az 1954. évi 75 000 t helyett 1963-ban 23,6 millió tonnát adtak. Számottevő mennyiségű kőolajat termel ki Franciaország Gabonban és Kongóban (Brazzaville fővárossal) is. *Lacq közelében, Dél-Franciaországban, hatalmas földgázmezőket tártak fel,* és 1954-ben itt 251 millió m^3 földgázt termeltek ki, 1963-ban 4861 milliót.[35] A Franciaországban feltárt uránércleletek a leggazdagabbak Nyugat-Európában. Ezenkívül Fekete-Afrikában is találtak uránérceket. Jelentősek Franciaország bauxitlelőhelyei, amelyek kedvező feltételeket teremtenek az egyre fontosabb alumíniumipar fejlődéséhez.

8. *A lakosság számának a két világháború közötti időszakhoz viszonyított gyors növekedése és a foglalkoztatottság magas színvonala a fogyasztási cikkek termelésének kedvezett.*

A második világháború után a népszaporulat krónikus pangását a népesség viszonylag nagyarányú szaporodása váltotta fel. Míg az 1000 franciára jutó születések és elhalálozások különbsége 1920—1925 között +0,8, 1936—38 között —0,4 és 1939—45 között —3,4 volt, 1946 és 1950 között elérte a +7,9 és 1951—55 között a +6,4-et.[36] Ennek eredményeként az ország lakossága az 1940. évi 39,8 millióról 1959-ben kb. 45 millióra és 1963-ra 47,9 millióra emelkedett. A népesedési tendencia megváltozásában jelentős szerepe volt a családi pótlék nagymérvű emelésének.

Ezek voltak azok a tényezők, amelyek kedveztek a francia ipar gyors fejlődésének. De mi tette *szükségessé* ezt a gyors fejlődést?

A külföldi tőkebefektetések jelentős részének elvesztése, az arany- és devizatartalékok nagyarányú csökkenése következtében *a második világháború után a*

[33] Milliárdos trösztök Franciaországban. Szikra, 1954. 156. old.
[34] Problèmes Économiques, 1965. január 19.
[35] Problèmes Économiques, 1965. február 2.
[36] Annuaire Statistique de la France, 1961. Rétrospectif. 41. old.

francia nagytőke számára a gazdagodás korábbi forrásai nem, vagy csak alig álltak rendelkezésre. Ez a profitszerzés belső lehetőségeinek fokozottabb kiaknázását és a gyarmatok növekvő feltárását, új piacok szerzését tette szükségessé, ugyanakkor elodázhatatlan feladat lett a francia ipar régóta szükségessé vált koncentrálása és műszaki színvonalának emelése is.

Erre ösztönöztek az európai integrációval kapcsolatos tervek is. Az integráció előtérbe kerülése, majd *az Európai Gazdasági Közösség létrejötte a francia monopóliumokat versenyképességük fokozására, tehát az ipar műszaki színvonalának emelésére kényszerítette.* Ugyanebben az irányban hatott a második világháború után kibontakozó technikai forradalom is.

Az előzőkben vázolt ipari fejlődés eredményeként az ipar javára némileg módosult az az arány, amelyben a gazdaság fő szektorai hozzájárulnak a nemzeti jövedelemhez.

Csak a mező- és erdőgazdaságot, másfelől az építkezést is magában foglaló ipart összevetve, termelésük értékének egymáshoz viszonyított aránya így alakult:[37]

1949 ipar:	81,30%	1959 (új index) ipar:	83,67%
mezőgazdaság:	18,70%	mezőgazdaság:	16,33%
1959 (régi index) ipar:	83,0%	1962 ipar:	84,10%
mezőgazdaság:	17,0%	mezőgazdaság:	15,90%

A mezőgazdasági termelés termelékenységében bekövetkezett nagy fejlődés következtében *még jelentősebb a változás a dolgozók megoszlásában:* szemben a két világháború közötti időszakkal, amikor a mezőgazdaságban dolgoztak a legtöbben, a háború után az ipar került az első helyre:

5. TÁBLÁZAT

A foglalkoztatottak megoszlása a különböző gazdasági ágakban[38]

(ezer főben)

	1936	1954	1962
Mezőgazdaság, erdőgazdaság, halászat	7 171	5 195	3 898
Ipar	5 735	6 867	7 324
Közlekedés és szállítás	1 042	775	797
Kereskedelem, bankok, biztosítás	2 782	2 681	2 951
Szolgáltatások	2 465	3 429	3 987
Egyéb	201		
Összesen	19 396	18 947	18 957
Munkanélküli	864	327	208
Összes kereső	20 260	19 274	19 165
Tengerentúli katonai szolgálatot teljesít	n. a.	315	547
A teljes aktív lakosság		19 589	19 712

[37] Annuaire Statistique de la France, 1963. 427. old.
[38] Annuaire Statistique de la France, 1960. 1963.

A nagy beruházások következtében *a második világháború után a francia ipar műszaki színvonala jelentősen fejlődött.* Sok gyára — elsősorban a legnagyobbak — behozta a többi fejlett tőkésország hasonló gyáraival szembeni technikai lemaradását, sőt néhány iparága az élvonalba került. *A háborút követő években a francia gyáripar szerszámgépparkját lényegében kicserélték* és korszerűsítették. 1938-ban a francia szerszámgéppark felének életkora felülmúlta a 20 évet, 1958-ban viszont a szerszámgépállomány fele 10 évesnél fiatalabb volt. A francia ipar termelékenysége nemzetközi mércével mérve is igen kedvező. A francia iparban a termelékenység 1953 és 1959 között 40%-kal nőtt, míg a Német Szövetségi Köztársaságban 36%-kal, Olaszországban 35%-kal, az Egyesült Államokban 15%-kal, Angliában pedig 10%-kal.[39]

3. Az állammonopolista tendenciák erősödése

A francia ipar eddigiekben vázolt fejlődésében jelentős szerepe volt annak, hogy a második világháború után *Franciaországban is nagymértékben megerősödött az állammonopolista kapitalizmus.*

Az állammonopolista kapitalizmus köre kiterjed a gazdasági életnek szinte minden területére, közvetlen vagy közvetett befolyást gyakorol lényegében minden gazdasági tevékenységre. E helyütt azonban a francia állammonopolista kapitalizmusnak csak a *fő területeit* említhetjük: az állami vállalatokat, a költségvetést, a központosított bankrendszert, valamint az ún. „fejlesztési és korszerűsítési" terveket.

A második világháború utáni államosításokat — mint említettük — a tömegek és a tömegek élén álló, az akkori francia kormányban részt vevő kommunisták követelésére hajtották végre 1944 és 1946 között. Az államosításokért folytatott harc sikerét elősegítette az ország gyors gazdasági újjáépítésének szükségessége, a burzsoázia megoszlottsága, valamint az a tény, hogy e program kapcsolódott a németekkel együttműködő tőkések megbüntetésére, vagyonuk elkobzására hozott intézkedésekhez. Az államosítás határozottan a monopoltőke ellen irányult, és a gyökeres társadalmi átalakulás érdekeinek felelt volna meg a munkásosztály győzelme esetén.

Az állami szektort a monopoltőke a saját pozíciói megerősítésére, profitjainak növelésére használta és használja fel. Az állami vállalatok olcsó szenet, gázt, elektromos energiát és szállítást biztosítanak a magánvállalatok, mindenekelőtt a monopóliumok számára. Míg 1938 és 1956 között az általános árindex a 25-szörösére emelkedett, a villamosenergiáé csak a 9-szeresére, a gázé a 21-szeresére, a vasúti szállításé pedig a 18—19-szeresére. Ez annyit jelent, hogy *az állami vállalatok által megtermelt értéktöbblet egy részét a magántőke sajátítja ki.*

A francia állammonopolista kapitalizmus sajátossága, hogy mind ez ideig nem került sor állami vállalatoknak magánkézbe történő visszaadására, miként az USA-ban, Angliában vagy az NSZK-ban. Ennek kétségkívül az is oka, hogy

[39] Économie et Politique, 1959. december.

Franciaországban az államosításoknak a népfront-kormány idejére visszanyúló népi hagyományuk van.

Az állami beavatkozás, az állammonopolista tendenciák erősödésének másik fontos területe a nemzeti jövedelemnek a *költségvetésen* keresztül történő újrafelosztása, a monopóliumok érdekében. A francia állam a nemzeti jövedelem nagy hányadát vonja be a költségvetésbe, használja fel a monopoltőkés rendszer érdekeinek megfelelően. 1958-ban pl. a közületi bevételek a bruttó nemzeti termék 33, 1959-ben 34, 1962-ben 36%-át tették ki.[40]

A francia állam súlyát az ország gazdasági életében F. Nicolon marxista közgazdász egy 1964-ben tartott nemzetközi értekezleten a következő adatokkal jellemezte.

A magánvállalatok módjára működő állami vállalatok és a költségvetésen keresztül megvalósított állami gazdasági tevékenység felöleli:

- *a bruttó nemzeti kiadások 36%-át (a társadalombiztosítás keretében eszközölt kiadásokkal együtt 46%-át);*
- *az állam foglalkoztatja a dolgozók 23,3%-át;*
- csak az állami vállalatok beruházásai a bruttó beruházások mintegy 20%-át teszik ki;
- a közületi megrendelések (1963-ban) a repülőgépgyártó ipar megrendeléseiben 87,4, a fegyverkezési iparában 80, az építő- és kézműiparában 39, gép- és villamossági iparában 36%-ban szerepeltek.[41]

Az állami beavatkozás egyik fontos eszköze, a *központosított bankrendszer*, Franciaországban csak a második világháború után alakult ki. 1945-ben államosították az 1800 óta magánbankként működő Francia Bankot, valamint a négy nagy letéti bankot (Crédit Lyonnais, Société Générale, Banque Nationale pour le Commerce et l'Industrie, Comptoir Nationale d'Escompte de Paris). *A központi bank lényegében az egész bankrendszert, a pénzügyi és hiteléletet irányítja, ellenőrzi, és ezzel az egész francia bankrendszert centralizált rendszerben fogja össze.*

A többi vezető tőkésországhoz képest Franciaországban nagy szerepük van az állami terveknek, amelyek — Franciaország monopoltőkés társadalmi és gazdasági viszonyai miatt — természetesen gyökeresen különböznek a szocialista országok tervgazdálkodásából fakadó terveitől.

Franciaországban a központi tervezés a háború másnapján vetődött fel, amikor objektív követelmény volt a rendelkezésre álló erők összefogása és a lehető leghatékonyabb felhasználása az ország újjáépítésében. A tervezés elfogadtatása akkor a munkásosztály osztályharcának vívmánya volt — a továbbiakban azonban a nagyburzsoázia eszköze lett a saját érdekeinek megfelelő célok megvalósítására.

Franciaországban az állam nemcsak munkáltató, megrendelő, fogyasztó, hanem a gazdasági életbe való szerteágazó beavatkozásával hatást gyakorol a gazdaság egész mechanizmusára, és *igényli is a gazdaság befolyásolójának, irányítójának szerepét.* Ez jut kifejezésre a központi tervekben.

[40] OEEC France. 1960, 1961. július. — OECD France, 1963. július.
[41] Économie et Politique, 1965. március. 7. old.

A gazdaság felszerelésének és korszerűsítésének első terve, a Monnet-terv, 1947-től 1950-ig (valójában 1952-ig) terjedt. A terv *az újjáépítést és a háború előtti színvonal elérését tűzte ki célul. Hasonló tervet dolgoztak ki az 1954—57-es évekre is. A harmadik felszerelési és korszerűsítési terv az 1958—1961-es évekre szólt, közben az 1960 májusától 1961 végéig terjedő időszakra ún. közbeeső (interim) tervet dolgoztak ki. A negyedik terv 1962-ben kezdődött és 1965-ben ért véget.*

A francia tervek a francia állammonopolista kapitalizmusnak abból a törekvéséből fakadnak, hogy a rendszer ellentmondásain felülemelkedjék, a hatalmas tőkéket követelő beruházások foganatosításakor a beruházóknak — az államnak és a magántőkéseknek — a megtérülést illetően nagyobb tájékozottságuk legyen, növeljék a profitot, növeljék a gazdasági fejlődés ütemét, válaszoljanak a szocialista országok és a közös piaci versenytársak kihívására, növelhessék az ország katonai erejét, megerősítsék a francia imperializmus befolyási övezetét Afrikában és egyebütt, ellenőrzésük alatt tarthassák a bérek és jövedelmek alakulását stb.

A francia állami tervek előkészítésekor kiindulnak a nagy vállalatok termelési, beruházási, foglalkoztatási, piaci stb. terveiből. A közép- és a kisvállalatok véleménye és szándéka csak a legnagyobbak által uralt iparági tőkés szervezeteken keresztül — kismértékben — érvényesül. A nagyvállalatok terveit a Tervbizottság (Commissariat du Plan) különféle bizottságaiban vitatják meg, és úgy módosítják őket, hogy összhangban legyenek a Tervbizottság munkatársai által feltárt lehetőségekkel (pl. a népesség vagy a vásárlóképesség várható alakulásával), s hogy az egyes vállalati és ágazati tervek és a piaci lehetőségek között összhangot teremtsenek. Az így kialakított tervekhez igazítják azután a közvállalatok (állami, községi) termelési és beruházási terveit. A Tervhivatalban 150 ember dolgozik, de a különféle bizottságokban több ezer. A negyedik terv bizottságaiban 41%-ban gyárosok és a gyáripari tőkés szervezetek képviselői, 45%-ban közalkalmazottak és kormányszakértők, 4%-ban nagybirtokosok, 8%-ban szakszervezeti képviselők és 1%-ban mezőgazdasági szakszervezeti képviselők vettek részt.[42]

A Tervhivatalban és a különféle bizottságokban a terv-„egyeztetés" során — érthetően — nagy szerepet játszik a tárgyalók közti erőviszony.

Minthogy a tőke szerkezete iparáganként eltérő, a terv előírásainak is szinte iparáganként eltérő értékük van. Azokban az iparágakban, amelyekben a koncentráció foka alacsony — pl. a bútor- vagy a ruhaiparban —, a vállalatok kis mérete és nagy száma miatt a terv célkitűzései inkább csak a Tervbizottság szakértőinek becslését fejezik ki, s teljesen formálisak.

Meglehetősen a „levegőben lóg" a terv azokban az iparágakban is, amelyekben a koncentráció foka nagyobb ugyan, de ahol különösen éles a konkurrenciaharc — pl. a tartós fogyasztási cikkek tekintetében. A IV. terv előkészítése során kitűnt, hogy az autógyárak által tervezett beruházások együttesen akkora termelést eredményeznek, amelyre nincs piac. De egyik autógyár sem tudta vagy akarta csökkenteni beruházási tervét, nehogy gyengüljön helyzete a nemzetközi versenyben. Így azután a gépkocsigyártásra vonatkozóan gyakorlatilag nincsen terv. Megint más a helyzet ott, ahol a koncentráció foka magas, és a termelő vállalatokat kartellegyezmények fűzik össze — pl. a kohászatban. E téren az állami terv pontosan a nagy acélmonopóliumok által kidolgozott és egyeztetett tervet tartalmazza.

[42] Mezsdunarodnaja Zsizny, 1964. október.

A *francia tervek nem kötelező erejűek.* A tervapparátus közvetlenül nem utasíthatja a magánvállalatokat, de az állami szerveket sem. *A magánvállalatok a konjunktúra alakulása szerint vagy egyéb meggondolásból bármikor megváltoztathatják korábbi terveiket anélkül, hogy az szankciót vonna maga után. A magánvállalatokat a tervhez való igazodáshoz különféle pénzügyi eszközökkel ösztönzik.* A minisztériumok is a saját belátásuk szerint járnak el. Az igaz, hogy az éves költségvetések összeállításakor a terv esedékes évi feladatait figyelembe veszik, de a költségvetések elkészítése és végrehajtása során mindig sok olyan szempontot érvényesítenek, amelyek nincsenek összhangban a terv céljaival.

Mindazonáltal a terv *létezik*, elsősorban *mint bizonyos előirányzatok összefüggő rendszere, mint a gazdasági élet várható alakulására vonatkozó információk forrása.* A terv a monopóliumok alapvető célkitűzéseinek kifejezőjeként ténylegesen befolyásolja mind a magánvállalatok, mind az állam gazdaságpolitikáját. *Hatékonysága nem abban van, hogy a rendszer alapgépezetét megváltoztatja, a gazdasági valóságot számottevően módosítja, hanem abban, hogy a róla való információ révén rövid időre elég fontos előrelátást tesz lehetővé.* Megkönnyíti a vállalatok alkalmazkodását a piac várható alakulásához és a többiek beruházásához, eszközt ad a ciklikus ingadozások tompítására; az adott keretek között eredményesebbé teszi a rendszert. A gazdasági és társadalmi valóságot azonban a terv nem ragadja meg. *A magánvállalatok csak annyiban alkalmazkodnak hozzá, amennyiben ezt érdekükben állónak vagy elkerülhetetlennek ítélik;* nem a terv határozza meg a legnagyobb monopóliumok gazdaságpolitikáját, hanem fordítva; s a munkásosztály, a parasztság, de a városi középrétegek sem vetik alá a követeléseikért vívott harcukat — minden ideológiai nyomás és ködösítés ellenére — a terv előírásainak (pl. 1962-ben és 1963-ban a kiharcolt béremelések a IV. tervben előirányzott béremeléseknek mintegy a 2-szeresére emelkedtek, és a parasztok harca is a mezőgazdasági cikkek árát a tervtől nagyon eltérően módosította). *A tervnek semmi hatalma nincs Franciaország nemzetközi kapcsolataira, kivált pedig nem a külkereskedelem és a tőkemozgás alakulására.* A IV. terv csupán a várható fogyasztást figyelembe vevő előirányzatot tartalmaz a behozatalra vonatkozóan, a kivitel tekintetében pedig összegezi a vállalatok elképzeléseit. Az élet azonban ezeket nem igazolta. Hasonlóképpen egyre érezhetőbbé válik a nagyvállalatok nemzetközi összefonódottsága, az erőteljes tőkemozgás, aminek egyenes következménye, hogy a nemzeti vállalatok kezéből kicsúszik a tényleges gazdasági döntés.

A francia gazdaságpolitika irányítói jól látják mindezt, s ezért is vetették fel az összehangolt tervezés szükségességét a Közös Piacon belül.

4. A tőke növekvő koncentrációja és centralizációja

A francia monopoltőkés rendszer egyik sajátossága, hogy a tőke koncentrációjának és a termelés centralizációjának az a foka, amely a második világháború utánig létezett, viszonylag hamar kialakult, és a francia tőkés rendszer zártsága, protekcionizmusa által segítve, fennmaradt. Az ország első 100 vállalatának listáján

1952-ben – 15 kivételével – ugyanazok a cégek szerepeltek, amelyek 1912-ben (miközben – ugyanezen időszakban – az Egyesült Államok 100 vezető vállalatának fele kicserélődött).[43]

Franciaországban a háború után lényegesen kevesebb volt a sok munkást foglalkoztató gyáregység (telep), mint pl. az Egyesült Államokban vagy Angliában, és számuk a háború előttihez képest csökkent is. Így 1952-ben 332 gyáregység foglalkoztatott több mint 1000 dolgozót (1931-ben számuk 421 volt) és 653-ban dolgozott 500–1000 munkás (1931-ben 713-ban).[44]

Az ipari termelés második világháború utáni gyors fejlődését azonban a termelés és a tőke növekvő koncentrációja, illetve centralizációja kísérte. Ez összefügg azzal, hogy a termelés szükségszerűen a nagy vállalatokban nőtt a leginkább, ugyanis ők tudták először és a legnagyobb mértékben a *termelő berendezéseket korszerűsíteni*, a legnagyobb *beruházásokat* megvalósítani. Nekik jutott az *amerikai segély* és a francia *kormány kedvezményeinek* oroszlánrésze. Végül, de nem utolsósorban, az *európai integrációs törekvések* szintén a termelés és tőke koncentrációjának fokozása irányában hatottak.

Az INSEE, a francia országos statisztikai és gazdaságkutató intézet közlése szerint *1959-ben a ipari magánvállalatok 1,3%-a a bérből és fizetésből élő összes dolgozó 51%-át alkalmazta*, köztük 1657 nagy cég (a magánipari vállalatok 0,2%-a) a dolgozók 30%-át. *Különösen néhány iparágban nagyfokú a koncentráció:* a színesfémfeldolgozó iparban 3 vállalat foglalkoztatja az iparág dolgozóinak 80%-át, a gumiiparban a vállalatok 1,4%-a fizette ki az iparág béreinek 76%-át stb.[45] A La Vie Française[46] közleménye szerint a magánszektorban 744 410 olyan vállalat működik, amelyekben a dolgozók száma 1–500 és 1784 olyan, ahol 500-nál több. A 744 410 kis- és középüzem összesen 47 877 milliárd frank bruttó bért fizetett ki, míg az 1784 vállalat 19,24 milliárdot. Vagyis a magánipari vállalatok 0,2%-ában a munkabérek a magánipar béreinek 28%-át tették ki.

Különösen meggyorsult a koncentráció a legutóbbi években az Európai Gazdasági Közösség hatása és a De Gaulle-kormány politikája következtében. Jól jelzi ezt a vállalatok közötti fúziók növekvő száma. 1946 és 1956 között összesen 310 vállalati egyesülés történt. Ellenben csak 1959-ben 931, 1960-ban pedig 1000 fúzióra került sor.[47]

A koncentráció fokozódása következtében *csökkent a francia gazdaság, mindenekelőtt az ipar koncentráltságának elmaradása a vezető tőkésországokétól.* Jelentős különbség van azonban a vezető francia monopóliumok és a legerősebb tőkésállamok megfelelő vállalatai között a *méreteket* illetően. Pl. a legnagyobb nyugatnémet autógyár, a Volkswagen kétszer akkora forgalmat bonyolít le, mint a Renault, a legnagyobb francia autógyár; a második helyen szereplő Daimler-Benz forgalma háromszorosa a Citroenének. És hasonló a helyzet a kohászatban, a vegyiparban, a gépiparban stb.

[43] Économie et Politique, 1965. március.
[44] J. M. Jeanneney: Forces et Faiblesses de l'Économie Française. Párizs, 1956. 259. old.
[45] Cahiers du Communisme. 1964. március. 40–41. old.
[46] 1964. március 8. (Idézi: Cahiers du Communisme, 1964. március)
[47] L'Humanité, 1961. május 12.

Az amerikai Fortune kimutatása szerint — az USA-t nem tekintve — a tőkésvilág 200 legnagyobb ipari társasága közül Nagy-Britannia, az NSZK és Japán után Franciaországban van a legtöbb.[48] Nagy-Britanniának 53, Japánnak 37, az NSZK-nak 33 és Franciaországnak 25 vállalata van e listán (6. sz. táblázat).

6. TÁBLÁZAT

A legnagyobb francia vállalatok főbb adatai

A 200 vállalatban elfoglalt helye	A vállalat és fő gazdasági ága	1963. évi forgalom (ezer dollárban)	Munkások száma
18.	Rhône-Poulenc (vegyi-textil)	960 086	95 960
21.	Charbonnage de France (állami, szén)	922 209	196 600
22.	Renault (állami, autó)	905 767	64 000
25.	Cie Française des Pétroles (kőolaj)	884 129	15 500
39.	Saint-Gobain (üveg, vegyipar)	678 541	21 667
42.	Citroen (autó)	646 539	45 000
66.	Péchiney (alumínium, elektrovegyészet)	528 655	7 000
67.	Schneider et Cie. (vas, acél, gép)	526 629	60 000
68.	Peugeot (autó)	518 730	28 500
81.	Michelin (gumi)	445 600	38 000
85.	Cie Générale d'Éléctricité (villamos felszerelés)	429 405	49 000
119.	Librairie Hachette (kiadó)	319 878	5 762
123.	Air Liquide (vegyipar)	305 000	19 000
124.	USINOR (vas, acél)	303 413	23 158
126.	de Wendel (vas, acél)	302 719	24 166
127.	Cie Française Thomas-Houston (villamosipari felszerelés)	301 718	27 211
128.	Ugine (acél, vegyi, alumínium)	298 761	13 200
154.	Sud Aviation (állami, repülőgép)	244 221	28 329
160.	Sidelor (vas, acél)	234 307	19 765
162.	Lorraine-Escaut (vas, acél)	231 724	28 000
173.	CSF (villamos felszerelés)	209 022	27 046
181.	Tréfimétaux (fémfeldolgozó)	200 929	14 233
187.	Antar-Pétroles de l'Atlantique (kőolajtermék)	191 320	3 360
194.	SIMCA (autó, tehergépkocsi, mezőgazdasági gépek)	182 129	9 550
196.	Kuhlmann (vegyipar)	181 508	17 000

A Franciaország gazdasága élén álló finánctőkés csoportok tevékenysége rendkívül széles körű, s kiterjed nemcsak a kulcsfontosságú ágakra és vállalatokra, hanem a gazdasági élet egészére. A finánctőke szervezeti struktúrája rugalmas és meglehetősen amorf. Számos nagy iparvállalat több csoporthoz is tartozik, s az

[48] Fortune, 1964. augusztus.

összefonódottság nemcsak a részvénytőkében való részesedésen vagy a személyes képviseleten, hanem sokszor a hitelen, technikai és szervezeti kapcsolaton vagy kartellmegállapodáson alapszik.

Míg a 30-as években az ország gazdaságának élén 30 finánctőkés csoport állt, G. Csernyikov szovjet közgazdász elemzése szerint[49] *számuk ma 10.*

A leghatalmasabb finánctőkés csoporthoz, a *Banque de Paris et des Pays-Bas*-hoz tartoznak a vegyipar, a kőolajipar és az elektrotechnikai ipar vezető trösztjei: a Péchiney, a Compagnie Française des Pétroles, a Compagnie Générale d'Électricité. Ennek része több biztosító társaság, a négy nagy franciaországi beruházási vállalat közül egy, több szakosított bank. Jelentősek nemzetközi — különösen nyugat-németországi — kapcsolatai. Ez utóbbiaknak jelentős szerepük volt a Bonn és Párizs közötti gazdasági, katonai és politikai együttműködés kialakításában.

Nem sokkal gyengébb a *Rotschild-csoport*. Három bank tartozik hozzá: a Rotschild Frères et Cie, a Compagnie Financière és a Banque Baron Philippe de Rotschild. Fő tevékenysége: *a)* biztosítás, tőkekivitel, exporthitel; *b)* közlekedés Franciaországban és külföldön, *c)* ipar (kohászat, a vaskohászat és az alumíniumkohászat kivétel). Nemzetközi téren hagyományosan erős kapcsolatai vannak Angliával. Az utóbbi időkben erősítette együttműködését egyfelől a nyugatnémet nagytőkével, másfelől a gyarmati országokkal.

A *Lazard-csoport* még szemléletesebben példázza a tőke kozmopolita voltát. A 7. sz. táblázatból jól látható, hogy e csoport aktíváinak $^2/_3$-a külföldön van. Központjai a párizsi Banque Lazard Frères és a New York-i Banque Lazard Frères. Az Egyesült Államok nagytőkéjével való szoros kapcsolata alapján e csoportot a háború előtt „Morganék franciaországi ügynökségének" nevezték. Elsősorban nemzetközi pénzügyi műveletekkel (deviza- és tőzsdei üzletekkel) foglalkozik. A harmincas évek óta egyre növekszik érdekeltsége az iparban (gépipar, építkezés, gyapjúipar, tengerhajózás és légi közlekedés).

A *Banque de l'Union Parisienne*-hez tartozó csoport hatalma főként a vasiparra, az élelmiszeriparra, a közlekedésre és a községi gazdálkodásra terjed ki. Számottevő pozíciói vannak az elmaradt országokban működő ipari vállalatokban is.

A *Crédit Industriel et Commercial*ban a hangadó egy bankkonzorcium, amely 18 kis vidéki bank ura. Szoros a kapcsolata a katolikus egyházzal és a határokon túl Nyugat-Európa „katolikus" bankjaival.

Az utóbbi idők egyik legdinamikusabb tömörülése a *Lorraine-csoport*. Ellenőrzi a nyersvastermelés 90 és az acéltermelés 80%-át, és majdnem 100%-ban a vaskitermelést. A második világháború óta erősíti befolyását a vegyiparra, a gépiparra, a hiteléletre és a kereskedelemre.

A *Crédit Commercial de France* fő területe az elektrokohászat (Ugine), a színezékgyártás (Kuhlmann), és nagyhatalom a kereskedelem terén is.

A *Schneider-csoport* neve a fegyvergyártással fonódott össze. Befolyása azonban nem korlátozódik a kohászatra és a fémiparra. Nagy szerepe van az

[49] Économie et Politique, 1964. szeptember.

7. TÁBLÁZAT

A legnagyobb francia finánctőkés csoportok

	Aktíváik 1961-ben, illetve 1962-ben millió frankban	A csoporthoz tartozó aktívák				A csoporthoz tartozó külföldi érdekeltségek aktivái		A csoporthoz tartozó aktívák a volt vagy a meglevő francia gyarmatokon	
		az iparban		a pénzügyek területén					
		millió frank	%	millió frank	%	millió frank	%	millió frank	%
Banque de Paris et des Pays-Bas...	50 134,18	29 001,6	58,5	18 528,3	36,5	18 833,5	35,6	5 947,5	11,1
Rotschild-csoport.....	39 578,8	21 164,8	51,5	16 760,4	40,1	23 677,7	59,3	5 347,5	13,4
Lazard-csoport	36 400,6	14 560,0	40,1	17 852,4	48,5	23 365,6	63,1	1 098,3	3,4
Banque de l'Union Parisienne	27 131,44	11 163,2	41,1	12 080,2	41,3	9 244,3	36,5	3 107,4	11,6
Crédit Industriel et Commercial ...	24 114,5	13 557,6	56,2	10 116,9	51,5	2 055,1	8,1	886,1	3,4
Lorraine-csoport	23 310,74	16 034,3	69,3	5 276,4	21,2	1 930,7	8,7	265,1	1,7
Crédit Commercial de France.....	18 790,2	12 202,4	64,5	3 950,8	21,2	1 545,3	8,4	645,0	3,7
Schneider-csoport.	14 599,4	10 851,4	71,2	2 839,2	18,5	5 465,5	38,0	780,5	4,1
Banque de l'Indochine	13 062,2	3 318,1	25,4	7 326,2	56,3	6 198,5	47,4	4 673,5	35,9
Crédit du Nord	12 412 2	10 128,4	81,5	2 042,5	17,0	299,7	2,5	210,1	1,9
Összesen	259 534,26	141 981,8	54,7	96 773,3	37,1	92,615,9	35,9	22 960,0	8,8

atomiparban, a papír- és a bőrgyártásban, a belvízi hajózásban. A de Wendel a vezető családja. A háború után erőteljesen részt vett a francia finánctőke külföldi tevékenységében, de míg azelőtt Kelet-Európa volt, ma Latin-Amerika, Kanada és a Dél-afrikai Köztársaság a fő vadászterülete.

A *Banque de l'Indochine* a francia gyarmatokon gazdagodott meg. Ma is „gyarmati" jellegű: aktíváinak majdnem 40%-a francia gyarmatokon vagy a Franciaországtól függő területeken működik.

Végül a *Nord-csoport* Franciaország második legnagyobb ipari központjának, az északinak „ura". Vezető bankja a Crédit du Nord, és fő iparvállalata az USINOR. Hangadók benne a Motte, a de Balac és a Thiriez „textil-családok".

5. A francia mezőgazdaság fejlődése

1. *A mezőgazdaság termelési struktúrája. Kedvező felszíni és éghajlati körülményeinek köszönhetően Franciaország 55 137 200 hektár területének túlnyomó része — 1962-ben 90,9%-a — valamiféle módon hasznosítható.*

Az ország hasznosítható területe 1962-ben a következőképpen oszlott meg: szántó 34,6%; állandó legelő 23,7%; gyümölcs 0,7%; szőlő 2,6%; erdő 21,0%; vegyes (lápi kultúra, virág stb.) 1,0%; nem megművelt 7,3%.[50]

A megművelt területet 1962-ben a következőképpen hasznosították: gabona 49,2%; kapásnövény 12,8%; zöldség 1,9%; vegyes 1,7%; takarmánynövény 31,4%; parlagon hagyott 3,0%.[51]

8. TÁBLÁZAT

Franciaország főbb terményeinek termelése[52]

(1957—1961. évek átlagában, 1000 q-ban)

Gabonaneműek ..	204 601,4	Kapásnövények.	687 211,6
Búza	105 628,8	Burgonya .	135 889,0
Árpa	4 309,8	Cukorrépa.	128 298,1
Rozs	46 356,2	Takarmányrépa	384 979,5
Zab	26 714,9	Csicsóka ..	38 045,0
Kukorica	20 345,4	Gyümölcs .	42 558,9
Rizs	1 246,3	Szőlő (1000 hl)	50 600,6
Takarmánynövények	630 098,2		

Franciaország állattenyésztése is fejlett, de ennek részletezésére itt most nem térhetünk ki.

Ezzel a termelési struktúrájával és termelésével *Franciaország fedezi* — természetesen a trópusi termékek kivételével — *honi szükségletét, sőt rendszerint*

[50] Statistique Agricole, 1962. XXXIX. old.
[51] Ua.
[52] Ua. XLI. old.

jelentős exportot tud lebonyolítani gabonában, borban, húsban, kukoricában, tojásban, baromfiban, gyümölcsben stb. A mezőgazdasági felesleg külföldi elhelyezése a francia gazdasági élet egyik legsürgetőbb szükségességévé vált; ez magyarázza, hogy a francia kormány már a Közös Piac robbantásával fenyegetőzött arra az esetre, ha a „közös piacot" nem terjesztik ki a mezőgazdaságra is.

2. *A társadalmi struktúra a mezőgazdaságban*

A nagy francia forradalom hatása a franciaországi birtokstruktúrában — a kis- és középbirtokok nagy súlyában — mindmáig megmutatkozik.

9. TÁBLÁZAT

A francia mezőgazdasági üzemek nagyság szerinti megoszlása 1946-ban[53]

	Üzemek száma (1000)	Összterületük (1000 ha)
0—1 ha	250	122
1—5 ha	670	1 800
5—10 ha	520	3 820
10—20 ha	545	7 600
20—50 ha	380	11 200
50—100 ha	78	5 170
100 ha-nál nagyobb	27	5 350
Összesen	2 470	35 062

A 9. sz. táblázatból látható, hogy *1946-ban a hasznosított területnek több mint felét 10—50 hektáros birtokok foglalták el.*

A mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív lakosság ugyanebben az évben az ország teljes aktív lakosságának 35%-át tette ki. A következőképpen oszlott meg (10. sz. táblázat).

10. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági dolgozók megoszlása[54]

	Férfi	Nő	Együttesen
Parasztok	2 038 000	1 910 000	3 948 000
Családtagok	1 061 000	1 057 000	2 118 000
Bérmunkások	920 000	280 000	1 200 000
Összesen	4 019 000	3 247 000	7 266 000

[53] Jean Fauchon: Économie de l'Agriculture Française. Párizs, 1954. 25. old.
[54] Ua. 34. old.

A bérleti és a részesbérleti rendszer eléggé széles körű a francia mezőgazdaságban. 1955-ben a tulajdonosok által művelt gazdaságok területe a teljes megművelt területnek 55,3%-át tette ki, míg a bérelt földek e területnek 38%-át, a részesbérletben megműveltek pedig 6,3%-át foglalták el.[55]

A részesbérletnek sok formája van. Általában a gazdálkodáshoz szükséges minden kiadást a tulajdonos fedezi, a munkát pedig teljes egészében a részesbérlő adja. A termény elosztása eltérő, például $^1/_3 : {}^2/_3$, a bérlő javára.

A gazdag, fejlődő mezőgazdasági terület és az elmaradt és elmaradó meglehetősen élesen elkülönül egymástól. A határvonal — nagyjából — a *Metz—Bordeaux*-vonal, amelytől északra fejlődő, délre elmaradó mezőgazdasági területeket találunk. A tulajdonosi gazdaságok és a részesbérletben megműveltek főként a délibb területeket jellemzik, míg a legfejlettebb gazdálkodás a bérelt földeken folyik.

A háború befejezése s különösen az ötvenes évek óta a francia mezőgazdaságban lényeges változás ment végbe. *A gépesítés és kemizálás eredményeként a már addig is korszerűen üzemelt nagy gazdaságok felzárkóztak az ipar mellé.*

Míg 1938-ban a francia mezőgazdaság a mezőgazdasági termelés értékének 23%-án vásárolt ipari terméket, illetve vett igénybe különféle szolgáltatást, 1958-ban 32%-án.[56] Ennek eredményeként *a mezőgazdaságban a tőke szerves összetétele gyors ütemben nőtt:* gépek és vegyi anyagok vették át sok helyütt az élőmunka helyét.

Néhány jellemző adat: *a traktorok száma az 1938. évi 300 000-ről* 1957-re 510 000-re, 1962-re 804 000-re és *1964-re 1 millióra nőtt.*[57] *Az agrártőkés gazdasági üzemekben az egy aktív dolgozóra jutó tőke a hatvanas évek elején 30—60 ezer frank volt, az ipar 20—80 ezer frankjával szemben.*[58]

Mindennek eredményeként a munka termelékenysége a mezőgazdaságban 1950 és 1962 között évi átlagban 5,8%-kal nőtt, gyorsabban, mint a gazdaság többi ágában (4,6%).[59]

A növekvő termelékenységnek köszönhető, hogy a mezőgazdasági lakosság nagyarányú csökkenése ellenére a termelés mennyisége nőtt.

A 11. sz. táblázatból látjuk, hogy a mezőgazdaságon belül az állattenyésztés gyorsabban fejlődött, mint a növénytermesztés, a bortermelés pedig stagnált.

A mezőgazdasági munka termelékenységének és a mezőgazdasági termelésnek a növekedése együtt járt: *a)* a kisparaszti és az agrártőkés gazdaságok közötti technikai és szervezeti *különbség* növekedésével; *b) a kisparaszti birtokok nagy számának megsemmisülésével, a mezőgazdasági dolgozók számának rohamos csökkenésével.*

[55] Annuaire Statistique de la France, 1958. IX., XIV.
[56] Cahiers du Communisme, 1964. március.
[57] Ljubimova: i. m. — Économie et Politique 1958. március. — Annuaire Statistique de la France, 1963. 107. old. — Problèmes Économiques, 1965. január 12.
[58] Cahiers du Communisme, 1964. március.
[59] Ua.

A francia mezőgazdasági termelés volumenindexének alakulása[60]

(100 = 1934–1938. évek átlaga, kivéve a bort és a gyümölcsöt, ezekre 100 = 1930–1939. évek átlaga)

Mezőgazdasági év	Növénytermelés	Bor és gyümölcs	Teljes növényi termelés	Hús (hal nélkül)	Teljes termelés a halat is beleértve
1945–1946	67	49	62	68	64
1946–1947	89	61	82	80	80
1947–1948	70	75	71	82	78
1948–1949	97	81	92	97	95
1949–1950	101	73	93	102	98
1950–1951	107	111	108	107	107
1951–1952	97	90	95	109	103
1952–1953	108	92	104	112	108
1953–1954	115	101	111	122	116
1954–1955	121	103	116	130	123
1955–1956	120	104	115	132	124
1956–1957	101	88	98	136	118
1957–1958	116	57	100	139	121
1958–1959	113	81	104	139	122
1959–1960	110	102	108	145	127
1960–1961	136	107	128	156	141
1961–1962	125	82	114	164	139
1962–1963[a]	139	110	131	172	151

a) Ideiglenes adatok.

Ami az első következményt illeti, a gyorsan fejlődő agrártőkés gazdaságok és a kisparasztiak közti különbséget jelzik a következő számok. A parasztiak átlagban minden megművelt hektárra 50 franknyi műtrágyát fordítanak, az intenzíven megművelt nagygazdaságok 200-at. (A franciaországi átlag 60 frank műtrágya/hektár). A nagy gépesített gazdaságokban munkabérre a termelési költségeknek csak 30, sokszor mindössze 20%-a jut, a parasztiakban – a bérmunkások bérével számolva – 50%-a. Egy jól gépesített nagygazdaságban az egy dolgozóra jutó bruttó termék mintegy 30 000 frank, egy jól vezetett nem gépesített kisgazdaságban 8000 frank és egy gépesítettben 12 000 frank stb.[61]

A növekvő eltérés a termelési költségekben, a piaci lehetőségekben stb. vezetett a második következményhez: a kedvezőtlenebbül termelő paraszti gazdaságok felszámolásához.

Ezt a folyamatot számszerűsítik az 1955–57. évi statisztikai felvétel adatai, valamint az 1954. és az 1962. évi népszámlálási adatok. Az 1955–57. évi mezőgazdasági statisztikai felvétel szerint a gazdaságok száma az 1946. évi 2 470 000-ről 2 260 155-re, vagyis kereken 210 000-rel csökkent. Ezen belül a

[60] Statistique Agricole, 1962. 367. old.
[61] Cahiers du Communisme, 1964. március.

0—1 hektáros gazdaságok száma mintegy 100 000-rel, az 1—5 hektárosoké 30 000-rel és az 5—10 hektárosoké 50 000-rel lett kevesebb.

1955-ben a tulajdonosi üzemek aránya az 1946. évi 65,2%-ról 55,3%-ra, a részesbérletben művelt gazdaságoké 6,6%-ról 6,3%-ra csökkent, ellenben jelentősen, 26,2%-ról 38%-ra nőtt a bérletben megművelt gazdaságok aránya.[62]

Az 1954. évi népszámlálás és az 1962. évi népszámlálás között további 250—350 000 önálló mezőgazdasági üzem szűnt meg — az összes mezőgazdasági üzem 12—16%-a —, miközben a megművelt terület nagyjából változatlan maradt.[63]

Egyrészt a kisgazdák egyre nehezebb érvényesülése, lemaradása a nagygazdaságokkal vívott versenyben, perspektívátlansága, másrészt a mezőgazdaságon kívüli gazdasági ágakban keletkezett, jobb megélhetést kínáló elhelyezkedési lehetőségek rendkívüli mértékben meggyorsították a falusi lakosság városokba áramlását. Míg 1901—1912 között évi 40 000, 1926—1937 között évi 55 000, 1949—1954 között évi 80—90 ezer mezőgazdaságból élő francia választott más foglalkozást, *az elvándorlók száma 1954 és 1962 között évi 160 000, vagyis e hét évben összesen 1 200 000 volt.* Ennek eredményeként 1962-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív lakosság 3 849 000-et tett ki, s ennek megfelelően számaránya az ország aktív lakosságában az 1954. évi 26,7%-ról 19,8%-ra csökkent.[64]

A két népszámlálás adatainak egybevetéséből kitűnik, hogy a mezőgazdasági elvándorlóknak több mint fele családtag, egynegyednél több a bérmunkás, s egyötödnél kevesebb a parasztcsaládfő. Ezek az adatok azt jelzik, hogy a családfők igyekeznek kitartani a föld mellett, még ha az sovány kenyeret ad is, de fiaik és leányaik a nagyobb és biztosabb kenyeret ígérő iparba és a szolgáltató ágazatokba áramlanak. A bérmunkások számának nagyarányú csökkenése viszont azt jelzi, hogy a már korábban is fejlett technikát alkalmazó gazdaságokban a munka termelékenysége tovább növekszik.

A koncentráció folyamatát a mezőgazdaságban az állam gyorsítja. Ebben — a többi között — szerepet játszik:

- a nagytőke anyagilag is érdekelt abban, hogy az egyik legfontosabb piacává vált mezőgazdasági nagyüzem tovább fejlődjék,
- a nagytőke a kisparaszti gazdaságok felszámolása útján is igyekszik biztosítani az ipar és a szolgáltatások növekvő munkaerőszükségletét, illetve megteremteni a bérek leszorításához szükséges munkanélküli sereget,
- a francia uralkodó körök ezen az úton igyekeznek Franciaországot versenyképessé tenni a nemzetközi piacokon, mindenekelőtt a Közös Piacban.

Mindezért *Franciaországban a mezőgazdaság korszerűsítése a paraszti tömegek ellenében és az agrártőkés gazdaságok segítésével* (hitel-, adó- stb. kedvezmények) *ment végbe.*

[62] Annuaire Statistique de la France, 1958. IX., XIV.
[63] Cahiers du Communisme, 1964. március.
[64] Ua.

A paraszti kisgazdaságok megszüntetése és az agrártőkés mezőgazdasági nagyüzemek fejlesztése a gaulle-ista agrárpolitika kinyilvánított célja lett.

A gaulle-ista rendszer a kisparaszti gazdaságoknak korábban adott ártámogatást lényegében megszüntette, korlátozta a gépek vásárlására nekik nyújtott hiteleket, aránytalanul növelte adójukat, állami beavatkozással is szélesebbre nyitotta az agrárollót, az újonnan bevezetett szociális biztosítást nem a mezőgazdasági üzem nagysága és jövedelme alapján, hanem fejenként vetette ki, ugyanakkor az agrártőkéseknek újabb bérmunkások alkalmazását adókedvezménnyel és a mezőgazdasági munkások bérköveteléseinek elfojtásával segítette elő stb.

A kormány agrárpolitikáját a mezőgazdasági irányelvekről szóló 1960. évi kerettörvény és az azt 1962-ben kiegészítő kerettörvény (loi d'orientation agricole és loi complémentaire à la loi d'orientation agricole) fogalmazza meg.

Az első előírja, hogy meghatározandó, melyik az a minimális terület, amelynél nagyobb mezőgazdasági üzemnek nem kívánatos az „eltűnése" és a felosztása. *Ez a törvény tehát két csoportba osztja a mezőgazdasági üzemeket: a fenntartandókra és erősítendőkre, és az elhalásra ítéltekre.* Több département-ban e minimumot meg is határozták. Ez Dordogne-ban 8, Felső Saône-ban 10, Vienne-ben 12, Finistère-ben 15, Nord-ban 20 és Meuse département-ban 25 hektár.

A kormányzat különféle rendelkezései — adó, hitel stb. — a gyakorlatba ültetik át a nagygazdaságokat segítő és a kicsiket elsorvasztó irányelveket. Például az életre hívott földbirtokrendezési és mezőgazdasági szervezési intézetek elővásárlási joguk alapján megszerzik az eladásra kerülő földeket és a tőkeerős gazdaságoknak adják őket. Az elköltöző és az új helyen letelepedni akaró parasztok az átköltözéshez biztosított állami segítséget csak akkor élvezik, ha a letelepedési helyükön gazdaságuk eléri a megkövetelt minimumot. Vagy: hitellel segítik elő a nagygazdaságok vásárlását, miközben kisbirtok szerzéséhez nem nyújtanak hitelt.

6. A francia tőkekivitel és a Franciaországba irányuló külföldi tőke

A külföldön elhelyezett francia tőkét — amelyet 1938-ban 6300—6600 milliárd 1958. évi frankra (mintegy 15 milliárd dollárra) becsültek — *súlyos veszteségek érték a háború éveiben. Ekkor Franciaország elvesztette 1938. évi tőkebefektetéseinek mintegy 50—60%-át.*

Számottevő tőkét Franciaországból csak 1949—1950-ben kezdtek kivinni, s ennek összege 1960-ig elérte kb. a 8,2 milliárd dollárt. Ez annyit jelent, hogy Franciaország ezekben az években a külföldi tőkebefektetésekben 5,1%-ban részesedett.

Mint azt a 12. sz. táblázat mutatja, a *második világháború utáni francia tőkekivitelt is a nagy állami hányad (mintegy 60%) jellemzi.* A magántőkét ez az állami tőke mintegy körülbástyázza, növeli jövedelmezőségét, megteremti mű-

Franciaország tőkekivitelének alakulása a második világháború után[65]

(folyó áron, milliárd dollárban)

	Állami	Magán	Együttesen
1946	—[a]	—[a]	—[a]
1947	—[a]	—[a]	—[a]
1948	0,1	—[a]	0,1
1949	0,2	0,1	0,3
1950	0,2	0,1	0,3
1951	0,2	0,1	0,3
1952	0,2	0,2	0,4
1953	0,2	0,2	0,4
1954	0,3	0,2	0,5
1955	0,5	0,3	0,8
1956	0,5	0,4	0,9
1957	0,6	0,5	1,1
1958	0,4	0,4	0,8
1959	0,8	0,4	1,2
1960	0,7	0,4	1,1
Összesen ...	4,9	3,3	8,2

[a] 100 millió dollár alatt.

ködéséhez a szükséges infrastruktúrát. *A kivitt francia tőke 60—65%-a 10—12 monopóliumé.*[66]

A háború előtti helyzethez képest *megváltozott a francia tőkekivitel jellege és elhelyezésének területi megoszlása.* Ami az utóbbit illeti, *nőtt a francia tőkekivitelben a gyarmatok részesedése.* Ez az 1913. évi 8—9% és az 1938. évi kb. 31% helyett a második világháború utáni időszakban 50—55%-ot, más becslések szerint 80%-ot tett ki.[67]

A gyarmatok függetlenségének kivívása és a *Közös Piac megalakulása után* azonban ez az irányzat annyiban módosult, hogy *a fejlett tőkésországokba irányuló tőkekivitel gyorsabban nőtt, mint az a tőke, amelyet a gazdaságilag elmaradt országokban helyeznek el. Különösen erős a francia tőke az NSZK-ban,* annak következtében, hogy a háború után a francia monopóliumok kihasználták a német finánctőke átmeneti meggyengülését és megerősítették pozícióikat a német gazdaságban, mindenekelőtt a kohászatban, a szénbányászatban, majd a gépgyártásban.[68] Viszonylag erős a francia tőke az európai országok közül Belgiumban,

[65] Simai Mihály: Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. Kossuth, 1962. 66. old.
[66] Simai Mihály: i. m. 152. old.
[67] G. P. Csernikov: Ekonomika Francii. Moszkva, 1959. 262. old.
[68] A francia tőkések nyugat-németországi tőkebefektetéseiből származó jövedelme 1956-ban 10,9 millió, 1957-ben 13,6 millió és 1958-ban 18,2 millió nyugatnémet márkát tett ki. (V. Vetlanyin: A Bonn—Párizs tengely és a Közös Piac. Kossuth, 1964. 32. old.)

Luxemburgban, Olaszországban és Svájcban, a volt francia gyarmatokon kívüli „elmaradt" területek közül pedig a Közel-Keleten (a kőolajkitermelésben) és Latin-Amerikában.

A francia tőkekivitel jellege annyiban változott, hogy a könnyű meggazdagodásnak azok a módszerei, mint például az államoknak nyújtott hitelek, amelyek azelőtt annyira általánosak voltak, a második világháború után kevésbé álltak rendelkezésre, és Franciaország *a korábbinál sokkal több működő tőkét exportált.*

Figyelemre méltó a Franciaországba irányuló, növekvő arányú külföldi tőkebefektetés is. A háború után viszonylag kevés működő külföldi tőke volt Franciaországban, s e beruházások csak lassan nőttek. Változás e téren 1958 után következett be, amikor egyfelől Franciaország — a többi nyugat-európai országhoz hasonlóan — könnyítésekkel segítette elő a külföldi működő tőke beáramlását, másfelől a Közös Piacon kívüli országok — elsősorban *az Egyesült Államok, Anglia és Svájc — azért igyekeztek Franciaországban francia vállalatokat vásárolni vagy újakat létesíteni, hogy a Közös Piacon belülre kerüljenek.*

Egy kimutatás szerint 1957 után a külföldi befektetések Franciaországban a 13. sz. táblázat szerint alakultak.

13. TÁBLÁZAT

A külföldi tőkebefektetések alakulása Franciaországban[69]

(millió dollárban)

1957	1958	1959	1960	1961	1962
90	141	563	536	708	861

Pontos adatok a Franciaországban működő külföldi tőke nagyságáról nincsenek. Egy újabb tanulmány a következő helyzetről tájékoztat:[70]

Az Egyesült Államok tőkései a háború után mintegy 700 millió dollárt fektettek be működő tőkeként Franciaországban. 1945-ben 173 vállalatuk volt ott, 1950-ben 265 és 1962-ben mintegy 650. Közülük 250-et 1958, vagyis De Gaulle hatalomra jutása után szereztek meg, illetve létesítettek. A franciaországi helyzet egyik ellentmondása, hogy éppen a gaulle-ista uralom éveiben, amikor — mint erről részletesebben szó lesz — a francia külpolitika igyekszik sok vonatkozásban a saját, önálló imperialista törekvéseit — elsősorban az Egyesült Államokkal szemben — érvényre juttatni, fokozódott az amerikai tőke Franciaországba áramlása. A Közös Piac létrejöttét követően az Egyesült Államok tőkései a közös piaci országok közül Franciaországban helyezték el a legtöbb tőkét.

Nagy-Britannia és *Svájc* tőkései a háború után mintegy 100—100 millió dollár működő tőkét fektettek be Franciaországban, vagyis az amerikainak egyenként $^1/_7$-ét. Meg kell jegyezni, hogy a „svájci" tőke mögött sok esetben

[69] Économie et Politique, 1964. szeptember. 27. old.
[70] Gilles-Y. Bertin: L'Investissement des Firmes Étrangères en France. Párizs, 1963.

– becslések szerint 60%-ban – más országok, elsősorban az Egyesült Államok és az NSZK tőkéje rejlik.

A *Közös Piac* országaiból érkezett működő tőke 1955-ig viszonylag csekély volt, elsősorban Belgium és Hollandia beruházásaiból állt. 1957 után nőtt ezen országok tőkéjének franciaországi szerepe, *elsősorban az NSZK-é.*

Míg 1957-ben 120, *1962 októberében 500 nyugatnémet részesedésű francia vállalat működött Franciaországban.* E tőke egyharmada az iparban, fele a kereskedelemben, míg a fennmaradó hányad a hiteléletben és a biztosításban helyezkedett el.[71]

A nyugatnémet tőke a jelek szerint 1960 óta gyorsuló ütemben áramlik Franciaországba. Jacques Gervais tanulmánya szerint[72] 1952 és 1963 között a német trösztök 505 millió nyugatnémet márkát fektettek be Franciaországban, ebből kb. 229 milliót az egyetlen 1963. évben.

A háború előtti és a közvetlen háború utáni helyzethez képest *változás következett be a külföldi beruházások ágazati elhelyezkedésében is.*

A külföldi tőke hagyományos területei a következők voltak: az amerikai a kőolaj- és a gépiparban; a belga a textil-, a kohászati és a vegyiparban; az angol a kőolaj- és a gépiparban; a holland a kőolaj- és a villamossági iparban; a svájci az élelmiszer-, a villamossági és a gyógyszeriparban helyezkedett el.
1955 után számszerűleg tovább nőtt e hagyományos ágakban a külföldi tőke, részaránya az összes külföldi tőkebefektetésben azonban csökkent, mert a külföldi tőke ettől kezdve addig figyelmen kívül hagyott gazdasági területre is, a gazdasági élet egészébe kezdett behatolni. A külföldi tőke térhódításának nagyon látványos és heves tiltakozást kiváltó jele volt a Simca autógyárnak és a Bull elektronikus számológépgyárnak amerikai kézre jutása (az elsőbe a Chrysler, a másodikba a General Electric nyomult be). Ugyancsak nagy felháborodást keltett – különösen a mezőgazdasági lakosság és a helyi élelmiszeripari burzsoázia körében – az amerikai cégek nagy erejű betörése a francia élelmiszeriparba.

A l'Humanité kimutatása szerint[73] *a külföldi tőke a következő arányban ellenőrzi vagy a franciaországi termelést vagy az eladást:* műgumi 90%, margarin 90%, golyóscsapágy 80%, híradástechnika 70%, benzinelosztás 65%, autógumi 50%, autófelszerelés 40%, televízió 35%.

7. Az 1958-ig tartó gazdasági fejlődés árnyoldalai

A francia ipari termelés viszonylag gyors ütemű fejlődését, az ipar műszaki színvonalának emelkedését, a tőkekivitel növekedését és jellegének megváltozását nem kísérte a francia gazdaság egészének kiegyensúlyozott fejlődése.

A francia külkereskedelem csak a koreai háború kirobbanásának évében, majd 1954–1955-ben volt egyensúlyban, egyébként mindig deficittel zárult.

[71] V. Vetlanyin: i. m. 33. old.
[72] J. Gervais: La France face aux investissements étrangers. Id. Économie et Politique, 1964. szeptember. 27. old.
[73] L'Humanité, 1964. november 30. 5. old.

A Franciaországban működő legjelentősebb külföldi vagy külföldi érdekeltségű vállalatok 1960-ban[74]

A vállalat neve	Iparág	A külföldi részesedés	Eredet
Esso Standard	kőolaj	82%	amerikai
Sté Française des Petroles	kőolaj	többség	angol
Shell Française	kőolaj	többség	angol–holland
SIMCA	autó	60% (?)	amerikai
Mobil Oil Française	kőolaj	teljes	amerikai
Hauts Fourneaux de la Chiers	kohászat	többség	belga
UIP (Caltex)	kőolaj	48%	amerikai
Philips	villamos	teljes	holland
IBM-France	elektronika	teljes	amerikai
Astra-Calvé	élelmiszer	többség	holland–angol
Cleber-Colombes	gumi	24%	amerikai
Applications Mécaniques (SKF)	gépipar	többség	svéd
Berre	kőolaj	60%	angol–holland
Dunlop	gumi	54%	angol
Ducellier-Bendix	villamos	többség	amerikai
La Radiotechnique	villamos	60%	holland

A külkereskedelmi mérleg kedvezőtlen alakulásában a legfontosabb tényezők a következők voltak:

1. *A gyarmati háborúk* fokozták az importszükségletet, ugyanakkor a termelő kapacitás jelentős részének katonai célokra való lekötése szűkítette az ország exportlehetőségeit.

2. *A gyenge frank* serkentette a behozatalt és gátolta az exportot.

3. Egyes kormányok az infláció megfékezése és a bérek emelkedésének megakadályozása érdekében több alkalommal *nagy mennyiségű élelmiszert importáltak.*

A külkereskedelmi mérleg deficitjének döntő szerepe volt a *francia fizetési mérleg kedvezőtlen alakulásában.* A frankövezet fizetési mérlege 1945 és 1959 között — 1954 és 1955 kivételével — állandóan deficittel zárult. *A deficit fedezése az ország aranytartalékainak nagyarányú csökkenését vonta maga után.* Ennek eredményeként Franciaország aranytartaléka, amely 1938-ban az USA és Anglia után a legnagyobb volt, a harmadik helyről 1958-ban a kilencedik helyre esett vissza. Míg Franciaország aranytartaléka 1938-ban a tőkés világ államai és nemzetközi intézményei összes aranytartalékának 10,4%-ára rúgott, 1958-ban annak már csak 1,3%-át tette ki.[75]

[74] Gilles-Y. Bertin: i. m. 307. old.
[75] Problèmes Économiques, 1960. szeptember 1.

A kiegyensúlyozatlan gazdasági fejlődés, a gyarmati háborúkkal kapcsolatos hatalmas kiadások, valamint az állam fokozódó gazdasági tevékenysége következtében a *francia költségvetés állandóan deficittel zárult.*

15. TÁBLÁZAT

A költségvetési bevételek a kiadások %-ában[76]

Év	%	Év	%
1945	42	1952	71
1946	54	1953	75
1947	69	1954	77
1948	64	1955	76
1949	70	1956	73
1950	74	1957	80
1951	76		

A kiadások fedezése érdekében a francia kormányok rendszerint a bankópréshez nyúltak: 1945 és 1957 között a forgalomban levő pénz mennyisége több mint a hétszeresére emelkedett.[77] A háború óta egymást követték az *infláció* különböző erősségű hullámai.

A főbb tőkésországok közül az infláció Franciaországban öltötte a legnagyobb méreteket. Az *1947 és 1957 közötti évtizedben a francia frank vásárlóerejének 44%-át vesztette el.*[78] A francia frank romlását világosan mutatja dollárban kifejezett árfolyamának alakulása: 1947-ben 1 dollár 25,14 frank volt, 1950-ben 350, 1957-ben pedig már 420.

Az állandósult költségvetési deficit, valamint a pénzügyi mérleg tartós passzívuma az *államadósságok megnövekedéséhez* vezetett.

16. TÁBLÁZAT

A francia államadósság alakulása[79]

(milliárd régi frankban)

1938... 430,3	1953.... 5417
1948... 3385	1954.... 5649
1949... 3906	1955.... 5857
1950... 4132	1956.... 6484
1951... 4285	1957.... 7041
1952... 4882	1958.... 7972

[76] Mouvement Économique en France. 86. és 198. old.
[77] Ua. 218. old.
[78] National City Bank. Monthly Letter, 1958. június.
[79] Mouvement Économique en France, 215. old. — Revue d'Économie Politique, 1959. július–október. 587. old.

Az 1958. évi 7972 milliárd frank államadósságból 1383 milliárd frank külföldi volt.

Egyfelől tehát a gyors ütemű ipari fejlődés, az ipar műszaki színvonalának emelkedése és a tőkekivitel növekedése, valamint jellegének megváltozása, másfelől a mezőgazdaság lemaradása, az állandó külkereskedelmi deficit, a pénzügyi mérleg szinte állandósult passzívuma, az arany- és devizatartalékok csökkenése, az állandó költségvetési deficit és az infláció jellemezték a francia gazdaság fejlődését. Ezek a negatív tényezők bizonyos mértékig akadályozták a francia monopoltőkéseket a manőverezésben, gyengítették helyzetüket a versenytársakkal folytatott harcban.

8. Az 1958 utáni gazdasági fejlődés főbb vonásai

1958 után kétségkívül külön szakasz kezdődött Franciaország háború utáni bel- és külpolitikájában, és új tendenciák jutottak érvényre gazdasági életében is. Gazdasági téren a változás összefügg a korábbi időszak gazdasági fejlődésével, az Európai Gazdasági Közösség megalakulásával, a finánctőkének és az államnak azzal a korábbinál is szorosabb összefonódásával, amely a De Gaulle-rendszert jellemzi.

De Gaulle hatalomra jutásának körülményeiről külön pont alatt szólunk, e helyütt a gazdasági helyzet alakulásáról lesz szó a De Gaulle-rendszer éveiben.

A francia monopóliumokat — azokon az általános tényezőkön kívül, amelyekről a „Korunk kapitalizmusa" I. kötetében megjelent tanulmány tájékoztat — főképpen az alábbi *gazdasági meggondolások késztették a Közös Piac elfogadására*, feltételeinek vállalására:

1. A második világháború utáni nagyfokú beruházások következtében *a francia ipar műszaki színvonala jelentősen emelkedett* és nőtt a francia ipar versenyképessége.

2. Az 1953-tól 1958-ig tartó *francia gazdasági fellendülés a piac további nagyarányú kiterjeszthetőségének reményét keltette.* Ez csökkentette a közép- és kisvállalkozók ellenállását a Közös Piaccal szemben.

3. A francia monopoltőke a háború után nagymértékben *megerősítette pozícióit a Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország és a Benelux-államok gazdaságában.*

4. *A szaharai és a franciaországi kőolaj és földgáz, valamint a dél-franciaországi és a gaboni urániumérc* felfedezése erősítette számos francia monopólium helyzetét. A kőolaj kiaknázása a francia fizetési mérleg jelentős javulását ígérte, míg az uránérc birtoka a vezető szerepet Európa tőkésállamainak atomiparában.

5. *A gyarmatokon érdekelt francia monopóliumoknak nagyobb piacra volt szükségük* az általuk kitermeltetett bányakincseknek, valamint ültetvényeik termékeinek elhelyezéséhez.

6. *A francia imperialisták azt remélték, hogy a Közös Piac társországai hozzájárulnak majd a gyarmataikon eszközlendő beruházásaikhoz, de a beruházások*

használt — meglevő gyarmati pozícióik révén — aránytalanul nagymértékben ők aratják le.

Ahhoz azonban, hogy Franciaország kedvező pozícióban csatlakozhassék a hat állam integrációjához és megerősíthesse állásait a világban, *1958 végén több fontos gazdasági intézkedést hoztak:*

1. *Bevezették a frank szabad átválthatóságát.* 1958 végén a nyugat-európai államok valutáikat átválthatóvá tették. Ennek gazdasági és pénzügyi feltétele a fizetési mérlegek egyensúlya és a növekvő arany- és devizatartalékok voltak. Ebben a nemzetközi helyzetben került sor a francia frank konvertibilissé tételére is.

2. A frank átválthatóvá tételével kapcsolatban — az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének (OEEC) tagállamai, valamint az USA és Kanada viszonylatában — *liberalizálták a külkereskedelmet* is, mert a frank átválthatóvá tételével kitűzött célok csak ez esetben vezethettek eredményre. A liberalizálás az 1957. évi francia import 90%-ára terjedt ki.

3. A konvertibilitás bevezetése és a külkereskedelem döntő részének liberalizálása *a francia frank leértékelését tette szükségessé.* Ezért a többi intézkedéssel egy időben a francia kormány 17,55%-os mértékben leértékelte a frankot: a frank árfolyamát a dollárhoz viszonyítva az 1957. évi leértékeléskor megszabott 420 helyett 493-ban határozták meg. A frank leértékelésének mértéke a valóságos árarányoknál *nagyobb* volt, tartalékot is tartalmazott a jövőbeni áremelkedések ellensúlyozására. Ennek köszönhető, hogy a frank leértékelése eredményeképpen ugrásszerűen nőtt a francia kivitel, s javult az ország kereskedelmi és fizetési mérlege.

4. A már felsorolt intézkedések megalapozása, valamint a költségvetési deficit csökkentése és az infláció megfékezése érdekében *nagyarányú államháztartási reformot* is megvalósítottak.

De Gaulle kormánya 303 milliárd frankkal emelte az adókat; ennek $^2/_3$-a közvetett adó, vagyis elsősorban a dolgozókat terheli. A biztosítottaktól megvonták a gyógyszervisszatérítés első 3000 frankját. Megvonták a családi segélyt azoktól a családoktól, amelyekben ugyan csak egy kereső van, de nincs csak egy 5 évesnél idősebb gyermek. Mintegy évi 3 milliárd frankkal csökkentették az anyasági segélyt. A szubvenciók megszüntetése a szén és a villamos energia árának, a postai és a vasúti díjszabásnak az emelkedéséhez vezetett. Megszüntették a mozgó bérskála korábbi rendszerét. Az új intézkedések pszichológiai hatásának fokozására 1960. január 1-én minden 100 frankot egy-egy „új frankra" cseréltek be.

9. A külkereskedelem alakulása 1958 után

A frank leértékelésének eredményeként 1959—1960 között a kivitel gyors ütemben növekedett. 1960-tól a növekedés üteme 1962-ig csökkent, akkor ismét némi emelkedés, majd 1964-ben — 1963-hoz képest — stagnálás következett be. A külkereskedelem számszerű és %-os alakulásáról tájékoztat a 17. sz. táblázat.

17. TÁBLÁZAT

Franciaország teljes külkereskedelmének alakulása[80]

Év	Behozatal		Kivitel		Egyenleg (millió frank)	A kivitellel fedezett behozatal %-a
	Millió frank	Az előző évhez képest (%)	Millió frank	Az előző évhez képest (%)		
1958	23 572	–	21 528	–	−2044	91
1959	25 149	+ 7	27 721	+29	+2572	110
1960	31 016	+23	33 900	+22	+2884	109
1961	32 992	+ 6	35 667	+ 5	+2675	108
1962	36 365	+12	36 356	+ 1,8	− 9	100
1963	43 099	+18	39 916	+ 9,7	−3183	93

Külön elemzést kíván Franciaország külkereskedelme a devizakülfölddel és külön a frankövezet többi országával. Az első alakulásáról a 18. sz. táblázat tájékoztat.

18. TÁBLÁZAT

Franciaország külkereskedelme a frankövezeten kívüli országokkal[81]

Év	Behozatal		Kivitel		Egyenleg (millió frank)	A kivitellel fedezett behozatal %-a
	Millió frank	Az előző évhez képest (%)	Millió frank	Az előző évhez képest (%)		
1958	17 070	–	13 456	–	−3614	79
1959	19 063	+11,6	18 923	+40,6	− 140	99
1960	23 988	+25,6	23 744	+25,5	− 244	99
1961	25 638	+ 6,8	26 351	+11,0	+ 713	103
1962	28 837	+12,4	29 050	+10,2	+ 213	101
1963	35 356	+23,2	32 295	+11,1	−3241	91

Látjuk, 1959-ben a kivitel 40,6%-kal, 1960-ban 25,5%-kal nőtt. Ezt a nagyarányú növekedést elősegítették:

1. Az *1958 végi pénzügyi intézkedések*, mindenekelőtt a frank leértékelése, amelyek javították a francia cikkek versenyképességét.

2. A *Közös Piac életbelépése* sok olyan francia vállalat figyelmét irányította a kivitel felé, amelyek korábban a külföldi piacokra nem termeltek.

3. *A lakosságnak az ipari termelés fejlődése mögött elmaradó vásárlóképessége növekvő élességgel vetette fel a francia áruk külföldi elhelyezésének szükségességét.*

[80] Économie et Politique, 1964. április. 106. old.
[81] Ua. 106–107. old.

1960 után azonban a leértékelés, mint a francia termékek versenyképességét növelő tényező, egyre kevésbé hatott. A devizakülfölddel folytatott francia kereskedelem 1960 óta kedvezőtlenül alakult, s 1963-ban ismét hatalmas hiánnyal zárult. Ebben nagy része volt a franciaországi inflációnak és az áremelkedések megállítása érdekében növelt behozatalnak.

Még kevésbé elégítheti ki Franciaországot külkereskedelme a frankövezet országaival.

19. TÁBLÁZAT

Franciaország és a frankövezet többi országa közötti kereskedelem[82]

(millió frankban és a változás százalékai szerint)

Év	Behozatal		Kivitel		Egyenleg (millió frank)	A kivitellel fedezett behozatal %-a
	Millió frank	Az előző évhez képest (%)	Millió frnk	Az előző évhez képest (%)		
1958	6502	—	8 072	—	+1570	124
1959	6087	+ 6,2	8 798	+ 9	+2711	145
1960	7028	+15,4	10 157	+15,4	+3129	145
1961	7354	+ 4,6	9 316	− 8,2	+1962	125
1962	7528	+ 2,3	7 306	−21,5	− 222	97
1963	7563	0,0	7 621	+ 4,2	+ 58	101

A 19. sz. táblázat szerint *Franciaország behozatala a frankövezet országaiból — ha csökkenő mértékben is — nőtt, ellenben a kivitelben 1961-ben és 1962-ben jelentős visszaesés következett be.* Ezt a függetlenné vált országok pénzügyi nehézségei, némileg a közös piaci társak versenye és az magyarázza, hogy több volt francia gyarmat korábbi egyoldalú kapcsolatát a függetlenség elnyerése után igyekezett többoldalúvá alakítani. Különösen Anglia törekedett arra, hogy növelje külkereskedelmét a volt francia gyarmatokkal.

Ami a frankövezet országaiból való *behozatalt* illeti, ennek növekedésében nagy szerepe van a növekvő mennyiségű afrikai kőolajnak[83] és a trópusi terményeknek, amelyek számára Franciaország felárat és előre szabott kontingenseket biztosít.

Végül, hogy a francia külkereskedelemnek ezt az oldalát lezárjuk, összevetjük, hogy milyen arányban vesz részt Franciaország teljes külkereskedelmében a frankövezet, illetve a devizakülföld (20. sz. táblázat).

[82] Ua. 108–109. old.

[83] Franciaország kőolajbehozatalának mindössze 4,9%-a származott Afrikából 1959-ben, s ez az arány 1962-re 37,1%-ra nőtt. Ezzel párhuzamosan a Közel-Kelet részesedése a francia kőolajbehozatalban az 1959. évi 85,1%-ról 1962-re 55,7%-ra csökkent. (Annuaire Statistique de la France, 1963. 139. old.)

A francia külkereskedelmi forgalom megoszlása a frankövezet és a devizakülföld között (%)[84]

Év	Behozatal		Kivitel	
	Deviza-külföld	Frank-övezet	Deviza-külföld	Frank-övezet
1958	73	27	63	37
1959	76	24	68	32
1960	77	23	70	30
1961	78	22	74	26
1962	79	21	80	20
1963	82	18	80	20

A 20. sz. táblázat szemléletesen azt tanúsítja, hogy *mind Franciaország behozatalában, mind kivitelében a frankövezet súlya csökken, a devizakülföldé nő.* Ami a devizakülfölddel folytatott külkereskedelem területi megoszlását illeti, ez ugyanezekben az években a 21. sz. táblázat szerint alakult.

A 21. sz. táblázat jól mutatja, hogy az integráció eredményeképpen, a résztvevő országok közötti munkamegosztás elmélyülése következtében a Közös Piac súlya jelentősen nőtt mind Franciaország behozatalában, mind kivitelében: 1958 és 1963 között ez a behozatal 32,5%-ról 43,4%-ra, a kivitel 35,4%-ról 47,3 %-ra növekedett. Ez a nagy arányeltolódás annak következménye, hogy a Közös Piac országaiból behozott áruk értéke ezen időszakban 175%-kal nőtt (míg más országoké 75%-kal), a kiviteléé 220%-kal (míg más országoké 96%-kal).

A Közös Piacon belül külön figyelmet érdemel Franciaország kapcsolata az NSZK-val. Vele való külkereskedelmi forgalmának növekedése a közös piaci átlagnál nagyobb volt (behozatal +183%, kivitel +190%), de a legnagyobb arányban az Olaszországgal való kereskedelme fejlődött: a behozatal 360%-kal, a kivitel 400%-kal nőtt.

A Szabadkereskedelmi Társulással való kereskedelem arányában kevés változás történt. Említésre méltó, hogy a behozatalban az angol részesedés aránya nőtt, a kivitelben lehanyatlott, ami miatt Franciaországnak Angliával való külkereskedelmi mérlege erősen deficites.

Az Egyesült Államok részesedése Franciaország külkereskedelmében 1958 és 1960 között nőtt, azután csökkent, s e kapcsolat is — egy átmeneti idő után — Franciaországra nézve erősen deficitessé vált.

Ami az elmaradt országokat illeti: noha abszolút számokban e téren is növekedés tapasztalható, részesedésük Franciaország külkereskedelmében erősen csökkent.

[84] Économie et Politique, 1964. április. 109. old.

A devizakülfölddel folytatott külkereskedelem területi megoszlása (%)[85]

(millió frankban és %-ban)

	1958			1961			1962			1963		
	Import	Export	Import fedezeti arány	Import	Export	Import fedezeti arány	Import	Export	Import fedezeti arány	Import	Export	Import fedezeti arány
Közös Piac	5 551	4 774		10 382	11 954		12 460	13 392		15 438	15 267	
	(32,5)	(35,4)	86	(40,5)	(45,4)	115	(42,3)	(46,1)	107	(43,4)	(47,3)	99
NSZK	2 740	2 250		5 626	5 407		6 536	6 278		7 760	6 622	
	(16)	(16,6)	82	(21,9)	(20,5)	96	(22,2)	(21,6)	96	(21,7)	(20,5)	85
Olaszország	554	726		1 509	2 412		2 046	2 734		2 552	3 690	
	(3,2)	(5,4)	131	(5,9)	(9,2)	169	(6,9)	(9,4)	133	(7,2)	(11,4)	144
Szabadkereskedelmi Társulás	2 226	2 873		3 419	5 338		4 109	5 803		5 229	6 484	
	(13)	(21,4)	129	(13,3)	(20,3)	156	(14)	(20)	141	(14,7)	(20)	124
Anglia	833	1 052		1 487	1 809		1 925	1 717		2 577	1 963	
	(4,8)	(7,8)	126	(5,8)	(6,9)	122	(6,5)	(5,9)	89	(7,3)	(6)	76
USA	2 364	1 264		3 638	2 059		3 825	2 103		4 450	2 077	
	(13,8)	(9,3)	53	(14,2)	(7,8)	56	(13)	(7,2)	54	(12,5)	(6,4)	46
Egyéb	6 929	4 545		8 199	7 000		8 443	7 752		10 419	8 467	
	(40,7)	(33,9)	65	(32)	(26,5)	85	(30,7)	(26,7)	90	(29,4)	(26,3)	81
Összesen	17 070	13 456	79	25 638	26 351	103	28 837	29 050	101	35 536	32 295	91
	(100,0)	(100,0)		(100,0)	(100,0)		(100,0)	(100,0)		(100,0)	(100,0)	

[85] Ua. 110. old.

Viszonylag csekély, de fejlődő Franciaország kereskedelmi kapcsolata a szocialista országokkal, különösen a Szovjetunióval. Míg 1950–1952 átlagában behozatala a Szovjetunióból a vámkülföldről való behozatalának 0,3%-át, az 1953–55-ös években az 1,5%-át tette ki, 1962-ben és 1963-ban ez az arány 1,9–1,9% volt. A kivitelben a megfelelő százalékok: 1950–1952: 0,2%, 1953–1955: 1,0%, 1962-ben 2,3%, 1963-ban 1,0%.[86] *Kedvezően fejlődik Franciaország külkereskedelme Magyarországgal is.* Franciaország az 5. legnagyobb tőkés szállítónk, s tőkés felvevőpiacaink között a 6. helyet foglalja el.

Hogyan alakult ezekben az években a francia külkereskedelem *áruösszetétele?*

A *frankövezet* országaiba Franciaország – mint korábban is – túlnyomórészt kész- és félkészárut szállít, s tőlük ipari és mezőgazdasági nyersanyagot vesz át.

Ami a *devizakülföldet* illeti, a *behozatalban* az „élelmiszer, ital, dohány" rovat tételeinek aránya az 1958. évi 10,1%-ról 1961-re 9%-ra csökkent, majd 1963-ban 11,1%-ra emelkedett.

Az „energiahordozók, kenőanyagok" rovatbeli áruk behozatalának aránya 26,6%-ról 15,5%-ra alakult, ami mögött az rejlik, hogy a közel-keleti kőolaj növekvő részét algériai kőolaj behozatala váltotta fel.

A „feldolgozott áruk" behozatala ugrásszerűen nőtt: 39,3%-ról 55,5%-ra, kifejezve az iparosítás növekvő szükségleteit, a vámtételek csökkenését és a növekvő magánfogyasztást.

A *kivitelben* az „élelmiszer, ital, dohány" tételei mérsékelten, 11%-ról 15%-ra nőttek, nőtt 1958-ban és 1959-ben a feldolgozott áruk csoportjába tartozó termékeknek amúgy is nagyon magas, 73,4%-os aránya 75%-ra, majd 1963-ban ez az arány a korábbi szintre, 72,9%-ra csökkent.[87]

Összefoglalva az 1958–1963 közti időszak külkereskedelmének fő vonásait, a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az 1958 végi intézkedések, elsősorban a frank leértékelése nagymértékben ösztönözték az exportot, és *lehetővé tették a külkereskedelmi egyensúly helyreállítását. A leértékelés kedvező hatásai azonban 1961 után az áremelkedések következtében csökkentek, és mert a behozatal továbbra is nőtt,* ismét gonddá vált az ország külkereskedelmi mérlege egyensúlyának megteremtése.

2. *A Közös Piac megszületése erősen e terület felé orientálta a francia külkereskedelmet.*

3. Összevetve más országok adataival, úgy tűnik, hogy a *vámhatárok leomlasztása jobban kedvezett Franciaország tőkés versenytársainak, mint Franciaországnak.* E tekintetben azonban figyelembe kell venni, hogy a francia piac egyike volt a legerősebben védett piacoknak, és így a vámcsökkentés és a kontingentálás leépítése lehetővé tették, hogy más országok benyomuljanak a francia piacra, miközben Franciaország exportőrei már korábban is több országban viszonylag kedvező helyzetben voltak.

[86] Ua. 132. old.
[87] Ua. 112–13. old.

4. *Franciaország külkereskedelmi struktúrája az értékesebb termékek felé tolódott el:* mind a behozatalban, mind a kivitelben nőtt a feldolgozott termékek aránya, különösen a beruházási javaké.

5. Franciaország külkereskedelmében *a frankövezet jelentősége viszonylagosan csökkent.*

10. Az 1958 utáni gazdasági eredmények és a fejlődés negatív oldalai

Részben a külkereskedelmi mérleg átmeneti javulása, főképpen azonban a külföldi tőke és hitel Franciaországba áramlása és a francia hitelek törlesztése eredményeként *Franciaország nemzetközi fizetési mérlege javult, s arany- és dollártartalékai a 22. sz. táblázat szerint nőttek.*

22. TÁBLÁZAT

Franciaország arany- és dollártartalékainak növekedése[88]

(millió dollárban)

1958	1959	1960[a]	1961[a]	1962[a]	1963[a]	1964[b]
1050,0	1720,0	2070,0	2938,8	3610,2	4456,9	4901,8

[a] December 31.
[b] Október 31.

Franciaország számára növekvő arany- és devizabevételei lehetővé tették, hogy — miközben belső államadóssága tovább nőtt — külföldi államadósságait csökkentse: 1959-ben külföldi államadóssága 14,1 milliárd frank volt, 1963-ban 6,07 milliárd frank.

Az 1958 utáni gazdasági helyzet pozitív oldalait azonban beárnyékolják a *negatívok.* E *negatívumok a külkereskedelmi mérlegnek egy átmeneti fellendülés utáni romlásán, valamint a belső államadósság növekedésén kívül főképp a következő körülményekkel jellemezhetők.*

1. *Az ipari termelés növekedése 1958—1963 között* — mint a 188. oldalon láttuk — *a korábbi öt év növekedéséhez képest lassúbb volt.* Különösen visszaesett a termelés vagy alig emelkedett az alapanyagiparban: a szénbányászatban, a kohászatban, továbbá az autó- és hajóépítőiparban, a szerszámgépgyártásban.

2. *Rendkívüli arányúvá vált a költségvetés hiánya.* Az atomfegyverkezés, az Algériából visszatérőknek adott hitelek (kb. 700 000 francia repatriált), a tengerentúli hadsereg egy részének visszatelepítése, valamint az állam különféle, nagyarányú beruházásai következtében a már korábban is deficites költségvetés hiánya 1960-ban 4,37 milliárd frankot, 1961-ben 4,80 milliárd frankot és 1962-ben 7,57 milliárd frankot tett ki.[89]

[88] Perspectives, 1963. december 7., 1964. december 19. — U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1965. február.
[89] Perspectives, 1963. december 7.

3. *A korábbi inflációs folyamat — gyorsuló mértékben — tovább folytatódott.* A forgalomban levő fizetési vagy annak megfelelő eszközök összege a nemzeti jövedelemnél jóval sebesebben nőtt. Így 1958—1959-ben 13,8%-kal, 1959—1960-ban 16,2%-kal, 1960—1961-ben 16,7%-kal és 1961—1962-ben 18,2%-kal.

1963-ban a növekedés ugyan 13,7%-ra mérséklődött, de hogy a fizetési eszközöknek ez a növekedése is mennyire jelentős, kitűnik, ha összevetjük az 1952—61-es évek átlagos 11,7%-os növekedésével, amely mellett pedig Franciaország súlyos inflációt élt át.[90]

4. *Az inflációs folyamat természetesen megmutatkozott az árak szakadatlan növekedésében:* a 250 vizsgált fogyasztási cikk ára az egyik év szeptemberétől a következő év szeptemberéig 1958—1959-ben 4,9%-kal, 1959—1960-ban 4,4%-kal, 1960—1961-ben 2,1%-kal, 1961—1962-ben 5,3%-kal és 1962—1963-ban 7,0%-kal emelkedett.[91]

Az erősödő infláció előidézésében közrejátszottak a hatalmas katonai kiadások, a vállalatok növekvő hitelszükségletei, az állam eladósodása, a bankóprés, az adóterhek növelése és a bővülő fogyasztópiac. Mindez jórészt hatálytalanította az 1959. évi leértékelés kedvező hatását s 1963 szeptemberében a kormányzatot úgynevezett *stabilizációs terv* meghozatalára késztette. Ez magában foglalta *a)* az iparcikkek és a szolgáltatások árának rögzítését, de legalábbis általános ellenőrzését, *b)* célul tűzte ki, hogy az 1964. évi költségvetés hiánya ne haladja meg a 4,74 milliárd frankot, *c)* ennek érdekében a már korábban hozott takarékossági intézkedéseken és az életbe léptetett adóemeléseken és hitelmegszorításokon kívül csökkentették a közületi beruházásokat — de nem a katonai kiadásokat, *d)* koncentrált támadást indítottak a béremelések ellen, *e)* emelték — 3,5%-ról 4%-ra — a leszámítolási bankkamatlábat és újabb, 20 évre szóló államkölcsönt bocsátottak ki.

Az inflációellenes intézkedések eredményeképpen nemcsak lefaragtak Franciaország költségvetési hiányából. Az 1964. évi költségvetés — az 1920-as évek óta először — egyensúlyban volt. Csökkent, de nem szűnt meg az áremelkedés — ugyanakkor azonban a gazdasági fejlődés is lelassult: csökkent az ipari termelés növekedési üteme, s míg a korábbi években az ország ipari központjaiban — a nagyarányú észak-afrikai, olasz, portugál stb. munkásbevándorlás ellenére — több szakmában a gyárak munkaerőhiánnyal küszködtek, most sok gyár elbocsátáshoz folyamodott, illetve korlátozta a munkaidőt. Több iparágban nőttek a raktárkészletek, csökkentek a beruházások. A hitelkorlátozások fokozták a vezető finánctőkés csoportokon kívül álló francia vállalatok „sebezhetőségét" a külföldi tőkével szemben, nőtt a külkereskedelmi mérleg hiánya, erősen csökkentek a lakosság nagy többségére kiható gazdasági és kulturális célú kiadások.

1958-at követően előrehaladt a tőkekoncentráció és centralizáció. Az országnak 1958-ban csak 1 „milliárdos" vállalata volt (frankban), 1961-ben már 3, az 500 milliós—1 milliárdos kategóriába tartozó vállalatok száma 5-ről 15-re

[90] Perspectives, 1964. december 19.
[91] Problèmes Économiques, 1965. február 16.

nőtt stb. A 20 milliónál kisebb tőkével rendelkező vállalatok száma viszont csökkent.

Ez a folyamat 1961 után is folytatódott. Miközben az ipari termelés 1961 és 1962 között 6%-kal nőtt, az 500 legnagyobb vállalat a következő arányban növelte a saját tőkéjét: 17,57%-kal az első 50, 12,3%-kal az 51 – 100. helyen levők, 9,07%-kal azok, amelyek a rangsorban a 101 – 350. helyet foglalták el, 7,2%-kal, amelyek a rangsorban a 351 – 500. helyen voltak.[92]

A De Gaulle-rendszer tovább akar menni ezen az úton. A Közös Piacon belüli vámok újabb csökkenésére, az amerikai tőke franciaországi terjeszkedésére, a nemzetközi verseny éleződésére *a vállalati méretek növelésével kíván válaszolni, amit az eddiginél is nagyobb arányú önfinanszírozás hivatott biztosítani.* Az V. terv tervezete ezt mondja: A terv célja „meggyorsítani minden szektorban, ahol csak lehet, a vállalatok technikai, kereskedelmi és pénzügyi koncentrációjából előálló francia tőkéjű, nemzetközi méretű vállalatok létesülését, illetve ilyeneknek a fejlődését. E csoportoknak elegendő mennyiségű saját tőkével kell rendelkezniük ahhoz, hogy szembe tudjanak nézni a konkurrenciával, befektetéseket tudjanak eszközölni külföldön, saját kutatócsoportjuk, központjuk és technikai megoldásaik legyenek, és kedvező helyzetből tárgyalhassanak, szélesebb keretben, külföldi társaságokkal. Sok szektorban e koncentrációnak korlátozott számú csoport, s kivételes esetekben egyetlen uralkodó csoport létrejöttéhez kellene vezetni. Az állam bátorítani fogja e célú koncentráció folyamatát...", mert „megfelelő számú nemzetközi méretű olyan csoport nélkül, amelyek képesek a francia iparnak szolid fegyverzetet adni, meggondolatlanság volna abban bízni, hogy (az állam) kellő függetlenséget tud megőrizni."

Az e cél szolgálatába állított programozás ennek megfelelően *a)* a világgazdaság várható alakulására vonatkozóan becsléseket készít, hogy a specializálódás és a koncentráció megfelelően menjen végbe, *b)* az állami beavatkozást úgy irányítja, hogy e célokat a leghatékonyabban szolgálja (a fúziók elősegítése adó- és pénzügyi eszközökkel, hitellel, az önfinanszírozás előmozdítása, a mindezekhez szükséges bérpolitika biztosítása stb.).

Így azután, míg a IV. tervig a tervezés egyik indoka az volt, hogy olyan feladatokat kell a központi irányítással megoldani, amelyeknek teljesítését a profittörvény nem biztosítja (például szociális feladatokat), *az V. tervben* – az eddigiek szerint – ez a szemlélet gyökeresen megváltozik. A korábbi tervek amúgy is legkevésbé teljesített területe, a szociális célú ráfordítások erősen háttérbe szorulnak, elmarad a munkaidő oly sokat említett csökkentése, az alacsonybérűek és a közalkalmazottak javadalmazásának emelése, és *minden erőfeszítés középpontjába a legerősebb, legkorszerűbben termelő monopolista csoportok további erősítése kerül. Az ország elmaradottabb területeit és gazdasági egységeit pedig a sorsukra bízzák.*

[92] Économie et Politique, 1964. szeptember.

IV. A FRANCIA TÁRSADALOM STRUKTÚRÁJÁBAN BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁS. A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS A PARASZTSÁG HELYZETÉNEK ALAKULÁSA

Már több ízben utaltunk arra, hogy a második világháború befejezésekor Franciaországban több fejlett országhoz képest nagy volt az „önállók" aránya, és a termelés centralizációja is alatta maradt az Egyesült Államoké, valamint több nyugat-európai államé mögött. Franciaország egyik jellemzője, hogy a század elején kialakult gazdasági és társadalmi struktúra nagyjából egészen a második világháborúig fennmaradt. 1901 és 1946 között például az aktív lakosságnak bérből és fizetésből élő hányada 47%-ról mindössze 52%-ra emelkedett. (Összehasonlításul: az ötvenes években ez az arány Belgiumban 71%, az Egyesült Államokban 81%, Nagy-Britanniában 89%, Svédországban 80% volt.)

1. A társadalmi struktúra változása

Az önállóak aránya mind az iparban, mind a mezőgazdaságban és a kereskedelemben valóban rendkívül nagy volt. 1954-ben az ország 900 000 ipari vállalkozásának majdnem fele csak egy idegen munkaerőt foglalkoztatott, s 75 000 legfeljebb 10 idegen munkaerőt. Még inkább ez volt a helyzet a kereskedelemben: 1 millió vállalkozásból 680 000-ben egyáltalán nem foglalkoztattak idegen munkaerőt és 190 000-ben csak egyet. Láttuk, hogy a mezőgazdaságban is túlnyomó számban vannak a közép- és kisüzemek.[93]

Az ötvenes évek óta azonban e tekintetben jelentős változás indult meg. A centralizáció és koncentráció eredményeképpen számottevően csökken az önállóak száma, és a foglalkoztatottak szakmai megoszlásában is figyelemre méltó eltolódások következtek be. Ez derül ki az 1954. évi és az 1962. évi népszámlálás adatainak összevetéséből (23. sz. táblázat).

A 23. sz. táblázat szerint nyolc év alatt — miközben az aktív lakosság száma alig változott — *az „önállók" csoportjába tartozók száma kereken 1 261 000-rel csökkent, viszont a bérből és fizetésből élőké kb. 1 151 000-rel nőtt.* Ez a nagyarányú eltolódás nemcsak az önálló parasztok alkalmazottá válását jelzi. Ebben az időszakban kereken 151 000 kis- és 13 620 nagykereskedő, valamint 123 280 kisiparos és 6620 gyáros is „eltűnt".

E változás ellenére *Franciaországban még mindig nagyobb a parasztság és a városi kispolgárság, általában a középrétegek súlya, mint akár Angliában vagy a Német Szövetségi Köztársaságban.* Mind Franciaország nagyon széles kispolgári rétegének, mind annak, hogy e réteg számbelileg és súlyban erősen visszaesett, nagy hatása van az ország társadalmi és politikai életére. Ez a kis-

[93] Pierre Maillet: La structure économique de la France, Párizs, 1958. 8–9. old.

A kereső lakosság számának alakulása Franciaországban[94]

(a francia statisztikai hivatal adatai alapján)

Az aktív lakosság egyes fontosabb kategóriái	1954	1962	Különbség
Nem bérből és fizetésből élők összesen (egyháziak kivételével)	6 470 460	5 208 720	−1 261 740
Gyáros	85 400	78 780	− 6 620
Kisiparos	734 280	611 000	− 123 280
Nagykereskedő	183 120	169 500	− 13 620
Kiskereskedő	1 268 740	1 117 840	− 150 900
Szabadfoglalkozású (egy részük alkalmazott)	119 920	124 340	+ 4 420
Önálló mezőgazda	3 983 840	3 011 600	− 972 240
Bérből és fizetésből élők összesen	12 227 600	13 405 620	+1 178 020
Mezőgazdasági bérmunkás	1 151 520	829 600	− 321 920
A teljes aktív lakosság	19 151 380	19 164 460	+ 13 080

polgári réteg a maga politikai ingadozásával jelentősen hozzájárult a háború utáni Franciaország politikai életének sokszínűségéhez, gyors változásaihoz, olykor szélsőségeihez (például a Poujade-mozgalom fellendüléséhez) és a burzsoá uralom szilárdságának hiányához. De Gaulle a nagytőke uralmát a többi között azáltal szilárdította meg, hogy ezt a kispolgárságot (legalábbis uralmának első éveiben) a pártok háttérbe szorításával, a nemzeti büszkeség, a „gloire" ragyogtatásával és más eszközökkel kikapcsolta a politikai életből, és ezt az állapotot igyekezett az apolitikusság terjesztésével tartósítani. A vezető monopóliumok térhódításával összefüggésben azonban a gazdasági érdekeiben sértett és hagyományos politikai tevékenységében korlátozott, önállóságától vagy annak illúziójától megfosztott kispolgárság ismét növekvő mértékben igyekezett szavát hallatni, ami a polgári pártok állásfoglalásaiban is kifejezésre jut.

Figyelmet érdemlő az is, ahogyan a gazdaság közületi és magánszektorában a foglalkoztatottak szakmai-társadalmi struktúrája módosult.

A 24. sz. táblázatból jól látható, hogy a szorosan vett munkások száma — e 8 évben — több mint 600 000-rel nőtt, a kisüzemek felszámolása és a munkások egy része szakmai színvonalának degradálódása következtében azonban ezen belül számottevően csökkent a szakmunkások száma, viszont nőtt a segédmunkásoké és főképpen a betanított munkásoké. Jelentősen nőtt az adminisztratív dolgozók és a vezető adminisztratív beosztásúak száma is.

Egyfelől tehát nőtt a *munkásosztály súlya*, másfelől pedig *csökkent* — a monopóliumok terjeszkedése, térhódítása következtében — *a „független", önálló vállalkozók, a kisebb, gyöngébb tőkések száma.*

[94] Cahiers du Communisme, 1964. 1. sz.

A francia gazdaságban foglalkoztatottak számának alakulása[95]

(a francia statisztikai hivatal adatai alapján)

Néhány fontosabb foglalkozási ág	1954	1962	Különbség
Mérnök	353 160	510 660	+157 500
Vezető adminisztrátor			
Technikus	740 100	960 160	+220 060
Középfokú adminisztratív káderek			
Irodai alkalmazott	1 637 780	1 914 520	+276 740
Művezető	2 997 780	2 649 160	−348 620
Szakmunkás			
Betanított munkás	1 859 140	2 465 080	+605 940
Ipari tanuló	209 040	263 420	+ 54 380
Segédmunkás	1 110 640	1 405 140	+294 500

Rajtuk kívül nagy súlya van Franciaországban a meglehetősen zárt kört alkotó és változatlanul általában reakciós beállítottságú közalkalmazotti gárdának (1954-ben ezek száma 1,8 millió volt).

Végül nem annyira száma, mint inkább „minősége" miatt rendkívül fontos rétege Franciaországnak *értelmisége*, amely a nagy elődök örökségének birtokában a tudomány és a technika fejlesztésében csakúgy, mint a társadalmi kérdések vizsgálatában, a különféle társadalmi eszmék megfogalmazásában és terjesztésében világviszonylatban is az egyik legfontosabb helyet tölti be. Ez az értelmiség zöme kispolgári, polgári eredetű, mégis számottevő részének nézeteire jelentős hatással van a marxizmus, s sokan közülük eljutottak a kommunista mozgalomig is. A szénbányászok 1963. évi nagy sztrájkjának jellemző vonása volt, hogy abban a mérnökök is együtt harcoltak a munkásokkal. Ez a tünet annak reményét kelti, hogy az értelmiségnek ez a rétege tömegméretekben kész arra, hogy a munkásosztály mellé álljon.

2. A munkásosztály és a parasztság helyzetének alakulása

Az életszínvonal alakulására vonatkozólag sokféle, nagyon ellentmondó számítások, kimutatások készültek. Maurice Bouvier-Ajam haladó közgazdász hivatalos adatok alapján kimutatja,[96] hogy 1938 és 1955 között a bérek frankösszege mintegy a 17,8-szorosára emelkedett, ugyanakkor a munkások számára alapvető árucikkek ára legalább a 24,2-szeresére.

[95] Ua.

[96] Maurice Bouvier-Ajam: L'Économie Française au Milieu du XXe Siècle. Párizs, 1955.

Jeanneney, az uralkodó körök egyik legtekintélyesebb közgazdásza, volt iparügyi miniszter, ugyancsak arra a következtetésre jut,[97] hogy a francia munkások reálbére még *1955-ben is alacsonyabb volt, mint a háború előtt.*

Hozzá kell azonban fűznünk, hogy a háború óta *a szociális juttatások* (családi pótlék, betegségi biztosítás, nyugdíj stb.) *jelentősen nőttek, s e téren Franciaország a Közös Piac országai között az első helyen áll.*[98]

Az újjáépítés és Franciaország háború utáni gazdasági fejlődése a dolgozó tömegek áldozatkészségéből és áldozatából született meg.

Egy újabb kimutatás[99] a reálbérek 1949—1962 közötti alakulását követi nyomon.

Eszerint miközben 1949 és 1957 között évi átlagban az ipari termelés 6,2%-kal, a munka termelékenysége 4,9%-kal nőtt, a bér vásárlóerejének átlaga *összesen 17,3%-kal emelkedett.* Viszont 1957 áprilisa és 1963 júliusa között, vagyis lényegében a *De Gaulle-rendszer, illetve a Közös Piac kialakulása óta a reálbér a nominális bérek számottevő növekedése ellenére, a szakadatlan drágulás miatt 3,5%-kal csökkent.*[100]

A munkásosztály helyzetének megítélésekor azt is figyelembe kell venni, hogy *a társadalmi igények a háború előtti évekhez képest jelentősen nőttek, s ezeket a munkásosztály óriási többsége még a nagyarányú túlórázás árán sem tudja kielégíteni.* Ugyancsak alapvető fontosságú, hogy a gazdasági élet minden ágában *a munka intenzitása rendkívüli mértékben fokozódott,* ami a balesetek számának növekedésében is kifejezésre jut. Párhuzamosan ezzel azonban a dolgozók olyan jelentős vívmányhoz jutottak, mint az 1963-ban általánossá tett négyheti fizetett szabadság.

A gaulle-ista politika — a rendszer osztályjellegének és az V. terv fő céljainak megfelelően — *továbbra is minden eszközzel nyomást igyekszik gyakorolni a bérekre.* A bérek visszaszorítása hivatott biztosítani az atomfegyverkezés költségeit, a monopóliumok önfinanszírozását és a francia ipar nemzetközi versenyképességét — ugyanakkor ez a politika elmélyíti a kapitalista rendszer alapvető ellentmondását: a termelés és a vásárlóképes fogyasztás közötti ellentétet. Az V. tervben központi helyet foglal el a „jövedelmek politikája", amin azt értik, hogy az országos termelékenységi szint alakulásához akarják kötni a dolgozók jövedelmét. Ezen az alapon osztályegyüttműködést igyekeznek kialakítani a munkás- és a tőkésosztály között, megbénítani a munkások bérharcát, megfosztani a szakszervezeteket önállóságuktól, osztályjellegüktől, és kiszolgáltatni a dolgozók életszínvonalát a tőkés rendszer ingadozásainak, a tőkés statisztika módszereinek, útvesztőinek. A „jövedelmek politikáját" azonban —

[97] J. M. Jeanneney: Forces et Faiblesses de l'Économie Française. Párizs, 1956.

[98] 1953-ban a dolgozók — a háború előtti 4% helyett — bérük 6%-át fizették be a társadalombiztosítás céljára, ugyanakkor a munkáltatókat az 1943. évi 20% helyett 1953-ban a bér 36%-ának megfelelő társadalombiztosítási hozzájárulás terhelte. (J. M. Jeanneney: i. m. 184. old.)

[99] Économie et Politique, 1963. december.

[100] 1958 augusztusa és 1963. október 15-e között a dolgozók által vásárolt élelmiszerek ára majdnem 32%-kal, a közlekedésük költsége 47%-kal, ruházkodásuké több mint 52%-kal, lakbérköltségeik majdnem 85%-kal emelkedtek, nem beszélve adóik növekedéséről. (Cahiers du Communisme, 1964. január.)

a tömegek állásfoglalásának megfelelően — nemcsak a CGT, a kommunista dolgozókat is magában foglaló szakszervezeti szövetség, de a szocialista pártot követő Force Ouvrière és a katolikus irányzatú CFTC (1964 novembere óta CFDT — Confédération Française et Democratique du Travail) is elutasítja.

Még kedvezőtlenebbül alakult — miként részben már láttuk — a mezőgazdasági dolgozók helyzete. A gaulle-ista rendszer mezőgazdasági politikája nagyon tudatosan a kisgazdaságok felszámolására és a nagyüzemek erősítésére törekszik.

Míg a IV. tervnek még volt némi demokratikus vonása, így — legalábbis papíron — célul tűzte ki a nehéz helyzetben levő paraszti gazdaságok támogatását és az elmaradott területek fejlesztését, az V. terv — azok után, hogy a mezőgazdaság 1954 és 1962 között 1 200 000 dolgozót vesztett — 1970-ig a mezőgazdasági lakosság további 1—1,2 milliós csökkenését tűzi ki célul. A mezőgazdasági termelés további koncentrálása, önköltségének csökkentése hivatott biztosítani egyfelől a fejlesztendő, korszerűsítendő és tovább koncentrálandó ipar munkaerőszükségletét és a reálbérek csökkenésének alapjául szolgáló olcsó élelmiszert, másfelől a mezőgazdasági termékek versenyképességét a nemzetközi piacokon. A terv tervezete hangsúlyozza, hogy e versenyképesség eléréséhez a mezőgazdasági termelést „túlnyomórészt nagyméretű, ipari jellegű egységeknek kell biztosítaniuk", míg a túlélő családi típusú gazdaságoknak „megfelelő méretűvé és korszerűvé kell válniuk, és be kell illeszteni őket a magán- vagy a szövetkezeti kereskedelmi hálózatba".

A parasztság harca helyzetének javításáért különösen az 50-es évek végén és a 60-as évek elején lángolt fel. A parasztok különféle szervezeteik vezetésével elsősorban a mezőgazdasági termények árának emelését követelték. Traktoraikkal elállták az országutakat, megbénítva a forgalmat, és megostromolták az elöljáróságokat. *E harcok részben sikerre vezettek, amennyiben a kormányt egyes termények árának emelésére kényszerítették. De ezeket az áremeléseket hamarosan értéktelenné tette az iparcikkek drágulása és a különféle közszolgáltatások tarifájának emelése.*

A Közös Piac nem váltotta be a francia gazdálkodók reményeit. Nyugat-Németország, a fő potenciális vásárló, inkább a közös piaci országokon kívül, olyan országokból szerzi be élelmiszerszükségletét (Argentína, Uruguay, Dánia, Kanada stb.), amelyek ennek fejében átveszik ipari termékeit. A francia gyümölcs- és zöldségféléknek pedig a kedvezőbb helyzetben levő Olaszország és más mediterrán országok támasztanak éles versenyt.

A Közös Piac országainak 1964 végén Brüsszelben kötött megállapodása maga után vonja ugyan a francia búza és a rozs belső árának emelését, de ennek az áremelésnek is elsősorban a nagy mennyiségben termelő, modern nagyüzemi gazdaságok látják hasznát.

V. FRANCIAORSZÁG 1947 UTÁNI BEL- ÉS KÜLPOLITIKAI FEJLŐDÉSE

A második világháború után jelentős eltolódás következett be a francia pártok közötti erőviszonyokban a háború előtti helyzethez képest. Tagjainak és szavazóinak számát tekintve *nagymértékben erősödött a Francia Kommunista Párt*. Jelentősen gyengébb nála a *Francia Szocialista Párt*, azonkívül tömegeit most már túlnyomó többségben a kispolgárság szolgáltatja; a munkásosztály körében csak az északi megyékben van számottevőbb befolyása. A polgári pártok közül az 1944-től 1956-ig tartó periódusban a *Köztársasági Népi Mozgalom* (MRP) — a nyugatnémet Kereszténydemokrata Unió és az olasz Kereszténydemokrata Párt francia megfelelője —, a *Radikális és Radikálszocialista Párt*, valamint De Gaulle *Francia Népi Tömörülése* (RPF) töltött be fontosabb szerepet.

1. Franciaország belpolitikája De Gaulle uralomra jutásáig

Míg az USA és Anglia s több más tőkésország politikai életét a kétpártrendszer jellemzi, *Franciaország politikai életére a többpártrendszer jellemző. A többpártrendszer szorosan összefügg a francia politikai élet tradícióival, a francia kispolgárság és az ún. középrétegek viszonylag nagy súlyával, ami a polgári pártok széles skáláját hozta létre.* A francia kispolgárság és a középrétegek az FKP és a Francia Szocialista Párt akcióegységének hiánya miatt általában a polgári pártokat erősítették.

1954 után Franciaország belpolitikáját egyre inkább befolyásolta az *algériai probléma*. A háború, a hadikiadások, a nacionalizmus és fajgyűlölet magasra szítása együtt jártak a demokratikus jogok elleni támadással, a szavazók akaratát megnehezítő kétfordulós választási törvény bevezetésével, a reakciós, sőt a fasiszta irányzatok erősödésével.

Az 1947 utáni fejlődés azonban azt mutatta, hogy bár a kommunistáknak a kormányból történt eltávolítása után a francia burzsoázia megszilárdította hatalmát, a parlamentarizmuson alapuló szilárd kormányzati rendszer megvalósítására képtelennek bizonyult, és a baloldallal szemben elért győzelmét egy évtized alatt sem tudta megszilárdítani. A tömegek ugyanis a két világháború közti időszak tapasztalatain, a burzsoázia egy részének a németekkel való együttműködésén okulva elfordultak a jobboldali pártoktól, s így azok nem tudtak többséget szerezni. Ezt az ellentmondást tükrözték az egymást követő kormányválságok is.

A hagyományos burzsoa demokratikus francia állam nem tudott eléggé alkalmazkodni a finánctőke uralmának új követelményeihez, a finánctőkének olyan politikai uralmat biztosítani, amely feltartóztatja a kizsákmányolt tömegek előretörését. Új értelmet kaptak és fokozott élességgel jelentkeznek ma Odilon Barrot[101] szavai: „. . .a burzsoázia fulladozik saját törvényességének súlya alatt".

[101] Odilon Barrot francia politikus az 1848. évi forradalom előtt a liberális-monarchista ellenzék vezére volt. A párizsi munkások júniusi felkelése után az ellenforradalmi kormány

1956 után különösen kiéleződtek a francia nagyburzsoázia problémái. Az 1956. évi választásokon a baloldali pártok nagy győzelmet arattak. Az FKP, a Szocialista Párt és a Radikálszocialista Párt a szavazatok 55,8%-át szerezték meg. Ismét lehetőség nyílt baloldali kormány alakítására, az ország előtt álló problémák új utakon való megoldására.

2. De Gaulle hatalomra jutása. Uralmának jellege

A francia nagyburzsoázia feje felett kezdtek összecsapni a hullámok. *Súlyos probléma elé állította az uralkodó köröket gazdasági téren a kereskedelmi és a pénzügyi mérleg hiánya, a költségvetés deficitessége, politikai téren a baloldali többség, a manőverezési lehetőségeit korlátozó parlamenti demokrácia, Franciaország megrendült nemzetközi tekintélye és mindenekelőtt az algériai háború, amelyet sem folytatni, sem befejezni nem tudott. Ebben a helyzetben 1958. május 13-án robbant ki az algériai francia telepesek és az Algériában harcoló francia ejtőernyősök puccsa, hogy megdöntsék a IV. köztársaságot, szélsőségesen reakciós elemeket juttassanak hatalomra és biztosítsák az algériai háború győzelmes befejezését.* A IV. köztársaság vezető politikusai a puccs elfojtásához nem mertek a népre támaszkodni, és *De Gaulle* tábornok kezébe helyezték a hatalmat, aki ebben a nagyon sajátos történelmi helyzetben a francia uralkodó körök szinte valamennyi irányzatának csomópontjában állt. *De Gaulle hatalomra juttatása a francia imperializmus nagy erőfeszítése volt, hogy úgy küzdjék le az uralkodó osztályokon belüli mély ellentéteket, hogy közben távol tartsák a történelem színteréről a dolgozó osztályokat is, megszilárdítsák a burzsoázia megingott uralmát, megerősítsék Franciaország nemzetközi helyzetét és valamiképpen elvágják az algériai gordiuszi csomót. Tehát korántsem az erő, hanem a francia imperializmus válsága vezetett a „gaulle-izmushoz".*

Az új alkotmány tárgyában 1958. szeptember 28-án tartott *referendumon* 17 660 000 választó igennel szavazott, míg a „nem"-szavazatok száma 4 600 000 volt. A francia választók túlnyomó többsége tehát De Gaulle mellé állt. Az új alkotmány elfogadásával megszűnt a IV. köztársaság, s helyét az *V. köztársaság* foglalta el, egyben lezárult a második világháború utáni francia politikai fejlődés második szakasza.

Mi okozta, hogy a franciák többsége, sőt a kommunista párt korábbi szavazóinak egy része is De Gaulle mögé állt? Az 1958. évi népszavazást az jellemzi, hogy a De Gaulle mellett szavazókat elhatározásukban nagyon különféle indokok vezették.

Egyesek a gyarmati sovinizmus hatása alatt szavaztak De Gaulle-ra, tőle Algéria megtartását remélték. Sok szavazóban illúziók éltek De Gaulle személyét, múltját, politikáját illetően. A köztársasági érzelmű franciák széles köre azért szavazott De Gaulle-ra, mert benne azt a férfiút látta, aki képes megvédeni a köztársaságot az algériai katonai lázadókkal szemben. Az algériai békére tö-

élére került, s Bonaparte Lajos Napóleon (III. Napóleon) diktatúrája számára egyengette az utat.

rekvő tömegek viszont De Gaulle-tól a béke visszaállítását remélték. A nemzeti büszkeségében megalázott franciák szemében De Gaulle volt az az ember, aki visszaállítja majd Franciaország nagyságát, függetlenségét és dicsőségét. Sokan pedig azért szavaztak De Gaulle-ra, mert azt hitték, hogy ha De Gaulle nem kapja meg a többséget, polgárháború tör ki.

Mindezeken túlmenően *az „igen" szavazatok óriási számát az magyarázza, hogy a francia nép túlnyomó többsége változásra áhítozott.* Azok, akik tíz év során mindig balra szavaztak, remélve, hogy a baloldali pártok megoldják problémáikat, csalódtak. Különösen az 1956 januári választások után csapott magasra a változás reménye, de az is hamarosan szertefoszlott. Az eredménytelenül balra szavazó tömegek máshol kezdték keresni a kívánt változások felé vezető utat. *A baloldali erők megosztottsága* ugyanis kérdésessé tette előttük, hogy a nem-szavazatok győzelme esetén a baloldal képes lenne-e az országot vezetni?

A Francia Kommunista Párt De Gaulle uralmát a *„személyi diktatúra felé mutató elnöki rezsim"*-ként jellemezte, amely a monopóliumok, a nagytőke érdekeit képviseli és a fasizmus veszélyét rejti magában.

A személyi diktatúrára való törekvés megmutatkozik az ötödik köztársaság alkotmányában, amely a legreakciósabb az összes eddigi francia alkotmány között.

Az új alkotmány a köztársasági elnököt szinte teljhatalommal ruházza fel. Ő ügyel az alkotmány tiszteletben tartására, minden állami szerv fölött áll, szavatolja a nemzeti függetlenséget és a területi integritást, a bírói függetlenségetnem vonható felelősségre és nem mozdítható el. Ő nevezi ki és hívja vissza a miniszterelnököt és a kormány többi tagját, a nemzetgyűlést bármikor feloszlat, hatja, törvényhozói jogkörrel rendelkezik, ő tárgyal és ratifikálja a nemzetközi szerződéseket, rendkívüli helyzetben — amelyről ő dönti el, hogy rendkívüli-e — joga van a diktatúra bevezetésére, saját elhatározásából felfüggesztheti az állami intézmények működését. Ez az alkotmány csak utal az 1946. évi alkotmányban biztosított sztrájkjogra, női egyenrangúságra, tanulási szabadságra stb., de ezeket kifejezetten nem garantálja.

Az ötödik köztársaság alkotmánya tehát elnöki uralmat hozott létre, amelyhez bizonyos parlamenti kereteket meghagyott. A De Gaulle-rendszer és alkotmánya a maga módján feloldotta azt az ellentmondást, amely a francia finánctőke növekvő szerepe, az állammonopolista jelleg erősödése és a hagyományos parlamenti demokrácia között fennállt. *Ez a rendszer egyértelműen a francia finánctőkéé* (amely azonban — természetesen — szintén nem hagyhatja figyelmen kívül az ország különféle osztályainak és rétegeinek mozgását, harcát, a közvélemény hangulatát). A finánctőke szolgálatát megkönnyíti, hogy *De Gaulle-t és minisztereit személy szerint is szoros gazdasági és több esetben rokoni szálak fűzik a francia finánctőkéhez.*

Joggal állapította meg Henri Claude francia marxista közgazdász: Franciaországban 1958. június 1. óta „. . . nem a finánctőkének a kormányszervekbe való beszivárgásáról van már szó, hanem valóságos inváziójáról".[102]

[102] Henri Claude: De Gaulle és a nagytőke. Kossuth, 1962. 32. old.

Az új rendszer megszilárdítását szolgálták az 1958 novemberi parlamenti választások. A jobboldalnak *a reakciós, többségi kétfordulós választási rendszer* segítségével és a Szocialista Párt támogatása révén sikerült a Francia Kommunista Párt parlamenti képviseletét 10-re csökkentenie.

A De Gaulle-t leginkább támogató UNR (Union pour la Nouvelle République — Unió az új Köztársaságért) 188, az ún. mérsékeltek és függetlenek csoportja pedig 132 mandátumot szerzett. Hozzá kell tenni, hogy ezt nemcsak az FKP, de az ún. középpártok (Szocialista Párt, Radikális Szocialista Párt, MRP) rovására is érte el a két vezető jobboldali párt. A választási törvény és mechanizmus reakciós voltát mutatja az, hogy míg egy-egy kommunista képviselő megválasztásához 388 220 szavazatra volt szükség, egy-egy UNR-képviselőéhez csak 19 169-re. Amennyiben az arányos választási rendszer alapján oszlottak volna meg a mandátumok, az FKP-nek 88, az UNR-nek pedig csak 82 képviselője lett volna az ötödik köztársaság első parlamentjében.

3. Belpolitikai tendenciák De Gaulle uralma idején

A gaulle-ista rendszer idején a francia belpolitikában a következő fontosabb tendenciák jelentkeztek:

1. *Az a többség, amely De Gaulle mögött 1958-ban kialakult, az idők folyamán elemeire bomlott és jelentősen csökkent.* De Gaulle tömegbázisának szűkülése már az algériai háború befejezése tárgyában 1961 januárjában tartott népszavazáson jelentkezett, s még inkább megmutatkozott az 1962 novemberi referendumkor, amikor (egyébként alkotmányellenesen) az elnöki hatalom kiterjesztéséről és arról kellett dönteni, hogy az elnököt kollégium válassza-e, miként azt az ötödik köztársaság alkotmánya eredetileg kimondotta, vagy közvetlenül a szavazók. Ekkor De Gaulle mintegy 5 millió szavazatot veszített 1958-hoz képest. A továbbiakban is — a parlamenti és a törvényhatósági választásokon — egyre csökkent a gaulle-i politika mellett síkraszálló pártokra és személyekre jutó szavazatok száma.

2. Míg kezdetben De Gaulle mögött az ország minden árnyalatú reakciós ereje felsorakozott, utóbb, ahogyan a De Gaulle-kormányzat előrehaladt a fináncoligarchia érdekeinek megfelelő politika megvalósításában, ez *a reakciós tömb is megbomlott:*

a) Az 1960 januári és az 1961 áprilisi algériai puccs-kísérletek azoknak az erőknek De Gaulle ellen fordulását jelezték, amelyek közvetlenül érdekeltek voltak a gyarmatosításban s ezért nem tudták elfogadni, hogy az algériai háborúban elszenvedett vereségek és a francia fináncoligarchia nagyravágyó perspektivikus tervei Párizst rákényszerítették az algériai francia telepesek és más algériai francia rétegek „feláldozására" és az algériai függetlenségi mozgalommal való kompromisszum kötésére.

b) A De Gaulle-kormányzat kezdetben az új rendszer tömegbázisának megszervezésére életre hívott új párton, az említett Union pour la Nouvelle Republique-on kívül a „függetlenek" és az MRP szilárd támogatására is támaszkodott. Azoknak a főleg kis- és középburzsoá rétegeknek a részbeni elégedet-

lensége és csalódottsága azonban, amelyek ez utóbbi pártokra befolyással vannak, továbbá De Gaulle népszerűségének csökkenése oda vezetett, hogy e pártok még több részre hasadtak, az MRP és a „független" (egyes csoportjaik kivételével) kiváltak a kormányból, s miközben számos alapvető kérdésben támogatják De Gaulle rendszerét, más kérdésekben szemben állnak vele.

3. De Gaulle uralma idején, különösen 1962 óta jelentős munkás- és parasztmegmozdulásokra, sztrájkokra és tüntetésekre került sor, s *a választásokon a baloldali erők, s különösen a kommunista párt, előretörtek.* A szocialista párt, amely egyike volt a De Gaulle-t hatalomra segítő pártoknak, szembefordult a tábornok-elnök politikájával, és *több területen együttműködés jött létre a kommunista és a szocialista párt között.* Ezt az együttműködést a francia belpolitika eseményein kívül a nemzetközi élet alakulása és a kommunista mozgalomban megindult fejlődés is érlelte. A kommunista párt és a szocialista párt közeledése azonban nem vezetett a munkásosztály szilárd akcióegységéhez és a baloldali erők tömörüléséhez, s ezért alkalmatlan volt arra, hogy új politikát vigyen győzelemre Franciaországban. A reakciós erők hatalmát nagyrészt a baloldal megosztottsága tette lehetővé.

4. A De Gaulle-rendszer igyekezett az ország egész életét a vezető finánctőkés körök érdekeinek megfelelően átszervezni. Az alkotmány meghozatala óta e téren a legfontosabb lépés a *közigazgatás reformjáról* szóló 1964. március 20-i három dekrétum volt. E dekrétumok nagyon csekély értékűvé szállítják le azt a demokráciát, amelyet az V. köztársaság alkotmánya a községekben és tartományokban meghagyott.

Az új rendelkezések szerint az országban mintegy 20 területet (régiont) létesítenek. Ezek élére a kormány prefektust nevez ki, aki — arra hivatkozva, hogy területileg össze kell fogni és tervezni kell a beruházásokat —, gyakorlatilag teljhatalmat kap a területéhez tartozó helyi szervek beruházási, gazdasági és szociális fejlesztési programja kérdéseiben, s jórészt reá ruházódnak azok a funkciók, amelyeket korábban vagy a lakosság választotta szervek, vagy a minisztériumok helyi hatóságai láttak el.

Az új rendszer lényegében megfosztja hatáskörétől a helyi tőke által uralt fejlesztési bizottságokat, és erősen korlátozza a tartományi prefektusok szerepét is, akik általában kevésbé tudják kivonni magukat a választott tanács (conseil général) által képviselt lakosság befolyása alól, mint a csak a kormánynak felelős területi prefektusok.

A közigazgatási reform, gazdasági céljain túl azt kívánta elérni, hogy a parlament után a helyi választott testületeket is megfosszák tényleges hatalmuktól, nehogy a kormánnyal szembeni ellenállás és demokratikus összefogás bennük juson kifejezésre.

A községekben, tartományokban megvolt polgári demokrácia elsorvasztását célzó intézkedések annál veszélyesebbek, mert az ipari és a mezőgazdasági termelés koncentrálódása egyre növeli a fejlődő és az elmaradó területek közötti különbséget és az ország jelentős részét hanyatlásra kárhoztatja. Elsősorban az ország *délnyugati, nyugati és déli területeit sújtja* az ipar és a mezőgazdaság koncentrálódása.

4. A francia külpolitika alakulása 1947 után

A kommunisták kiszorítása a kormányból szabad teret nyitott a *francia külpolitika* reakciós irányú megváltoztatásához.

E folyamat első jelentősebb állomásai voltak: a Marshall-terv elfogadása, az NSZK felvétele az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetébe, Franciaország csatlakozása az Északatlanti Szövetséghez. 1951-ben hat nyugat-európai ország (Franciaország, az NSZK, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg) létrehozták az Európai Szén- és Acélközösséget, amelynek kezdeményezője — az akkori erőviszonyok alapján saját túlsúlyára számítva — éppen Franciaország volt (Schuman-terv). 1952-ben Franciaország hozzájárult az Európai Védelmi Közösség létrehozásához, amelybe felvették az NSZK-t is, és az 1954. évi párizsi szerződésekkel lehetővé tette az NSZK felfegyverzését és a NATO-ba való bevonását. Franciaország volt egyik kezdeményezője az Európai Gazdasági Közösségnek és az EGK és az afrikai államok gazdasági összefogásának, valamint az Euratom-szervezet felállításának.

Bár a francia burzsoázia különféle rétegeit, az egyes polgári pártokat más-más indítékok vezették e külpolitika kialakításában, a *legfontosabb tényezők* a következők voltak:

1. A nagyburzsoázia szovjetellenessége és félelme a francia munkásosztály megerősödésétől.

2. Az amerikai imperializmus nyomása.[103]

3. Törekvés a francia hegemónia megteremtésére a kontinentális Nyugat-Európában. E cél elérését Németország megszállt helyzete, a francia ipar gyors fejlődése, valamint Franciaország katonai túlsúlya alapján tartották reálisnak.

4. Szövetségesekre való támaszkodás szükségessége a gyarmati népek nemzeti felszabadító harca ellen.

A francia nagyburzsoázia így elősegítője lett a német militarizmus újjáélesztésének. A nagytőkések osztályérdekei győztek most is a nemzet érdekével szemben. A francia nagyburzsoáziát osztályérdekei, az amerikai imperializmustól való függése — amelytől osztály- és gyarmati uralmának támogatását várta — tolták a külpolitikának ebbe az irányába.

5. De Gaulle külpolitikája. A francia atomütőerő. A Párizs—Bonn-tengely. A francia külpolitika új útjai

De Gaulle hatalomra jutása után a francia imperialista erők azt a korábbinál vérmesebb célt tűzték maguk elé, hogy *Franciaország számára kivívják a világ egyik vezető nagyhatalmának rangját.* Az ehhez vezető útnak azt szánták, hogy *a) Franciaországot* az Atlanti Szövetségen belül *az Egyesült Államok és*

[103] Egy példa: a francia nemzetgyűlés első ízben elvetette az Európai Védelmi Közösség ratifikálását, amely az NSZK becsempészését célozta a NATO-ba. Az Egyesült Államok kormánya a segélyek és kölcsönök beszüntetésének fenyegetésével bírta „jobb belátásra" a francia polgári pártokat.

Anglia mellett a „harmadik nagy" rangjára emelik; b) valóra váltják azt a már korábban is követett célt, hogy *megszerzik a hegemóniát az európai kontinens tőkés része felett.*

Az algériai háború befejezésére — az algériai katonai és politikai eseményeken kívül — e terv érdekében is rákényszerült a francia imperializmus. Bár vitathatatlan, hogy Franciaország termelőerői a második világháború után nagymértékben fejlődtek, mégis e háború koloncának levetése után is fennmaradt az az ellentmondás, hogy *Franciaország világhatalmi szerepre törekszik — az ehhez szükséges gazdasági és katonai bázis nélkül. Ezt az ellentmondást a francia külpolitika a) saját atomfegyvereinek megteremtésével és b) az NSZK-val való szövetséggel és a Közös Piac segítségével remélte leküzdeni.*

Franciaország 1960 tavaszán felrobbantotta első atombombáját, majd tervbe vette, hogy *az ország katonai erejét a következő három pillérre építi.*

1. *A stratégiai atomfegyverre*, az ún. force de frappe-re, az atomütőerőre.

2. *Olyan hadseregre, amely Európában vagy Európán kívül bevethető*, s főként páncélosokból és ejtőernyős egységekből áll. E hadsereg rendelkezésére bocsátanak taktikai atomfegyvereket, Mirage IV. típusú bombázókat és szállító repülőgépeket.

3. *A harmadik „pillér" az ún.* Défense Opérationnelle du Territoire (DOT) — *taktikai védelmi erő* —, amely katonai körzetenként egy-egy brigádból áll, s hivatalosan az a rendeltetése, hogy helyileg leküzdjön egy esetleges inváziót vagy „felforgató" háborút.

Az 1965. évi költségvetési előirányzatban a katonai kiadások 20 806 millió frankot tesznek ki, a költségvetés 22,6%-át, a bújtatott tételekkel együtt azonban ez az arány valójában kb. 27—28%.[104]

Az ez idő szerint tervezett francia atomütőerő teljes költségéről csak becslések állnak rendelkezésre. Az egyik ilyen számítás szerint 1970-ig a Mirage IV. bombázók, az atombombák, a tengeralattjárók és a rakéták költségei meghaladják a 70 milliárd frankot. Ezt a becslést megerősíteni látszik az a francia parlament által is elfogadott törvényjavaslat, amely az 1965-től 1970-ig terjedő hat évre 145—150 milliárd frankban határozza meg a katonai kiadásokat, amiből 80 milliárd jut beruházásra, a többi a folyó kiadások fedezésére. *A katonai beruházások annyira hatalmasak, hogy — békeidőben először az ország történetében — meghaladják a folyó kiadásokat.*[105]

Az önálló francia atomerő létrehozása hozzátartozik a francia imperializmusnak mint a világimperializmus egyik részének a szocialista világ és a haladó osztályok elleni politikájához. Ezen az általános kereten belül azonban a francia atomfegyver a *gyakorlatban*, ez idő szerint elsősorban az Egyesült Államoknak és Angliának válasz, amelyek nem osztották meg vele atomtitkaikat és akadályozták, hogy atomfegyvert önállóan előállítson. A francia atomfegyver tehát megteremtőinek elgondolásában közvetlenül arra hivatott, hogy a francia imperia-

[104] Cahiers du Communisme, 1965. február.
[105] Problèmes Économiques, 1965. január 19.

lizmus magasabb rangját harcolja ki az Egyesült Államokkal, Angliával és az NSZK-val szemben. Az a kiemelkedő szerep, amelyet a francia imperializmus az ország atomerejének szán, magyarázza, hogy miért utasított el Párizs minden olyan akciót, tervet — akár a háborús feszültség növelését célozta, akár e feszültség enyhítését —, amelynek eredményeként az önálló francia atomerő létrehozásáról le kellett volna mondania. Ezért utasította tehát el Washington multilaterális atomerő-tervét, s ugyancsak ennek érdekében szabotálta a genfi leszerelési tárgyalásokat, vetette el a moszkvai atomcsendegyezményt és tagadta meg csatlakozását a hasadó anyagok gyártásának korlátozásáról szóló szovjet—amerikai—angol megállapodáshoz.

A francia atomrobbantások és *a francia atomütőerő létrehozásában tett előrehaladás azonban ez ideig nem gyakorolta az Egyesült Államokra vagy Angliára azt a hatást, amelyet a francia imperializmus tőle várt, ugyanakkor e terv végrehajtása nagy teherként nehezedik az ország gazdaságára.*

A francia atomerőnek a béke szempontjából olyan negatív oldala is van, hogy újabb imperialista erők kezébe juttatott atomfegyvert, szélesítette az atomfegyverrel rendelkezők körét és további atombomba-robbantásokkal jár.

De Gaulle előtt Párizs kapcsolata Nyugat-Németországgal a szocialista világgal szembeni, Washington meghatározta politika részét képezte. Ellenben De Gaulle a Bonnal való szövetséget a *francia* imperializmus érdekei szerint igyekezett alakítani.

Noha az NSZK — miként az első világháború után Németország — az imperialista nagyhatalmak, köztük Franciaország támogatásával gazdaságilag ismét erősebbé vált, mint Franciaország, a francia imperialisták bíztak abban, hogy ezt az erőfölényt megfelelően ellensúlyozzák a francia atomerő és az NSZK politikai gyengéi: a békeszerződés hiánya, az NSZK megszálltsága, az ENSZ-tagság hiánya, valamint az NSZK olyan — irreális — külpolitikai törekvései, mint igénye Nyugat-Berlinre vagy arra, hogy valamennyi német területet egyedül képviselhessen a világon (Hallstein-doktrina), amelyek rendkívül sok erejét lekötik. *Abból, hogy Franciaország a nála nagyobb gazdasági erővel rendelkező NSZK-t a maga szekerébe igyekezett befogni, következik, hogy valójában nem érdeke az NSZK további erősítése*, tehát nem érdeke Németországnak akár az NSZK imperialistáinak, akár a demokratikus erőknek megfelelő egyesítése sem. Ez magyarázza, hogy De Gaulle egy alkalommal — egyedül a nyugati hatalmak vezetői közül — véglegesnek ismerte el az Odera—Neisse határt.

A De Gaulle-kormányzat nyugatnémet politikája úgy alakult, változott, ahogyan azt a francia imperializmus említett sajátos törekvései kívánták. Amikor a 60-as évek elején előtérben állt Nyugat-Berlin kérdése, és Bonnban attól tartottak, hogy az Egyesült Államok az ő revansista politikájuk rovására, a fejük felett megegyezik a Szovjetunióval, és mindent elkövettek azért, hogy ilyen megállapodást meghiúsítsanak és fenntartsák a nemzetközi feszültséget, Párizs Bonn mögé állt. De Gaulle nyugatnémet politikája ekkor *Bonnt olyan helyzetbe juttatta, hogy az mind Párizst, mind Washingtont zsarolhatta:* melyik elégíti ki hamarabb és jobban igényét arra, hogy az atomfegyverrel rendelkező országok sorába lépjen.

A francia—nyugatnémet együttműködésnek gazdasági alapja a Közös Piac,[106] amely elsősorban a két ország monopóliumai, s általában a nyugatnémet és a francia gazdasági élet között teremt mind szorosabb és nehezen felbontható kapcsolatokat. Franciaország a maga gazdasági erejét a Közös Piac gazdasági erejével igyekszik megnövelni, és a Közös Piac mind a hat országának gazdasági, katonai és politikai súlyával megszerezni az egyenrangúságot az Atlanti Szövetségben és a vezető szerepet Európában. *A Közös Piac azonban csak akkor segítheti elő Franciaország hegemóniájának megteremtését, ha egy vele egyenrangú újabb társ nem bontja meg e társulás belső erőegyensúlyát. S mert Anglia belépése a Közös Piacba ezzel járt volna, vétózta meg Franciaország — összes közös piaci szövetségesével dacolva — ezt a csatlakozást.* (Persze az elutasításnak egyéb politikai és gazdasági okai is voltak, de ezekre ehelyütt nem térhetünk ki.)

A francia—nyugatnémet együttműködésre a koronát az 1963 január 22-én De Gaulle és Adenauer kancellár által aláírt, meg nem határozott időre szóló egyezmény tette fel. Ebben a két ország — a „kommunista veszélyre" hivatkozva — minden korábbinál szélesebb körű és szorosabb politikai, katonai, gazdasági és kulturális szövetségben állapodott meg.

Ez a szövetség — a „Párizs—Bonn-tengely"—azonban nem váltotta be a francia imperializmus hozzáfűzött reményeit.

Franciaország cserébe az NSZK szövetségéért a bonni rendszert „szalonképessé tette" (legalábbis maga így értékelte Bonnal kötött egyezményét), támogatta a nemzetközi feszültség fenntartását célzó nyugatnémet politikát, azt a reményt keltette Bonnban, hogy az NSZK-t a maga atomütő erejében részesíti, hozzájuttatja a szaharai kőolajhoz, beengedi volt afrikai gyarmataiba. A nyugatnémet imperializmus azonban nem érte be azzal, hogy Franciaország mögött Nyugat-Európa másodhegedűse legyen, és miközben igyekezett kihasználni a Párizs—Bonn-tengely által kínált előnyöket, végső soron — a maga imperialista céljainak követésében — döntően az Egyesült Államokra támaszkodott. De Gaulle már 1964. július 22-én kénytelen volt megállapítani: „A mintegy 18 hónapi alkalmazás után nem lehet azt mondani, hogy a francia—német szerződés — eltekintve bizonyos területeken mutatkozó részeredményektől és kapcsolatoktól — közös irányzathoz vezetett."

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy *a francia atomütőerő, a szaharai kőolaj és az NSZK-val aláírt szövetség nem elegendő a francia világhatalmi és európai hegemón törekvések valóra váltására.*

Ebben a helyzetben a francia külpolitika fokozta azokat az akciókat, amelyek hivatottak növelni erejét, tárgyalási súlyát imperialista szövetségeseivel, főként az Egyesült Államokkal szemben.

Ennek keretébe tartozik az a *törekvése, hogy a volt gyarmati világot a maga oldalára állítsa, a Kínai Népköztársaság elismerése* és vele a diplomáciai kapcsolat felvétele (1964. január), valamint a *Délkelet-Ázsia semlegesítésére tett francia javaslat.* De Gaulle szorosabbra igyekezett vonni Franciaország viszonyát több — nagyon különböző jellegű — országgal: Spanyolországgal, Por-

[106] Haász Árpád: Korunk kapitalizmusa. I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 231—234. old.

tugáliával, Mexikóval, Görögországgal, Törökországgal, Iránnal. A kubai válságot (1962 ősze) követő enyhülés kihasználásával Franciaország törekedett — anélkül, hogy szembehelyezkedett volna az Atlanti Szövetség céljaival — politikai függetlenségét az Egyesült Államokkal szemben megerősíteni, és gyöngíteni — bárhol és bármilyen téren — az Egyesült Államok pozícióit. Kivonta fegyveres erőit az Atlanti Szövetségből, és a NATO robbantásával fenyegette meg Washingtont, ha abban nem biztosítanak Franciaországnak az Egyesült Államokkal és Angliával egyenrangú helyet. Szembehelyezkedett a Kennedy-menettel (az amerikai és a nyugat-európai vámtarifák kölcsönös mérséklésével), támadást indított a dollár mint a tőkés világ alapvalutája ellen, az ENSZ pénzügyi válsága kapcsán az Egyesült Államokkal szemben foglalt állást stb.

De még ezek az akciói sem hoztak kellő eredményt. Ezért *De Gaulle* a szocialista országokkal szembeni imperialista politikának mint külpolitikája alapjának fenntartása mellett *rákényszerült, hogy közeledjék a szocialista országokhoz*, vagyis olyan kapcsolatokat építsen ki, amelyekre mind Washington, mind Bonn a legélénkebben reagál. A Kínai Népköztársaság elismerése és Délkelet-Ázsia semlegesítésének terve a gyarmati világ megnyerésén kívül e meggondolással is összefügg. Franciaország az USA tilalma ellenére teherautókat szállított Kubának, ellentétben a Bonnal összhangban hangoztatott korábbi megnyilatkozásokkal, amelyek szerint az NDK nem létezik, De Gaulle a szocialista államok között az NDK-t is felsorolta, fejlesztette Franciaország és az NDK közti kereskedelmet.

De Gaulle külpolitikai akcióinak menete sajátosan mutatkozik meg „*európai Európa*" koncepciójának alakulásában. Míg tartott a „hidegháború", Európa tőkésországainak tömörítését, mindenekelőtt a Közös Piac országainak összefogását jelentette. A francia elgondolás szerint e tömörítésnek ki kellett volna terjednie politikai térre is, mégpedig nem a szuverenitás feladása mellett, miként azt néhány nyugat-európai ország vallotta, hanem a „hazák Európája" alapján, vagyis a nemzeti függetlenség nagy részének megóvása mellett. Franciaországnak azonban nem sikerült ezt a tervét elfogadtatnia. Ekkor állította — 1963 elején — európai politikájának tengelyébe az NSZK-val való szövetséget.

E tömörítési tervekben a francia elgondolás abból indult ki, hogy Nyugat-Európa gazdaságilag már talpra állt, és ha összefog, olyan erőt tud felsorakoztatni, amely egyenrangúvá teheti mind az Egyesült Államokkal, mind a Szovjetunióval.

Az NSZK-val való szövetség azonban — mint láttuk — nem hozta meg a várt eredményt, s ekkor az „európai Európa" koncepciónak az a már korábban is szerepelt, de háttérben maradt oldala lépett előtérbe, hogy olyan összefogást kell teremteni, amely „az Atlanti-óceántól az Uralig" terjed. De Gaulle olyan helyzetben állt elő ezzel a gondolatával, amikor a nemzetközi kapcsolatokban a mérleg nyelve a békés egymás mellett élés felé fordult, a francia hegemónia megszerzésére tett korábbi lépések nem jártak kellő sikerrel, viszont az ország nemzetközi politikai pozíciói Afrikában, Délkelet-Ázsiában és egyebütt megszilárdultak és pénzügyi helyzete is erőssé vált, ugyanakkor az amerikai

imperializmus Délkelet-Ázsiában súlyos konfliktusba bonyolódott és a világ nagy részén elszigetelődött.

„Az Atlanti-óceántól az Uralig" koncepció magában foglalja annak tudomásulvételét, hogy a szocialista országok megdöntésére s a Szovjetuniótól való leszakításukra irányuló addigi politika kudarccal járt, s a szocialista országokban végbement változásokat mérlegelve, bizonyára célul tűzte ki a szocialista országok „fellazítását", a kínai—szovjet ellentétek kiaknázását stb. Ez idő szerint a legfontosabb vonása mégis az, hogy *új erők felvonultatásával olyan erőegyensúlyt és kapcsolatokat igyekszik teremteni Európában, amelyek növelik Franciaország nemzetközi súlyát*, értékét s meghozzák számára a világban általa igényelt helyet.

E koncepció érvényesítésének központi eleme — a német kérdés rendezetlensége miatt — az a francia elgondolás, hogy a német kérdést az *európai* országoknak kell rendezniük. Ez az álláspont élesen szemben áll mind az Egyesült Államokéval, mind Bonnéval, amely utóbbi szerint a német kérdés megoldása a négy nagyhatalom feladata. Amikor Franciaország arra az álláspontra helyezkedik, hogy a német kérdésben az európai országok az illetékesek, elismeri Európa *szocialista* országainak a jogát arra, hogy olyan német békeszerződés jöjjön létre, amely védelmet nyújt a német revansizmus és agresszió ellen és ténylegesen tudomásul veszi, hogy két német állam van.

Elemezve a rendkívül bonyolult és látszólag ellentmondásos De Gaulle-i külpolitikát, a Francia Kommunista Párt elméleti folyóirata, a Cahiers du Communisme (1965. január) a következőket írja: „Így hát De Gaulle — miközben alapvetően imperialista, a szocialista világ ellen irányuló külpolitikát folytat, amelynek alapja a fegyverkezési hajsza, s a francia atomütőerőt a hatalom fő eszközének tartja — amikor beleütközik az amerikai, az angol és a német imperialisták ellenkező érdekeibe és az erőit meghaladó terveket követ, amerikai és német szövetségeseinek háborús politikájával ellenkező irányú, egyúttal a saját politikájának általános vonalával is ellentétes, pozitív cselekedetekre és tevékenységre kényszerül."

VI. A FRANCIA GYARMATBIRODALOM SZÉTHULLÁSA

A gyarmati népek második világháború utáni nemzeti függetlenségi mozgalmaiban és azok eredményeiben jelentős részük volt a francia gyarmatoknak.

A gyarmatokkal való kapcsolat kérdésében a *francia imperializmusnak a második világháború után két alternatíva között kellett választania: 1. minden eszközzel fenntartja a gyarmatbirodalmat, annak régi keretei és formái között, vagy 2. a kialakult helyzet reális értékelése alapján új módon keresi a gyarmati népekkel való kapcsolatának megoldását.* A IV. köztársaság idején egy ideig úgy látszott, hogy Franciaország a második változatot választja. A második világháború vívmányaként Szíria és Libanon — e korábbi mandátumos területek — 1945-ben elnyerték függetlenségüket. A IV. köztársaság alkotmánya Franciaországot és gyarmatait *Francia Unióvá* alakította át, amelyben a gyarmatok a korábbinál

nagyobb hatáskörrel rendelkeztek, noha a függetlenséget, de még az autonómiát sem tudták kivívni.

Csakhamar bebizonyosodott azonban, hogy a francia imperializmus a valóságban az első alternatíva mellett döntött. *Háborút indított a vietnami nép ellen*, amely — a kommunisták vezetésével — maga szabadította fel országa felét a japán iga alól. Ez a támadás annál is inkább nagy felháborodást keltett, mert Vietnamnak a Francia Unión belüli függetlenségét Franciaország elismerte.

1947-ben Madagaszkár szigetén a francia gyarmatosítók 80 ezer felkelőt lemészároltak. Tuniszban 1956-ban támadást intéztek a nemzeti mozgalom ellen, Bourgiba pártját betiltották, a nemzeti mozgalom vezetőit letartóztatták és deportálták. Marokkóban a szultánt megfosztották trónjától és száműzték.

Vietnamban azonban — az amerikai imperializmus minden segítsége ellenére — *nem tudták megtörni a függetlenségi mozgalom fegyveres erőit, s 1954-ben Dien-Bien-Phunál a francia gyarmatosítókat döntő vereség érte.* Az 1954. évi genfi nemzetközi értekezlet után Észak-Vietnamban megalakult a Franciaországtól teljesen független Vietnami Demokratikus Köztársaság, a szocialista világ tagja, Dél-Vietnamban a *Vietnami Köztársaság, amely utóbb kilépett a Francia Unióból s a frankövezetből, s egyre inkább az amerikai imperializmus katonai, politikai és gazdasági bázisává vált.* 1956 márciusában Tunézia és Marokkó is kivívták függetlenségüket és kiváltak a Francia Unióból.

Alig ért véget a háború Vietnamban, 1954 őszén újra fegyveres harcot indított a francia imperializmus, ezúttal *Algéria függetlenségért küzdő népe ellen.* A francia imperializmus görcsös ragaszkodása Algériához *több tényezővel* függ össze.

1. Az indokínai, tunéziai és marokkói *gazdasági pozíciók* jelentős részének elvesztése után a francia nagytőke szemében *Algériának megnőtt a jelentősége, kivált a szaharai kőolajforrások és földgázmezők feltárása után.* Ezek kiaknázásától a francia imperializmus nemzetközi gazdasági pozícióinak jelentős erősödését várta.

2. *Algéria fontos szerepet töltött be a francia imperializmus stratégiai rendszerében.* Algéria volt az összekötő kapocs az „anyaország" és a francia érdekkörbe tartozó afrikai területek között. Algéria birtoklása tette lehetővé a Földközi-tenger nyugati medencéjének francia ellenőrzését. Végül, de nem utolsósorban, a francia katonai tervekben Algériának az atom- és rakétatámaszpont szerepét (szaharai atombomba-kísérletek) szánták.

3. Algériának sajátos helyzete volt nemcsak a francia gyarmatok, de általában a gyarmatok között. *A többi gyarmathoz képest ott viszonylag nagy volt a megtelepedett fehér lakosság aránya,* 9,5 millió lakosa közül 1 millió, tehát a lakosság mintegy 10%-a.

E fehér lakosság zöme az algériai őslakossággal való megegyezéstől kiváltságainak megszűnését féltette, s ezért szállt szembe a felszabadító mozgalomnak adandó bármiféle engedménnyel. Ez az oka annak, hogy Algéria fehér telepe-

seinek jelentős hányada hosszú időn át a francia jobboldal, a francia fasizmus legjelentősebb tömegbázisát képviselte.

A francia imperializmusnak azonban nem sikerült az algériai függetlenségi mozgalom erejét megtörnie, s *1959-ben De Gaulle arra kényszerült, hogy elismerje az algériai nép önrendelkezési jogát.* A következő tényezők vezettek ehhez: 1. Az eredménytelen hadműveletek. 2. A háború lehetetlenné tette a szaharai kőolaj és földgáz kiaknázását. 3. Az algériai háború sok nehézséget okozott a francia imperializmus külpolitikájának. Nehezítette az új független nemzeti államokkal való kapcsolatai fejlődését, Franciaország elszigetelődéséhez vezetett az ENSZ-ben, gyengítette pozícióit imperialista versenytársaival szemben.

Hosszú huzavona után, amelyet az algériai kérdésben ellentétes érdekek és vélemények harca okozott, s amelynek során a francia imperializmus kénytelen volt lépésről lépésre engedni korábbi követeléseiből, *1962 márciusában Evianban létrejött a fegyverszünet, majd megszületett a független Algéria.*

Az algériai háború a francia imperializmus nagy erőit kötötte le és kedvezett a többi francia gyarmat felszabadító harcának. A francia gyarmatok nem elégedtek meg az 1956. június 23-i „kerettörvénnyel" (loi-cadre), amely csak a gyarmati népek választójogát és a törvényhozó testületekben való képviseletét szélesítette ki, de a gyarmati függőségen lényegében mit sem változtatott.

A De Gaulle hatalomra jutása után hozott alkotmány, az V. Francia Köztársaság alkotmánya a Francia Unió helyébe a Közösséget (Communauté) állította. Ebben az volt az új, hogy azokon a területeken kívül, amelyeket Franciaország továbbra is francia területnek tekint, a korábbi Francia Unió többi tagja autonóm államként vehet részt a francia birodalomban.

A Közösség alapokmánya a külügy, a hadügy, a pénzügy, a közös gazdasági és pénzügyi politika, a stratégiai nyersanyagokkal kapcsolatos politika, a felsőoktatás, a nemzetközi közlekedés és a híradásügy vonatkozásában a *Közösség valójában Franciaország számára biztosította a döntést.*

Eredeti formája szerint ehhez a Közösséghez tartoztak:

A) *Francia Köztársaság*, amelynek tagjai 1. *Franciaország*, 2. *Algéria* (mint főkormányzóság), 3. *Franciaország tengerentúli megyéi* (Martinique, Guadeloupe, Réunion, Francia-Guyana), 4. *Franciaország tengerentúli területei* (Comore-szigetek, Dél-sarkvidéki birtokok, Francia Polinézia, Francia Szomálipart, Új-Kaledónia, Saint-Pierre és Miquelon), 5. Új-Hebridák, amely közös angol–francia uralom alá tartozik.

B) *Társult államokként* (autonóm köztársaságokként) mindazok a további gyarmatok, amelyek az 1958. szeptember 28-án rendezett népszavazáson elfogadják a gaulle-ista alkotmányt.

C) *Gyámsági területek* (Kamerun, Togo).

Az említett népszavazást De Gaulle erőpróbának szánta: amely terület az alkotmány ellen foglal állást, kiválik a francia birodalomból, függetlenségét Franciaország elismeri ugyan, de az illető területnek vállalnia kell, hogy Franciaország megszakít vele minden kapcsolatot. A francia imperializmus fenyegetései hatására, a francia gyarmatok kiszolgáltatottsága, teljes függése, valamint az afrikai függetlenségi mozgalom akkori viszonylagos fejletlensége miatt *csak*

Guinea szavazott az alkotmány ellen s lépett ezzel a független államok sorába.[107]

Guinea kiválása lendületet adott az egész francia gyarmatvilág felszabadító mozgalmának. A társult államokká vált, de lényegében továbbra is teljes függőségben tartott francia gyarmatok követelték az önálló képviseletet az ENSZ-ben, a tényleges függetlenséget. Ezúttal a Mali Szövetség (Szenegál és Francia Szudán — ma Mali — azóta ismét különvált szövetsége) volt az úttörő: a Közösség, vagyis Párizs számára fenntartott hatáskörnek reá való átruházását követelte. E követelést a többi köztársaság is gyorsan átvette, és Franciaország megint *engedményekre kényszerült.* A francia Közösség alapokmányának 1960. június 4-i módosítása alkalmazkodott az új helyzethez, *lehetővé tette a társult országok függetlenné válását a közösségbeli tagság elvesztése nélkül.*

A függetlenségüket ilyen alapon elsőknek elnyerő államok esetében Franciaország még el tudta érni, hogy a függetlenség megadását ahhoz kösse, hogy volt gyarmata a Közösségben marad és a függés új feltételeit még a függetlenné válás előtt kieszközölt megállapodás szabályozza. A továbbiak során azonban a függetlenné vált országok már a függetlenség *birtokában* vitatták meg a további együttműködés feltételeit, és nem csatlakoztak a Közösséghez. Szívós harccal kivívta függetlenségét a két volt francia gyámsági terület: Kamerun és Togo is, és szintén nem csatlakoztak a Közösséghez.

1960-ban Franciaország 14 volt afrikai gyarmata vált függetlenné. Köztük a „megújított" Közösségbe csak Csád, Gabon, Kongó (Brazzaville fővárossal), a Közép-afrikai Köztársaság és a Szenegál tartozik.

A világpolitika, valamint az illető országok szempontjából a függetlenség elnyerésének *történelmi jelentősége* van. *A háború végén a francia gyarmatbirodalom mintegy 12 millió km² területre terjedt ki, amelyen kb. 70 millió ember lakott. Húsz évvel később e terület 150 000 km²-re és a francia gyarmati uralom alatt élők száma kb. 1 millió emberre zsugorodott.* Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy *a francia imperializmus továbbra is erős és széles pozíciókkal rendelkezik volt gyarmatain.*

Az „új" Közösségben vannak közös politikai szervek (elnökség, az államfők és kormányok konferenciája, a tanácsadó hatáskörrel felruházott szenátus), a tagországok területén francia hadsereg állomásozik, és a függetlenné vált országok Franciaországgal „közösen" szervezik meg védelmüket. A Közösség alapokmánya előírja a tagországok külpolitikájának egybehangolását stb. E politikai és katonai jellegű kötelékeket kiegészítik a két- vagy többoldalú egyezményekben rögzített gazdasági és pénzügyi kötelékek, a volt gyarmatnak adandó francia technikai segítségről és anyagi támogatásról szóló megállapodások, valamint a frankövezetbe való belépésről szóló egyezmények.

Azokat a volt francia gyarmatokat is, amelyek nem léptek be a Közösségbe, a függőség különböző fokát jelző gazdasági, katonai, kulturális és politikai kötelékek kapcsolják Franciaországhoz. A gazdasági megállapodások közt szerepel

[107] A „nem"-mel szavazó Guineával szemben Párizs kegyetlen megtorlást alkalmazott. A francia szakemberek egyik napról a másikra elhagyták az országot, a hivatalok felszerelését tönkretették vagy magukkal vitték.

a kölcsönös vámmentesség (de az afrikai államok – fejlődő iparuk védelmére – Franciaországgal egyetértésben védővámot léptethetnek életbe), az afrikai országok és Franciaország kölcsönösen előnyben részesített piacot biztosítanak egymásnak a legfontosabb termékeik tekintetében kontingensek és rögzített árak formájában, közös politikát alakítanak ki a stratégiai nyersanyagok (uránérc, tórium, litium-, berilliumérc stb.) vonatkozásában, Franciaországnak biztosítva ezek elővásárlási jogát.

Franciaország és volt gyarmatai között *az egyik legfontosabb gazdasági kapcsolat a frankövezet.*

Egykor Párizsból központilag irányították a francia gyarmatok bankjegykibocsátását, belső és nemzetközi pénzügyeit. Kevés kivétellel az egész birodalomban a francia frank volt érvényben. *Ma a frankövezethez tartozás tartalma sokféle, lényegében aszerint, hogy egyik-másik volt gyarmat mennyire jutott előre a gazdasági függetlenségben.*

1. *A Franciaországban érvényes rend kiterjed azokra a francia gyarmatokra* – a saját pénzzel nem rendelkező Francia Szomálipartot kivéve –, *amelyeket tengerentúli megyének és tengerentúli területnek neveznek.*

2. *A függetlenné vált francia gyarmatok egy részének közös jegybankja van.* Így közös bankkal rendelkezik egyfelől a Mauritániát, Szenegált, Elefántcsontpartot, Felső-Voltát, Dahomeyt, Nigert és Togót összefogó csoport, másfelől a Kongó (Brazzaville fővárossal)-, Közép-afrikai Köztársaság-, Csád-, Gabon- és Kamerun-csoport. E két csoport bankjegykibocsátását a jegybankokban levő képviselői útján a francia állam ellenőrzi, pénzüket Franciaország garantálja. E jegybankok pénze és a párizsi frank korlátlanul átváltható, átutalható. Ezek az országok külföldi devizabevételüket a párizsi devizapiacon kötelesek eladni és devizaszükségletüket is Párizsban szerzik be. Önálló jegybankja van, de hasonló rendszer köti Franciaországhoz a Malgas Köztársaságot. Nyilvánvaló, hogy *ez a kötelék rendkívül hathatós fegyver lehet Párizs kezében ezen afrikai országok egész gazdasági életének ellenőrzésére, irányítására.*

3. Lazább, és a kötött kétoldalú megállapodás szerint alakul a bankjegykibocsátást illetően Párizs kapcsolata Tunéziával, Marokkóval, Algériával, Malival és Guineával. Ezeknek az országoknak szuverén joguk a pénzkibocsátás, de valamiféle megállapodásuk nekik is van a francia kincstárral. *Valamennyi pénzének értéke a francia frankéhoz kötött, pénzük fedezetéül – legalább részben – a francia frank szolgál,* s államuk polgárainak franciaországi számlái „belső számlák". E csoport országai nem kötelesek devizaüzleteiket Párizson keresztül lebonyolítani.

4. Sajátos a helyzete a frankövezetben Monacónak és az Új-Hebridáknak.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a volt francia gyarmatok függésének oka nem elsődlegesen a rájuk kényszerített egyezmények, hanem az a gazdasági, társadalmi és politikai elmaradottság, amely akadályozza, nehezíti e kötelékek lazítását, felszámolását.

Franciaországnak a volt gyarmati világgal kapcsolatos politikájában az algériai háború befejezése után *új szakasz* kezdődött. Bár Franciaország kisebb területeket Afrikában és Latin-Amerikában továbbra is gyarmataként uralma

alatt tart, s volt gyarmatait is a *neokolonializmus* sokféle kötelékével fűzi magához, *mint gyarmatokkal nem rendelkező, a gyarmatosítással szakító, azt elítélő, az újonnan függetlenné vált országok érdekeit és nemzeti érzékenységét figyelembe vevő hatalom kíván előttük feltűnni.*

Ez a törekvése jut kifejezésre abban is, hogy az elmaradt országoknak — elsősorban volt gyarmatainak — a többi vezető imperialista hatalomhoz képest viszonylag nagy összegű állami támogatást ad. (Az e célra fordított összegek az ország nemzeti jövedelmének több mint 2%-át teszik ki.)

Franciaország új gyarmati politikáját az úgynevezett Jeanneney-bizottság által 1963 végén kidolgozott és a kormány által 1964 közepén alapjában véve jóváhagyott jelentés foglalja össze.

A Jeanneney-jelentés elismeri a valóság sok elemét, így az elmaradt országok kereskedelmi függőségét vagy a nekik adott segítség teremtette új függőséget, a volt gyarmati országok súlyos és sok helyütt rosszabbodó helyzetét. Kinyilvánítja — legalábbis szóban — a segítségben részesített országok jogát politikájuk önálló kialakítására s annak elismeréséig is eljut, hogy „együttműködésünk hatékonysága a harmadik világgal hosszú időn át azon a képességünkön fog múlni, hogy ott olyan országokat segítsünk, amelyeknek gazdasági irányítása (gestion économique) többé-kevésbé szocialista lesz".

Ezeket a realizmusról tanúskodó elveket megerősíti az Algériának és a Malinak továbbra is adott francia gazdasági segítség, a Kubával fenntartott gazdasági kapcsolat, Franciaország árnyaltabb állásfoglalása az 1964. évi genfi világkereskedelmi konferencián, ahol az elmaradt országok követelésének megfelelően a nyersanyagárak egységes megállapítása mellett foglalt állást.

Az idézett jelentés szerint *Franciaország nem igényli, hogy volt afrikai gyarmatain monopóliuma legyen, hanem be akarja oda vonni európai szövetségeseit.* E törekvés valóra váltásának kereteit már létre is hozta az 1963. július 20-án Yaoundéban (Kamerun) kötött és 1964. június 1-én életbe lépett egyezmény. E szerint Franciaország 14 volt gyarmata,[108] valamint a volt Belga-Kongó, Burundi, Rwanda és Szomália a Közös Piac társult tagja lett. Az egyezmény alapján a társult államok néhány fontos exporttermék (kávé, kakaó, tea, ananász, kókuszdió, szegfűszeg, bors, vanília) a Közös Piac valamennyi országában vámmentességet élvez, ugyanakkor a Közös Piac többi országát is ugyanazok a gazdasági kedvezmények illetik meg a társult országokban, mint Franciaországot. A Közös Piac országai növelik a „társult" országoknak nyújtandó segélyt.

A Közös Piac többi országának bevonására irányuló párizsi politikát a francia és a többi közös piaci ország monopoltőkéjének összefonódottságán és a neokolonializmus vádja elhárításának reményén kívül az magyarázza, hogy *Franciaország bízik abban: a vezető szerepet ezekben az országokban* — meglevő gazdasági, politikai és katonai pozíciói alapján — *akkor is meg tudja tartani, ha beengedi volt gyarmataiba európai szövetségeseit is. Továbbá Franciaország*

[108] Csád, Dahomey, az Elefántcsont-part, Felső-Volta, Gabon, Kamerun, Kongó (Brazzaville főv.), a Közép-afrikai Köztársaság, Malgas, Mali, Mauritánia, Niger, Szenegál, Togo.

nyilván arra számít, hogy a „nyitott kapu" elvével Afrikánál fontosabb területekre törhet be. „A volt birodalomra kiterjedő francia tevékenység — hangoztatja a jelentés — feleslegesen költséges lenne és ki lenne téve a neokolonializmus vádjának; amennyiben majdnem egész erőfeszítése Afrikára korlátozódnék, Franciaország lemondana arról, hogy jelen legyen ott, ahol a döntések sokkal nagyobb súllyal esnek latba a világegyensúly kialakításában; a világ sorsa valószínűleg inkább függ az Indus és a Gangesz s az Amazonas medencéjétől, mint a Nigerétől. Franciaország ott (a frankövezeten kívül) politikailag vagy gazdaságilag indokolt, korlátolt és példamutató tevékenységet fejthet ki." Mindazonáltal a jelentés hangsúlyozza: Franciaország „nem tűzheti maga elé, hogy a jelenlegi frankövezeten kívül nagy szerepet játsszék. Segítségünknek, ahhoz, hogy hatékony legyen, más adományozók hozzájárulásához kell csatlakoznia."

Jelentős részben ez az Afrikán túl tekintő neokolonialista politika magyarázza a Kínai Népköztársaság elismerését, a Délkelet-Ázsia semlegesítésére tett francia javaslatot csakúgy, mint De Gaulle elnök 1964 márciusi latin-amerikai látogatását.

Ez idő szerint azonban *Franciaország messze van attól, hogy a gyarmatain kívüli gazdaságilag elmaradott országokban jelentős gazdasági tényező legyen.* A Jeanneney-jelentés adatai szerint 1962-ben 4340 millió frank segítséget adott a gazdaságilag elmaradt országoknak kétoldalú egyezmények alapján. Ennek 96%-a a frankövezet országaiba irányult, és az 571 millió frankos „többoldalú" segélyének fő kedvezményezettje is a frankövezet volt. Hasonlóképpen: a mintegy 46 000 „technikai segítséget" nyújtó francia 94%-a a frankövezet országaiban tevékenykedett. (E szakemberek megoszlása: pedagógus kb. 70%, a szociális szolgálatban 5%, a gazdasági életben 12%, a telefonszolgálatban 5% és az általános igazgatásban 10% vett részt.)

A tengerentúli *magántevékenységben* a frankövezeten kívüli terület súlya nagyobb. Például 1962-ben a magánhitelek, a beruházások és a profitok újra beruházása formájában a francia nagytőke 2010 millió frank tőkeexportot valósított meg, s ennek csak 68%-a jutott a frankövezetre.

Amikor a francia imperializmus számításba veszi a szocialista országok segítségének hatását, az elmaradt országok harcát és saját viszonylagos gyengeségét, csupán *alkalmazkodik az új erőviszonyokhoz, de nem mond le az általános imperialista célokról. Valahányszor szükségesnek vagy lehetségesnek ítéli, ma sem riad vissza a leg-„hagyományosabb" gyarmati módszerektől.* A kulcsfontosságú Szomáli-partot és más területeket — népeik követelése ellenére — gyarmati sorban tartja, Franciaország részt vett 1956 őszén az Egyiptom elleni háborúban, francia ejtőernyősök helyezték vissza a hatalomba M'Bat Gabonban, a francia kormány megvont minden hitelt Tunéziától, amikor a gyarmatosítók földjét nacionalizálták stb.

A francia segélyek célja sem a segíteni akarás, hanem a francia imperializmus számára gazdasági és politikai *előnyök* biztosítása. Az említett jelentés úgy tünteti fel, mintha Franciaországnak már alig volna gazdasági vagy kereskedelmi érdeke volt gyarmatain. Az igaz, hogy Franciaországnak fel kellett

áldoznia az észak-afrikai francia telepesek kiváltságait, ki kellett adnia a kezéből a fekete-afrikai kiskereskedelmet stb., de a *monopoltőkéhez kötött legfontosabb afrikai gazdasági érdekeltségeket* (kőolaj, bánya, bank, közmű stb.) *megtartotta*, s a francia állam hitelei, segélyei nem utolsósorban e kapcsolatok fejlődését hivatottak biztosítani. Ezt Pompidou miniszterelnök is elismerte 1964. június 11-i parlamenti beszédében: „Tény – mondotta –, hogy a segítségnek nemcsak nagylelkű céljai vannak: a saját fejlődésünket és növekedésünket szolgáló gazdasági indokai vannak."

A francia tőkés érdekek szolgálatáról tanúskodnak az elmaradott országoknak adott segítség feltételei is. A Jeanneney-jelentés az afrikai országokkal kötendő megállapodásokban nemcsak adókiváltságot, a profitok egy részének átutalhatóságát, a francia vállalatokban a munkások megfékezését kívánja kikötni, hanem azt is, hogy valamennyi fejlődésben elmaradt ország „együttes garanciát" vállaljon a „politikai veszélyek" ellen, ami annyit jelent, hogy ha bármelyik megsegített országban külföldi vállalatot nacionalizálnának vagy korlátoznák profitszerzését, a vezető tőkésországok nemcsak ennek az országnak, hanem valamennyinek a segítését beszüntetnék.

Emellett a francia imperializmus új afrikai politikája arra is irányul, hogy a fejlődésben elmaradt országok politikáját – miként az idézett jelentés hangsúlyozza is – „elhajlítsa", megakadályozza, hogy „Kelet országai (vagyis a szocialista országok) felé billenjenek", s elejét vegye annak, hogy „ellenünk irányuló koalícióhoz csatlakozzanak".

VII. FRANCIAORSZÁG FEJLŐDÉSÉNEK KOMMUNISTA PROGRAMJA

Amilyen mértékben a De Gaulle-uralom Franciaország különféle osztályai és rétegei érdekeinek összeütközésekor állásfoglalásával megmutatta, hogy mely társadalmi erők képviselője, olyan mértékben vált egyre nehezebbé magát „osztályfelettinek", a „közjót" szem előtt tartó hatalomnak feltüntetni. Ez a folyamat, amely – mint láttuk – maga után vonta a jobboldal differenciálódását is, még erősebb hatással volt az országnak azokra a baloldali politikai erőire, amelyek az 1958. évi sajátos helyzetben nagyon különféle indítékokból elfogadták a De Gaulle-i megoldást. Közülük a legfontosabb a szocialista párt, amely azután, hogy gaulle-ista politikájáért sorainak megbomlásával kellett fizetnie (a pártból kilépett baloldali szocialisták létrehozták a Független Szocialista Pártot, amely azután több kisebb szocialista csoporttal egyesült az Egyesült Szocialista Pártban), hamarosan ellenzéki álláspontra helyezkedett.

1958-ban gyakorlatilag csak a Francia Kommunista Párt hívta fel tagjait, hogy „nem"-mel szavazzanak. Az események azonban lényegében véve a Francia Kommunista Pártot igazolták, és a rendszer ellen állástfoglalók táborának növekedése kedvező lehetőségeket teremtett a helyzet követelte legfőbb feladat megoldására: *a baloldali erők összefogására*, aminek következetes képviselője és legfőbb ereje a *Francia Kommunista Párt*.

Az FKP Franciaország legnagyobb pártja, nemcsak 5 milliónyi szavazóját, de mintegy félmilliós tagságát tekintve is. Az Olasz Kommunista Párt mellett az európai tőkésországok legnagyobb kommunista pártja. A francia munkásosztály nagy része támogatja, jelentős a befolyása a paraszti tömegekre is, s a francia értelmiség sok jeles képviselőjét is ott találjuk a soraiban.

A Francia Kommunista Párt legutóbbi, 1964 májusában tartott XVII. kongresszusa a Franciaország gazdasági és társadalmi előrehaladásához szükséges feladatokat a következő *három* pontban foglalta össze: 1. *demokratizálni a társadalmi intézményeket; 2. véget vetni a monopoltőke uralmának; 3. szolgálni a békés egymás mellett élést.*

1. *Az FKP kongresszusa a gazdasági és társadalmi fejlődéshez elengedhetetlennek ítélte, hogy a személyi hatalmat olyan szilárd, ugyanakkor demokratikus köztársasági kormányzat váltsa fel, amely a népre, demokratikus pártjaira és szervezeteire támaszkodik, azok közös programját valósítja meg.* A választott szerveknek nagy szerepet kell biztosítani, és a munkásoknak és szervezeteiknek mind gazdasági, mind szociális téren ellenőrző és irányító hatalmat kell adni.

A párt véleménye szerint a gaulle-ista rendszert felváltó demokratikus, köztársasági rendben a legfőbb állami szervek volnának: *a)* az általános választójog alapján összeülő parlament, törvényhozói és kormányellenőri feladattal; *b)* a képviselőháznak felelős szilárd és tartós kormány.

A párt javasolja, hogy válasszanak *alkotmányozó nemzetgyűlést*, amelynek feladata olyan új alkotmány kidolgozása, amely egyfelől biztosítja a kormányzati stabilitást (az 50-es évek ingatag és gyenge kormányaihoz nem lehet visszatérni!), másfelől a demokrácia kibontakoztatását. Az új alkotmánynak magában kellene foglalnia a demokratikus jogok garantálását: minden szinten az arányos választásokat, a demokratikus pártok és szervezetek szabad tevékenységét, a községi, tartományi demokrácia szélesítését, az államapparátus, a közigazgatás és a bíráskodás demokratizálását, az egyház és az állam szétválasztását, a világi oktatást, a rádió és a televízió demokratikus ellenőrzését.

2. A pártkongresszus véleménye szerint eme reformok hatástalanok volnának, ha a francia és a külföldi monopoltőkés társaságok továbbra is a kezükben tartják az ország legfontosabb értékeit és olyan hatalommal rendelkeznek, amellyel meghiúsíthatják a nemzeti akarat érvényesülését. *A párt ezért széles körű államosítást javasol, nevezetesen a nagy kohászati, kőolajipari és gázgyártó vállalatok, a vegyipar, az elektronika-ipar, a repülőgépgyártás és a légiszállítás, a nagy kereskedelmi bankok és a biztosító társaságok államosítását.* Egyben javasolja az *államosított szektor demokratizálását, ami magában foglalja a szakszervezetek részvételét a vezetésükben.* Ezenkívül követeli, hogy a gazdasági élet minden területén a munkások ellenőrként kapjanak részt a vállalatok irányításában, terjesszék ki az „üzemi bizottságok" hatáskörét, a szakszervezetek szabadon működhessenek a vállalatokban.

A gazdasági fejlődés előrelendítésére *a párt síkraszáll a modern iparágak fejlesztéséért*, így az atomenergia békés felhasználásáért, egyre több tudományos kutató szakember kiképzéséért, az államosított szektor és a kiemelt gazdasági ágak feljesztésének tervezéséért. Javasol demokratikus adóreformot, a hadiki-

adások csökkentését és követeli, hogy az állami költségvetés ne a monopóliumok hasznát növelje, hanem biztosítsa a szükséges hiteleket az ipar és a mezőgazdaság produktív beruházásaihoz, a közoktatás, a tudományos kutatás fejlesztéséhez, az égetően szükséges nagyarányú lakásépítéshez, a közegészségügy, a sport, a közlekedés fejlesztéséhez, az elmaradt területek megsegítéséhez.

A *mezőgazdaság korszerűsítéséért*, egyben a parasztság védelmében követeli a mezőgazdasági termeléshez szükséges ipari termékek árának csökkentését, a mezőgazdaság számára a piac szélesítését, a mezőgazdasági irányelvekről szóló kerettörvények eltörlését, a családi gazdaságok és a mezőgazdasági szövetkezetek minden formájának támogatását.

A párt gazdasági programjának valóra váltása — mondják ki a kongresszus határozatai — lehetővé tennék az életszínvonal javítását a bérek és nyugdíjak emelése útján, a visszatérést a 40 órás munkahétre, a társadalombiztosítási szolgáltatások, családi pótlék stb. emelését.

3. Nemzetközi vonatkozásban az FKP követeli, hogy *Franciaország egyértelműen a nemzetközi feszültség enyhülését szolgálja*, írja alá a moszkvai atomcsendegyezményt, mondjon le mindenféle nemzeti, európai vagy multilaterális atomerőről, segítse elő a leszerelést. Ismerje el az NDK-t, a Vietnami Demokratikus Köztársaságot, a Mongol Népköztársaságot és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságot. Az újonnan függetlenné vált államokkal olyan együttműködést teremtsen, amely mentes minden kolonialista és neokolonialista vonástól.

A demokratikus reformokért és a monopóliumok uralmának megszüntetéséért vívott következetes harc — állapítja meg a kongresszusi határozat — *szerves része a francia munkásosztály és a Francia Kommunista Párt harcának a szocializmusért.*

Ennek a programnak, vagy bármely más monopolistaellenes demokratikus békeprogramnak a megvalósításában Franciaország csak a baloldali erők, elsősorban a Francia Kommunista Párt és a szocialista párt összefogásával léphet előre. Ilyen együttműködés annál sürgetőbbé vált, mert az 1965 végére kitűzött elnökválasztástól függetlenül is De Gaulle előrehaladott kora és az egész francia politikai helyzet felveti, milyen pozícióban lesznek az ország különféle politikai erői De Gaulle távozása után.

A Francia Szocialista Párt eljutott odáig, hogy képviselőinek 1963 végi szovjetunióbeli látogatása után elismerte: a Szovjetunió a békét szolgálja, 1963 júniusi kongresszusán elismerte azt is, hogy a gaulle-ista rendszert a kommunisták nélkül legyőzni nem lehet, a választásokon több helyütt a két párt között jó együttműködés jött létre, de a szocialista párt megrekedt azon a ponton, hogy szükség esetén közös „védelmi akcióban" fog össze a kommunista párttal. A vele való akcióegységét és a közös programot elutasította. A szocialista párt következetlen, kétarcú politikájának megnyilvánulása volt az is, hogy a többi baloldali párt véleményének meghallgatása nélkül hangsúlyozottan jobboldali szocialistát — Gaston Deferre-t — szemelte ki köztársasági elnökjelöltnek. Deferre jelölése végül is megbukott, éppen amiatt, mert nyíltan a jobboldallal kívánt választási szövetségre lépni. Ez a bukás is jelzi, hogy a francia tömegek ismét

balra tartanak; ezt jelzik az 1963. és 1964. évi munkás- és demokratikus megmozdulások is, valamint az 1965 eleji községi választás, amelyet a demokratikus erők összefogásának megakadályozására hozott új választótörvény ellenére a baloldal erősödő együttműködése és előretörése jellemzett.

VIII. A MAI FRANCIA IMPERIALIZMUS A TŐKÉS VILÁGBAN

Mint az előzőkben láttuk, a második világháború után jelentősen nőtt Franciaország ipari termelése, fejlődtek az ország termelőerői, a francia imperializmus ismét nagy összegű tőkét helyezett el külföldön és a kivitt tőkén belül nőtt a működő tőke aránya, 1959 után néhány évig nagymértékben fejlődött az ország kivitele és az exportált árukban növekedett az ipari késztermékek aránya. A francia ipari termelés növekedésének üteme a második világháború óta meghaladta mind az 1900–1918, mind az 1918–1938 közötti időszakét, bár a nemzeti jövedelem terén a fejlődés 1923 és 1929 között nagyobb ütemű volt (átlagban évi 5,2%), mint 1950–1963 között (átlagban évi 4,5%).[109] Az azonban kétségtelen, hogy *ennyire hosszú fejlődési időszakot még nem élt át a francia monopolkapitalizmus.*

A mai Franciaországra már nem jellemző az uzsoraimperializmus megjelölés. A francia imperializmus rendszerében a tőkekivitel súlya csökkent, a tőke zöme működő tőkeként megy külföldre és számottevően megváltozott a francia tőkekivitel iránya is, amennyiben nagy része a francia gyarmatokba, illetve a helyükön alakult független államokba irányul. A második világháború után a francia nagytőkét a szocialista világgazdasági rendszer létrejötte, a két rendszer versenye, gyarmatbirodalma szétesése és az imperialista táboron belüli harc a piacokért, pozíciókért az állótőke felújítására és kiszélesítésére késztette. Ezt elősegítette a rendszer erősödő állammonopolista jellege is. Mindezek eredményeként a francia imperializmus jellegében jelentős változás következett be: nem uzsora-jellegű többé. A francia imperializmus azonban kifejezetten ipari jellegű sem lett. Inkább így határozhatnók meg: *ma „pénztőkésebb", mint volt a múltban.*

Az előbbiek során azt is láttuk, hogy noha a nagy francia forradalom kedvező feltételeket teremtett a tőkés fejlődéshez, nemcsak az ipari fejlettségben Franciaország előtt járó Anglia szorította Franciaországot maga mögé, hanem a később harcba szálló, de a belső termelőerőkre erősebben koncentráló, több tekintetben kedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező Egyesült Államok és Németország is. A két világháború között meglehetősen hosszú ideig tartó stagnálás jellemezte Franciaország gazdaságát, és ehhez a második világháború alatti további lemaradás és a háborús pusztulás járult.

A második világháború után a szocialista országok körének nagyarányú kiszélesedése, a szocialista világgazdasági rendszer megszületése, a gyarmati népek felszabadító harca és a demokrácia és a szocializmus erőinek előretörése következtében az imperializmus rendszere tovább gyöngült, s az erőviszonyok-

[109] Économie et Politique, 1965. március.

nak ez a megváltozása természetesen Franciaország helyzetét is alapvetően megváltoztatta.

Mégis, ezen a kereten belül *az ipar és a mezőgazdaság nagyarányú korszerűsítése és koncentrálása eredményeként Franciaországnak sikerült valamennyit behoznia hátrányából.* Az ötvenes évek közepén — láttuk — ipari termelésének növekedése — Japán és az NSZK kivételével — meghaladta a többi kapitalista országét, s részesedése a tőkés világ ipari termelésében az 1937. évi 6% helyett az 1948. évi 4,1%-ról 1958-ra 5,3%-ra alakult.[110] 1958 utáni fejlődése nem módosíthatta lényegesen ezt a képet, mert — mint láttuk — ezekben az években az ipari fejlődés üteme tekintetében a tőkésországok egész sora elhagyta. Némileg nőtt Franciaország százalékos részesedése a tőkés világ külkereskedelmében. Ez 1938-ban 5%, 1947-ben 3,7%, 1960-ban 6,1%, 1962-ben és 1963-ban 5,9% volt.[111] (Az 1948 utáni adatok a francia export részesedését jelzik a tőkés világ kivitelében.)

Ami a tőkekivitelt illeti, részesedése 1938-ban 7%-ot ért el, 1960-ban 6%-ot.[112]

Gazdasági és katonai erejénél lényegesen nagyobb nemzetközi súlyra tett szert és a világpolitika egyik fontos tényezőjévé emelkedett Franciaország De Gaulle uralma alatt azáltal, hogy véget tudott vetni az algériai háborúnak, több eredményt ért el a neokolonialista politikában, a békés verseny lehetőségeinek kihasználásában. *Az önálló imperialista érdekek erőteljes képviselete következtében Franciaország az imperialista országok ellentéteinek fő góca lett.*

Ugyanakkor e gaulle-ista politika fonákja, hogy Franciaország problémáira imperialista, monopoltőkés megoldást ad, ami együtt jár a monopóliumok erősödésével a közép- és a kisipar rovására, a nagy mezőgazdasági ipari üzemek erősödésével a kis- és a középparasztság rovására, a dolgozók gazdasági érdekei elleni támadással, a demokratikus jogok elfojtásával, olyan külpolitikával, amelynek indító rugója a francia imperializmus uralmi, hegemón céljainak elérése.

Így ez a politika szükségszerűen kiváltja a gazdasági és társadalmi érdekeikben sértett osztályok és rétegek ellenállását, mindenekelőtt a számban megnövekedett dolgozó osztályokét, amelyek számára történelmi feladat harcolni olyan Franciaországért, amelyben fejlődik a technika és a tudomány, az ország gazdasága, erősödik a demokrácia s amely nemzetközi súlyát a béke érdekében veti latba.

[110] Mezsdunarodnij Politiko-ekonomicseszkij Jezsegodnik, Moszkva, 1959. 664. old.
[111] J. Kuczynski: A munkásosztály helyzete Franciaországban. Szikra, 1951. 199. old. — U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1961. február, 1965. február.
[112] Simai Mihály: A kapitalizmus világgazdasági rendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 116. old.

Negyedik rész

Német Szövetségi Köztársaság

Írta: *Dr. Benedeczki János*

TÖRVÉNYSZERŰ-E A TÖRTÉNELMI ISMÉTLŐDÉS?

A német imperializmus a történelemben példátlanul szörnyű pusztítást és szenvedést zúdított az emberiségre. Súlyos felelősség terheli az első világháború kirobbantásáért és fő bűnöse a második világháború kirobbantásának. Mind az első, mind a második világháború után arra törekedett, hogy gazdasági és politikai hatalmát restaurálja. Az első világháborút megelőző időszak, majd a világháború kirobbantása, a háború utáni talpraállás megismétlődött a második világháború előkészítése, kirobbantása során. A két világháború után, Európa népei, az emberi kultúra és anyagi javak példátlan méretű pusztulása után *aggodalommal szemlélik a német imperializmus mai fejlődését;* vajon megismétlődik-e a történelem? Az utóbbi fél évszázad e tekintetben hasonlítható egy olyan körkörös folyamathoz, amelyből nincs kilépés, s ugyanazok a jelenségek ismétlődnek, lényegében azonos módon, szinte csak „kisebb" sajátosságokkal „tarkítva" a német imperializmus történelmi fejlődésének menetét. Az első és a második világháború előkészítését, annak azonos és eltérő sajátosságait, a két világháború kirobbantását, a háborút követő időszak sajátosságait csak röviden tekintjük át. Tanulmányunk alapvető célja — e „körkörös" fejlődés vizsgálatán belül — az, hogy bemutassa a második világháború utáni német imperializmus fejlődésében az „ismétlődés" mikéntjét, rámutasson a történelmi „ismétlődés" *hasonló* módjára, anélkül a következtetés nélkül, hogy szinte végzetszerű ebben a fejlődésben — mármint a német imperializmus fejlődésében — az a szakasz is, amely eddig háborút eredményezett.

A német imperializmus kialakulásának időszaka az 1871—1914 közötti időszakra tehető. A német állam fejlődése viharosan gyors volt ebben az időszakban. Lakossága 40 millióról 67 millióra nőtt. Ipari fejlődése igen gyors és az akkori technikai vívmányok alkalmazása tekintetében élenjáró. Németország vezető ipari hatalommá válik ebben az időszakban. Áruexportjával vezető helyet szerez magának a világpiacon. Rendkívül nagyfokú ebben az időszakban a tőkekoncentráció és centralizáció.[1] Az ipari és banktőke egyre nagyobb mértékben szól bele a

[1] 1907-ben a több mint 50 munkást foglalkoztató létesítmények az összes iparvállalatoknak 0,9%-át tették ki, ezek foglalkoztatták az összes munkások 39,4%-át, s náluk összpontosult az összes villanymotorok 77,2%-a, írta Lenin az Imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka c. munkájában. V. M. I. kötet. Szikra, 1948. 922. old.

napi politikába, s lesz irányítója annak. Gazdasági és politikai céljaik érdekében egyre nagyobb mértékben veszik igénybe az államot. Ebben a tekintetben a német imperializmus élen jár a tőkésállamok között, már ekkor is. Sehol sem nyomta azonban a kapitalizmust megelőző történelmi múlt a bélyegét olyan erővel az imperialista rendszer sajátosságaira, mint Németországban. Ennek alapja az, hogy a porosz vezetés alatt létrejött egységes állam megszületése már lényegében egybeesik a monopoltőkés rendszer kialakulásának kezdetével. A kis német államok hűbéri rendszerének tradícióit, s különösen a porosz junkerek évszázados reakciós militarista-feudális hagyományait nem tudta eltüntetni a viszonylag szélesen, de későn kibontakozó tőkés fejlődés.

A burzsoáziával szövetségre lépett militarista junkerek által vezetett egységes német állam elkerülhetetlenül agresszív militarista állam lett. A militarista tendenciák az ország gazdasági erejének növekedésével és a többi imperialista országénál gyorsabb gazdasági fejlődésével csak fokozódtak.

Németország a kontinentális Európában viszonylag gyorsan a vezető hatalmak közé emelkedett.

A német imperializmus ebben az időben nem rendelkezett kiterjedt gyarmati területekkel. Lenin írta az akkori német államról: a császári Németország azon imperialista hatalmak közé tartozott, amelyek „még nem látták el magukat és azt kockáztatják, hogy soha nem fogják megkapni osztályrészüket, és nem fognak részesedni a világnak abban a mérhetetlen kizsákmányolásában, amely egyike lesz a jövő, vagyis a XX. század leglényegesebb tényezőinek".[2] Németország, mint imperialista hatalom azonban hamarosan szemet vet határain kívüli területekre is. *Gazdasági érdekterületek megszerzése a császári német állam külpolitikájának középpontjába kerül.* A német katonai, gazdasági és politikai vezetők elszántan készülődnek, hogy fegyveres erőszakkal vigyék keresztül a világ területi újrafelosztását a maguk javára. Ez az imperialista hatalmak közötti ellentétek fokozódásához, az erők átrendeződéséhez vezet. Németország olyan gyarmattartó imperialista hatalmakkal került ellentétbe, mint Anglia, Franciaország, akiktől területeket kívánt szerezni. A német imperializmus e törekvései során az őt körülvevő összes államokat fenyegette.

A német imperializmus történetének ezt az időszakát — 1878—1890 — *belpolitikailag a junker-burzsoá körök erősödő diktatúrája és a demokratikus erők fokozódó aktivizálódása jellemezte.* Illegalitásba kergették a Szociáldemokrata Pártot. A német szakszervezetek ugyanebben az időben a munkásosztály áldozatkész harca nyomán széles tömegszervezetekké váltak. Az illegalitás évei után a szociáldemokrácia jelentős parlamenti képviselethez jutott. Ellenük szövetkezett a császári Németország valamennyi reakciós pártja. A német burzsoázia azonban megosztotta a kialakuló munkásegységet. A monopolista extraprofit egy részével lekenyerezték és az imperializmus szellemével megfertőzték a munkásosztály és szervezetei nem jelentéktelen részét. Ezzel függ össze a revizionizmus kialakulása a német munkásmozgalomban.[3] Németország belső életében

[2] Lenin: Válogatott Művek I. kötet, Szikra, 1955. 988. old.

[3] Leghíresebb képviselője Eduard Bernstein volt, a Német Szociáldemokrata Párt egykori vezető teoretikusa.

fokozódott e kettős erőcsoportosulás harca. Az imperialista terjeszkedés miatt, nőtt a háborús veszély, másrészt fokozódott a munkásosztály ellenállása. *1914. augusztus 4-én azonban a szociáldemokraták ellenállása összeomlott és annak jobboldali vezetői történelmileg igen kritikus időben elárulták a munkásosztályt*, s a Birodalmi Gyűlésen szolgai módon megszavazták a hadihiteleket.

A legöntudatosabb és leghaladóbb erők, amelyek ekkor Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg köré csoportosultak, eredménytelenül harcoltak a háború kirobbantása ellen. A német nagyburzsoázia és a junkerek a német népet lényegében akadálytalanul vezették az első világháborúba.

A német imperializmus az 1914 nyarától 1918 őszéig tartó első világháborúban teljes vereséget szenvedett. Elvesztette gyarmatait, a császárság megbukott.

A háborút követő években erőteljes forradalmi hullám figyelhető meg Németországban. A munkásosztály új, demokratikus Németországot kíván létrehozni. A mozgalomra különösen nagy hatást gyakorolt az oroszországi 1917-es Októberi Szocialista Forradalom. Ekkor alakul meg a Német Kommunista Párt. (1918 december 29. Berlin.)

A forradalmi hullám tetőfoka 1919 januárjára tehető, amikor Brémában kikiáltották a Tanácsköztársaságot. A Spartakusz-felkelés ugyancsak ezekben a napokban robbant ki. A német munkásosztály azonban ekkor nem tudta megvalósítani a munkásegységet, az akcióegységet, és így nem tudta meggátolni az imperialista erők talpraállását. A munkás-paraszt szövetség szilárd alapját nem biztosította, nem tudott véget vetni a nagybirtokos-junker gazdaságok és az ipari tőke hatalmának.

A szociáldemokrácia — mint az első világháború előtti időben — lepaktált a burzsoáziával és megtörte az egymástól elszigetelt forradalmi gócok egyesülési törekvéseit; elfojtotta azokat. A német burzsoázia leverte a Bajor Tanácsköztársaságot, sorra szétzúzta a forradalom gócait Németországban. 1919. január 15-én leverték a forradalmi felkelést Németországban, vezetőit, Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot meggyilkolták. Ezeket az éveket a burzsoá rendszer talpraállása követi, bár a húszas évek számos munkásfelkelése mutatja a munkásosztály harci elszántságát egy békés, demokratikus Németországért. (1920. március 15. és 23. között a Ruhr-vidéken, 1923. október 23—25. között Hamburgban, Ernst Thälmann vezetésével proletárfelkelés zajlott le.)

A német burzsoázia a nyugati hatalmakra támaszkodva megszilárdította hatalmát. A nyugati hatalmak számára a német imperializmusra különösen jellemző agresszív militarista tulajdonságok kecsegtetőek voltak, amikor az ebben az időben létrejött Szovjet-Oroszországgal szemben egy egységes kapitalista tömböt kívántak létrehozni. *Ez határozta meg az imperialista hatalmak német politikáját a két világháború között. Az imperialista hatalmak gazdasági és diplomáciai segítsége nagymértékben elősegítette a német finánctőke erőinek rendezését, stabilizálását, s hatalmának gyors növelését.* A német ipar termelése 1927-re elérte a háború előtti színvonalat. Az ipar koncentrációja és centralizációja eddig soha nem látott méreteket öltött. A legnagyobb monopoltőkés egyesülések egyike, a Vereinigte Stahlwerke pl. 1928-ban és 1929-ben a vastermelés 43%-át, az acéltermelés 41%-át és az egész német ipari termelő apparátus

több mint 33%-át ellenőrizte. E mammutmonopóliumok szorosan együttműködtek a legnagyobb amerikai monopoltőkés csoportokkal.

A német burzsoázia nyílt és burkolt bátorítása ezekben az években egyre erőteljesebben mutatkozott meg. Németország a *Dawes-terv* keretében külföldi kölcsönöket kapott gazdasági hatalmának növelésére. *Az 1925-ben kötött locarnói szerződés, amely csak Franciaország és Belgium határait garantálta, de nem szavatolta Csehszlovákia, Lengyelország és Szovjetunió nyugati határait, szinte bátorította Németországot „kelet" felé.* A német imperializmus mohósága hamarosan megmutatkozott, sőt a nyugati hatalmak számításaival ellentétben velük szemben is.

Az 1929–1933-as világválság Németországot is súlyosan érintette. A válság éveiben erősödött a szélsőséges, reakciós irányzat. A vezetést teljes egészében a burzsoázia vette át, amely egyre diktatórikusabb módszerekhez folyamodott. A szakszervezetek tagsága és a szociáldemokrata tagság tömegei ellenálltak e törekvéseknek. A szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők, bár az első világháború előkészítése során elárulták a munkásosztályt, a diktatúrában és a diktatúrához szükséges tömegbázis megteremtésében nem vehettek részt, mert a tömegek végképp elpártoltak volna tőlük. *Így a nagyburzsoázia Hitlert és a Nemzeti Szocialista Pártot segítette hatalomra, amely kész volt arra, hogy eltaposssa a német munkásmozgalmat, s arra törekedett, hogy mindenkit elpusztítson, aki nem ismeri el Németország különleges jogait a világuralomra.* Az 1933-ban végleg hatalomra jutott Hitler-fasizmus, mint a nemzetközi ellenforradalom rohamcsapata, a Szovjetunió elleni „keresztes hadjárat" kezdeményezőjeként lépett fel. Ellene Németországban a legkövetkezetesebben csak a kommunisták küzdöttek.

A fasizmus uralomra jutása után Németország hatalmi törekvései egyre nyíltabban mutatkoztak meg. *1936-ban létrejön a Berlin–Róma-tengely, majd Japánnal megkötötték az ún. antikomintern paktumot. 1938 tavaszán Németország bekebelezi Ausztriát.* 1938 őszén a müncheni egyezmény megkötése során Anglia, Franciaország és Olaszország „elismeri" Hitler igényét a Csehszlovákiához tartozó Szudéta-földre. Ezen az úton tovább haladva *1939 tavaszán Németország lerohanja egész Csehszlovákiát* és annak cseh–morva részét Németországhoz csatolja Cseh–Morva Protektorátus néven, Szlovákiát pedig „függetlenné" kiáltják ki német „védnökség" alatt. *1939 szeptemberében Németország megtámadta Lengyelországot.* Anglia és Franciaország ekkor hadat üzent Németországnak, s ezzel Németország belesodorta a világ népeit a második világháborúba. *A német fasiszták 1940–1941-ben elfoglalták a nyugat-európai és délkelet európai országok többségét és 1941 júniusában megtámadták a Szovjetuniót.* 1941 végén az Amerikai Egyesült Államok is hadat üzent Németországnak.

A német imperializmus, felhasználva a nemzetközi imperialista erők jelentős részének támogatását, világuralmi törekvéseitől vezérelve robbantotta ki a második világháborút, igázta le Európa nagy részét, eljutott Afrikába, elfoglalta a Szovjetunió jelentős részét is. Európa népei drága árat fizettek a háborúban, amíg a fasizmust szétverték, és az *1945. május 8-án a Szövetséges Hatalmak előtt feltétel nélkül kapitulált.*

A két világháború tapasztalatai, az azokból levonható következtetések igen súlyosak és messzemenő tanulsággal szolgálnak Európa népei számára. *Európa népei a két háború súlyos terhei alatt megtanulták, hogy a német imperializmus fejlődése az egész világ ügyét érinti.* A német imperializmus története azt mutatja, hogy időről időre a reakció legsötétebb céljaira használta fel a német nemzet egy részét, hogy az engedelmeskedett nekik más népek kiirtásában, a totális háborúk során. Európa népei megtanulták a két világháborúban, hogy a németeket rá kell kényszeríteni arra, hogy megsemmisítsék a német militarizmust és fasizmust, minden intézményével együtt.

Nem a németek mentették meg a világ népeit a fasizmustól; ez a Németország által megtámadott országok népeinek műve, akik hősies, önfeláldozó harcot folytattak a fasizmus ellen. A németek az első és a második világháború után nem saját erejükből, hanem a fasizmus által megtámadott népek hősi küzdelméből vonhatják le a történelmi tanulságot. A második világháború szörnyűségei, a romokban heverő nagyvárosok és ipari üzemek, a világháború súlyos veresége, az „Übermensch"-ek széles tömegeinek elállatiasodása, erkölcsi és kulturális pusztulás, a világ népeinek gyűlölete és megvetése az, amit a fasizmus a második világháborúval a világ népei elé tárt.

A német történelem tanúsága szerint a militarizmus, a fasizmus, a német imperializmusnak különösen erős velejárója. A német imperializmus szószólói és képviselői, újra és újra, a legkülönbözőbb eszközökhöz és módszerekhez folyamodtak, hogy támadást indítsanak saját népük és más népek ellen. Az elmúlt ötven év azt tanúsítja, hogy ez eddig mindig sikerült is nekik, sőt sikerült tömegbázist is találni e politikájuk számára Németországban. Ezt mutatja részben a császári Németország, és különösképpen a fasiszta Németország példája. *A német imperializmus erői mindent megtettek a történelem eddigi időszakában* — és ha rajtuk múlik, ezután is megteszik —, *hogy Németországot erős, imperialista-militarilista hatalommá változtassák. Ez a német imperializmus történelmi sajátossága!* Ameddig Németországban az imperializmus fennáll, állandóan veszélyes góc marad Európa és az egész világ számára.

I. A JALTAI ÉS POTSDAMI EGYEZMÉNYEK. NÉMETORSZÁG KETTÉSZAKÍTÁSA ÉS A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG LÉTREJÖTTE

A két világháború tanulsága szolgált vezérelvül a második világháború befejeztével a szövetséges hatalmak számára, amikor körvonalazták a német kérdés rendezését. Ezek az elvek olvashatók a jaltai és potsdami szerződések főbb pontjaiban. Ezek az egyezmények határozott irányt kívántak szabni Németország háború utáni fejlődésének, s egyben meghatározták azt a fejlődési irányt — gazdasági és politikai téren egyaránt —, amelyen haladva Németország ismét beilleszkedhet Európa népeinek közösségébe. Az ipar *dekartellizálása*, a fasiszta állam szétzúzása és *demilitarizálása*, a közélet *demokratizálása* voltak

azok a fő elvek, amelyek szerint a háború utáni Németország a Szövetséges Hatalmak szerint fejlődhet. *A Szövetséges Hatalmak Potsdamban megegyeztek abban, hogy felszámolják a német imperializmus gazdasági alapjait és megsemmisítik a fasizmus politikai és katonai szerveit. Ugyanakkor a potsdami egyezmény*[4] *kötelezte a megszálló hatalmakat, hogy támogassák a német népet demokratikus pártok és intézmények kiépítésében,* hogy ezek megteremtése és megszilárdítása útján *olyan össznémet kormány jöhessen létre, amellyel a szövetségesek mielőbb békét köthetnek.*

Az egyezmény alapján Németországban a legfelsőbb hatalmat a négy megszálló állam főparancsnokai gyakorolták saját övezeteikben. Az egész Németországot érintő valamennyi kérdés az övezetek főparancsnokai által létrehozott *Szövetséges Ellenőrző Tanács* hatáskörébe tartozott.

Németország keleti részét a Szovjetunió igazgatta, a nyugati és déli részek közigazgatását három tőkés nagyhatalom — az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország — irányította.[5]

1. A jaltai és potsdami egyezmények

Németországban 1945. május 8. után új fejlődési szakasz vette kezdetét. A Szövetséges Hatalmak, élve a potsdami és jaltai konferenciák határozataival, mint megszállók, hozzákezdtek e határozatok végrehajtásához. A hitleri Németország veresége a háború végét jelentette. Nem jelentette azonban azt, hogy a német imperializmus gazdasági alapjai megsemmisültek. Ezt a dekartellizálás során kellett megoldani az egyes övezetekben, a potsdami határozatok szerint. Bár a háború borzalmas pusztításokat eredményezett Németországban — főként az ország keleti részében —, a német imperializmus gazdasági alapjainak szétzúzása, a dekartellizálás sorsdöntő feladat volt Németország további útja során. A fenti határozatok alapján kezdetét vette az egyes övezetekben a közélet demokratizálása is. A határozatok előírták, hogy fel kell számolni a náci párt minden szervezetét, s megkezdődött a háborús bűnösök felelősségrevonása, a hivatali apparátus nácitlanítása. Biztosítani kellett az ország demilitarizálását az egyes övezetekben, hogy a német hadipotenciál soha többé ne fenyegethesse Európa népeit. *Ezek a háború utáni teendők, amelyeket a potsdami egyezmény egyes pontjai írtak elő, voltak hivatottak befejezni a német imperializmus és militarizmus gazdasági, szervezeti és ideológiai alapjainak felszámolását,* amelyeket önmagában a háború befejezése nem oldhatott meg.

[4] A potsdami egyezmény szövegét lásd: Nemzetközi szerződések gyűjteménye. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958. 42. old.

[5] A szovjet övezetbe került Brandenburg, Szászország, Thüringia, Mecklenburg és Anhalt. Az övezet lakóinak száma 1945-ben 17,3 millió volt; az övezet fővárosa Berlin.

Az angol övezet Schleswig-Holstein, Alsó-Szászország és Észak-Rajna-Westfália tartományokból állott; 22,7 millió fő lakossal; fővárosa Hamburg.

Az amerikai megszállási övezethez tartozott Hessen, Bajorország és Württemberg-Baden; 16,7 millió lakossal; fővárosa Majna-Frankfurt.

A francia övezethez Rheinfeld-Pfalz, Dél-Württemberg és Saar-vidék tartozott 5,9 millió lakossal; fővárosa Mainz. Berlint a megszálló hatalmak négy övezetre osztották. A város 20 kerületéből 8 szovjet, 7 amerikai, 3 angol és 2 francia ellenőrzés alá került.

A jaltai és potsdami határozatok sorsa ma már ismeretes. Közismert, hogy *e határozatok nem, vagy csak részben kerültek végrehajtásra. Németország szovjet megszállási övezetében 1945 és 1949 között ezeket a határozatokat következetesen végrehajtották. Megsemmisült a német imperializmus gazdasági alapja, a fasizmust és militarizmust felszámolták, a közéletet demokratizálták.* Németország szovjet megszállási övezetében e határozatok végrehajtásának és a haladó erők összefogásának és harcának eredményeként demokratikus fejlődés ment végbe.

Németország nyugati megszállási övezeteiben a fejlődés 1945 és 1949 között ellentmondásos volt, amely főként abban mutatkozott meg, hogy *a potsdami határozatokat nem hajtották végre.* Az amerikai, angol és francia megszálló hatalmak közvetlenül 1945 után felléptek ugyan Németország nyugati megszállási övezetében a hatalom volt birtokosai ellen. A nürnbergi per során a háborús bűnösöket felelősségre vonták, többek között pl. ekkor tartóztatták le Kruppot, Flicket stb. Ezekben az években a nyugati hatalmak hátráltatták az ország nyugati megszállási övezetében az ipar bizonyos ágainak talpraállását, egyúttal pedig előmozdították saját tőkeérdekeltségeik benyomulását és megerősödését ezeken a területeken. Azonban ez a folyamat is ellentmondásos volt. Részben a potsdami szerződésre hivatkozva tették ezt, részben azért, hogy a volt ipari versenytárstól megszabaduljanak. Az ipar egyes ágaiban gyárleszereléseket hajtottak végre. A kapacitásveszteség ennek nyomán átlagosan mintegy 8%-ot ért el, de egyes iparágakban, pl. az óraiparban, a hajógyártásban a 60%-ot is meghaladta. 1946–47-ben a nyugati hatalmak az acél- és vegyiparban, a gépgyártásban és a gépkocsigyártásban termeléskorlátozást rendeltek el. Egyes nyersanyagokra, fűtőanyagokra és villamos energiára vonatkozóan pedig kényszerexportot vezettek be. A gépipar, az építő-, vegyi-, és a textilipar termelését részben szüneteltették. A nyugati megszállási övezetekben ebben az időszakban az ipar termelése igen lassú ütemben emelkedett. Így 1937, a legutolsó békeév termelési színvonalát 100-nak véve 1946-ban 31, 1947-ben pedig csak 37 pontot ért el[6] a termelés, és csak 1948-ban haladta meg az 1937. évi színvonal 50%-át.[7] Szükséges megjegyezni, hogy a termelés növeléséhez a termelő berendezések jórésze ebben az időszakban is rendelkezésre állott, a termelés ilyen színvonala a különböző intézkedések hatására alakult a fenti módon. A nyugati megszállási övezetben a háborús károk az ún. Második Front harcainak jellege, egyes objektumok tudatos megkímélése folytán jóval kisebbek voltak, mint az ország keleti megszállási övezetében. *Az ipari üzemek gépparkjának háborús pusztulása átlagosan nem haladta meg a 15%-ot.* Egyes fontos nehézipari ágazatok — a háborús termelési erőfeszítések következtében — a háború után jóval nagyobb kapacitással rendelkeztek, mint 1937-ben.[8] Az a körülmény, hogy a háborút követő

[6] Összehasonlításként: a szovjet megszállási övezetben a nagyobb károk ellenére az ipari termelés színvonala ebben az időszakban az utolsó békeév termelésének 62%-át érte el.

[7] Konjunktur, Krise, Krieg. I. kötet. Berlin, 1959. 94. old.

[8] A Második Front megnyitása és harci akciói számos halasztást szenvedett és jórészt a szovjet megszállást volt hivatva megelőzni. Még az angol bombázások is messze elkerülték az olyan német üzemeket, ahol nyugati tőkeérdekeltségek voltak. Henry Morgenthau írja könyvében a „Germany is our Problem"-ben, hogy pl. a Ford-Művek kölni üzemei, az Opel-Művek Rüsselsheimben, a höchst-i vegyikombinát „immunitása" olyan közismert volt a bombázások alatt, hogy a város lakossága mint biztos óvóhelyeket használta azokat.

első években nem használták ki teljesen ezeket a kapacitásokat, hogy az előbb említett intézkedéseket tették, mutatja, hogy ebben az időben — szemben a későbbi évek nyugati politikájával — még nem volt következetesen kidolgozott, egységes nyugati koncepció Németország jövőjéről. Természetesen hozzájárult a nyugati hatalmak intézkedéseinek jellegéhez ebben az időszakban az is, hogy Németországban a tömegekben még élénken éltek a háború borzalmai, valamint Európa népei mélyen elítélték a második világháború fő bűnösét, a német militarizmust, a német monopoltőkét. Ilyen helyzetben nem lehetett szó valamiféle „nyílt", a monopóliumokat támogató, azok talpraállását elősegítő politikáról. Több tény mutat arra, hogy ebben az időben a nyugati hatalmak részben a potsdami határozatok nyomdokain haladtak. Az egyes kormányokon belül is volt azonban bizonyos ellenállás és a potsdami határozatokkal való szembenállás számos jele mutatkozott meg. A nemzetközi monopóliumok, de főként az USA monopoltőkéje azonban ekkor már egyre nyíltabban támogatta a német imperializmus átmentését.

A fejlődés az 1947—1948-as években egyre ellentmondásosabbá vált. Jellemző ezzel kapcsolatban a „fontosabb német vállalatok nácitlanítása" érdekében hozott intézkedések „végrehajtása". 1945 márciusában Roosevelt elnök vezérkari főnöke egy titkos rendeletet szerkesztett, amelyet ha végrehajtanak, valóban meggyengültek volna az imperialista erők Németországban. A rendelet 1800 ismert német finánctőkést sorolt fel, akiket azonnal le kell tartóztatni. A rendelet indoklásában a következőket olvashatjuk: „Olyan emberek ezek, akik különösképpen a nácizmus alatt gyarapodtak, üdvözölték azt, segítették a nácikat a hatalom átvételében, támogatták őket, mikor hatalomra jutottak, megosztották velük a kisajátításból és hódításból származó zsákmányt, vagy más módon húztak hasznot a náci rendszerből... Mint azonnal végrehajtandó biztonsági intézkedést javasoljuk, hogy a katonai kormányzat vegye őrizetbe mindazokat a személyeket, akiknek a neve a listán található... Minden vezető gyáros esetében, akiknek a múltbeli hivatalos, vagy magántevékenysége beletartozik az aktív náci meghatározásba, az elfogatás indokolt."[9] A rendelet rámutatott arra, hogy ezeket a személyeket másokkal kell helyettesíteni, akik politikai és erkölcsi tulajdonságaik alapján alkalmasabbak arra, hogy részt vegyenek valóban demokratikus német intézmények fejlesztésében. A valóság az, hogy ezt az intézkedést sohasem hajtották végre.

A nyugati megszállási övezet egyre nyugtalanítóbb jelenségei közül kiemelkedő az, ami a Rajna- és Ruhr-vidéken ment végbe ebben az időszakban. A Rajna- és a Ruhr-vidék a német ipar központja, itt koncentrálódik a német nehézipar nagy része, itt találhatók a legfőbb bányakincsek, amelyek táplálják a vas- és acélműveket, de amelyek táplálták a német fegyverkezést is. E terület kétségtelenül döntő jelentőségű Németország fejlődése számára. Az itt tapasztaltak azonban ellentétesek voltak a potsdami egyezményekkel. A. Norden idézi említett könyvében az angol alsóház üléséről az egyik képviselő interpellációját: „Mivel a Rajna- és Ruhr-vidéken sem a bányákat, sem a gyárakat nem adták a

[9] A. Norden: A német monopolkapitalizmus. Szikra, 1950. 227., 233. old.

nép kezébe, a régi reakciós gyárosok még mindig tartják hatalmi pozícióikat..." Az a bizarr helyzet következett be, hogy a fasizmus e támaszai az antifasiszta német proletárok százezreit tartják gazdaságilag függő helyzetben. *A megszálló hatóságok politikai rendelkezései, amelyek tudatosan háttérbe szorítják a baloldalt, kiegészítik gazdasági tevékenységüket és ezáltal erősítik a német reakciót.*[10]

A dekartellizálás, a demilitarizálás és a demokratizálás mellett, szintén lényeges pontja volt a potsdami határozatoknak. A dekartellizálásba bevont vállalatok számát azonban többször csökkentették, majd ahol az „végrehajtásra került", ott is formálisan vitték véghez, amelynek eredményeként *ma Nyugat-Németországban fennáll minden jelentősebb, háború előtti német monopoltársaság.* Jellemző még erre az időszakra, hogy már 1946 novemberében szabadlábra helyezték a következő ismert német iparvállalkozókat: Hugo Stinnes, Kyllmann (Krupp-konszern), Kellermann és Welker (Haniel-konszern), Wolfgang Reuter (Demag-konszern), Schneider és Otto Meier (Mannesmann-konszern) és még sok más ismert gyáriparost és nácipárti vállalkozót. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az angol, amerikai, francia megszállási övezetekben nem kerülnek végrehajtásra a potsdami határozatok. A német nemzet reakciós osztályainak és monopoltőkéseinek tevékenysége ismét arra irányult, hogy a megvert és katonailag megsemmisített Németországot talpraállítsák, sőt imperialista hatalomként őrizzék meg azt. Ehhez kétségtelenül kedvező talajul szolgált az, hogy az expanziós törekvéseknek, a revansizmusnak és militarizmusnak igen mély gyökerei vannak Németországban. A német monopoltőke e törekvéseit segítette az a körülmény is, hogy a munkásosztály egységét most sem sikerült biztosítani az ország nyugati megszállási övezetében. A szociáldemokrácia jobboldali vezetőinek osztályárulása ebben az időszakban is meghiúsította a munkásosztály egységtörekvéseit, s ezzel azt az egyetlen reális erőt is elhárították, amely képes lett volna az antidemokratikus fejlődést meggátolni.[11]

2. Az imperialista erők restaurációja a nyugati megszállási övezetekben

A német kérdés megítélésében 1947—48-ban a nyugati hatalmak, főként az USA politikája lényeges változáson ment keresztül. A nyugati hatalmak — az egységes szocialista világrendszer kialakulása és erősödése nyomán — felismerték, hogy növekvő politikai befolyásával, gazdasági és katonai erejével mind döntőbb hatást gyakorol a világhelyzetre. Az amerikai imperializmus a világuralom megszerzését célzó irreális vágyainak megvalósításáért, a szocialista világrendszer megsemmisítésére támadó agresszív terveket dolgozott ki. *E tervek végrehajtásában az Egyesült Államok vezető körei legmegfelelőbb európai szövetségesüknek Nyugat-Németországot tekintették. Ezért áttértek a német imperializmus nyílt újjáélesztésének és megerősítésének politikájára.* Beszüntették

[10] A. Norden: A német monopolkapitalizmus. Szikra, 1950. 333. old.

[11] Szükséges rámutatni, hogy Németország keleti megszállási övezetében ebben az időszakban ment végbe az SPD és a kommunista párt egyesülése, a munkásosztály egységének megteremtése.

a nyugatnémet ipari üzemek mindennemű leszerelését, a termelés korlátozását, a kényszer-exportot, lehetőséget adtak Nyugat-Németországban a monopóliumok fokozottabb térhódítására, a nyugatnémet áruk előtt ismét megnyitották a tőkés világpiacot.

Az Egyesült Államok és nyugati szövetségesei hallgatólagosan megállapodtak abban, hogy semmibe véve a potsdami határozatokat, újból kifejlesztik a német fegyverkezési potenciált, valamint fokozott lehetőséget biztosítanak a német monopoltőkének és a nyugatnémet jobboldali erőknek e politikájuk véghezvitelében.

Adenauer és nagyburzsoá pártja, a Kereszténydemokrata Unió felhasználva a háborús vereség következtében kialakult politikai zűrzavart, alkalmas belső erőnek bizonyult e helyzetben a nyugati hatalmak politikájával összhangban álló politika vitelére. *Szavakban elítélték a fasizmust, minden felelősséget a hitleri uralomra hárítottak, közben ők maguk, mint uralkodó párt, segédkezet nyújtottak ahhoz, hogy a monopóliumok ismét talpraállhassanak.* Szemet hunytak afelett, hogy a monopoltőke, a nagybirtokrendszer és a militarizmus uralma nem tört meg Nyugat-Németországban, sőt maguk támogatták azok fennmaradását. Az egyedül következetes antifasiszta erő a munkásosztály volt, amely e politikának ellenszegülhetett volna. A német szociáldemokrata vezetők jobbszárnya azonban újra elárulta a munkásosztályt, megakadályozta a munkásegység létrejöttét, és ezzel az egyetlen lehetséges ellenállást is elhárították a monopoltőke útjából. A nyugatnémet szakszervezeti vezetők a szociáldemokraták jobboldali vezetőivel karöltve a szakszervezeti egység megteremtését is meghiúsították. Jól rámutat a jobboldali szociáldemokraták szerepére Conan, az USA ekkori bonni nagykövetének elismerő kijelentése, aki szerint, ha Németországban nem lettek volna olyan emberek, mint Kurt Schumacher, talán Németország egész későbbi fejlődése más irányban haladt volna.[12]

E politika eredményeként a fejlődés egyre nyilvánvalóbban Németország kettészakítása felé haladt. *A potsdami egyezmény értelmében Németországnak* gazdasági és politikai egységet kellett volna alkotnia. A demokratikus erők arra törekedtek, hogy ez az egység megvalósuljon. *A nyugati hatalmak és a nyugatnémet reakciós erők tettei azonban egyre nyíltabban Németország szétszakítását célozták.* Ez olyan lépésekben mutatkozott meg, mint az *angol–amerikai megszállási övezet egyesítése Bizónia néven.*[13] 1947-ben a tartományi kormányfők müncheni értekezletén, majd a szövetséges hatalmak külügyminisztereinek moszkvai, majd londoni értekezletén *a német egység előmozdítását célzó minden javaslatot elutasítottak.* Az USA a Marshall-terv[14] segítségével még csak *fokozta a nyugatnémet területek amerikai függőségét* és elmélyítette az ország megosztottságát. 1948 nyarán (augusztus) *létrehozták* az angol, amerikai és francia övezetek

[12] Telegraf, 1955. május 27.

[13] Az angol és amerikai megszállási övezeteket Bizónia néven az 1946. december 6-i egyezmény értelmében 1947. január 1-én egyesítették.

[14] Nyugat-Németország – 1947 szeptemberében – a nyugat-európai tőkésországok határozatára a Marshall-terv részese lett, aminek következtében 1952-ig 3,2 milliárd dollár hitelt kapott újjáépítés és fegyverkezés céljára. (Vajda Imre: Nemzetközi kereskedelem. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958. 158–164., 189. old.)

összevonásával *az ún. Trizóniát.* A bonni különállam megalakítását, Németország kettészakítását szolgálta az 1948 júniusában végrehajtott *pénzreform is a nyugati övezetekben.* Az új márka létrehozásával — amelyet a megszállásuk alatt álló mindhárom övezetben bevezettek — a nyugati hatalmak a gazdasági szétszakítás leglényegesebb lépését tették meg. A szétszakítási folyamat befejező lépései közé sorolható, hogy a bonni pénzreformot kiterjesztették a nyugati megszálló hatóságok Berlin nyugati megszállás alatt levő területeire is. Ezzel Berlin kettészakítását is előkészítették. Berlin kettészakítását tetőzte be az a lépés, amelynek eredményeként *„önálló" nyugatberlini városi tanácsot hoztak létre. A sorozatos aknamunka eredményeként ebben az időben lehetetlenné vált a Szövetséges Ellenőrző Tanács tevékenysége.*

Ezekben az években, a nyugati országrészben egyre nyilvánvalóbbá váló egységbontó törekvések elhárítására a Szovjetunió nagy és állandó erőfeszítéseket tett nemzetközi síkon. Így 1948—49-ben több jegyzékben hívta fel a világközvélemény figyelmét, az imperialista hatalmak Németország nyugati részében tett egységbontó lépéseire.

A nyugati hatalmak 1947 és 1949 között folytatott tudatos aknamunkájának, valamint a nyugati övezetekben újraéledő és egyre erősödő imperialista erők törekvéseinek eredményeként *1949 szeptemberében a nyugati övezetekből létrejött a Német Szövetségi Köztársaság.* Ezzel Németország két részre szakadt.[15] A nyugatnémet különállam megalakulása után körülbelül egy hónappal Németország szovjet megszállási övezetében *létrejött a Német Demokratikus Köztársaság (1949. október 7.).*

A háború óta eltelt időszak azt bizonyítja, hogy *csupán Németország keleti részében vonták le következetesen a történelmi múlt tanulságait.* A munkásegység megteremtésével, a marxista—leninista alapon egyesült munkáspárt vezetésével, valamint a Szovjetunió segítségével létrejött Németország keleti megszállási övezetében a német történelemben első, valóban demokratikus állam. A létrejött demokratikus állam igen jelentős eredményeket ért el, kezdetben az antifasiszta-demokratikus, később pedig a szocialista fejlődés útján. *A Német Demokratikus Köztársaságban — a nyugati övezetekkel ellentétben — a potsdami határozatokkal összhangban megtörték a monopóliumok uralmát, államosították az ipart, a bankokat és demokratikus földreformot hajtottak végre.* Feltárták a fasizmus szörnyű bűneit, s így a becsületes emberek gyorsabban, következetesebben fordultak el a nácizmustól. Ezzel tulajdonképpen lezárult Németország háború utáni (1945—1949) fejlődésének első szakasza, amelytől kezdve Európában két Németország áll fenn.

[15] Németország több független állammá való széttagolásának gondolata hosszú előtörténetre tekint vissza. Ez volt Richelieu-től III. Napóleonig és Clemenceau-ig a francia politika fő célja. A második világháború alatt és az azt követő időszakban az Amerikai Egyesült Államok képviselői terveket dolgoztak ki Németország felosztásáról három, öt, vagy hét államra és ennek gazdasági, politikai és népességpolitikai problémáit elemezték. (Lásd részletesen: Mezsdunarodnaja Zsizny, Moszkva, 1959. 6. sz. 47. old.)

II. A GAZDASÁGI ÉLET ALAKULÁSA ÉS A MONOPÓLIUMOK HATALMÁNAK ÚJJÁSZÜLETÉSE A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁGBAN

1. A Német Szövetségi Köztársaság gazdaságának általános jellemzői

A Német Szövetségi Köztársaság 247 000 km² nagyságú területe, a korábbi Németország területének mintegy 70%-a. Fővárosa Bonn. *Lakosságának száma* az ország megalakulásakor *49,2 millió fő volt*, 1964-ben már 58,3 millió. Államformáját tekintve burzsoá köztársaság. Területileg magában foglalja Schleswig-Holsteint, Alsó-Szászországot, Északrajna—Westfáliát, Hessent, Bajorországot, Württemberg-Badent, Rheinfeld-Pfalz-ot, Dél-Württemberget és a Saar-vidéket. Nagyobb városai és ipari centrumai: Hamburg (kb. 2 millió lakossal), München, Köln, Düsseldorf, Frankfurt am Main, Dortmund, Stuttgart stb. *Külön említendő a Ruhr-vidék, amely a világ egyik legfejlettebb ipari centruma.* A vas- és acélgyártás, a gépgyártás, a vegyipar és a szerszámgépipar fellegvára volt ez a terület a korábbi Németországban, s az *a mai Német Szövetségi Köztársaságban is, amely igen fejlett ipari ország. Az ipari termelés volumene tekintetében megelőzi Angliát, Franciaországot és az USA mögött, a második helyen áll a tőkés világban.* Szénbányászata, fémkohászata, gépgyártása, vegyipara, elektrotechnikai ipara és a közlekedési eszközök gyártása különösen kiemelkedő. *Ipari nyersanyag és energiahordozók tekintetében jelentős hazai forrásokkal rendelkezik.* Az alapvető nyersanyagok közül gyapotot, vasércet és néhány színesfémet, faanyagot és kőolajat importál. Iparában igen nagyfokú a koncentráció és centralizáció. A termelés és a tőke koncentrációja és centralizációja tekintetében a Német Szövetségi Köztársaság messze meghaladja a német ipar második világháború előtti ipari koncentrációjának és centralizációjának mértékét. Néhány nagymonopólium és részvénytársaság uralja a gazdasági élet döntő területeit.

Napjainkban igen jelentős mértékű a nyugatnémet ipar exportra való termelése. Pl. a fémkohászat termékeinek kb. 20%-át, a vegyiparának kb. 23%-át, a kőszénbányászatának 24%-át, az autóipar termékeinek közel 50%-át exportra termeli. *A tőkés világpiacon a második helyet foglalja el, megelőzi Angliát és Franciaországot is.* Világpiaci pozícióit szilárdan tartja. Kedvező export-import tevékenysége nyomán *jelentős arany- és valutatartalékokkal rendelkezik.* Nyugat-Németország egy évtizeddel létrejötte után felzárkózott a legfejlettebb tőkésországok közé, holott a második világháborúból mint vesztes ország került ki. Iparában a termelés technikai színvonala és a munka termelékenysége magas.

Nyugat-Németország *igen fejlett közlekedési hálózattal rendelkezik.* A teherforgalomnak kb. felét a vasút bonyolítja le. A vasútvonalak hossza összesen 37,4 ezer km. (Ebből kb. 31 ezer km állami tulajdonban van.) Az ország közútjainak hossza meghaladja a 130 ezer km-t, amely igen jelentős közúti szállítást tesz lehetővé. Igen jelentősek a nagyvárosok és ipari centrumok közötti autósztrádák az áruszállítás szempontjából is. Ezeket jórészt a második világháború előtt és alatt, 1936—1942-ben építették. A közlekedés szempontjából figyelemre méltó a víziúthálózat is, amely olcsó teherszállítást tesz lehetővé. A Rajna, az

Ems, a Weser, az Elba (északról délre folynak) és az azokat összekötő (kelet–nyugati irányú) csatornahálózat előnyös és olcsó szállítást tesz lehetővé. Az utóbbi években erőteljesen fejlődik a légiközlekedés is.

Mezőgazdasága fejlett, a terméshozamok magasak. Mind az állattenyésztés, mind a növénytermelés belterjes. A fő mezőgazdasági üzemág az állattenyésztés. *A mezőgazdaság termelése a hazai szükségleteknek csak mintegy $^3/_4$-részét fedezi,* ezért mezőgazdasági termékekből importra kényszerül. Míg 1950-ben a keresőknek még 24,7 %-át foglalkoztatta a mezőgazdaság, addig 1963-ban már csak 12%-át. 1950-ben a mezőgazdaság a tiszta nemzeti termék 10,9 %-át, 1962-ben csak 4,9 %-át adta.[16] Mezőgazdaságában a meglevő nagybirtokok mellett igen nagyszámú kisbirtok működik. *Az átlagos birtoknagyság az országban kb. 9 hektár.*

A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlettsége, a „gazdasági csoda" eredményei, az ország fejlődésének néhány sajátossága, a tőkés világban elfoglalt helye és súlya különösen indokolttá teszik gazdasági fejlődésének elemzését. A német imperializmus gyors talpraállása, az ún. gazdasági csoda, amely a háborúban vesztes Németországban ment végbe, csak indokoltabbá teszik ezen elemzés szükségességét. A „gazdasági csoda" körüli legendák a kapitalizmus lényegének megváltozásáról, a „szabad társadalmi piacgazdaság", a „társadalmi partneri" viszonyról szóló „elméletek" különösen felhívják figyelmünket e fejlődés elemzésének szükségességére.

2. A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági helyzetének alakulása 1950 és 1960 között

A Német Szövetségi Köztársaság 1950 és 1960 közötti fejlődése, a „gazdasági csoda" – ahogy ezt az időszakot a nyugati közgazdasági irodalom nevezi –, több tényező együttes hatásának eredménye. E fejlődés a legyengült és háborúból vesztesen kikerült német imperializmus megerősödését eredményezte. Az ún. gazdasági csoda időszaka 1960 után lezárult, az 1960 utáni fejlődés bizonyos mértékben eltér a korábbi évek fejlődésétől.

Az 1950 és 1960 közötti gyors gazdasági növekedés tényezői a következők:

a) A Német Szövetségi Köztársaság 1950 és 1960 közötti gyors gazdasági fejlődéséhez hozzájárult az a körülmény, hogy az új állam Németországnak azon a területén jött létre, amely egyrészt természeti kincsekben viszonylag gazdag, másrészt ipari fejlettsége igen magas fokú. *A termelő berendezések és a természeti kincsek földrajzi elhelyezkedése Németország kettészakítása során igen kedvező volt a nyugati területeken létrejött állam számára.*

A bonni német állam területére jutott ipari kapacitások adták a háború előtti összipari termelés 72,1 %-át. Az ipari termelés és a tőke itt rendkívül koncentrált. Itt található a német nehézipar központja, a *Ruhr-vidék*, mellette számos fontos ipari körzet – Mannheim, Ludwigshafen, Stuttgart, Frankfurt am Main,

[16] Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1964. 549. old.

Hamburg, Augsburg, Offenbach stb. — található specializált, korszerű ipari termelési kapacitással és jól képzett szakmunkások tömegével. A nagy részvénytársaságok 72,6%-a, a háború előtti német részvénytőke 79,8%-a a nyugati német államban található: részvényei összértéke 10,3 milliárd márkát tett ki, az NDK területén maradt részvénytársaságok 2,6 millió márka értékű részvényével szemben. (1938. évi adatok alapján.) *A nehézipar és ezen belül a gépipar túlnyomó része* a nyugati országrészben települt.

Németország mesterséges kettéosztásával a bonni német állam a kőszéntermelés 97%-ával rendelkezett (Ruhr-vidék, Aachen vidéke). Ez a német bányászat legfontosabb ágazata, amely számos iparág, az energiatermelés és a közlekedés alapanyagát szolgáltatta. Az acél- és vastermeléshez nélkülözhetetlen koksz termelésének 99,1%-a is ide koncentrálódott és a nyugatnémet monopóliumok kezében maradt a korábbi acéltermelés 98,4%-a. Az 1938. évi össztermelés adatai alapján a mozdonyok gyártásának 98,9%-a, a kohászati felszerelések és gépek 93,7%-a, az erőgépek 85,9%-a is a nyugati országrészre jutott.
A hajógyártás helyzete hasonló: főleg a nyugatnémet állam területéhez tartozó Északi-tenger partvidékére koncentrálódott (Hamburg, Bréma és Kiel). A hajógyártás termékeinek 97,1%-át 1938-ban ezen a területen termelték. *A háború előtti Németország ipara tehát igen fejlett volt, s ezek az — a második világháború előkészítése és lefolyása során továbbfejlesztett — ipari területek szolgáltak az NSZK gyors ipari fejlődésének alapjául.*

Németország e területén *a termelő berendezések állapota sokkal kedvezőbb volt a háború befejeztével, mint a keleti országrészben.* A haditermelés érdekében ezekben az ipari körzetekben a beruházások a háborút közvetlen megelőzően, valamint a háború évei alatt olyan méreteket öltöttek, hogy meghaladták a háborús pusztításokat és a termelő berendezések anyagi kopását. Három évvel a háború után a nyugatnémet ipar termelő berendezései már lehetőséget adtak volna arra, hogy minden újabb beruházás nélkül, 47%-kal termeljenek többet, mint 1936-ban.[17]

b) A termelés gyors ütemű emelkedésében nagy szerepe volt a Német Szövetségi Köztársaságban a külföldi kölcsönöknek és a különböző segélyeknek. A nyugatnémet ipar nagyvállalatainál a termelés megkezdéséhez az *első lökést az amerikai gazdasági támogatás különböző formái adták.* Nyersanyagok és élelmiszerek Nyugat-Németországba irányuló exportjával az Egyesült Államok kedvező körülményeket teremtett a nyugatnémet gazdaság konszolidálásához. Természetbeni szállítmányokon kívül pénzeszközökkel is biztosították egyes iparágak fellendülését. *Az amerikai támogatás összege*, amelyet Nyugat-Németország a különféle segélyakciók — Marshall-terv, GARIOA (Government Aid and Relief in Occupied Areas) stb. — keretén belül kapott, *a nemzeti jövedelemhez és a lakosság számához viszonyítva nagyobb, mint amennyiben az Egyesült Államok nyugat-európai szövetségeseit részesítette.* (Az ország 1948 és 1955 között összesen kb. 5 milliárd dollár, azaz mintegy 21 milliárd DM összegű amerikai segélyt kapott.)

[17] Banca Nacionale del Lavoro. 1963. március.

c) Az 1950 és 1960 közötti konjunktúra tényezőihez kell sorolnunk a Német Szövetségi Köztársaság *igen kedvező munkaerőhelyzetét.* Míg például a mai nyugatnémet állam területén 1939-ben a lakosság száma 40,2 millió fő, addig 1958-ban 54,3 millió fő volt.[18] Ezekben az években az ipar olcsó fölös munkaerővel rendelkezett s emiatt más tőkésországokhoz viszonyítva *Nyugat-Németországban alacsony volt a munkabérszínvonal.* Ez kedvezően befolyásolta a nyugatnémet ipari termékek versenyképességét a világpiacon, hozzájárult az exportpozíciók visszahódításához.

1. TÁBLÁZAT

A munkabérek színvonala néhány fejlett tőkésországban 1958-ban[19]

Iparágak	USA	Nagy-Britannia	Belgium	*NSZK*
Kohászat	3,40	0,85	0,98	1,08
Gépkocsi ipar	3,10	0,86	1,06	0,84
Finommechanika	2,86	0,82	0,80	0,68
Elektromos ipar	2,60	0,84	0,85	0,70
Textilipar	1,81	0,60	0,60	0,57

Megjegyzés: Átlagos (nem szakképzett) munkások órabére dollárban.

d) Nagy szerepe volt Nyugat-Németország gyors gazdasági fejlődésében a háborút megelőző évekből és a háború alatti időkből elmaradt, ún. *elhalasztott keresletnek.* A háború után előtérbe nyomult a békés termelést szolgáló *gépi berendezések, felszerelések* kereslete. Ösztönzést adott számos iparág fejlesztéséhez *a lakosság* tartós fogyasztási cikkek, lakberendezési és luxuscikkek iránti kereslete. A lakosság ilyen irányú igényének kielégítését a háborút megelőző években és a háború évei alatt — a hitleri Németországban minden más országnál nagyobb mértékben — korlátozták.

A háború alatt a közlekedési eszközök, a kereskedelmi flotta, a belvízi flotta, a gépkocsipark és a posta berendezései jelentős károkat szenvedtek. Az iskolák, kórházak, egyetemek, könyvtárak, színházak stb. berendezései is jelentős károkat szenvedtek, illetve nem feleltek meg a közben megnövekedett számú lakosság igényeinek. (A háború után több millió német települt át a szomszédos államokból Németországba, főként a nyugati országrészbe.) Ennek nyomán *erőteljes fejlesztés vált szükségessé e területeken is,* ami szintén keresletet jelentett bizonyos iparágak számára.

A különböző iparágak fejlődése, a foglalkoztatottság ezzel járó növekedése, és így a *lakosság megnövekedett fizetőképes kereslete* ugyancsak kedvezően érezttette hatását, s a gyors fellendülést serkentette.

e) Mindezek nagymértékben ösztönözték a *beruházásokat,* amely ugyancsak visszahatott a termelés növekedésére. *1950 és 1960 között a Német Szövetségi*

[18] Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1964.
[19] Problèmes Économiques, 1959. 601. sz. 20. old.

Köztársaságban a beruházási hányad lényegesen magasabb volt, mint más vezető tőkésországokban. A beruházásokat jellemzi: 1. a legfejlettebb technikai vívmányok alkalmazása és 2. ennek nyomán az ipar jelentős strukturális változása megy végbe ezekben az években.

Ez az időszak az, amikor a Német Szövetségi Köztársaság — részben a háború, részben a megszállás késleltette — technikai vívmányokat széles körben alkalmazza, hogy behozza lemaradását a többi fejlett tőkésállammal szemben. A beruházási ráták alakulását mutatják a 2. sz. táblázat adatai néhány fejlett tőkésországban.

2. TÁBLÁZAT

A bruttó beruházások arányának alakulása a bruttó nemzeti termékhez képest az Egyesült Államokban és más tőkésországokban (%)[20]

Év	Egyesült Államok	Olaszország	Franciaország	*Német Szövetségi Köztársaság*	Japán
1950	15,3	17,3	17,6	19,9	16,2
1953	13,6	19,1	17,0	19,8	22,2
1957	13,8	21,5	18,7	22,7	24,8
1960	13,0	22,9	18,3	23,7	33,0

Megjegyzés: Változatlan áras adatok alapján számítva, s a bruttó beruházásokat készletváltozás nélkül véve figyelembe.

f) A „gazdasági csoda" okai közé tartozik továbbá az, hogy Nyugat-Németország *az ötvenes évek közepéig* — ellentétben más tőkésországokkal — *viszonylag keveset költött fegyverkezésre.* Ezt egyébként a 3. sz. táblázat is szemlélteti.

3. TÁBLÁZAT

A hadikiadások %-os részesedése néhány tőkésország társadalmi termeléséből[21]

	1955. év
USA	11,0
Anglia	9,1
Franciaország	7,1
Német Szöv. Közt. ..	4,4

[20] Yearbook of National Accounts Statistics. United Nations 1957. és 1962. évi számaiban és a Survey of Current Business 1963. évi júliusi számában közölt adatok alapján. — Erdős Tibor: Gazdasági növekedés a gyorsan fejlődő tőkésországokban. Közgazdasági Szemle, 1964. június.

[21] Statistics Bulletin OECD No. 6. sz.

g) Nagymértékben járult hozzá az ipari termelés növekedéséhez *az áruexport erőteljes növekedése*. Az előzőekben említett tényezők, mindenekelőtt a technikai haladás, az azzal együtt járó munkatermelékenység-növekedés, a viszonylag alacsony bérszínvonal, a hadikiadások alacsonysága, a szakmunkás-mérnök-ellátottság és a monopoltőkés állam exporttámogató intézkedései igen kedvező hatást gyakoroltak a nyugatnémet áruk világpiaci versenyképességére. E tényezők hatására a kivitel növekedési üteme ezekben az években igen erőteljes volt, s elősegítette ezzel a világpiaci pozíciók visszahódítását. Néhány fejlett tőkésország kivitelének növekedése 1950 és 1960 között a 4. sz. táblázat szerint alakult.

4. TÁBLÁZAT

Néhány vezető tőkésország kivitelének alakulása

(1953 = 100)

Év	USA	Anglia	Franciaország	*NSZK*
1950	92	105	94	56
1955	121	112	134	142
1960	130	128	193	256

A monopoltőkés állam az export finanszírozásának olyan sajátos rendszerét fejlesztette ki ebben az időszakban, amelyben a kockázat szinte teljes egészében az államra hárul. Az állam ebben az időben hozott intézkedéseivel igyekezett a konjunkturális fellendülés kiszélesítését biztosítani. Az exporttámogatás jelentőségét a Kölni Gazdaságkutató Intézet egyik jelentéséből is megítélhetjük, amely a kormány megbízásából az 1950-es évek első felében végbement gyors fejlődés tényezőit vizsgálva megállapította: „az ipari termelés növekedésének több mint felét ezekben az években az export kibővülése idézte elő. . .”[22]

h) Jelentős mértékben járult hozzá a fejlődés ütemének gyorsaságához és tartósságához *a monopoltőkés állam széles körű intézkedéseinek rendszere*, amely a számos spontánnak nevezhető tényezővel együttesen egy hosszan tartó, jelentősebb visszaesésektől mentes, konjunkturális fejlődést eredményezett.

A nyugatnémet állam konjunkturális fellendülést ösztönző intézkedései között feltétlen meg kell említeni *a beruházások ösztönzésére hozott intézkedéseket*. A beruházások ösztönzését szolgálta az az intézkedés, amely a pénzreform előtt zárolta *a vállalatok és monopoltársaságok amortizációra befizetett összegeit* — régi márkában — és ezeket az összegeket, ellentétben a pénzreform 1 : 10 átváltási arányával, *1 : 1 arányban váltották át*. Ugyancsak a beruházások kiszélesítését szolgálta, hogy *mentesítették az adózás alól a nyereségek beruházásokra fordított részét*. A nyereségeknek az adózás alól történő kivonása — pl. a gyor-

[22] Die Expansion der Westdeutschen Industrie 1949 – 1954. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. Berlin, 1955. Sonderheft Nr. 34. sz.

sított leírás segítségével — nagymértékben hozzájárult a beruházások *önfinanszírozásához* a nyugatnémet iparban.

i) Az 1950 és 1960 közötti fejlődésben végül szerepe volt a Német Szövetségi Köztársaság *részvételének különböző integrációs szervezetekben*, így az Európai Szén- és Acélközösségben és az Európai Közös Piacban. E szervezetekben való részvétel még inkább hozzájárult e fellendülési szakasz idejének meghosszabbodásához. *E szakasz azonban sem csodának nem nevezhető, sem azt nem bizonyítja, hogy beköszöntött az imperializmus valamiféle válságmentes fejlődése, hogy megváltozott annak lényege. Csupán a háború utáni sajátos tényezők hatására, viszonylag hosszan érvényesülő konjunkturális fejlődéssel állunk szemben.*

3. A nemzetgazdaság fejlődésének eredményei az 1950 és 1960 közötti időszakban

a) A bruttó nemzeti termék alakulása

Az egész nemzetgazdaság fejlődését jól szemlélteti a bruttó nemzeti termék alakulása 1950 és 1960 között, amelynek során a termelés az 1949. évi 86 milliárd DM-ről 1960-ban elérte a 275,8 milliárd DM-et (5. sz. táblázat).

5. TÁBLÁZAT

Nyugat-Németország bruttó nemzeti termékének alakulása[23]

Év	Bruttó nemzeti termék (milliárd DM-ben)	Év	Bruttó nemzeti termék (milliárd DM-ben)
1949	86,0	1955	178,3
1950	97,2	1956	196,4
1951	118,6	1957	213,6
1952	135,6	1958	228,5
1953	145,5	1959	247,9
1954	156,4	1960	275,8

A bruttó társadalmi termék növekedése mellett figyelmet érdemel *a növekedés ütemének*, más fejlett tőkésországok növekedési ütemével való összehasonlítása. E mutató *tekintetében* — más fontos mutatókhoz hasonlóan — *a Német Szövetségi Köztársaság maga mögött hagyta* — Japánt kivéve — *a többi vezető tőkésországot*. Az 1950 és 1960 közötti évtizedben a társadalmi termék évenkénti növekedési üteme az NSZK-ban 7,5%, Olaszországban 5,7%, Franciaországban 4,1%, az Egyesült Államokban 3,4%, Angliában 2,3%.

[23] Statistisches Jahrbuch für die BRD. Wiesbaden, 1960. 542. old.

b) A beruházások és hatásuk a nemzetgazdaságra, főként az iparra

A bruttó nemzeti termék gyors növekedésében kiemelkedő szerepe volt az 1950 és 1960 közötti időszakban az ipari beruházásoknak. E beruházási hullám az ipar szinte minden ágában megfigyelhető. Jellemzője 1. a beruházások nagy volumene; 2. a beruházásokon belül a gépi beruházások magas aránya; 3. a legújabb technikai vívmányok alkalmazása; 4. az ipari struktúra jelentős változása.

E beruházásoknak igen nagy szerepe van abban, hogy a munka termelékenysége az iparban jelentősen növekedett, hogy az ipar termékei visszahódították a második világháború következtében elvesztett világpiaci pozícióikat.

6. TÁBLÁZAT

A beruházások alakulása Nyugat-Németországban[24]

Év	A beruházások		Év	A beruházások	
	milliárd DM-ben	A bruttó nemzeti termék %-ában		milliárd DM-ben	A bruttó nemzeti termék %-ában
1949	14,8	17,2	1955	41,0	23,0
1950	18,3	18,8	1956	45,0	23,0
1951	22,5	19,0	1957	46,7	21,9
1952	25,9	19,1	1958	50,3	22,0
1953	29,3	20,1	1959	57,1	23,1
1954	32,9	20,1	1960	66,5	24,1

A bruttó beruházások értéke a bruttó nemzeti termékből 1949-ben még csak 17,2%, majd fokozatos emelkedés megy végbe és *1960-ban a bruttó nemzeti terméknek több mint 24%-át éri el.* A beruházások ilyen magas aránya több szempontból is figyelmet érdemel.

a) A második világháború előtti Németországhoz viszonyítva a beruházások aránya igen magas. 1925 és 1929 között a beruházások a nemzeti termék 15%-át, 1934 és 1938 között 15,4%-át tették ki.

b) A beruházások aránya tekintetében az NSZK a legfejlettebb tőkésországokat is maga mögött hagyta. (Pl. 1959-ben, amikor az NSZK-ban a beruházások a bruttó nemzeti terméknek 23%-át tették ki, akkor Angliában a beruházások aránya 16%, az USA-ban 17%, Franciaországban pedig 19% volt.)

c) Nyugat-Németországban az egy főre jutó beruházások nettó értéke jóval meghaladja a nyugat-európai tőkésállamokat. 1959-ben — hivatalos valutaparitáson számítva — az egy főre jutó nettó beruházások értéke Nyugat-Német-

[24] Statistisches Jahrbuch für die BRD. Wiesbaden, 1960. 542. old. — W. Ehrlicher: Geldkapitalbildung. Tübingen, 1956. 278. old. — Wirtschaft und Statistik. 1961. január 1. sz. 22. old.

országban 686 márkát tett ki. Nyugat-Németországot csak az Egyesült Államok előzte meg az egy főre eső nettó beruházások értéke terén: 978 márkával.

A beruházások ilyen alakulása természetesen egyéb tekintetben is megmutatkozik. A nagyarányú beruházások nyomán a tőkeintenzitás[25] erőteljesen növekedett. *Az egy munkásra jutó állóeszközök értéke* — a tőke intenzitása — *az egész nyugatnémet iparban 1950 és 1961 között 65%-kal növekedett.* A tőkeintenzitás alakulását mutatják a 7. sz. táblázat adatai a főbb iparágakban.

7. TÁBLÁZAT

Tőkeintenzitás alakulása a nyugatnémet iparban[26]

(DM-ben, 1950-es árakon)

Iparág	1950	1961	Növekedés %-ban
Az egész iparban	11 850	19 550	65
Bányászat	16 400	30 200	84
Alapanyag és termelési javak gyártása	19 750	36 550	85
Beruházási javak gyártása	7 120	12 320	73
Fogyasztási cikkek gyártása	6 970	10 320	48
Élelmi- és élvezeti cikkek gyártása	18 690	32 350	73

Egyes területeken az előzőeken túlmenően sokkal nagyobb mértékű a tőkeintenzitás. Pl. a kőolajbányászatban az egy munkásra jutó állótőke értéke az 1950. évi 44 950 DM-ról 1961-re 234 600 DM-re nőtt, ami 423%-os emelkedésnek felel meg.

Az elmúlt évtized jelentős beruházási tevékenysége eredményeként a termelő berendezések korösszetételének vizsgálata azt mutatja, hogy azok jórészt fiatal termelő berendezések. Bár ez a körülmény önmagában nem mutat rá *közvetlenül* a termelő berendezések műszaki színvonalára, ha azonban figyelembe vesszük azt a nyilvánvaló tényt, hogy az utóbbi évtized termelő beruházásai a legújabb technikai vívmányok és követelmények alapján mentek végbe, a termelő berendezések kora is e végbement minőségi változásokat szemlélteti (8. sz. táblázat).

Az adatok az állóeszközök állományán belül valóban jelentős megfiatalításról tanúskodnak. Míg az állóeszközök bruttó értéke 1950-ben 487 milliárd DM (1954-es árakon), 1960-ban pedig 790,4 milliárd DM-et tett ki, ugyanakkor *az 1950. évi állománynak 20,6%-a, az 1960. évinek pedig már közel fele* (44,8%) *10 éven aluli volt.* Az adatok arról tanúskodnak, hogy az összes gazdasági ágak állóeszközeinek végbemenő megfiatalodási folyamatán belül e tendencia legerősebben *a bányászatban és az energiatermelésben, a nyers- és alapanyagipar-*

[25] Tőkeintenzitás alatt az egy munkásra jutó állótőke értékét értjük.

[26] Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung. West-Berlin. 1. sz.

A bruttó állóeszközök életkora 1950 és 1960-ban[27]

Kor	Milliárd DM (1954-es árakon)		A bruttó állóeszközökből %-ban	
	1950	1960	1950	1960
10 év alatti	100,4	353,8	20,6	44,8
10—19 év közötti	91,8	97,2	18,9	12,3
20—29 év közötti	62,1	77,5	12,8	9,8
30—39 év közötti	43,6	45,0	8,9	5,7
40—49 év közötti	61,0	42,9	12,5	5,4
50 és azon felüli	128,1	174,0	26,3	22,0
	487,0	790,4	100,0	100,0

ban, a beruházási javakat előállító ágazatban és az építőiparban, a közlekedési eszközöket gyártó iparágban, a vegyiparban, az elektrotechnikai iparban ment végbe legjelentősebb mértékben. Ezen ágazatokban az állóeszközök átlagos életkora az átlagnál jobb. *A beruházási folyamat elemzése arra is rámutat, hogy a beruházási tevékenység során, ellentétben a háború előtti évekkel, igen erőteljesen növekedett a gépi berendezésekre és felszerelésekre fordított összegek súlya.* A beberuházások nagy volumene, ezen belül a gépi berendezésekre és felszerelésre költött összegek arányának növekedése, valamint az új technika és technológia nagymértékben járult hozzá a nyugatnémet iparban a termelékenység növekedéséhez.

A tőkeintenzitás és az egy munkaórára jutó termelés alakulását vizsgálva részben képet kaphatunk arról, hogy az elmúlt 10 év beruházásai az ipar szerkezetét miként kívánták átalakítani, továbbá a fentemlített mutatók végső soron szemléltetik a technikai haladás és a termelékenység alakulása közötti szoros összefüggést (9. sz. táblázat).

Az NSZK ipara a nagyarányú beruházások révén elérte, sőt egyes területeken túlszárnyalta főbb tőkés versenytársai technikai színvonalát.

Az iparon belül főleg a termelőeszközöket előállító iparágakra koncentrálták a beruházásokat. A beruházások szerkezeti megoszlására és annak a második világháború előtti időszakkal való összehasonlítására közöljük a 10. sz. táblázatot.

A nyugatnémet gazdaságban végbement beruházások természetesen nem a korábbi ipari termelési szerkezetet kívánták tartósítani, bár ismeretes, hogy a háború előtti Németország ipara is igen fejlett volt. A nagyvolumenű beruházások amellett, hogy a termelési berendezések és felszerelések korszerűsítésére, az új technika alkalmazására irányultak, *egyidejűleg az ipar szerkezetét is jelentősen*

[27] Wandlungen der Wirtschaftsstruktur in der Bundesrepublik Deutschland. Verlag Von Duncker & Humblot. Berlin, 1962. S. 139.

9. TÁBLÁZAT

A tőkeintenzitás és az egy munkaórára jutó termelés iparágankénti alakulása az 1950 és 1961 közötti időszakban

(1950=100)

	Tőkeintenzitás (%)	Egy munkaórára jutó termelés (%)
Az egész iparban	165	194
Bányászat	184	198
Kőolajbányászat	523	584
Feldolgozó ipar	167	190
Alapanyagok és termelési javak gyártása	185	211
Vas- és acélipar-	213	244
Műtrágyagyártás	426	490
Beruházási javak gyártása	173	198
Gépgyártás	154	168
Közlekedési eszközök gyártása	243	299
Elektrotechnikai ipar	164	186
Fogyasztási javak gyártása	148	176
Műanyagfeldolgozó ipar	263	291
Textilipar	158	184
Élelmi- és élvezeti cikkek gyártása	173	193

10. TÁBLÁZAT

A beruházások szerkezete Németországban a második világháború előtt és Nyugat-Németországban az 1949—1958 közötti időszakban

	Németországban[a] 1924 és 1938 között		Nyugat-Németországban 1949 és 1958 között	
	milliárd márka[b]	%	milliárd márka[b]	%
Mezőgazdaság	12,0	7,7	27,9	8,9
Ipar	27,1	17,2	100,3	31,2
Energiagazdaság	10,0	6,4	25,2	7,9
Közlekedés és hírközlés	32,7	20,8	46,8	14,4
Lakásépítés	27,6	17,6	74,3	23,1
Kereskedelem, állami és magánszolgáltatás	47,7	30,3	46,6	14,5
Nemzetgazdaság összesen	157,1	100,0	321,1	100,0
A bruttó társadalmi termék értékének %-ában	—	12,6	—	20,7

a) Az egész Németországra vonatkozóan.
b) Folyó áron.

átalakították. Erre kényszerítette a nyugatnémet ipar vezetőit a világpiaci verseny, valamint néhány új iparág megteremtésére ösztönözte őket a két német állam létezésének a ténye is, mert egyes régebbi iparágak a Német Demokratikus Köztársaság területén koncentrálódnak. *Igen előretört az egész iparon belül a gépgyártás, az elektrotechnikai ipar, a vegyipar, a gépkocsigyártás. Az ipar szerkezeti átalakítása főként arra irányult, hogy olyan iparágakat fejlesszenek erőteljesebben* — pl. a gépgyártás —, *amelyek a hazai igényeken túlmenően a világpiacon jelentkező igényeket viszonylag kedvező önköltségi színvonalon tudják kielégíteni.* Ilyen iparágak még az igen fejlett nyugatnémet *elektrotechnikai ipar, a közlekedési eszközök gyártása (gépkocsigyártás), az optikai és finommechanikai ipar, a műszergyártás, a vegyipar.*

c) Az ipar fejlődése és a szerkezetében végbement változások. Az egyes iparágak fejlődése

Az 1950 és 1960 közötti nagyarányú iparfejlesztés az ipar jelentős szerkezeti változását eredményezte. Ennek során erősen eltérő volt az egyes iparágak fejlődése (11. sz. táblázat).

11. TÁBLÁZAT

Az ipari termelés indexe 1960-ban az egyes iparágakban[28]

(1936 = 100)

Iparágak	1960
Az ipari termelés általános indexe	276
Bányászat	152
Energiatermelés	441
Feldolgozó ipar	284
Vaskohászat	194
Általános gépgyártás	325
Autógyártás	765
Hajógyártás	184
Elektrotechnika	845
Optika és finommechanika.....	354
Vegyipar	381
Cipőipar	143
Textilipar	208
Élelmiszeripar	231

A gépgyártás, az energiatermelés, az autógyártás, az elektrotechnikai ipar, az optika és finommechanikai ipar, a műszeripar igen nagy szerepet kapott 1950 és 1960 között a nemzetgazdaság újjászervezésében, majd az ország exportjában, a világpiaci pozíciók visszahódításában. Kiemelkedő szerepe volt például

[28] Wirtschaft und Statistik, 1961. Nr. 2.

a gépgyártásnak abban, hogy – kedvező helyzetét felhasználva – a világpiacon jelentkező megrendeléseket megszerezze és ezzel exportját fokozva a német ipar világpiaci pozícióit visszaszerezze. Később, az 1960 utáni fejlődési szakasz elemzésénél látni fogjuk, hogy az ipar szerkezetének ilyen alakulása a konjunktúra egyik legfontosabb tényezőjének bizonyult. Az egyes iparágak előzőekben bemutatott fejlődése mellett a termelés szerkezetében bekövetkezett változást leginkább az szemlélteti, hogy az egyes iparágak hogyan részesednek egy-egy időszakban az ipari termelés egészéből. *Az egyes iparágak súlyának változása igen jelentős.* Az egyes iparágak részesedésének alakulását a 12. sz. táblázat szemlélteti.

12. TÁBLÁZAT

Az ipar termelési szerkezetének alakulása az NSZK-ban[29]

(Az egyes iparágak %-os részesedése az ipari termelésből)

Iparágak	1936	1950	1960
Az egész ipar	100,0	100,0	100,0
Bányászat	8,69	8,28	4,77
Szénbányászat	7,72	7,02	3,52
Feldolgozó ipar	91,31	91,72	95,23
Alapanyagok és termelési javak ipara	26,73	25,38	26,36
Vas- és acélipar	8,44	6,33	5,88
Vegyipar	8,05	9,14	11,26
Beruházási javakat előállító ipar	24,04	24,92	33,72
Gépgyártás	7,55	8,04	9,03
Közlekedési eszközök	2,83	3,73	7,98
Autóipar	1,70	2,37	6,46
Elektrotechnikai ipar	2,63	4,82	8,16
Fogyasztási cikkek ipara	22,61	23,60	19,95
Élelmi- és élvezeti cikk ipar	17,93	17,82	15,25

Az egyes iparágak közül kiemelkedik az elektrotechnikai ipar, a gépkocsipar és a vegyipar súlyának változása. E három iparág az ipari termelésnek 1936-ban 12,38%-át, 1950-ben 16,33%-át, majd az időszak végén már az ipari termelés 25,88%-át adta.

Ugyanakkor évről évre csökken a bányászat, a textilipar, az élelmi- és élvezeti cikkek iparának részesedése. A fő arányok tekintetében jól jellemzi még az ipar szerkezetének változását a nehézipar súlyának növekedése. Míg 1936-ban a nehézipar az ipari termelésnek 69,3%-át, addig 1961-ben több mint 75%-át adta.

[29] Wandlungen der Wirtschaftsstruktur in der Bundesrepublik Deutschland. Verlag Von Duncker & Humblot. Berlin, 1962. 441–443. old.

Az *elektromos energia termelésében* igen nagymértékű fejlődés ment végbe 1950 és 1960 között. A mai Nyugat-Németország területén 1939-ben 34 milliárd kWó villamos energiát termeltek, 1960-ban pedig már 114 milliárd kWó-t. A vízierőművek — amelyek állami tulajdonban vannak — az elektromos energia termelésének mintegy 20%-át adják. Az erőműveknek kb. a fele a háború után épült, a régieket pedig felújították.

A *kőszénbányászat* a Ruhr- és a Saar-vidékre koncentrálódik. E területek az összes kőszéntermelés 93%-át adják. A háború utáni években a barnaszén-kitermelés növekedése gyorsabb ütemű volt, mint a kőszéntermelésé. 1958 óta a szénbányászat válságos időszakot él át. Az elmúlt években megközelítőleg 100 000 munkást elbocsátottak a szénbányászatból. E folyamat jelenleg is tart és a szénnek mint energiahordozónak háttérbe szorulásával kapcsolatos.

A *kőolajkitermelés és feldolgozás* a második világháború előtti években vett erőteljes lendületet Németországban. Ez a fejlődés folytatódott az NSZK-ban a háború befejezése után is. Saját termeléséből a Német Szövetségi Köztársaság jelenlegi igényeinek egyötöd részét fedezi. Évi termelése kb. 6 millió tonnát tesz ki (1961. évi adat). A kőolajfeldolgozás más iparágakhoz viszonyítva is igen gyorsan fejlődik. Az olajfeldolgozás nagy mértékét mutatja, hogy pl. 1960-ban a feldolgozott olaj mennyisége 28,7 millió tonna volt, amiből 23,2 millió tonnát importáltak. Amellett, hogy a nyugatnémet olajiparban jelentős a külföldi tőke szerepe, a nyugatnémet kőolajmonopóliumok egyre fokozzák tevékenységüket külföldön, mindenekelőtt Észak-Afrikában és Közel-Keleten.

A *vas- és acéltermelés* Nyugat-Németországban ugyancsak a Ruhr-vidékre koncentrálódik. A Ruhr-vidék nagy konszernjeihez tartozik az ország vas- és acéltermelésének kb. 85%-a. 1960-ra a vas- és acéltermelés az 1936. évinek kétszeresére növekedett. A hazai vasércтermelés a hazai szükségleteknek felét fedezi. 1958 óta a vaskohászatban kedvezőtlen jelenségek mutatkoznak, amelyek a tőkebefektetések és az export csökkenésében is megmutatkoznak. A vas- és acéltermelés 1958 óta változatlanul dekonjunkturális helyzetben van.

Az *általános gépgyártás* a vezető iparágak egyike a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságában. Ez szolgáltatta az anyagi alapját 1950 és 1960 között az állóalapok megújításának és a technikai haladásnak. Gépgyártás terén ma a Német Szövetségi Köztársaság a fő tőkésországok között a második helyet foglalja el, közvetlenül az USA mögött áll, maga mögött hagyta Angliát, Franciaországot és Japánt. A gépgyártásban ugyanazok a monopol-társaságok az uralkodók, mint a szénbányászatban és a vas- és acéliparban. Például a bányászati felszerelések és vaskohászati berendezések előállításának több mint háromnegyed része a DEMAG-hoz, a Krupp- és a Haniel-konszernekhez tartozik. A vasúti gördülőanyagok gyártása a Flick-, Krupp-, Haniel-konszernekhez tartozik. A háború után Nyugat-Németországban különösen előnyben részesítették a nehéz-gépgyártást, bányászati, kohászati, a hengerművi berendezések és a nehéz belső égésű motorok gyártását, valamint a mezőgazdasági gépgyártást. Igen gyorsan fejlődött a háború utáni években a különböző üzemi berendezések, valamint a mezőgazdasági gépek, a vegyipari, a nyomdaipari, a textilipari gépek gyártása. Majdnem tízszeresére nőtt a háború előtti időszakhoz viszonyítva az irodagépek és írógépek előállítása. A gépgyártás háború utáni növekedése együtt járt az iparágban foglalkoztatottak számának megkétszereződésével. A munka termelékenysége is nagymértékben emelkedett. Új, korszerű termelési eljárásokat alkalmaztak. Mindez azt eredményezte, hogy ma az NSZK modern és gazdaságos gépgyártást

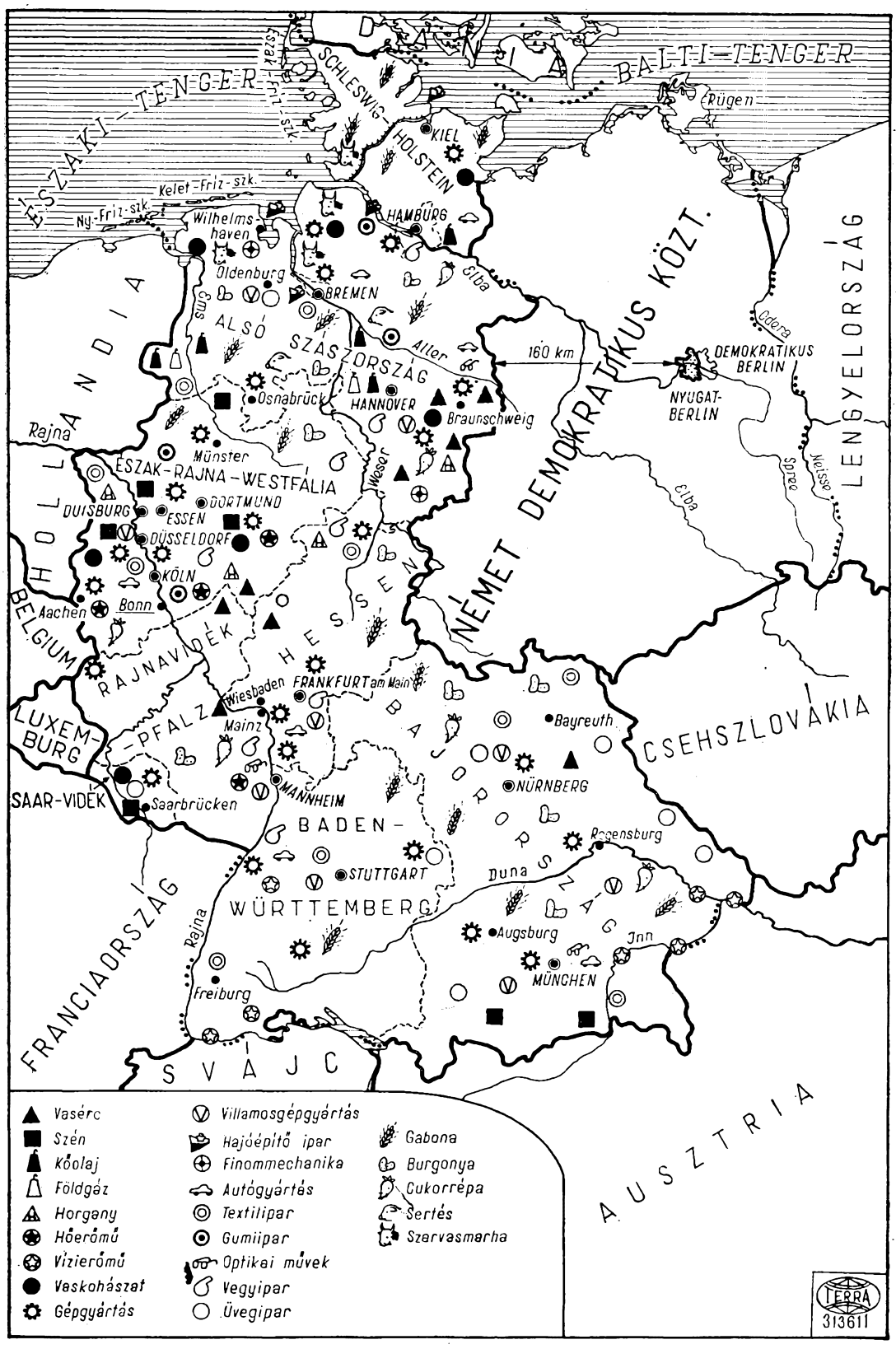

DÁNIA
BALTI-TENGER
ÉSZAKI-TENGER
Eszak-Friz-szk.
SCHLESWIG-HOLSTEIN
KIEL
Rügen
Kelet-Friz-szk.
Ny-Friz-szk.
Wilhelmshaven
HAMBURG
Oldenburg
BREMEN
Elba
Ems
ALSÓ SZÁSZORSZÁG
Aller
160 km
DEMOKRATIKUS BERLIN
NYUGAT-BERLIN
Odera
LENGYELORSZÁG
NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZT.
Osnabrück
HANNOVER
Braunschweig
Rajna
HOLLANDIA
Münster
ÉSZAK-RAJNA-WESTFÁLIA
Weser
Spree
Neisse
Elba
DUISBURG
ESSEN
DORTMUND
DÜSSELDORF
KÖLN
Aachen
Bonn
BELGIUM
RAJNAVIDÉK
HESSEN
Wiesbaden
FRANKFURT am Main
LUXEMBURG
PFALZ
Mainz
BAJORORSZÁG
Bayreuth
CSEHSZLOVÁKIA
SAAR-VIDÉK
Saarbrücken
MANNHEIM
NÜRNBERG
BADEN-WÜRTTEMBERG
Regensburg
STUTTGART
Duna
FRANCIAORSZÁG
Rajna
Augsburg
Inn
MÜNCHEN
Freiburg
SVÁJC
AUSZTRIA
Vasérc
Szén
Kőolaj
Földgáz
Horgany
Hőerőmű
Vízierőmű
Vaskohászat
Gépgyártás
Villamosgépgyártás
Hajóépítő ipar
Finommechanika
Autógyártás
Textilipar
Gumiipar
Optikai művek
Vegyipar
Üvegipar
Gabona
Burgonya
Cukorrépa
Sertés
Szarvasmarha
TERRA
313611

folytat, amelynek igen fontos szerepe van az NSZK gazdaságán belül a világpiaci versenyben. Az iparág termékeinek egyharmad része kerül exportra. *Egyetlen tőkésország sem exportál olyan nagy mennyiségben gépeket az utóbbi néhány évben, mint a Német Szövetségi Köztársaság.*

Az *elektrotechnikai ipar*, csakúgy, mint az autógyártás és a vegyipar, a leggyorsabban fejlődő iparágakhoz tartozik. 1936-ban az elektrotechnikai ipar az összipari termelésből 3,8%-kal, 1960-ban viszont már 7,3%-kal részesedett. A háború előtt az elektrotechnikai ipar alapvetően Berlin és az ország keleti részére települt. Ez is a gyors fejlesztés irányában hatott Nyugat-Németországban. A villamosenergia-termelés növekedése, új iparágak létrehozása, azok modern termelő berendezésekkel való fejlesztése, az automatizálás, a gépkocsigyártás és hajógyártás növelése stb. mind ösztönzőleg hatott az elektrotechnikai ipar fejlődésére. Állandóan fokozódott a kereslet elektrotechnikai berendezések iránt. Az új üzemek egész sorát hozták létre, teljesen új, modern technikai berendezésekkel felszerelve. *Ennek eredményeként az NSZK elektrotechnikai iparának termékei korszerűek, technikai színvonaluk magas, a világpiacon versenyképességük fölötte áll más tőkésországokénak. Ma a tőkés világ elektrotechnikai exportjának kb. 25%-a nyugatnémet monopóliumok kezében van.*

Az iparág termelésén belül gyorsan fejlődött a televíziós készülékek, mosógépek, hűtőszekrények, rádiók gyártása is, amelyek mintegy 40%-át képviselik az iparág termékeinek. A világpiaci verseny szempontjából döntő szerepük van az iparág termelésén belül az elektromotoroknak, transzformátoroknak, turbináknak, hajók elektromos berendezéseinek, különböző mérő és ellenőrző műszerek gyártásának, amelyek az iparág termelésének mintegy 60%-át teszik ki.

Az iparágban uralkodó helyzete van a Siemens-konszernnek és az AEG-nak. Társvállalataikkal együtt ők ellenőrzik az iparág termelésének kb. 40%-át.

Az elektrotechnikai iparág után a fejlődés üteme tekintetében az *autógyártás* következik. Különösen gyorsan fejlődött a személygépkocsigyártás. *A termelés méreteire jellemző, hogy 1960-ban 1674,3 ezer személygépkocsit* (9,6-szer többet, mint 1936-ban) *és 230,2 ezer* (4,6-szer többet, mint 1936-ban) *tehergépkocsit gyártottak.* Ez a nagymértékű fejlődés a termelőkapacitások növelése, a munkatermelékenység növekedése és a modern technológiai folyamatok meghonosításának az eredménye. A személygépkocsigyártásban különösen előtérbe helyezték a kishengerűrtartalmú és a középkategóriákhoz tartozó autók gyártását; a Volkswagen, az Opel, a Taunus, a Mercedes-Benz, a BMW-típusokat, és az ún. mikrobuszok gyártását. Az autóiparban 37 cég működik, azonban *a termelés 95%-át öt nagy monopólium és egyesülés állítja elő:* a *Volkswagen* (állami üzem, a termelésnek 40%-át adja), az *Opel-Művek* (kb. 20%-át adja a termelésnek), a *Ford-Művek* (kb. a termelés 10%-át adja), a *Daimler-Benz-Művek* (15%) és a *Brogward-Művek* (10%). *Az autóipar termelésének több mint 50%-a exportra kerül. Az NSZK autóipara az export terén felülmúlja az olasz, a francia, az angol és az amerikai autóipart is és a világon az első helyet foglalja el.* A konkurrenciaharcban sikereik főként abból fakadnak, hogy termékeik korszerűek, önköltségük lényegesen alacsonyabb, mint más tőkés autógyáraké. Az automatizálás eredményeként pl. a Volkswagen Művek autóit Európában 30%-kal olcsóbban adják, mint a legolcsóbb hasonló teljesítményű angol és amerikai kocsikat. Az autóipar termelésének kb. 15%-át a Bundeswehr felszerelése szívja fel. A nagyarányú konjunktúra eredményeként az autóiparban igen nagyok jelenleg is a tőkebefektetések. A háború előtti Németországban *a vegyipart* alapvetően az IG Farbenindustrie-

konszern tartotta kezében. A háború után ezt a társaságot feloszlatták és néhány új, egymástól „független" vállalatot hoztak létre: „Farbenfabriken Bayer", „Badische-Anilin und Sodafabrik" és „Farbwerke Höchst". Ma ezeknek a monopolvállalatoknak (mint az IG Farben örököseinek) a pozíciói ismét hatalmasak a vegyiparban. A vegyiparon kívül számos nagyvállalatban érdekeltek a vas-, acél- és gépkocsigyártásban.

A textilipar a háború utáni években a lassan fejlődő iparágak közé tartozik. Az iparágak közötti súlya egyre csökken. Az ipari termelésből való részesedése az 1950. évi 12,2%-ról az időszak végére 6,7%-ra csökkent. Ugyanakkor az iparágak között a textilipar a foglalkoztatottak számát tekintve a gépgyártást követi és a második helyet foglalja el az NSZK iparágai között.

Az 1950 és 1960 közötti időszakban a nyugatnémet iparban végbement fejlődés arról tanúskodik, hogy a nyugatnémet ipar nemcsak, hogy gyorsan talpraállt és elérte a háború előtti utolsó békeév ipari termelésének színvonalát, hanem igen erőteljesen meghaladta azt. Nagymértékű beruházások történtek az iparban, amelyek új technikai alapon mentek végbe, nagymértékben növelték a munka termelékenységét. A nyugatnémet ipar termelő berendezései jórészt új, modern termelő berendezések. A munka termelékenységének jelentős mértékű növekedése, más tőkésországokhoz viszonyítva, kedvező helyzetet biztosít az NSZK ipari termékeinek a világpiacon folyó konkurrenciaharcban. A beruházások szerkezete egyúttal nemcsak a termelő berendezések megújítására és korszerűsítésére irányult, hanem az ipar szerkezetét is megváltoztatta. A gépgyártás, a vegyipar, a közlekedési eszközök gyártása, az elektrotechnikai ipar rendkívül gyorsan fejlődött, megnövekedett súlyuk az ipari termelésen belül. E fejlődés eredményeként a Német Szövetségi Köztársaság ma a fejlett tőkésországok között az igen előkelő második helyet foglalja el. Jól szemlélteti ezt a Német Szövetségi Köztársaság részesedése a tőkésországok együttes ipari termeléséből:[30]

1937	1948	1953	1957	1960	1962
9,0%	3,6%	6,7%	8,2%	8,8%	9,1%

Mint az adatok tanúsítják, a Német Szövetségi Köztársaság a hatvanas évek elejére teljes egészében visszahódította háború előtti pozícióit a világ tőkés ipari hatalmai között.

4. A mezőgazdaság helyzete a Német Szövetségi Köztársaságban

Az ipar mellett a mezőgazdaság szintén jelentős nemzetgazdasági ág a Német Szövetségi Köztársaságban. Az ország területének 58,2%-a, 14,2 millió hektár

[30] Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnoje Otnosenije, Konjunkturnüj Obzor, 1964. No. 2.

terület áll mező-, illetve erdőgazdasági művelés alatt. *A mezőgazdasági termelés a hazai mezőgazdasági jellegű szükségleteknek mintegy kétharmadát fedezi.*

a) A mezőgazdaság általános jellemzői

Németország kettészakításával a mezőgazdaságilag jelentősebb, hasznosabb területek a Német Demokratikus Köztársaság területéhez tartoznak. Ez a körülmény magyarázza a nyugatnémet kormány háború utáni igen erőteljes protekcionista agrárpolitikáját. Ennek során — mint azt később látni fogjuk — igen erőteljesen támogatták a hazai termelés fejlesztését, s jelentős eredményeket sikerült elérniök az elmúlt évtizedben. A mezőgazdasági termelés 1950 és 1960 között közel 40%-kal nőtt. Bár az országban a terméshozamok ugyancsak jelentősen emelkedtek, a nyugatnémet mezőgazdaság — számos nyugat-európai országhoz viszonyítva — drágán termel, a nyugati piacokról mindig beáramlani kész (lásd Közös Piac) olcsóbb gabonával nem képes versenyezni. A mezőgazdaság részesedése nem jelentős az ország egészének termelésében. 1950-ben a mezőgazdaság a bruttó nemzeti termék 10,4%-át, 1960-ban 6,3%-át, 1962-ben már csak 5,1%-át adta[31] és részesedése továbbra is csökken. A mezőgazdasági munkák erőteljes gépesítése nyomán jelentősen csökken a mezőgazdaságban dolgozók száma is. 1950-ben a mezőgazdaságban a keresők száma (önállóak, segítő családtagok, nem önállóak) 5020 ezer (az összes keresőknek 24,7%-a), 1963-ban már csak 3230 ezer volt, amely az összes keresőknek 12%-át teszi ki.

A mezőgazdasági termelésben a fő helyet az igen fejlett, istállózó állattenyésztés foglalja el. Az állattenyésztés adja a mezőgazdaság termelésének közel 70%-át. Ezzel összhangban a növénytermelésen belül a takarmányfélék termelése foglalja el a fő helyet. Amellett, hogy a hazai termelés a szükségleteknek kb. 70%-át fedezi, burgonyából és cukorrépából a teljes szükségletet biztosítja. Főbb termékek a búza, rozs, árpa, zab, burgonya, cukorrépa, szálastakarmányok, komló, zöldségfélék, szőlő, gyümölcs.

A nyugatnémet mezőgazdasági termelésben a vezető szerep a közép- és nagybirtokoké. A nagybirtokok belterjesek, terméshozamuk magas, termelástechnikájuk fejlett. Az intenzív mezőgazdasági termelés, a magas hozamok, az egyes munkafolyamatok gépesítése terén a Német Szövetségi Köztársaság az USA-t és a legtöbb nyugat-európai országot is megelőzi és igen közel áll Dániához, Hollandiához.

A Német Szövetségi Köztársaságban is meghirdették a földreformot, amelynek során az 1946 és 1956 közötti években 178,5 ezer hektár föld került felosztásra. Alapvető változás nem következett be ezzel a birtokviszonyokban, hiszen a felosztott terület az összes mezőgazdaságilag művelt területnek nem sokkal több, mint 1%-át jelenti. A háború előtti és a jelenlegi birtokviszonyokról a 13. sz. táblázat nyújt képet.

[31] Statistisches Jahrbuch für die BRD. 1964. 549. old.

13. TÁBLÁZAT

A földbirtokviszonyok alakulása a Német Szövetségi Köztársaságban[32]

Gazdaságok nagysága hektárban	A gazdaságok száma						A föld mennyisége					
	1939		1949		1963		1939		1949		1963	
	ezerben	a gazdaságok szám szerinti megoszlása (%)	ezerben	a gazdaságok szám szerinti megoszlása (%)	ezerben	a gazdaságok szám szerinti megoszlása (%)	ezer hektárban	a gazdaságok megoszlása (%)	ezer hektárban	a gazdaságok megoszlása (%)	ezer hektárban	a gazdaságok megoszlása (%)
0,5—2	603,2	30,85	583,1	30,5	420,0	27,4	654	4,71	636	4,7	443,3	3,4
2—5	560,6	28,6	543,9	28,5	355,0	23,1	1869	13,6	1807	13,5	1175,7	9,0
5—10	410,8	20,9	400,7	21,0	319,7	20,9	2900	21,1	2840	21,1	2322,8	17,8
10—20	252,6	12,9	254,8	13,3	297,4	19,3	3494	25,4	3525	26,2	4150,9	31,7
20—50	114,4	5,85	112,4	5,9	126,4	8,2	3308	24,0	3245	24,2	3623,4	27,7
50—100	13,5	0,7	12,7	0,6	14,2	0,9	872	6,33	823	6,1	916,4	7,0
100 és azon felül ...	3,5	0,2	3,0	0,2	2,6	0,2	665	4,83	561	4,2	445,6	3,4
	1958,6	100,0	1910,0	100,0	1535,3	100,0	13762	100,0	13437	100,0	13079,1	100,0

Megjegyzés: Az 1939. évi adatok a Német Szövetségi Köztársaság mai területére vonatkoznak.

[32] Deutschland Heute. Herausgegeben von Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Wiesbaden, 1959. 320. old. – Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1964. adatai alapján.

A 13. sz. táblázat adatai szerint 1949 óta a kisgazdaságok (0,5–2 és a 2–5 hektáros gazdaságok) száma 1127 ezerről 774 ezerre csökkent. A kisgazdaságok kezében volt 1949-ben az összes földterület 18,2%-a (2443 ezer hektár föld), míg 1963-ban a földterületből való részesedésük 12,4% (1619 ezer hektár). Vagyis *az elmúlt időszakban igen jelentős számú kisgazdaság szűnt meg*, amelyek földjét a nagyobb birtokkategóriák gazdaságai elfoglalták.

A gazdaságok számának és a birtokukban levő földterületnek a növekedését figyelhetjük meg a vizsgált időszakban a 10–100 hektáros gazdaságok csoportjainál (10–20, 20–50 és az 50–100 hektáros gazdaságok). E három birtokkategóriában a gazdaságok száma 1949-ben 379,9 ezer, 1963-ban pedig 438 ezer. Még jelentősebb a növekedés a földterületből való részesedésükben, amely 1949-ben 56,5%, 1963-ban pedig 66,4% volt. *A kisgazdaságok számának és a birtokukban levő föld mennyiségének csökkenése, a nagygazdaságok részesedésének növekedése a földterületből a mezőgazdaságban végbemenő koncentráció és centralizáció fokozódásáról tanúskodik a nyugatnémet mezőgazdaságban.* A centralizáció mértékét jól jellemzi, hogy például 1963-ban a 20–50, az 50–100 és a 100 hektáron felüli gazdaságok, *az összes gazdaságok 9,3%-a összpontosította kezében a földterület 38,1%-át.*

Hasonló helyzet figyelhető meg a mezőgazdasági gépeknek a parasztgazdaságok közötti megoszlásában is, ami velejárója a fenti tulajdonviszonyoknak. A kis- és középbirtokok az összes gazdaságok mintegy 80%-a az ország traktorállományának csak kb. 30%-ával rendelkezik.

b) Technikai haladás a mezőgazdaságban

Az 1949 és 1963 közötti időszakban különösen jelentős haladás figyelhető meg a mezőgazdaság gépesítésében. A traktorral ellátott gazdaság ritka jelenség volt a második világháború előtti Németországban. Az 1935–1938-as években összesen mintegy 20 000 traktorral rendelkeztek a mezőgazdasági üzemek. *A gépi vonóerőnövekedés 1935–38-hoz viszonyítva 1962–63-ig mintegy negyvenszeres.*

A 100 hektár mezőgazdasági művelés alatt álló területre jutó vonóerő a következőképpen növekedett: 1935–38-ban 3,4, 1950–51-ben 23,1, 1955–56-ban 63,1, 1962–63-ban pedig már 147,0 lóerő.[33] Ezzel egyidejűleg a 100 hektárra jutó állati vonóerő egyharmadára csökkent. 1935–38-ban 100 hektárra 13,2 lóerő állati vonóerő jutott, 1962–63-ban pedig már csak 4,7 lóerő. A gépi vonóerő növekedése mellett a termelés további gépesítését szolgáló mezőgazdasági gépek számának növekedése is igen jelentős. Azzal egyidejűleg, hogy a traktorok száma az 1949. évi 74 586-ról 1962–63-ra 999 000 db-ra növekedett, az arató-cséplő gépállomány (kombájn) ugyanebben az időszakban 149-ről 95 000 db-ra, a fejőgépek száma pl. 5596-ról 400 000-re növekedett. A különböző egyéb mezőgazdasági gépek száma hasonlóan nőtt. E nagyfokú gépesítés mind a növénytermelés, mind az állattenyésztés területén jelentősen átalakította a mezőgazdasági termelés technológiáját.

[33] Statistisches Jahrbuch über Ernährung. Landwirtschaft und Forsten. Bundesministerium für Ernährung. Landwirtschaft und Forsten, Hamburg–West-Berlin, klf. évfolyamai alapján.

A mezőgazdasági munkák nagyfokú gépesítése jelentős ráfordításokat igényel. A tőkeerősebb gazdaságok több géppel rendelkeznek, gépesítettebbek, mint a kisgazdaságok. Szemléltetésül néhány adat az egyes birtoknagyságok gépekkel való ellátottságáról: Az 1960. december 31-i mezőgazdasági összeírás szerint *a 10 hektáron aluli gazdaságok 59,5%-a rendelkezett valamilyen mezőgazdasági vonó- és munkagéppel.* Az ezen felüli birtokkategóriákba tartozó gazdaságok *mindegyikének* volt valamilyen vonó-, illetve munkagépe. Különféle, a mezőgazdasági termelést szolgáló *elektromotorokkal* a 10 hektáron aluli gazdaságok 71,9%-a, a 10—20 hektáros gazdaságok 94,1%-a, a 20—50 hektáros gazdaságok 98,1%-a, az 50 hektáros és ennél nagyobb gazdaságok 97,4%-a rendelkezett. A *fejőgépekkel* való ellátottság már ennél differenciáltabb. A 10 hektáron aluli gazdaságoknak csak 7,5%-a, a 10—20 hektáros gazdaságoknak már 44,5%-a, a 20—50 hektárosaknak már 74,1%-a és az 50 hektáros és azon felüli gazdaságoknak 78,5%-a rendelkezett ilyen berendezéssel. *Növényápoló gépekkel és eszközökkel* a 10 hektáron aluli gazdaságok 20,6%-a, a 10—20 hektárosoknak 41,3%-a, a 20—50 hektáros gazdaságoknak 52,7%-a, az 50 hektáros és nagyobb gazdaságoknak 76,9%-a rendelkezett. Az adatok tehát egyértelműen a nagyobb, tőkeerősebb gazdaságok magasabb gépesítettségi fokát tanúsítják.

A mezőgazdasági termelés gépesítése mellett igen *jelentős előrehaladás figyelhető meg a nyugatnémet mezőgazdaságban, a különféle műtrágyák felhasználásában.* Az ország mezőgazdaságában a kemizálásnak igen jelentős szerepe volt a terméshozamok elmúlt évtizedben történt emelkedésében.

A fokozott műtrágyázás következtében 1950—51 és 1962—63 között a rozs hektáronkénti hozama 23,2 q-ról 28,6 q-ra, a búza hektáronkénti hozama 27,3 q-ról 35,6 q-ra és a burgonya hektáronkénti hozama 219,4 q-ról 284,2 q-ra emelkedett.

14. TÁBLÁZAT

A főbb műtrágyafélék egy hektárra jutó felhasználásának alakulása a nyugatnémet mezőgazdaságban[34]

(hatóanyag=kg-ban)

	1935—36	1950—51	1954—55	1962—63
Nitrogén	19,8	25,6	31,7	54,1
Foszfát	25,7	29,6	36,6	50,7
Kálisó	37,6	46,7	60,2	77,5

A korszerű agrobiológia és agrokémia eredményeinek alkalmazása is elterjedt a tenyészállatnevelésben, a takarmányozásban, a növény- és állatállomány ápolásában. Ezek szintén hozzájárultak a hozamok jelentős növekedéséhez.

[34] Statistisches Jahrbuch über Ernährung. Landwirtschaft und Forsten, 1963. Hamburg—West-Berlin 1964. 67. old.

15. TÁBLÁZAT

Az állattenyésztési hozamok alakulása a nyugatnémet mezőgazdaságban[35]

	Egy tehénre jutó évi tejhozam (kg)	Tej – zsírtartalom egy tehénre kg/év	Átlaglétszámra jutó évi súlygyarapodás (kg/élősúly)	
			Szarvasmarha	Sertés
1938–39	2480	84	111	124
1950–51	2560	89	103	132
1955–56	3006	110	123	146
1962–63	3485	130	147	156

A technikai haladás abban is megfigyelhető a nyugatnémet mezőgazdaságban, hogy az élőmunka-ráfordítás jelentősen csökkent. Az elmúlt időszakban az élőmunka csökkenése nemcsak relatíve, hanem abszolút számokban kifejezve is jelentős. A mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő egyes csoportjainak és a 100 hektár területre jutó munkaerő számának csökkenését a 16. sz. táblázat szemlélteti.

16. TÁBLÁZAT

A munkaerőfelhasználás alakulása a nyugatnémet mezőgazdaságban[36]

(1000 főben)

	Állandó munkaerő			Nem állandó munkaerő			A redukált munkaerő 100 hektárra jutó száma (fő) a gazdaságokban		
	Családi munkaerő	Bérmunkások	Összesen	Családi munkaerő	Bérmunkások	Összesen	Összesen	0,5–10 hektáros gazd.-ban	10 ha. és azon felüli gazd.-ban
1950–51	4380	766	5146	1180	450	1630	29,0	46,1	18,3
1955–56	3580	552	4132	1450	520	1970	23,9	39,2	14,7
1959–60	3083	358	3441	1330	359	1689	19,5	32,9	12,7
1962–63	2866	274	3140	1209	262	1471	17,2	29,5	11,8

Mint a 16. sz. táblázat adatai tanúsítják, a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő mindegyik csoportjánál erőteljes csökkenés megy végbe. *A csa-*

[35] Deutscher Bundestag. Drucksachen. Bericht der Bundesregierung über die Lage der Landwirtschaft gemäss Paragraph 4 des Landwirtschaftsgesetzes. Bonn, klf. számai – Statistisches Jahrbuch über die Ernährung. Landwirtschaft und Forsten. Hamburg – West-Berlin, klf. évfolyamok.

[36] Statistisches Jahrbuch über Ernährung. Landwirtschaft und Forsten der Bundesrepublik Deutschland 1963. Hamburg – West-Berlin 1964. 40., 42. old. Redukált munkaerő átszámítása teljesre; az időszakosan foglalkoztatottak csak az évi tényleges munkaidővel szerepelnek, a 65 év feletti segítő családtag (kivéve az üzemvezetőt) 0,3, a 16 év alatti segítő családtag és munkavállaló 0,5 redukált munkaerőnek felel meg.

ládi állandó munkaerő száma a vizsgált időszakban egyharmadával, az állandó bérmunkások száma 64%-kal csökkent. A nem állandó bérmunkások száma szintén csökkent 42%-kal. (Bár a nem állandó bérmunkások száma az elmúlt időszakban egészen 1955–56-ig növekedett, s csak azóta csökken.) *A technikai haladás és ennek nyomán a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő számának csökkenése legszembetűnőbb a 100 hektárra jutó munkások számának csökkenésénél. Míg 1950–51-ben a 100 hektárra jutó munkások száma 29, addig 1962–63-ban 17,2 fő.*

A technikai ellátottság terén levő nagy különbség a kis- és nagygazdaságok között különösen abban mutatkozik meg, hogy a 0,5–10 hektáros gazdaságok csoportjában a 100 hektárra jutó foglalkoztatottak száma 1950–51-ben 46,1 és 1962–63-ban is 29,5 fő, viszont a 10 hektár és ennél nagyobb birtokoknál a 100 hektárra eső foglalkoztatottak száma 1950–51-ben is csak 18,3, illetve 1962–63-ban már csak 11,8 fő.

A mezőgazdaság a foglalkoztatott munkaerő jelentős csökkenése és annak kedvezőtlen korösszetétele ellenére bruttó termelését (1954-es árakon) 1950 és 1962 között 9,8 milliárdról 13,7 milliárd DM-re (vagyis mintegy 40%-kal) növelte. Eközben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma az összes foglalkoztatottak létszámán belül az 1950. évi 24,7%-ról 12%-ra csökkent. A gépesítés előrehaladása a mezőgazdaságban tehát jelentős számú munkaerőt tett feleslegessé, akik a gazdaság más ágaiban, főként az iparban kerestek munkaalkalmat.

c) A tőkebefektetések alakulása a mezőgazdaságban

A fokozódó konkurrencia, a kormány protekcionista agrárpolitikája nyomán az elmúlt másfél évtizedben igen nagy mértékűek voltak a mezőgazdaságban a beruházások. *A mezőgazdaság bruttó tőkebefektetése az 1950–51. évi 890 millió DM-ről 1962–63-ra 3320 millió DM-re növekedett* (374%-os növekedés). *A mezőgazdasági beruházások az ipari beruházásokhoz viszonyítva is rendkívül gyorsan növekedtek.* A mezőgazdaság bruttó beruházásai, a mezőgazdaságnak a bruttó nemzeti termékhez történő hozzájárulásából 1950-ben 14,3%-ot, 1961-ben 24,4%-ot tett ki. A mezőgazdasági beruházások másik jellemzője az elmúlt időszakban – a gyors növekedés mellett – a gépi berendezésekre és felszerelésekre fordított beruházások magas aránya. Az utóbbi években a berendezések és felszerelések aránya az összes mezőgazdasági beruházások értékéből 70%. *E beruházások hatására a mezőgazdaságban erőteljesen növekedett az egy főre jutó tőkebefektetések értéke.* (Lásd: 17. sz. táblázat.)

Az iparhoz viszonyítva, a mezőgazdaságban az egy dolgozóra jutó beruházások volumene korábban és ma is alacsonyabb. Az elmúlt másfél évtizedben e vonatkozásban a két termelési ág jelentős közeledése figyelhető meg. Így *1950–51-ben az egy dolgozóra jutó bruttó tőkebefektetés az iparban 4–5-szerese, 1962–63-ban már csak 1,8-szerese volt a mezőgazdaságénak.* Ez a mezőgazdaság „iparosodását" mutatja. Különösen jelentős ez, ha figyelembe vesszük az ötvenes években az iparban végbement beruházási folyamat méreteit is.

A tőkebefektetések alakulása a nyugatnémet mezőgazdaságban[37]

	Bruttó befektetés millió DM-ben (folyó áron)			Egy fő redukált munkaerőre jutó tőkebefektetés DM-ben (folyó áron)		
	épületekre	gépekre	összesen	épületekre	gépekre	összesen
1950—51	165	725	890	42	187	229
1954—55	386	1320	1706	116	397	513
1959—60	830	2196	3026	324	857	1181
1960—61	920	2650	3570	383	1104	1487
1961—62	1000	2490	3490	431	1074	1505
1962—63	980	2340	3320	435	1040	1475

A mezőgazdasági beruházások alakulását számos állammonopolista intézkedés is kedvezően befolyásolta. Ilyen irányba hatott például a kormány alacsony kamat-akciója a beruházások ösztönzésére.[38] A nyugatnémet mezőgazdaság számára kidolgozott „Zöld Terv" számos intézkedése ugyancsak a tőkebefektetések ösztönzését kívánja elérni.[39] Ezek az intézkedések, amelyek a tőkebefektetések növelését segítik elő, természetesen a már tőkeerős közép- és nagytőkés gazdaságok támogatását eredményezik elsősorban.

A nyugatnémet mezőgazdaság „Zöld Terve" a mezőgazdaság átszervezését irányozza elő, amelyet számos intézkedéssel kívánnak előmozdítani. Ennek során a legfőbb törekvés az átlagos birtoknagyság erőteljes növelése, az agrárszerkezet megváltoztatása a versenyképes gazdaságok javára. Lübke egyik beszédében például megemlítette, hogy a mezőgazdaságban a nehézségek forrása a nem gazdaságos, nem életképes kisgazdaságokból adódik. Szerinte a minimális birtoknagyság, amely még versenyképes, az a 10—20 hektár közötti. Jelenleg az átlagos birtoknagyság kb. 9 hektár, és a 10—20 hektáros gazdaságok száma 1963-ban 297 399, a gazdaságok 19,3%-a, s ezekhez a gazdaságokhoz tartozik a földterületnek 31,7%-a.

A nagyfokú tőkebefektetéseket a mezőgazdaság önmaga nem tudta fedezni, még a jelentős állami pénzügyi támogatás mellett sem. A mezőgazdasági tőkebefektetések egy nem jelentéktelen része külföldi eredetű. *Hivatalos nyugatnémet adatok szerint a mezőgazdaságban a külföldi tőke befektetéseinek részaránya az évenkénti bruttó mezőgazdasági tőkebefektetéseknek 30—40%-a.* A mezőgazdaságban eszközölt külföldi tőkebefektetések volumene az 1950 és 1963 közötti időszakban erőteljesen növekedett. 1950—51-ben a külföldi tőkebefektetések

[37] Berechnung des Deutschen Wirtschaftsinstituts nach Deutscher Bundestag, Drucksachen. Bericht der Bundesregierung über die Lage der Landwirtschaft gemäss Paragraph 4 des Landwirtschaftsgesetzes. Bonn, klf. évfolyamok.

[38] A mezőgazdasági beruházásokat kedvezően befolyásolta az, hogy az átlagos 6,5%-os hosszú lejáratú hitelkamatot 3%-osra mérsékelték.

[39] A „Zöld Terv" alapján pl. 1963-ban a tej minőségének javítására 640 millió, üzemanyagtámogatásra 123,5 millió DM került kifizetésre.

összege a nyugatnémet mezőgazdaságban 658 millió DM, 1956–57-ben 928 millió, 1962–63-ban már 1146 millió DM volt.[40]

A mezőgazdaságban működő tőke 1950–51 és 1962–63 közötti időszakban (1950-es változatlan árakon számítva) 25%-kal növekedett. A mezőgazdaságban végbement technikai haladás azonban e tekintetben is igen szembetűnő. *Míg a mezőgazdaságban működő tőke általános növekedése a fenti időszakban 25%-os, addig rendkívül eltérő annak egyes elemeiben végbement fejlődés.* Az össztőke növekedését messze túlhaladja a gépi berendezések és felszerelések értékének növekedése. Ezt a tendenciát a mezőgazdaságban működő össztőke 1950–51-es és 1962–63-as adatai szemléltetik (18. sz. táblázat).

18. TÁBLÁZAT

A mezőgazdaságba fektetett tőkeállomány alakulása[41]

(millió DM-ben)

	Gazdasági épületek értéke	Gépek és berendezések	Ló	Egyéb számosállatok értéke	Összesen
1950–51	20 768	3 982	1181	8190	34 121
1962–63	21 062	12 058	450	9189	42 759

A gazdasági épületek értékében bekövetkezett növekedés mindössze 2%, ezzel szemben *a gépekben levő tőke értéke háromszorosára növekedett.*

Az előzőekből következik, hogy *a)* az elmúlt 15 évben lényegesen megváltozott a tőkebefektetések szerkezete, *b)* az iparhoz hasonlóan igen erőteljesen növekedett az egy mezőgazdasági dolgozóra jutó állandó tőke értéke (a tőkeintenzitás mutatója).

19. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági tőke összetételének alakulása Nyugat-Németországban (%)[42]

(1950-es árakon)

	Gazdasági épületek	Gépek és berendezések	Ló	Számosállat (ló nélkül)
1950–51	60,9	11,7	3,4	24,0
1955–56	55,7	18,7	2,4	23,2
1959–60	52,6	24,4	1,7	21,3
1962–63	49,2	28,2	1,1	21,5

[40] Deutscher Bundestag. Drucksachen. Bericht der Bundesregierung über die Lage der Landwirtschaft gemäss Paragraph 4 des Landwirtschaftsgesetzes. Bonn, klf. évfolyamok.

[41] Berechnung des Deutschen Wirtschaftsinstituts nach Angaben des Bundesministeriums für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten sowie der offiziellen westdeutschen Statistik. DWI Bericht 1964. 19.

[42] DWI Bericht. 1964. 19. 10. old.

Az iparhoz hasonlóan az elmúlt másfél évtizedben végbement fejlődés során a mezőgazdaságban szintén jelentős mértékű a tőkeintenzitás növekedése (20. sz. táblázat).

20. TÁBLÁZAT

Egy munkásra jutó állótőke a nyugatnémet mezőgazdaságban[43]

(1950-es árakon, DM-ben)

	Állótőke	Ezen belül		Számosállat (ló nélkül)
		épületek	gépek és berendezések	
1950—51	8 783	5346	1025	2108
1955—56	11 410	6357	2130	2647
1959—60	15 268	8033	3732	3249
1962—63	18 995	9357	5357	4082

Ebben az időszakban a mezőgazdaság az egy főre jutó állótőke értéke tekintetében az ipartól való közismert elmaradását behozta. *Az egy munkásra jutó állótőke értéke 1950 és 1963 között* (változatlan árakon) *116%-kal növekedett.* Itt is kitűnik azonban a technikai haladással együtt járó szerkezeti változás, mert ugyanakkor, *amikor a jelzett időszakban az egy munkásra jutó állótőke értéke 116%-kal növekedett, ezen belül az egy munkásra jutó üzemépületek értéke „csak" 75%-kal nőtt. Az egy munkásra jutó gépi berendezések és felszerelések értéke viszont 423%-kal növekedett, az egy főre jutó számosállatok értéke megduplázódott.* A tőkeintenzitás tekintetében igen érdekes az ipar és a mezőgazdaság adatainak összehasonlítása (21. sz. táblázat).

21. TÁBLÁZAT

Az ipari és mezőgazdasági tőke intenzitása Nyugat-Németországban

(DM-ben, 1950-es árakon)

	Az iparban egy foglalkoztatottra jutó állótőke értéke	A mezőgazdaságban egy redukált munkaerőre jutó állótőke értéke
1950	12 772	8 783
1955	13 048	11 410
1958	14 830	13 963
1960	16 325	17 005
1962	18 284	18 995

[43] Berechnung des Deutschen Wirtschaftsinstitut nach Angaben des Bundesministeriums für die Ernährung. Landwirtschaft und Forsten. Bonn, sowie der Offiziellen westdeutschen Statistik. Bericht 1964. 19. 9. old.

Az összehasonlításból kitűnik, hogy 1950-ben a mezőgazdaságban az egy dolgozóra jutó állóeszközállomány értéke 31%-kal kevesebb, ezzel szemben 1962-ben már 4%-kal több volt, mint az iparban. Ez teljesen új jelenség a kapitalista Németországban. Ez még nem jelenti azt, hogy a mezőgazdaság a munka termelékenysége tekintetében is elérte az ipart, de már jelentős lemaradást hozott be.

A Német Szövetségi Köztársaság mezőgazdaságában a második világháború utáni időszakban *a munka termelékenysége gyorsabban növekszik, mint az iparban.* 1950 és 1962 között az iparban az egy dolgozóra jutó bruttó nemzeti termék 87%-kal, a mezőgazdaságban pedig 140%-kal növekedett. Ez a tendencia a legtöbb fejlett tőkésországban (az USA-ban, Angliában, Franciaországban, Dániában) megfigyelhető az elmúlt évtizedben.

A Német Szövetségi Köztársaság agrárpolitikája számos kérdésben összeütközést szült a Közös Piac tagországai és Nyugat-Németország között. Az agrárprotekcionista intézkedések a Közös Piac mezőgazdasági szállítóinak, főként Franciaországnak az érdekeit sérti. A Német Szövetségi Köztársaság e politikájából bizonyos engedményeket kényszerült adni a közelmúltban. Ezt az „engedményt" az ipari termékek fokozott exportjával kívánja ellensúlyozni. A Német Szövetségi Köztársaság kormányának elsősorban politikai érdekei fűződnek ahhoz, hogy a kis- és közepes gazdaságokat „védje" a Közös Piac konkurrenciájától. A Kereszténydemokrata Unió számára nem közömbös, hogy a parasztság soraiból kikerült számos szavazóját megtartsa azzal, hogy megvédi őket a konkurrenciával szemben.

Ugyanakkor a nyugatnémet kormány, az említett „Zöld Terv" különböző intézkedéseivel igyekszik előmozdítani az átlagos birtoknagyság növekedését, versenyképes, nagyobb gazdaságok létrehozását. (Részletesebben lásd: I. kötet. Harmadik rész.)

5. A foglalkoztatottság, a bérek és a jövedelmek alakulása Nyugat-Németországban

A Német Szövetségi Köztársaságban az általunk vizsgált időszakban végbement fejlődés természetesen közvetlen hatást gyakorolt a foglalkoztatottság, a bérek és jövedelmek alakulására is. Növekedett a foglalkoztatottság, csökkent, majd megszűnt a munkanélküliség, emelkedtek a bérek és a különböző jövedelmek. Ennek nyomán, valamint számos kormányintézkedés hatására, viszonylag széles körben elterjedtek az „általános jólét", a „mindenki tulajdonos" stb. burzsoá propaganda jelszavak, amelyek a kétségtelenül jelentős életszínvonalnövekedés kapcsán a kapitalizmus lényegének megváltozását, a „szabad társadalmi partneri viszonyt", az osztályharc megszűnését hirdetik.

a) A foglalkoztatottság és a munkanélküliség alakulása

A termelés méreteinek bővülése és szerkezetének megváltozása a foglalkoztatottak számának növekedésével és a foglalkoztatottság szerkezeti változásával járt együtt. Már korábban rámutattunk arra, hogy e nagyméretű termelésbővülés

számára a Német Szövetségi Köztársaságban az ötvenes évek elején nagy mennyiségű, viszonylag olcsó, megfelelően képzett fölös munkaerő állt rendelkezésre. *Az 1950 és 1960 közötti időszakot a foglalkoztatottak számának állandó növekedése és a munkanélküliek számának csökkenése jellemzi.* E fejlődés során a szükséges létszámot — amely főként az ipar számára volt szükséges — a következő forrásokból nyerték:

a) A nyugatnémet lakosság számának már említett nagymértékű emelkedéséből (áttelepültek, disszidáltak stb.).

b) Más, európai országokból ideiglenesen bevándorolt jelentős számú idegen munkavállalókból.

c) A munkaerő korábbi foglalkoztatási arányainak megváltozásából. (Pl. a mezőgazdaságból felszabaduló és elvándorló munkaerő.)

Az egyes nemzetgazdasági ágakban, valamint az egész nemzetgazdaságban a foglalkoztatottság alakulását szemlélteti a 22. sz. táblázat.

22. TÁBLÁZAT

A munkások és alkalmazottak számának és %-os arányának alakulása a nemzetgazdaság egyes ágaiban[44]

Nemzetgazdasági ágak	1938		1950		1957		1960	
	millió fő	%	millió fő	%	millió fő	%	millió fő	%
Mezőgazdaság	0,88	7,3	1,14	8,2	0,87	4,8	0,63	3,1
Ipar összesen	6,67	54,6	7,49	54,2	11,05	58,2	11,99	58,7
Kitermelő ipar	0,81	6,8	0,96	7,1	1,16	6,1	1,11	5,6
Feldolgozó ipar	4,67	38,1	5,28	38,1	7,88	41,5	8,67	42,4
Építőipar	1,19	9,7	1,25	9,0	2,01	10,6	2,18	10,7
Szállítás	0,85	6,9	1,07	7,7	1,20	6,3	1,27	6,2
Kereskedelem, pénzügy, biztosítás	1,16	9,4	1,25	9,0	2,33	12,2	2,74	13,6
Szolgáltatás és egyéb	2,68	21,8	2,89	20,9	3,51	18,5	3,75	18,4
Összesen	12,24	100,0	13,84	100,0	18,96	100,0	20,38	100,0

Az iparban végbement fejlődésnek megfelelően jelentősen növekedett az iparban foglalkoztatottak száma is. Az 1938. évi 6,67 millió fővel szemben 1960-ban 11,99 millió fő volt az iparban foglalkoztatottak száma, ami mintegy 80%-os növekedést jelent. *Az iparon belül ezt elsősorban a feldolgozó iparban és az építőiparban foglalkoztatottak számának erőteljes növekedése okozza.* Sokkal kisebb mértékű a kitermelő iparban foglalkoztatottak létszámának növeke-

[44] Berechnung des Deutschen Wirtschaftsinstitut nach General Statistics OECD Statistical Bulletin, Paris, 1962. November — Manpower Statistics 1950—1962. OECD Statistical Bulletin, Paris, 1963 — Agricultural and Food Statistics, OECD Statistical Bulletin, Paris, 1962. und anderen.

dése. A végbemenő beruházási tevékenységgel egyidejűleg a leggyorsabb (83%) volt az építőiparban foglalkoztatottak számának növekedése. Jelentősen nőtt a foglalkoztatottság a kereskedelem, pénzügy, a szolgáltatások területén. Ez utóbbi szinte minden fejlett tőkésországban megfigyelhető ezekben az években. (Lásd erről részletesen: I. kötet. Harmadik rész.) A foglalkoztatottság ilyen jelentős mértékű növekedésének egyik közvetlen hatása a Német Szövetségi Köztársaságban a munkanélküliek számának csökkenése, illetve gyakorlati megszűnése 1960 körül. (23. sz. táblázat.)

23. TÁBLÁZAT

A munkások és alkalmazottak száma, valamint a munkanélküliek száma és százalékos aránya az NSZK-ban[45]

	A munkások és alkalmazottak átlagos száma (millió fő)	A munkanélküliek száma (millió fő)	A munkanélküliek a munkások és alkalmazottak %-ában
1949—53 évek átlaga	14,5	1,45	9,9
1955	17,2	0,9	5,2
1958	19,4	0,3	1,4
1960	20,1	0,1	0,5

b) A bérek és jövedelmek alakulása

A munkaerő iránti növekvő kereslet talaján tudtak Nyugat-Németországban a dolgozók — főként az ötvenes évek közepétől kezdve jelentősebb — nominál- és reálbéremelkedést kiharcolni. A nyugatnémet hivatalos statisztikai szervek által alkalmazott megfigyelési egység a családi jövedelem alakulásában az ún. közepes jövedelmű fogyasztói csoport. E statisztikai megfigyelés olyan családok jövedelemviszonyaiból általánosít, amelyek négy főből (két felnőtt, két gyermek) állnak és munkások vagy alkalmazottak a család kereső tagjai. Bár ez a jólétről szóló propagandában széles körben hirdetett módszer nem teljesen fedi a valóságot, az elmúlt időszak jövedelemalakulásának szemléltetésére — bizonyos fenntartásokkal — alkalmazható. *Eszerint a közepes jövedelmű családi háztartások 1950. évi bruttó havi 343 márkás jövedelme 1962-re 905 márkára növekedett.* (A jövedelemnövekedés indexe 264%.) Ha a különböző levonásokat figyelembe vesszük, amelyek a bruttó jövedelmeket terhelik (jövedelemadó, egyéb adók, törvényes biztosítás), e családok 1950. évi havi jövedelme kereken 305 márka, amely 1962-re havi 791 márkára növekedett. Ha figyelembe vesszük a fenti időszakban végbement áremelkedések hatását is, akkor *a jövedelemnövekedés 1950 és 1962 között mintegy 103%-os.* Ez a jövedelemnövekedés

[45] Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1952., 1955., 1958., 1959. és 1962.

igen jelentős, amelyet a munkásosztály és a szakszervezetek a burzsoáziával szembeni harc során kivívtak, s amelynek megtartása — főként az áremelkedések miatt — jelenleg sem könnyű. A munkásosztály ennek megtartásáért, sőt emelkedéséért harcol, a monopoltőkések az árak emelésével igyekeznek mérsékelni e folyamatot.

Rá kell azonban mutatni, hogy az ún. *közepes jövedelmű családok adatai nem tipikusak, inkább a városi szakképzett munkavállalók jövedelemviszonyainak jellemzői.*

Hogy a közepes jövedelmű családok jövedelmi adatai mennyiben nem alkalmasak a valóságos jövedelemváltozás szemléltetésére, arra példaként szolgálnak az alábbi adatok: a közepes jövedelmű családok 1962. évi adatai szerint, e családok havi bruttó jövedelme 905,40 DM, amikor *az ipari munkások bruttó átlagos havi bére 1962-ben 643 DM volt.*

24. TÁBLÁZAT

Az ipari munkások bruttó bérének alakulása[46]

	Szakmunkások	Betanított munkások	Segédmunkások	Összesen
Férfiak				
Havibér DM-ben	737,45	680,94	597,09	697,27
A közepes jövedelmű családok jövedelméhez viszonyítva %-ban	91,8	84,8	74,3	86,8
Nők				
Havibér DM-ben	471,47	453,35	420,85	438,79
A közepes jövedelmű családok jövedelméhez viszonyítva %-ban	58,7	56,4	52,4	54,6

A 24. sz. táblázat adatai tehát azt tanúsítják, hogy a férfi szakmunkások, mint az ipari munkások közötti legmagasabb jövedelmű csoport bruttó jövedelme is csak 91,8%-át teszi ki a közepes jövedelemmel rendelkező családok jövedelmének. Másrészt az adatok igen szemléltetően mutatják az átlagon belül a női és a férfi munkabérek közötti lényeges különbségeket.

A bérek stabilitásáról, a jólétről szóló propagandában gyakran elhangzik Nyugat-Németországban, hogy a munkások és alkalmazottak bér-részesedésének aránya a nemzeti jövedelemből, hosszabb időszakot tekintve is állandó. Valóban a hivatalos statisztikai adatok a bérek, a profitok és az egyéb jövedelmek részesedésének bizonyos állandósulását mutatják a nemzeti jövedelemből. Ebből azonban még nem vonható le valamiféle törvényszerűség a bérek nemzeti jövedelemből való részesedésének stabilitására. Feltétlen figyelmet érdemel a nemzeti jövedelemből való részesedés alakulásánál az, hogy *1950 és 1962 között a munkások és az alkalmazottak száma kereken 50%-kal növekedett*, az ún. önállóak

[46] Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1963. (Statistisches Bundesamt, Wiesbaden) Stuttgart – Mainz 1963. 497. old.

száma, a differenciálódási folyamat következtében, közel 10%-kal csökkent. Így *a munkások és alkalmazottak nemzeti jövedelemből való részesedésének jelentősen növekednie, a tőkések részesedésének jelentősen csökkennie kellett volna.* 1900 és 1930 között a munkások és alkalmazottak nemzeti jövedelemből való részesedése 40%-ról 63%-ra emelkedett. Csak a Hitler-fasizmus évei alatti erőszakos módszerek nyomán csökkent a munkások és alkalmazottak nemzeti jövedelemből való részesedése 55–57%-ra. Ma Nyugat-Németországban a munkások és alkalmazottak nemzeti jövedelemből való részesedése megközelítőleg az 1930-as *arányoknak* megfelelő.

A nemzeti jövedelem jelenlegi elosztási arányai mellett, amikor az ún. önállóak bruttó évi jövedelme sokkal gyorsabban nő, mint a munkások és alkalmazottak jövedelme, még mint torzító tényezőt kell figyelembe venni, hogy az önállóak között a kisárutermelők, családtagok nagy számának stb. jövedelmei eléggé alacsonyak, s e jövedelmeknek az önállóak jövedelme közti szerepeltetése kisebbíti a tőkések rendkívül magas jövedelmének „statisztikai átlagát".

III. A TERMELÉS ÉS TŐKE KONCENTRÁCIÓJA ÉS CENTRALIZÁCIÓJA

A Német Szövetségi Köztársaság nemzetgazdaságának jellemző vonása a tőke és a termelés rendkívül magas fokú koncentrációja. Az újjászületett nagy monopóliumok döntő szerepet töltenek be a gazdasági életben, s jelenleg hatalmasabbak, mint bármikor Németország történetében.

1. A monopoltőkés állam pénzügyi politikája a monopóliumok szolgálatában

A tőke és a termelés koncentrációját és centralizációját különféle állammonopolista intézkedések is segítették. Az ez irányban ható főbb tényezők Nyugat-Németországban a következők voltak:

a) Az ország kettészakításának előkészítésére 1948. június 18-án valutareformot hajtottak végre és megteremtették a különálló nyugatnémet márkát. A pénzreform egyik közvetett célja egyrészt a nagy részvényesek anyagi talpraállítása, másrészt a beruházásokra való ösztönzés és ilyen források megteremtése volt. A pénzreformot ezért sajátos módon hajtották végre. Az átváltás során 10 régi márka volt egyenlő egy új nyugatnémet márkával. *Ugyanakkor a vállalatok kötelesek voltak új mérleget készíteni, amelybe a rendelkezések szerint az amortizációs összegek 1:1 arányban kerültek át.* Ez a más területen végrehajtott 1 : 10 arányú átváltással szemben igen lényegesen ösztönözte később a tőkebefektetéseket. A nagy monopóliumok és részvénytársaságok vagyonát azért sem érintette károsan a reform, mert azok vagyona jórészt anyagi formában volt, másrészt a végrehajtás előtt igen jelentős összegeket írtak le amortizáció címén. *Így a nagy vállalatok fokozták nyereségeiket, jelentős ösztönzést kaptak a tőkefelhalmozás fokozására.*

Hogy a végrehajtott pénzreform mit jelentett az egyes nyugatnémet vállalatok számára, azt néhány vállalat akkori adatai szemléltetik.

25. TÁBLÁZAT

Néhány német cég pénzügyi helyzete az 1948. évi pénzreform idején[47]

Részvénytársaságok	Tőkéjük régi márkában (millió DM)	Tőkéjük új nyugatnémet márkában (millió DM)	Átváltási arány
Klöckner-Werke AG	105,00	323,75	1 : 3,1
Mannesmann AG	160,00	320,00	1 : 2,0
Vereinigte Stahlwerke AG	460,00	1388,0	1 : 3,0
Gutehoffnungshütte	104,00	317,20	1 : 3,1
Hess AG	135,00	387,00	1 : 2,9

Mint a 25. sz. táblázat adatai mutatják, a pénzreform azon közvetlen célja mellett, hogy a pénzrendszert stabilizálja, kétségtelenül növelte a nagy cégek tőkeerejét. „Új márka nélkül nem lett volna gazdasági csoda, és ezt senki sem tagadhatja" — írta Pritzkoleit nyugatnémet közgazdász.[48]

b) A nyugati megszálló erők fokozatosan felszabadították a második világháború folyamán a nácik által megszállott országokból Németországba hurcolt nyersanyagokat és félkész árukat, s ezeket a konszerntulajdonosok nagyüzemeinek adták át. Fokozatosan feloldották a német trösztök lefoglalt háborús nyereségeit, főleg olyan vállalatoknál, amelyekben az amerikai monopóliumok is érdekeltséggel rendelkeztek.

Már a két világháború között erős személyi összefonódás jött létre az amerikai és a német nagytőke között. Például az amerikai Schröder-család — amely számos amerikai pénzintézet igazgatóságának tagja és több nagyvállalat főrészvényese — német ágazatának egyik tagja a Himmler-féle SS-szervezet tábornoka volt (Kurt von Schröder báró). Az I. G. Farbenindustrie amerikai leányvállalata, az American I. G. Chemical Corporation igazgatóságában helyet kapott Walter Teagle, a Rockefeller érdekeltségi körbe tartozó Standard Oil vezetője, Henry Ford fia, és Warburg, a Kuhn—Loeb bankház egyik vezető embere.
1943-ban az amerikai konszernek 278 német nagyvállalat, jelenleg pedig több mint 500 nagyvállalat részvényének jelentős részét tartották, illetőleg tartják birtokukban. *A német finánctőke soha nem fonódott össze annyira a nemzetközi, elsősorban amerikai, francia és angol finánctőkével, mint a második világháború után.*

Nyugat-Németországban a monopóliumok fejlődését és megerősödését jelentősen befolyásolta az a körülmény, hogy a *nagy amerikai trösztök a német monopóliumokat szemelték ki legfőbb európai támaszuknak.* Az amerikai monopoltársaságok kiszélesítették gazdasági állásaikat és behatoltak a német monopoltársaságokba. *A német nagyüzemek átmeneti dekartellizálását* nem azzal a céllal hajtották végre, hogy a német monopóliumokat megsemmisítsék, hanem olyan

[47] Bergbau und Wirtschaft, 1. September 1957.
[48] K. Pritzkoleit: Die neuen Herren. München, 1955. 112. old.

céllal, hogy *könnyebbé váljék az amerikai befolyás szélesítése* részvényvásárlások és újabb érdekeltségek szerzése útján.

Az amerikai és német nagytőke összefonódásának eredményeképpen 1948-tól a nyugati hatalmak nyíltan is segítették a német monopóliumok régi befolyásának visszaállítását. Újjászülettek a háború előtti időkből is jól ismert német monopoltársaságok és a nyugatnémet gazdasági életet ismét birtokukba vették.

Az amerikai megszálló erők főbiztosa, Mc Cloy amerikai bankár nemcsak megmentette Kruppot, az egyik legnagyobb német konszern vezetőjét, háborús főbűnöst az őt megillető börtönbüntetéstől (12 év helyett 3 év után szabadon bocsátották), hanem lehetővé tette azt is, hogy mentesítsék vagyonának nagy részét a bírósági ítéletben kimondott eladási kötelezettségtől. Az amerikai és később bonni kormány segítségével Krupp ismét a legnagyobb konszernvezérek közé emelkedett. A nyugatnémet nyersvas- és hengereltacél-termelés 15%-át, a nyersacéltermelés 15%-át Krupp-vállalatok adják, és Krupp üzemei 1960-ban több mint 100 000 munkást foglalkoztattak.

c) A nyugatnémet kormány a tőke és a termelés centralizációjának meggyorsítására megerősítette Hitler 1937. január 31-én hozott „részvénytörvényét", amely növelte a nagyrészvényesek hatókörét és befolyását a részvénytársaságok irányításában.

d) A nyugatnémet *adótörvény* is céltudatosan segíti elő a koncentrációs folyamatot. A forgalmiadó-törvény előírása szerint a forgalmi adót a vállalat az áru értékesítésekor fizeti. Ha a vállalat a termelés valamennyi fokozatában végigkíséri az árut, akkor a forgalmi adót a végtermék értékesítése során csak egyszer fizeti meg. A forgalmi adó ilyen rendszere ösztönzi a vertikális koncentrációt. A nagy konszernek, elsősorban a vertikális felépítésű Ruhr-vidéki nagy monopóliumok az egyes kisebb vállalatokkal szemben jelentős adómegtakarítást érnek el, amely megkönnyíti a termelés további bővítését.

Az állam az adózási rendelkezéseivel, az amortizáció gyorsításával, az árak növelésével, s ezzel együtt a vállalati nyereségek ugrásszerű növelésével *legalizált egy olyan pénzügyi rendszert, amely megteremtette és általánossá tette az önfinanszírozást, amely több-kevesebb eltéréssel más vezető tőkésországokban szintén megtalálható, s amelynek eléggé jelentős szerepe van a tőkebefektetésekben.* 1952-ben elfogadtak egy adózási törvényt, amely szerint a vállalkozók az első két évben leírják az amortizációs alap javára a kezdő-tőkeérték 48%-át. E törvény egyik pontja szerint *lehetséges volt a berendezések értékét 10 év alatt, és ezen belül 60%-ot az első három évben leírni.*

A Német Gazdasági Intézet adatai szerint, a gyorsított leírás joga alapján a nyereségeknek az adózás alól való kivonásával *az 1951 és 1958 közötti nyolc évben a vállalatok mintegy 60 milliárd nyugatnémet márkát nyertek.*

Fontos szerepe van az önfinanszírozásban az 1953–54-es adórendelkezéseknek, amelyek a forgalmi és a jövedelmi adók mértékét határozzák meg. E rendelkezések során erősen csökkentették a nagy jövedelmek megadóztatását.

Az adóreformok kedvezményét a nagy monopóliumok élvezték. A jelenleg is érvényben levő nyugatnémet vállalati adózás szerint évi 80–100 ezer márka

forgalom után a forgalmi adó 3,29%, a 2–5 millió márkás évi forgalom esetén 2,24%, és ahol a forgalom több, mint évi 250 millió márka, ott 1,75%.[49]

Az állam ugyanakkor *mentesítette az adózás alól közvetlenül a termelőtőke bővítésére fordított összegeket*, a nyersanyagok beszerzésére fordított összegeket. Ugyanakkor viszonylag magasan adóztatták az értékpapírok utáni jövedelmeket, hogy ezzel is ösztönözzék a termelésbe való befektetéseket.

Az önfinanszírozás számára a legnagyobb jelentősége – az adózási kedvezmények mellett – a gyorsított leírásnak és a nyereségeknek az adózásból való kivonásának van. *Az önfinanszírozásnak jelentős szerepe van a tőkebefektetések forrásai között. A termelőberuházásoknak mintegy 35%-át ilyen módon valósították meg.* (A háború előtt az önfinanszírozás Németországban sokkal kisebb jelentőségű volt. 1926–1929 közötti években kb. 11%.)

A pénzreform és az adórendelkezések együtt jártak a hitelrendszer reformjával is Nyugat-Németországban. *A pénzreform és a hitelreform együttesen igen kedvező talaja lett a tőkebefektetések növelésének, a monopóliumok hatalma növekedésének.*

A termelés koncentrációját és centralizációját előmozdító intézkedések mellett, nem jelentéktelen a nyugatnémet gazdasági fejlődésben *az állam közvetlen beavatkozása.* Különösen jelentős az a szerep, amelyet az állam a költségvetésen keresztül valósít meg. A nemzeti jövedelemnek mintegy 40%-a a költségvetésen keresztül újraelosztásra kerül. Az 1950 és 1960 közötti években ennek jelentős részét a beruházások állami finanszírozására fordították. Az állam saját eszközeivel segítette a beruházásokat, az exportra való termelést, a termelőberendezések korszerűsítését (26. sz. táblázat).

26. TÁBLÁZAT

Az állam beruházási kiadásainak alakulása az ötvenes években[50]

	Állami tőkebefektetések millió márkában	Az állami tőkebefektetések az állami kiadások %-ában	Az állami tőkebefektetések az összes beruházások %-ában
1950	4 780	17,4	25,9
1951	6 420	17,5	28,8
1952	7 864	19,3	30,9
1953	8 810	19,2	30,7
1954	10 424	20,8	32,4
1955	11 381	22,1	28,6
1956	13 515	22,6	30,6
1957	14 524	22,0	31,5
1958	15 340	22,2	31,2

[49] Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland. 1959. 395. old.

[50] Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, Frankfurt am Main, August, 1959. 12., 15. old. – Statistisches Jahrbuch 1959. Statistisches Bundesamt Wiesbaden, 488. old.

A korábban is uralkodó monopóliumok hatalmának újjászervezésében jelentős szerepe van annak, hogy külföldi nagy monopoltársaságok, főként amerikai, angol, francia monopóliumok behatoltak Nyugat-Németország gazdaságába.

A külföldi segélyek összege a nyugatnémet gazdaság talpraállítására, a koncentráció meggyorsítására mintegy 5 milliárd dollárra tehető. Ebből az USA részesedése kb. 3,6 milliárd dollár.[51] Az 1949 és 1953 között beáramló külföldi kölcsönök és segélyek azért is nagy jelentőségűek voltak a nyugatnémet gazdaság számára, mert ebben az időszakban az NSZK iparában erősen érezhető volt a tőkehiány.

Ezek az összegek főként a Marshall-terv keretében kerültek a Német Szövetségi Köztársaságba. *A Marshall-terv keretében a Német Szövetségi Köztársaság előnyös megkülönböztetést élvezett.* Míg az 1948 és 1951 közötti három évben a Szövetségi Köztársaság 3,4 milliárd dollárt kapott, addig ugyanekkor Anglia 2,7 milliárd, Franciaország pedig 2,4 milliárd dollárt. A Marshall-terv keretében beáramló összegek hozzájárultak a gazdasági élet gyors fejlődéséhez és megnyitották az utat a külföldi magántőke beáramlása előtt is.

A Német Szövetségi Köztársaság gazdaságában működő külföldi tőkebefektetéseken belül *a legnagyobb az amerikai tőke súlya.*[52] Az amerikai tőke behatolása 1950-től 1961-ig 5,7-szeresére növekedett, 1950-ben 204 millió, 1961 végén pl. már 1170 millió dollárt tett ki. A nyugatnémet közgazdászok adatai szerint ez az összeg még magasabb, mintegy 1,5 milliárd dollárt (6 milliárd márkát) tesz ki.[53] Míg 1950-ben 193 vállalatban, addig 1962 végére több mint 750 vállalatban volt érdekelt az amerikai tőke. A külföldi tőke Nyugat-Németországban a kőolajiparban, a közlekedési eszközök gyártásában, az autó- és repülőiparban, az elektrotechnikai iparban, a gép- és a műszeriparban tevékenykedik. Szoros a nyugatnémet és az amerikai monopóliumok összefonódása a hadiiparban is. Az NSZK kőolajiparában az amerikai Standard Oil monopóliumnak vannak jelentős tőkebefektetései, a gépkocsiiparban az Opel-Művek a General-Motors tulajdona. Amerikai tőke vásárolta fel a Volkswagenwerke részvényeinek egy részét is. Jelentős az amerikai tőke részesedése a Siemens Művekben. Több nagy amerikai monopóliumnak jelentős befolyása van a nyugatnémet vegyiparban.

A nagy angol monopoltársaságok elsősorban szintén a kőolajiparban szereztek érdekeltséget, bár más iparágakba is behatoltak (vegyipar). Az angol olajmonopóliumok befolyása a kőolajiparban meghaladja az amerikai monopoltársaságokét.

A francia monopoltársaságok pedig főként a nyugatnémet vas- és acéliparban, továbbá a vegyiparban szereztek jelentős befolyást. Számos ismert francia monopóliumnak igen számottevő érdekeltségei vannak, főként a Ruhr-vidék nagy konszernjeiben.

A francia–német monopóliumok összefonódása nem mai keletű. Az első világháború előtt a német tőke jelentősebb pozíciókkal rendelkezett Francia-

[51] Tagesspiegel, 9. August 1953.

[52] A Német Szövetségi Köztársaságban működő külföldi tőkének mintegy 55%-a amerikai tőke. (Dr. Simai Mihály: Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. Kossuth, 1962. 179. old.)

[53] Die Welt, 15. december 1962.

országban, majd a második világháború után megfordult a helyzet, a francia tőke befolyása lett jelentősebb Nyugat-Németországban. Jelenleg folyamatban van a német monopoltőke pozícióinak növekedése Franciaországban.

A Német Szövetségi Köztársaság monopóliumait, a nemzetközi monopoltőke, fő nyugat-európai támaszként és partnerként rendkívül nagymértékben szövi át. Ez a folyamat a Közös Piac megalakulása óta még inkább fokozódott. A Közös Piac területére áramló külföldi tőke (főként amerikai tőke) fő része a nyugatnémet gazdaságban kerül befektetésre, amely valósággal vonzási központja a közös piaci tőkebefektetéseknek. A külföldi tőke adatait a nyugatnémet gazdaságban a 27. sz. táblázat szemlélteti.

27. TÁBLÁZAT

A főbb tőkeexportőrök részesedése a Német Szövetségi Köztársaságban elhelyezett külföldi működőtőke-befektetésekben[54]

Tőkeexportőr	Az importált tőke összege millió dollárban	Részesedés az összimporttőke %-ában
Egyesült Államok	1600	54,9
Anglia	500	18,1
Hollandia	330	11,3
Franciaország	210	7,2
Svájc	150	5,1
Svédország	30	1,0
Belgium	30	1,0
Olaszország	10	0,3
Egyebek	50	1,1
Összesen	2910	100,0

2. A koncentráció és a centralizáció alakulása az iparban és a pénzügyi életben

A nyugatnémet monopoltőkés köröket támogatta a monopoltőkés állam számos gazdaságpolitikai intézkedése, amelyekről már említést tettünk. *A nagy nemzetközi monopoltársaságok tőkeérdekeltségének fokozódása a nyugatnémet gazdaságban még inkább meggyorsította a monopóliumok befolyásának növekedését.* E folyamat nyomán ma a monopóliumok az NSZK gazdaságában — főleg az iparban — szinte korlátlan hatalmat szereztek.

A Rheinisch-Westfälische Elektrizitätswerke konszern a nyugatnémet villamos energia 66%-át, a barnaszén-termelés 75%-át nyújtja. A Siemens és az AEG a

[54] Das Eigentum an Kapital der Deutschen Aktiengesellschaften. Stuttgart, 12—13. old. alapján végzett számítás. — Dr. Simai Mihály: Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. Kossuth, 1962. 179. old.

villamosipari termelés több mint 50%-át adja. Két nyugatnémet konszern termeli a műselyemanyag és műselyemfonál 75%-át.
Az I. G. Farben három utódvállalata (Badische Anilin und Sodafabrik AG, Farben Fabriken Bayer AG, Farbwerke Hoechst AG) a nyugatnémet nehézvegyipari termelés 70%-át ellenőrzi.
A nyugatnémet monopóliumok egyik fontos célja az utóbbi években az *önálló nyugatnémet atomipar* megteremtése. Főleg a vegyipar, az elektrotechnika, az acél- és gépipar urai állnak e törekvések hátterében.
Az első atomipari csoportosulás 1954 végén alakult meg „Fizikai Kutató Társaság" (Physikalische Studien-Gesellschaft) néven. Ebben az I. G. Farben-konszern, a Bayer, Hoechst és a velük összefonódott Metallgesellschaft és a DEGUSSA (Deutsche Gold- und Silber-Scheideanstalt), a Siemens és az AEG konszern, az acél- és gépipar részéről a Gutehoffnungshütte (Haniel) és a DEMAG vettek részt. Egy évvel később a vállalkozók köre bővült a Brown-Boveri, a Phillips, Krupp, Klöckner, Thyssen és az angol—amerikai Babcock & Wilcox társasággal. A további alapítások során megjelent a Kernreaktor-Finanzierungs GmbH, az „Arbeitskreis für Atomfragen", a Deutsche Isotopengesellschaft, a „Technisch-wirtschaftliche Fachkomission der Atombehörden" és mások.

A részvénytársaságok működéséről, alaptőkéjük növekedéséről és annak megoszlásáról szóló adatok a részvénytőke nagyfokú koncentrációjáról tanúskodnak. 1938-ban Németországban 5518 részvénytársaság működött. A részvénytársaságok száma 1954 végén 2538 és 1962 végén 2401 volt. A részvénytársaságok alaptőkéje 1938-ban 18 744,8 millió RM, 1954-ben 20 732,8 millió DM és 1962 végén 37 349,5 millió DM volt. *Miközben a részvénytársaságok száma csökkent, a részvénytársasági tőke a kétszeresére növekedett.* Tekintettel arra, hogy a népi részvények kibocsátása kapcsán széles körű propagandát fejtenek ki a nyugatnémet lakosság körében arról, hogy „mindenki tulajdonos", külön figyelmet érdemel a részvénytőke megoszlása a részvénytársaságok nagysága szerint (28. sz. táblázat).

28. TÁBLÁZAT

A nyugatnémet részvénytőke átlagos megoszlása az alaptőke nagysága szerint[55]

Részvénytársaságok tőkeállománya szerint (millió márkában)	A részvénytőkéből való %-os részesedésük		
	1938-ban	1954-ben	1962-ben
10-ig	32,9	19,5	12,3
10—50	30,0	28,7	20,9
50—100	11,3	17,7	13,6
100-nál nagyobb	25,8	34,1	53,2

[55] Vierteljahreshefte zur Statistik des Deutschen Reichs 1939. Statistisches Reichsamt Berlin. Berechnung des Deutschen Wirtschaftsinstituts. Heft 1. 122. old. — 1954., 1961., 1962.

A kisebb részvénytársaságok szerepét és súlyát jól jellemzi, hogy a 10 millió márka alatti alaptőkével rendelkező részvénytársaságok 1938-ban a részvénytőke 32,9%-ával rendelkeztek, a részvénytársaságok 94%-át tették ki. 1962-ben, amikor a kis részvénytársaságok a részvénytőke 12,3%-ával rendelkeztek, a részvénytársaságok 80,1%-át számlálták. *Nem kétséges tehát, hogy a részvénytőke a nagy részvénytársaságok és részvénytulajdonosok kezében koncentrálódik. 1962-ben 68 részvénytársaság, amelyek az összes részvénytársaságoknak 2,8%-át tették ki, rendelkeztek a részvénytőke 53,2%-ával.*

A termelés nagyfokú centralizációjáról tanúskodnak a nyugatnémet ipar adatai.

29. TÁBLÁZAT

A nyugatnémet ipari üzemek adatai üzemnagyság szerint[56]

(1961 szeptemberi állapot)

Az üzem nagysága a foglalkoztatottak száma alapján	Üzemek		Foglalkoztatottak		Forgalom	
	száma	%	száma	%	millió DM	%
—49-ig	70 156	75,2	868 027	10,8	2 422,7	9,9
50—99-ig	9 599	10,3	674 829	8,4	1 848,2	7,5
100—199-ig	6 268	6,7	874 688	10,9	2 450,1	10,0
200—499-ig	4 547	4,9	1 402 531	17,5	4 173,5	17,0
500—999-ig	1 508	1,6	1 028 255	12,8	3 577,1	14,6
1000— és azon felül	1 172	1,3	3 179 087	39,6	10 042,1	41,0
Összesen	93 250	100,0	8 027 417	100,0	24 513,7	100,0

A termelés nagyfokú centralizációjáról tanúskodik, hogy 1172 üzem (a legnagyobb üzemek), amelyek az összes üzemeknek mindössze 1,3%-át teszik ki, foglalkoztatják az iparban foglalkoztatottaknak 39,6%-át, és adják az ipar termelésének 41,0%-át. *A termelés és a tőke koncentrációja Nyugat-Németországban a második világháború előttit messze meghaladja.*

A vezető nyugatnémet részvénytársaságok sorába tartozik a nagybankok csoportja is. *A nyugatnémet pénzpiacot három monopolbank — a Deutsche Bank, a Dresdner Bank és a Commerz Bank uralja.* A három nagybank az elmúlt években jelentősen növelte tőkéjét. Monopolhelyzetüket bizonyítja, hogy az összes betéteknek 55,5%-a, a hitelek 47,5%-a náluk összpontosul. A három nagybank tőkeerejének növekedését mutatják a 31. sz. táblázat adatai.

[56] Statistisches Bundesamt. Wiesbaden, Die Industrie der Bundesrepublik Deutschland. Teil I. Nr. 5. Mai 1953. und Fachserie D, Industrie und Handwerk, Reihe 4 Nr. 5. D 4/61, Juli 1962. — Statistisches Amt des Saarlandes. Saarbrücken, Die Saarländer Industrie. Sonderheft, 22. Juli 1962.

30. TÁBLÁZAT

Nyugat-Németország legnagyobb részvénytársaságai[57]

(1962. december 31.)

	Konszern, illetve a csoport neve, amelyhez tartozik	Részvénytőke (millió márka)
Farbenfabriken Bayer AG, Leverkusen	I. G. Farben	835,0
Badische Anilin und Sodafabrik AG, Ludwigshafen	I. G. Farben	800,0
Mannesmann AG, Düsseldorf	Mannesmann	580,6
Gelsenkirchener Bergwerke AG, Essen	Thyssen	485,0
Farbwerke Hoechst AG	I. G. Farben	770,0
Vereinigte Elektrizitäts- und Bergwerks AG, Hamburg	Állami tulajdon	450,0
Siemens & Halske AG, West-Berlin–München	Siemens	630,0
Rheinisch–Westfälisches Elektrizitätswerk AG, Essen	Állami tulajdon	795,0
Hoechst Werke AG, Dortmund	Hoechst	375,0
Rheinische Stahlwerke, Essen	I. G. Farben	470,0
Bergwerksgesellschaft Hibernia AG, Herne	Állami tulajdon	350,0
Deutsche Shell AG, Hamburg	Royal Dutch Shell	580,0

31. TÁBLÁZAT

A három nyugatnémet nagybank tőkeerejének növekedése[58]

Bankok	Alaptőke nagysága millió DM-ben		
	1938. XII. 31.	1952. I. 1.	1960. XII. 31.
Deutsche Bank	205,1	329,1	831,2
Dresdner Bank	226,2	188,2	791,4
Commerz Bank	97,6	115,9	516,4

Megjegyzés: A fenti bankok valójában sokkal nagyobb összegekkel rendelkeznek, de sajnos mérlegadatok csak 1958-ig állnak rendelkezésre. Az alaptőkék adatai is szemléltetik azonban a fő tendenciát.

A nagybankok szoros szálakkal kapcsolódnak a korábban említett, az iparban tevékenykedő monopoltársaságokhoz.

3. A neoliberalizmus nyugatnémet változatáról

Amikor a nyugatnémet gazdaságban a koncentráció és centralizáció mértékét, valamint a monopóliumok szerepét vizsgáljuk, foglalkoznunk kell — a teljesség igénye nélkül — a neoliberalizmus sajátos nyugatnémet változatával.

[57] Deutsches Wirtschaftsinstitut Bericht, 1963. augusztus 15–16. sz.
[58] Ebenda 1961. Nr. 15. 5. old. (Csak az alaptőkék figyelembevételével.)

Azért is meg kell ezt tenni, mert a neoliberalizmus *Nyugat-Németországban uralkodó helyet foglal el, elméleti alapja a szövetségi kormány gazdaságpolitikájának.* Szükséges ezzel az elméleti irányzattal a koncentráció, centralizáció, a monopóliumok kapcsán külön is foglalkozni, mert *a neoliberalizmus, a szabad társadalmi piacgazdaság hirdetői a monopóliumok és az állammonopolista intézkedések ellenzőinek tüntetik fel magukat.* Ugyanakkor a német monopoltőke erőteljesen támogatja a neoliberalizmus széles körű propagandáját.[59] Nyugat-Németországban a szabad társadalmi piacgazdaság elméletének terjedését, sőt uralkodó eszmei áramlattá válását sajátos körülmények magyarázzák. *Az ún. szabad társadalmi piacgazdaság elmélete mindenekelőtt a „gazdasági csoda" talaján keletkezett,* amikor a gazdaság viszonylag akadálymentesen, töretlenül fejlődött. Az elmélet látszólagos monopóliumellenességét az a körülmény magyarázza, hogy a második világháború kirobbantásában, a nagy német monopóliumok lelepleződtek a lakosság szemében, és így széles körű a monopóliumellenesség. Az is magyarázza a neoliberalizmus e sajátosságát Nyugat-Németországban, hogy az NDK-ban felszámolták a monopóliumokat, ami szinte lehetetlenné tenné valamiféle, a monopóliumokat támogató elmélet nyílt hirdetését.

A neoliberalizmus ugyanakkor, amikor látszólag ellenzi az állami beavatkozás mindenféle formáját, ezt a tételét a szocialista államok és mindenekelőtt az NDK ellen kívánja felhasználni. A hitleri állam totális gazdasága, a nagymértékű állami beavatkozás, a militarizmus mély gyűlöletet táplált a német népben. Most a neoliberálisok a szocialista államok – köztük az NDK gazdaságát, a „kollektív gazdasági hatalom abszolút és totális monopóliumának" igyekeznek feltüntetni, „amely kolosszális és teljesen kibírhatatlan méretűvé fejleszti mindazt, ami számunkra a monopóliumban gyűlöletes" – írja W. Röpke.[60] Igyekezetükben a gazdaság bármely állami szabályozását – függetlenül társadalmi formájától – a háború előkészítését szolgáló intézkedések rendszerének akarják feltüntetni.

Az állami beavatkozás elvetésének hirdetésére, az állam és a monopóliumok szoros együttműködésének „ellenzésére" az egész fejlődés rácáfol. Nyugat-Németországban – mint láttuk – a monopóliumok talpraállása, pozícióik megerősödése a kormány sokoldalú támogatásával ment végbe.

A „szabad vállalkozás" eszméjének terjesztése a nyugatnémet monopóliumok külső piacokon való terjeszkedésének megkönnyítésére is irányul.

A német közgazdászok úgy igyekeznek feltüntetni az 1950 és 1960 közötti gazdasági sikereket, mint a „szabad társadalmi piacgazdaság" kizárólagos eredményét. Nyugat-Németországban, hasonlóan más vezető tőkésországokhoz, a gazdasági és politikai életben, a monopóliumok uralkodnak, amelyeknek képviselői az államvezetésben közvetlenül érvényesítik akaratukat. Ma is fennáll a német gazdaság különlegesen nagyfokú koncentrációja. A Német Szövetségi

[59] A nyugatnémet vállalkozói szövetségek vezetői 1953-ban megalapították Kölnben „a szabad piacgazdaság elősegítését szolgáló Központi Gyámsági Tanácsot", amely a neoliberalizmus eszméinek propagandájával foglalkozik. E tanács a monopóliumok befizetéseiből tartja fenn magát.

[60] W. Röpke: Mass und Mitte. Zürich, 1950. 122. old.

Köztársaság egész gyakorlata rácáfol a „szabad társadalmi piacgazdaság" monopóliumellenes, állami beavatkozás ellenes elméleti tételeire.

A neoliberalizmus, a korábbi liberalizmustól eltérően, valójában azt vallja, hogy a szabad verseny mechanizmusának működését nem lehet automatikus módon biztosítani, hanem annak érvényre juttatását az állam meghatározott intézkedéseivel kell elősegíteni. Erre mutat a nyugatnémet állam gyakorlata is. Így nyer igazolást az állami beavatkozás, mint a „szabad piacgazdaság" érvényesülésének biztosítója, mint amely hatalom egyengeti a „szabad társadalmi piacgazdaság" érvényre jutását. *Nyugat-Németország gazdasági fejlődéséből kitűnik, hogy a neoliberalizmus eszméi segítségül szolgáltak a monopoltőkés állam monopóliumokat támogató intézkedéseinek álcázására.*

Sarkalatos tétele a neoliberalizmusnak a „szabad társadalmi piacgazdaság" mellett a *„társadalmi partneri viszonyról"* és a *„népi részvényekről"* szóló tétel. A „társadalmi partneri viszony" a hírhedt „népi kapitalizmus" elméletének nyugatnémet változata. A szabad társadalmi piacgazdaságban, *a társadalom harmonikus fejlődéséhez* úgymond hozzátartozik, hogy mindenki tulajdonossá lehet. Eszerint a munkások és tőkések között megszűnik az ellentét, nem állnak egymással ellenségként szemben, hanem mint „társadalmi partnerek" résztvevői az egységes termelő folyamatnak, és a termelő vállalatok vezetésének.

Különösen az 1958 óta tapasztalható lassúbb fejlődés óta, számos jele figyelhető meg annak, hogy a „szabad társadalmi piacgazdaság" érvényre juttatása érdekében fokozódik a monopoltőkés állam beavatkozása a gazdasági életbe. Mindinkább kitűnik, hogy a nyugatnémet gazdaság egyre kevésbé nevezhető valamiféle „szabad társadalmi piacgazdaságnak".

Igen jelentős a gazdasági életben az államosított szektor szerepe is. *Az, hogy Nyugat-Németországban az állammonopolista kapitalizmus erősen kifejlett, kétségtelen összefüggésben van azzal, hogy a két világháború előkészítése, az azokban való részvétel a gazdaság militarizálásával párosult és meggyorsította az állammonopolista kapitalizmus térhódítását.* Már az első világháború előkészítése idején igen kifejlett volt az állammonopolista kapitalizmus Németországban. „Sok tekintetben elmaradt Amerika mögött a technika és a termelés terén — állapította meg Lenin —, de a finánckapitalizmus szervezettsége szempontjából a monopolkapitalizmusnak állammonopolista kapitalizmussá válása szempontjából — Németország felülmúlta Amerikát."[61]

Bár a nyugatnémet közgazdászok a „konkurrencia szabadságának" hívei, és ellenségei a „dirigizmusnak", az állami szektor súlya igen jelentős. *A társadalmi össztermék 17%-a az állam, illetve a helyi hatóságokra jutott.*[62]

Az állami irányítás alatt levő vállalatok mintegy 5 milliárd márka összegű részvénytőkét tartanak kezükben, ami az egész részvénytőkének mintegy 22%-a.[63] Jelentős az állami kezelésben levő vállalatok termelésének részesedése az egyes iparágak termeléséből. Állami üzemek adják az alumíniumtermelésnek több mint 70%-át, a vasérctermelésnek 36,2%-át, a kőszén 19,5%-át, a kokszter-

[61] Lenin Művei 29. kötet. Szikra, 1953. 165. old.
[62] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1962. március.
[63] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1958. február 10.

melésnek 18,8%-át, a kőolajnak 17,6%-át. Állami hajógyárakban készül az épített hajóknak mintegy egyharmada. A villamosenergia-termelésben ugyancsak jelentős az állam részesedése.[64]

Az állami vállalatok magukra vállalják a nagy kockázattal járó terveket, kutatásokat és befektetéseket a kevésbé, vagy egyáltalán nem jövedelmező, valamint a magántőke számára kétesnek mondható beruházásokat. Jelentős szerepet visznek a gazdaság egyre fokozódó militarizálásában, a sajátos piac kialakításában. (A monopoltőkés állam bevételeinek és kiadásainak átalakulásáról, fokozódó szerepéről lásd még: Korunk kapitalizmusa I. kötet Első rész.)

IV. A NYUGATNÉMET MONOPÓLIUMOK HARCA KÜLSŐ PIACOKÉRT

1. A külkereskedelmi forgalom volumene és szerkezete

A nyugatnémet monopoltőke 1950–51-től kezdve tette meg az első jelentős lépéseket a külső terjeszkedés útján. Mint a következő táblázat adataiból kitűnik, *az elmúlt évtizedben kivitele lényegesen gyorsabban nőtt, mint a többi vezető tőkésországé.*

32. TÁBLÁZAT

Néhány vezető tőkésország kivitelének alakulása 1950 és 1960 között

(1953-100)

Év	USA	Anglia	Franciaország	*NSZK*
1950	92	105	94	56
1955	121	112	134	142
1960	130	128	193	256

Az ipar 1950–1960 közötti gyors fejlődése, új technikai alapokon történő újjászerveződése jó alapot biztosított a nyugatnémet export fokozására. A második világháború befejezése után a nyugatnémet monopóliumok gyakorlatilag kiszorultak a világpiacon folyó versenyből, elvesztették korábbi jelentős pozícióikat. Az 1950 és 1960 közötti időszakban mindent elkövettek azok visszaszerzésére. *Az állam számos intézkedéssel* (beruházási politikához hasonló módon) *serkentette az export fokozását*, amely egyre jelentősebb tényezője a nyugatnémet gazdasági fejlődésnek. Az exporttámogatás különböző hitelintézetek által, nagy-

[64] V. Vetlanyin: A Bonn – Párizs-tengely és a Közös Piac. Kossuth Kiadó, 1964. 15–16. old.

mértékben segítette a nyugatnémet monopóliumokat világpiaci pozícióik megerősítésében.

1950-ben az import 15,2%-kal, az export 11,2%-kal járult hozzá a nemzeti jövedelemhez. Az 1950 és 1960 közötti fejlődés eredményeként 1960-ban az import már 19,8%-kal, az export pedig 22,3%-kal részesedett a nemzeti jövedelemben. A nyugatnémet külkereskedelmi forgalom alakulását a 33. sz. táblázat adatai szemléltetik.

33. TÁBLÁZAT

A nyugatnémet külkereskedelem alakulása[65]

(millió DM-ben)

	Behozatal	Kivitel	Egyenleg
1936[a)]	2 838	3 381	+ 543
1950	11 374	8 362	−3012
1955	24 472	25 717	+1244
1960	42 723	47 946	+5223
1961	44 363	50 978	+6615
1962	49 498	52 975	+3476
1963	52 277	58 310	+6032
1964	58 800	64 900	+6100

[a)] Egész Németország.

Az import 1950 és 1960 között 360%-kal, az export pedig csaknem 600%-kal növekedett. *A külkereskedelem volumenének növekedése csaknem két és félszer olyan gyors volt ezekben az években, mint az ipari termelésé.* A kölni Gazdaságkutató Intézet vizsgálata, amely az ötvenes évek első felében végbement fejlődés (leggyorsabb fejlődés évei) tényezőit vizsgálta, jelentésében megállapította, hogy *az ipari termelés növekedésének több mint a felét ezekben az években az export kibővülése idézte elő, míg az ún. beruházási javak iránti hazai kereslet a növekedésnek csupán egynegyedét, a fogyasztási cikkek iránti kereslet pedig szintén legfeljebb az egynegyed részét okozta.*[66]

E mű első kötetében az *állammonopolista* kapitalizmusról szóló fejezetben említettük, hogy a monopoltőkés állam különféle kereskedelempolitikai eszközök mellett szubvencióval is támogatja a monopóliumok külső terjeszkedését. E folyamatnak Nyugat-Németországban különös szerepe volt a német monopóliumok terjeszkedésében. *A finánctőke az exportfinanszírozás különböző átfogó állami és félállami formáit építette ki.* Ebben a kockázatot lényegében teljes egészében az államra hárították.

[65] Statistisches Jahrbuch für die BRD. Wiesbaden, 1962. Wirtschaft und Statistik, 1964/1.

[66] Die Expansion der Westdeutschen Industrie 1949–1954. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. Berlin, 1955. Sonderheft Nr. 34.

A kivitelt a monopóliumok és a monopoltőkés állam mindenképpen fokozni kívánja a további gazdasági növekedés érdekében. A nyugatnémet ipar egyes ágaira jellemző, hogy termelésüknek jelentős része kerül exportra (34. sz. táblázat).

34. TÁBLÁZAT

Az export részesedésének alakulása egyes nyugatnémet iparágak áruforgalmában (%)[67]

Iparágak	1950	1955	1960	1962
Gépgyártás	20,3	28,0	29,6	30,0
Gépkocsiipar	11,5	26,9	34,1	31,2
Villamossági ipar	7,7	16,6	18,1	16,9
Vegyipar	12,3	20,2	23,3	22,9
Hajóépítő ipar	20,0	43,3	62,3	42,4
Finommechanikai és optikai ipar	26,5	37,9	35,8	—

Jelentős változások következtek be a nyugatnémet külkereskedelem szerkezetében is. Erőteljesen növekedett az ipari eredetű kivitel, illetve behozatal súlya. *A kivitelből az ipar mintegy 98%-kal, a mezőgazdaság kb. 2%-kal részesedik.*

35. TÁBLÁZAT

A nyugatnémet külkereskedelem áruszerkezeti megoszlása (%)[68]

	1937	1950	1955	1960
Behozatal				
Agrártermékek	37,4	44,1	31,2	26,3
Ipari termékek	61,7	55,9	68,8	72,7
Nyersanyagok	36,5	29,6	29,8	21,7
Félkész áruk	17,9	13,8	20,1	18,9
Késztermékek	7,2	12,6	19,0	32,2
Kivitel				
Agrártermékek	1,5	2,3	2,7	2,3
Ipari termékek	98,5	97,7	97,3	97,4
Nyersanyagok	9,8	14,0	6,1	4,6
Félkész áruk	9,2	18,9	12,7	10,4
Késztermékek	79,5	64,9	78,5	82,4

Megjegyzés: Az egésztől való eltérés az egyes főárucsoportoknál a visszáruk és az utólagos szállítások miatt jelentkezik.

[67] Statistisches Jahrbuch für die BRD. DWI. Berichte, Wirtschaft und Statistik, 1963. 5. sz.

[68] Facsády–Halász–Szanyi: Német Szövetségi Köztársaság. Külkereskedelmi Útmutató. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 83. old. – Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1964. 312. old.

A külkereskedelem szerkezetével kapcsolatban különösen *szembetűnő a kivitelen belül a késztermékek túlsúlya.* Ebben is tükröződik a Német Szövetségi Köztársaság iparában végbement fejlődés.

Az iparban végbement fejlődés, az ipari termékek műszaki színvonala, az export állami támogatása, termékeik viszonylag alacsony önköltsége mellett a nyugatnémet monopóliumok a konkurrenciaharcban figyelemre méltó eredményeket értek el. Az elmúlt években egyre nőtt súlyuk a tőkés világ exportjában. Részesedésük a vezető tőkésországok kiviteléből az 1950. évi 3,6%-ról 1963-ra 10,7%-ra nőtt. Még jobban emelkedett részarányuk a tőkés világ készáru-kivitelében (21,5%-ra).

36. TÁBLÁZAT

Néhány fejlett tőkésország részesedése a tőkésországok együttes exportjában (%)[69]

	1937	1950	1956	1960	1962	1963	1964
Nyugat-Németország ..	10,1[a]	3,6	8,0	10,2	10,7	10,7	10,7
Franciaország	4,1	5,5	4,9	6,1	6,0	5,9	5,9
Olaszország	2,4	2,2	2,3	3,3	3,8	3,7	3,9
Belgium és Luxemburg	3,7	3,0	3,4	3,3	3,5	—	3,7
Hollandia	2,9	2,6	3,1	3,6	3,7	—	3,8
Anglia	11,2	11,0	9,6	8,9	8,6	8,4	8,1
Egyesült Államok ...	14,2	18,3	20,6	18,1	17,3	16,9	17,2

[a] Egész Németország.

Azon túlmenően, hogy az exportranglistán a Német Szövetségi Köztársaság a tőkésországok között a második helyen áll, néhány iparág termékeiből igen kiugró a nyugatnémet monopóliumok előretörése a tőkés világpiacon. *Az NSZK a tőkés világ gépexportjának csaknem 25%-át adja,* s ezzel az USA mögött a második helyen áll (az USA részesedése 39%). *Az NSZK másfélszer több gépet juttat a világpiacra, mint Anglia és ötször annyit, mint Franciaország.* Igen jelentős a nyugatnémet autóexport. *Az autóexport volumene tekintetében az első helyen áll a tőkés világban.* 1961-ben pl. 2147,8 ezer db autót állítottak elő és ennek 48,6%-át exportálták.[70]

Az angol és francia imperializmus hagyományos versenytársa, Nyugat-Németország *két évtizeddel a második világháború után már jelentősebb pozíciókkal rendelkezik a tőkés világkereskedelemben, mint a második világháború előtti egész Németország.*

2. A nyugatnémet expanziós törekvések és a különböző nemzetközi szervezetek

Igen fontos eszközei a nyugatnémet gazdasági terjeszkedés fokozásának a különféle európai integrációs szervezetek.

[69] UN Monthly Bulletin of Statistics 1961. július, 1963. május., 1964. május.
[70] Wirtschaftskonjunktur No. 2. juli, 1962. 2 Beilage 17. old.

A nyugat-európai integrációs törekvések megvalósításának – az USA sokoldalú támogatásával – *a Német Szövetségi Köztársaság kezdettől fogva az egyik élharcosa. A német monopoltőke döntő eszköznek tekinti azokat európai hegemóniájának megteremtésében.*

A német monopoltőke céljai megvalósításának útján a Montanunió, a NATO szén- és acélbázisa jelentette az első komoly lépést, amely egyidejűleg a német militarizmus gazdasági alapja helyreállításának egyik fontos állomása is volt. (Résztvevői Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg.)

A különböző tőkemanipulációk hozzásegítették az erős német monopolista csoportokat, hogy behatoljanak Franciaország, Olaszország és a Benelux-országok nehéziparába és ott közvetve vagy közvetlenül egy sor fontos iparágat ellenőrzési körükbe vonjanak.

A német monopoltőke terjeszkedését mozdítja elő az *Európai Közös Piac* is. (Lásd erről bővebben: I. kötet, 4. rész.) A nyugatnémet monopoltőkés állam azért támogatta a Közös Piac létrehozását, mert remélte, hogy ezzel is közelebb jut a nyugat-európai hegemónia megteremtéséhez. Gazdasági expanziójában igen fontos a Közös Piac tagországaiba irányuló kivitele. Ez a nyugatnémet export területi megoszlásának vizsgálatából is kitűnik. A nyugatnémet kivitel döntő része a nyugat-európai országokba irányul. *Az exportból 1950-ben 75,7%, 1954-ben 66,2%, 1960-ban 67,4% a nyugat-európai országok részesedése.* A Közös Piac országaiba irányuló export csak 1957-től, az Európai Gazdasági Közösség megalakulása óta mutat különösebb fejlődést. Az EGK-országok részesedése: 1954=29,0%, 1957=29,0%, 1961=31,7%, 1963=37,3%, 1964=37,2%. Az EFTA-országokba irányuló export alakulása kevésbé dinamikus: 1954=24,4%, 1958=27,3%, 1963=27,1%, 1964=28,7%. *A fejlődő országokba irányuló export aránya az összexporton belül nem változott lényegesen az elmúlt évek folyamán.* 1950-ben a nyugatnémet export 15%-a, 1964-ben 15,4%-a irányult ezekre a területekre. Az utóbbi években azonban a nyugatnémet monopóliumok fokozzák erőfeszítéseiket a nyugat-európai piacok mellett az afrikai, ázsiai és a latin-amerikai országokba is.

A nyugatnémet kivitel vizsgálata során már érintettük, hogy Nyugat-Németországnak állandóan, erősen aktív a kereskedelmi mérleg egyenlege. 1950 és 1958 között Nyugat-Németország elszámolásainak zömét az Európai Fizetési Unió keretében bonyolította le. Amikor 1958 végén az Európai Fizetési Uniót felszámolták, 11 tagország tartozása 1,3 milliárd dollárt tett ki, aminek 78%-ával a Német Szövetségi Köztársaságnak tartoztak.[71] Strauss akkori hadügyminiszter kijelentette: „A volt győztesek sorban állnak pénztárainknál, mind adósak nekünk."[72]

A közös piaci országokkal és nyugat-európai országokkal folytatott kereskedelem *állandó aktív egyenlege, nagy arany- és devizakészletek felhalmozását eredményezte Nyugat-Németországban, más tőkésországokhoz viszonyítva. Az*

[71] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1959. január 31.
[72] Neue Zürcher Zeitung, 1957. október 3.

arany- és devizatartalékok tekintetében az NSZK első helyen áll a nyugat-európai országok között.

37. TÁBLÁZAT

Egyes nyugat-európai országok arany- és devizatartalékai[73]

(az időszak végén, millió dollárban)

	1955	1958	1961	1963	1964
Nyugat-Németország ..... a)	920	2639	3664	3844	4248
b)	2015	3093	2878	3259	2722
Franciaország ..... a)	942	750	2121	3175	3729
b)	970	300	818	1282	1376
Olaszország ..... a)	352	1086	2225	2343	2107
b)	815	996	1194	714	1130
Nagy-Britannia ..... a)	2050	2850	2267	2484	2300
b)	70	219	1057	173	240

a) Aranytartalékok.
b) Devizatartalékok.

3. A nyugatnémet monopoltőke és a fejlődő országok

A német imperializmus élen jár a gyarmati rendszer új formáinak megteremtésében. Újjáéledtek vagy új címen jelentkeznek azok a bankok, társaságok, amelyek az első vagy a második világháború előtt a német imperializmus gyarmati terjeszkedésének legfőbb ügynökségei, szervezetei voltak.

Sajátos és még a császári Németországból fennmaradt hagyományos szervezetek a német imperializmus terjeszkedésében az ún. Vereinek. Ezek specializált társaságok, amelyek tagjai a leghatalmasabb ipari, bank-, külkereskedelmi és hajózási monopóliumok. Tevékenységüket két irányban fejtik ki: Nyugat-Németországban a vállalkozók széles rétegeit mozgósítják a gazdaságilag gyengén fejlett országokban való terjeszkedésre, külföldön pedig a nyugatnémet árut és tőkét propagálják. Hatalmas összegeket fordítanak egyes volt gyarmati körzetek rendszeres tanulmányozására, megszervezik német üzletemberek utazásait az adott területekre, s a gyengén fejlett országok gazdasági és politikai vezetőit látják vendégül a Német Szövetségi Köztársaságban.

Törekvéseikről jellemző módon nyilatkozott a bonni külügyminisztérium által sugallt, Bad Godesbergben megjelenő Deutsche Afrika—Orient-Informationen című tájékoztató jellegű sajtószerv 1958 elején. Többek között ezeket írta: „A Szövetségi Köztársaság igényt tart az elrablott védnökségi területekre (!), amelyek Isten és jog szerint a mi tulajdonunk... Kötelességünk közreműködni abban, hogy a Birodalom visszatérjen Afrikába, s nemcsak oda."

[73] Allgemeine Statistik des Auslandes 1963. 3. Statistisches Bundesamt, Wiesbaden. — International Finanzial Statistics 1965. 2.

Míg az iparilag fejlett országokból a világ gyengén fejlett területeire irányuló kivitel 1950 és 60 között mintegy 80—85%-kal emelkedett, *Nyugat-Németországból az e területekre irányuló kivitel több mint hatszorosára nőtt. Nagyobb mértékben tehát, mint bármely más imperialista országból.*

A nyugatnémet tőkekivitel nagyságát tekintve ma „előkelőbb" helyen áll, mint a második világháború előtt. Az 1956 és 1960 közötti időszakban az OEEC adatai szerint a nyugat-európai tőkésországokból *a gazdaságilag gyengén fejlett területekre irányuló tőkekivitel mintegy 20—25%-a Nyugat-Németországból származott.*

A hivatalos körök és a sajtó a német tőke „hagyományos" segítőkészségéről beszélnek, arra hivatkoznak, hogy Németország a két világháború között már nem volt gyarmatosító hatalom, s hogy ebben az időszakban támogatták a gyarmati népeket az angolok, franciák stb. elleni harcban. Propagandájuknak egyes országokban, a nemzeti burzsoázia egyes rétegeiben van is bizonyos — nem lebecsülendő — hatása.

Valójában azonban a német imperializmus az első világháború előtt maga is gyarmatosító hatalom volt, s a régi gyarmattartó hatalmak, valamint a német imperializmus új gyarmatosító törekvései között ma sincs lényegi különbség.

Bár a gyengén fejlett országokkal való kapcsolataiban a német imperializmus szeretné megőrizni a „hagyományos" munkamegosztást — mint erről az előzőekben említettek is tanúskodnak —, *a többi imperialista hatalomnál mégis jobban számol azzal, hogy a fejlődés iránya a gazdaságilag elmaradott országok fokozódó önállósodása.* Ezért a régi gyarmattartó hatalmakkal szembeni pozícióinak megerősítése, új pozícióik megteremtése érdekében, s részben a szocialista országok által a gazdaságilag gyengén fejlett országoknak nyújtott önzetlen segítség hatására, *bekapcsolódik a különböző állami iparosítási programokba,* vas- és színesfémipari vállalatok létesítésébe, felszerelésébe, pl. a Közel-Keleten, Indiában stb. *A német imperializmus ezzel kapcsolatban arra is számít, hogy a szakemberek kiképzése, a német technika megismertetése és alkalmazása egyre inkább a nyugatnémet gazdasághoz kapcsolja ezeket az országokat.*

A nyugatnémet neokolonializmus az elmúlt években jelentősen növelte pozícióit az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országokban. Árukivitele és tőkebefektetései erőteljes növekedést mutatnak. Mivel a fejlődő országok gazdaságuk fejlesztéséhez döntően gépeket és berendezéseket igényelnek, s mert a legtöbb esetben ennek forrása az exportőr országok nyujtotta hitelfeltételek, a Német Szövetségi Köztársaságban ennek sajátos rendszere alakult ki. *A gazdasági és politikai okokból előálló kockázatot teljes egészében az állam vette át.*

A fejlődő országok tőkeszegénysége és a tőkés államok között a befolyási övezetekért folyó harc nyomán megfigyelhető a korábbi *ár-* és *minőség*-konkurrenciában egy harmadik tényező, a *hitelfeltételek* növekvő jelentősége. E tekintetben mindenekelőtt *a közép és hosszú lejáratú hitelek növekedése* figyelhető meg. Az utóbbi években az NSZK fejlődő országokba irányuló export-üzleteinél a *meghitelezett rész növekedett.* Míg 5—6 évvel ezelőtt 50%-os volt általában a meghitelezési arány, 1961-ben már 85—90%-ot, 1962—63-ban pedig már 95—99%-ot is elért.

Ez igen jelentős módszere a nyugatnémet monopóliumok terjeszkedésének a fejlődő országok gazdaságában. Az utóbbi években *megfigyelhető még a befolyás növelése érdekében az úgynevezett kedvezményes idő növekedése* is, amikor a német exportőr a szállítás és az első esedékes fizetés közötti időt növeli, hogy ezzel is fokozza üzleti befolyását. A nyugatnémet állam az export hitel-biztosítás rendszerében a fenti körülményeket fokozottan veszi figyelembe. Az Ausfuhrkredit AG (AKA) és a Kreditanstalt für Wiederaufbau (KFW) szerepének változása követi az elmúlt években végbement változásokat. Az üzleti kockázatot gyakorlatilag teljes egészében az állam vállalja át egy költségvetési szerv, a Hermes Kreditversicherung AG-n keresztül, amelynek bevételei és kiadásai az államháztartást terhelik.

A fejlődő országokkal folytatott külkereskedelem az egész nyugatnémet külkereskedelemnek mintegy 20%-át képviseli.

38. TÁBLÁZAT

A Német Szövetségi Köztársaság külkereskedelmének alakulása a fejlődő országokkal[74]

	1950	1955	1960	1961
Forgalom milliárd márkában ...	4,5	13,0	18,9	19,7
Részesedése az NSZK teljes külkereskedelméből (%)	22,8	26,0	21,2	20,6

A tárgyalt időszakban az egész nyugatnémet kivitel a hatszorosára növekedett, amelyet hasonló ütemben követ a fejlődő országokba irányuló export növekedése. A német gépi berendezéseknek és felszereléseknek egyre jelentősebb piacai a fejlődő országok. A gépek és berendezések exportjának kb. 30%-a irányul oda.

A nyugatnémet tőkekivitel mellett igen nagy jelentőségű a gyengén fejlett országokban pozícióik megszilárdítása szempontjából az ún. technikai segély, amelynek során az NSZK 1950 és 1960 között mintegy 1,4 milliárd dollár segélyt folyósított.

V. A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG 1960 UTÁNI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A Német Szövetségi Köztársaság elmúlt évtizedben végbement fejlődésétől — bizonyos nem lényegtelen vonásokban — eltérő az 1960 utáni évek fejlődése. *Az 1960 utáni évek megkülönböztető és eltérő sajátosságát mindenekelőtt az adja meg, hogy a gazdasági növekedés üteme lelassult.*

[74] Der Ausenhandel Der Bundesrepublik Deutschland. Teil I. 1950–1961.

1. Az ipari termelés és a tőkebefektetések növekedési ütemének változása

Az 1960 utáni lanyhulási folyamatnak már 1958-ban voltak előjelei. Az 1958. évi lanyhulás a főbb tőkésországok 1958-ban végbement közbeeső válságának hatásaként jelentkezett a Német Szövetségi Köztársaságban. A főbb tőkésországok újratermelési folyamatának ilyen jelenségeire a Szövetségi Köztársaság gazdasága azért is egyre érzékenyebb, mert gazdasága nagymértékben függ a külső piacoktól. Bár 1958-ban a nyugatnémet gazdaságban észlelt kisebb mértékű lanyhulás nem valamiféle közbeeső válság, mégis jele volt annak, hogy az ötvenes évek konjunkturális növekedésének vége. 1958-ban a termelés növekedése jelentősen lassult a kőszénbányászatban, a vasérckitermelésben, az acéliparban, a hajógyártásban, a textil- és bőriparban. Az export 1959. évi fokozásával, a Közös Piacon belüli pozícióik kiterjesztésével, az állami beavatkozás különféle eszközeinek fokozottabb bevetésével (exporttámogatás, hadimegrendelések fokozása) a tartósabb lanyhulást ekkor még sikerült elkerülni.

Az iparban 1960 után a termelés növekedésének üteme általában lassúbb. Egyes iparágakban a termelés abszolút visszaesése is megfigyelhető. Egyes iparágakban a termelés színvonala pang, míg ugyanakkor más iparágakban — az általános növekedési ütem csökkenése mellett, a termelés további növekedése figyelhető meg. Az ipari termelés egészére vonatkozó adatok azonban egyértelműen szemléltetik a fő tendenciát (39. sz. táblázat).

39. TÁBLÁZAT

A Német Szövetségi Köztársaság ipari termelésének %-os növekedése az elmúlt időszakban[75]

(évi átlagos növekedés)

	%
1946—1950. évek átlaga	38,8
1951—1955. évek átlaga	12,3
1956—1960. évek átlaga	6,9
1961	5,6
1962	4,9
1963	3,8
1964	8,4

[75] Nemzetközi Szemle, 1962. 7. sz. 46. old. — Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnoe Otnosenie, Konjunkturnüj Obzor, 1963—1964. évi számai. — Industrie und Handwerk, Reihe 2. Január 1964. — Die wirtschaftliche Lage (Bundesministerium für Wirtschaft) Bonn, laufend. (1964 vorläufige Ziffer.)

Bár kétségtelen, hogy a jelenlegi időszak nem hasonlítható össze az 1946 és 1950 közötti ún. helyreállítási időszak növekedési ütemével, azonban az 1960 utáni évek ipari termelésének növekedési üteme jelentősen elmarad az 1956–1960 közötti, évenkénti 6,9%-os növekedési ütem mögött is, amikorra már kimerültek a háborút követő konjunkturális tényezők. A részletesebb adatok arról is tanúskodnak, hogy *az ipari termelés 1960 utáni fejlődési ütemének lassúbbodása tartósabb és szélesebb körű, mint pl. 1958-ban.*

Az 1960 után tapasztalható jelenségekkel a nyugatnémet ipari körök is részletesen foglalkoznak.
A Gyáriparosok Szövetségének elnöke F. Berg írta: „A nagy sikerek, a könnyen elért rekordforgalom időszaka már elmúlt." A londoni Financial Times: „Nem kétséges, hogy a viharos tempójú német konjunktúra korszaka véget ért."
Nyugat-Németországban is egyre többen teszik fel a kérdést, hogy a gazdasági növekedés ingadozásával nem jutottak-e vajon olyan sajátos időszakba, „amelyet gyakran angolkór" néven neveznek.[76] Hasonló ehhez az „Industrie-kurir" 1963. XII. 24-i számának egyik kitétele is: „Az az időszak, amikor a konjunktúra ege felhőtlenül ragyogott, visszavonhatatlanul elmúlt."

Az 1960 utáni időszakban rosszabbodtak a nyugatnémet gazdaság értékesítési lehetőségei a világpiacon, részben mert az angol, a francia, az olasz, a japán és nem utolsósorban az amerikai tőkével folyó konkurrenciaharcban ezek erőfeszítései növekedtek, a konkurrencia kiéleződése a világpiacon kíméletlenebbé vált. *Olyan új fejlődési szakasszal áll szemben a nyugatnémet gazdaság, amelyben az ellentmondások egyre élesebbé válnak.* (Hasonló megállapításra jut a „Volkswirt" 1963. 51–52. száma is: „Nem az élénkség és nem a pangás jellemzi a jelenlegi konjunktúrát, hanem a mérsékelt növekedési ütemre való áttérés. Új szakasz kezdődött, olyan szakasz, amelyben a strukturális változások, hibák és ellentmondások különösen érezhetővé váltak." (Természetesen nem arról van szó, hogy a nyugatnémet gazdaság válságot élt át ezekben az években, de gazdasága, a növekedés ütemét tekintve, messze jutott a „gazdasági csoda" évei alatti fejlődés ütemétől.)

Az egész iparra jellemző 1963. évi 3,8%-os és 1964. évi 8,4%-os növekedés mögött a kép igen vegyes. A hivatalos nyugatnémet statisztika szerint (összesen 37 iparágat sorol fel) 12 ágban, amelyek az ipari termelésnek 29%-át adják, csökkent a termelés, további 11 ágazatban, amelyek az ipari termelésnek 34%-át szolgáltatják, nem jelentős a termelés növekedése. További 14 ágazatban, amelyek az ipari termelés 37%-át adják, az ipar átlagos növekedésénél *nagyobb* mértékű a termelés növekedése.

A tények arról tanúskodnak, hogy a Német Szövetségi Köztársaság gazdasága jellegében más évtizednek néz elébe, mint az 1950 és 1960 közötti volt. Az elmúlt évek néhány jellemző vonása: *a)* az ipari tőkebefektetések csökkenése; *b)* az állam rendkívüli erőfeszítései az export növelésére; *c)* a haditermelés, hadikiadások erőteljes növekedése; *d)* a megélhetési költségek emelkedése; *e)* az ál-

[76] Der Spiegel No. 52. 1962. (A lap feltehetően az angol gazdaság utóbbi évtizedben tapasztalt lassú fejlődésére céloz.)

lami beavatkozás fokozottabb növekedése; és végül *f)* a gazdasági és politikai integráció kiterjesztésére való törekvés.

A konjunktúra kifulladására élénken reagáltak a tőkebefektetések. Míg 1960-ban 12%-kal, 1961-ben 10%-kal, 1962-ben már csak 4%-kal növekedtek a tőkebefektetések. Ezen belül pl. 1962-ben az *ipari* tőkebefektetések növekedése csak 2%-os volt. 1963-ban a bruttó tőkebefektetések növekedése 5,2%, 1964-ben pedig már 13,8%. A kitermelő ipar egyes ágaiban 1961—62—63-ban a kapacitások nem teljes kihasználásával is találkozunk. Egyidejűleg a beruházásokon belül csökkent az önfinanszírozás aránya (1960-ban ennek aránya 58%, 1961-ben 43%, 1962-ben 36%). Csökkent az új létesítményekre irányuló tőkebefektetések aránya is. Néhány iparágban ugyanakkor változatlan a tőkebefektetések intenzitása, a gépkocsiiparban, a vegyiparban és a kőolajfeldolgozásban. Ez az iparban az előző évtizedben is végbement szerkezeti változás továbbfolytatását jelenti. *A beruházások 1960 utáni alakulása* a Német Szövetségi Köztársaságban *a korábbi, hosszan tartó konjunktúra egyik legjellemzőbb vonásának végét jelzi.*

2. A külkereskedelmi forgalom növelése és annak problémái

Az 1960 utáni években bizonyos változások mutatkoznak a nyugatnémet külkereskedelemben is. Az 1950 és 1960 közötti időszakban a külkereskedelmi forgalom növekedésének üteme mindig felülmúlta az ipari termelés növekedési ütemét. Az export volumene 1960-ban 15%-kal, 1961-ben 6%-kal, majd *1962-ben csak 4%-kal növekedett, ugyanakkor, amikor 1962-ben az ipari termelés növekedése 4,9% volt.* Ezzel együtt járt az is, hogy a korábbi magas, aktív külkereskedelmi mérlegegyenleg 1962-ben közel a felére esett vissza. (Míg 1961-ben a mérlegegyenleg 6615 millió DM volt, 1962-ben 3476 millióra zuhant.) *A termelés élénkítésére a nyugatnémet gazdasági körök exportpozícióik javításával, főként az exporttámogatás kiterjesztésével, exporthitelekkel, az állami garanciavállalás fokozásával, a hitelfeltételek és fizetési feltételek változtatásával, a kivitel serkentését szorgalmazzák.* Ennek hatására 1963-ban és 1964-ben a kivitel volumenének növekedése az előző évvel szemben ismét magas (10%). Az ipari termelés 1963. évi 3,8%-os és 1964. évi 8,4%-os növekedése mellett, a külkereskedelmi mérleg aktív egyenlege 1963-ban és 1964-ben ismét meghaladta a 6 milliárd DM-et. Az export növelése — annak előnyei mellett — azonban veszélyes húzóerőt is magában rejt.[77]

Az 1960 utáni külkereskedelmi forgalom jelenségei közé tartozik az import utóbbi években tapasztalható változása is. Az utóbbi évek adatai azt mutatják, hogy *az import növekedésén belül erőteljesen növekszik a késztermékek behozatalának aránya.* Ez természetesen a munkamegosztás fokozódását is mutatja a közös piaci országok között. De ha az import növekedési üteme, és azon belül a késztermékek arányának növekedése nem jár együtt az export gyorsabb növeke-

[77] Erre a veszélyre figyelmezteti a vállalkozókat a Gyáriparosok Országos Szövetsége a Deutsche Zeitung mit Wirtschaftzeitung 1964. I. 12-i számában: „az export megélénkülése nem aggályok nélküli, nem a bedugulás veszélye nélkül oldotta meg a nyugatnémet konjunktúrát".

désével — mint az pl. 1962-ben történt —, akkor ennek kedvezőtlen hatása nem kétséges a nyugatnémet gazdaság számára. A külkereskedelmi mérleg erősen aktív egyenlege — és egyáltalán az erőteljes export a nyugatnémet gazdasági növekedés egyik jelentős tényezője. Márpedig *az import ilyen alakulása a nyugatnémet gazdaságban az utóbbi években nemcsak a munkamegosztás fokozódásának, hanem a fokozódó konkurrenciának is velejárója.*

40. TÁBLÁZAT

A különböző árucsoportok részesedése a nyugatnémet importban (%)[78]

	1959	1960	1961	1962	1963
Élelmiszerek	30,0	26,3	26,3	27,6	24,4
Nyersanyagok	21,6	21,7	20,5	17,8	17,9
Félkésztermékek	16,7	18,9	17,0	15,9	15,4
Késztermékek	30,8	32,2	35,1	37,8	41,3

Végül *változás figyelhető meg a nyugatnémet kivitel területi megoszlásában is*, amelyben visszatükröződik a külső piacokon folyó konkurrenciaharc éleződése. Az angol, francia, olasz, japán, amerikai versenytársak előretörése érzékenyen érintette a nyugatnémet árukivitelt.

A müncheni gazdaságkutató intézet (IFO-Institut) ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Az 1962-es év eredményei azt mutatják, hogy a nyugatnémet ipar elvesztette korábbi előnyös helyzetét a világpiacon." A nyugatnémet ipar technikai színvonalát egyre inkább megközelíti Franciaország, Olaszország, Japán. A külső piacokért folyó konkurrenciaharc jelei megmutatkoznak a 41. sz. táblázat adataiban is.

41. TÁBLÁZAT

A Német Szövetségi Köztársaság exportjának területi megoszlása[79]

	Változás 1962-ben, 1961-hez viszonyítva %-ban	%-os részesedés az NSZK exportjában		
		1958	1961	1962
Az összes ország	+ 3,9	100,0	100,0	100,0
Európai Közös Piac többi országa	+11,3	27,3	31,7	34,0
Szabadkereskedelmi Társulás országai	+ 2,0	27,5	28,3	27,8
USA	+10,3	7,1	6,9	7,3
Latin-Amerika	— 8,8	8,4	7,1	6,2
Afrika	— 4,9	5,2	4,4	4,0
Ázsia	— 8,5	10,7	8,9	7,8

[78] Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, 1964. 312. old.
[79] IFO-Schnelldienst No. 14. 1963.

Mint az adatok tanúsítják, 1962-ben *Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában rosszabbodtak a Német Szövetségi Köztársaság pozíciói.*

Az említett exportserkentő intézkedések mellett, különösen a gyengén fejlett országokba irányuló kivitel fokozására számos intézkedést dolgoztak ki, amelyek kiterjednek a hitelfeltételek megváltoztatására, a kedvezményes idő növelésére, a hitellejárat növelésére, a technikai „segélyek" fokozására és a hitelek kamatainak csökkentésére. Ezen időszak intézkedései közé kell sorolnunk, hogy az NSZK *részben* piaci helyzetének javítása érdekében, lépéseket tett a szocialista országokkal a kereskedelmi kapcsolatok szélesítésére. 1963-ban Lengyelországgal, Magyarországgal, Romániával, Bulgáriával került sor erre. Jól jellemzi e lépések hatását, hogy az NSZK külkereskedelmi forgalma 1964-ben Lengyelországgal 22%-kal, Csehszlovákiával 63%-kal, Magyarországgal 31%-kal, Bulgáriával 63%-kal, Kínával 276%-kal nőtt.

Az elmúlt évek jellemző vonásaihoz tartozik, hogy növekedett a haditermelés és növekedtek a költségvetés hadikiadási tételei a Német Szövetségi Köztársaságban. Míg korábban Nyugat-Németország — ellentétben más tőkésországokkal — viszonylag keveset költött fegyverkezésre, addig a mostani években a nyugati szövetségesek, főként az USA, a NATO fegyverkezési kiadásainak az eddigieknél nagyobb részét kívánja nyugatnémet szövetségesétől biztosítani. Ez természetesen további terheket ró a nyugatnémet dolgozókra, és hatása megfigyelhető a nyugatnémet gazdaságban is. A hadirendelések emelkedése, a haditermelés fokozódása igen kétélű fegyvere az állami beavatkozásnak. Adott időpontban egyes termelési ágakban a termelés élénkülését eredményezi, sőt ennek hatása a kapcsolódó területekre is továbbgyűrűzik, azonban a fokozott fegyverkezés egyben kiélezi a belső ellentmondásokat, felszínre kerülnek előbb-utóbb a gazdasági életre gyakorolt negatív hatásai is. Nyugat-Németországban az 1958. évi termeléscsökkenés óta növekedett a haditermelés és 1960 óta mégis megmutatkoznak a gazdasági élet említett negatív jelenségei. A haditermelés nem akadályozhatta meg a tőkés gazdasági élet ellentmondásainak felszínre jutását, amely a mostani években az újratermelési ciklus fenti alakulásában figyelhető meg.

42. TÁBLÁZAT

A hadikiadások növekedése a Német Szövetségi Köztársaságban[80]

	1960	1961	1962	1963	1964
Közvetlen hadikiadások milliárd DM-ben	10,6	11,75	15,7	19,6	20,5
A költségvetési kiadásokból való %-os részesedés	25,3	24,4	29,4	34,3	34,0

[80] Monatsberichte der Deutschen Bundesbank. 1964. január. 22. old.

A hadikiadások ilyen alakulásának hatását még nem lehet véglegesen megítélni. Az azonban biztos, hogy *egyre jelentősebb esszközöket von el a békés termelésből* és a költségvetési kiadásoknak már több mint egyharmadát teszi ki, amelynek terheit a gazdaság rövid idő után nem mint a termelést serkentő tényezőt érzi meg. (A fegyverkezés és annak a gazdasági életre gyakorolt hatásáról lásd részletesebben az I. kötetben.)

Mint arra korábban rámutattunk, Nyugat-Németországban az elmúlt évtizedben jelentősen növekedtek a nominálbérek és reálbérek. Az iparban és a gazdasági élet más területein 1960 után jelentkező kedvezőtlen jelenségek nem maradtak hatástalanok a létfenntartási költségek alakulására sem. Az árak bizonyos emelkedése, illetve a jövedelemnövekedés megtorpanása megfigyelhető a kiskereskedelmi forgalom alakulásában ezekben az években. A kiskereskedelmi forgalom (változatlan árakon) 1961-ben 7%-kal, 1962-ben 4%-kal és 1963-ban csak 1,3%-kal növekedett. 1964-ben a létfenntartási költségek indexe 2,8%-kal volt magasabb az előző évinél.

A Német Szövetségi Köztársaságban, főként az ötvenes évek második felétől végbement jelentős mértékű bérszínvonal-növekedést a monopoltőkés állam különböző eszközökkel, *a fogyasztói árak és adók növelésével, egy lassú, de állandó inflációs folyamat fenntartásával igyekszik mérsékelni.* Az elmúlt években a dolgozók és a szakszervezetek közös harcaként elért színvonal megtartása — esetleg emelkedése — nem kevés harcot követel a monopóliumokkal szemben Nyugat-Németországban. Erre mutat egyébként az utóbbi években az is, hogy *növekedett a sztrájkok és a sztrájkokban résztvevők száma is.* Míg 1960-ban mindössze 18 üzemben volt sztrájk összesen 17 ezer résztvevővel, 1961-ben 106 üzemben több mint 20 ezren sztrájkoltak és 1962-ben 195 üzemben 79 ezer fő vett részt sztrájkokban.[81]

Ebben a gazdasági helyzetben, amely világosan mutatja, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban megszűntek hatni azok az átmenetileg kedvező tényezők, amelyek az úgynevezett „gazdasági csodát" eredményezték, a nyugatnémet állam fokozza az állami beavatkozást a gazdasági életbe.

Ezzel jár együtt, hogy tovább növekedett ezekben az években az állam szerepe a beruházások finanszírozásában, az ipar szerkezeti átalakításában, a termelés élénkítésében és a piaci helyzet befolyásolásában. Az 1960 utáni állami beavatkozás intenzitása egyben megerősíti korábbi megállapításainkat: a „szabad társadalmi piacgazdaság" illúziója egyre inkább szertefoszlik.

Az 1960-ig tartó konjunktúra időszaka alatti eredmények, amelynek során a Német Szövetségi Köztársaság visszaszerezte világpiaci pozícióit, amikor a tőkés világranglista második helyezettje lett, továbbá az 1960 utáni időszak jelenségeiből következik, hogy a Német Szövetségi Köztársaság a gazdasági és politikai integráció kiterjesztésére törekszik. Az 1960 után eltelt évek adatai és eseményei igazolják megállapításainkat.

[81] Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1961. Wirtschaft und Statistik Heft 2. 1963.

VI. A NÉMET IMPERIALIZMUS BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁJA

A nyugatnémet monopoltőke gazdasági uralmának helyreállításával együtt részben politikai hatalmát is restaurálta az imperialista hatalmak, mindenekelőtt az Egyesült Államok segítségével. A Német Szövetségi Köztársaság tehát a nyugatnémet monopoltőkések és az amerikai vezető körök politikájának és erőfeszítéseinek közös terméke. *A német imperialisták ebben a helyzetben a tőkés világban az USA mögött politikailag is a második hely megszerzésére, Nyugat-Európában pedig hegemóniára törnek, új körülmények és feltételek között folytatva a német imperializmus hódító politikáját.* Ezek a tényezők határozzák meg a Német Szövetségi Köztársaság bel- és külpolitikáját, amelynek eredményeként – mint a Moszkvai Nyilatkozat megállapította – „A bonni állam Európában fő ellensége lett a békés egymás mellett élésnek, a leszerelésnek és a feszültség enyhítésének."

A nyugatnémet imperialisták hódító törekvései, a nyugat-európai hegemónia megszerzésére irányuló erőfeszítéseik a Német Szövetségi Köztársaságban a reakció fokozódásához, a sovinizmus és militarizmus újjászületéséhez vezetett.

A rádió, a televízió, a sajtó és a film propagandája, a Német Demokratikus Köztársaság és a szocialista tábor többi országa – elsősorban Lengyelország és Csehszlovákia – ellen uszít.

> Nyugat-Németországban egész sor szervezet ápolja a militarista és nacionalista szellemet. Több mint 1200 katonai szervezet működik. Ezek ilyen neveket viselnek, mint „Hermann Göring", „Grossdeutschland", „Condorlégió" stb. Számos lapot adnak ki, rendszeresen tartanak nagygyűléseket és ápolják a porosz militarista hagyományokat.

A kereszténydemokrata kormányzat lehetővé tette, hogy a *régi nácik visszatérjenek* az állami élet területére, köztük egy sor kulcspozícióba.

> 1961 júliusában Bonnban törvényt hoztak, amelynek értelmében 20 000 SS-katonának szolgálati időként ismerték el az SS kötelékében eltöltött éveket, s így azok magas nyugdíjat kaphatnak.

1956-ban a nyugatnémet állam törvénytelennek nyilvánította és illegalitásba kényszerítette a Német Kommunista Pártot. A katonai készülődés és a militarista eszmék terjesztése zavartalanságának biztosítására 1959 márciusától a bonni kormány *betiltotta a békebizottságok működését* Nyugat-Németországban. Néhány hónappal később pedig *tilosnak nyilvánított az üzemekben és a vállalatoknál minden politikai tevékenységet.*

> A kormány 1959 novemberében kísérletet tett az újrafelfegyverzést ellenző „A Nácizmus Üldözötteinek Szövetsége" feloszlatására is. Súlyosan sérti a demokratikus elveket a bonni hadügyminisztérium 1960-ban megkezdett akciója, az ún. *lélektani hadviselés a kommunista beszivárgás ellen* is. Ez az akció arra hivatott, hogy üldözze mindazokat, akik szemben állnak a hivatalos revansista kormánypolitikával és ellenzik a militarizmus újraélesztését Nyugat-Németországban.

Mindezek mellett *az imperialista hatalmak támogatása lehetővé tette Nyugat-Németország gyors ütemű újrafelfegyverzését, amelyre az alapot az 1952. évi (illetőleg 1954.) bonni különszerződés teremtette meg.*

A német militarizmus újjáélesztésére irányuló amerikai kísérletek a második világháború után az ún. európai hadsereg létrehozásával kapcsolatos erőfeszítésekkel kezdődtek.

A német imperializmus újjáélesztésében érdekelt agresszív erők céljuk megvalósítására később új tervet dolgoztak ki, amely az 1954. októberben létrejött *párizsi egyezmények*ben öltött testet. Lényege röviden a következő: a feledés homályából elővették az 1948-ban Franciaország, Belgium, Hollandia és Luxemburg részvételével, Anglia vezetése alatt létrehozott ún. brüsszeli szerződést, amely időközben elvesztette létjogosultságát az Északatlanti Szövetség 1949-ben történt megalakulásával. Ezt a holtnak tartott intézményt élesztették fel, ehhez csatlakoztatták Nyugat-Németországot és Olaszországot és ekként létrehozták a Nyugat-Európai Uniót. Ezzel egyidejűleg Nyugat-Németországot a NATO-ba is bevonták. Ily módon tehát *a Nyugat-Európai Unió az a hátsó ajtó, amelyen a Német Szövetségi Köztársaságot sikerült becsempészni az Atlanti Szövetségbe és legális lehetőséget biztosítani újrafelfegyverzése számára.*

A párizsi egyezmények a nyugatnémet fegyveres erők nagyságát illetően a bonn különszerződésben rögzített keretszámokat erősíti meg. Az NSZK kormánya viszont már maga sem titkolja, hogy mintegy *hatvan hadosztályra tart igényt, tehát a megszabott alapok ötszörösére.*

A párizsi egyezmények sugalmazói azt az illúziót igyekeztek táplálni a világközvéleményben, hogy a megállapodásokban foglalt korlátozások és a katonai megszállás révén kordában lehet majd tartani Nyugat-Németország agresszív erőit.

Vegyük vizsgálat alá pl. az egyezmény egyik legfontosabb pontját, a fegyverzet korlátozásáról szóló részt. Eszerint a Német Szövetségi Köztársaság nem állíthat elő ún. ABC-fegyvereket (értsd: atom-, bakteriológiai és vegyi fegyvereket). *E fegyvergyártási tilalmat a német vezető körök úgy forgatták ki, hogy az csupán saját felségterületükre érvényes,* s annál jogosabban tették ezt, mert ilyen fegyvereket maguk az amerikaiak is szállítottak Nyugat-Németországnak. A NATO 1957. decemberi ülése különben is hatálytalanította e cikkelyt.

A párizsi szerződés tiltó cikkelyei, valamint az angol–amerikai csapatok jelenléte nem garancia, hanem csalóka látszat csupán a nyugatnémet újrafelfegyverzés korlátozása szempontjából.

A nyugatnémet Bundeswehr létszáma 1960 végére elérte a 350 000 főt. A hadsereg létszámát 1960 után fokozatosan még 150 000 fővel, összesen 500 000 főre emelték.

A tervezett 500 000 fős hadseregből 350 000 fő a NATO parancsnoksága alá tartozik. A nyugatnémet kormánykörök arra törekednek, hogy a hadsereg

egy részét kivonják a NATO parancsnoksága alól és önálló nyugatnémet hadsereggé tegyék, amely minden ellenőrzéstől mentes.

A Bundestag 1958. március 25-én határozatot hozott a nyugatnémet hadsereg *atomfelfegyverzésének* előkészítéséről.

Nehéz- és könnyűfegyver, lőszer, műszaki felszerelés tömeges termelésére ma már számos nagy nyugatnémet társaság rendezkedett be.

A technikai fejlődés a nyugatnémet *tengeri erő* stratégiai jelentőségét és taktikai szerepét is módosította. A haditengerészet felszerelése arra irányul, hogy elsősorban kisebb, gyorsan mozgatható egységeket és nagyhatósugarú, nagyszámú tengeralattjáró flottát hozzanak létre. A hajóépítő társaságok a flottától jelentős megrendeléseket kaptak. A nyugatnémet flottafejlesztés során a radar- és különféle elektromos felszereléseket gyártó vállalatok is bekapcsolódtak a hadiszállításokba.

A nyugatnémet repülőipar a rendeléseket csak további beruházásokkal tudja kielégíteni. Hivatalos adatok szerint e téren eddig 73,6 millió márka beruházást eszközöltek. Ebből 22,6 millió márkát a vállalatok saját forrásaikból fedeztek, míg 51 millió márkát a kormány különleges alapjából folyósított.
A nyugatnémet agresszív katonai-stratégiai elgondolásokban a rakétafegyverek különféle formái egyre nagyobb szerepet játszanak. Már 1954 májusában létrehozták a „Rakétatechnikai és Űrhajózási Társaságot". A társaság célul tűzte ki, hogy a szövetségesek tilalma ellenére se maradjon el Nyugat-Németország a szovjet és amerikai rakétakutatás mögött.
Nyugat-Németországban a „Rakétatechnikai és Űrhajózási Társaság" kutatóintézeteiben a „V2" tervezőinek nagy része évek óta — jelenleg is — rakétakutatásokat végez. A 15 nyugatnémet légiközlekedési kutatóintézetben 1000 tudós és kutató főleg rakétatechnikával foglalkozik.
Újabb és igen veszélyes jele a Német Szövetségi Köztársaság térnyerésének, hogy a Bundeswehr a nyugati hatalmak jóváhagyásával *katonai támaszpontokat épített ki külföldi országokban.* Eddig Spanyolországban, Görögországban, Angliában és Franciaországban létesítettek hadibázisokat. Ezek bővítésével, valamint újabb országokra való kiterjesztésével is foglalkoznak. A nyugatnémet imperializmus mind nagyobb mértékben veszélyezteti az európai népek békéjét és biztonságát.

A nyugatnémet politikai fejlődés eddigiekben vázolt alakulásában többékevésbé valamennyi nyugatnémet polgári párt részes.

A német imperializmus erőinek vezető pártja a Keresztény-Demokrata Unió (CDU), amely a régi polgári Centrum Párt utódaként 1945-ben alakult meg. *Élén — Adenauerral együtt — a német monopoltőke számos ismert képviselője áll.* Külpolitikai fő célja a német finánctőkések vezető szerepének biztosítása Nyugat-Európában.

A *Szabad Demokrata Párt* 1948-ban keletkezett, vezetőinek különösen a monopoltőkét érintő gazdaságpolitikai kérdések kidolgozásában — Schumann-terv, Európai Közös Piac — volt szerepük. *A szabadkereskedelmet támogató ipari és kereskedelmi tőkés körök vezetik.* A párt tagjai általában nem tartják helyesnek a bonni kormány túlzottan nyugati gazdasági orientációját, támogatják a két német állam közötti kereskedelmi kapcsolatok fenntartását és hívei

az árucsere bővítésének a Szovjetunióval, valamint a népi demokratikus országokkal.

A *Német Párt*ot 1949-ben hozták létre. *Politikája a szélsőjobboldali nacionalista német burzsoázia és földbirtokos csoportok érdekeihez igazodik.* Tagjai a porosz hatalmi politika hagyományait ápolják és Kelet-Európa ismételt „gyarmatosításáról" ábrándoznak. A párt 1957-ben egyesült a Szabad Demokrata Pártból 1956-ban kivált Szabad Néppárttal.

Az *Össznémet Tömb a keletnémet területekről áttelepült soviniszta, revansista elemek pártja.* 1950-ben alakult, 1955-ig a kormánykoalícióban is részt vett és a nyugatnémet állam politikájának kialakításában jelentős szerepet vállalt. Bonn e szervezetet uszító, revans-propagandára és a szocialista országok elleni háborús izgatás céljaira használja fel, ugyanúgy, mint az újfasiszta *Német Birodalmi Pártot.*

A burzsoá *politikai pártokon belül sok kérdésben nincs meg az egység, s különféle frakciók alakultak ki. A burzsoá pártokon belüli* és e pártok közti *ellentétek* egyrészt megtévesztő illúziókat kelthetnek a lakosság tömegei körében, másrészt azonban *bizonyos lehetőséget biztosítanak a demokratikus erők számára,* hogy a munkásokat, továbbá a parasztságot és az üzletemberek bizonyos rétegét megnyerjék és a kormány imperialista politikáját leleplezve attól elfordítsák. Fontos feladatot kell e téren ellátnia a *Német Szociáldemokrata Pártnak* (SPD). A Német Szociáldemokrata Párt 1946-ban alakult újjá reformista ellenzéki pártként. *Ma* taglétszáma alapján *Nyugat-Németország legnagyobb pártja.* Jelentős pénzügyi alapokkal rendelkezik. Lapjai és folyóiratai 27,5 millió példányban jelennek meg. Ez azt jelenti, hogy a párt nagy lehetőségekkel rendelkezik komoly propagandamunka kifejtésére.

Nyugat-Németországban a kialakult helyzet veszélyeinek elhárítására csak a munkások és az összes demokratikus erők összefogása képes. A Bonn—Párizs katonai és politikai tengely létrejötte, a multilaterális atomütőerő megteremtésére való törekvés, a rakéta és atomfegyverek megszerzésének megakadályozása a széles néprétegek összefogását és ellenállását teszi szükségessé. Míg a nemzetközi helyzetben az utóbbi években pozitív változások jelei figyelhetők meg, előretört a különböző rendszerű államok békés együttműködésének eszméje és részben gyakorlata is, bizonyos nyugat-európai körök, elsősorban a német militaristák, az enyhülés megfékezésére, a békés együttműködés meggátolására törekszenek. Ilyen helyzetben különösen fontos lenne ma Nyugat-Németországban a dolgozók akcióegysége, a széles néprétegeket átfogó, komoly tömegbázissal rendelkező Szociáldemokrata Párt és az illegalitásba kényszerített Német Kommunista Párt közötti együttműködés, bizonyos alapvető kérdésekben, de főként a háború és béke kérdésében.

Vajon megvannak-e a Német Szövetségi Köztársaságban azok az objektív és szubjektív körülmények, amelyek ezt az együttműködést lehetővé teszik? A Német Szociáldemokrata Párt 1946. évi hannoveri kongresszusán az alábbi következtetésekre jutott: „Nemcsak a politikai hatalmi viszonyokat kell megváltoztatni, hanem a politikai hatalom gazdasági alapjait is. Csakis a teljes átalakulás nyújt majd lehetőségeket a német népnek a gazdasági és a társadalmi

életre, csak az biztosíthatja a szabadságot és a békét." 1948-ban Erich Ollenhauer, az NSZP elnöke kijelentette: „... a német demokrácia számára élethalál kérdése, hogy a nyugatnémet viszonyok, kivált a kulcsiparágakban, átalakuljanak". *Németország kettészakítása óta azonban az SPD vezetősége egyre inkább jobbra tolódott.*

A két Németország létrejöttével, a két különböző rendszerű Németország fennállásával az SPD Nyugat-Németországban dilemma elé került. Ha saját 1945—46—47-es platformján marad, ha önálló politikát folytat, akkor érintkezésbe kellett volna lépnie a Német Kommunista Párttal, az NDK megfelelő szerveivel, ahol közben megvalósultak a munkásosztály követelései. Ugyanakkor egyre élesebb konfliktusba keveredett volna a bonni állammal, ahol ismét a reakciós erők kezében van a hatalom. Ebben a helyzetben kísérletezett egy időben az SPD a „harmadik utas" politikával. Ennek keretében született meg az „SPD terve a német kérdés megoldására". Ez a terv az NDK-ban fennálló viszonyok megváltoztatását tartalmazta, s egyidejűleg élesen bírálta a bonni uralkodó körök politikáját. A tervben bizonyos formában megjelent a német konföderáció gondolata. Tekintve a két élesen ellentétes társadalmi rendszert, bizonyos közös haladó lépéseket tartalmazott ez a terv. Javasolta a fegyverkezés korlátozását, közös német szervezetek létrehozását stb. Az SPD számára további válaszutat jelentett, hogy az NDK a béke és a német egység érdekében nem utasította el e tárgyalások gondolatát. Ennek a „harmadik utas" politikának a nyugatnémet monopoltőke és maga Adenauer vetett véget, amikor kijelentette: „most elő kell venni a dorongot és jól fejbe kell verni őket", vagyis a „harmadik utasokat".
Nem sokkal ezután az SPD vezetősége nevében Herbert Wehner a párt alelnöke bejelentette a Bundestagban e terv érvénytelenségét. A Német Szociáldemokrata Pártban az azóta eltelt időszakban, a *legfelső vezetésben* lényeges változások történtek. Egyre inkább csökken a szerepe a „hagyományos" szociáldemokratáknak és a legfelső vezetés még inkább jobbra csúszott. (E vezetők közé tartozik ezekben az években Wehner és Erler.)

Ezzel egyidejűleg a szociáldemokrata vezetés — amely alapkérdésekben a kormánnyal azonos nézeteket vall — *és a szociáldemokrata munkások között szakadék keletkezett. A szociáldemokraták többsége békét akar.* Az SPD vezetőségében ma az a csoport van hatalmon, amely a kormány eddigi helytelen irányvonalát követi. A szociáldemokrata párttagság, a munkásság többsége pedig szociális és demokratikus jogokat akar, elítéli a militarizmust, küzd a rendkívüli törvények ellen, élesen szemben áll a monopoltőkés állammal. *Ez az ellentmondás annál élesebben mutatkozik meg, minél nyilvánvalóbbá lesz a bonni vezetők „erőpolitikájának" kudarca.* A szociáldemokrata „közösségvállalás" nyomán a fiatalabb szociáldemokrata vezetés és tagság erőteljes nyomást gyakorol a jobboldali felső vezetésre, követeli az önálló politikát, a feszültség enyhítésének, a békés együttélésnek és a két német állam közeledésének útját kívánják járni.

Az utóbbi évek számos kérdésében megfigyelhető a jobboldali szociáldemokrata felső vezetés és a tagság közötti ellentmondás. A moszkvai atomcsendszerződés aláírása ellen pl. Strauss, von Brentano, von Hassel, Erler és Wehner is felléptek, s hogy ennek ellenére is aláírta a bonni kormány ezt az egyezményt, az a lakosság és a szociáldemokrata többség nyomására történt. A Német Kom-

munista Párt helyzetértékelésével összhangban állapította meg az NDK Népi Kamarájában az államtanács elnöke: „*Németországban a háború és a béke közti választóvonal semmi esetre sem azonos a két német állam közti határvonallal. Ez a választóvonal Nyugat-Németország közepén húzódik, sőt áthalad a nyugatnémet kormánypártokon is, és például az SPD-ben elválasztja a jobboldali revansista politikusok csoportját a párttagok és funkcionáriusok tömegeitől.*" Az 1960 után kialakult helyzet, amikor a háború óta először jelentkeznek az NSZK gazdaságában az ipari termelésben, a tőkebefektetésekben és a fogyasztásban negatív jelenségek, ezek az ellentétek még élesebben jelentkeznek. Erhard most már nem az általános jólétről, hanem a „mértéktartásról" beszél és óvja a szakszervezeteket a bérkövetelésektől, a szociális és bérreformoktól. A szakszervezetek és a szociáldemokraták Mannheimban, Stuttgartban hatalmas tömegtüntetéseket rendeztek a szociális törvények tervezett megnyirbálása, a fegyverkezés növekedése, és az árak emelkedése ellen.

Az, hogy a harc számos fontos kérdésben a kormányban és a pártokban található szélsőséges jobboldali militaristák ellen irányul, arra mutat, hogy a szociáldemokrata tömegek, a szakszervezetek széles tagsága szemben áll a revanspolitikával. *Mindezek a munkásmozgalom egységének lehetőségére mutatnak Nyugat-Németországban.*

„Willy Brandt az SPD közelmúltban megválasztott elnöke s kancellárjelöltje elismerte a békés egymás mellett élés politikájának szükségességét, »még ha kockázattal jár is«. Környezetében más politikusok még tovább mentek, és semmibe véve az SPD vezetőségének tabuját, állást foglaltak amellett, hogy a két német állam létesítsen közös bizottságokat, bizonyos gyakorlati lépések rendezésére." (E. Glückauf: A nyugatnémet szociáldemokrácia és a kommunisták. Béke és szocializmus, 1964. 4. sz. 51. old.) Az 1960 után kialakult helyzet még élesebben veti fel az SPD Wehner- és Erler-féle irányvonalának tarthatatlanságát.

A NSZK külpolitikája a nyugatnémet közvélemény egy részében mind több aggályt vált ki, szélesülnek az államvezetés irányvonalával szemben álló erők.

A közvélemény egy részének ilyen irányú fejlődését egyebek között előmozdítja az is, hogy egyre erősödik az egyszerű emberek millióiban az új háborútól való félelem.

Ezzel magyarázható az az ellenállás, amely az általános hadkötelezettség bevezetésével és az új német hadsereg, az ún. Bundeswehr tényleges megszervezésével szemben — főleg az ifjúság egyes rétegei körében — megmutatkozott.

Az atomfegyverkezéssel kapcsolatban a 18 nyugatnémet atomfizikus göttingeni figyelmeztetése, a heidelbergi egyetem oktatói karának felhívása nagy mozgósítást eredményezett a háborús politikával szemben.

A polgári közvéleménykutató intézetek megállapítása szerint a Német Szövetségi Köztársaság lakosságának mintegy 75%-a ellenzi, hogy Nyugat-Németországban atomfegyvereket gyártsanak vagy tároljanak.

A kormány politikájával szemben álló erők egyesüléséből született meg 1960 decemberében a *Német Béke Unió* nevű párt is, amely a békemozgalom és a demokrácia jelszavával kezdte meg harcát. A párt megalakulásakor közzétett kiáltványában hangoztatta, hogy a biztonság problémája nem katonai, hanem politikai kérdés, és a Német Szövetségi Köztársaság politikáját a jövőben a megegyezési szándéknak kell meghatároznia. A párt alapító üzenetében felhívja a német nép

figyelmét, hogy az életbevágóan fontos nemzetközi kérdések megoldása csak a nemzetközi feszültség enyhítésével egyidejűleg lehetséges. Az új párt tevékenysége nyugtalanságot váltott ki a bonni kormánykörökben. Rajtuk kívül különösen a Német Szociáldemokrata Párt jobboldali vezetőit ejtette aggodalomba az új párt létrejötte, mert attól tartanak, hogy sok választó — aki korábban a szociáldemokratákat támogatta — most a Német Béke Unióra adja szavazatait.

Egyetlen olyan párt van Nyugat-Németországban, amely a nemzet érdekeit következetesen szem előtt tartva a békés fejlődés és haladás útjára kívánja vezetni a tömegeket: *Németország Kommunista Pártja* (KPD). E pártot éppen emiatt 1956 óta illegalitásba kényszerítette Adenauer rezsimje.

Németország Kommunista Pártja 1918-ban alakult meg, 1933-tól 1945-ig illegalitásban dolgozott. A két világháború között, valamint a második világháború alatt súlyos áldozatokkal járó harcot vívott a fasizmussal. A fasizmus összeomlása és a nép felszabadítása után az egyetlen nyugatnémet párt volt, amely a német nemzet életfontosságú kérdései helyes megoldását állította politikájának középpontjába.
A nyugatnémet monopoltőkés köröket félelem tölti el a kommunistákkal szemben. Bár az ország vezetését és erőszakszervezeteit a kereszténydemokraták a kezükben tartják, és a monopoltőke hatalma szilárdnak látszik, az uralkodó körök egyre inkább rádöbbennek arra, hogy nagyarányú változás és mozgás állapotában él a nyugatnémet munkásság. A proletariátus egyre számottevőbb része teszi magáévá a kommunisták célkitűzéseit.

Az NKP 1960 áprilisában tartott konferenciáján olyan akcióprogramot dolgozott ki, amely alkalmas az összes demokratikus és békeszerető erők tömörítésére és megfelel az egész német nép alapvető érdekeinek. *Az akcióprogram követeli: az atomfelfegyverzés és a kötelező katonai szolgálat azonnali megszüntetését, atomfegyvermentes övezet létesítését, össznémet bizottságot a német békeszerződés és az újraegyesítés előkészítése érdekében.* A továbbiakban az akcióprogram a militarista és soviniszta propaganda betiltását, a militarista szervezetek feloszlatását, a Bundestag demokratikus funkcióinak helyreállítását, a kormány által hozott antidemokratikus törvények és rendeletek megszüntetését követeli. Gazdasági és szociális vonalon az akcióprogram *fellép a monopóliumok hatalmának visszaszorításáért*, a munkához való jog biztonságáért, az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvének érvényesítéséért, a nemzeti agrárpolitika megteremtéséért, a kis- és középvállalatok védelméért a monopóliumok ellen.

A nyugatnémet imperializmus külpolitikájának egyik fő célkitűzése az 1945 után kialakult végleges országhatárok revíziója, amellyel egy új világháború veszélyét idézi fel. A nyugatnémet politikai vezetők állandóan hangsúlyozzák, hogy számukra a jelenlegi határok megszilárdítása és véglegesítése elfogadhatatlan, holott e kérdésben a szövetséges hatalmak együttes és egyetértő határozata irányadó.

A nyugatnémet politikusok revans-programjának elsőszámú *célja a Német Demokratikus Köztársaság bekebelezése, majd ezen túlmenően az ún. keleti területek visszaszerzése* az 1937-ben érvényben volt határok alapján.

Az NDK „bekebelezésére" irányuló agresszív nyugatnémet külpolitika szerves részét képezi az ún. *Hallstein-doktrina.*

E doktrina szerint a Német Szövetségi Köztársaság a német nép egyedüli képviselője, következésképpen az NSZK kormánya „barátságtalan" lépésnek tekinti az NDK elismerését és fontolóra veszi a diplomáciai kapcsolatok megszakítását ilyen államokkal. A Hallstein-doktrina célja világos: az NDK diplomáciai elszigetelése, a hidegháborús helyzet fenntartása, szítása. Ugyanakkor ez az „elv" szöges ellentétben áll a ténylegesen kialakult helyzettel, s ennek következtében alkalmazása nehézségek forrása, különösen az új független semleges országokkal való kapcsolatokban. Bizonyos nyugatnémet üzleti körök érdekei a Hallstein-doktrina rugalmasabb alkalmazását, a tények, a fennálló helyzet pedig megszüntetését követelik.

Nyugat-Németország kormánya a módosított Rapacki-tervet is elutasította — jóllehet az európai közvélemény érezhetően rokonszenvvel fogadta. Hasonlóképp reagáltak az NSZK vezető körei a Szovjetunió részéről 1961-ben előterjesztett új német békeszerződés tervezetére, s azon belül Nyugat-Berlin helyzetének rendezését célzó javaslatokra. A nyugatnémet kormány eme magatartása ismét *bebizonyította, hogy Bonn ez idő szerint az egyik fő gátló tényező a nemzetközi feszültség enyhítésének útjában.*

A német imperializmus terjeszkedésének másik fő iránya a volt gyarmatvilág, a gazdaságilag gyengén fejlett országok. Terjeszkedésének módszereiről és forrásairól e területeken már az előzőekben szó volt. A bonni állam gazdasági és katonai hatalmának növekedése egyre *mélyebb ellentétek forrásává* válik a vezető tőkés nagyhatalmak között. A Német Szövetségi Köztársaság monopoltőkéseinek erősödése, terjeszkedése egyre inkább az angol és a francia, de az amerikai monopolisták érdekeivel is ütközik.

A francia—nyugatnémet viszony alakulását jelentős mértékben befolyásolja a két ország *versengése a kontinentális Nyugat-Európa vezetéséért.* Éles verseny folyik a két állam monopolistái között — a NATO-n belüli pozícióharcon kívül — az Európai Szén- és Acélközösség, valamint a Közös Piacban. E versenyharcban a nyugatnémet monopoltőke egyre nagyobb fölényhez jut, amit a többi közt a Saar-vidék Nyugat-Németországhoz való visszacsatolása is jól érzékeltet. A német monopoltőke jelentős érdekeltséget szerzett a francia gyarmatokon.

Éleződnek a *bonni német állam és az Egyesült Államok* közötti ellentétek is. Az amerikai imperialisták *már nem képesek a régi módon* ellenőrizni és saját céljaikra felhasználni a nyugatnémet imperializmust. A nyugatnémet monopóliumok viszont az amerikai monopoltőkéseket igyekeznek önálló imperialista célkitűzéseik megvalósítására igénybe venni.

Az emberiség leghőbb vágya a tartós béke megteremtése. *Ehhez azonban mindenekelőtt a nyugatnémet militarizmus és imperializmus megfékezése szükséges, mivel az európai népeket a nyugatnémet imperializmus részéről fenyegeti a legnagyobb veszély. Ma a bonni német állam kontinensünkön az imperialista agressziós törekvések centruma.*

Ötödik rész

Olaszország

Írta: *Fenyő Béla*

A fejlett tőkésországok sorában Olaszországot – sokféle mutatót egybevetve – *a világon a hetedik, Európában a negyedik, az Európai Gazdasági Közösségen belül a harmadik helyre állíthatjuk.* Ezen előkelő rangján kívül Olaszország a világ gazdasági és – vele szoros összhangban – politikai élete szempontjából a következő okokból érdemel különleges figyelmet:

1. *Az ötvenes években rendkívül gyors fejlődésen ment át, aminek eredményeként agrár-ipari országból olyan ipari-agrár országgá vált, amelynek több iparága (elsősorban vegyipara, irodagépgyártása) világviszonylatban is az élvonalba került. Ugyanakkor gazdasági és társadalmi élete súlyos* – és a gyors ipari fejlődés által is kiélezett – *történelmi örökséggel, problémákkal, mindenekelőtt mezőgazdasága elmaradott technikai és társadalmi viszonyaival és déli területeinek fejletlenségével küzd.*

2. *Az olasz gazdaság állami szektora szerteágazó, sokrétű, súlya a gazdasági életben rendkívül nagy, s a baloldal fontos szerepet szán neki a monopóliumok elleni harcban.*

3. *A fejlett tőkésországok kommunista pártjai közül az olasz a legerősebb, tömegbefolyása a legnagyobb.* A kommunista párt vezetésével az olasz munkásosztály jelentős pozíciókat foglalt el az országban, s az Olasz Kommunista Párt jutott el a legmesszebbre egy olyan programnak az elméleti kidolgozásában és a rajta való előrehaladásban, amelyen az olasz munkásosztály – polgárháború nélkül is – megtörheti országa monopoltőkéseinek pozícióit és – különféle átmenetek eredményeként – kivívhatja a dolgozó osztályok hatalmát.

4. *Olaszország egyike a szocialista országokkal legtöbb gazdasági kapcsolatot tartó NATO-országoknak, s hazánknak is egyik legfontosabb tőkés külkereskedelmi partnere.*

5. *Itália területén van a Vatikán. Ennek s általában a katolikus egyháznak az állásfoglalása, tevékenysége közvetlenebbül és erősebben hat Olaszország életére, mint más országokéra.*

Mindezeken kívül Olaszország iránti megkülönböztetett figyelmünket a két országot összefűző sok történelmi és kulturális szál is indokolja.

I. A MONOPOLTŐKÉS RENDSZER KIALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI OLASZORSZÁGBAN

A történelemben a kapitalizmus csírái először Itáliában jelentek meg a XIV. és a XV. században. A XVI. században azonban, amikor a török hódítások elzárták a Kelet felé vezető utakat, és Amerika felfedezése, valamint Afrika körülhajózása az Atlanti-óceánt szegélyező európai országokat állította előtérbe, a felfedezésekből és a gyarmatosításból kimaradt Itália iparának és kereskedelmének fejlődése megrekedt, a feudális erők ismét előtérbe nyomultak, s a sok, egymástól többé-kevésbé független területre felaprózódott Itália idegen hatalmak uralma alá került.

Itália népének harca a függetlenségért és az egységes államért a francia polgári forradalommal egyidejűleg kezdődött és 1870-ben Olaszország létrejöttével ért véget. E harc — *a Risorgimento* — egyben a polgári átalakulást is hivatott lett volna kiteljesíteni. *A polgári társadalom azonban nem tudott teljes szélességében és mélységében kibontakozni, főképpen három okból:*

1. *A Risorgimento élén egy még csak alakuló polgárság állt,* amelynek magának is a földbirtok volt legfőbb gazdasági alapja, ezért eleve a birtokos arisztokráciával való kompromisszumra törekedett.

2. Itáliának az a hét országa, amelyből az egységes Olaszország lett, egymástól elkülönült, eltérő gazdasági és sajátos társadalmi viszonyokat hozott magával örökül, *s ez rendkívül megnehezítette az egységes kapitalista piac kialakítását* és a területi keretek mögé magukat elsáncoló feudális erők leküzdését.

3. *Egész Itália életére rányomta bélyegét a társadalmi viszonyok konzerválására törekvő római katolikus egyház.*

Minthogy a forradalmat vezető *itáliai burzsoázia* nem érezte magát elég erősnek a feudális erőkkel szemben, még az ország egyesítéséért és *a hatalomért vívott harca időszakában sem volt demokratikus,* nem mert együtt harcolni a néppel. Ez a burzsoázia elsősorban Európa egymással szemben álló reakciós erőinek segítségével és a népmozgalom elfojtása mellett hozta létre az egységes és független Olaszországot.

Mindezért a polgári demokrácia Olaszországban csak csökevényesen valósult meg. Agrárreform nem volt, s a burzsoázia a falun nem a birtokos arisztokrácia, hanem az állami, a községi és az egyházi földek, valamint a kapitalista viszonyok falusi térhódítása nyomán tönkrement parasztok földjének megszerzésével terjeszkedett. Ennek következtében — különösen *Dél- és Közép-Olaszországban — megmaradt a feudális eredetű nagybirtok,* s az olasz falu népére — akárcsak annak idején a magyar faluéra — a kapitalizmus mellett ránehezedett a hűbériség számos maradványa is.

Az olasz burzsoáziának ez a megalkuvása a feudális erőkkel — érthetően — rányomta bélyegét az ország egész további fejlődésére. *Engels* így írt erről *Turati*hoz intézett híres levelében: „A burzsoázia, amely a nemzeti függetlenségi mozgalom alatt és után kormányra jutott, nem tudta és nem is akarta győzelmét teljessé tenni. Sem a hűbériség maradványait nem irtotta ki, sem a nemzeti termelést nem alakította át modern tőkés mintára. Képtelen volt arra, hogy az ország

számára a kapitalista rendszer viszonylagos és időleges előnyeit biztosítsa, viszont megterhelte a rendszer minden bajával és hátrányával."[1]

Ezen a talajon *a kapitalizmus fejlődését Olaszországban a következő főbb körülmények gátolták:*

1. *A belső piac* — főként a mezőgazdaság nagy részén uralkodó, korszerűtlenül és extenzíven megművelt, feudális eredetű nagybirtok és a mezőgazdasági lakosság óriási tömegeit sújtó földjáradék és feudális jellegű terhek miatt — *rendkívül szűk volt.* A piac szélesítését akadályozta az utak és a közlekedési eszközök hiánya, a kereskedelmi hálózat elégtelensége stb. is.

2. *Az olasz burzsoázia tőkeszegény volt,* ami annál súlyosabban esett a latba, mert az olasz kapitalizmus elkésetten kapcsolódott a tőkésországok versenyébe.

3. A fejlődés nagy akadályának bizonyult a nagyfokú írástudatlanság, a *tömegek alacsony kulturális és technikai színvonala,* valamint az a körülmény, hogy *Olaszország híján volt az iparosítás alapvető nyersanyagainak* (szénnek, vasnak, színesfémnek, gyapotnak).

E hátrányok leküzdésére:

a) Az olasz burzsoázia már kialakulásakor nagy állami támogatást és sok külföldi tőkét vett igénybe. A kamatmentes kölcsön, adókedvezmény, magas vám stb. formájában megnyilatkozó állami támogatás az olasz ipar megerősödése után is fennmaradt. *Az államnak ez a tőkés fejlődés korai időszakától tartó erőteljes beavatkozása a gazdasági életbe a burzsoázia érdekében az olasz kapitalizmus egyik jellemző sajátossága.*

b) Az olasz burzsoázia rendkívüli kizsákmányolásnak vetette alá a dolgozó tömegeket. Minthogy Olaszországnak nem voltak gyarmatai, illetve a gyarmatok szerzésére irányuló erőfeszítései csak nagyon csekély eredménnyel jártak,[2] *az olasz tőkésosztálynak a felhalmozást csaknem kizárólag belső forrásokból kellett biztosítania.* A bőségesen rendelkezésre álló munkaerő azonban lehetővé tette az olasz tőkésosztály számára, hogy a profitrátát a munkaintenzitás fokozásával, a munkanap meghosszabbításával stb. növelje, *a technika fejlesztésében pedig messze elmaradt* Nyugat-Európa tőkésállamai mögött. Az olasz kapitalizmust — a legutóbbi időkig — a felhalmozás biztosításának ez a módszere jellemezte. Ennek alkalmazását az is elősegítette, hogy Olaszországban a dolgozó tömegek sokkal kevésbé rendelkeztek polgári demokratikus jogokkal, mint Európa fejlett tőkésországainak dolgozói. A felhalmozásnak ez a módja azonban — természetesen — akadályozta a belső piac szélesedését, és a fejlődés egyik gátjává vált.

Az egységes olasz állam további — negatívan ható — sajátossága a „déli probléma" jelentkezése volt. Olaszország kialakulása után az egységes állam részévé váló és az északi tartományoknál gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból lényegesen elmaradottabb déli területek[3] gazdaságát nem védték

[1] Marx–Engels: Válogatott levelek. Szikra, 1950. 548. old.

[2] Olaszországnak sikerült ugyan 1889-ben megalapítania Olasz Szomálit, 1890-ben meghódítania Eritreát, majd a törökök ellen 1911–12-ben vívott háború eredményeként megszereznie Tripoliszt és Cirenaikát, de e területek gazdasági és politikai jelentősége csekély volt. Az Etiópia elleni 1895–96. évi háborúja viszont kudarccal végződött.

[3] A statisztikai, gazdasági és politikai irodalom három területet különböztet meg Olaszországban. Az *északi* magában foglalja Valle d'Aosta, Piemont, Liguria és Lombardia tarto-

többé vámok, ugyanakkor az északi burzsoázia által bevezetett adózási rendszer is e területeket aránytalanul sújtotta. Emiatt Dél meglevő ipara, sőt háziipara is elsorvadt, új, korszerű ipar pedig ott – az új államban uralkodó északi burzsoázia ellenérdeke miatt – nem létesült. Az egységes állam magas vámmal védte mind a gabonát – ez a déli nagybirtokosoknak is kedvezett –, mind az északi ipar termékeit. *Ez az északi nagytőkések és déli nagybirtokosok közötti kompromisszum szinte monopóliumot adott az északi iparnak az egész Délvidék kizsákmányolására, mintegy „belső gyarmatosítására"*. Így vált Észak és Dél egyesülés előtti színvonalkülönbsége az egyesülés után az iparosodó Észak és a nagybirtok uralta, anyagi és kulturális téren egyaránt elmaradott és az északi ipar által függő helyzetbe hozott Délvidék *ellentétévé*.

Olaszország e tehertételek közepette ment végig a tőkés fejlődés szokásos útján, s gazdasági és társadalmi életének súlyos sajátos belső ellentmondásai tőkés, majd monopoltőkés, azután állammonopolista kapitalista rendszerét *rendkívül ingataggá* tették.

A korszerű nagyipar Olaszországban a századforduló idején kezdett az ipar néhány ágában (kohászat, autóipar, vízienergia-termelés) *kialakulni*. Ehhez a tőkét nagyrészt a közmunkák, a katonai megrendelések és a vasútépítés során szerzett profitok teremtették elő. Ez a korszak világszerte a *monopóliumok* létrejöttének időszaka volt. *Az olasz kapitalizmus sajátossága, hogy monopóliumai némileg a fejlettebb országok monopóliumainál később, s szinte nagyiparával egyidejűleg születtek meg:* mindkettőt elsősorban a háborút megelőző és a háború alatti katonai megrendelések hívták életre. A háborús körülmények az ipari és a banktőke összefonódását is meggyorsították, s az ekként kialakult finánctőke volt ezután Olaszországban is a háborúban leginkább érdekelt tényező.

A viszonylag gyenge olasz imperializmusnak az első világháborúban sem sikerült számottevő *gyarmatbirodalmat* szereznie. Olaszország *„győzők között a legyőzött"* volt: a párizsi békeszerződés csak északi határait tolta ki, de balkáni, kisázsiai és afrikai igényeit kielégítetlenül hagyta.

A háborúban megerősödött, de a területszerzés reményeiben csalatkozott *olasz finánctőke* a háború után szembetalálta magát egyfelől a hatalmát ostromló forradalmi munkás- és parasztmozgalommal, másfelől azzal a gazdasági válsággal, amelybe a háborúban legyengült ország a béketermelésre való átállás során jutott, s *problémái megoldását a fasizmusban kereste. Vagyis: az olasz finánctőke azért folyamodott a fasiszta diktatúrához, hogy úrrá lehessen gyengeségein, belső és külső nehézségein.*

A fasiszta diktatúra idején a monopolista csoportosulások és a nagybirtokosok pozíciója tovább erősödött. A kötelező gyáripari egyesülések *(konzorciumok)* megkönnyítették a monopóliumoknak, hogy kisebb, gyengébb vállalatokat

mányokat. *Északkelet- és Közép-Olaszország* Trentino-Alto Adige, Veneto, Friuli-Venezia Giula, Emilia-Romagna, Toscana, Umbria tartományokból és Lazio északi részéből áll. *Délhez* tartozik Lazio déli része, Campania, Abruzzo és Molise, Puglia, Basilicata, Calabria, Szardínia és Szicília. Megjegyzendő, hogy Észak-, Északkelet- és Közép-Olaszországot gyakran együtt Északnak nevezik, míg Délen olykor a fent megjelölt területnek csak a szárazföldi részét értik, és külön csoportban emlegetik a „szigeteket": Szicíliát és Szardíniát.

magukba olvasszanak, illetve ellenőrzésük alá helyezzenek. Hasonlóképpen ezt segítették elő a munkások és a tőkések *korporációi. Ezeknek államhatalmi és gazdaságirányító joguk is volt, s rajtuk keresztül az őket vezető monopolista vállalatok egész iparukat közvetlen ellenőrzésük alá tudták vonni.*

A fasiszta állam gazdasági önellátásra *(autarkiára)* törekedett, és ennek jeligéje alatt védővámmal és hatalmas állami pénzekkel támogatta a monopóliumokat, vámvédelemmel és magas belső gabonaárral, beruházásokkal és hitelekkel kedvezett a nagybirtokosoknak és az agrárkapitalistáknak. Valahányszor pedig a helyzet megkövetelte, közbelépett a bajba jutott finánctőke megmentésére.

Az olasz állam az első világháború utáni gazdasági válság idején több csődbe került vállalatot szanált, köztük a Banco di Romát, s hasonló akciót a fasiszta állam többször is végrehajtott. A legszélesebb körűt az 1929–1933. évi nagy gazdasági világválság idején, amikor — nehogy a csődbe jutott iparvállalatok az őket finanszírozó nagybankokat is magukkal rántsák — közpénzből felvásárolta az akkori három legnagyobb banknak: a Banco di Romának, a Banca Commerciale Italianának és a Credito Italianónak rövid lejáratú hitelein kívül eső összes követelését (részvényeit, kötelezvényeit és hiteleit), *és azokat az e célra életrehívott holding company, az IRI*[4] *kezelésébe adta.* Ily módon az állam — az IRI közvetítésével — megszerezte e bankokat és a gazdasági élet különféle területein tevékenykedő számos vállalat részvényei kisebb-nagyobb hányadának tulajdonosa lett. Idővel az IRI eladta textilipari és — zömmel — ingatlanforgalmi, építési, valamint külföldi érdekeltségeit. Megtartotta azonban a nehézipari (kohászati, gépipari, hajógyártói) érdekeltségeket, sőt, 1937-ben történt átszervezése során — bár a fasiszta „Munkatörvénykönyv" szerint „a nemzet érdekében a *magánkezdeményezés* a leghatékonyabb és a leghasznosabb eszköz" — felhatalmazást kapott arra, hogy akár egymaga, akár társulva a magántőkével, új érdekeltségeket létesítsen, ha „olyan nagyipari vállalkozásokról van szó, amelyek az ország védelmét vagy a gazdasági önellátás megvalósítását mint fő feladatot tűzik ki maguk elé". *Így vált az IRI a fasiszta olasz állam háborús és autarkiára törekvő politikájának eszközévé.*

A fasiszta állam — az uralkodó olasz monopóliumok törekvéseinek megfelelően — 1935–1936-ban háborúban elfoglalta Etiópiát, beavatkozott a spanyol polgárháborúba, 1939-ben lerohanta Albániát, majd egy nagy földközi-tengeri birodalom alapításának reményében Németország és Japán oldalán belépett a második világháborúba.

A fasizmus konzerválta Olaszország egészségtelen gazdasági és társadalmi struktúráját, lakossága nyomorúságos életkörülményeit. Jelentősebben csak az ország néhány privilegizált iparága (kohó- és gépipar, vegyipar, bányászat, energiatermelés) fejlődött, valamint a gabonaönellátás érdekében indított „búzacsata" eredményeként búzatermesztése nőtt számottevőbb mértékben. A fasizmus éveiben tovább erősödtek a nagy monopolista csoportok, s a városi és a falusi kis- és középtermelők mindinkább uralmuk alá kerültek.

[4] Istituto per la Ricostruzione Industriale — Ipari Újjáépítési Intézet.

A fasiszta uralom éveiben nagyarányúvá vált Olaszországban a tőkekoncentráció. 1938-ban a részvénytársaságok 83,94%-ának részvénytőkéje nem érte el az 1 millió lírát, 15,37%-áé 1–50 millió volt, míg 50 milliónál nagyobb részvénytőkével csupán a társaságok 0,69%-a rendelkezett. Az első csoportban tartozó vállalatok kezében az összes részvénytőke 8%-a, a második csoportéban 36,5%-a volt, míg *a harmadik csoportbeliekre, vagyis a részvénytársaságok 0,69%-ára az összes részvénytőke 55,5%-a jutott.*[5]

II. A GAZDASÁGI ÉLET ALAKULÁSÁNAK FŐ VONÁSAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A fasizmus háborús veresége és összeomlása, ugyanakkor a kommunisták vezette, rendkívüli erejű és szélességű antifasiszta és németellenes *ellenállási mozgalom* és fegyveres harc mélyrehatóan megváltoztatta az olaszországi politikai erőviszonyokat. Az egész új nemzetközi helyzet is a haladó erők pozícióját erősítette.

1. A demokratikus erők előretörése. Az olasz alkotmány

Az olasz monopoltőke a háborút követő első években nem tudta megakadályozni, hogy a haladó erők törekvései az ország politikai és gazdasági életében — legalábbis részlegesen — ne érvényesüljenek. A kommunista és a vele szoros szövetségben álló szocialista párt bekerült a kormányba, 1946-ban Olaszország köztársaság lett, s az olasz tőkések kénytelenek voltak tudomásul venni a kormánynak a dolgozók jogait kiterjesztő és helyzetét javító intézkedéseit.

Mindenütt ismét *megalakultak* az első világháború utáni forradalmi fellendülés idején létrejött, majd a fasizmus uralomra jutása után betiltott, dolgozók választotta *üzemi tanácsok*, sőt sok gyárban „intézőbizottságok" létesültek, amelyekben munkások és tőkések egyenlő arányban vettek részt, s amelyek tevékenysége az üzem szervezési, gazdasági és pénzügyi politikájára stb. is kiterjedt. A fasizmus ideji munkaszerződéseket hatályon kívül helyezték, meghosszabbították a dolgozók fizetett szabadságának idejét, bevezették a kb. egy hónapi bérnek megfelelő karácsonyi segélyt, az elbocsátásokat a szakszervezetek és az üzemi tanácsok ellenőrzése alá helyezték, a dolgozók kivívták a létfenntartási költségek növekedésével lépést tartó mozgó bérskálát, csökkentették az ország különböző területein azonos munkát végzők bére közötti különbségeket, a felesbérlők részesedésének arányát 50-ről 53-ra növelték stb.

A haladó erők legmaradandóbb akkori vívmánya a köztársaság alkotmánya, amely kimondja, hogy a köztársaság alapja a munka és a nemzeti szuverenitás hordozója a nép. Az állampolgárok fajra, nemre, vallásra, személyi és társadalmi

[5] Szlobodszkoj: Der italienische Faschismus und sein Zusammenbruch. SWA Verlag, Berlin, 1948. 137. old.

helyzetükre való tekintet nélkül egyenlőek. Minden állampolgárt megilletnek az emberi szabadságjogok, a szervezkedési jog, a szólás és a sztrájk joga. Az alkotmány szerint a munkásoknak joguk van a munkájuk mennyiségének és minőségének megfelelő bérre, amelynek elegendőnek kell lennie a független és méltó élet biztosításához. A dolgozó nőnek ugyanazok a jogai, mint a férfinak, és egyenlő munka elvégzése esetén a férfiéval egyenlő bér illeti meg. Az olasz alkotmány védi a magántulajdont, a termelőeszközök magántulajdonát is, de leszögezi, hogy a magántulajdon közérdekből kisajátítható és a földbirtok nagyságának határt kell szabni. *Kimondja, hogy a magántulajdonnak a társadalom érdekét kell szolgálnia:* „A magántőke tevékenységét nem fejtheti ki a társadalmi szükséglettel ellentétben és oly módon, hogy káros legyen a biztonságra, a szabadságra, az emberi méltóságra." Ugyancsak társadalmi érdekből előírja, hogy a gazdasági tevékenységet össze kell hangolni: „A törvény (amelyet az alkotmány alapján kell meghozni – F. B.) meghatározza azokat a programokat és az ellenőrzésnek alkalmas eszközeit, amelyek biztosítják, hogy az állam és a magángazdaság tevékenységét szociális célokra irányítsa és evégett összehangoltassék." *Az alkotmány a dolgozókat arra is feljogosítja, hogy* – a hozandó törvények megszabta módokon és határok között – *részt vegyenek a vállalatok irányításában.* E konkrét előírásokon kívül az alkotmány a törvények általánosan érvényesítendő feladatává teszi „elhárítani mindazokat a gazdasági és társadalmi akadályokat, amelyek korlátozzák az állampolgárok szabadságát és egyenlőségét, gátolják a személyiség teljes kibontakozását és valamennyi dolgozó tényleges részvételét az ország politikai és társadalmi életének szervezésében". *Látjuk, hogy bár az olasz alkotmány ellentmondó elemeket tartalmaz, a perspektívák szempontjából az a legfontosabb jellegzetessége – és ezért a leghaladóbb a kapitalista országok alkotmányai közül –, hogy fegyver lehet a haladó erők kezében a monopóliumok elleni harcban az ország gazdasági és társadalmi szerkezetének előre, a szocializmus irányába mutató átalakításáért.*

2. A monopóliumok uralmának konszolidálása. Az ötvenes évek gyors gazdasági fejlődése és annak okai

A haladó erőkkel szemben az olasz monopóliumok (a saját gazdasági hatalmukon kívül) főként a következő három erőre támaszkodtak:

1. *Az Egyesült Államokra, amely az olasz monopoltőkés rendszernek nagy katonai, gazdasági és politikai támogatást adott.* (A békeszerződésig Olaszországban amerikai és angol egységek tartózkodtak s azóta is különféle címeken amerikai csapatok állomásoznak az országban.)

2. *A Kereszténydemokrata Pártra.* A fasizmus előtt az olasz burzsoáziának nem volt erős pártja. Most a Kereszténydemokrata Pártot[6] tette azzá. Mint a katolikus egyház szociális tanait valló fasizmus előtti Néppártnak az örököse és az ellenállási mozgalom résztvevője, alkalmasnak látszott arra, hogy a „katolikus egység" jelszavával megteremtse a monopoltőkétől a városi és a falusi

[6] Olaszul: Democrazia Cristiana. Röviden: DC

középrétegeken át a dolgozó tömegekig — főként a parasztságig — húzódó olyan osztályszövetséget, amely elszigeteli és meggyengíti a munkáspártokat és eredményesen képviseli a tőkés rendszer érdekeit.

3. A *Vatikánra*, amely a marxista pártok elleni „kereszteshadjáratával", a Kereszténydemokrata Pártnak adott támogatásával és egész ideológiai tevékenységével és szervezeteivel a tőkés rendszer megerősítését szolgálta.

Az olasz monopóliumok e három erőre támaszkodva 1947 májusában eltávolították a kormányból a kommunista és a szocialista párt képviselőit (ez időben történt meg a hasonló fordulat Franciaországban is), *és a Kereszténydemokrata Pártnak ezt követő politikai egyeduralma mögött az olasz monopoltőke mindjobban megszilárdította gazdasági hatalmát.*

1950-ig Olaszországban a tetemes háborús károkat helyreállították és a termelőapparátust a háború előtti színvonalra emelték, de az ország elmaradt gazdasági szerkezetének megváltoztatásához és a termelőerők számottevő fejlesztéséhez nem láttak hozzá. A gazdasági élet változatlanul a régi alapokon: az északi monopóliumok és a déli nagybirtokosok uralmán, az elmaradt mezőgazdaságon s a rendkívüli arányú munkanélküliség által lehetővé tett alacsony béreken nyugodott. *E „mozdulatlanság"-ból az 50-es évek elején lépett ki az ország, amikor megkezdődött történelmének leggyorsabb ütemű fejlődése,*[7] *amelynek eredményeképpen egy évtized alatt agrárországból elsősorban ipari országgá vált, és több tekintetben felzárkózott Európa fejlett monopoltőkés országai mellé.* Ezt a fejlődést a következő adatok jellemzik:

— *A nemzeti jövedelem az 1950. évi 7694 milliárd líráról 1960-ra 15 692 milliárd lírára emelkedett* (folyó árakon számolva), vagyis mintegy *megkétszereződött.*[8]

— *Az ipari termelés nettó líraösszege átlagosan évi 9%-kal, a mezőgazdaságé körülbelül 3%-kal nőtt.*[9]

— *Az ország kivitele az 1951. évi 1030 milliárd líráról 1961-re 2617 milliárd lírára, azaz 154%-kal emelkedett.* Ez a növekedés háromszorosa a kapitalista világ és kétszerese a fejlett tőkésországok kivitele növekedésének, s e téren Olaszországot az említett időszakban csak az NSZK és Japán előzte meg.[10]

— *Az ipar és a mezőgazdaság által együttesen létrehozott nemzeti jövedelemből a mezőgazdaság és az ipar aránya az 1951. évi 38,3 : 41,7-ről 1961-re 27,6:72,3-ra változott.*[11]

Megjegyzendő, hogy miként a tőkésországokban általában, Olaszországban is a mezőgazdaságon és az iparon kívül értéktermelő funkciót tulajdonítanak a teljes

[7] Az egységes olasz állam létrejöttét követő évtizedekben, 1874—1893 között a nemzeti jövedelem mindössze évi 0,57%-kal, 1894—1913 között átlagosan évi 2,49, 1920—1939 között évi 1,82%-kal nőtt. Ellenben 1951—1958 között a nemzeti jövedelem növekedése átlagban évi 4,97%, 1959-ben 6,9%, 1960-ban 6,8%, 1961-ben 6,5% volt. (Az olasz kapitalizmus tendenciái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 129. old. A továbbiakban: Tendenciák...)

[8] Sommario statistiche storiche italiane 1861—1955. 210. old. — International Financial Statistics, 1963. VI. 160. old.

[9] Tendenciák .... 7. old.

[10] Documenti di vita italiana 137. 1963. IV. 10785. old.

[11] Mondo Economico. No. Speziale. Consuntivo 1913—1963., 1964. január 4. 89. old. (A továbbiakban Consuntivo ...)

ún. harmadik ágazatnak is, amelyhez a szállítást, a kereskedelmet, a vendéglátóipart, a hitel- és biztosításügyet, a közszolgálatot és a szabadfoglalkozásúak tevékenységét sorolják. A hivatalos statisztikákat is e hármas felosztás alapján készítik. Eszerint a három ágazat az 1. sz. táblázat szerint járult hozzá a nemzeti jövedelemhez.

1. TÁBLÁZAT

A három ágazat hozzájárulása Olaszország nemzeti jövedelméhez (%)[12]

	1911	1931	1951	1961
Mezőgazdaság	45,6	30,7	28,5	18,7
Ipar	24,7	30,4	45,8	48,9
„Harmadik ágazat" ...	29,7	38,9	25,7	32,4

— *A dolgozó lakosság összetételében is jelentős átalakulás következett be* (lásd a 2. sz. táblázatot).

2. TÁBLÁZAT

Olaszország aktív lakosságának %-os megoszlása

	1951	1962
Mezőgazdaság	42,5	27,4
Ipar	33,5	41,0
„Harmadik ágazat" .	24,0	31,6

Megjegyzés: Az „aktív lakosság" magában foglalja a 10 éveseknél idősebb munkavállalókat és a 14 éves és idősebb munkanélkülieket.

— *E fejlődésével javult Olaszország helyzete a kapitalista világban. Míg ipari termelése 1948-ban a kapitalista világ ipari termelésének 2,6 és 1953-ban 2,9%-át tette ki, 1960-ban elérte a 3,9%-ot.*[13] *Részesedése a kapitalista világ kivitelében pedig az 1951. évi 2,1%-ról 1960-ig 3,5%-ra nőtt.*[14]

[12] Consuntivo ... 25. old.

[13] Tendenze del capitalismo italiano. Editori Riuniti. 1962. 2. kötet. 357. old. A továbbiakban Tendenze ... (E mű részbeni fordítását az idézett „Az olasz kapitalizmus tendenciái" tartalmazza. A továbbiakban a magyarul is megjelent szövegrészeket a magyar kötetből, a csak az eredetiben meglevőket onnan idézzük.)

[14] U. N. Statistical Yearbook, 1953. 369. és 375. old. — U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1963. VI. 85. old. — A Közös Piac országainak ipari termelésében Olaszország része 1958-ban 19%, 1962-ben 21,5% volt; kivitelében 1958-ban 11,2%, 1961-ben 12,9%. (Korunk kapitalizmusa I. kötet. 1964. 268. old.)

E fejlődés tényezői közül a következők a legfontosabbak: (Megjegyezzük, hogy a sorrend nem jelez egyúttal értékrendet; az egyes tényezők hatását ugyanis nem lehet egymástól élesen elhatárolni, sem valamennyire is elfogadhatóan, számszerűleg kimutatni. Azt is megjegyezzük, hogy a továbbiakban az olasz gazdaság struktúrájának ismertetésekor több tényezőről részletesebben is szólunk.)

1. *A háború után Olaszország* — az egész nemzetközi és belső helyzet miatt — *nem térhetett vissza az autarkia politikájához.* Az olasz monopoltőke amerikai támogatással állt lábra, e támogatás (Marshall-segély stb.) azonban együtt járt az Egyesült Államok behatolásával az ország gazdasági életébe és Olaszország bekapcsolásával az Egyesült Államok irányította nemzetközi gazdasági szervezetekbe. Így Olaszország is csatlakozott 1946-ban a Bretton Wodds-i megállapodáshoz és a Nemzetközi Pénzügyi Alaphoz, 1947-ben az európai multilaterális fizetési és elszámolási szervezethez, 1948-ban a GATT-hoz és az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetéhez, majd 1951-ben — kevésbé belső gazdasági, mint inkább nemzetközi politikai meggondolásokból — az Európai Szén- és Acélközösséghez (a Montanunióhoz).

Olaszország bekapcsolódása a kapitalista világ gazdasági vérkeringésébe elengedhetetlenné — egyben lehetővé — tette az ipar és általában a gazdasági struktúra korszerűsítését. Ez a kényszer volt az ipari állóalapok felújításának egyik fő ösztönzője. (1950 és 1960 között az olasz géppark 44%-át kicserélték, e téren Európa országai közül Olaszországot csak az NSZK előzte meg — 1%-kal.) Az 50-es évek technikai fejlesztése teremtette meg azután a feltételeket ahhoz, hogy Olaszország a siker reményében lépjen be az *Európai Gazdasági Közösségbe.*

A műszaki és szervezeti korszerűsítés azért is hozott rohamos fellendülést az olasz iparban, mert e téren Olaszországban nagyok voltak a tartalékok, minthogy a fasizmus az országot a világ tudományos és technikai fejlődésétől is távol tartotta. Mindezen felül Olaszországban *azokat az iparágakat fejlesztették a legerőteljesebben (vegyipar, kohászat, elektronika), amelyekben a tudományos és a technikai előrehaladás napjainkban világszerte a leggyorsabb.*

2. *A belpolitikai helyzet is korszerűsítésre és a termelés bővítésére kényszerítette az olasz burzsoáziát.* A munkások és a parasztok tömegharcai lehetetlenné tették számára a reálbérek csökkentését, s ezért a profit volumenét és *a felhalmozást csak erőteljes korszerűsítéssel, a termelés bővítésével, új piacok és vásárlórétegek meghódításával tudta növelni.* Az ellenzékben is építő, országfejlesztő programokkal fellépő és azok megvalósulása érdekében széles körű tömegharcot vezető baloldallal szemben az uralkodó körök egyébként sem maradhattak meg „mozdulatlansági" politikájuk mellett. *A forradalmi erők térhódításától való félelmük is a belső feszültség enyhítésének keresésére kényszerítette őket. Így születtek meg* — a CGIL[15] (a kommunista és szocialista vezetés alatt álló egységes szakszervezeti szövetség) által 1949-ben előterjesztett gazdaságfejlesztő Munkatervvel szemben — *1950-ben az ország néhány körzetére kiterjedő földreform-törvények, 1954-ben a „gazdaságfejlesztő" Vanoni-terv, majd az 50-es*

[15] Confederazione Generale Italiana del Lavoro.

évek végén — a baloldal szakadatlan ostroma nyomán — döntően állami eszközökből nagyobb ütemet vett Dél iparosítása is.

3. A korszerűsítés, iparfejlesztés, közmunka, földreform stb. *beruházást* követelt, s *kétségtelen, hogy az olasz gazdasági fejlődésnek a termelő berendezések tömeges felújításának és mennyiségi növelésének hulláma volt a fő motorja. 1951-ben a bruttó nemzeti jövedelem 19,8%-át fordították beruházásra, 1960-ban 25,7%-át.*[16] Még jobban szemlélteti a beruházások nagy szerepét az olasz gazdaság fellendítésében a 3. sz. táblázat.

3. TÁBLÁZAT

A tényleges fogyasztás egyes elemeinek alakulása

(1954-es árakon, milliárd lírában)[a]

	1951	1961	Növekedés %-ban
Magánfogyasztás	7 563	11 992	58,6
Közfogyasztás	945	1 737	83,8
Bruttó beruházás	2 079	4 910	136,2
Áruk és szolgáltatások kivitelének nettó egyenlege	— 99	+ 24	—
Összesen	10 488	18 663	77,9

[a] Giorgio Fua—Paolo Sylos—Labini: Memoria presentata alla Commissione Nazionale per la Programmazione Economica. Sokszorosítva. 3. old. A továbbiakban: Memoria ....

Vagyis a beruházásra fordított összegek lényegesen gyorsabban nőttek, mint akár az egyéni, akár a közületi fogyasztás.

4. Hasonlóképpen *a motor szerepét töltötte be a növekvő arányú kivitel.* Ez egészítette ki a csak lassan bővülő honi fogyasztói keresletet és ösztönzött — a belső fogyasztói piac szűk volta ellenére — mind újabb beruházásokra és termelőeszközök gyártására.

5. *Az 1950-es években a Pó vidékén Európa leggazdagabb földgázmezőire bukkantak, s az ország földgáztermelése* az 1945. évi 41,4 millió m³-ről *1960-ra* 6,4 milliárd m³-re, azaz *az 1945. évinek 150-szeresére emelkedett.* Ez a feltárás azért olyan nagy jelentőségű, mert egész történelme során Olaszország fejlődésének egyik kerékkötője energiahordozókban való szegénysége volt. Minthogy csupán kevés, közepes minőségű hazai barnaszene van, állandóan nagy mennyiségű szén behozatalára szorult. Az importált szén önköltsége azonban jelentősen meghaladta az Anglia vagy a Németország által felhasznált szén önköltségét. Vízenergiában bővelkedik ugyan, de viszonylag olcsón hasznosítható vízenergiatartalékai jobbára már kimerültek.

6. *A gazdasági fejlődésnek Olaszországban is jelentős tényezője volt az állam gazdasági tevékenysége.* Ezt a költségvetési adatok is tanúsítják. *1950—51* és *1960—62 között az állam adóbevételei* 1420 milliárd líráról 3700 milliárd lírára,

[16] Tendenciák ... 25. old.

vagyis átlagosan évi 9,1 %-kal — *a nemzeti jövedelem növekedésének másfélszeresével — emelkedtek.* Még nagyobb ütemben növekedtek az állami kiadások: 1956—1957 és 1961—1962 között évi 9,5—10%-kal (állandó líraáron számolva).[17]

Megjegyzendő, hogy az olasz költségvetésben a *fegyverkezési kiadásoknak* — a többi NATO-országéhoz képest — *kisebb szerepük van. Ez Olaszország háború utáni helyzetében szintén a gyors gazdasági fellendülés egyik tényezője volt.*[18]

Noha a költségvetés az olasz állam gazdasági tevékenységének is fontos mutatója, távolról sem tükrözi az olasz állam gazdasági beavatkozásának mértékét. *Olaszországban az állam* — miként arról később szó lesz — *főként vállalatain és az általa szervezett beruházásokon keresztül nyúlt bele a gazdasági életbe.*

7. A háborús károk helyreállítását, majd *a termelés „beindítását", korszerűsítését elősegítették a külföldi, elsősorban az USA-segélyek, hitelek és a külföldi tőke.*[19] *A Marshall-terv* — lebonyolítása idején — *az összes olaszországi befektetés 10%-át fedezte.*

8. *Az olasz ipar fejlődésének és a kivitel gyors növekedésének fontos tényezője volt a bőségesen rendelkezésre álló és a nyugat-európainál jóval olcsóbb munkaerő.* Az ötvenes évek legnagyobb részében *a munkanélküliek száma Olaszországban állandóan 2 millió körül mozgott,* ami pedig a munkaerő költségét illeti, az átlagos órabér és a szociális terhek együtt 1959-ben Olaszországban és az EGK többi országában (hozzávetőleges számítások szerint) a következő képet mutatták: Olaszország 355 líra, Hollandia 380 líra, Belgium 415 líra, Franciaország 425 líra, az NSZK 445 líra.[20] Így *Olaszország párosítani tudta a viszonylag alacsony béreket számos iparág magasan fejlett technikájával* — hasonlóképpen, bár kisebb mértékben, mint Japán.

9. A nemzeti jövedelem gyors növekedését az is magyarázza, hogy — mint láttuk — *az aktív lakosság nagy tömegei az alacsonyabb termelékenységű mezőgazdaságból a magasabb termelékenységű iparba áramlottak.*

10. *A munkanélküliség csökkenése és a kiharcolt magasabb bérek révén szélesedett a belső személyes fogyasztás is. E vonatkozásban különösen fontos a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak számának növekedése.* A lakosságnak ez a rétege az 1951. évi népszámláláskor kereken 7 millió, az 1961. évi népszámláláskor pedig mintegy 9,5 millió volt, a növekedés tehát mintegy 2,5 millió, azaz több mint 35%.

[17] Rapporto del presidente della sezione esperti della Commissione Nazionale per la Programmazione Economica. 1963. március. Sokszorosítva, 93. és 96. old. (A továbbiakban: Rapporto ...).

[18] 1956—57-ben a katonai kiadások a költségvetés összes kiadásainak 16,32%-át tették ki, 1961—62-ben 12,9%-át. 1963-ban az olasz fegyveres erők létszáma 322 000 volt. Annuario Politico Italiano, 1964. Edizione Comunità, 1173. old. (A továbbiakban: Annuario 1964...)

[19] Az UNRRA keretében Olaszország (1947 júniusáig) 589,4, a Marshall-segély keretében (1948—1952 között) 1515 millió dollár segélyben részesült. (Muriel Grindrod: The Rebuilding of Italy. London—New York, 1955. 42—43. old.) Megjegyzendő, hogy az Olaszországnak juttatott támogatás összege tekintetében a források nagyon eltérő adatokat közölnek.

[20] Tendenze ... II. kötet. 389. old.

Összehasonlíthatatlanul *kisebb mértékben növelte a belső keresletet a reálbérek növekedése.* Ez az INAIL[21] szerint az iparban 1951 = 100 alapon a következőképpen alakult: 1955 : 106,2, 1961 : 116,5.[22]

A mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak számának gyors növekedése és sok család nagyobb jövedelme kihatott a fogyasztás összetételére is. Valamelyest csökkent az élelmezésre fordított hányad,[23] s *a fogyasztásban nagyobb helyet kaptak a tartós fogyasztási cikkek. Ez utóbbiak iránt keletkezett fokozottabb igény* azután több iparág gyors ütemű fejlődését biztosította.

A tartós fogyasztási cikkek iránti megnövekedett keresletre jellemző a rádió- és televízióengedélyek és a forgalomban levő gépkocsik számának alakulása.

4. TÁBLÁZAT

Olaszország forgalomban levő rádiói, televíziói és személygépkocsijai számának alakulása[24]

	1951	1961	1964
Rádióengedély	3 682 588	8 487 860	9 934 473
Televízióengedély	673 080	2 761 738	5 019 144
Forgalomban levő személygépkocsik száma	546 179	2 443 873	3 864 150[a]

a) 1963.

Megjegyzendő, hogy több tartós fogyasztási cikk vásárlását a részletfizetési lehetőségek kiszélesítésével, óriási propagandával, a társadalmi presztizsszempontok mesterséges felkeltésével is növelték, s az árarányok is e „kedvezményezett" cikkek elterjedésének kedveznek. Az is figyelembe veendő, hogy *Olaszországban gyakran eltér a mienkétől az életszínvonal emelkedésével kielégített igények sorrendje.* Nálunk az élelmezés, öltözködés, lakás, alapbútorzat általában megelőzik a televíziót, a hűtőszekrényt és az autót. Ott nem ritkaság, hogy a mi egykori nyomortanyáinkra emlékeztető lakásban élő, vagy egyébként nagyon szűkös körülmények között levő családoknak autójuk van.

11. *Nagy szerepe volt az olasz expanzióban a gyorsan fejlődő idegenforgalomnak és a külföldön dolgozó olaszok hazaküldött keresetének.* Olaszország külkereskedelmi mérlege ugyanis rendszeresen nagymértékben deficites. Ennek ellenére az ország nemzetközi fizetési mérlege általában többlettel zárult, mert a hiányt egyéb bevételek, elsősorban az említett két forrás fedezte. A növekvő idegenforgalom természetesen a belső foglalkoztatottságra és a fogyasztásra is kedvezően hatott.

[21] Istituto Nazionale per l'Assicurazione Contro gli Infortuni sul Lavoro (az üzemi baleset és munkaártalom ellen biztosító országos intézet).

[22] Consuntivo ... 27. old. Számítva.

[23] A személyi fogyasztásban az élelmiszerre jutó hányad 1951–55-ben 47,0%-ot, 1956–1960-ban 46,5%-ot, 1961–1962-ben 41,9%-ot tett ki. Tendenciák ... 64. old. – Mondo Economico. No. Speziale, 1964. XII. 26. – 1965. I. 2. 34. old.

[24] Consuntivo ... 34. és 100. old. – Mondo Economico. No. Speziale, 1964. XII. 26. – 1965. I. 2. 35. old.

3. A kiéleződött ellentmondások

Az ötvenes évek Olaszországának jellemző vonása, hogy *a fentiekben vázolt rendkívül gyors ütemű gazdasági fejlődés nem járt együtt a monopoltőke politikai uralmának megszilárdulásával. Ezt részben az magyarázza, hogy a monopolista csoportok érdekeinek megfelelően fejlődő olasz gazdaságban súlyosbodott több régi egyenlőtlenség, és élesen a felszínre került néhány új ellentmondás, probléma.*

1. *Nőtt az aránytalanság az ipar és a mezőgazdaság között.* Míg az olasz ipar több szektora (műanyag-, irodagép-, autógyártás stb.) elérte a világszínvonalat, az olasz mezőgazdaság egészében véve — mind a termelési technikát, mind (részben) a termelési viszonyokat illetően — megrekedt elmaradottságában, s a különbség az ipari és a mezőgazdasági munka hozama között tovább nőtt. 1950-ben minden mezőgazdasági dolgozóra az egy-egy ipari dolgozóra eső termelési értéknek körülbelül 60%-a jutott. 1960-ra ez az arány — a nagyarányú elvándorlás ellenére — kb. 50%-ra csökkent.[25] Továbbá a mezőgazdaságon belül óriási szakadék támadt a sok tőkét és idegen munkaerőt igénybe vevő „kapitalista" és a hagyományos viszonyok között termelő „paraszti" gazdaságok között.

2. *A gazdasági fejlődés* — a területi megoszlást tekintve — megint csak *elsősorban Észak-Olaszországra összpontosult*, s ezért — bár különösen a hatvanas években növekedtek a beruházások a Délvidéken is — *Észak és Dél gazdasági, kulturális stb. színvonala között még nagyobb lett a távolság.*

3. *A széles tömegek életviszonyai sokkal kisebb mértékben javultak, mint ahogyan a nemzeti jövedelem, az ipari termelés vagy a termelékenység nőtt.*

Az erre vonatkozó korábbi adatokat kiegészíthetjük a következőkkel: Az iparban és a közlekedésben dolgozók átlagos havi bére — az INAIL szerint — 1960-ban családi pótlék nélkül 42 000 líra volt. A mezőgazdaságban országrészenként és nemenként külön-külön kell adatokat közölni, mert a gazdaságnak ebben az ágában különösen nagyok a területi és nemenkénti eltérések. A határeseteket véve: Lombardiában a mezőgazdaságban állandóan alkalmazott férfiak átlagosan 42 000, a nők 37 000 lírát kerestek, míg Basilicatában 23 000, illetve 16 000 lírát. Ugyanakkor a szakszervezetek számítása szerint, amelyet azért végeznek, hogy a létfenntartási költségekben bekövetkező változás esetén a „mozgó bérskála"-rendszer szerint béremelést léptessenek életbe, 1961. december 31-én egy *2 felnőttből és 2 gyermekből álló munkáscsalád havi létminimuma az ország 16 legfontosabb városában súlyzott átlagban 78 488 líra volt.*[26] Jóval magasabb a jövedelmük a köz- és magánalkalmazottaknak, a kereskedelmi dolgozóknak, a szabadfoglalkozásúaknak és az értelmiségi dolgozóknak.

A fogyasztási statisztikák is azt jelzik, hogy *az olasz tömegek életszínvonala az ötvenes évek gyors gazdasági fejlődése ellenére távol volt a világ fejlett tőkésországaiétól.* 1959—60-ban az egy főre eső húsfogyasztás Olaszországban évi 27 kilót tett ki — a felét sem annak, amennyit az NSZK-ban és $^1/_3$-át az USA-ének és Angliáénak. Olaszországban a tejfogyasztás nem éri el az amerikaiének vagy az angliaiének felét. Az egy főre jutó cukorfogyasztás Olaszországban 21, Nagy-

[25] Rapporto ... 2. old.
[26] Tendenciák ... 345. és 346. old.

Britanniában 50, az Egyesült Államokban 41 kg. (Ezek az átlagos adatok Olaszországban Észak és Dél, város és falu nagy különbségei miatt számottevőbb jövedelemeltérést takarnak, mint az összehasonlításként említett országok átlagai.) A gazdasági tervezés előkészítése alkalmából végzett felmérés szerint *a mezőgazdasági lakosság legszegényebb egyötödének fejenkénti fogyasztása nem éri el az évi 105 000 lírát*, míg a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatott lakosság 20%-ának fejenkénti fogyasztása a 193 000 lírát.[27] Ugyancsak széles tömegek szegénységére — egyben az oktatási rendszer fogyatékosságára — vall, hogy az országban — *a törvények megsértésével is — 300 000 15 éven aluli munkavállaló van:* nemcsak eszpresszók boy-ai, hanem cipőgyárak és rézbányák munkásai is.[28]

A dolgozó családok életviszonyait főként a nagyobb foglalkoztatottság, a túlórák és a másodállások javították. Az ország számottevő területein továbbra is súlyos gond maradt a munkanélküliség. Míg a 60-as évek elején Észak ipari körzeteiben sok szakmában munkaerőhiány támadt, főként a déli mezőgazdasági területeken — a nagyarányú belső vándorlás és a külföldi munkavállalás ellenére — sok százezren voltak munka nélkül, illetve csak alkalomszerűen jutottak munkához.[29] Új, súlyos problémák jelentkeztek azokban *a magas fokon gépesített és automatizált, nagy szériákban gyártó vállalatokban* is, ahol a bérek az országos átlagot számottevően meghaladták és megközelítették vagy elérték a többi nyugat-európai országét. Ezekben a „paternalizmus", azaz a dolgozókról való „jótékony", valójában hipokrata és önkényes gyámkodás és a „vállalati szellem", amelynek jegyében *a dolgozóktól azt követelik, hogy feltétlenül vessék alá magukat a vállalati vezetők rendelkezéseinek*, a dolgozók nagy részének tiltakozását és heves ellenállását váltotta ki.

4. Az ipari fejlődés, a piacokért folyó nemzetközi verseny, a városiasodás, a nagyobb foglalkoztatottság, a nők tömeges bevonása a termelőmunkába, a sok olasz számára megváltozott életkörülmények teremtette új szükségletek feltárták:

a) Az alsó-, közép- és felsőfokú oktatás elmaradottságát — mind ami az anyagi feltételeket, mind ami az oktatás tartalmát és minőségét illeti.

Az iskolai oktatás hiányait Saraceno professzor, a Kereszténydemokrata Párt vezető közgazdásza, az ötéves terv előkészítésében részt vett szakértői bizottság elnöke így körvonalazta jelentésében:

— Az elemi iskolások részére 1961-ben 123 000 tanterem állt rendelkezésre, holott 184 000 tanteremre lett volna szükség.

— A mintegy 8000 községből 2777-ben (1961-es adat) nem volt biztosítva a 11—14 évesek iskolázása. A professzor rámutatott arra, hogy az 1962-ben kötelezővé tett általános iskolai oktatás (14 éves korig) a jövőben ugrásszerűen növeli e korcsoportok tanulóinak számát, úgyhogy a máris hiányzó 23 000-hez további

[27] Memoria ... 16—18. old.

[28] L'Italia vista con i tuoi occhi. Róma, 1964. október.

[29] Az olasz statisztikai hivatal időleges, reprezentatív felvételei szerint 1961-ben átlagosan 710 000 volt a teljes és 877 000 a részleges munkanélküli. (Compendio statistico italiano, 1963. 250. old.) A statisztikai hivatal felvételeinél lényegesen nagyobb munkanélküliségről adnak számot a munkaügyi minisztériumnak a munkaközvetítő hivatalok lajstromai alapján készített jelentései. 1961 januárjában a minisztérium 1 952 683 és májusban 1 547 041 teljes és részleges munkanélkülit tartott nyilván. Il sindacato negli anni del miracolo. Ed. UIL, Róma, 338. old.)

25 000 tantermet kell építeni. (A „L'Italia vista con i tuoi occhi" 1964 őszén megjelent kiadvány szerint *tanterem hiányában máris 1 355 000 gyerek nem tudja elvégezni a kötelező osztályokat, ugyanakkor több mint 100 000 tanító-tanár munka nélkül van.*)

— 1951—1961 között a műegyetemeken és a tudományegyetemek természettudományi karain diplomát szerző hallgatók száma mindössze évi fél százalékkal nőtt — és távolról sem fedezi a fejlődő ipar szükségleteit.[30]

Az elmúlt évek diáksztrájkjainak és egyetemfoglalásainak az volt a céljuk, hogy nagyobb állami hozzájárulást harcoljanak ki az egyetemek számára és ezáltal biztosítsák a tanulás jobb feltételeit, elérjék a „középkorias" egyetemi szervezet demokratizálását, a tananyag és a tanulási programok korszerűsítését és a diákok anyagi támogatásának javítását.

b) A tudományos kutatás elégtelen voltát;

Olaszország a fejlett tőkésországok mintegy 2%-ával szemben nemzeti jövedelmének csak 0,2%-át fordítja tudományos kutatásra, és e téren az Európai Közös Piac országai közül az utolsó. 1963-ban 86,9 milliárd lírát költött külföldi szabadalmakra, míg ilyen bevételei csupán 20,3 milliárd lírát tettek ki.[31]

c) A szociális ellátás elmaradottságát;

Noha Olaszországban a munkáltatók által fizetett szociális terhek a bérösszegnek mintegy 30%-át teszik ki, a viszonylag alacsony bérek, az e tekintetben fejlettebb országokénál kevesebb állami hozzájárulás, valamint a társadalombiztosító szervek szétaprózottsága és naggyá duzzasztott, nehézkes bürokráciája miatt *a szolgáltatások* (bár — heves harcok eredményeként — a lakosság sok rétegére kiterjednek, így bizonyos szolgáltatások tekintetében a nem állandó mezőgazdasági munkásokra, a felesbérlőkre, a kisiparosokra és az egyéni parasztokra is) *messze elmaradnak a mai igényektől és érvényesítésük eltérő és nehezen áttekinthető feltételekbe és ügyviteli akadályokba ütközik.*

Néhány példa az olasz társadalombiztosítás jellemzésére: Betegbiztosítás az első három napon nem jár, attól kezdve kereken a bér fele. 1962-ben az öregségi nyugdíj átlaga évi 260 000, a rokkantaké 181 000 és az árváké 132 000 líra volt.[32]

A társadalombiztosítás átszervezése évek óta napirenden van, mindeddig azonban a reformra nem került sor.

d) A felduzzadó városokban a telekspekulációt, a lakásuzsorát — amely miatt sok munkás kénytelen jövedelmének felét is lakbérre fordítani —; a városi közlekedés és a közszolgáltatások elégtelenségét;

Nemcsak olyan nagy ipari központoknak, mint Milánó, Torinó, vagy olyan közigazgatási központnak, mint Róma nőtt meg a lakosságuk ebben az évtizedben, hanem — a rendkívül felduzzadt hivatali apparátus miatt — olyan vidéki központoké is, mint Potenza, amelyeknek sem iparuk, sem mezőgazdasági „hátországuk" nincs. Megfelelő törvények és városfejlesztési tervek hiányában a városok nagy összevisszaságban, a telekspekuláció érdekei szerint fejlődtek. Ez a speku-

[30] Rapporto ... 53., 54. és 57. old.

[31] Carlo Arnaudi: Condizioni della ricerca scientifica in Italia. Il Protagora, 1963. XII. 21. old. — CGIL e programmazione economica. Documenti. Editrice Sindacale Italiana, 1964. 187. old. (A továbbiakban CGIL ...)

[32] CNEL Preliminare sulla riforma della previdenza sociale, Róma, 1963. 366. old. — A CGIL parlamenti képviselő-tagjai által 1962. november 7-én benyújtott törvényjavaslatból.

láció, amelyhez a spekulációs építkezések járultak, rendkívül megdrágították a lakások árát és bérét. Az olasz építővállalatok szövetségének közlése szerint — idézi az Unità 1964. III. 22-i száma — 1950 és 1960 között az építkezések 140%-kal drágultak. Ennek az emelkedésnek — amely a 60-as években még nagyobb ütemet vett — csak kis részben oka a bérek és építőanyagárak emelkedése (49%), *annál inkább a telekáraké (700%!)*. 1963 végén az egy szobára eső telekár Milánóban 2, Rómában 1,4, Nápolyban 1,2 millió líra volt. Rómában egy négyszobás összkomfortos, de nem luxuskivitelű, szabadbérű lakásnak havi bére 70—80 000 líra, s hasonlóak az árak egész Olaszországban. De meg az állam építtette — nagyságban az említetthez hasonló, csak szerényebb kivitelű — lakás havi bére is mintegy 20 000 líra. Az állam azonban ez idő szerint a lakásoknak csak mintegy 12,5%-át építteti.

Bár a lakások zsúfoltsága a statisztikák szerint nem nagy (minden szobára 1,16 személy jut), ez az átlag nagy különbségeket takar. Palermo régi városközpontjában mintegy 120 000, Nápolyban mintegy 100 000 ember ősrégi, omladozó házakban, viskókban, nagy zsúfoltságban, egészségtelen körülmények között él, s ilyen kisebb-nagyobb körzetek majdnem minden olasz városban találhatók. A statisztikák szerint az olasz lakások 42%-ában nincs vécé, 69%-ában nincs fürdőalkalmatosság, 85%-ában nincs gáz és 47%-ában nincs folyóvíz.[33]

e) A nők helyzetét könnyítő intézmények szűkös voltát stb;

Van törvény, amely bölcsődék létesítésére kötelezi a nőket foglalkoztató gyárakat, de *ennek az előírásnak csak néhány üzem tett eleget.* Az állam 526 bölcsődét tart fenn, kereken 57 000 kisgyerek számára (a több mint 2,5 millióból). Az Unione Donne Italiane, az olasz nők haladó szervezete törvényjavaslatot nyújtott be, amely szerint az elkövetkező 10 évben 800 000 gyerek számára létesítsenek bölcsődéket. Hasonlóképpen megoldásra vár az óvodai hálózat kiterjesztése és a napközi otthonos iskolák létesítése, megszervezése.

5. Nemcsak az ország gazdasági struktúrájának problémái mélyültek el és maradtak meg vagy (több tekintetben) élesedtek a társadalom alapvető osztályainak ellentétei, hanem *nőtt a feszültség a monopóliumok és az „alattuk" levő birtokos, kizsákmányoló társadalmi rétegek között is,* annak következtében, hogy a monopóliumok mindinkább behatolnak a mezőgazdaságba és a kereskedelembe, és széles kis- és középrétegek érdekeit sértik.

Ezen a gazdasági és társadalmi talajon az olasz monopoltőke végül, végeredményben azért nem tudta politikai hatalmát megszilárdítani, mert a munkásmozgalomnak sikerült kivédenie mind a monopóliumok nyomását, mind általában a burzsoáziának azt a kísérletét, hogy a munkásosztályt korrumpálja, és meg tudta őrizni önállóságát és harcosságát.

A korrumpálás eszközei sokfélék: ideológiaiak (például a hagyományos szociáldemokratizmusnak vagy annak a terjesztése, hogy korunk tudományos és technikai forradalma érdekközösséget teremt munkáltató és munkavállaló között s lehetővé teszi mindkettő boldogulását), *szervezetiek* (a CGIL-el szemben a többi szakszervezet előnyben részesítése, gyári, „sárga" szakszervezet létesítése, a szak-

[33] Bollettino di Informazioni del Comitato Regionale Campano del PCI. 1964. VII. 7—9. old. — Memoria ... 16—18. old.

szervezetek távol tartása az üzemekből stb.), *politikaiak. A gyárakban a korrumpálás legfőbb eszköze a kollektív szerződésen felül fizetett bér.* Az 1960-as években az ipari központokban fellépő munkaerőhiány és a szakadatlan sztrájkok, vagy a sztrájktól való félelem arra indították a tőkéseket — elsősorban a nagyvállalatokat —, hogy a kollektív szerződésekben rögzített bérminimumot meghaladó bért fizessenek és különféle szolgáltatásokat nyújtsanak. (E többlet-bér aránya Torinó tartományban a legmagasabb: átlagosan 40,77%, és Matera tartományban a legalacsonyabb: átlagosan 2,93%).[34] A nagytőkések e minimumon felüli bérben és juttatásban önnön tetszésük szerint részesítik a dolgozókat, hogy ezzel őket megosszák, a baloldali szervezetektől távol tartsák és magukhoz láncolják. A korrumpálásnak ezt a veszélyét a CGIL — a többi között — azzal igyekszik elhárítani, hogy a kollektív szerződést kiegészítő olyan *gyári* kollektív szerződések megkötéséért harcol, amelyek magukban foglalnak minden kiegészítő juttatást, s ezeknek objektív ismérvek alapján való nyújtására a tőkéseket *kötelezik*.

A Kereszténydemokrata Pártnak ugyan sikerült továbbra is a kezében tartania a kormányrudat, de a megoldatlan strukturális és a monopoltőkés expanzió teremtette új problémák, a kommunista párt ereje és tömegbefolyása, a Kereszténydemokrata Párt választási szavazatvesztései, továbbá a szövetségesei (főként a nyíltan tőkés érdekeket képviselő liberális és a reformokat követelő szociáldemokrata párt) közötti és valamennyi kormányzó párton *belüli* ellentétek miatt *uralma egyre kevésbé volt szilárd.* 1960-ban a Kereszténydemokrata Párt jobbszárnya kísérletet tett arra, hogy a hatalmat a monarchisták és az újfasiszták támogatásával megerősítse, ez azonban meghiúsult a tömegeknek egészen a barikádharcokig eljutó ellenállásán.

5. TÁBLÁZAT

A parlamenti választások szavazatainak megoszlása a fontosabb pártok között a második világháború óta (%)[35]

	1946	1948	1953	1958	1963
Olasz Kommunista Párt (PCI)	19,0	31,0	22,6	22,7	25,3
Olasz Szocialista Párt (PSI)	20,7		12,7	14,3	13,9
Olasz Szociáldemokrata Párt (PSDI)	—	7,1	4,5	4,6	6,1
Kereszténydemokrata Párt (DC)	35,2	48,5	40,1	42,3	38,3
Olasz Liberális Párt (PLI)	6,8	3,8	3,0	3,5	7,0
Monarchisták	2,8	2,8	6,9	4,9	1,7
Újfasiszták	5,3	2,0	5,9	4,8	5,1

4. A középbal programja. Gazdasági nehézségek

E tanulságok alapján *a Kereszténydemokrata Pártban felülkerekedett a társadalmi és gazdasági reformokat követelők tábora*, és a párt 1962 januári nápolyi

[34] Bollettino di Informazioni del Comitato Regionale Campano del PCI, 1964. VII. 44. old.

[35] Consuntivo ... 48. old.

kongresszusa magáévá tette az ún. „*középbal*" politikát.[36] Eszerint a párt lemond az Olasz Liberális Párttal való szövetségről és olyan — reformista — programot fogad el, amely számára az Olasz Szocialista Párt támogatását ígéri.

A Kereszténydemokrata Párt új programja magában foglalta a baloldal több olyan követelését, amelyek teljesítése hivatott megszüntetni az ország kiáltó elmaradottságát néhány fontos területen. Az 1962 márciusában alakult *Fanfani-féle középbal kormány* programjában szerepelt a felesbérlet megszüntetése, a villamosenergia-ipar államosítása, és mint az új gazdaságpolitika összefoglalója, olyan „programozás", azaz terv készítése, amelynek megvalósítása elősegíti az Észak és a Dél, az ipar és a mezőgazdaság közötti aránytalanságok felszámolását, magában foglalja a közigazgatás reformját, ezen belül a tartományi autonómia létrehozását, az adó- és közoktatási reformot.

Pietro Ingrao, az Olasz Kommunista Párt 1963. december 6-i központi vezetőségi ülésén előadói beszédében a következőképpen jellemezte az akkor kialakult helyzetet: „... a tömegek és a demokratikus mozgalom ereje felborította ezekben az években azt a régi konzervatív egyensúlyt, amely a bérrögzítésen, a munkanélküliek hadseregén, a végletekig kizsákmányolt vagy részlegesen munkanélküli parasztok tömegén, a dolgozók megosztásán s a maccarthysta és hidegháborús megkülönböztetésen alapult. Ennek az egyensúlynak a felbomlása olyan időben következett be, amikor rendkívül megnövekedtek bizonyos társadalmi szükségletek költségei, s az olasz kapitalizmust a nemzetközi gazdasági verseny arra szorította, hogy nagy erőfeszítéssel, a közvagyonra és a közpénzekre való mind erőteljesebben támaszkodva kiszélesítse beruházásait és piacait. Ebben a helyzetben ... a Kereszténydemokrata Párt és a katolikus mozgalom egy új parlamenti formulát és olyan politikát keresett, amely korrekcióként hat a gazdaság gépezetének „spontaneitásával" szemben. Innen fakad a CISL[37] és az ACLI[38] részvétele számos osztályösszeütközésben, a nápolyi kongresszus, a középbal „óvatos kísérlete", a programozás kérdéséről folytatott viták és vizsgálódások. Ehhez a kísérlethez és próbálkozáshoz a katolikus mozgalom a társadalmi harcok nyomása alatt olyan időben jutott el, amikor a katolikus egyház élén történelmének egyik leghaladóbb pápája állt, ugyanakkor olyan időben, amikor magabiztosság töltötte el a „gazdasági csodát" megteremtő rendszer ereje tekintetében, s meg volt győződve arról, hogy a szocialista párttal kötendő szövetség gátat emel a népi nyomás előtt és elszigeteli a kommunistákat."[39]

Az olasz nagyburzsoázia álláspontja azonban megoszlott a Kereszténydemokrata Párt új politikájáról. Míg nagy része mereven elutasított mindenféle reformtörekvést, éppen a legdinamikusabb és legnagyobb csoportok (FIAT, Montecatini)

[36] Az olasz pártokat — a kommunista pártot kivéve — jellemzi, hogy — elfogadottan — külön vezetőséggel, sajtóval és hírügynökséggel rendelkező „irányzatokra" oszlanak. Különösen a Kereszténydemokrata Pártban gyakori, hogy az irányzatok egy-egy kongresszus előtt újra rendeződnek: egyesek felaprózódnak, illetve új összetételű csoportosulások alakulnak ki. A Kereszténydemokrata Párt baloldalának egyik irányzata az e párt vezette CISL szakszervezeti szövetségre támaszkodik.

[37] Confederazione Italiana Sindacati Lavoratori — a Kereszténydemokrata Párt befolyása alatt álló szakszervezeti szövetség.

[38] Associazione Cristiana Lavoratori Italiani. A katolikus egyház tömegszervezete.

[39] Unità, 1963. december 7.

— amelyek konkurrenciaokokból szembekerültek a Confindustriában[40] tömörült tőkések zömével — *hajlottak elfogadására.* Úgy vélték, csakis így tartósítható a tőkés rendszer, egyben biztosíthatók a további expanzió feltételei.

A középbal program azonban végül is nem jutott el messzire a megvalósulásban. A villamosenergia-ipart (heves harc után) *államosították ugyan, elrendelték, hogy a 15%-os osztalékadót maga az osztalékot fizető vállalat vonja le, 14 éves korig kiterjesztették az oktatási kötelezettséget, de a programozás kérdésében megrekedtek az elvi vitáknál, a földbirtokviszonyok megváltoztatására semmi nem történt* (csak 1964-ben rendezték részlegesen a felesbérlők helyzetét), *az adóreformot, a városi törvényt és a tartományi autonómia létrehozását elhalasztották.*

E megtorpanásról említett beszédében Ingrao a következőket mondotta: „A tények azonban azt bizonyították, hogy a tömegek törekvései előbbre tartanak, mint azt a kereszténydemokrata vezetők hitték (lásd az 1963. április 28-i választásokat), a népi harc befolyásolása bonyolultabb feladat, mintsem remélték, s végül, hogy még részlegesen is nehéz a megújításban előrehaladni anélkül, hogy szembe ne kellene nézni és vissza ne kellene verni széles fronton a jobboldal ellenoffenzíváját." „Abban a pillanatban, amikor nehézzé vált egyidejűleg biztosítani a nagy monopolista csoportok expanzióját és a tömegek új szociális igényeit, amikor kiderült, hogy nemcsak a gazdasági csoda gépezetében kell néhány javítást eszközölni, hanem olyan társadalmi harcban kell résztvenni, amely nemcsak bizonyos időközökben megtartandó választásokból áll, hanem a tömegek döntési hatalmáért folyik, Moro[41] és munkatársai lemondtak arról a nagyravágyó tervükről, hogy felveszik a kesztyűt, és lényegében a hagyományos gépezet megerősítésére összpontosították erőfeszítésüket."

A középbal program megtorpanása szorosan összefügg azzal, hogy Olaszországnak az 50-es években végbement gyors gazdasági fejlődése 1961-ben véget ért, ettől kezdve a növekedés üteme — ha nem is minden téren egyszerre — *csökkent, s gazdasági életének több ágában súlyos helyzet teremtődött.* Az új helyzetet a 6. sz. táblázat adatai jellemzik:

6. TÁBLÁZAT

Az olasz gazdaság néhány mutatójának alakulása (%)[42]

(Növekedés, illetve csökkenés az előző évhez képest)

	Bruttó nemzeti termék	Köz- és magán-fogyasztás	Bruttó beruházás	Ipari termelés
1961	+7,9	+6,5	+10,4	+9,1
1962	+6,1	+7,7	+8,2	+9,6
1963	+4,8	+8,6	+4,0	+8,2
1964[a)]	+2,7	+3,0	−8,5	+1,5

[a)] Becsült adatok

[40] Confederazione Generale dell'Industria Italiana = Olasz gyáriparosok országos szövetsége.

[41] Aldo Moro, a Kereszténydemokrata Párt akkori főtitkára.

[42] Rinascita, 1964. december 24.

1961 óta tehát mind a bruttó nemzeti termék, mind a bruttó beruházás terén a növekedés szakadatlanul lassult. 1964-ben pedig a beruházások már abszolút mértékben is visszaestek. Az ipari termelés 1962-ben még növekvő arányban nőtt, azóta ez az ütem erősen csökkent, bár ipari termelésének növekedése még 1963-ban is nagyon jelentős volt. E téren — csakúgy, mint a fogyasztás terén — csak 1964-ben következett be számottevő visszaesés.

A hanyatlás tényezői között kétségkívül vannak külsők (a világpiaci helyzet alakulása), mégis az olasz gazdasági életben támadt feszültséget főként gazdasági és társadalmi struktúrájának említett, és a gyors fejlődés idején több vonatkozásban még ki is élezett ellentmondásai idézték elő.

1. Említettük, hogy az ötvenes években az ipar átlagosan 9%-os évi növekedésével szemben a mezőgazdaság termelése mintegy 3%-kal nőtt. Ezen a 10 éves átlagon belül a mezőgazdasági termelés növekedése 1950—1955 között 3,5%, az azt követő 4 évben azonban csak 1,9%, 1963-ban pedig, a kedvezőtlen termés miatt (különösen búzából támadt nagy hiány) mindössze 1%-os volt.[43] Ugyanakkor a mezőgazdasági lakosság városba áramlása, valamint az egyre több külföldi látogató ugrásszerűen növelte a mezőgazdasági termékek iránti keresletet.

Ez egyrészt *a mezőgazdasági termékek drágulásához* vezetett, másrészt a kormányzatot a behozatal növelésére késztette. Az első tényező volt egyik elindítója az 1961 őszén kezdődött drágulásnak, a második Olaszország nemzetközi fizetési mérlegét rontotta.

2. A gyorsan fejlődött ipar megnövekedett külföldi nyersanyag- és félkészáru-szükséglete, valamint a nagyarányú beruházásokhoz szükséges külföldi berendezések és a külföldi licencek is egyre jobban megterhelték az ország *nemzetközi fizetési mérlegét. Ugyanakkor Olaszország kivitele nem nőtt a behozatal növekedésének mértékében.* Részben azért, mert ezekben az években a fejlett tőkésországokban — ahová Olaszország kivitele főként irányult — a beruházási tevékenység általában csökkent, érzékenyen érintve a zömmel gépexportból álló olasz kivitelt, részben pedig, mert Olaszország versenyképességét a kutató tevékenység elégtelen volta és a termelési költségek növekedése korlátozta. Ez utóbbiak olyannyira, hogy *magában Olaszországban is mind érezhetőbbé vált a közös piaci tagországok versenye.* Ebben persze a Közös Piacon belüli vámcsökkentésnek is szerepe van. Nem utolsósorban rendkívül súlyosan hatott az ország nemzetközi pénzügyeire, hogy *a villamosenergia-ipar államosításától és az osztalékadó-törvénytől megijedt burzsoázia mintegy 1500—2000 milliárd lírát „sibolt" ki az országból.*[44]

Így történt, hogy *Olaszország nemzetközi fizetési mérlegének korábbi jelentős többlete 1962-ben 50 millió dollárra csökkent, s 1963-ban e mérleg 1250 millió dolláros hiánnyal zárult.*

3. *Feszültség támadt a belső pénzpiacon* is. 1962—1963-ban ugyanis a termelési költségek az anyagok és berendezések drágulása és a bérköltségek növekedése miatt emelkedtek, másfelől sok vállalat a nagy konjunktúra idején rend-

[43] Rinascita, 1963. július 6. — Italian Economic Survey, 1964. VI—VII.
[44] Neue Zürcher Zeitung, 1963. szeptember 26. és október 9.

kívül költséges beruházásokba fogott, amelyek azonban ekkor még nem „léptek be", és befejezésük újabb befektetéseket követelt. Ezek a tényezők csökkentették a beruházásoknak önfinanszírozásból fedezett arányát, ugyanakkor, amikor az ingatlanspekuláció, a tőkék külföldre áramlása és a vállalatok kedvezőtlenné váló helyzete a részvénypiacon is csökkentette a pénztőkekínálatot. Mindezért a vállalatok növekvő hiteligényekkel léptek fel, ezeket azonban a pénzintézetek nem tudták kielégíteni.

Ebben a helyzetben *az állam*, hogy legalább részben biztosítsa a vállalatok hitelszükségletét s ezáltal magas színvonalon tartsa a beruházásokat és az ipari termelést, *növelte a bankjegykibocsátást, ami természetesen erősítette az inflációs folyamatot.*[45]

A pénzpiac feszültségéhez nagymértékben hozzájárult a költségvetés hatalmas deficitje is (7. sz. táblázat).

7. TÁBLÁZAT

Az állami költségvetés egyenlegének alakulása[46]

Pénzügyi év	Egyenleg millió lirában, folyó áron	Pénzügyi év	Egyenleg millió lirában, folyó áron
1956–1957[a]	– 86 092	1959–1960[b]	– 22 926
1957–1958[a]	–263 442	1960–1961[b]	–379 512
1958–1959[b]	–222 651	1961–1962[c]	–412 453

a) Végleges, jóváhagyott adatok.
b) Végleges, jóváhagyandó adatok.
c) Ideiglenes adatok.

E deficitek onnan adódnak, hogy az állam a tőkés – elsősorban monopolista – *fejlődés feltételeinek biztosítására hatalmas kiadásokat vállalt magára, óriási adminisztrációt fejlesztett ki* (1961. január 1-én az állami központi és területi apparátusban és az autonóm állami szervekben dolgozók száma mintegy 2 200 000 volt, az 1951. évi 1 800 000-rel szemben), *roppant összegeket fordított* – láttuk: *nagyrészt eredmény nélkül – a mezőgazdaságra, a Délvidék fejlesztésére stb.* Ugyanakkor a nagyvállalatokat és a nagy jövedelmeket „kímélő" adórendszer és a végrehajtásban erélytelen adóapparátus nem tudta a szükséges állami bevételeket biztosítani. Nagymértékben igénybe vette az állam pénzügyi erőit az 1962-ben államosított villamos energetikai vállalatok részvényeseinek kártalanítása is.

4. *1959 és 1961 között a 14 075 milliárd líra beruházásból* 7710 milliárdot (54,8%) építkezésre, 1761 milliárdot (12,6%) közlekedési eszközökre és 749

[45] A bankjegyforgalom a korábbi évek átlagosan 10%-os növekedésével szemben 1962-ben 13,5 és 1963-ban 15,7%-kal növekedett. (Banco di Roma. The Economic Conditions in Italy, 1964. V.)

[46] Annuario Politico Italiano, 1963. 1171. old.

milliárdot (5,3%) a raktárkészletek feltöltésére fordítottak. *Gépre és berendezésre pedig mindössze 3849 milliárd (27,3%) jutott.*[47]

Így ezekben az években az ipari termelés gyors növekedése ellenére *sok gyárban a gépek szokványos felújításáról sem gondoskodtak, nemhogy új termelő beruházásokra került volna sor. Ezáltal hiány keletkezett néhány tartós fogyasztási cikkben* is, amelyek iránt viszont a keresletet gyorsan növelte a városiasodás, a munkanélküliség csökkenése, sok család javuló helyzete.

A kereslet-kínálati arányok részleges megbomlása, az eladási árakra áthárított termelési költségnövekedés, a spekuláció és a bankóprés működésbe léptetése együttesen általános dráguláshoz vezetett.

8. TÁBLÁZAT

Az itáliai árak és a létfenntartási költségek indexének alakulása[48]

(1958 = 100)

	1962	1963	1964. VI.
Nagykereskedelmi árak	101	106	109,5
Kiskereskedelmi árak	109	117	123,6
Létfenntartási költségek	109	117	124,6

5. Tőkés oldalról állandóan történt hivatkozás arra, hogy az ország gazdasági nehézségeinek a szakszervezetek „felelőtlen" bérharca, az 1961 óta bekövetkezett 40%-os bérnövekedés az oka. *A valóságban a létfenntartási költségek növekedése miatt a reálbér emelkedése nem éri el a 20%-ot, ebből* a százalékarányból *is le kell vonni a bérek arányában megfelelően emelkedő és a dolgozókat terhelő szociális hozzájárulást és közvetlen adót.*[49]

6. *A gazdasági nehézségeket* — minden jel erre mutat — *az ország konzervatív erői szántszándékkal is mélyítették* (és sokszor eltúlozták), *hogy a középbal reformprogramját kilúgozzák, lejárassák*, a tényleges reformokat elgáncsolják.

A konzervatív erőknek sikerült is — mint arról szó volt — *már 1962 őszén megakadályozniok a reformprogram megvalósításának folytatását*, s elérni, hogy a kormányzat gazdaságpolitikája a nagytőke *„megnyugtatására"*, a rendszer iránti „bizalma" megerősítésére, a felhalmozás korábbi feltételeinek visszaállítására irányuljon. Ennek érdekében lépett fel nagy eréllyel a Közös Piac szervezete is.

E politika jegyében a Fanfani-kormányt követő kormányok kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem kerül sor további államosításokra. Az osztalékadó-

[47] Critica marxista, 1964. VII–X. 291. old.
[48] Mondo Economico. No. Speciale, 1964. XII. 26. – 1965. I. 2. 35. old.
[49] Rassegna Sindacale, 1964. június 27. Documentazione n. 16. 3/131. old.

rendeletet úgy módosították, hogy biztosítsák a részvényesek névtelenségét, a legnagyobb tőkés csoportoknak kedveztek a vállalati fúziók megkönnyítésével, a közberuházások rovására is hiteligényeik több-kevesebb kielégítésével, az 1962-ben meghirdetett reformok elodázásával.[50]

Az ország gazdasági és társadalmi szerkezete ellentmondásainak megszüntetése azonban annyira *objektív követelmény*, e kérdésben olyan mélyek a kizsákmányoló osztályok különböző csoportjai közti ellentétek, hogy a konzervatív erők érdekeit szolgáló kormányzat is időnként a vagyonos osztályokat is sújtó intézkedést tett.[51] Nem tudták levenni a napirendről a kilátásba helyezett reformokat és rákényszeríteni az országra a bérek befagyasztását, de azt sem, hogy a bérek növekedését a termelékenység emelkedéséhez kössék — így biztosítva a tőkéseknek az értéktöbblet addigi arányát.

Minthogy a középbal programjában szereplő *első ötéves tervnek* (1965—1970) szükségképpen állást kellett foglalnia valamennyi felvetődött kérdésben, a terv ügye az ellentétek középpontjába került. Összecsaptak az erők akörül, hogy legyen-e terv vagy sem, s ha lesz (végletes megfogalmazásban), a meglevő rendszer racionalizálásával, „javításával" a monopoltőke további térhódítását, avagy az ország gazdasági és társadalmi szerkezete demokratikus, antimonopolista irányú átalakítását szolgálja-e. *Így a programozás körüli vita és harc az olaszországi osztályharc egyik legfontosabb területévé vált.*

A ténylegesen alkalmazott konzervatív politika szembekerülése az objektív helyzet és a hatalmas társadalmi erők által követelt demokratikus reformok igényével, párosulva a gazdasági helyzet rosszabbodásával, válságot idézett elő a „középbal" politika és a középbal-kormányok soraiban. Ez a válság vezetett a kormányválságokhoz, ahhoz, hogy az Olasz Szocialista Párt balszárnya nem követte a párt többségét, amikor az 1963 végén a kormányba való belépést elhatározta,[52] ez mélyítette el a Kereszténydemokrata Párt különféle irányzatai közötti ellentéteket, s miatta gyengült tovább az 1964. november 22-i községtanácsi választáson a Kereszténydemokrata Párt és vesztett szavazatokat az Olasz Szocialista Párt. *A legélesebben ez a válság az 1964 decemberi elnökválasztáson mutatkozott meg, amikor nemcsak a kormányt alkotó pártok, de még egyes kormánypártokon belüli irányzatok sem tudtak megegyezni az elnök személyében,* s végül Saragat, az Olasz Szociáldemokrata Párt vezére a kommunista párt képviselőinek szavazataival és a Kereszténydemokrata Párt képviselőinek mintegy 40%-a ellenében lett köztársasági elnök.

[50] Mindazonáltal a tőkések jelentős csoportjainak bizalma megrendült a Kereszténydemokrata Pártban, mert úgy ítélték meg, hogy politikájára „veszélyesen" érvényesül saját baloldalának és az ország baloldalának nyomása, és átálltak a konzervatív politikát erélyesen és ingadozás nélkül képviselő liberálisokhoz. Ez azután az 1963. évi parlamenti, majd az 1964. évi községi választásokon kifejezésre is jutott. A tőkések zöme azonban továbbra is a Kereszténydemokrata Pártot tartja egyedül alkalmasnak arra, hogy megfelelő erőt vonultasson fel a kommunista párttal szemben.

[51] 1964 elején emelték a luxuscikkek adóját, a személygépkocsik lajstromozásának díját és a benzin árát, és a hitelkorlátozás olykor egy-egy monopólium tervét is keresztezte.

[52] Ez a szocialista párti baloldal alakította meg a Proletár Egység Olasz Szocialista Pártját (Partito Socialista Italiano di Unità Proletaria = PSIUP).

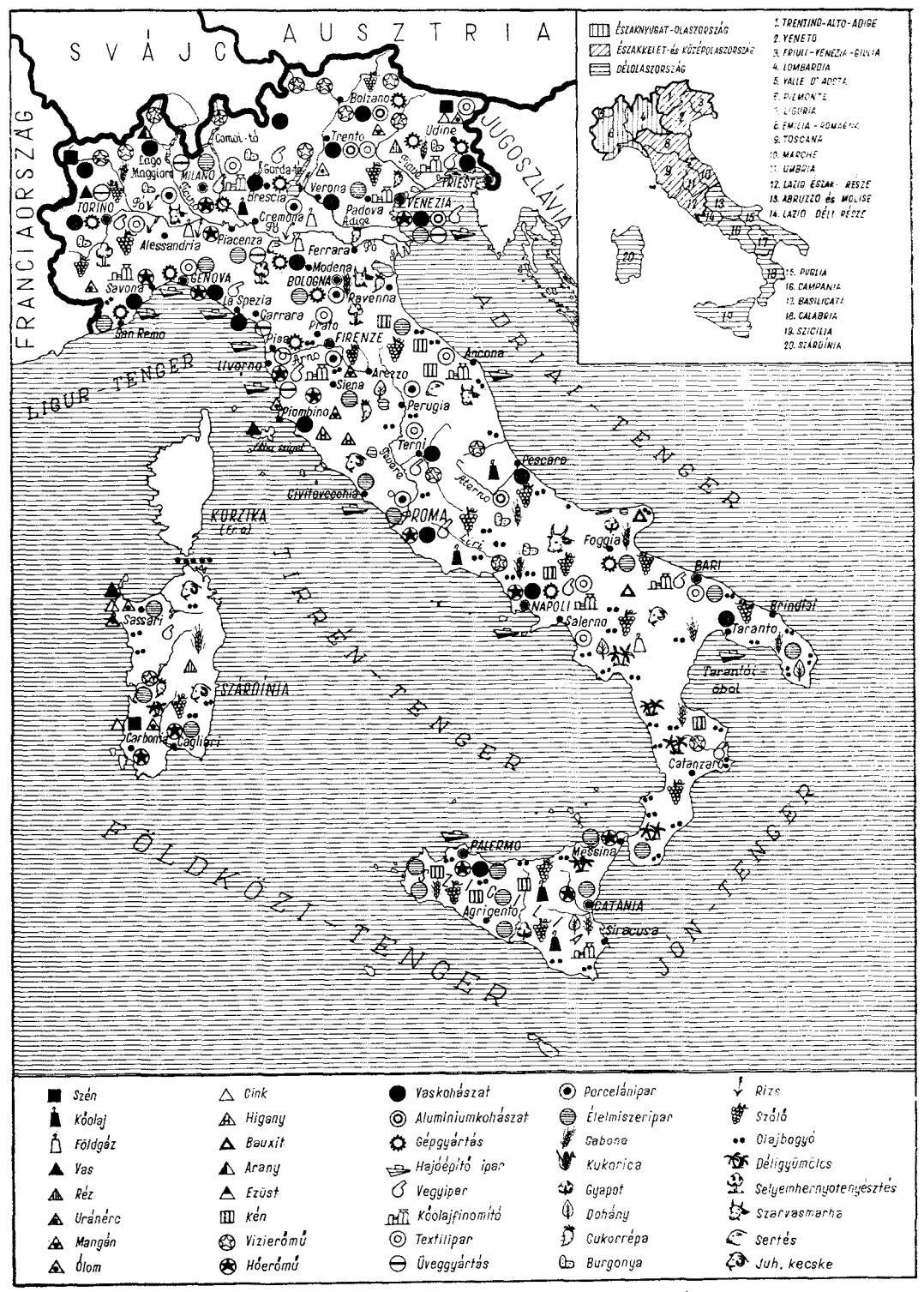

SVÁJC
AUSZTRIA
FRANCIAORSZÁG
JUGOSZLÁVIA
ÉSZAKNYUGAT-OLASZORSZÁG
ÉSZAKKELET-és KÖZÉPOLASZORSZÁG
DÉLOLASZORSZÁG
1. TRENTINO-ALTO-ADIGE
2. VENETO
3. FRIULI-VENEZIA-GIULIA
4. LOMBARDIA
5. VALLE D' AOSTA
6. PIEMONTE
7. LIGURIA
8. EMILIA-ROMAGNA
9. TOSCANA
10. MARCHE
11. UMBRIA
12. LAZIO ÉSZAK-RÉSZE
13. ABRUZZO és MOLISE
14. LAZIO DÉLI RÉSZE
15. PUGLIA
16. CAMPANIA
17. BASILICATA
18. CALABRIA
19. SZICÍLIA
20. SZARDÍNIA
Bolzano
Udine
Trento
Como-tó
Lago Maggiore
MILANO
Garda-tó
Verona
TRIESTE
TORINO
Brescia
Cremona
Padova
VENEZIA
Alessandria
Piacenza
Ferrara
Modena
GENOVA
BOLOGNA
Savona
La Spezia
Ravenna
Carrara
Prato
San Remo
Pisa
FIRENZE
Livorno
Arezzo
Ancona
Siena
Perugia
Piombino
Terni
Pescara
Civitavecchia
KORZIKA
(Fr.o)
ROMA
Foggia
BARI
NAPOLI
Salerno
Brindisi
Taranto
Sassari
SZARDÍNIA
Carbonia
Cagliari
Catanzaro
PALERMO
Messina
CATANIA
Agrigento
Siracusa
LIGUR-TENGER
ADRIAI-TENGER
TIRRÉN-TENGER
FÖLDKÖZI-TENGER
JÓN-TENGER
Szén
Kőolaj
Földgáz
Vas
Réz
Uránérc
Mangán
Ólom
Cink
Higany
Bauxit
Arany
Ezüst
Kén
Vizierőmű
Hőerőmű
Vaskohászat
Aluminiumkohászat
Gépgyártás
Hajóépítő ipar
Vegyipar
Kőolajfinomító
Textilipar
Üveggyártás
Porcelánipar
Élelmiszeripar
Gabona
Kukorica
Gyapot
Dohány
Cukorrépa
Burgonya
Rizs
Szőlő
Olajbogyó
Déligyümölcs
Selyemhernyotenyésztés
Szarvasmarha
Sertés
Juh, kecske

Gazdasági téren a kormányzatnak lényegében csak a nemzetközi fizetési mérleget sikerült egyensúlyba hoznia.[53] Ezt lehetővé tették: 1. A nagyarányú külföldi támogatás.[54] 2. A kivitel növelése és a behozatal csökkentése érdekében hozott intézkedések. (A mezőgazdasági behozatal korlátozását könnyítette a kedvező termés.) 3. A hitelmegszorítások, amelyek a külföldre menekült tőke számottevő részét visszahozták az országba. 4. Olaszország nemzetközi fizetési nehézségein könnyített, hogy a külföldi tőke — kihasználva néhány nagy perspektívájú vállalat szorult helyzetét, az alacsony részvényárfolyamokat és a nagyarányú kedvezményeket — ismét több beruházást eszközölt Olaszországban.[55]

A behozatal visszaszorítása, a hitelkorlátozások és a piac viszonylagos szűkülése elsősorban a közép- és a kisüzemeket hozták nehéz helyzetbe, de több nagy gyárat is termelésük és beruházásaik csökkentésére, üzemeik időleges bezárására stb. kényszerítették, s válságot idéztek elő az építőiparban.[56] A dolgozók számára pedig az „új" helyzet ismét a szinte még el sem múlt nagyarányú munkanélküliség rémét idézte fel.[57] Különösen nehézzé vált a helyzet az elmaradt falusi övezetekben, ahol sokaknak a mezőgazdaság nem nyújt megfelelő életlehetőséget, ugyanakkor az iparba áramlás lehetősége megcsappant, s egyidejűleg megnehezült a kivándorlás is.

Az olasz gazdasági helyzet 1961 utáni alakulása tehát arról tanúskodik, hogy az 50-es évek gyors fejlődése mögött hiányzott a „hinterland". Az elmaradt mezőgazdaság, a déli probléma, a rendkívül széles és költséges kereskedelem, a nehézkes és felduzzasztott bürokrácia, az elavult, elégtelen oktatás, a tömegeket sújtó adórendszer stb. súlyos koloncok az ország gazdaságán, miközben a monopóliumok érdeke által diktált beruházás és fogyasztás, a spekuláció és a tőke külföldre menekülése stb. elvonják a felhalmozást olyan beruházásoktól, amelyek kiegyensúlyozottabbá tehetnék a gazdasági életet.

Ugyanakkor az is megmutatkozott, hogy az olasz burzsoázia zöme még átmenetileg sem akar áldozatot hozni. A baloldaltól való félelme ugyan egyfelől felismerteti vele a reformok elodázhatatlanságát, másfelől ugyancsak a baloldal erejétől való félelme vissza is riasztja a reformoktól: attól tart, hogy a reformok útján elindulva kicsavarják kezéből a gyeplőt.

[53] Olaszország nemzetközi fizetési mérlege, amely 1964 márciusáig jelentős hiánnyal zárult, áprilisban 17 millió dollár többletet mutatott ki és az azt követő hónapokban is többlettel zárult. (La Stampa, 1964. 244. sz.)

[54] A külföldi segítség legnagyobb tétele az 1964 tavaszán biztosított 1,25 milliárd dollár volt.

[55] 1964 első hat hónapjában a közvetlen amerikai beruházások 72,2 milliárd lírát tettek ki, az egész 1963-as év 37,1 milliárd lírájával szemben. (I comunisti, Róma, 1964. október. 24. old.)

[56] A gazdasági nehézségeket jelzi az óvatolt váltók növekvő száma. 1963 első 8 hónapjában 8 631 075 váltót óvatoltak, 1964 hasonló időszakában 1 300 000-rel többet. (Rinascita, 1965. I. 9.)

[57] 1964-ben az építőiparban 150 000-rel, a gépiparban 100 000-rel, a textiliparban 60 000-rel, a mezőgazdaságban 154 000-rel csökkent a foglalkoztatottak száma. Azonkívül sok százezer foglalkoztatott csak csökkentett munkaidőben dolgozhat. (Rinascita, 1965. II. 6.)

III. IPAR ÉS KERESKEDELEM

1. Az olasz ipar szerkezete

Az 1961. október 16-i ipari és kereskedelmi statisztikai felmérés szerint az ipar (az építőipart is beleértve) – kerek számokban – 5600 ezer főt foglalkoztatott (az 1951. évi népszámlálás 4242 ezer foglalkoztatottat mutat ki), a 9. sz. táblázat szerinti megoszlásban.

9. TÁBLÁZAT

A kereső népesség foglalkozás szerinti megoszlásának alakulása Olaszországban[58]

(kerekített számok)

	1951		1961		1961. év az 1951. év %-ában
	1000 főben	%	1000 főben	%	
Bányászat	118	2,8	103	1,8	87,3
Feldolgozó ipar	3500	82,5	4500	80,0	128,0
Építőipar	532	12,5	919	16,3	186,0
Villamosenergia- és gáztermelés, valamint -elosztás, vízszolgáltatás stb.	93	2,2	107	1,9	115,0
Összesen	4243	100,0	5629	100,0	–

A dolgozók számát tekintve, ötven évvel ezelőtt a textilipar és az élelmiszeripar állt az élen, majd a gép- és a vegyipar következett. A 30-as években a selyemipar összeomlása kihatott az egész textiliparra, s ezt a nagy múltú olasz iparágat csak a szintetikus szálgyártás fellendülése térítette magához. *1961-ben a gépiparban dolgoztak a legtöbben* (1 369 158 dolgozó), a *második helyen a textilipar, majd az élelmiszer- és messzebb a vegyipar következett.*

Ami az ipari termelés fejlődésének *irányát* illeti az elmúlt években, erről a 10. sz. táblázat ad képet.

Jól látható, hogy *a legerősebben a vegyipar, a kőolajfeldolgozó ipar, a kohászat és a gépipar fejlődött.* Ellenben az élelmiszeripar és a könnyűipar fejlődése lassabb volt. A gépipar, a kohászat és a vegyipar nagy és növekvő súlyát mutatja, hogy 1957-ben hárman az ipari termelés 39%-át, 1962-ben 44%-át adták.

A vegyipar körében kiemelkedik a műanyagtermelés, amely 1952 és 1960 között a 14-szeresére nőtt. E téren Olaszország ma a kapitalista világban a hatodik, Európa tőkésországai közül a negyedik.[59] Gyorsan fejlődött az elektronika-ipar is; a

[58] Annuario statistico italiano, 1963. 32. old.

[59] Az egy főre jutó műanyagfogyasztás – 1960-ban 4,9 kg – azonban még mindig jóval kevesebb volt, mint a többi nyugat-európai országban. Az NSZK-ban például ez a mennyiség 14,4 kg, Angliában 9,2 kg. (Italdoc, 1963. VI. 5.)

termelés mennyiségét és a foglalkoztatottak számát tekintve a kapitalista világban ugyancsak a hatodik, az EGK országai közül a harmadik helyet foglalja el.

10. TÁBLÁZAT

Az ipari termelés évi indexszámainak alakulása szektorok és iparágak szerint 1962–63-ban[60]

(1953 = 100)

Szektorok és iparágak	1962	1963
Teljes ipari termelés	218,1	235,9
Bányászat	203,5	194,1
Feldolgozó ipar	221,2	240,0
Élelmiszer, ital, dohány	153,7	158,9
Textil- és ruházati ipar	171,8	183,9
Bőr- és szőrmeipar	164,6	173,2
Faipar	154,3	156,6
Kohászat és fémipar	259,9	275,6
Gépipar (járműiparral)	234,1	264,7
Nem fémes ásványok feldolgozása	267,6	283,5
Vegyipar	335,7	364,3
Szén- és kőolajfeldolgozás	303,5	347,1
Papíripar	207,2	219,9
Gumiipar	189,3	225,6
Villany, gáz	182,6	198,4

11. TÁBLÁZAT

Néhány főbb ipari termék termelése 1963-ban[61]

(kerekített számok)

Szén és tőzeg	1,95 millió tonna
Nyersolaj	1,78 millió tonna
Földgáz	7,27 milliárd m^3
Vasérc	1,01 millió tonna
Bauxit	268 ezer tonna
Nyersvas	3,7 millió tonna
Nyersacél	10,1 millió tonna
Feldolgozott kőolaj	48 millió tonna
Írógép	733 ezer darab
Számológép	726 ezer darab
Gépkocsi	1105 ezer darab
Műanyagszálak	2,1 millió q
Villamos energia	68 milliárd kWó

[60] Relazione generale sulla situazione economica del paese (1963). (A továbbiakban: Relazione ...) – Mondo Economico, 1964. 14. sz. Melléklet VII. old.

[61] Banco di Roma. The economic conditions in Italy. 1963. 222–223. old., 1964. 5. 225–227. old.

Az energiahordozók szerint az energiafogyasztás így oszlott meg 1962-ben (7400 kcal/kg szénre számítva):[62]

Szén és lignit	17,3%
Kőolaj és kőolajtermékek	48,5%
Földgáz	10,9%
Vízenergia	23,3%

A felhasznált energiahordozók 37,7%-a volt hazai eredetű. Ami a villamos energiát illeti, 1961-ben 70%-át vízerőművek, 30%-át hőerőművek termelték.[63]

Olaszország ipara zömmel az „ipari háromszögben": Lombardiában, Piemontban és Liguriában összpontosul. E „háromszög" csúcsai: Miláno, Torino, illetve Génua. Az 1961. évi népszámlálásban szereplő 5 600 000 ipari dolgozónak majdnem felét (2 700 000) e három tartományban találjuk. Ha pedig csak a feldolgozó ipart tekintjük, a „háromszög" súlya még nagyobb: 4,5 millió doldozójának több mint fele (2,3 millió) jut erre a területre, jóllehet ez Olaszország egész lakosságának csak mintegy 26%-át tömöríti.

Az olasz ipart is a termelés és a tőke nagyfokú koncentrációja jellemzi. Ezek mértékét azonban az olasz statisztikai felvételek fogyatékosságai miatt nehéz teljes mélységében kimutatni.

Az 1951. évi ipari és kereskedelmi adatfelvétel az ipari (beleértve a kisipart) vállalatokat csupán abban a bontásban vette számba, hogy hányan dolgoznak a kettőnél nem több, 3—10, 11—100, illetve *több mint 100 dolgozót foglalkoztató* vállalatokban. Eszerint az utóbbi *csoportba a vállalatoknak valamivel több mint 6,6%-a tartozott, ám bennük az iparban és a kisiparban foglalkoztatottaknak mintegy 47%-a dolgozott.*[64]

Az 1961. évi adatfelvétel hasonló bontású feldolgozása még nem áll rendelkezésre és így összevetésre nincs mód. Némi útmutatást a termelés koncentrálódásának mértékére vonatkozóan a két népszámlálás mégis ad, amennyiben összevetésükből kitűnik, hogy az olasz ipar és kisipar egy-egy telepén 1951-ben átlagosan 6,1, ellenben 1961-ben 7,8 személy dolgozott.[65] (Megjegyzendő, hogy ma, az „automatizálás" korában, a dolgozók száma kevésbé fontos mutatója egy-egy vállalat gazdasági súlyának, mint korábban.)

Ami a *tőkekoncentrációt* illeti, a második fejezet végén láttuk annak mértékét 1938-ban. Újabb felmérést 1958-ban végeztek, ekkor 25 613 részvénytársaság működött az országban 4 089 357 millió líra nominális tőkével.

Eszerint *az 1 milliárd líránál nagyobb nominál tőkéjű vállalatok, amelyek sorába a részvénytársaságoknak mindössze 1,4%-a tartozott, uralta a névleges tőke 73,4%-át.* Ezen belül a „piramis" csúcsán 10 vállalat állt, a részvénytőke 23,9%-ával.

[62] Annuario di statistiche industriali. VII. kötet 1962. 14. old.

[63] Uo. 111. old. — 1963-ban Latinában üzembe lépett Olaszország első, 200 000 kW teljesítményű atomerőműve, majd 1964 februárjában további atomerőműegységek kezdték meg munkájukat. (Relazione ... XI. old. és Italdoc, 1964. V. 5.)

[64] Compendio statistico italiano, 1935. 145. old.

[65] Compendio statistico italiano, 1963. 15. old.

Az olasz részvénytőke megoszlása a tőke nagysága szerint 1958-ban[66]

(millió lírában és %-okban)

A nominális tőke nagysága	Részvénytársaságok száma	Névleges tőke (milliárd líra)	Az összes részvénytársaság számának %-ában	Az összes részvénytársaság nominális tőkéjének %-ában
500 000 líráig	865	211	3,4	...
500 000—1 millió líra	7 097	7 013	27,7	0,2
1—10 millió líra	7 040	36 198	27,5	0,9
10—25 millió líra	3 174	59 163	12,4	1,4
25—50 millió líra	3 093	122 755	12,1	3,0
50—100 millió líra	1 753	141 956	6,8	3,5
100—500 millió líra	1 889	460 002	7,4	11,2
500—1000 millió líra	332	262 656	1,3	6,4
1—10 milliárd líra	313	973 319	1,2	23,8
10—50 milliárd líra	47	1 051 035	0,2	25,7
50 milliárd lírán felül	10	975 407	...	23,9
Összesen	25 613	4 089 357	100,0	100,0

A magánkézben levő leghatalmasabb monopóliumok közé tartoztak 1962-ben történt államosításukig a villamosipari trösztök (Edison, SADE, La Centrale), tartoznak az olyan nagy világcégek, mint a *FIAT, a Montecatini vegyipari tröszt, a Pirelli gumigyár, a SNIA Viscosa műszálat gyártó vállalat, az irodagépeket gyártó Olivetti és az Italcementi.*[67]

Annak megállapítására, hogy a legutóbbi időkben hogyan alakult a legnagyobb monopolista vállalatok gazdasági és pénzügyi helyzete, marxista közgazdászok 1961-ben felmérték az ország iparának néhány fontos ágazatában uralkodó 15 vállalat adatait 1955-től 1960-ig. Ezek súlyát a termelés területén a következő adatok szemléltetik:[68]

A nem ipari rendeltetésű gépjárművek 85%-át a FIAT gyártotta, a villamos energia 20%-át az Edison adta és 5 más monopóliummal együtt annak 57%-át termelte. A szintetikus szálak 78,5%-át 3 vállalat (SNIA Viscosa, Edison, Montecatini) termelte, míg a gumiáruk fele a Pirelli-csoport üzemeiből került ki. A Montecatini bányászata állította elő a bauxit 75, az alumínium 65%-át, termelte a cink 25, az ólom 35, a nitrogén 42 és a kénsav 57%-át, gyártotta a műanyagok

[66] Statistica, 1962. 4. sz. 538. old. Ezek a részvénytársaságok nemcsak, illetve nem kizárólag az iparban tevékenykednek.

[67] A Fortune amerikai gazdasági folyóirat 1964. augusztusi száma az Egyesült Államokon kívüli 200 legnagyobb tőkés vállalat 1963. évi rangsorát közli. Noha e táblázat távolról sem tekinthető pontosnak, hozzávetőleges tájékoztatásul megfelel. Eszerint a FIAT a tizedik helyet foglalta el, a Finsider (IRI-vállalat) a 28., az ENI a 36., a Pirelli a 43., a Montecatini a 63., az Olivetti a 88. és a Snia-Viscosa a 104. helyet. A szakmánkénti rangsorban a FIAT az autógyárak közül (a Volkswagen-művek után) a második, a Finsider a kohászati vállalatok közül az 5., a Pirelli a 2., az ENI a 3., a Montecatini a 7. és az Olivetti az első volt.

[68] Tendenze ... II. 141—169. old.

44, a mezőgazdaságban hasznosított vegyi anyagok 47, a festékek 48 és a műszálak 54%-át.

Az olasz gazdaság gyors fejlődésének éveiben ezek a vállalatok viszonylagosan is tovább növelték hatalmukat. Az 1950. évi helyzethez képest kimutatott nyereségük átlagban a 3,7-szeresére nőtt, nagyobb arányban, mint a kisebb vállalatok átlagáé, *tőkéjük ebben az évtizedben a 3,7-szeresére, a tartalékok és a fel nem osztott nyereség a 10-szeresére emelkedett. 1955—1960 között e 15 ipari óriás részesedése az összes részvénytőkében 17%-ról kereken 20%-ra nőtt.* E vállalatok bruttó beruházásaikat az 1950. évinek mintegy a négyszeresére-nyolcszorosára növelték — a körülbelül háromszoros országos átlaggal szemben, s az ország iparába 1955 és 1960 között befektetett 5454 milliárd lírából 1246-ot (22,8%-ot) ezek ruháztak be.

A nagyarányú beruházás, a széles körben alkalmazott gépesítés, automatizálás és racionális munkaszervezés, valamint a munkaintenzitás növelése eredményeképpen e vállalatok gyáraiban jócskán emelkedett a munkatermelékenység: 1955 és 1960 között a FIAT-ban az egy dolgozóra eső termelési érték 49, a Montecatiniban 48,3, a Pirelli-gyárakban 41,5%-kal növekedett. Ez magyarázza, hogy miközben — a vizsgált években — a FIAT 90%-kal növelte termelésének értékét — dolgozóinak száma ez idő alatt csak 25%-kal nőtt. A Montecatini termelése 18%-kal lett nagyobb, ellenben dolgozóinak száma 21,5%-kal csökkent. A Pirelli termelése 30%-kal emelkedett, s közben dolgozóinak száma 6,5%-kal lett kevesebb.

A nagy monopolista csoportok hatalmának további növekedése közepette — az említett időszakban — *a közép- és a kisvállalatok, sőt az egészen kis műhelyek is fejlődtek* — ha a nagyüzemeknél lényegesen lassúbb ütemben is. A feldolgozó ipar nagy-, másfelől kis- és középvállalatainak fejlődését a 13. sz. táblázat adatai szemléltetik.

13. TÁBLÁZAT

Az egy főre jutó anyagmentes termelési érték alakulása a feldolgozó iparban[69]

1951—1961 között évi átlagban	A kis- és középvállalatokra jutó termelési érték a nagyvállalatokénak %-ában
Nagyvállalatok .....+6,6%	1951 ..... 88,3%
Közép- és kisvállalatok .....+3,3%	1961 ..... 64,1%

A kisvállalatok súlya az ország gazdasági életében jelentősebb, mint pl. az NSZK-ban vagy Angliában.[70] A kisebb vállalatok főként a belső, kisebb rész-

[69] Az Olasz Statisztikai Hivatal adatai a CGIL feldolgozásában. CGIL e programmazione economica. Documenti. Róma, 1964. 138. old. A továbbiakban: CGIL...

[70] 1951-ben az iparban és a kereskedelemben a gazdaságok 91,4%-a egyéni — zömmel kisipari műhely vagy bolt — volt, s csupán 8,6%-a magán- vagy állami társas cég. 1961-re ez az arány 90,4, illetve 9,6%-ra módosult. (Compendio statistico italiano, 1963. 14. old.)

ben a külső piac szélesedését hasznosították, s túlnyomórészt a gépipar, a ruházati és a cipőipar, a lakberendezési ipar, a közlekedés, a szállodaipar és az építkezés területén tevékenykedtek. Fejlődésüket (ami főként az 1959-et követő néhány évre jellemző) egyes olasz közgazdászok a következőképpen magyarázzák:

1. *A monopóliumok nem tudják a piac minden zugát* (különösen a fogyasztási cikkek tekintetében nem) *kitölteni.* Azonkívül maguk is felhasználják a kisebb vállalatokat közvetítőként önmaguk és a piac között.

2. A legnagyobb monopolista vállalatokban a tudomány és a technika vívmányainak bevezetése meglassúbbodott, ugyanakkor a *gyártási folyamatok felbontásának új technikai lehetőségei*, a korszerű gépek alkalmazási területének bővülése, valamint olcsóbbodásuk olykor *egészen kis műhelyeknek is lehetővé tette olyan korszerű berendezések beszerzését, amelyekkel azelőtt csak a monopóliumok rendelkeztek.*

Mindazonáltal *e kis- és középüzemek fejlődése alá van rendelve a monopóliumok gazdasági és pénzügyi politikájának, és az esetek nagy részében csak a monopóliumok termelését kiegészítő szerepet töltenek be.*

Tipikus példa erre a FIAT és *„bedolgozóinak"* esete. Egy 1958. évi felmérés szerint *a torinói FIAT-gyár termelési értékének 60%-át a bedolgozó kis- és középüzemek* — köztük csak néhány dolgozót foglalkoztató műhelyek is — *állították elő*, amelyekben mintegy feleannyian dolgoztak (40 000 fő), mint magában a FIAT-ban.[71] A FIAT bérei ebben az időben 50—60%-kal meghaladták a közép- és kisüzemekéit, és így a bedolgozás rendszere — a többi között — lehetővé tette a FIAT-nak, hogy miközben a saját munkásainak kiváltságos helyzetet teremtett, mégis átlagosan olcsó munkaerővel dolgozzék. A kisüzemek termelése természetesen lépést tartott a FIAT gyorsan növekvő szükségleteivel, ám *egész létük a monopolista vállalat megrendeléseitől, technikai fejlesztésükhöz adott támogatásától, a FIAT engedélyezte hitelektől stb. függ.*

E bedolgozó rendszer lehetővé teszi a FIAT-nak és a többi hasonló módszert követő nagyvállalatnak, hogy dekonjunktúra esetén maguk vegyék át az addig kiadott munkák egy részét, és így a kisvállalatok rovására enyhítsék a hanyatlás következményeit. Ez utóbbiak 1961 utáni, említett súlyos helyzetét ez is magyarázza.

Olaszországban is tehát változatlanul tart a gazdasági hatalom koncentrálódásának folyamata, bár ez az elmúlt konjunktúra éveiben általában nem járt együtt a közép- és a kisüzemek abszolút gyengülésével.

2. *Az olasz monopolkapitalizmus mai szervezeti formái*

Az olasz monopóliumok kapcsolatainak formái és terjeszkedésük iránya a néhány évtizeddel előttihez képest jelentősen megváltoztak: *Olaszországban is a többi fejlett tőkésországra jellemző formák fejlődtek ki. Ma Olaszországban is*

[71] Nuovi argumenti, 1958. III—VI. sz.

általános, hogy szervezetileg és jogilag önálló vállalatok egy vagy több „holding company" (ellenőrző társaság) *kezében vannak.* A holding companyk néha a részvények kis töredékének birtokában is teljes hatalmat gyakorolnak számos részvénytársaság felett, amit az tesz lehetővé, hogy e társaságok 200–300 ezer, olykor még több részvényt bocsátanak ki, s e részvények nagy tömegei egymástól elkülönült, szervezetlen kisrészvényesek között oszlanak meg. A holding companyk egymás részvényeit is felvásárolják.

A legnagyobb olasz magánmonopóliumnak, a FIAT-nak is van holdingvállalata. A FIAT az autógyártásból kiindulva eljutott az acél előállításához, az acélhengerléshez, saját szükségletére villamos energiát termel, autósztrádákat épít és ehhez maga gyárt cementet. Van pénzügyi szervezete, amely az autók részletvásárlását finanszírozza, és biztosítótársasága, amely autóbiztosítással foglalkozik. Azonkívül mindenféle egyéb gazdasági ágban (vegyipar, olajipar, gázgyártás, lapkiadás) is érdekelt. A különféle FIAT-érdekeltségeket pedig a FIAT holdingcége, a még 1927-ben életre hívott IFI irányítja és ellenőrzi. Hasonló szervezet élén áll a Montecatini, a SNIA Viscosa, a Pirelli, az Italcementi stb.

Ugyancsak újabb formája Olaszországban a monopoltőkés vállalatok kapcsolatának az investment trust (beruházási tröszt): *az egy-egy ipari monopóliumhoz kapcsolódó, kifejezetten pénzügyi társaság.* Ilyen az Italcementi alapította Italmobiliare, a La Centrale villamosipari vállalat Investje, a Pirelli spa Pirelli C.-je.[72]

A holdingoknak és az investment trustöknek roppant súlyuk van a gazdasági életben. Noha ezek vezető testületeiből hiányzik az egykori tőkés vállalkozásokat jellemző „családi vonás", *az igazgatókon keresztül változatlanul a legnagyobb tőkével rendelkezők gyakorolják a hatalmat. Ők vállalkozásuk kockázatát a holdingok széles körű tevékenysége és az investment trustök szerteágazó pénzügyi befolyása révén nemcsak a szétforgácsolt részvényesekre, hanem az ország egész gazdaságára áthárítják.* Ám az a törekvésük, hogy privilegizált helyzetüket megőrizzék és kiterjesszék, szembekerül – a haladó erőkről nem is szólva – a magántőkések széles körével és – sokszor – a monopoltőkés állammal is, amely kénytelen az egész tőkés rendszer érdekében fellépni.

Bonyolult ellentmondások támadnak ebből, amelyeknek során az összefonódott „csoportok" is szembekerülnek egymással. Ilyen ellentmondások magyarázzák, hogy nemcsak kis- és középtőkések támogatták a villamosenergiaipar államosítását, de a FIAT vagy a Montecatini sem szálltak szembe vele, mert az olasz monopolkapitalista rendszer fennmaradásához szükségessé vált intézkedést látták benne.

[72] Érdemes közelebbről megvizsgálni például az Investet. 1960 decemberében kb. 40 milliárd líra értékű részvénye volt: 210 ezer Edison-részvény, 30 ezer Edisonvolta-, 935 000 FIAT-, 480 000 Montecatini-, 150 000 SNIA-, 12 000 Cantoni-, 210 000 Pirelli s.p.a-, 20 000 Assicurazioni Generali-, 85 000 Centrale-, 110 000 Bastogi-, 42 000 Italcementi-, 250 000 Rinascente-, 20 000 Eridania- és 610 000 Generale Immobiliare- stb. részvény. (Tendenze . . ., II. kötet 154. old.)

3. *Az önfinanszírozás szerepe*

Miként említettük, az IRI állami csoportot 1933-ban azért hozták létre, mert a bankok által — részvények felvásárlásával és hosszú lejáratú hitelekkel — finanszírozott iparvállalatokat a nagy világválság a csőd szélére juttatta, és a bankok is veszélybe kerültek. *A bankok és a magán iparvállalatok szoros kapcsolata ma is megtalálható, bár e téren sok tekintetben új helyzet teremtődött* annak következtében, hogy: 1. *A bankok zöme az állam kezében van* (mindazonáltal a legnagyobb monopóliumok képviselői ott ülnek e bankok igazgatóságában); 2. *A nagy magánmonopóliumok* a hagyományos bankrendszer mellé *kiépítették a saját, új formájú pénzügyi szervezeteiket* (a holding companykat és az investment trustöket); 3. Az iparvállalatok az új gyárak alapításához vagy a meglevők fejlesztéséhez szükséges tőkét — miként a többi fejlett tőkésországban is — a korábbinál jelentősen *nagyobb mértékben belső erőforrásaikból, önfinanszírozással fedezik.*

Az önfinanszírozás kétségkívül a tőkés akkumulációnak az a formája, amely a leginkább kedvez a monopóliumoknak s rendkívül erős fegyvert ad a kezükbe. A Banca d'Italia adatai szerint *1958-ban belső erőkből* (ide számítva a rövid lejáratú bankműveleteket is) *valósították meg az összes magánberuházás 69,9%-át.* 1959-ben ez az arány 73,7-re emelkedett és 1960-ban 62,7%-ot tett ki. Ha az „összes beruházásból" kiemeljük az ipariakat és az iparon belül a monopolista csoportokat, az arány még nagyobb: *meghaladja a 80%-ot.*[73] (1959 óta azonban a pénzintézetektől felvett hiteleknek — mint arról a II. fejezetben szó volt — ismét növekvő szerepük van a beruházásokban.)

Az önfinanszírozás nagy arányát Olaszországban a következő tényezők tették lehetővé:

a) A munkabérek növekedése jelentősen elmaradt a termelékenység növekedése mögött.

b) A monopolista helyzet következményeként az iparcikkek ára nem, vagy csak alig követte az önköltség csökkenését. 1953-at 100-nak véve 1961-ben a gépipari termékek nagykereskedelmi árának indexe 100,5, az építőanyagoké 104,7, a vegyieké 88,3, az élelmiszeriparіaké 96,6 volt.[74]

c) Miközben az önköltség csökkent és az ár változatlan maradt, a termelés volumene — láttuk — jelentősen növekedett. Így hát a profit rátája mellett a profit *tömege* is nagymértékben emelkedett.

d) Az önfinanszírozást segíti elő — ahol érvényesül — az állami *árszabályozás is.*

Az árszabályozást a miniszterközi árbizottság végzi.[75] A mezőgazdasági eredetű termékeken kívül a következő áruk árát szabályozza az állam: a) közszolgáltatások (telefon- és gáztarifa, hotelszoba-árak, rádió- és televíziódíj stb.); b) néhány alapvető nyersanyag és ipari termék (tüzelőanyagok, vas- és acéláruk); c) a mező-

[73] Tendenze ... I. kötet. 222. old.
[74] Annuario statistico italiano, 1962. 339. old.
[75] Comitato Interministeriale dei Prezzi = CIP.

gazdasági termeléshez szükséges alapvető termékek (műtrágya, növényvédő szerek stb.); d) különféle gyártmányok (autógumi, gyógyszerek stb.).
Az állam az árak megállapításakor általában a kevéssé termelékeny üzemek termelési költségeit veszi alapul, ami óriási extraprofithoz juttatja a monopóliumokat. (Ezért is vigyáznak arra, hogy a hozzájuk képest drágán termelő kisvállalatok, legalább mutatóban, fennmaradjanak.)

e) Nagymértékben *elősegíti az önfinanszírozást az adózási rendszer is, amely* — hasonlóan, mint más fejlett tőkésországokban — *kedvez a vállalati tartalékok képzésének.*

Az olasz adózási rendszert jellemzi, hogy sokkal nagyobb arányban épül a *közvetett adókra,* mint a többi fejlett tőkésország adórendszere. 1961-ben a közvetlen adók az olasz állam bevételeinek 24,5%-át, a közvetettek 75,5%-át, 1962-ben a 22,5, illetve a 77,5%-át tették ki.[76] A közvetlen adóknak a zöme is az alacsonyabb jövedelmű lakosságot sújtja. Végül, elsősorban a vagyonosok húznak hasznot a laza adómorálból is.[77]

4. A kereskedelem szerkezete

Az olasz kereskedelmet az egészen kis egységek óriási tömege jellemzi. 1961-ben a nagykereskedelemben (kerek számokban) 192 000-en a 10-nél kevesebb, 161 000-en az ennél több dolgozót alkalmazó vállalkozásokban dolgoztak. A *kiskereskedelemben* (a mozgó boltokat is beleértve) *a legfeljebb két dolgozót foglalkoztató vállalkozásokban tevékenykedett 980 000,* a 3—10 dolgozót foglalkoztatókban 436 000, a 10-nél nagyobbakban 97 000 fő.

14. TÁBLÁZAT

A kereskedelemben foglalkoztatottak megoszlása 1961-ben[78]

(az ipari és kereskedelmi adatfelvétel szerint)

Foglalkozási terület	Dolgozók száma
Nagykereskedelem	353 650
Kiskereskedelem	1 317 408
Mozgóáruda	200 727
Szálloda- és vendéglátóipar, garázs stb.	433 488
Kisegítő tevékenység	87 377
Összesen	2 392 650

[76] Compendio statistico italiano, 1963. 274. old.

[77] Például 1961-ben, vagyis az olasz „gazdasági csoda" tetőpontján Milánóban, e„csoda" központjában csak 204 olyan család „akadt", amelynek adóalapja meghaladta a 20 millió lirát és olyan nagy, fejlődő iparcentrumban, mint La Spezia, „senkinek" az adóalapja nem érte el a 10 millió lirát. A milánói adóhivatal illetékese jelentette ki, hogy csupán a családi adó esetében városában legalább 1000 milliárdról nem tettek adóbevallást. (Il sindacato negli anni del miracolo. Ed. UIL Róma, 331. old.)

[78] Compendio statistico italiano. 1963. 32. old.

A nagy elaprózottság, továbbá az elmaradott technika és szervezés miatt az olasz kereskedelem, kivált *a kiskereskedelem társadalmi mértékben mérve rendkívül drága.*[79]

Az utóbbi idők egyik jellemző vonása, hogy a monopóliumok — sok tőkével — kezdenek behatolni a nagy-, de a kiskereskedelembe is — s a kereskedelem hagyományos formáit kiszorítva új, nekik alárendelt, az érdekeiket jobban szolgáló szervezeti formákat hoznak létre.

Így az olasz kiskereskedelemben is megjelentek a nagy- és az egységáruházak, valamint „supermarketek" (Rinascente, Upim stb). Bár ezek egyelőre főként Észak-Olaszországban és a nagyobb — számottevő tömegfogyasztású — városokban működnek és súlyuk sokkal kisebb, mint a többi fejlett nyugat-európai országban, jelentőségük egyre nő. A nagyáruházak dolgozóinak száma 1961-ben 10 400 volt, az 1951. évi 4100-zal szemben.

A baloldal az olasz kereskedelmet a *kereskedők olyan összefogása útján kívánja korszerűsíteni és olcsóbbá tenni, amely egyben védi őket s a vásárlókat is a monopóliumok diktátuma ellen,* alternatívát állít a monopóliumok meghatározta korszerűsítéssel szemben. Ilyen összefogás lehetősége rejlik a nagy- és kiskereskedők egyleteiben, a kiskereskedők bevásárló szervezeteiben (ezeket azonban a monopóliumok is igyekeznek a maguk utcájába terelni) és főleg az Olaszországban nagy hagyományú szövetkezeti mozgalom jelentős kiszélesítésében, szövetkezeti nagykereskedelmi egységek kialakításában.

IV. AZ ÁLLAMMONOPOLISTA SZEKTOR

Az olasz állammonopolista kapitalista rendszerben *kiemelkedő szerepe van a széles, sokrétű állami szektornak. Ezen keresztül valósul meg elsősorban az olasz állam gazdasági tevékenysége.*

1. A gazdaság állami szektorának jellege

Az olasz gazdaság állami szektora többféleképpen szervezett. A mezőgazdasági feladatú és a Délvidék fejlesztésére szolgáló, később tárgyalandó speciális állami szerveken, valamint az ugyancsak később említendő, közfunkciót betöltő pénzintézeteken kívül vannak úgynevezett *autonom állami vállalatok* (államvasutak, posta, útkarbantartó vállalat, telefonszolgáltatás, erdészeti vállalat stb.), *kincstári tulajdont képező vállalatok* (termálfürdők stb.) és az állam *köz-*

[79] Összehasonlították, hogy a kereskedelem egy-egy dolgozójára milyen összegű eladás jut Olaszországban és a nála fejlettebb tőkésországokban. 1955–1957-ben ez az összeg az USA-ének mindössze 20%-a, az NSZK-énak 33%-a és Nagy-Britanniáénak 50%-a volt. A költséges és elmaradott kereskedelem is oka a konjunktúra éveire is jellemző drágulásnak. Miközben 1953 és 1961 között a nagykereskedelmi árak indexe 1%-kal csökkent, a kiskereskedelmieké 17,8%-kal nőtt. (Memoria ... 7–8. old.)

vetlen pénzügyi ellenőrzése alá tartozó vállalatok (ilyen a Cinecitta filmipari vállalat, több bánya stb.).

Az olasz állammonopolista szektor pillérei az IRI, az ENI[80] *és a villamosenergia-iparnak 1962-ben történt államosításakor életre hívott ENEL.*[81] 1963-ban az elsőben mintegy 276 000-en, a másodikban kb. 60 600-an dolgoztak, míg az ENEL-nek ugyancsak több mint 60 000 dolgozója van. A foglalkoztatottak számát tekintve tehát az IRI jóval megelőzi a legnagyobb olasz magántőkés monopolista csoportot, a mintegy százezer embert foglalkoztató FIAT-ot.

A fenti három csoport adja Olaszország villamosenergia-termelésének 71,2%-át (a többi villamos energiát a községi erőművek és a csak önfogyasztásra termelő köz- vagy magánerőművek állítják elő), *a földgáztermelés 94%-át, a kőolajbányászat 22%-át, az acél 55%-át és a nyersvas 92%-át. IRI-vállalatok tartják a kezükben a hajógyártó kapacitás $^3/_4$-ét, a motorgyártás 35%-át, az elektrotechnikai ipar termelésének 16, a gépkocsigyártás 12,5 és a cementtermelés 11%-át. Teljes egészében a kezükben van a rádió és a televízió, a telefonszolgálat és a légiközlekedés.*[82]

Az állami érdekeltségű vállalatok szerepét az ország gazdasági életében a fentieken kívül a következő számok szemléltetik.

1952 és 1961 között termelésük évi átlagban 12%-kal nőtt – miközben a nemzeti jövedelem emelkedése átlagosan évi 6% volt. 1959-ben az IRI- és az ENI-vállalatok termelése a nemzeti jövedelemnek 8,9%-át tette ki. 1960-ban az összes ipari beruházás 28,8%-át állami érdekeltségű vállalatok valósították meg, 1961–64-ben pedig az összes ipari beruházás 31,3%-át ők tervezték végrehajtani.[83]

A második világháború után az olasz burzsoázia túlnyomó része meg akarta semmisíteni, de legalábbis erősen gyengíteni akarta az ipar állami szektorát. A háború alatt az IRI-vállalatok nagy részét a fegyverkezés szolgálatába állították és ezért különösképpen hatalmas bombakárokat szenvedtek. Ezenkívül fegyvergyártó profiljuk miatt is nagy gondot okozott az átállításuk béketermelésre. Mindezek a nehézségek megkönnyítették az IRI elleni jobboldali támadást, de az végül is megtört a baloldal ellenállásán. Amikor pedig a baloldal harcai és a II. fejezetben tárgyalt egyéb tényezők hatására az olasz monopóliumok is a termelés bővítésének és a technika fejlesztésének útjára léptek, uralkodóvá vált a monopolista csoportoknak az az érdeke, hogy az állami vállalatok a lassan megtérülő és nagy beruházásokat kívánó iparágak és a szolgáltatások fejlesztésével *teremtsék meg* a saját fejlődésükhöz és az egész tőkés rendszer megszilárdításához szükséges feltételeket. „Körülbelül 1950–51 óta az állammonopolista kapitalizmus egyre inkább annak bizonyul, amit Pasquale Saraceno »globális vállalkozó«-nak nevez. Tevékenysége túlmegy az infrastruktúrán és meghatározza az egész

[80] Ente Nazionale Idrocarburi.

[81] Ente Nazionale per l'Energia Elettrica.

[82] Annuario politico italiano, 1964. 803. old. – Béke és Szocializmus, 1961. 8. sz. és 1962. 5. sz. – Vita Italiana, 1964. 1. 78. old.

[83] Giorgio Napolitano: Movimento operaio e industria di stato. Ed. Riuniti, Róma, 1962. 17. old. – Tendenciák ... 317. old. és 57. old.

nemzetgazdaság irányát. Magára vállalja azokat az ipari beruházásokat, amelyeket — természetüknél és arányaiknál fogva — a magántőke a megszokott eszközökkel nem vállalhat." — írta Rodolfo Banfi a Rinascita 1962. 1. sz. számában.

Valóban — hogy csak a legfontosabb példákat említsük —, az IRI-vállalatok hatalmas beruházásokkal korszerűsítették a kohászatot, a vas- és az acélgyártást. A kőolaj és a földgáz kibányászására 1953-ban alapított ENI pedig rendkívül olcsó vegyianyaghoz és energiahordozóhoz juttatta az északi nagyipart, s így *az olasz gazdaság jobbára megszabadult két hagyományos kerékkötőjétől: a drága acéltól és széntől.* Ugyanakkor az IRI gépipari vállalatait, amelyek versenytársai lehettek volna a magántőkének, nem fejlesztették.

Az állami szektor Olaszországban is — miként minden monopoltőkések uralta államban — *része az állammonopolista kapitalizmus rendszerének. Az állami érdekeltségű vállalatok Olaszországban is alapvetően a magánmonopolista csoportok érdekeinek szolgálatában működnek.* A magánmonopóliumoknak sokszor egészen közvetlen befolyásuk is van rájuk, részben magukban az állami vállalatokban levő pozícióik révén, részben az állami vállalatok irányító szervein keresztül. Különösen szembeötlő az összefonódás a magánmonopóliumok és az állami szektor között a vegyes, állami-magántőkés vállalatokban.

Mindazonáltal egyes monopolista csoportok és az állami érdekeltségű vállalatok között reális, és a haladó erők harca szempontjából rendkívül fontos *ellentétek* is felmerülnek.

Ellentét mutatkozik ugyanis egyes monopolista csoportok ama törekvése, hogy az állami vállalatok őket „szolgálva" tevékenykedjenek és az olasz monopoltőkés államnak — és maguknak a monopóliumoknak és az egész burzsoáziának — azon általános érdeke között, hogy az ország gazdasági erejét fejlesszék, ágazati és területi elmaradottságait stb. enyhítsék s ezzel biztosítsák az olasz gazdaság nemzetközi versenyképességét, a további konjunktúrát és csökkentsék az országban a politikai feszültséget. Ezeket az ellentéteket Olaszországban élezte a monopóliumok és a nem monopolista vállalatok közti harc és a baloldali erők nagyon heves küzdelme annak érdekében, hogy az állami szektor az ország egyetemes érdekeit szolgálja, és ennek megfelelően antimonopolista politikát folytasson.

Reális alapot ad ilyen ellentétre az a körülmény is, hogy az állami szektor *apparátusának* kialakult bizonyos *önállósága*, és a piaci gazdaság „logikája", a verseny is sokszor arra kényszeríti az állami vállalatokat, hogy versenyre lépjenek a magánmonopóliumokkal.

Mindezeknek az ellentéteknek a talaján és a baloldal harcának eredményeképpen 1956-ban az IRI kivált a Confindustriából, és együtt az ENI-vel és az addig közvetlen állami irányítás alatt álló vállalatok nagy részével az akkor létrehozott *Állami Érdekeltségek Minisztériumának* irányítása alá került. A baloldal harcának sikere az az 1957. évi törvény is, amely szerint *1965-ig az állami érdekeltségű vállalatok ipari beruházásaik 40%-át a Délvidéken kötelesek megvalósítani.* A gyanús repülőszerencsétlenség áldozatául esett *Enrico Matteinek*, az ENI egykori elnökének idejében az ENI több fronton szembeszállt egyikmásik monopolista csoporttal, elsősorban a vegyipariakkal, amelyek „birodalmába" műtrágya, műanyag és szintetikus gumi stb. gyártásával behatolt.

2. Az IRI, az ENI és az ENEL struktúrája és működése

Az IRI olyan *holding*, amelynek részvényei teljes egészében az *állam* tulajdonában vannak. Az Állami Érdekeltségek Minisztériumának megalakulása óta egyben olyan autonóm testület is, amely közvetítő szerv az állam és az IRI kötelékébe tartozó önálló gazdasági egységek között. Az IRI-nek hat alközpontja van, amelyek zömmel egy-egy iparág IRI-érdekeltségű vállalatait irányítják. Ezek *Stet* (telefon), *Finmare* (hajózás), *Finsider* (acél), *Finmeccanica* (gépipar), *Fineléttrica* (villamosság; az ide tartozó vállalatok átmennek az ENEL-hez) és a *Fincantieri* (hajóépítés és -javítás). Több IRI-vállalatot az alközpont megkerülésével az IRI közvetlenül irányít. 1961. december 31-én az IRI érdekeltsége az egyes ágazatokban a 15. sz. táblázat szerint oszlott meg.

15. TÁBLÁZAT

Az IRI érdekeltségének megoszlása az egyes ágazatokban[84]

(1961. december 31-i adatok)

	Milliárd líra	%
Bankok és pénzintézetek ..	41,3	5,4
Kohászat	155,7	20,5
Gépipar	64,4	8,5
Hajóipar	44,3	5,8
Villamossági ipar	66,6	8,8
Telefon	109,1	14,4
Tengeri szállítás	61,3	—
Légi szállítás	19,2	8,1
Autógyártás	121,2	2,5
Rádió és televízió	6,3	15,9
Vegyipar, bányászat (vegyes)	51,8	0,8
	741,2	97,5
Megbízásból kezelt.....	2,5	0,3
Feloszlatás alatt	16,8	2,2
Összesen	760,5	100,0

Az IRI valamennyi vállalata részvénytársaság formájában szervezett. Egy részükben az IRI részesedése 100%-os, másokban többsége van, néhány vállalatban az állami és a magántőke egyenlő arányban vesz részt. Több magánvállalatban (pl. a Montecatiniban) az IRI kisebbségben van.

Az IRI-vállalatok az anyagbeszerzés, az adózás, az ármegállapítás stb. tekintetében ugyanazoknak a szabályoknak vannak alávetve, mint a tiszta magántőkés vállalatok. S ugyanúgy a gazdaságossági és a profitelv alapján vezetik is őket. Egymás közötti együttműködés, egymás segítése nincsen.

[84] Annuario politico italiano, 1963. 537. old.

A baloldal azért küzd, hogy az IRI ne a monopóliumok tevékenységét kiegészítő és kiszolgáló tevékenységet fejtsen ki, hanem ellenkezőleg, egy összehangolt stratégia szerint a monopóliumok hatalmának megtörése és az ország gazdasági és társadalmi felemelése érdekében működjenek.

Az IRI vállalatai is önfinanszírozásból és jobbára a pénzpiac szokásos csatornáin át szerzik be hitelszükségletüket. Tetemes összegű részvényt és kötvényt bocsátanak piacra külföldön is, és külföldi hitelt is igénybe vesznek. (Az IRI-vállalatoknak mintegy félmillió részvényesük van.)

Az 1953-ban külön törvénnyel és tetemes tőkével életrehívott *ENI fő területe a földgáz- és a kőolajtermelés, -feldolgozás, -szállítás és -kereskedelem.* A Pó völgyében kizárólagos joga van a szénhidrogének kutatására és kitermelésére. Megszületése a baloldali erők nagy sikere volt, amennyiben ők harcoltak azért, hogy a Pó-völgyi szénhidrogénkincs hazai, állami, ne pedig külföldi kőolajmonopóliumok és olasz magánvállalatok kezére jusson.

Az ENI-nek — sok kisebb mellett — három nagy vállalata van: *AGIP* (kutatás, kitermelés, szétosztás és atomenergia), *ANIC* (petrokémia), *SNAM* (tervezés, szállítás, gépipar). Az ENI is — mint a magánmonopolista csoportok — vertikálisan és — a technikai adottságokat kihasználva — horizontálisan fejlődik. A szorosan vett szénhidrogén-kitermelésen, kőolajlepárláson és -elosztáson kívül van tankhajóflottája, bányája, főként a kőolajipar számára gépeket gyártó ipara. Ezenkívül a vegyi anyagok széles skáláját állítja elő, foglalkozik a geotermikus hőnek villamosenergia-termelésre való felhasználásával, vannak moteljei stb. Ugyanakkor az IRI-nek és az ENI-nek azonos területen, például a bányászatban vagy a gépiparban működő vállalatai közt nincs együttműködés, kapcsolat.

Az ENI nagy nemzetközi tevékenységet is folytat — és ezért is került szembe a „hét nővérrel", a nemzetközi kőolajkartellel. 1962-ben a következő országokban kutatott kőolaj után, illetve termelt ki kőolajat: Irán, Szomália, Egyiptom, Líbia, Tunisz és Marokkó. Kőolajfeldolgozó üzemet létesített az NSZK-ban, Tuniszban, Ghanában, kőolajelosztó hálózatot teremtett szerte Afrikában és Nyugat-Európában. 1961-ben egy kőolajvezeték építését is megkezdte Génuából Svájcba és az NSZK déli részébe. Ezeken kívül megbízásból világszerte vállalkozik kőolajkutatásra, kőolajkutak építésére, olajvezetékek lefektetésére. Erőteljes kapcsolatot épített ki a Szovjetunióval is. Finomítóinak kőolajszükségletét jelentős részben a Szovjetunió szállítmányai fedezik.

Az *ENEL* 1964 áprilisáig az átveendő 840 vállalatból mintegy 640-et vett át, igazgatása alá helyezték a latinai SIMEA 200 000 kW kapacitású atomerőművet és a többi atomerőmű átadását is tervezik.

3. Az IRI bankjai

Az IRI egyik fontos ágazata bankhálózata. Amióta megalakult, *abszolút többséggel rendelkezik a három „országos érdekű" bankban: a Banca Commerciale Italianában* (érdekeltsége: 95,4%), a *Credito Italianóban* (80,7%) és a *Banco di Romában* (96%).[85] Az IRI a tulajdonosa ezenkívül a Rómában és a Lazio tartományban tevékenykedő Banco di S. Spirito valamennyi részvényének, a Szardíniá-

[85] Ernesto Rossi: Lo stato industriale. Laterza, 1953. 117. old.

ban működő Credito Fondiario Sardo és más, kevésbé jelentős bankok részvénytöbbségének. Befolyása azonkívül – a három „országos érdekű" bankon keresztül – kiterjed a közép és hosszú lejáratú hiteleket nyújtó Mediobancára (Banca di Credito Finanziarióra).

Az IRI bankjai ugyanúgy az állami jegybank, a Banca d'Italia és más állami szervek rendelkezéseinek vannak alávetve, mint a többi bank.

Megjegyzendő, hogy *a többi bank zöme sem magántőkés vállalkozás.* Egy részük ugyanúgy az államé, mint az IRI bankjai, csak éppen nem tartoznak az IRI irányítása alá. Ilyen a Banco di Napoli vagy a Banca Nazionale del Lavoro. Állami vállalatok és közvetlenül a kincstárügyi minisztériumnak vannak alárendelve a takarékpénztárak is, s ugyancsak állami szerv a postatakarékpénztár. A népi szövetkezeti bankok sem tartoznak a hagyományos értelemben vett magántőkés vállalkozások közé.[86] Magántőkés vállalkozások voltaképpen csak a „közönséges hitelintézetek" (banche di credito ordinario). Ezek is azonban az állami szervek ellenőrzése alatt állnak, bár ez az ellenőrzés és irányítás többnyire formális.

Figyelemre méltó, *hogy az utóbbi időkben növekszik a magánmonopóliumok érdeklődése a bankok iránt.* A többi között az Edison, az Italcementi, a Centrale és a FIAT kisebb magánbankokat vettek uralmuk alá, ugyanakkor egyik-másik állami érdekeltségű bank részvényeinek nagyobb pakettjét is megszerezték. A magánmonopóliumoknak ezt az akcióját az a már említett körülmény magyarázza, hogy a monopóliumok ismét növekvő mértékben rászorulnak a hitelpiacra.

V. MEZŐGAZDASÁG

Az olasz mezőgazdaság a világ egyik legsokarcúbb mezőgazdasága. Olaszországban rendkívül eltérőek a klimatikus és a talajviszonyok, nagy szélsőségek vannak a földtulajdon nagysága és a tulajdonviszonyok tekintetében, s a bérlet is számos változatban fordul elő. E sokrétűségnek jórészt az az oka, hogy az egyesülés előtti eltérő agrárviszonyokat nem „egyenlítette ki" általános földreform, s a kapitalizmus falusi térhódításának mértéke és módja további differenciálódást eredményezett.

1. Az olasz mezőgazdaság szerkezete és fő ágai

Olaszország 30,1 millió hektár területe a következőképpen oszlik meg. Síkság: 6,96 millió hektár, dombvidék: 12,5 millió hektár, hegyes terület: 10,6 millió hektár.

Az 1961. április 15-i első általános agrárstatisztikai felmérés szerint ebből valamilyen módon mint szántót, legelőt vagy erdőt, összesen 26 571 898 hektárt hasznosítottak.

[86] A Financial Times 1962. február 1-i száma szerint az olasz állam a kezében tartja a bankok felét, s további 35%-át közvetve irányítja.

A földtulajdon 1961. évi megoszlásáról nem készült kimutatás, csak egy 10 évvel korábbi felmérés tájékoztat erről. Az akkori, körülbelül 28,5 millió hektár hasznosított terület tulajdona így oszlott meg:

a) 11 millió hektár volt a nagybirtokosoké, nagytőkéseké, pénzintézeteké;

b) 5,5 millió hektár volt az államé, különféle intézeteké, intézményeké, köztük a katolikus egyházé (ez utóbbi földje mintegy félmillió hektárt tett ki, amit még pénzintézeteken keresztül birtokolt egyházi föld is kiegészített: *a Vatikán volt Olaszország legnagyobb földbirtokosa, s feltehetően ma is az*):

c) 6 millió hektár olyan kis- és középbirtokosoké, akik nem maguk művelik a földet;

d) 6 millió hektár kis- és középparasztoké.[87]

A gazdaságok *birtoknagyság* szerinti megoszlásáról 1961-ben készített kimutatás más oldalról mutatja be a sok kis parcellának és a kevés, de hatalmas területeket elfoglaló nagybirtokoknak ezt a kontrasztját. Egyben azt tanúsítja, hogy az olasz mezőgazdaság birtokstruktúráját az időközben végrehajtott földreform csak részben változtatta meg.

16. TÁBLÁZAT

Az olasz mezőgazdasági üzemek száma és területe az üzemek nagysága szerint 1961-ben[88]

A gazdaságok nagysága (ha)	Üzemek száma	Összterület (ha)
0—1	1 436 391	714 087
1—5	1 863 367	4 700 301
5—15	756 115	6 373 740
15—30	164 660	3 359 653
30—100	73 657	3 684 140
100—250	13 655	2 055 582
250—1000	5 519	2 532 615
1000-nél nagyobb	1 380	3 178 234
Összesen	4 314 744	26 598 352

A 16. sz. táblázat szerint a 3 330 000, 5 hektárnál kisebb gazdaság az összes gazdaságnak kereken 77%-át teszi ki, de ezek a hasznosított területnek csak kb. a 20%-át foglalják el, míg a „piramis" csúcsán levő 6899, legalább 250 hektáros nagybirtok — noha az összes mezőgazdasági üzemnek csak 0,16%-át alkotja — a 21,5%-át.

A mezőgazdasági üzemek *formájáról* az 1961. évi statisztikai felmérés a 17. sz. táblázat szerinti képet adta.

[87] Premesse storiche e condizioni attuali della lotta per il socialismo in Italia. Ed. Riuniti. 106. old.

[88] Annuario di statistica agraria. 1962. szeptember. 33. old.

Az olasz mezőgazdasági üzemek megoszlása kategóriák szerint[89]

A megművelő és a gazdasági forma	Gazdaság		Terület	
	száma	%	ha	%
1. „Dolgozó paraszt"	3.486 036	81,2	13 217 604	49,7
2. Napszámos és részesgazdálkodó	330 067	7,7	9 159 711	34,5
3. Önálló gazdaságú részesbérlő (felesbérlő)	316 559	7,4	3 125 546	11,8
4. Egyéb forma	161 342	3,7	1 069 037	4,0
Összesen	4 294 004	100,0	26 571 898	100,0

A 17. sz. táblázatban felsorolt gazdálkodási kategóriákon a következő értendő:

1. „*Dolgozó paraszt*" (coltivatore diretto) vagy olyan gazda, aki a *saját* földjét családjával, esetleg idegen segítséggel műveli meg, vagy „*dolgozó bérlő*", aki pénzben vagy természetben meghatározott *bér* ellenében, családjával együtt műveli a földet. (A tárgyalt kimutatásban a *saját* földjüket művelő parasztok e csoporthoz tartozó területnek csak az 56,4%-át művelték meg, a többin bérlők dolgoztak.)[90]

2. A „*napszámosok és részesgazdálkodók*" csoportjába mindenekelőtt a *bracciantik* (napszámosok) tartoznak.[91] Ami a részesgazdálkodókat illeti, e kategória különféle típusait az jellemzi, hogy a dolgozó paraszt (colono) a munkájáért a bérbeadótól (rendszerint a föld tulajdonosától, olykor azonban bérlőjétől) *a termény egy részét kapja fizetségül.*

Egyik formájában (compartecipazione) a szerződés — általában specializált gyümölcsösökben végzendő — meghatározott és többnyire egy évnél rövidebb ideig tartó munkára vagy egyetlen gyümölcsfajta termesztésére terjed ki. Az ilyen bérlő, akinek helyzete közel áll a bérmunkáséhoz, általában a szóban forgó termény vagy gyümölcs negyedében-felében részesedik. Többnyire részben pénzbeni, részben természetbeni díjazást kap.

3. A részesbérlet — Olaszországban nagyon fontos — fajtája az ún. *önálló gazdaságú részesbérlet*, más néven *felesbérlet* (mezzadria). Az jellemzi, hogy a bérlő önálló, felszerelt, lakást is magában foglaló *gazdaságot* (podere) vesz át. E bérleti forma gyökerei a XIII. századig nyúlnak vissza.

A bérbeadónak rendszerint több felesbérleti gazdasága van, ezek együtt gyakran egymást kiegészítő, a bérbeadó irányította nagyvállalkozást (fattoria) alkotnak.

[89] Compendio statistico italiano, 1963. 11. old.

[90] Compendio statistico italiano, 1963. 12. old. Látjuk, Olaszországban rendkívül nagy az idegen földön dolgozó parasztok aránya. A *földjáradék* összege — megközelítő számítás szerint — 1954-ben *a nettó termelési érték* 18,9%-át, 1959-ben *19,4%-át tette ki.* (Tendenze ... I. 84. old.)

[91] A név eredete: braccio=kar; a braccianti olyan dolgozó, akinek a puszta karján kívül nincs egyebe.

A második világháború után a baloldal kivívta, hogy a felesbérlőt a korábbi 50% helyett a hozam 53%-a illesse, majd 1964-ben — a szakadatlan tömegharcok részeredményeként — a felesbérlők részesedését 58%-ra emelték, törvényileg tiltották meg új felesbérleti szerződés kötését és hiteltámogatással megkönnyítették, hogy a felesbérlő az általa művelt föld tulajdonosává váljék.

Ez a rendezés azonban nem oldja meg a felesbérlet problémáját. Nem kötelezi a földbirtokost, hogy a bérelt földet eladja, csak a hatóságok által megállapított földár erejéig juttat hitelt a felesbérlőnek, nem pedig a földtulajdonos követelte összeg erejéig, jogot ad a földtulajdonosnak, hogy — ha a gazdaságát más kultúrára állítja át — a felesbérlőjének felmondhasson stb.
A felesbérlet akadályozza a termelés fejlődését. Nemcsak azért, mert a termelésből elvonja a földbirtokos földjáradékát, hanem azért is, mert a termelés fejlesztése rendszerint beleütközik a földtulajdonosnak abba az érdekébe, hogy a felesbérlő kevés tőkét és sok munkát igénylő kultúrákat termesszen. A felesbérlők problémájának végleges megoldása — a föld tulajdonukba adása — még kivívandó cél. *A felesbérletet politikai okok miatt is nehéz fenntartani.* Közép-Olaszország felesbérlői aktívan részt vettek az ellenállási mozgalomban, s azóta is a gazdasági és a politikai harcok első vonalában küzdenek a baloldali pártok zászlaja alatt, illetve erős szakszervezetük, a CGIL-hez tartozó Federmezzadri vezetésével. Közép-Olaszország felesbérlők lakta területei az ország leg-„vörösebb" tartományai. *A felszabadulás utáni demokratikus vívmányokat Olaszország jórészt annak köszönheti, hogy a felesbérlők elszakadtak a reakciós agrárius fronttól és nagy tömegükben a munkásosztály mellé álltak.*

A felesbérleten kívül megoldásra vár az összes többi bérleti szerződés ügye is. Ilyenek továbbra is köthetők, jóllehet egyik-másik a parasztra nézve a felesbérletnél is kedvezőtlenebb. E bérleti formák közül sokat — főként Délen — nem is szabályozza törvény, és az is gyakori, hogy tulajdonos és bérlő között a megállapodás csak szóban jön létre.

A baloldal a végső megoldást általános földreformban látja, amely a bérlők, illetve azok szövetkezeteinek kezébe adnák az általuk megművelt földeket. Az általános földreform, kiegészítve a földhöz juttatottaknak adandó megfelelő támogatással, megélhetést biztosíthatna azoknak a százezreknek, akik számára ez idő szerint nem maradt más lehetőség, mint az el- vagy kivándorlás.

Olaszországban a szövetkezeti mozgalom meglehetősen fejlett. E szervezetek nagy része is az ország politikai irányzatai szerint tagolódik. A szakszervezetekkel és a baloldali pártokkal együttműködő Lega Nazionale delle Cooperative e delle Mutuéhoz 1960 végén 7920 szövetkezet tartozott (fogyasztási szövetkezetek, építőipari munkások, kisiparosok és halászok termelőszövetkezetei, mezőgazdasági termelőszövetkezetek és segélyegyletek), 2 107 639 taggal, s gazdasági tevékenységük évi 275—300 milliárd lírát tett ki. A Lega 590, különféle típusú mezőgazdasági termelőszövetkezeteinek központja Emilia tartomány, kivált Ravenna környéke, ahol forradalmi szellemű földmunkások nagy hagyományú erős, gazdag termelőszövetkezetei működnek.

Olaszország mezőgazdaságának és állattenyésztésének fő ágairól és azok fejlődési irányáról a 18. sz. táblázat ad képet.

A mezőgazdaság bruttó árutermelésének alakulása[92]

(1954-es árakon, az időszakos ingadozások helyesbítésével)

Termelési ág, illetve termék	1950 milliárd lira	%	1962 milliárd lira	%	Évi átlagos növekedés (%)
Állattenyésztés	939	35	1272	34	+2,6
Zöldség-gyümölcs	501	19	986	26	+5,8
Szőlő	296	11	383	10	+2,2
Oliva	114	4	145	4	+2,0
Ipari és egyéb növény	167	6	127	3	−2,3
Gabonanemű	576	22	729	20	+2,0
Erdészet	84	3	100	3	+1,5
Összesen	2677	100	3742	100	+2,8%

A 18. sz. táblázatból jól látható, hogy az egyetlen jelentősebben fejlődő művelési ág a zöldség- és gyümölcstermesztés.

A gabonaneműek közül *búzát* az egész országban, majd minden gazdaságban termesztenek. A búzatermés $^2/_3$-át az intenzíven megművelt, piacra termelő gazdaságok adják. A kenyérsütésre alkalmas gyenge búzát főként Észak- és Közép-Olaszországban, a tésztagyártás alapjául szolgáló kemény búzát meg elsősorban Délen termesztik. A hozam rendkívül ingadozó. (Ez egyébként Olaszország minden terményére — részben az öntözöttekre is — áll.) *Olykor exportál valamennyi búzát, más években pedig behozatalra szorul.* A Magyarországon újabban bevezetett bőven termő „olasz búzát" 1920 és 1940 között állították elő és terjesztették el.

A rizs minősége és az egységnyi területre eső hozama tekintetében Olaszország az első helyen áll a világon. A kukorica régebben fontos élelem volt, ma főként takarmány; ezért is 1950 óta a termesztése fejlődik.

Olaszország állattenyésztése messze elmarad az ország növekvő szükségletei mögött. Hústermelése sohasem volt fejlett. A szarvasmarhát elsősorban a tej és az igaerő miatt tartották, a hústermelésnek harmadrangú szerepe volt. E téren a változást a gépesítés és a hús iránti növekvő kereslet érleli meg. A sertéstenyésztés és a szárnyastartás elmaradott. Ugyancsak viszonylag elmaradott a halászat, aminek jórészt az olasz tengerek halban való szegénysége az oka.

Olaszország rendszerint behozatalra szorul gabonaneműekben (a rizs kivételével), főzőolajban és zsírban, fűszerekben, húsban, halban, tojásban, cukorban és tejtermékekben. Viszont jelentős exportot bonyolít le hüvelyesekben, zöldségekben, gyümölcsökben és borban. *Bortermelésben a világon az első helyen áll, borkivitelben pedig Franciaország mögött a második helyet foglalja el.*

[92] Rapporto ... 24. old.

Az ötvenes években három földreform-törvényt hoztak.

1. Az ún. *Sila*-törvényt, amely Calabria Sila-fennsíkjára terjedt ki.

2. A „*stralcio*" törvényt,[93] amelynek alapján a kontinentális Olaszország egyéb területein és Szardíniában valósítottak meg földreformot.

3. A *szicíliai* autonóm parlament önálló földreform-törvényét.

E három törvény alapján a reform kilenc övezetben folyt, köztük *hét volt Dél-Olaszországban*, egy Maremma vidékén (Toscana—Lazio) és egy a *Pó deltájában.*

A földreform céljára mintegy 761 ezer hektár területet sajátítottak ki, cseréltek vagy vásároltak meg, azaz Olaszország hasznosított területének nem is egészen 3%-át. Ebből 616 ezer hektárt szétosztottak (426 000 ha-t a földnélküliek, 112 000 ha-t a kevés földűek kaptak), a fennmaradó 78 ezer ha-t különféle intézményeknek juttatták.[94] A földhöz juttatott családok száma mintegy 140 ezer, 75%-uk déli.[95]

Megjegyzendő, hogy *a dolgozó parasztság más módon* — vásárlás, helyi kezdeményezés alapján megvalósított reform stb. — *is jutott földhöz.* Saraceno professzor 2,5—3 millió hektárra becsüli azt a földterületet, amely a háború óta összesen a parasztok birtokába jutott.

A földreform elsősorban a bérmunkásokkal külterjesen megművelt nagy- és középbirtokot érintette. A reform céljaira igénybe vett földek tulajdonosait 25 évre szóló, 3%-os államkötvénnyel kárpótolták; a kártérítés összegét az adóalapból számították ki. Ugyanakkor a juttatottak a föld árát és a gazdálkodás beindításához és a letelepedésükhöz kapott állami támogatás nagy részét 30 év alatt térítik meg, 3,5%-os évi kamattal. Ez idő alatt a földet sem el nem adhatják, sem az örökösök között fel nem oszthatják stb.

A földreform lebonyolítására az állam összesen mintegy 635 milliárd lírát fordított.

A kommunista párt e törvények ellen szavazott, mert alkalmatlanoknak ítélte őket a földkérdés megoldására, amennyiben csak részlegesen korlátozzák a nagybirtokot, csak kevés számú nincstelen vagy kevés földdel rendelkező parasztnak biztosítanak földet, egy kiváltságos paraszti réteget teremtenek, ezenkívül a juttatottakat egyfelől nagy összegű kártérítésre kötelezik, másfelől a földreform-szervezetek gyámsága alá helyezik őket. Ám az OKP ez esetben is a dolgozók számára kevésbé kedvező megoldást igyekezett — a politikai élet különböző fórumain és a tömegek harcával — a megvalósítás során megjavítani. Sikerült is — például — elérni, hogy a földreformszervezetek vezetésébe bevegyék az érdekelt parasztok képviselőit.

[93] A szó metszést, nyesést jelent, és itt azt fejezi ki, hogy e törvény egy további (mindeddig azonban létre nem hozott) átfogó földreformtörvény „része", „előlege".

[94] L'economia italiana dal 1861 al 1961, Dott. A. Giuffré Editore, 1961. 162. old.

[95] Vera Lutz: Italy. A Study in Economic Development. Oxford University Press, London—New York—Toronto, 1962. 185. old.

Polgári közgazdászok becslése szerint a földreform az általa érintett terület kétharmadán a termelés fellendüléséhez vezetett, $^1/_3$-án az eredmény gyenge vagy rossz.[96]

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a *földreform* — noha a földkérdést nem oldotta meg — *jelentős csapást mért a nagybirtokosok egy tekintélyes csoportjára, növelte a kisbirtokos parasztság számát s tovább módosította — a monopolista burzsoázia javára — az uralkodó osztályokon belüli erőviszonyokat.*

3. Az olasz mezőgazdaság kapitalizálódása

Az olasz mezőgazdaságban egyéb fontos tendenciák is jelentkeztek az ötvenes években:

a) A vezető monopolista csoportok mind erőteljesebben behatolnak a mezőgazdaságba. Ezt a térhódítást nem elsősorban az jellemzi, hogy az ipari és pénzügyi nagyvállalatok birtokot szereznek. A behatolás mindenekelőtt a *piacon* keresztül érvényesül. Monopóliumok látják el — monopolárakon — a parasztgazdaságokat az alapvető beruházási javakkal, s ugyanők vásárolják és — jórészt — dolgozzák fel a mezőgazdaság termékeit.[97]

A monopóliumok ez irányú, minden fejlett tőkésországban tapasztalható terjeszkedését Olaszországban rendkívül hatékonnyá teszi:

b) A mezőgazdasági fejlődésbe történő nagyarányú állami beavatkozás. Az állam a falu termelési és társadalmi viszonyait hitellel, adópolitikával, a mezőgazdaság fejlesztésére fordított közvetett (út- és vasút-, energiahálózat építése, öntözőművek létesítése stb.) és közvetlen (pl. talajjavítás) beruházásokkal befolyásolja. *Az olasz állam mezőgazdasági jellegű beruházásai nagyobb arányúak, mint bármelyik más nyugat-európai államé.* E beruházások 1955—1959 átlagában az összes mezőgazdasági beruházás 50,4%-át tették ki, s ezekhez járultak az állam által „ösztönzött", vagyis hiteleivel és technikai segítségével megvalósított magánberuházások, amelyek ugyanezekben az években a mezőgazdasági beruházások 22,4%-át tették ki. Így *a termelők önszántából és önerejéből megvalósított beruházásainak hányada mindössze 27,2% volt.*[98]

Az állami beavatkozás fontos területe a termények egy részére (búza, rizs, dohány, kender, cukorrépa) kiterjedő részleges *felvásárlás és ármegállapítás.* 1958-ban az állami felvásárlás és ármegállapítás felölelte a mezőgazdasági összterméknek 20%-át, s az ellenőrzés a teljes termelés további 6—7%-át (egyéb gabona-

[96] Banco di Roma, Review of the Economic Conditions in Italy, 1962. szeptember. 384—385. old.

[97] A mezőgazdasági termékek piacának helyzetét a Gramsci Intézetben tartott gazdasági konferencián a következő számokkal jellemezték. Azért a termékért, amelyért a termelők 3500 milliárd lírát kaptak, a fogyasztók 6400 milliárd lírát fizettek. A *különbség* tehát 2900 milliárd líra, azaz a *termelői ár 83%-a.* Ebből 900 milliárd líra jutott a — zömmel monopóliumok uralta — feldolgozó iparra, 900 milliárdot felemésztett a fogyasztási adó, míg a kereskedelem részesedése 1100 milliárd líra volt. *A diszparitás a termelői és a fogyasztói ár között öt évvel korábban 70%-ot tett ki.* (Tendenze ... I. kötet. 366. old.)

[98] Tendenciák ... 44. old.

neműek, olivaolaj, sajt, vaj) érintette. A felvásárlás és az ármegállapítás rendszeréhez kapcsolódik — legalábbis amíg a Közös Piac meg nem tiltja — a behozatali vám és az import szabályozása.

Mindezek együtt hathatósan védik az olasz mezőgazdaságot, helyesebben a nagy árutermelő gazdaságokat és a feldolgozó vállalatokat (elsősorban a cukorgyárakat) *a nemzetközi versennyel szemben.* Ezek egyben az állam fontos fegyverei a mezőgazdasági termelés egészének és a termelők és a lakosság életszínvonalának befolyásolására.

Az állam mezőgazdasági politikájának *legfontosabb eszköze a Federconsorzi.*[99] Eredetileg a tartományi szövetkezetek és társulások központja. A kereszténydemokrata kormányzatok azonban olyan szervezetté építették ki, amely szinte egyedül látja el a gazdaságokat a legfontosabb beruházási és termelési eszközökkel (1958-ban ez a szervezet adta el a mezőgazdaság technikai felszerelésének 80%-át), számos alapvető fontosságú terményt a búzától a növényolajig és a bortól a tejtermékekig egyedül vásárol fel, s egyedül jogosult vetőmag és műtrágya vásárlására hitelt adni. Ez a szervezet szőlőt, olajbogyót, gyümölcsöt stb. dolgoz fel, s e tevékenységében kiaknázza az őt mint „szövetkezetet" megillető kedvezményeket. A Federconsorzi vezetésére nagy befolyása van több monopolista csoportnak, elsősorban a FIAT-nak (traktor) és a Montecatininak (műtrágya, növényvédő szerek), s ami a legfontosabb: *rajta keresztül érvényesül az olasz monopóliumok összefogása az agrártőkével.* A Federconsorzi egyben a Kereszténydemokrata Párt egyik „tömegszervezete", amelyen keresztül befolyást gyakorol a parasztságra, elsősorban az egyéni gazdákra, ugyanakkor e párt kasszájának is szorgos ellátója.[100]

A Federconsorzióhoz hasonló szerepet töltenek be a rizs, a kender, a cukorrépa stb. termesztőit korporatív alapon tömörítő speciális „enté"-k (egyesületek).

Az állami beavatkozás iránya, célja az, hogy biztosítsa a beruházott összeg minél hatékonyabb felhasználását, ami az adott esetben annyit jelent, hogy az állami beruházások, hitelek stb. a már erősebb, kapitalista módon gazdálkodó nagyobb gazdaságokra összpontosulnak, ezek árutermelését fejlesztik.

A monopóliumok behatolása a mezőgazdaságba és az állam fentebb ismertetett politikája vezetett.

c) a gazdaságok egy részének kapitalizálódásához, miközben a gazdaságok zöme tovább stagnál vagy hanyatlik. Ebben az irányban hat az 1962-ben megkezdett *ötéves „zöld terv"*, továbbá a Közös Piac is, amennyiben érvet ad az uralkodó osztályoknak az erősebb gazdaságok tovább erősítésére és a gyenge

[99] Teljes neve: Federazione Italiana dei Consorzi Agrari.

[100] A Federconsorziban folyó panamák gyakran foglalkoztatják a közvéleményt. Például az 1963. évi választások előtt pattant ki: a gabonafelvásárlással és behozatallal kapcsolatos elszámolásában több mint 1 milliárd lírás hiánya van. A Federconsorzi mellett a Kereszténydemokrata Párt másik nagy parasztszervezete a Bonomi vezette Confederazione Nazionale dei Coltivatori Diretti.

A haladó parasztszervezetek közül kiemelkedik a CGIL-hez tartozó Confederterra (Confederazione Nazionale Lavoratori della Terra), amely a mezőgazdasági munkások és a felesbérlők szakszervezeteit fogja össze, és az önálló Alleanza Nazionale dei Contadini (Parasztok Országos Szövetsége). *Nincs még egy kapitalista ország, ahol a birtokos parasztságnak olyan erős, kommunisták vezette szervezete volna, mint ez utóbbi.*

és drágán termelő kis parasztgazdaságok elhanyagolására.[101] A tőkés és a paraszti gazdaságokat hasonlítja össze a 19. sz. táblázat:

19. TÁBLÁZAT

Az olasz agrárgazdaságokra jellemző adatok[102]

(súlyozott átlagok, 1958—1960. évek)

	Kapitalista gazdaságok	Dolgozó paraszti gazdaságok
Átlagos terület (hektár) ...	140	3,7
1 hektárra jutó munkaerő száma	0,17	0,94
Felhasznált tőke		
Hektáronként (1000 líra)	140	189
Munkaerőnként (1000 líra)	1470	198
Bruttó árutermelés		
Hektáronként (1000 líra)	211	297
Munkaerőnként (1000 líra)	1294	306

A tőkés gazdaságok támogatása és a parasztiak magukra hagyása oda vezetett, hogy *az ország meglehetősen élesen elkülönül fejlődő és depressziós mezőgazdasági övezetekre.* Ez utóbbiakat a nagyarányú elvándorlás is jellemzi.

Az előbbiekben vázolt politika azonban az ország gazdasági fejlődése szempontjából is hibásnak bizonyult. A sok milliárdos állami kiadás ellenére a mezőgazdaság válsággal küzd, az ország mind több mezőgazdasági behozatalra szorul, ugyanakkor nagy mezőgazdasági területek elnéptelenednek, felszerelések tönkremennek, földek művelésre alkalmatlanokká válnak.

4. A lakosság vándorlása

Az az iparilag fejlett vagy a fejlődő iparú országokban mindenütt tapasztalható folyamat, hogy *a falvak dolgozói a városokba áramlanak, Olaszországban is végbemegy.* 1951 és 1962 között az aktív mezőgazdasági lakosság mintegy 8 261 000-ről 5 450 000-re csökkent. *A mezőgazdasági lakosság csökkenése Olaszországban rendkívül gyors ütemben és kaotikus körülmények között következett be.*

Az 1950-es években megindult vándorlás az ország minden területére kiterjedt: *áramlott a falvak lakossága* a hegyekből a dombosabb területekre, ezekről a síkságokra, a síkságokról a városokba, Szardíniából az Appenninek vidékére, *általában Délről Északra és az ország valamennyi területéről külföldre.*

[101] „A racionalizálás és a termelékenység növelése együtt jár a gépesítéssel, de mindezekhez jelentős tőke szükséges, amelyet a kisgazdaságok nem tudnak előteremteni. A kormány ezért ma a 20—30 hektár nagyságrendű gazdaságok kialakítását szorgalmazza" — írja a Neue Zürcher Zeitung (1963. március 24.).

[102] CGIL ... 138. old.

A *déli* területekről elvándorló lakosság nagy arányáról képet kapunk a legutóbbi két népszámlálás összevetéséből. Ezek szerint, bár ebben az időszakban Délen a természetes népszaporodás 2 631 000 volt, a déli lakosság mégis csak mindössze 883 500-zal gyarapodott.[103] *A különbség — 1 750 000 ember — Északra és külföldre vándorolt.*

Az északi területen belül elsősorban az ipari háromszög lakossága nőtt tovább. Olaszország 3 milliós lakosságnövekedéséből 1 353 000 jutott erre az övezetre — döntően a belső vándorlás eredményeként.

Ami a kivándorlást illeti, 1951 és 1961 között Olaszországban a születések száma 4 111 314-gyel meghaladta a halálozásokét, az ország lakossága azonban mégis csupán 2 948 225-tel nőtt: *1 163 089-en tehát külföldre távoztak.* Pontosabban: az ebben az évtizedben kivándorlók száma ennyivel haladta meg a visszavándorlókét.[104] E népvándorlás következtében:

a) bizonyos területek teljesen elnéptelenedtek;

b) minthogy a falut elsőül a fiatalok, a tanultabbak és a szakképzettebbek hagyják el, *a mezőgazdasági termelők munkaerejének és szakértelmének átlagos színvonala csökken.*

c) Az elvándorlás nagyrészt a fejlettebb területekről történik. Például sok közép-olaszországi felesbérlő is az iparban vagy a kereskedelemben helyezkedik el. Az elvándorlás miatt a rizsföldeken és — *helyenként* — a szőlőkben is *munkaerőhiány támadt, ami szintén hozzájárult a mezőgazdaság válságához.*

d) Minthogy az el- és kivándorlók zömmel férfiak, *a mezőgazdaságban dolgozók közt egyre nagyobb a nők és az idősek aránya* (1954-ben 1370 ezer nő dolgozott a mezőgazdaságban, 1961-ben 1833 ezer).

e) Az el- és kivándorlás által szétszakított *családok sok emberi tragédiát élnek át.* Ugyanakkor *a városokba költözők is óriási áldozatot hoznak.* Nem jutnak lakáshoz, ki vannak szolgáltatva az elszabadult lakásuzsorának, csak a munkahelyüktől nagy távolságban tudnak fedél alá jutni, gyerekeik számára nincs biztosítva az iskola stb.

f) A falvak — elsősorban Dél-Olaszországban — legszegényebb övezetének elmaradt, anyagi tartalékokkal nem rendelkező parasztjai közül csak kevesen vállalják az új élet kezdésének kockázatait és nehézségeit, s ezért e *nyomorövezetekben továbbra is súlyos probléma a teljes és a részleges munkanélküliség.*

VI. A DÉL PROBLÉMÁJA

A déli kérdés történelmi hátteréről már szóltunk. *A déli területekre jut az ország területének 41%-a, lakosságának 35,7%-a.*

Dél *elmaradottságát* Észak- és Közép-Olaszországhoz képest néhány adattal érzékeltetjük:

[103] Megjegyzendő, hogy hasonló arányú veszteség érte a közép-olaszországi Veneto tartományt is, amelyből 1951 és 1961 között lakosságának majdnem 10%-a elvándorolt. *Olaszországnak tehát nemcsak Délen vannak elnéptelenedő övezetei!*

[104] A Mondo economico No. Speciale. Consuntivo 1913–1963. 1964. január 4-i kiadványa szerint a kivándorlóknak csak kb. 13%-a telepedik le végleg külföldön.

— *Délen az egy főre jutó termelés 1951-ben csak valamivel haladta meg az északiénak a felét, s ez az arány 1961-re még romlott is.*[105]

— Az 1961. évi népszámlálás szerint *az iparban foglalkoztatottaknak csak 15,1%-a dolgozott Délen*, s ezek nagy része is egészen kicsiny, primitíven termelő műhelyek dolgozói voltak.[106]

— *A munkanélküliek zöme déli*, s rendkívül nagy ott a részleges és a rejtett munkanélküliség.

— 1961-ben Dél az ország villamos energiájának 14%-át fogyasztotta, a feldolgozó ipar villamosenergia-fogyasztásának déli hányada még ennél is kisebb, mindössze 10%.[107]

— 1961-ben *Délen az ország traktorállományának mindössze 14,4%-a működött* (1954-ben 16,1%).[108]

— 1960-ban Észak- és Közép-Olaszország minden ezer lakosára 5,83, ellenben Dél-Olaszország minden ezer lakosára csak 2,49 közkórházi ágy jutott.[109]

— Az írni-olvasni tudókról készített legutóbbi, 1951. évi népszámlálás azt mutatta, hogy *Olaszország 6 évesnél idősebb lakosságának 13%-a volt analfabéta* és 17,8%-a „részlegesen" írástudatlan, azaz vagy csak írni, vagy csak olvasni tudott. Az országos átlagon belül *a délolasz tartományok átlaga: teljesen írástudatlan 24,8%, „részlegesen" írástudatlan 49,1%.*[110]

1951-ben mintegy 877 000 olasz élt barlangokban, földbe vájt pincékben, kunyhókban, házak és hidak ívei alatt készített barakkokban stb. Ezek túlnyomó többsége is déli volt.[111]

Dél egyik legjelentősebb területének, Szicíliának elmaradottságát jelzi, hogy ott *még mindig meglehetősen nagy hatalma van a maffiának*. Míg azonban a közelmúltig a maffia a falun uralkodott, ott biztosította a félfeudális földesurak hatalmát, legújabban — a parasztmegmozdulások, a földreform és a tőkés viszonyok előrenyomulásának hatására — jobbára áthelyezte „működési területét" a városokba, ahol a zöldség-gyümölcs felvásárlására, az ingatlanüzletre és az építkezésre vetette rá magát, s e tevékenysége során is a terror, a megfélemlítés és a korrupció módszereit alkalmazza.

A már említett tényezőknek, köztük is elsősorban a baloldal harcának hatására *az ötvenes évek elején a kormányok konkrét intézkedéseket hoztak e rendkívül elmaradt terület fejlesztésére.* A fejlesztés fő eszköze, a földreformszerveken kívül az 1950-ben életre hívott *Cassa del Mezzogiorno* (déli pénztár). Kezdeti tízéves programját 1952-ben 12, majd 1957-ben 15 évre kiterjesztették. Ennek megfelelően eredeti 1000 milliárdos keretét 1280, majd 2040 milliárdra emelték.[112]

[105] Lásd a 117. lábjegyzetet.
[106] Memoria ... 11. old.
[107] Annuario di statistiche industriali. VII. kötet. 1962. 113. old.
[108] Galileo, 1963. december 19. 183. old.
[109] Annuario politico italiano, 1964. 1142. old.
[110] Il sindacato negli anni del miracolo. Ed. UIL, Róma, é. n. 346. old. Azóta az írástudatlanok abszolút száma Délen csökkent, de viszonylagosan Dél helyzete e téren is romlott, s *1962-ben a déli analfabéták számát 2,5 millióra becsülték.* (Cronache meridionale, 1962. X–XI. 159. old.)
[111] Vera Lutz: Italy. I. m. 7. old.
[112] 1964. február 29-én a teljes dotáció összegét 2111,8 milliárd lírában határozták meg, amihez 115,8 milliárd líra külön hitel is járult. (Relazione ... XIII. old.)

E tizenötéves programban a kiadások a következő arányban oszlanak meg: mezőgazdaság (zömmel a földreform lebonyolítása) 55,4%, szállítás és közlekedés 12,5%, vízmű és egészségügy 15%, ipar 11,7%, kisipar 0,2%, turistaügy és hotelszolgálat 2,8%, iskolaügy és szakoktatás 2,1%, szociális gondoskodás 0,1% és halászat 0,2%.[113] A délvidéki mezőgazdasági beruházások *zömét* — 1950—51 és 1960—61 között e beruházások 37,3, illetve 82,8%-át — a „Cassa" valósította meg.[114]

Feltűnő, hogy a *Cassa programjában* milyen *kis arányban szerepel az iparosítás és az oktatás.* A Cassát létesítő eredeti törvény sem ezeket, sem a foglalkoztatás növelését nem is tűzte ki célul. Fő feladatát az *agrárreform végrehajtásában* és a *közszolgáltatások* javításában jelölte meg.

A Cassa tevékenységét a gondjaira bízott terület *egyharmadára*, az *agrártőke körzeteire* összpontosította. Lényegében az történt, hogy hatalmas állami szubvencióval fejlesztette e körzetek gazdaságait, javította termelési és értékesítési feltételeiket.

Ez a beruházási politika azonban mind gazdasági, mind politikai szempontból tarthatatlannak bizonyult. Dél problémáját iparosítás nélkül még egy általános agrárreform sem oldhatja meg, pedig Délen az agrárreform is csak részleges volt.

Az ötvenes évek végén a kormány — részben vállalatainak beruházásaival, részben az olasz és a külföldi magánberuházások ösztönzésével (adókedvezményekkel, hitelekkel, az infrastruktúra megteremtésével) — *hozzálátott a Délvidék iparosításához.* 1951—1959 között az IRI-csoport Délen valósította meg összes beruházásának 25,2%-át, 1960-ban 37%-át, és az 1961—64-es tervben 40% szerepel. Az ENI esetében a megfelelő adatok: 1953—1959: 20,3%, 1960: 41,1%, 1961—64: 60%.[115] 1957-ben a Cassa is — legalább kismértékben — az iparosítás szolgálatába állította tevékenységét, s az állam közvetlen ipari beruházásait is növekvő arányban a Délvidékre koncentrálja.

Több nagyüzemet épített, vagy meglevő gyárait bővítette, korszerűsítette, több északi nagyipari csoport is (Edison, Montecatini), kihasználva a helyi nyersanyagokat, az állam nyújtotta sok kedvezményt, a megnövekedett súlyú afrikai piac közelségét.

Mindennek eredményeként *a déli ipari beruházások növekedésének évi üteme meghaladta az északiét; 1950 és 1959 között Délre az országban megvalósított ipari beruházásoknak mintegy 16, 1960-ban 21 és 1961-ben 30%-a jutott.* Így születtekmeg az elmúlt évek nagy, korszerű kőolajfeldolgozó, vegyi, kohászati, fémipari és gépipari üzemei Gelában, Siracusában, Materában, Tarantóban, Brindisiben stb.

Az ipari beruházásokat azonban néhány „iparfejlesztési területen" és „iparosítási gócban" eszközölték, ahol *a) tenger közelsége* kedvez az importálandó nyersanyagok oda szállításának, illetve a késztermék külföldi értékesítésének, *b)* a *helyi nyersanyagot* (elsősorban a közelmúltban feltárt kőolajat) gazdaságo-

[113] Economie appliquée, 1961. 1. sz. 124. old.
[114] Tendenciák ... 49. old.
[115] Uo. 75. old.

san lehet feldolgozni, c) *megvoltak* vagy az állam hatalmas ráfordításokkal megteremtette *az iparosítás* közlekedési, energetikai, vízellátási stb. *feltételeit.*

Az ily módon létrejött korszerű nagyüzemek országos felhasználásra és kivitelre szánt termékeket állítanak elő. Ugyanakkor alig nőttek a helyi szükséglet kielégítését szolgáló befektetések, sőt, egy-egy ágban (például az élelmiszer-, a textil- vagy a ruházati iparban) csökkentek is. A gyáróriások működéséhez viszont csak csekély mértékben van szükség „bedolgozó" üzemek termelésére, és a bennük előállított nyersanyagokat és félkészárukat sem Délen, hanem Északon és külföldön dolgozzák fel. *Ezért ezeknek a nagy gyáraknak* — amelyek felépítése hatalmas hasznot hozott az északi monopoltőkés csoportoknak — *nem volt „gyűrűző" hatásuk a Délvidék gazdasági életére.* Ezek mintegy szigetként emelkednek ki a Délvidék elmaradottságának tengeréből.

Annak ellenére tehát, hogy a sok apró és gyenge kisüzem mellett fejlett technikájú gyárak létesültek, erősen koncentrált, részben magas műszaki képzettségű munkásosztállyal, *a változásnak sem eddigi mértéke, sem iránya nem volt alkalmas a „déli kérdés" megoldására, Észak és Dél kiegyensúlyozására.*[116] *Sőt, Észak sokkal gyorsabb fejlődése következtében tovább nőtt Dél viszonylagos elmaradottsága: kisebb lett a déliekre jutó jövedelem-hányad, s Dél hozzájárulása az ország nemzeti jövedelméhez az 1951. évi 22,9%-ról 1963-ra 20,4%-ra csökkent.*[117]

Tehát az egy főre jutó déli termelés az egy főre jutó északinak 1951-ben 51,7%-a, 1959-ben 44,7%-a volt: 1963-ra ez az arány 46%-ra javult — de még mindig az 1951. évi alatt maradt.

20. TÁBLÁZAT

Az egy főre jutó termelési érték alakulása egész Olaszországban és a két országrészben[118]

(1000 lirában, 1954-es árakon)

Terület	1951	1959	1963	Évi átlagos növekedés %-ban	
				1951–59	1959–63
Egész Olaszország	200,1	290,5	365,5	4,8	5,9
Észak és Közép	243,8	365,4	454,3	5,2	5,6
Dél	126,3	163,0	210,0	3,2	6,5

Társadalmi és gazdasági szempontból *legégetőbb az a probléma, hogy a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak száma Délen alig nőtt.* 1951 és 1961 között 2 290 081

[116] „Sok olasz — írta 1962. szeptember 14-én a New York Times — kifejezi kétségét, hogy a 12 éven át tartó erőfeszítés során annak érdekében elköltött összegek, hogy Dél elmaradt és szegény vidékeinek gazdasági színvonalát emeljék, kifizetődik-e. Az »olasz csoda« kifizetődik az ipari északon, de mindeddig az előrehaladás áthatolhatatlan akadályokba ütközik Délen."

[117] Relazione ... IV. old.

[118] Relazione ... IV. old.

új munkahely jött létre Olaszország iparában és „harmadik" ágazatában, de Délre ebből csak 328 325 jutott, s ez kevesebb, mint amennyivel csak Lombardiában nőtt a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatottak száma (356 148).[119] Még jobban megmutatkozik a probléma súlyossága, ha csak az iparban foglalkoztatottak számának alakulását vizsgáljuk: az 1951. és az 1961. évi népszámlálás között Olaszországban 1 380 619 további dolgozó helyezkedett el a bányászatban, a feldolgozó és az építőiparban, a villamosenergia-, víz- és gáztermelésben és -elosztásban. Ebben a növekedésben azonban Dél csak 117 556 fővel, mintegy 8%-kal részesedett.[120]

VII. OLASZORSZÁG NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI

A letérés az autarkiáról a második világháború után, az ipar gyors fejlődése, a nagy nyersanyaghiány és az ipar fejlődésétől messze elmaradó belső piac Olaszország életének előterébe állították nemzetközi gazdasági kapcsolatait.

1. Olaszország külkereskedelmének fejlődése

Olaszország külkereskedelme az 50-es években lényegesen gyorsabban nőtt, mint (átlagosan évi 6%-os) nemzeti jövedelme. 1954-ben *a behozatal és a kivitel együttes értéke megfelelt Olaszország nettó nemzeti jövedelme 23,4%-ának*, 1962-ben 39,1%-ának és *1963-ban 43,7%-ának*.[121]

A külkereskedelmen belül a kivitel növekedése 1959-ig meghaladta a behozatalét, attól kezdve a behozatal növekedett gyorsabban. Az egész 1954–1963 közötti időtartamot tekintve, a kivitel (folyó líraáron) 235%-kal nőtt, az import 211%-ával szemben.[122] A gyorsan növekvő kivitel ellenére *a külkereskedelmi mérleg mindig hiánnyal zárult.* E hiány az 1954. évi 501 milliárd líráról 1959-re 285 milliárd lírára csökkent, majd 1962-re 876 és 1963-ra 1558 milliárd lírára nőtt. Az olasz külkereskedelem *összegszerű* alakulását 1954 és 1963 között mutatja be a 21. sz. táblázat.

Az olasz külkereskedelem *áruszerkezete* az elmúlt években a 22. táblázat szerint alakult.

Az 1960 és 1963 közötti években a mezőgazdasági és a bányászati termékek együtt az összes *behozatalnak* mintegy 35–42%-át, a feldolgozó ipar termékei pedig kb. 58–65%-át tették ki. Ellenben a *kivitelben* a mezőgazdaság stb. és a bányászat termékei mindössze 11%-kal szerepeltek, tehát a *kivitel nagy többségét feldolgozott termékek alkotják.*

E négy év külkereskedelmi áruösszetétele jellemző az újabb helyzetre. Tehát ellentétben a háború előtti külkereskedelmi áruszerkezettel (amikor az élelmi-

[119] Tendenze ... II. kötet. 9. old.

[120] Annuario di statistiche industriali, VII. kötet. 1962. 117. old. Ezekkel az adatokkal nagyjából egybevág a CGIL számítása.

[121] Banco di Roma. Review of the Economic Conditions in Italy. 1964. március. 86. old. (Az 1963. évi adat nem végleges.)

[122] Uo. 84. old.

21. TÁBLÁZAT

Olaszország külkereskedelmi forgalmának alakulása[123]

(folyó áron, milliárd lírában)

	Behozatal	Kivitel	Egyenleg
1954	1525	1024	— 501
1955	1695	1160	— 535
1956	1984	1341	— 643
1957	2296	1594	— 702
1958	2010	1611	— 399
1959	2105	1820	— 285
1960	2953	2280	— 673
1961	3264	2614	— 650
1962	3792	2916	— 876
1963	4712	3154	—1558

22. TÁBLÁZAT

Az olasz külkereskedelem áruszerkezete[124]

(milliárd lírában)

A külkereskedelmi terméket előállító gazdasági ág	Behozatal							
	1960 érték	%	1961 érték	%	1962 érték	%	1963 érték	%
Mezőgazdaság, állattenyésztés, halászat	679	23,0	746	22,8	754	20,0	908	19,2
Bányászat	566	19,2	598	18,3	666	17,5	719	15,3
Feldolgozó ipar összesen	1708	57,8	1920	58,9	2372	62,5	3085	65,5
Összesen	2953	100,0	3264	100,0	3792	100,0	4712	100,0

A külkereskedelmi terméket előállító gazdasági ág	Kivitel							
	1960 érték	%	1961 érték	%	1962 érték	%	1963 érték	%
Mezőgazdaság, állattenyésztés, halászat	247	10,8	267	10,2	309	10,6	287	9,1
Bányászat	20	0,9	20	0,8	19	0,7	17	0,5
Feldolgozó ipar összesen	2013	88,3	2330	89,0	2588	88,7	2850	90,4
Összesen	2280	100,0	2617	100,0	2916	100,0	3154	100,0

[123] Uo. 83. old.

[124] Compendio statistico italiano 1962. 236. old., 1963. 241. old. Bollettino mensile di statistica 1964. 3. 56–60. old.

szerek kivitele — a gyarmatokra irányuló ilyen kivitellel együtt — az összes kivitel egyharmadát tette ki), *ma Olaszország külkereskedelmére a legtöbb fejlett iparú ország nemzetközi áruforgalmi struktúrája jellemző.*

Olaszország kivitelének — mint a II. fejezetben láttuk — *kiemelkedő szerepe volt az ötvenes évek gazdasági fellendülésében.* Ezt mutatják a következő adatok: 1953-tól 1960-ig a kivitel mennyiségi mutatója 100-ról 280-ra, ellenben az ipari termelés indexe 100-ról 182-re nőtt.[125] Vagyis a kivitel Olaszország ipari termelésének növekvő részét vette át. 1960-ban Olaszország textilipari termelésének 32,5, ruhaipari termékeinek 49, cipőgyártásának 63, hűtőszekrényeinek 25, autóinak 36, irodagépeinek 80%-át exportálta, s *1956 és 1961 között gépipari termelése növekedésének 40%-a kivitelre került.*[126]

A kivitel eme gyors növekedését nemcsak a fejlett tőkésországokénál alacsonyabb munkabér magyarázza. Az NSZK-ban — a II. fejezetben láttuk — a munkabér jelentősen meghaladja Olaszországét, az NSZK exportjának növekedése mégis együtt haladt Olaszországéval. Viszont 1956 előtt — bár az akkori olaszországi munkabérek még alacsonyabbak voltak a többi fejlett tőkésországéihoz képest — Olaszország kivitele csak kismértékben nőtt. *Az olasz kivitel növekedése akkor vett nagyobb ütemet, amikor az 1950-es évek elején kezdődött jelentős beruházások nyomán — a béremelések ellenére is — csökkenteni tudták az önköltséget és fejleszteni a gyártmányokat. Ennek nyomán számos cikk árban, választékban, minőségben és a külalakban versenyképessé vált a nemzetközi piacokon.*[127]

A kivitel terén elért sikerei ellenére — miként láttuk — Olaszország külkereskedelmi mérlege évről évre hiánnyal zárul. E hiány az 1959. évi legkedvezőbb helyzet óta egyre nőtt, s 1963-ban elérte az 1558 milliárd lírát.

E krónikus — és az elmúlt években súlyosodó — hiánynak részben az olasz gazdaság struktúrájában rejlő oka van, nevezetesen az, hogy *a) a stagnáló mezőgazdaság* egyre kevésbé tudja ellátni az ország lakosságát és a sok millió külföldi látogatót élelmezési cikkekkel, *b)* a gyorsan fejlődött ipar ellátásához mind *több külföldi nyersanyagra és félkész árura van szükség.* A külkereskedelmi mérleg gyors romlásának másik oka az volt, hogy miközben Olaszországban a hatvanas évek elején tovább nőtt a belső fogyasztás és beruházás, a *tőkés világpiacon bekövetkezett lanyhulás* fékezte az olasz fogyasztási cikkek és beruházási javak kivitelének növekedését.

Az olasz export növelését és versenyképességét az állam különféle módokon igyekszik elősegíteni. Így 1954-ben szabályozták az exportált áruk forgalmiadó-visszatérítésének rendszerét és számos importált terméket árkiegyenlítő illetékkel terheltek meg, 1955-ben biztosították a termelésben felhasznált importált kohászati anyagok vámjának visszatérítését, 1961-ben pedig — hogy helytálljanak az EGK-n belüli harcban és a fejlődő országokba könnyebben behatolhassanak

[125] Tendenze ... II. kötet. 375. old.

[126] Tendenze ... II. kötet 382. old. — Rapporto ... 102. old.

[127] Az olasz export versenyétől a nyugat-európai országok általában tartanak, s pl. az Angliába irányuló olasz cipőkivitel vagy a Franciaországot „elárasztó" olasz hűtőszekrények ügye széles hullámokat vert.

— újra rendezték az exporthiteleknek és azok garantálásának rendszerét. Eszerint az állam 150 milliárd líra értékben vállalhat kezességet exporthitelekért és maga is 107 milliárd líra értékben nyújthat hitelt.

Ezek az állami kedvezmények megint csak elsősorban a monopolista csoportoknak kedveznek, hiszen pl. 1960-ban a kivitel felét az exportáló vállalatoknak nem is egészen 3%-a bonyolította le. Különösen túlnyomó e csoportok szerepe a gyengén fejlett országokba irányuló kivitelben.

Kivitelének nagyarányú növekedése ellenére Olaszország e téren még mindig elmarad a fejlett nyugat-európai országok mögött. 1960-ban kivitele nemzeti jövedelmének 17,8%-át tette ki, ugyanakkor, amikor ez az arány az NSZK esetében 25,6%, Ausztriáében 27,2, Angliáében 20,4, Svájcéban 33,9 és Hollandiáében 52,2%. (Az Egyesült Államok esetében 5,3%.) Még nyilvánvalóbb viszonylagos elmaradottsága, ha az *egy főre jutó* kivitelt tekintjük (1960-as adatok, amerikai dollárban): Belgium—Luxemburg 397,8, Hollandia 350,3, Svájc 342,3, Dánia 330, Kanada 312,5, NSZK 213,7, Nagy-Britannia 190,0, Franciaország 150,9, USA 112,6, *Olaszország* 73.[128]

23. TÁBLÁZAT

Olaszország külkereskedelmének területi megoszlása (%)[129]

	Behozatal					Kivitel				
	1959	1960	1961	1962	1963	1959	1960	1961	1962	1963
Közös Piac többi országa	26,6	27,7	29,4	31,16	32,86	27,5	29,5	31,4	34,82	36,28
Más európai tőkésországok ..	22,5	21,7	20,0	20,52	17,65	30,4	30,1	31,0	29,06	23,40
Európai szocialista országok ..	4,6	5,6	5,9	5,47	8,35	4,2	4,7	5,0	5,15	8,17
Szovjetunió ..	2,3	2,6	2,9	2,73	2,33	1,5	2,2	2,1	2,20	2,31
Magyarország	0,5	0,4	0,3	0,38	0,65	0,6	0,6	0,5	0,50	0,53
Afrika	8,4	6,8	6,2	7,29	6,80	7,2	6,7	6,3	6,09	7,41
USA és Kanada	12,0	15,6	18,0	15,75	14,76	13,0	11,6	10,3	10,44	10,59
Más amerikai országok	7,0	6,2	5,4	5,84	6,58	8,9	7,6	7,4	6,78	6,44
Ázsia	15,7	13,4	12,2	11,44	10,89	8,0	8,7	7,8	6,65	6,78
Óceánia.....	3,2	3,0	2,9	2,52	2,09	0,8	1,1	0,8	0,99	0,91

A 23. sz. táblázatból kitűnik, hogy *Olaszország kivitelében az EGK országainak részaránya a közölt 5 évben jelentősen nőtt, 1963 kivételével alig változott Európa többi kapitalista országáé, míg az elmaradott országokra jutó hányad, csakúgy, mint az Egyesült Államokba és a Kanadába irányuló kivitel hányada csök-*

[128] Tendenze ... II. kötet. 394. old.

[129] Annuario statistico italiano, 1962. 324—326. old. — Compendio statistico italiano, 1963. 238—240. old. — OECD Foreign Trade, 1964. 4. 104—107.

kent. Az EGK tehát kétségtelenül jelentős hatással volt az olasz kivitel *irányára,* de – mint láttuk – a Közös Piacba való belépés óta Olaszország külkereskedelmi mérlegének hiánya nemhogy csökkent volna, hanem erősen nőtt.

Olaszország kereskedelmi kapcsolata a szocialista országokkal, bár viszonylag nem nagy, de dinamikus. E kapcsolatok sorában a legjelentősebb az az 1960. évi megállapodás, amely szerint a Szovjetunió 1965-ig 12 millió tonna kőolajat szállít Olaszországnak (közelebbről az ENI-nek) olajcsövek, fúró- és szivattyúberendezések és műgumi ellenében. Ezt a megállapodást 1963 novemberében megújították: 1964 és 1970 között a Szovjetunió 25 millió tonna kőolajat szállít az ENI részére különféle berendezések, nyersanyagok stb. ellenében. *A két ország történetében ez a legnagyobb szabású üzletkötés.* Figyelemre méltó az olasz hajóiparnak adott szovjet tankhajó-megrendelés is.

Ami az olasz – magyar kereskedelmi kapcsolatot illeti, *Magyarország kapitalista üzletfelei közül Olaszország az elmúlt években a negyedik helyet töltötte be,* 1963-ban a tőkésországokba irányuló kivitelünkben az első helyre került, s 1964-ben (az NSZK után) a második volt.

24. TÁBLÁZAT

Olaszország részesedése Magyarország kapitalista országokkal folytatott kereskedelmében (%)

	1960	1961	1962	1963	1964
Behozatal	9,3	8,3	8,1	7,6	7,01
Kivitel	8,3	6,8	9,5	16,3	13,09

1963-ban az Olaszországba irányuló magyar kivitelben az élőállat és a nyershús, a cukor, a vaj és a melegen hengerelt ötvözetlen acél voltak a legjelentősebb tételek, míg Olaszországból való behozatalunk főként citromból, búzából, rizsből, lisztből, műanyag nyers-, félkész- és készárukból, marónátronból, gépekből, melegen hengerelt ötvözetlen acélból állt. Az 1963 novemberében két évre kötött megállapodás alapján Magyarország elsősorban élőállatokat, mezőgazdasági termékeket, szerszámgépeket, kábelt, dömpereket és egyéb nehézipari cikkeket, Olaszország Magyarországnak finommechanikai gépeket és gépipari berendezéseket, kémiai és textilipari készítményeket, továbbá citromot, narancsot stb. szállít.

2. Olaszország fizetési mérlegének alakulása

Láttuk, hogy Olaszország külkereskedelmi mérlege évről évre hiánnyal zárul. *Fizetési mérlege* mégis *1963-ig általában többletet mutatott ki* (25. sz. táblázat).

A külkereskedelmi mérleg hiányát főként 3 tétel fedezte.

a) Idegenforgalom. Európa országai közül Olaszországot látogatja a legtöbb turista. Számuk 1950-ben kereken 4 839 000 volt, 1962-ben 21 323 000. A köl-

Olaszország nemzetközi fizetési mérlegének egyenlege[130]

(millió dollárban)

1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
155,5	93,1	−57,1	55,4	108,6	108,8	285,7

1958	1959	1960	1961	1962	1963
850,4	764,4	521,6	577	50	−1250

csönös turistaforgalomból származó bevételtöbblet az 1951. évi 75,4 millió dollárral szemben 1960-ban 532,7 millió dollárt és 1963-ban mintegy 755 millió dollárt tett ki.[131]

b) A véglegesen *külföldre emigrált vagy külföldön munkát vállaló olaszok évről évre tetemes összegeket küldenek otthon maradt rokonaiknak, családjuknak.* 1962-ben az emigráltak 189, az ideiglenesen külföldön dolgozó olaszok 179 milliárd lírát (együtt kb. 600 millió dollárt) utaltak át.[132]

c) Az 50-es években *a kiáramló tőkénél sokkal jelentősebb beáramló tőke* is hozzájárult az ország nemzetközi fizetési mérlegének egyensúlyához. (Lásd e fejezet 3. pontját.)

Döntően e három tényezőnek köszönhető, hogy Olaszország külföldi fizetési mérlege — a kivitelénél jóval nagyobb behozatala ellenére — többletekkel zárult, *és Olaszország tekintélyes* (1962. december 31-én 3440 millió dollár értékű) *arany- és devizatartalékot halmozott fel.*[133]

1963-ban azonban a fizetési mérleg — mint láttuk — *erős, 1250 millió dolláros hiánnyal zárult, aminek fő oka a külkereskedelmi mérleghiány, de nagy szerepe volt benne az olasz tőke említett külföldre menekülésének is.* Míg 1961-ben az országba hitelek, beruházások stb. formájában érkező magántőke még 1969 millió dollárral meghaladta a kiáramló magántőkét, addig 1962-ben már a kivitt tőke haladta meg 200 millió dollárral a beérkezőt, és ez az összeg 1963-ban 617 millió dollárra nőtt.[134] Ugyanakkor az olasz fizetési mérlegben egyre nagyobb súllyal esik a latba az országban elhelyezett külföldi tőkések után átutalt profit, kamat. Az

[130] Tendenciák ... 67. old. — Rinascita, 1964. február 8. 17. old. — Problèmes Économiques, 1964. augusztus 25.

[131] Tendenze ... II. 374. old. — Tendenciák ... 67. old. — Relazione ... XLVII. old. 1962-ben a turisták 29%-a NSZK-beli volt, 16,8%-a svájci, 13,8%-a francia, 7,1%-a angol és 4,6%-a amerikai — Documenti di vita italiana, 1963. 297. old.

[132] Compendio statistico italiano, 1963. VI. 11006. és 11007. old.

[133] Statist, 1963. szeptember 20., 22. old.

[134] Documenti di vita italiana. 142. sz. 11135. old. — Az OCDE 1964 júniusi tanulmánya Olaszország gazdasági helyzetéről. Problèmes Économiques, 869. sz. 12. old.

ilyen címen kifizetett összegek 1961-ben 32,3 és 1962-ben 58,4 milliárd lírával haladták meg az olasz tőkések hasonló, külföldről származó bevételeit.[135]

A felsorolt tényezők együttesen vezettek oda, hogy Olaszország arany- és devizatartalékai 1964 februárjára 2736 millió dollárra csökkentek.[136]

3. A tőkemozgás alakulása Olaszországban

Az Olaszországban közvetlenül befektetett *külföldi tőke* 1945 végén 285 milliárd lírát tett ki (1957-es líraértékben), nem tekintve azokat a külföldi tőkéket, amelyek a vegyes társaságokban kisebbségben voltak. E külföldi tőke 255 vállalatot — az összes vállalat 7,7%-át — tartotta ekkor a kezében, iparágak szerint a következő sorrendben: textilipar (főként műszálgyártás), vegyipar (elsősorban kőolajfeldolgozás), gépipar, kohászat. Eredet szempontjából a külföldi tőke így oszlott meg: 39%-a angol, 21,6%-a észak-amerikai, 11,7%-a svájci, 11,3%-a francia volt, majd a belga és a német tőke következett.[137]

A háborút követő első években a külföldi — döntően észak-amerikai — tőke főképp állami hitelek formájában érkezett Olaszországba. 1956-ban Olaszországban olyan törvényt hoztak (február 7. 43. sz.), amely a viszonylag olcsó béreken, az alacsony közvetlen adókon és a konjunktúra teremtette kedvező lehetőségeken túlmenően is „vonzóvá" teszi az országot a külföldi tőke számára. E törvény biztosítja a „produktív", vagyis a közvetlenül termelőüzem létesítését vagy bővítését szolgáló külföldi tőkebefektetésből származó profit szabad átutalását és — megfelelő feltételek mellett — az alaptőke kivonását is. E törvényt követően a produktív beruházások így alakultak: 1956—1957 = 33,6 milliárd, 1958 = 22,2 milliárd, 1959 = 15,7 milliárd, 1960 = 35 milliárd líra. A rekordév 1961. volt, 41 milliárddal, majd csökkenés következett be (1962-ben 28,4 milliárd lira), azután ismét nőtt az országban befektetett „produktív" beruházás; 1963-ban 37,1 milliárd lírát tett ki. *1956—1963 között tehát a külföldi „produktív" beruházás összesen 213,1 milliárd líra, kb. 355 millió USA-dollár volt.*

26. TÁBLÁZAT

A külföldi „produktív" beruházások alakulása Olaszországban

(1956—63 között milliárd lírában)

Érdekeltség	Érték	Érdekeltség	Érték
Egyesült Államok	82,7	Venezuela	4,5
Svájc	52,2	Kanada	3,4
NSZK	19,6	Hollandia	3,1
Nagy-Britannia	16,5	Belgium	2,8
Panama	11,0	Egyéb országok	7,4
Franciaország	9,9	Összesen	213,1

[135] Documenti di vita italiana, 142. sz. 11133. old.
[136] OCDE 1964. júniusi tanulmánya ... 13. old.
[137] Walter Giorgio Scott: Gli investimenti esteri in Italia. 1960.

Vagyis *a külföldi beruházók közül messze kiemelkednek az Egyesült Államok tőkései*, annál is inkább, mert a 26. sz. táblázatban szereplő panamai, venezuelai és — bizonyára — kanadai cégér mögött is USA-tőke rejtőzik. *Figyelemre méltó az EGK országainak viszonylagos kis részesedése*, ami újabban sem nőtt meg. Az 1963. évi 37,1 milliárdos külföldi „produktív" beruházásból az Egyesült Államokra 20,6 milliárd, Svájcra 5,4 milliárd jutott. A harmadik legnagyobb beruházó Nagy-Britannia volt 4,3 milliárddal, s csak ezek után következett az Olaszországban legtöbb „produktív" külföldi tőkét beruházó EGK-ország, az NSZK 3,35 milliárddal.

Ami a külföldi tőkének az egyes *gazdasági ágazatokban* való megoszlását illeti, erről a 27. sz. táblázat ad felvilágosítást.

27. TÁBLÁZAT

A külföldi „produktív" tőkebefektetések megoszlása gazdasági ágak szerint

(1956—63 között, milliárd lírában)

Gazdasági ág	Összeg
Vegyi-gyógyszeripar	50,6
Kőolajipar	46,7
Fémkohászati ipar	35,0
Elektromechanikai ipar	20,2
Gumigyártó ipar	14,3
Papíripar	11,0
Élelmiszeripar	9,8
Hajóipar	5,7
Építőipar	5,5
Üvegipar	4,7
Textil- és ruházati ipar	3,3
Hotelipar	2,9
Mezőgazdaság	2,2
Bányászat	0,5
Egyéb iparágak (fa, dohány, bőr stb.)	0,7
Összesen	213,1

A külföldi tőke iparági elhelyezkedése is tehát jelentősen megváltozott a háború előtti helyzethez képest.

Végül érdemes a „működő" tőkének *területi elhelyezkedését* is szemügyre venni. *Az 1956 és 1963 között beruházott 213,1 milliárd lírából 89,3 milliárd líra egyetlen tartományra, a legfejlettebb Lombardiára jutott*, 33,6 milliárd lírát ruháztak be Lazio tartományban és 19,4 milliárdot Szicíliában. A többi terület felé irányuló külföldi tőke ennek megfelelően csak viszonylag nagyon kevés (Puglia: 0,3, Basilicata 0,5, Umbria 0,5 milliárd líra stb.).[138]

[138] Vita italiana, 1964. 2. sz. 115. és 116. old.

A „működő" tőke összegét jelentősen meghaladja az egyéb külföldi tőke (külföldiek vásárolta olasz részvény, kötvény, hitel, ingatlan stb.). Egy 1960. december 31-i kimutatás szerint a külföldi magánhitelek 208, az állami vagy állam által garantált hitelek 440 és az Olaszországban letétbe helyezett vagy ingatlanba fektetett külföldi tőke 544 milliárd lírára rúgott, ami *összesen kb. 1,9 milliárd dollárnak felel meg.*[139]

A külföldi tőke rendszerint az olasz tőkével, sokszor állami érdekeltségű vállalatokkal közösen létesít vállalatokat. A Cassa del Mezzogiorno is jelentős külföldi hiteleket vesz igénybe.

A hatvanas évek elejének gazdasági nehézségeit kiaknázva a külföldi tőke több olasz nagyvállalatot ellenőrzése alá helyezett. Így került sor egyebek között arra, hogy az Olivetti elektronikus részlegét megvegye a General Electric, a Royal-Dutch Shell betársuljon a Montecatiniba a Brindisiben és a Ferrarában létesítendő vegyi központok felépítésébe, a FIAT főrészvényesei, az Agnelliék családi vállalatukba, a RIV golyóscsapágygyárba bevonják a svéd SKF golyóscsapágygyárat, amerikai és svájci tőkés csoportok olasz gyógyszergyárak ellenőrzését szerezzék meg. (A külföldi tőkének ezt az erőteljes behatolását szorgalmazta — egyik szemével sírva — az olasz nagyburzsoázia is, hogy e külső „támasszal" erősítse belső helyzetét, szerezzen védelmet az esetleges államosítások stb. ellen.)

Olaszország külföldi tőkebefektetései 1962-ben 1037 millió dollárt tettek ki. Ennek az összegnek 42%-át Európában (felét az EGK országaiban), *21%-át Latin-Amerikában, 16%-át az Egyesült Államokban és Kanadában, 13%-át Afrikában, 8%-át Ázsiában, Óceániában és a különféle nemzetközi szervezetekben helyezték el. Ezekhez a magánberuházásokhoz 201 millió dollár állami beruházás járult.*[140] A magánberuházások sorában szerepelnek az állami érdekeltségű vállalatok — elsősorban az ENI — külföldi beruházásai is.

Az olasz tőke nemzetközi tevékenysége részben olasz szabadalmak és gyártási eljárások eladásából, illetve az őket felhasználó gyárak alapításából áll. Nemzetközileg is kiemelkedő fontosságú például a Montecatini nitrogénműtrágya gyártási eljárása, amelyet világszerte több mint 300 gyár alkalmaz, vagy a Nobel-díjas Giulio Natta tudományos eredménye alapján előállított izotaktikus polipropilén (kereskedelmi neve: Moplen), amelynek gyártási szabadalmát számos ország megvásárolta, azonkívül az olasz tőke is részt vesz külföldi hasznosításában, a többi között az Egyesült Államokban is.

VIII. AZ OLASZ HALADÓ ERŐK HARCA. A SZOCIALIZMUS „OLASZ ÚTJA"

A *századfordulóig* — s kivált a múlt század utolsó évtizedében — *az olasz burzsoázia fő eszköze a tömegek fékentartására a terror volt*, amihez jól felhasználta az állam bürokratikus szervezetét, karhatalmát. *A századfordulón azonban*

[139] Tendenciák. . . 67. old.
[140] Rinascita, 1963. július 13.

az olasz burzsoázia a nagyarányú munkás- és parasztmegmozdulások hatására rákényszerült arra, hogy reformista politikával kísérletezzék. De ezzel kevés eredményt ért el, mert nem volt elég erős ahhoz, hogy jelentősebb munkásarisztokrata réteget kineveljen. Egyébként is a parasztkérdés, Dél problémája, az általános tömegnyomor, az óriási munkanélküliség túlságosan nagy feszítőerő volt ahhoz, semhogy a burzsoa-földesúri rendszert reformizmussal megóvhatták volna a megrázkódtatásoktól.

E körülményekkel függ össze, hogy *az olasz munkásmozgalmat nagyfokú harcosság jellemezte;* a munkásokban erősen élt az egymás iránti szolidaritás. Az olasz szocialista párt a német és a belga után Európa harmadik legnagyobb munkáspártja volt, s erősnek mondható szakszervezeti mozgalma is. Bár a munkásosztály szervezetei meglehetősen elszigetelten küzdöttek egymástól és vezetésük opportunisták kezében volt, a tömegek harcos szelleme — amely a reformizmus elleni tiltakozásképpen sokszor anarchista és anarchoszindikalista törekvésekben jutott kifejezésre — korlátozta a reformizmus érvényesülését. Az Olasz Szocialista Párt volt az egyedüli a hadviselő országok munkáspártjai közül — persze a bolsevik pártot kivéve —, amely mindvégig tartózkodott a háború melletti agitálástól.

Az olasz munkásmozgalom erejének nagy próbája az a politikai *válság* volt, amelybe az első világháború Olaszországban is torkollott. A háború az országot gazdaságilag kimerítette, hatalmas tömegek váltak munkanélkülivé, és a burzsoáziának be kellett volna váltania azokat az ígéreteit, amelyeket a földosztásra vonatkozóan a háború idején tett. A belső problémákhoz járultak az októberi forradalom győzelmével kialakult új erőviszonyok.

Az olasz munkások sok helyütt lefoglalták a bezárásra ítélt gyárakat és maguk vették át irányításukat (ebben a mozgalomban 600 ezer munkás vett részt). Ugyancsak sok gyár dolgozója demokratikusan „gyári bizottság"-ot — „szovjet" típusú szervezetet — választott, amely a dolgozók közvetlen érdekeinek képviseletén kívül igényt formált arra is, hogy részt vegyen a termelés irányításában.

Dél-Olaszország és Lazio sok részén 1919-ben és 1920-ban a parasztok elfoglalták a parlagon hagyott vagy a rosszul megművelt földeket, s mozgalmuk olyan széles méreteket öltött, hogy a kormány kénytelen volt bizonyos esetekben a földfoglalásokat elismerni.

Az I. fejezetben érintettük, hogy az olasz burzsoázia miért lépett a fasizmus útjára. *A fasizmus azonban talán nem került volna hatalomra, ha a forradalmi erőknek lett volna a helyzetet helyesen felmérő szilárd forradalmi pártjuk.* Ám a szocialista pártot az opportunistákkal megalkuvó centristák vezették, a kommunista párt pedig, amely csupán 1921-ben alakult meg, még gyenge volt, s sok ideológiai és belső szervezeti problémával küszködött.

A fasiszta diktatúra csak a fasiszta párt működését engedélyezte, valamennyi többit betiltotta. *Az Olasz Kommunista Pártnak azonban sikerült* — egyedül a betiltott pártok közül — *magában az országban is* — az illegalitásban is *életben tartania szervezeteit. A kommunista párt állt az 1943 tavaszán Torinóban a FIAT-gyár munkásainak sztrájkjával elkezdődött ellenállási mozgalom és nemzeti felszabadító harc élén is.*

Az ellenállási mozgalom három vonását emeljük ki:

1. *Az Olasz Kommunista Párt állt az élén.*[141]

2. *Széles népmozgalom volt,* amelyben a munkásosztályon és a föld nélküli parasztokon kívül a parasztság többi rétegei és a középburzsoázia jelentősebb csoportjai, s a kommunista és a szocialista párton kívül más pártok (a köztársasági, a kereszténydemokrata, sőt a liberális és a monarchista párt) tagjai és hatalmas pártonkívüli tömegek vettek részt.

3. *Az ellenállás során kialakult nemzeti összefogásban* — mert bázisa a dolgozó tömegek és hajtóereje a kommunista párt volt — *nem egyszerűen a fasizmus megdöntésének célja öltött testet.* Az OKP VIII. kongresszusán (1956) elfogadott pártprogram az akkori helyzetet így jellemzi: „A fasizmus bukásakor általános volt az az óhaj, hogy ne valamiféle régi fajta parlamentáris demokrácia állíttassék vissza, hanem megvalósuljon egy új társadalom és egy új állam, amelyben a fasizmusnak maradványa sincs meg, s amelyben hozzá lehet látni a nemzeti egység, a szabadság, a társadalmi igazságosság, a gazdasági fejlődés olyan alapvető problémáinak radikális megoldásához, amelyeket az első Risorgimento megoldatlanul hagyott."[142]

Az új állam megalapozása már a felszabadító harc során megkezdődött. A partizáncsapatok uralta területeken a nemzeti ellenállás szervezetei a hatalom kizárólagos birtokosai voltak: ítélkeztek a fasiszta árulók felett, az elmenekült gyárosok helyére vállalatvezetőket neveztek ki stb. E területeken újra megalakultak az első világháború után megszületett és a fasiszta diktatúra idején betiltott gyári bizottságok, sőt úgynevezett intézőbizottságok is alakultak, amelyekben a dolgozók képviselete ugyanakkora volt, mint a tőkéseké, és a vállalat szervezési, gazdasági és pénzügyi kérdéseiben határoztak.

Az OKP azonban helyesen ismerte fel, hogy noha a fasizmus bukásával az olasz finánctőke is súlyos politikai vereséget szenvedett, a közvetlen feladat nem a hatalom kizárólagos megragadása. Nemcsak az országban állomásozó amerikai és angol csapatok miatt, hanem azért sem, mert ilyen cél kitűzése a kommunista pártot a dolgozó tömegek nagy részétől is elszigetelte volna.[143] Figyelembe kellett azt is venni, hogy az elmaradott és 1943 óta angol és amerikai csapatok által megszállt Délre az ellenállási mozgalom szelleme alig jutott el, s az OKP is — a hosszú illegalitás után — szervezetileg és ideológiailag gyenge lett volna erre a feladatra. A proletárdiktatúra célul tűzése külföldi intervencióval súlyosbított polgárháborúhoz, az olasz munkásosztály vereségéhez, veszélyes nemzetközi bonyodalmakhoz vezetett volna.

[141] *Az Olaszországban és külföldön harcoló 256 000 partizán közül 153 000 a kommunisták vezette Garibaldi-brigádokhoz tartozott; a 70 930 hősi halott közül 42 558* és a 30 697 sebesült közül 18 416 *garibaldista volt.* A partizánharcok 387 aranyéremmel kitüntetett hőse között 93 kommunista volt, a 852 ezüstérem közül pedig 217-tel garibaldistákat tüntettek ki. (Palmiro Togliatti: Az Olasz Kommunista Párt. Kossuth Könyvkiadó, 1960. 90. old.)

[142] Id. Premesse storiche e condizioni attuali della lotta per il socialismo in Italia. Ed. Riuniti, Roma, 82–83. old.

[143] Jellemző az olasz lakosság egészének akkori politikai érettségére, hogy az 1946. június 2-i népszavazáson az államforma kérdésében a szavazóknak csupán 53%-a foglalt állást a köztársaság mellett.

Az OKP más stratégiát tűzött ki. *Ez népi demokratikus fejlődést vetített előre. Palmiro Togliatti*, az OKP főtitkára így beszélt erről a párt X. kongresszusán (1962): „... Az ellenállás idején létrejött a demokratikus erők egysége, amely társadalmilag magában foglalta a haladó középburzsoázia csoportjait is, politikailag pedig a katolikus tömegmozgalom nagy részét. Mi, kommunisták az első sorokban állva kezdeményeztük, szerveztük és irányítottuk ezt az egységet, melynek megvolt a programja az ország egész életének megújítására; e program arra irányult, hogy létrejöjjön egy *haladó politikai demokrácia rendszere*, megvalósuljon *az egész gazdasági és társadalmi rend alapvető reformja, és a haladó erők új tömbjének kezébe kerüljön a társadalom irányítása.* Politikánk abban állt, hogy nyíltan és következetesen harcoltunk ezért a megoldásért, amelybe beletartozott a demokratikus fejlődés és *a szocializmus irányában haladó társadalmi megújulás... Egyetlen út* volt nyitva előttünk, az, amelyet az objektív körülmények, a harcokban szerzett győzelmek és a harcban kiforrott egység és programok jelöltek ki. Arról volt szó, hogy vezessük, előbbre vigyük azt az igazi *tömegmozgalmat*, amely győztesen került ki a polgárháború megpróbáltatásaiból, és minden erőnkkel igyekezzünk legyőzni és megsemmisíteni az összes útjában álló akadályt."[144]

A felszabadulás után a két munkáspárt részvétele a kormányban és az akkor hozott demokratikus intézkedések megindították az országot a fent vázolt úton. Ez időben szervezetileg is megizmosodtak a haladás erői: az OKP-nak 1945 végére 1,8 millió tagja lett (és a kapitalista világ legnagyobb taglétszámú kommunista pártjává emelkedett); megújították és szélesítették a kommunista és a szocialista párt között még az illegalitásban, 1934-ben kötött akcióegység-megállapodást (amely a spanyol polgárháborúban közösen vívott harcokban erősödött meg), fejlődött az 1944-ben létesült és valamennyi irányzatot (kommunistát, szocialistát, katolikust és anarchistát) tömörítő szakszervezeti szövetség, a CGIL, amelyben az erősödő munkás-paraszt szövetség abban jutott kifejezésre, hogy — miként korábban már szó esett róla — keretei között tömörült a mezőgazdasági munkások és a felesbérlők nagy része is. Egyéb erős és egységes demokratikus szervezetek is alakultak: nőszövetség, partizánszövetség, fellendült a szövetkezeti mozgalom stb.

E korszak legnagyobb vívmánya a köztársasági alkotmány volt, amely a kapitalista országok alaptörvényei közül a *leghaladóbb*, mert — mint láttuk — nemcsak kinyilvánít jogokat, hanem több helyütt kijelöli a megvalósításukhoz vezető utakat is, és mert több pontját a szocializmus eszméi sugallták.

A demokrácia és a szocializmus irányába mutató megújulást szakította meg az 1947 májusi reakciós fordulat. Ennek eredményeképpen az ellenállás során született egységfrontot felváltotta a burzsoázia osztatlan uralma, s Olaszország az Atlanti Szövetségbe való belépésével — szakítva az addigi semlegességi külpolitikával — az amerikai imperializmus alárendelt szövetségeseinek sorába lépett.

[144] Az Olasz Kommunista Párt X. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 13—14. o. (Kiemelés tőlem. — F. B.)

A háború végi uralmi tömb széthasadása során a szocialista pártból kivált annak jobbszárnya, és megalakult a burzsoáziát és az amerikai imperializmust nyíltan támogató Olasz Szociáldemokrata Párt (*Saragat* vezetésével), a CGIL-ből, az egységes szakszervezeti szövetségből kilépett a kereszténydemokrata és a szociáldemokrata „irányzat": az előbbi létrehozta a *CISL*-t, az utóbbi az *UIL*-t,[145] s rajtuk kívül még egy kifejezetten fasiszta szellemű szakszervezeti központ is alakult: a *CISNAL*.[146]

Az, hogy az 1947. évet követő nehéz időkben az olasz forradalmi munkásmozgalmat végül is nem sikerült meggyöngíteni és elszigetelni, mindenekelőtt annak köszönhető, hogy az olasz haladó erők az Olasz Kommunista Párt vezetésével a rájuk nehezedő nyomás alatt *nem zárkóztak be*, nem szorítkoztak tiltakozásra vagy vonultak passzív ellenzékbe. *Az OKP abból indult ki, hogy a társadalom túlnyomó többségének objektív érdekei változatlanul követelik az ellenállási mozgalom idején célul tűzött és az alkotmányban szentesített program megvalósítását:* a földreformot, államosításokat, a gazdasági erőforrásoknak a nemzet szolgálatába állítását, a dolgozók részvételét az üzemek igazgatásában és az ország vezetésében, emberhez méltó körülmények megteremtését.

> Togliatti 1948. október 13-án az olasz parlamentben kijelentette: „... nem, nem fogjuk elkövetni és most nem is követtük el azt a hibát — amit máskor már elkövettünk —, hogy a különböző akciók és harcok során elszigeteljük a munkásosztályt, hogy elszigeteljük a demokrácia élen járó erőit. Mindezen erők egységére szükség van ahhoz, hogy megvédjük az alkotmányban lefektetett szabadságjogokat, hogy megvalósítsuk az alkotmány által előirányzott reformokat. Célkitűzésünk, amiért harcoltunk és harcolunk továbbra is, nem más, mint az olasz társadalom összes olyan erőinek csatasorba állítása, amelyek képesek egyesülni és együttesen megakadályozni annak a tervnek a megvalósítását, amely Olaszországot reakciós rendőrállammá alakítaná át és amely idegen érdekekért háborúba kényszerítené az országot. Ez a kötelességünk és ennek a végsőkig eleget is fogunk tenni.[147]

Ennek megfelelően az OKP az ellenzékben is igyekezett fenntartani az ellenállási mozgalomban részt vett különféle osztályok és rétegek egységét, és olyan *konstruktív*, és ez adott körülmények között is megvalósítható követelésekért harcolt a tömegek élén és a parlamentben, amelyek hivatottak voltak javítani a dolgozók és az ország nehéz helyzetén, egyben azoknak a *strukturális változásoknak* a vonalába is estek, amelyek Olaszország elmaradt gazdasági és társadalmi szerkezetét voltak hivatottak — az alkotmány értelmében — megváltoztatni.

Az OKP X. kongresszusán Togliatti leszögezte: „Semmi sem ostobább és károsabb a »minél rosszabb, annál jobb« politikájánál. Mi mindig visszautasítottuk ezt a politikát. A centrista kormányok idején is követeltük azokat a konk-

[145] Unione Italiana del Lavoro.

[146] Confederazione Italiana Sindacati Nazionali Lavoratori. A főbb szakszervezetek tagjainak száma a szakszervezetek közlései szerint: CGIL 3 676 101 (1962), CISL 2 425 262 (1961), UIL 1 507 059 (1962). (Annuario politico italiano, 1964. Ed. di. Comunità, 1194–1195. old.)

[147] Palmiro Togliatti: Válogatott cikkek és beszédek. Szikra, 1952. 102–103. old.

rét intézkedéseket, amelyeket szükségesnek tartottunk, és helyeseltünk mindent, ami javulást és vívmányt jelentett."[148] Abban, hogy az Olasz Kommunista Párt ezekben az években is — amikor a nemzetközi kommunista mozgalomra a dogmatikus szemlélet és politika annyira rányomta bélyegét — a legfontosabb kérdésekben leninista politikát tudott követni, nagy szerepe volt annak, hogy a pártban elevenen élt és él a párt alapítójának, Antonio Gramscinak rendkívül gazdag szellemi öröksége, s annak is, hogy az ellenállási mozgalom idején és után, a nagy tömegmegmozdulások idején az Olasz Kommunista Párt rendkívül szoros kapcsolatba került a társadalom különböző dolgozó rétegeivel, és így tevékenységét állandóan, közvetlenül és gyorsan lemérhette a tömegek reagálásán.

Az 1948. évi választás után megindult — elsősorban Délen — *a nincstelen parasztok földfoglaló mozgalma.* A földbirtokosok ugyanis megtagadták azoknak a bérleti szerződéseknek a meghosszabbítását, amelyeket a háború után a parlagon hagyott vagy a rosszul megművelt földek hasznosítására alakult szövetkezetekkel kötöttek. Erre a nincstelenek önhatalmúlag megmaradtak e földeken, vagy művelés céljaira elfoglaltak ilyen földeket. Ugyanakkor Északon a zsellérek és a béresek a több bérért, a jobb munkakörülményekért s egyben azért sztrájkoltak, hogy a földtulajdonosok javítsák a talajt, fejlesszék a gazdaságot stb.

Az iparban is hatalmas sztrájkmozgalom bontakozott ki. Általánossá vált a bezárásra ítélt gyárak dolgozóinak sztrájkja, ennek megakadályozásáért. A dolgozók — értelmiségiek is — nem vették tudomásul az igazgatóság döntését, a gyárakban maradtak és az igazgatóság távollétében is folytatták a termelést. (Két hónapig dolgoztak így a genovai Ansaldo-gyárban, 8 hónapig a Reggio Emilia-i Reggiane kohászati üzemben stb.) *Elterjedt a „fordított sztrájk" is:* a munkanélküliek és a szegényparasztok a saját kezdeményezésükre, a szakszervezetek irányításával és a lakosság támogatásával, közmunkákat végeztek (utakat, csatornákat építettek stb.), azután a munkabért az illetékes községtől, állami intézménytől, olykor magánosoktól követelték.

Béremelésért, a munkaidő csökkentéséért, az elbocsátások ellen stb. *nemcsak fizikai dolgozók indítottak sztrájkot, hanem a munkásosztály e fegyveréhez a lakosság más rétegei: pedagógusok, közhivatalnokok, banktisztviselők stb. is folyamodtak.*

A háború befejezése óta Olaszország a világ „legsztrájkosabb" országa: ott sztrájkoltak a legtöbben és a leghosszabb ideig, és a sztrájkokban résztvevők köre is ott volt a legszélesebb. Tájékoztatásul (28. sz. táblázat) közöljük a hivatalos adatokat néhány év sztrájkjairól, megjegyezve, hogy ezek a szakszervezetek szerint jelentősen kisebbítik a sztrájkmozgalom jelentőségét.

Mindezekben az akciókban, amelyekben állandóan hatalmas tömegek, olykor milliók vettek részt, a dolgozók hősies önfeláldozást, a lakosság nagyfokú szolidaritást tanúsított, s többen rendőrsortűz áldozatául estek.

[148] Az Olasz Kommunista Párt X. Kongresszusa. Kossuth, 1963. 64—65. old.

28. TÁBLÁZAT

Az olaszországi sztrájkok főbb adatai[149]

	A sztrájkok száma	A sztrájkolók száma	A sztrájkok miatt elvesztett munkaórák száma
1959	1925	1 900 000	73 523 000
1960	2471	2 338 000	46 289 000
1961	3502	2 698 000	79 127 000
1962	3652	2 910 000	181 732 000

Párhuzamosan a tömegakciókkal, a lakosságot sújtó roppant arányú munkanélküliség csökkentésére, a rendkívül alacsony életszínvonal javítására, a lakáshiány enyhítésére stb., egyben az ország gazdasági fejlesztése és strukturális átalakítása érdekében a CGIL 1949-ben kidolgozta a már említett *Munkatervet.* Ez magában foglalta:

1. a villamossági társaságok államosítását (annak érdekében, hogy fejlesszék a villamosenergia-termelést és biztosítsák az ipar fejlődését a nyomorterületeken — különösen Délen);

2. olyan országos vállalat létesítését, amely földjavító munkákat végez, öntözőműveket létesít és megkezdi a földreform megvalósítását (a cél ezzel munkaalkalom teremtése és a mezőgazdaság fejlesztése volt, kiváltképp Délen);

3. országos építővállalat szervezését, amely lakóházakat, iskolákat épít, közmunkákat szervez.

Az egységpolitika fenntartása, az ellenzékben is építő politika és az ezek nyomán kibontakozott tömegharc eredményesnek bizonyult. A munkásosztályt a reakció nem tudta elszigetelni, a CGIL néhány éves átmenet után, növekvő egységben hatalmas — és eredményes — sztrájk- és tiltakozó mozgalmakat vezetett, valamennyi polgári pártot éles belső ellentétek bontották meg, a Kereszténydemokrata Párt — bár meg tudta őrizni a hatalmat — a választásokon — mint a II. fejezetben láttuk — mind újabb szavazatokat vesztett, ellenben a munkáspártok a választásokon is erősödtek, s a demokratikus erőknek sikerült meghiúsítaniok a Kereszténydemokrata Párt jobbszárnyának azt a kísérletét, hogy a monarchistákat és az újfasisztákat bevonja a hatalomba. *A korábban már említett gazdasági tényezőkkel együtt a demokráciáért síkraszállók ereje, mindenekelőtt a kommunista párt növekvő befolyása volt az a tényező, amely a Kereszténydemokrata Pártot és a nagyburzsoázia egy részét a reformok útjára, a középbal kísérletre szorította.*

Az *OKP* tehát az ország élete *közeli* problémáinak megoldását is elősegítő *konstruktív* javaslataival és a tömegek mozgósításával e javaslatok keresztülvitele érdekében *meg tudta őrizni erejét és tömegbefolyását,* a munkásosztály ezzel a politikával a párt vezetése alatt megvédte szervezeti és ideológiai önállósá-

[149] Compendio statistico italiano, 1963. 253. old.

gát, s iránymutatásaival és tömegharcaival – a hatalomból kirekesztve is – az ország életének olyan tényezőjének bizonyult, amely *sok helyzetben rá tudta kényszeríteni akaratát a hatalomra, máskor meg a hatalmon levők népellenes, demokráciaellenes törekvéseit meg tudta hiúsítani.* A politikai élet központjában azok a problémák állnak – mezőgazdaság, Dél, tartományi autonómia, iskolaügy, városfejlesztés stb. –, amelyek megoldásának szükségességét a baloldal, élén az OKP-val, ismerte fel és tűzte napirendre.

Az olasz baloldal ereje elsősorban a kommunista párton és egységpolitikáján nyugszik. Ennek az egységpolitikának hatékonyságát az biztosítja, hogy az Olasz Kommunista Párt az ország többi baloldali erejében nem a riválist látja, hanem a fegyvertársat, a szövetségest keresi, miközben nem mond le ezen erők ingadozásainak, következetlenségeinek bírálatáról – miként nem zárkózik el az ő bírálatuk elől. E pártok és szervezetek politikájának a nép ügyét előmozdító vonásait, pozitívumait emeli ki, igyekszik erősíteni.

Ezen baloldali erők között a legfontosabb az *Olasz Szocialista Párt.* Az OKP és az OSZP több évtized közösen vívott harcára visszatekintő összefogásának nagy része volt abban, hogy az 1947 utáni reakciós nyomás idején a baloldal meg tudta őrizni erejét, tömegbefolyását. A szocialista párt többsége 1956-ban a kommunista párttal való szoros szövetséget felmondta. Ennek sokféle okai között szerepelnek: a szocialista párt munkás tömegbázisának szűkülése, a nemzetközi kommunista mozgalmat ért megrázkódtatások (a XX. kongresszuson a sztálini vezetés ideji törvénysértések feltárása és a magyarországi események) és a szocialista párt vezetői körében egy olyan pesszimista nézet felülkerekedése, amely szerint a szocialista párt a kommunista párt oldalán belátható időn belül nem kerülhet hatalomra, és olyan illúziója, hogy ha elhatárolja magát a kommunistáktól, bejuthat a kormányba és azt balfelé fordíthatja. (Az élet ezt a reményt nem igazolta: részvételével a kormányban a szocialista párt nem tudta azt haladóbbá tenni, s ha az olasz reakciós erők kénytelenek tekintettel lenni a baloldalra, ez nem azért van, mert a szocialista párt eltávolodott a kommunista párttól s részese a kormánynak, hanem, mert a kommunista párt erős, és erős a baloldali tömegek összefogása és harca.) De az Olasz Szocialista Párt még azután is, hogy vezetőinek zöme a kommunista párttól való elkülönülés álláspontjára helyezkedett – ellentétben Európa többi szocialista pártjával – nem tagadta meg a marxizmust, nem lépett be a szociáldemokrata pártok internacionáléjába, és több vezetőjének ellenkező irányú erőfeszítése ellenére, tömegei nyomására a CGIL továbbra is kommunisták, szocialisták és más pártokhoz tartozók egységes szakszervezete maradt. A kommunisták és a szocialisták továbbra is szoros szövetségben működnek együtt a szövetkezetekben, sok tartomány, város és község tanácsában, különféle tömegszervezetekben. Amikor pedig a szocialista párt balszárnyának vezéréből a jobbszárny vezérévé vált Pietro Nenni és csoportja 1963 végén elhatározta a párt belépését a Fanfani-féle középbal-kormánynál lényegesen retrográdabb programot hirdető Moro-kormányba s emiatt – miként erről a III. fejezetben szó volt – az Olasz Szocialista Pártból kivált annak balszárnya, nemcsak az utóbbi által alapított új párt lépett szoros szövetségbe a kommunista párttal. A Nenni vezette szocialista pártban is maradtak

olyan — jelentős — erők, amelyek részint szocialista meggyőződésből, részint a kommunista párt tevékenysége teremtette helyzet: a munkástömegek erős egységtörekvése miatt és a szocialista párt kormánybeli súlyának növelése érdekében — tehát politikai realitásból — kitartanak a kommunista párttal való kapcsolatok és együttműködés fenntartása mellett.

Nagyon fontosak Olaszországban a *Kereszténydemokrata Párt* és más katolikus szervezetek soraiban jelentkező baloldali áramlatok is. Ez a baloldal elsősorban a dolgozó paraszti tömegek és a katolikus szervezetek által nevelt és összefogott, de az osztályharcban a kizsákmányolás ellen aktívan fellépő munkásrétegek befolyása alatt áll. Ideológiája a katolikus egyház szociális tanítása, amelynek sok — ellentmondó — eleméből a baloldali tömegmozgalom és az osztályharc erejétől függően azok kerülhetnek előtérbe, amelyek a dolgozók követeléseinek jogosultságát hangsúlyozzák. *Az olaszországi társadalmi helyzet feszültségei, az olasz kommunista mozgalom ereje és az olaszországi politikai tradíciók lehetővé teszik, hogy marxisták és a magukat katolikus irányzatúnak tartó dolgozók szervezetten is a frontnak ugyanazon az oldalán aktívan együttműködjenek a társadalmi fejlődésért való küzdelemben.* Ennek lehetőségét — katolikus részről — XXIII. János pápa tevékenysége jelentősen elősegítette. E lehetőségek valóra váltása viszont megköveteli a marxista és a katolikus erők „párbeszédét", nemcsak az átmeneti együttműködés, hanem a távlatok közös kirajzolása érdekében is.

Olaszországban a baloldal az olasz társadalmi fejlődés perspektíváját meghatározó eleven valóság, még ha kereteit az egyes pártok, szervezetek, mozgalmak mozgása — hol közeledése, hol távolodása — olykor kitolja, máskor szűkíti is.

Az Olasz Kommunista Pártnak az ellenállási mozgalom óta szerzett tapasztalatai lehetővé, egyben szükségessé tették számára, hogy mindenféle dogmás maradványt elvetve elméletileg is kidolgozza: *a konkrét olasz viszonyok között mi az összefüggés a polgári demokrácia és szocializmus között, hogyan lehet biztosítani az átmenetet az elsőről a másodikra.* Lenin néhány útmutatása segítséget ad ehhez. Lenin pl. ugyanakkor, amikor leszögezte: „a demokratikus köztársaság a kapitalizmus lehető legjobb politikai burka", azt is megállapította: „Mi a demokratikus köztársaság mellett vagyunk, mint amelyik a proletariátus számára a legjobb államforma a kapitalizmusban", mivel „a demokratikus köztársaság a legközelebbi lépcsőfok a proletariátus diktatúrájához", vagyis az állam jellegének megváltoztatásához.[150]

Másutt Lenin ezt írja: „A végsőkig fejleszteni a demokráciát, keresni a fejlesztés formáit, kipróbálni őket a gyakorlatban, ez a társadalmi forradalomért vívott harc egyik lényeges feltétele. Önmagában véve semmiféle demokratizmus sem hozza meg a szocializmust, az életben azonban a demokratizmus sohasem »önmagában véve« jelentkezik, hanem más jelenségekkel együtt befolyást gyakorol a gazdasági fejlődésre, majd maga is a gazdasági fejlődés hatása alá kerül. Ez az élő történelem dialektikája."[151]

[150] Idézi: Béke és Szocializmus, 1963. 2. sz. 27. old.
[151] Id. L'Unità, 1962. február 12.

A demokrácia kiszélesítése és fejlesztése útján eljutni a szocializmushoz — ennek lehetősége tehát nem új gondolat a marxista irodalomban. Arra azonban nincs kipróbált „recept", még kevésbé élő példa, hogy ez *hogyan, milyen lépcsőfokokon keresztül valósulhat meg a fejlett állammonopolista kapitalizmus körülményei között.*

Az Olasz Kommunista Párt az ellenállási mozgalom óta követett politikájának tanulságai alapján — és az SZKP XX. kongresszusának ösztönzésére — a VIII. kongresszusán (1956) jóváhagyott programjában dolgozta ki erre a válaszát. Ez tartalmazza a *„szocializmushoz vezető olasz út"*-at. Ennek belső logikáját és konkrét módozatait a párt különféle megnyilvánulásai alapján a következőkben foglalhatjuk össze:

1. *A kiindulópont az, hogy objektív követelmény a kapitalizmus felváltása a szocialista rendszerrel.* Láttuk: Olaszországban is tovább nőtt a termelés társadalmasodása és a kisajátítás kevés kézben összpontosulása közötti ellentét; a vezető monopolista csoportok uralmuk alá rendelik a mezőgazdaságot és a kereskedelmet is, s az ország fejlődésének antidemokratikus irányt szabnak. Ennek következtében az állammonopolista rendszerrel a munkásosztályon és a szegényparasztságon kívül a birtokos parasztok, értelmiségiek, valamint a városi középrétegek (középburzsoá és nem monopolista burzsoá csoportok is) széles tömegei kerülnek szembe, s olyan ellentétek, repedések támadnak az egész tőkés rendszerben, amelyek megkönnyítik a demokratikus és szocialista erők harcát.

2. *Megváltoztak az erőviszonyok a világban. Az imperializmus ma már nem kényszerítheti rá akaratát a világra:* az események alakulására egyre nagyobb a szocialista rendszer hatása. Ez az erőviszonyeltolódás kedvez az olasz munkásosztály szocializmusért vívott harcának is.

3. Ugyanakkor, amikor Olaszországban objektív szükségesség a szocialista társadalom megvalósítása, *forradalmi válság ez idő szerint Olaszországban nincs. De van egy általános törekvés az élet valóban demokratikussá tételére s a lakosság széles rétegeit sújtó régi és új bajok és felháborító állapotok megszüntetésére.*

4. *Ebben az „alapállásban" a szocializmus „olasz útja" azt tűzi ki célul, hogy a nagy monopolista csoportokat elszigeteljék s hatalmukat még a szocialista társadalom létrejötte előtt megtörjék.* Ennek feltétele egyfelől a *demokrácia* következetes és minél teljesebb érvényre juttatása a társadalmi élet minden területén, a parlamenttől a községi tanácsokig, a szövetkezetektől az igazságszolgáltatásig, másfelől az ún. *„strukturális reformok" megvalósítása. Gyűjtő szóval így nevezik a gazdasági és az állami életben követelt monopolistaellenes, s a dolgozók és a középrétegek érdekeit szolgáló reformok sorozatát.* Ilyenek:

a) Az agrárkérdés megoldása a következő alapelvek szerint:

— „Azé legyen a föld, aki megműveli." Ez általános *földreformot* jelent, vagyis a kapitalista gazdaságok földtulajdonának megszüntetését is. (A párt programja szerint azonban a dolgozó parasztok földtulajdonát — még ha idegen munkaerőt igénybe vesznek is — védelemben kell részesíteni.)

— Az új birtokosoknak és a régieknek nagyarányú *állami segítséget* kell kapniuk gazdaságuk fejlesztéséhez.

— A korszerű, versenyképes gazdálkodás előtérbe állítja a dolgozó parasztok önkéntes *szövetkezésének* különféle formáit.

b) Az ipar területén államosítások végrehajtása. Ez fontos *eszköz* a monopóliumok hatalmának megtörésére és új erőviszonyok létrehozására.

Azoknak, akik szerint a tőkés rendszerben végrehajtandó államosítás mindenképpen tőkés jellegű marad, nem lesz szocialista tartalma, s ezért a munkásosztály szempontjából értéktelen, Togliatti így válaszolt: „Ismerjük az állam osztályjellegét, s ez nem változik meg attól, hogy egy vagy több államosítást elfogadnak. Alkotmányunk, amely nem szocialista alkotmány, szintén nem változtatta meg az állam természetét. Ez az érvelés azonban még elvont. Ha konkréttá akarjuk tenni, meg kell vizsgálnunk, milyen módon alakult és szerveződött a vezető osztályok jelenlegi hatalmi tömbje, lehet-e és milyen módon lehet azt politikai természetű fejlődéssel átalakítani. Megváltoztatták-e az állam természetét a háború előtti népfront-kormányok? Elvont értelemben nem; konkrétan azonban új politikai és szociális perspektívákat nyitottak meg." „Látnunk kell, hogy a jelenlegi állami struktúrából kiindulva, annak a demokratikus szervezetnek a területén haladva, amelyben ma a nagy néptömegek részt vesznek, megvalósítva az alkotmány által megszabott mélyreható reformokat, lehetséges egy olyan mozgalom kibontakoztatása és olyan eredmények elérése, amelyek megváltoztatják a jelenlegi hatalmi tömböt és megteremtik a feltételeit egy másik tömbnek, amelyben a dolgozó osztályok részt vesznek és kivívhatják az őket megillető szerepet. . ."[152]

c) A strukturális reformokért vívott harc nagyon hatékony eszköze lehet olyan terv, „program", amely korlátozza a monopóliumok hatalmát a gazdasági életre (például azzal, hogy ellenőrzi felhalmozásukat és irányítja befektetéseiket), az állam rendelkezésére álló — láttuk — nagyon jelentős eszközöket és erőket is a monopóliumok pozícióinak korlátozására vonultatja fel, segíti felszámolni Délnek és a mezőgazdaságnak az elmaradottságát, munkaalkalmat teremt, növeli a belső vásárlóképességet, emeli a tömegek szakmai, kulturális és egészségügyi színvonalát stb.

„A burzsoá világ gazdasági válsága nagyon mély — írta nevezetes jaltai, utolsó feljegyzésében Togliatti. — A monopoltőkés államkapitalizmus rendszerében merőben új problémák vetődnek fel, amelyeket az uralkodó osztályok a hagyományos módszerekkel már nem tudnak megoldani. A legnagyobb országokban ma különösen élesen vetődik fel a gazdasági vezetés központosításának kérdése, amit állami beavatkozással, felülről jövő programmal igyekeznek megvalósítani a nagy monopóliumok érdekében. Ez a kérdés van napirenden mindenütt Nyugaton; nemzetközi tervekről van szó, amelyeknek előkészítésén máris dolgoznak a Közös Piac vezető szervei. Kézenfekvő, hogy a munkás és demokratikus mozgalom nem lehet közönyös ezzel a kérdéssel szemben. Ezen a területen is küzdenünk kell. Ehhez szükség van a munkások közvetlen követeléseinek és a gazdasági struktúra reformjára vonatkozó javaslatoknak (államosítás, földreform stb.) kidolgozására és egy olyan általános gazdaságfejlesztési programban való összehangolására, amelyet szembeállíthatunk a kapitalisták programjával. Ez bizonyára nem

[152] Az Olasz Kommunista Párt X. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 65. old.

lesz még szocialista terv, mert annak feltételei nincsenek meg, de mindenesetre a szocializmus felé való haladásért folyó harc új formája és eszköze lesz. Az előrehaladás békés útjának lehetősége szoros kapcsolatban áll azzal, hogyan fogunk hozzá ehhez a kérdéshez és hogyan oldjuk meg. Az ilyen irányú politikai kezdeményezés megkönnyítheti számunkra, hogy újabb jelentős befolyást gyakoroljunk a lakosság mindama rétegeire, amelyeket még nem nyertünk meg a szocializmusnak, de amelyek új utat keresnek."[153]

d) Az állami életben megvalósítandó legfontosabb strukturális reform a tartományi autonómia megvalósítása. E decentralizált államhatalmi szerveknek azután messzemenő *gazdasági* hatalmat is kell a kezükbe adni, hogy a maguk területére vonatkozó tervek előkészítésében és végrehajtásában döntő szavuk legyen.

A területi autonómiát Olaszországban az indokolja, hogy az eltérő történelmi fejlődés következtében az egyes területek között számottevőek a gazdasági, kulturális stb. különbségek, és a fejlődés tényleges szükségleteit a szellemében és módszereiben feudális maradványokkal terhelt központosi államaparátus nem veszi figyelembe. A baloldal azért is harcol az autonómia megteremtéséért, mert a helyi vezetés kevésbé tudja kivonni magát a lakosság befolyása alól, mint a római, és helyileg olyan reformok is kikényszeríthetők, amelyek országos rendelkezéssel még nem vihetők keresztül. Elsősorban a földkérdésben van erre lehetőség. A reakció, persze, ellenzi az autonómia megadását. Attól tart — okkal —, hogy ha létrejönnek az autonóm tartományok, sok tekintetben kicsúszik a kezéből a vezetés. Sőt, számot vet azzal, hogy több autonóm tartomány a kommunisták vezette baloldal kezébe kerülhet. A szavazatok alapján elsősorban Emilia-Romagnában, Toscanában, Umbriában, Marchében fenyegeti őket ez a veszély.

5. Ahhoz, hogy az államosítás, gazdasági tervezés stb. a szocializmus előkészítését szolgálja, *elengedhetetlen, hogy a demokráciát erőteljesen érvényesítsék a gazdasági élet területén is,* miként ezt egyébként szintén előírja az alkotmány. Vagyis: az állam alapvető gazdasági intézkedései a parlament, a tartományok, a társadalom minden osztályát és rétegét képviselő szervek állásfoglalásaira, döntéseire épüljön, az állam gazdasági szektora kerüljön a parlament irányítása és legfőbb ellenőrzése alá, az egyes üzemekben érvényesüljön az ott dolgozók részvétele a vállalatok gazdasági vezetésében. Ha ez a demokratikus ellenőrzés megvalósul, új erőtényező rombolja a monopóliumok hatalmát.

„. . . feladatunk kibontakoztatni a demokráciát, s a mai viszonyoknak megfelelő gazdasági és szociális tartalmat adni a demokratikus intézményeknek. Ebben rejlik a gazdasági struktúra reformjának, az államosításnak, az állami tervezésnek és programozásnak az értéke."

„. . . Olyan demokratikus ellenőrzés és irányítás követeléséről van szó, amely lehetővé teszi a munkásosztálynak és az összes kategóriához tartozó dolgozóknak, hogy hallassák szavukat, az állami beavatkozást a nagytőke hatalma ellen vívott harc eszközévé tegyék, s támadják, korlátozzák és szétzúzzák a monopol-

[153] Társadalmi Szemle, 1964. október. 52 – 53. old.

tőkés csoportok uralmát" — mondotta előadói beszédében Togliatti az OKP X. kongresszusán.[154]

Felvetődik persze a kérdés, hogy a reformpolitika során nem csúszik-e le a munkásosztály a szocializmusért való harcról reformizmusba, a kapitalizmus „megjavításába". Luigi Longo, az OKP akkori főtitkárhelyettese, Palmiro Togliatti halála óta a párt főtitkára a Béke és Szocializmus 1963. évi 2. számában erre így válaszolt: „Nem az átmeneti követelések és nem a reformok a veszélyesek. Az a veszélyes, ha a tömegek nem vívnak hatékony, szívós és következetes harcot ezekért a követelésekért. Az átmeneti követelések és a reformok eszközül szolgálnak, amelyek révén előre haladhatunk a szocializmus felé, de csak abban az esetben, ha azokat nem lélegzetvételnyi pihenőnek, nem a szocializmusról való lemondásnak tekintjük, hanem a szocializmusért vívott általános osztályharc egyik mozzanatának és formájának . . ."

6. *Az egész koncepció sarokköve tehát olyan tömegmozgalom, amely a monopolista csoportok ellenállásával szemben kivívja a strukturális reformokat, mind több hatalmi posztot juttat a haladó erők kezébe és nem engedi, hogy a megvalósulás során a vívmányokat a visszájára fordítsák.*

„Ez a burzsoázia — írta ezzel kapcsolatban Togliatti — nem hajlandó önként feladni semelyik gazdasági vagy politikai pozícióját. Ezeket el kell ragadni tőle, mégpedig nem felszínes mesterkedésekkel, hanem a dolgozó osztályok többsége által támogatott értelmesen és erélyesen vezetett általános politikai mozgalom erejével. Minden attól függ tehát, hogy van-e ilyen szilárdan szervezett, határozott, egységen alapuló mozgalom.[155]

7. *A monopóliumok eluralkodása az ország egész gazdasági életében objektíve lehetővé teszi a munkásosztály szövetségesei táborának kiszélesítését.* „A szocializmus felé vezető út" számol ezzel a lehetőséggel. Az OKP nemcsak a falu szegényeivel, hanem a műszakiakkal, az értelmiségiekkel és a városi középrétegekkel is szövetséget keres, velük együtt akarja létrehozni azt az *új — antimonopolista — hatalmi tömböt*, amely egy új típusú demokráciát képvisel, és a szocialista társadalom kivívásáért folytatott harc fejlettebb szakaszát jelenti.

E lehetséges, egyben elengedhetetlen szövetségi politikát nem lehet — és feltehetően nem is szükséges — a hatalom megszerzéséért folytatott harc időszakára korlátozni. Az OKP X. kongresszusának tézisei kimondják: „Ilyen körülmények között a proletárdiktatúra kifejezés egészen más értelmet kaphat, mint a polgárháború és a kapitalizmus által körülzárt első szocialista ország építése közepette . . . Kézzelfoghatóan jelentkezik annak a lehetősége és szükségessége, hogy az új társadalom felépítésében részt vegyenek különböző s a proletároktól és szegényparasztoktól távol álló társadalmi rétegek. A különféle politikai pártok léte a szocialista társadalomban nem pusztán taktikai manőver, hanem megfelel az új helyzetnek, amelyben különböző társadalmi csoportok fognak össze, hogy megteremtsék a munkán alapuló társadalmat, amelyben

[154] I. m. 40–41. old.
[155] Rinascita, 1962. augusztus 25.

nincs kapitalista kizsákmányolás, hanem társadalmi igazság és béke van, s az említett csoportok — ki-ki a saját eszméi irányelvének megfelelően — együttműködnek e célok érdekében."[156]

8. *Ez a perspektíva lehetővé teszi a szocializmus megteremtését polgárháború nélkül is. De ez csak lehetőség.* „Nem bizonyos, hogy elkerülhetjük a felkelést és a polgárháborút. Ezt csak óhajtjuk, de jól tudjuk, hogy a reakciós burzsoá csoportok mindenkor hajlandók erőszakhoz folyamodni, hogy elzárják a politikai és társadalmi haladás útját. A demokratikus és békés úton való előretörésnek az a feltétele, hogy a dolgozó tömegek mozgalma és harca olyan átfogó méretekben és olyan módon bontakozzék ki, hogy megbénítsa, elszigetelje és megverje a reakciós erőket, különböző politikai és társadalmi csoportok egyetértése, együttműködése, vagy egyirányú akciója révén" — hangoztatják az említett tézisek.[157]

Az OKP VIII. kongresszusa óta szerzett tapasztalatok is igazolták az olasz kommunisták által követett stratégia helyességét, és elemzéseik, gondolataik ösztönzően hatottak más monopoltőkés országok munkásmozgalmára is.

[156] L'Unità, 1962. szeptember 13.
[157] Uo.

Hatodik rész

Svédország — a skandináv országok

Írta: *Dr. Gyenge Zoltán*

BEVEZETÉS

Svédország[1] a skandináv országok közül mind lakosságát, mind termelését illetően a legjelentősebb ország. *Lakosainak száma: 7,5 millió. Dániával, Finnországgal, Norvégiával együtt több mint 20 millió lakost képvisel e földrész*, a Föld lakosságának 0,6%-át.

A négy ország területe 1 662 000 km², ami a Föld területének 1,2%-a. *A népsűrűség alacsony*, km²-ként 10–20 fő, kivéve Dániát, melynek éghajlati viszonyai, felszíne, növényi kultúrája jelentősen eltér a többi három országtól, népsűrűsége: 107 fő/km².

Gazdasági potenciálját tekintve Svédország az iparilag fejlett országok sorába tartozik s ide sorolható a többi skandináv ország is. Az ipari termelés fejlettségét mutatja, hogy az ún. iparilag fejlett tőkésországok feldolgozó iparának 2,8%-át, az európai tőkésországok feldolgozó iparának pedig 6,8%-át adják az északi országok. *Mezőgazdasági fejlettségüket tekintve Dánia elért színvonala kiemelkedő* mind Európában, mind a szűkebben vett északi országok között. Dániát kivéve – jelentős erdőgazdasággal rendelkeznek. Svédország és Norvégia igen jelentős kereskedelmi flottával rendelkezik.

A skandináv országoknak lakosságuk számarányához képest nagyobb a gazdasági és politikai jelentőségük. A tőkés világ nemzeti jövedelmének 3%-a, a világkereskedelem 5%-a, a világ kereskedelmi flottájának 12%-a jut az összesen 20 millió lakost számláló országokra.

Gazdaságuk elemzése fontos azért is, mert gazdasági és politikai fejlődésükben néhány sajátos vonást és körülményt találunk.

1. *A semlegesség kérdése. Svédország másfél évszázada semlegességi politikát folytat.* Az ország katonai egységei 1813 óta nem vettek részt háborús fegyveres akciókban. Bár ezt a semlegességet semmiféle nemzetközi egyezmény

[1] A tanulmányban elsősorban Svédország gazdasági és társadalmi fejlődésével, a világgazdaságban betöltött szerepével foglalkozom. A többi északi ország fejlődését csak annyiban érintem, amennyiben azok sajátos eltéréseket mutatnak vagy az általános fejlődési tendenciák összehasonlításánál az szükséges. Finnország gazdaságának kérdéseit együtt tárgyalom a skandináv országokéval – bár nem skandináv, de északi ország. Gazdasága ugyanis az utóbbi időben szorosan összefonódott északi szomszédaival, több regionális és nemzetközi szervezetben együtt tevékenykedik a skandináv félsziget országaival. A „skandináv országok" kifejezés e munkában magában foglalja Finnországot is.

nem garantálta, mégis tartós semlegességnek lehet azt tekinteni. Svédország mindkét világháborúban semlegesnek nyilvánította magát, s nem csatlakozott azóta sem katonai tömbökhöz. A svéd gazdaság hosszú évtizedeken keresztül élvezte e helyzet pozitív előnyeit s fejlődésének, gazdagodásának egyik összetevője lett. A tőkés világ háborúitól és később katonai szövetségeitől való távolmaradás természetesen nem jelentette, hogy Svédország eltávolodott a tőkés világtól. A fejlett tőkésországokkal való szoros gazdasági és politikai kapcsolatai a második világháború idején tanúsított németbarát politikája, valamint erős szovjetellenessége jellemzik, illetve jellemezték semlegességét.

A többi skandináv ország külső, nemzetközi helyzetében szintén találunk hasonló vonásokat. A múlt század harmadik harmadában és az első világháborúban Dánia és Norvégia is semleges külpolitikát folytatott. *A második világháború után Dánia és Norvégia csatlakozott a NATO-hoz*, de szerepük, részvételük a támadó katonati szerződésben sok vonatkozásban eltér a többi NATO-országétól (pl. nem engednek atomfegyvert elhelyezni területükön).

Finnország 1948 óta el nem kötelezettségi politikát folytat. Széles körű gazdasági és politikai kapcsolatokat létesített a Szovjetunióval.

2. *A szociáldemokrácia gazdasági és politikai szerepe. Valamennyi skandináv országban igen jelentős szerepe van a szociáldemokrata pártnak.* Svédországban 1932, Norvégiában (Norvég Munkáspárt) 1935 óta kormányon van. Dánia vezető pártja, Finnországban a második legnagyobb párt.

A szociáldemokrata pártok ideológiájukban, programjaikban megpróbálták az elért gazdasági eredményeket felhasználni arra, hogy a tömegek előtt valami „megváltozott kapitalizmusról", „új társadalomról" beszéljenek és a proletárforradalom, a proletárdiktatúra, sőt a társadalmi tulajdon feleslegességét és szükségtelenségét hangoztatják. Úgy állítják be a dolgot, mintha a viszonylagosan magas kereset már a szocializmus vagy részben a szocializmus volna.

3. *A fejlett szociálpolitikai intézmények kérdése. Valamennyi északi országban kiterjedt társadalombiztosítás, nyugdíjrendszer van.* Az utóbbi évtizedben minimális a munkanélküliség. A társadalombiztosítás költségeit részben a tőkések fizetik. A nemzeti jövedelemnek, illetve az állami költségvetésnek jelentős része szolgál szociálpolitikai célokat. A „jóléti állam", a „jóléti társadalom" elmélete széles körben elterjedt.

E tényezők figyelembevétele feltétlenül fontos a skandináv országok gazdasági fejlődésének megértéséhez, a világgazdaságban betöltött szerepük értékelésében.

I. SVÉDORSZÁG NEMZETGAZDASÁGÁNAK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

Svédországban a kapitalizmus kibontakozása a múlt század második felére esik. 1910-ig kialakult a fejlett imperializmusba átcsapó tőkés gazdaság. 1910 után Svédország tőkeexportáló, az európai tőkésországokkal együtt fejlődő, a nemzetközi monopóliumok fejlődésében jelentős szerepet betöltő ország.

1. A svéd nemzetgazdaság kialakulása és fejlődése az első világháború időszakáig

Svédország a XIX. század közepén agrárország, 1860-ban a lakosság $^3/_4$ része a mezőgazdaságban dolgozik. Az ipari forradalom vívmányai lassan, viszonylag későn terjednek el.

Az ország igen jelentős vasérclelőhelyekkel rendelkezik. A lelőhelyek Észak-Svédországban Lapp-földön, illetve Közép-Svédországban, Bergslagenben vannak. A jelentősebb fejlesztéshez (vasutak építésére, bányák, kohászati üzemek létesítésére) nagy beruházásokra volt szükség. Meg kell azonban jegyezni, hogy a svéd vasolvasztás, kovácsolás, különleges acélok gyártása — a kor technikájához képest viszonylag fejlett szinten — már több évszázada jelentős termelési tapasztalatokkal és hírnévvel rendelkezett. *A jó minőségű acélgyártás évszázados hagyományokra tekintett vissza.*

Az európai országokban kibontakozó ipari fejlődés megnövelte a vas- és acéltermékek iránti igényt és keresletet. Ebben jelentős szerepe volt a modern technika alkalmazásának, a termelés tömegméretűvé válásának.

A leglényegesebb a kohászati technológia fejlesztése, a foszfortartalmú ércek feldolgozásának megoldása, az acél előállítása szempontjából pedig a Bessemer- és Siemens—Martin-eljárások ipari felhasználása és kifejlesztése.

A technikai haladás és termelés fejlődése szempontjából igen nagy jelentősége volt az elektromos energia felhasználásának a vas- és acéltermelésben. *Svédország fűtőanyagokban szegény, de igen gazdag vízenergia forrásokkal rendelkezik.*

A foszfortartalmú svéd ércek piaca ugrásszerűen megnőtt. A kitermelés gyorsabb, mint a feldolgozás növekedése, így tehát megnőtt az ércexport súlya és mennyisége. A nagy nemzetközi érdeklődés oka, hogy *a svéd ércek vastartalma 60—70%-os.*[2] A kibontakozó Ruhr-vidéki vasipar, sőt Európa más, iparilag gyorsan fejlődő országai is a svéd vasércre építik kohászatuk jelentős részét. Ez a tendencia megmarad a két háború közötti időszakban is.

Svédország másik jelentős nemzeti vagyona a fa. Területének 50%-a erdő. A múlt század közepén a faipar még alig nőtt túl a kézműipar keretén. A tőkés árutermelő gazdaság még itt is csak születőben volt.

A svéd faipar az 1870-es években „amerikai léptekkel" nőtt. A fejlődő fakitermelés és feldolgozás nagy munkástömegeket, tőkét és felszerelést vonzott a kitermelési területekre. A termelés és a tőke gyors és nagyméretű koncentrálódása ment végbe e területen. A nagy fa- és később papíripari trösztöknek az alapjai a század végén már kibontakoztak. A század végére, illetve a XX. század elejére a fejlődés olyan színvonalat ért el, hogy kezdett kimerülni az erdőtartalék.

A fejlődés új útját a cellulózipar kialakulása nyitja meg. Már a múlt század 70-es éveiben megindul a vegyi eljárásra épülő cellulózipar. Az első, bisulfitos eljárást alkalmazó üzem 1872-ben épül fel Észak-Svédországban. A rohamos előrehaladás az 1890-es években történik.

[2] A franciaországi érc vastartalma átlagban 38%, a németországié 32%, az angliaié 28%.

A kibontakozó tőkés gazdaság egyik kulcskérdése volt – megfelelő mennyiségű hitel biztosítása. A bankhálózat ekkor még fejletlen, lényegében még csak a „pénzzel kereskedő tőke" (Marx) alakult ki. A pénzzel való nemzetközi kereskedésen túl fejleszteni kellett a kölcsönnyújtás, a hitellel való kereskedés funkcióit.

A fejlődés sajátos, Svédországban és a többi skandináv országban ismert formája volt a jelzálogtársaságok és a kereskedelmi házak tevékenysége. Mindkettő annak a folyamatnak, annak az átmenetnek a jellemzője, amelynek során a gazdasági életben a pénzkereskedőből bankár, a pénzzel kereskedő tőkéből banktőke lesz. Szerepük a modern tőkés termelés kibontakozásához szükséges nyersanyagok egy részével rendelkező Svédországban nagyobb, mint a többi európai országban.

A kereskedelmi házak az európai kereskedelmi tőke exponensei Svédországban. Eredetüket a Hanza-városokra, az angol–francia kereskedelmi tevékenységre lehet visszavezetni. Angliából, Skóciából, Németországból, Franciaországból származtak át a Skandináv-félszigetre s megtartották üzleti, családi kapcsolataikat az „ősi" családokkal, a kereskedőházakkal.

A XIX. század második felében, a kapitalizmus születése idején a svéd – de a többi skandináv ország – *gazdaságának fő sajátossága a nemzetközi orientáció kibontakozása.* A kifejlődő tőkés gazdaság kereste a gazdasági kapcsolatokat más, fejlettebb európai tőkésországokkal, elsősorban Angliával, a fejlett és fejlődésben levő észak- és nyugat-németországi ipari és kereskedelmi tőkével, Franciaországgal és később, az 1870-es évek után az USA-val. A nemzetközi orientáció fő tényezői:

1. *A nemzetközi tőkeáramlás.* Ez az első időszakban elsősorban tőkeimportot jelentett. A tőkeimport nem volt új jelenség a svéd gazdaságban, de a norvég és dán kereskedelemben, a mezőgazdasági és erdészeti termelésben sem. A svéd vasérc, a norvég fa külföldi importálói gyakran adtak tőkét az exportőröknek, hogy növeljék, illetve növelhessék a termelést.

A század 50-es éveitől megindul a hosszú lejáratú hitelek nyújtása – először elsősorban vasútépítésre, a bányászat fejlesztésére. A külföldi kölcsönök állami hitelek, és a jelzálogbankok külföldi hitelei formájában vagy ingatlanok, illetve ipari objektumok részvényeinek eladása útján kerülnek be az országba. Az első időszakban az állam, később a magánvállalatok hitelműveletei bontakoznak ki.

2. *A skandináv országokban a társadalmi termékben nagy a külkereskedelem aránya.* Az egy főre jutó export értéke Dániában és Norvégiában nagyobb, mint Svédországban.

3. *A tudomány akkori legújabb felfedezéseinek felhasználása azt jelentette, hogy megnőtt ezen országok nyersanyagkincsei iránti igény, fejlődött azok ipari felhasználása.* (Siemens–Martin-, Bessemer-eljárás a vaskohászatban stb.)

Az állam a XIX. században *ipartámogató politikát* folytatott. „... a feudális földművelő társadalmak ipari társadalmakká való átalakulásánál és a nemzeteknek ezzel kapcsolatban a világpiacon dúló ipari harcában minden azon fordul meg, hogy gyorsítsák a tőke kifejlődését, ami nem az úgynevezett természetes úton, hanem csak kényszereszközökkel érhető el. Óriási különbség van

aközött, hogy fokozatosan és lassan alakul-e át a nemzeti tőke ipari tőkévé, vagy pedig megrövidítik ennek az átalakulásnak az idejét..."[3] A XIX. század második felében erősen korlátozták a céhek hatalmát és előmozdították a manufakturális, később a nagyipari fejlődést, a gépesítést. Olyan vámügyi megállapodások jöttek létre, amelyek támogatták a legfontosabb iparágak, a vas- és fémipar gyors technikai kibontakozását. Ebben a folyamatban volt jelentős szerepük a kereskedelmi házaknak, amelyek ismervén a külföldi piacot és a technika akkori fejlettségi színvonalát, ösztönzői lettek a gyorsabb ipari fejlődésnek.

a) Pénz- és hitelrendszer. A svéd gazdaság tőkeellátása

A svéd pénzrendszert 1872-ben helyezték aranyalapra és egyidejűleg létrehozták az új svéd pénzegységet, a koronát. Az új pénzegységet először Svédországban és Dániában vezették be, majd 1875-től Norvégiára is kiterjesztették érvényességét. *Az egységes pénzrendszer 1917-ig volt érvényben. Ez elősegítette a három skandináv ország fejlődésének párhuzamosságát, szoros kapcsolatok kialakulását.* A bankrendszer kiépítése már a múlt század második harmadában megindult. Az 1850—60-as évek előtt létrejött bankok nem, vagy alig foglalkoztak a betétek kezelésével — jelentős változást nem képviseltek a már említett kereskedőházak rendszeréhez képest.

A bankrendszer középpontjában a Svéd Nemzeti Bank (Sveriges Riksbank) állott. A múlt század végéig nem különült el a központi bank tevékenysége a kereskedelmi bank tevékenységétől. Az 1897. évi banktörvény rendezte a Riksbank helyzetét: kizárólagos jogot kapott a bankjegykibocsátásra és a kormány intenciója alapján folytatott kamatláb-politikában ténylegesen központi bankká vált. A hitel- és bankrendszer keretei együtt alakultak ki a tőkeigények megnövekedésével. *Az ipari fejlődés, a termelés mindinkább tőkeigényessé válása s a tőkeellátás a fejlődés egyik legfontosabb tényezője.* A tőkemozgás folyamatában az 1880-as évektől új tényezők kezdenek jelentkezni. A svéd tőke egy része, bár nagy a tőkebehozatal, külföldön keres befektetést. Ennek oka a nem mindig megfelelő beruházási tevékenység, a viszonylagos tőkekínálati többlet és a kedvezően alakuló kereskedelmi mérleg. Svédország tőkéjének egy része exportra kerül. *Az 1910-es évekre Svédország tőkeexportáló országgá vált.* Az 1911 és 1920 közötti évtizedben már 31,9 millió koronát ért el tőkeexportja, míg az ezt megelőző évtizedben még 82,3 millió koronát tett ki nettó tőkeimportja.[4]

b) A társadalmi-politikai változások

A skandináv országok egymás közötti történelmi kapcsolatai évszázados múltra tekintenek vissza. A XV. század „Kalmár Uniója" volt az első kísérlet Dánia, Norvégia, Svédország szorosabb együttműködésére, amelyet Dánia vezetett. Az önkényeskedő dánok ellen évszázados harcok következtek. A XVII—XVIII. században Svédország nagyhatalom. A skandináv országok között uralkodó szerepet vívott ki magának, amelyet igyekezett megőrizni a következő évszázadokban is. A XIX. század hozott új változásokat. A század elején létrejön

[3] Marx: A tőke. III. kötet 1951-es kiadás. 851. old.

[4] E. F. Heckscher: An Economic History of Sweden. Harwarn University Press. Cambridge, 1954.

a svéd–norvég perszonálunió, Finnország pedig orosz nagyhercegséggé alakul. Dánia önálló. A századforduló, az első világháború és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom teremti meg azt a történelmi helyzetet, amelyben az északi országok kapcsolata megint új szakaszhoz ér. 1905-ben megszűnik a norvég–svéd perszonálunió, s ezt mindkét ország dolgozói történelmi győzelemnek tekintik. Finnország 1917 decemberében válik önálló országgá.

A XIX. század utolsó harmadában, a kapitalizmus gyors fejlődésének időszakában a skandináv országok kapcsolatai a kibontakozó tőkés termelés kapcsolatai. A pénzrendszer közös, a bankrendszer szoros kapcsolatban van egymással. A vezető szerep a svéd gazdaságé, amely korábbi nagyhatalmi helyzetéből, termelőerői fejlettebb színvonalából, a természeti lehetőségek széles körű kiaknázására támaszkodó gazdasági erejéből következett.

Bár a skandináv országokban a lakosság nagy része ebben az időben mezőgazdasággal foglalkozik, a kibontakozó ipari termelés a *társadalmi-politikai életben is* jelentős változásokat hoz. A polgári pártok kialakulása, de *a munkásmozgalom létrejötte is viszonylag korán megtörténik.* Ez összefügg az országok demokratikus hagyományaival, nemzetközi politikájukban kialakult semleges irányzattal, ugyanakkor annak a ténynek a korai felismerésével is, hogy a munkásosztály önálló szervezeteire van szükség, saját jogai megvédésére, szervezettségének megteremtése érdekében.

A szociáldemokrata párt valamennyi skandináv országban még az 1880-as években megalakult. A XX. század első évtizedében jelentős pártokká válnak. A szakszervezeti mozgalom fejlődése és kialakulása szintén szorosan összefonódik a szociáldemokrácia szerepének kiterjedésével. *A szakszervezetek kollektív tagjai a szociáldemokrata pártoknak s jelentős befolyásuk van politikájuk alakítására.* A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek osztály- és politikai bázisa a kialakuló munkásosztály és kispolgárság, városi kisemberek viszonylag széles rétegei. Már a mozgalom első időszakában, *a századfordulótól erősen hat a II. Internacionálé opportunista irányzata.* A gyors technikai fejlődés, a skandináv országok semleges politikája is ebben az irányban hat. *Az opportunizmus anyagi alapja volt az a különleges extraprofit, amelyhez a svéd burzsoázia azért jutott, mert különlegesen kedvező körülmények között értékesítette az ország vasércét, illetve faipari termékeit.*

Az imperializmus századeleji kialakulása, az ellentmondások éleződése, az 1900-as évek első válságai, a norvég–svéd perszonálunió megszüntetéséért folyó harcok radikalizálják a munkásosztály egy részét. Az első világháborúban Dánia, Norvégia, Svédország semleges marad, de a radikalizálódás a munkásosztály körében fokozódik, s megteremti a baloldali munkásmozgalmi frakciók kialakulásának a feltételét. *A 20-as évek elején létrejönnek a kommunista pártok.*

2. Az első világháború hatása és a háború utáni fejlődés

A háború szétrombolta a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat. Bár a szóban forgó országok semlegesek maradtak, gazdasági vérkeringésükben mégis jelentős zavarokat, nehézségeket okozott a háború. Svédországban élelmiszer-

hiány lépett fel – az élelmiszerek több mint $^1/_4$-ét korábban külföldről hozták be, s a vásárlási lehetőségek elmaradtak. Az élelmiszerárak többszörösükre emelkedtek.

A skandináv országok társadalmi-politikai és gazdasági kapcsolatai az első világháború után új módon merültek fel.[5] Ismeretes, hogy 1905-ben megszűnt a norvég–svéd perszonálunió s az első világháború után mint önálló független államok kerestek egymással szorosabb kapcsolatokat.

Finnország 1917 végén elszakadt Oroszországtól, önálló országgá vált. Az osztály- és társadalmi ellentétek olyan élesek voltak, hogy 1918 elején polgárháború tört ki, amelyet a finn burzsoázia – német segédlettel – levert. A dolgozó tömegeket terrorintézkedésekkel elnyomták, megfosztották elemi szabadságjogaiktól. A megalakult kommunista párt a két háború között végig illegalitásban volt. Az újjáalakult szociáldemokrata párt vezetése jobboldali erők kezébe került.

A gazdasági fejlődés csak az 1920–21-es válság után indult meg. Svédországban és Dániában viszonylag gyors a fejlődés. A svéd gazdaság mélypontja 1921-ben volt, amikor az ipari termelés az 1913. évinek 75%-ára esett vissza. 1924-ben az ipari termelés már elérte a háború előtti színvonalat. 1929–30-ban 50%-kal magasabb volt, mint 1913-ban.

A svéd ipar a gyors korszerűsítés útjára lép. Növekszik a villamos energia ipari felhasználása, széles körű gépesítés indul meg. Svédországban 1920-ban bevezetik a 48 órás munkahetet, javul a mezőgazdaság helyzete. Emelkednek az ipari bérek, az árak némileg csökkennek. Az iparban fizetett bérek 1913 és 1919–1924 között 41%-kal, míg 1913 és 1929 között 71%-kal nőttek.

Az ipari fejlődés gyors kibontakozásával az ipari lakosság aránya az 1890. évi 21,7%-ról, 1920-ban 35%-ra, 1945-ben pedig 40,6%-ra emelkedett.

A mezőgazdaság fejlődése sokkal lassúbb volt, a háború utáni válság hatása erősen érződött. A mezőgazdasági lakosság száma fokozatosan, 1890 és 1930 között 550 000 fővel csökkent.

A termelés összmennyisége azonban a mezőgazdaságban is növekedett. Svédország fokozatosan önellátóvá vált gabonaneműekben, míg állati termékekből jelentős kivitele volt.

A svéd gazdaság a többi európai országhoz képest az első világháború után kedvezőbb helyzetben volt. E. F. Heckscher erről így írt: „A semlegesség, amely megóvta Svédországot az első világháború pusztításaitól és a háború utáni évek szervezetlenségétől, fontos oka volt annak, hogy Svédország tőkehelyzetében változás történjék. Svédország más országokkal összehasonlítva gazdag országgá vált."[6]

[5] A skandináv pénzügyi unió 1917-ben felbomlott. A korona mint közös fizetési eszköz megszűnt, amely igen szorosan kapcsolta össze a dán, norvég és svéd gazdaságot.

[6] E. F. Heckscher: i. m. 278–279. old.

3. Az 1929—30-as nagy világválság hatása. A gazdaság fejlődése a második világháború időszakában

A svéd ipari termelés 1930 őszére — amikorra az amerikai bankösszeomlások éreztették hatásukat — az 1913. évi termelést 50%-kal meghaladta. Az 1920-as évek második felében a fellendülést elősegítő tényezők a következők voltak:

Az exportágazatok igen gyors fejlődése (vasérc, cellulóz, gyufaipar, gyógyszergyártás); a lakásépítkezés gyors fellendülése; a hazai piac gyors kiterjedése (a bérből és fizetésből élők reálbérének emelkedése, a beruházási javak iránti kereslet megnövekedése); a tőkepiac likvid helyzete; az 1925 és 1930 közötti évek kedvező fizetési mérlege.

A válság 1930 őszén jelentkezett. A gazdaság finanszírozásában zavarok és nehézségek jelentkeztek. *A nemzetközi tőke spekulációiba belebonyolódott svéd tőke válsága még élesebb volt, mint más országokban.* Ennek tipikus esete a svéd gyufatröszt, a Kreuger-konszern bukása.

Az 1929—33-as világgazdasági válság súlyosan éreztette hatását. Az ipari termelés 1929 és 1932 között 11%-kal visszaesett, a munkanélküliség 1931 és 1933 nyara között volt a legnagyobb. Különösen egyes ipari ágakban nagy a visszaesés: pl. a vasérctermelés Svédországban 1929—32 között 71,3%-kal, a cementtermelés 16,6%-kal, a gyapjúfonaltermelés 25%-kal, a gyapjúszövet-termelés 17,9%-kal, míg Norvégiában az alumíniumtermelés 38,8%-kal csökkent.

A bank- és hitelhelyzet nagyon súlyos volt — a leszámítolási kamatlábat $2\,^1/_2$%-ra csökkentették. *A válság az állam gazdasági tevékenységét és beavatkozását új módon és formában vetette fel Svédországban is.* Az első világválságig az állam beavatkozása főleg a bank- és pénzügyek területén történt. Az emissziós tevékenység és bizonyos bankpolitikai beavatkozás volt elsősorban az a fő terület, ahol az állam a pénzügyekre hatott. Ezen keresztül igyekezett a gazdasági élet fejlődésének irányára és ütemére hatni. E tekintetben a svéd kormány intézkedései példaként szolgáltak a többi skandináv ország számára (különösen a valutapolitika terén).

A válságból való kijutás után az ipar gyors felfutására jellemző, hogy 1938-ban Svédország az 1913. évi termelést 135%-kal túlszárnyalta és ez a háború alatt tovább folytatódik. Az ipar súlya tovább nőtt a nemzetgazdaságban.

A mezőgazdasági lakosság kereste fennmaradásának módjait a kiéleződött tőkés verseny keretei között. Ennek formája volt az ún. *agrárszövetségek széles körű kifejlesztése.* E mozgalom Dániában már korábban megvolt, Svédországban, Finnországban pedig az első világháború után kiszélesedett és megerősödött.

A kormány, különösen Svédországban széles körű támogatási rendszert vezet be: garantálja a minimális árakat, export-támogatást nyújt, vámokkal védi a külföldi versenytől a mezőgazdasági termékeket. E politika tehát protekcionista politika volt. A mezőgazdaság sok tekintetben a kormány intézkedéseitől függött.

A második világháború előtt, *az 1929–33-as világgazdasági válság után viszonylagos balratolódás megy végbe a skandináv országokban.* A szociáldemokrata pártok megerősödtek, sok helyen kormányzó pártokká váltak (pl. Svédországban 1932-ben). A kommunista pártok ugyancsak megerősödtek (pl. Dániában 1932-ben szereznek először parlamenti képviselői helyet). Növekszik a szakszervezetek aktivitása a társadalom életében.

A munkásosztály arra használta fel befolyásának megnövekedését, hogy fokozta a harcot szociális helyzete javításáért, a szociálpolitikai intézkedések kiterjesztéséért. Gazdasági követelései részben megvalósultak. A skandináv országokban kezdett kibontakozni a szociális intézmények hálózata. (Egészségügyi biztosítás, nyugdíjintézetek hálózata, balesetbiztosítás stb.)

A második világháború azonban a skandináv országok fejlődését erősen differenciálta. Svédország továbbra is semleges ország maradt. Gazdasága megőrizte viszonylagos stabilitását. A háború éveiben azonban Svédország kapcsolata a hagyományos piacokkal nem volt és nem is lehetett rendszeres, mivel ebben a hadicselekmények megakadályozták. A tőkeforgalom csökkenő mennyiségben, de fennmaradt, beruházási javakban az üzletkötés jelentősen csökkent. A beruházási tevékenység visszaesett.

Svédországnak a skandináv országokkal való kapcsolatai fennmaradását jelezte a nekik nyújtott hitelek mennyisége is. Pl. Finnországnak — 1939 és 1944 között — 218 millió korona hitelt nyújtott és 150 millió korona állami jótállást vállalt.

Dánia és Norvégia fasiszta inváziója után a feszültség megnövekedett s a svéd politikai körök egy része számolt is a német behatolással. Svédország azonban — ha kompromisszumok árán is — de megőrizte semlegességét, sőt *hasznot húzott a mindkét féllel fenntartott kereskedelmi kapcsolataiból.* Különösen a háború második felében javított helyzetén mind pénzügyi, mind kereskedelmi, mind hajózási vonatkozásban. 1944 végén Svédország Európa többi részéhez képest kedvező helyzetben volt. Ipara érintetlen, bár a gépi felújítás és a raktárak feltöltése néhány évre elmaradt. Pénz- és tőkepiaca jó, valuta- és aranytartalékai megfelelőek voltak.

Dánia és Norvégia, amely az első világháborúban semleges volt, a két világháború között szoros kapcsolatot épített ki Svédországgal. Dániát és Norvégiát azonban 1940 tavaszán megszállták a német csapatok és gazdaságukat a német hadigépezet szolgálatába igyekeztek állítani. *A megszállás ellen mindkét országban széles körű ellenállási harc bontakozott ki.* Norvégiában és Dániában a megalakult kollaboráns-kormány segítségével a németek kirabolták mindkét ország gazdaságát, amelyek ezenkívül a háborús pusztításoktól is sokat szenvedtek. „Az együttműködő norvég miniszterelnök Vitkun Quisling után nevezik a fasiszta kollaboráns-kormányokat „quisling-kormányok"-nak.)

A szovjet hadsereg győzelme, a szövetséges hadseregek előnyomulása, az ellenállási harcok sikerei, a német fasizmus feletti győzelem eredményeképpen felszabadultak ezek az országok is. Első feladatuk az volt, hogy a háború okozta károkat helyrehozzák, megindítsák újra a gazdasági élet normális folyamatát.

II. A SKANDINÁV ORSZÁGOK GAZDASÁGA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

1. A skandináv országok helye a világgazdaságban

Valamennyi skandináv ország iparilag fejlett. Európa iparilag fejlett tőkésországainak kitermelő és feldolgozó iparában helyüket 1958-ban az 1. sz. táblázat mutatja.

Az iparilag fejlett országok ipari termelésében tehát jelentős – lakosságuk arányához képest nagyobb – szerepük van a skandináv országoknak, különösen Svédországnak és Dániának. *Svédország pl. az egy főre jutó ipari termelésben megelőzi Franciaországot, egy szinten van Angliával.*

1. TÁBLÁZAT

A skandináv országok részesedése Nyugat-Európa ipari termelésében (%)

	Kitermelő és feldolgozó ipar együttes termelése
Nyugat-Európa országai	100,0
Közös Piac országai	53,7
Északi országok ..	6,8
Dánia	1,9
Norvégia	1,3
Svédország	3,0
Finnország	0,6

Az egyes termelési ágazatokban a skandináv országok kiemelkedő eredményeket értek el. *Svédország az egy főre jutó vasércтermelésben, illetve cellulózgyártásban a harmadik helyen áll,* csak az USA és Franciaország, illetve az USA és Kanada előzi meg. (Gyufagyártásban a világon a negyedik, a faipari termékek előállításában az ötödik.) *A hajóiparnak és hajózásnak vezető szerepe van Norvégiában és Svédországban.* A kereskedelmi és halászati flotta mindkét ország gazdaságában jelentős. A svéd hajógyártás Európában a harmadik, csak Anglia és az NSZK előzi meg. A halászati ipar és halászati flotta különösen Norvégiában nyert kiemelkedő szerepet. *Bálnavadász flottája az első a világon és az ilyen célú hajótér a világ összes hajóterének 50 %-át jelenti.*

Meg kell még emlékezni arról a jelentős szerepről, amelyet a villamosenergia-termelés játszik ezekben az országokban, különösen Norvégiában és Svédországban. *Norvégia az egy főre jutó villamosenergia-termelésben első a világon* és az elektromos energia 99 %-át vízi erőművekben állítják elő.

A kiugró szám Norvégia esetében nem jelzi ipari fejlettségének ilyen magas fokát, de mindenesetre jelzi Norvégia fejlődési lehetőségének nagy tartalékait.

[7] Statistical Yearbook of U. N. 1963.

2. TÁBLÁZAT

Az egy főre jutó villamosenergia-termelés kWó-ban[8]

	1958	1962
Norvégia	7801	10 346
Svédország	4094	5 373
Finnország	1802	2 463
Dánia	805	1 307
Kanada	5675	6 290
USA	4144	5 054
Svájc	3255	3 771

Svédország a villamos energia bősége tekintetében az USA-val van kb. egy színvonalon, míg Finnország — a tőkésországok körében is — a fejlettebb energiabázissal rendelkező országok közé tartozik. Dánia a tőkésországok között közbülső helyet foglal el.

A mezőgazdaság fejlettsége elsősorban Dániában éri el a világszínvonalat. Európában a legfejlettebb tőkés mezőgazdasággal rendelkezik. Dániában, Finnországban, Svédországban a mezőgazdasági termelés nagyobb részét adja az állattenyésztés és ennek termékei adják a mezőgazdasági export nagyobb részét is. Fejlett technikát alkalmaznak a termelésben. Az egy traktorra jutó megművelt földterület tekintetében élen járnak.

2. A termelés és a tőke koncentrációja

A skandináv országok termelési viszonyainak vizsgálatánál rögtön szembetűnik a termelés és tőke koncentrációja alapján létrejött monopóliumok uralkodó szerepe. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert a skandináv országokban kormányon levő szociáldemokrata pártok azt az illúziót terjesztik, mintha valamilyen „megváltozott", „vegyes" társadalom létezne ezekben az országokban.

Dániában, Finnországban, Norvégiában, de különösen Svédországban a termelés, a közlekedés, a hitelélet néhány hatalmas nagytőkés tröszt, szindikátus és kartell tulajdonában van. A kistermelés és a kisüzem fokozatosan kiszorul, vagy a nagytőke tevékenységétől függ. A banktevékenység jó részét néhány nagy bank végzi. A banktőke és az ipari tőke a század első évtizedében fokozatosan — különösen a két háború időszakában — finánctőkévé alakult.

Az ipari nagyüzemekben (500 fő fölött) a foglalkoztatottak létszáma gyorsan nő. 1931. évi 17,9%-ról 1951-ig 27,3%-ra emelkedett. Ez a folyamat az 50-es és 60-as években tovább erősödött és a 60-as évek elején elérte a 30%-ot.

A *bankkoncentráció is nagymértékben előrehaladt.* A kereskedelmi bankok száma 1910-ben 77, 1958-ban már csak 16 volt. *Svédország bankéletét jelenleg*

[8] Statistik Aorsbok för Sverige, 1960. 387. old., 1964. 426. old.

három nagybank irányítja: a Svéd Kereskedelmi Bank (Svenska Handelsbanken), a Stockholmi Enskilda Bank (Stockholms Enskilda Bank) és a Skandináv Bank (Skandinavska Banken). E három nagy kereskedelmi bank uralkodó helyzetét jelzik a következő számok: *a svéd kereskedelmi bankok részvénytőkéjének 65%-a, aktíváinak 63%-a, és betéteinek 82%-a volt a három bank kezén.*

A nagy monopolvállalatoknak széles körű leányvállalati hálózata jött létre, részben külföldön. Pl. a Svéd Golyóscsapágy-konszern (SKF) 57 leányvállalattal, a nagy elektromosipari konszern 69-cel, a hadiipari monopólium a *Bofors* 15-tel rendelkezik.

Norvégiában a termelés és a forgalom területén 50 finánctőkés család uralkodik. Kezükben van a termelés és elosztás 75%-a. E családok kezében levő 800

3. TÁBLÁZAT

Az északi országok legnagyobb monopóliumai (1960)

Vállalat	Fő termék	Évi forgalom (mill. svéd korona)	Nemzetiség
1. Svéd Golyóscsapágy-gyár (SKF) ...	golyóscsapágy	2108,7	svéd
2. Volvo	autó	1474,0	svéd
3. ASEA	elektrotechnikai cikkek	1353,0	svéd
4. L. M. Ericsson	telefon	1017,7	svéd
5. L. KAB	vasérc	870,0	svéd
6. Separator.....	gépek	795,0	svéd
7. Borregard	fafeldolgozás	748,9	norvég
8. Stora Kopparberg	fa- és vasfeldolgozás	708,8	svéd
9. Elektrolux	háztartási gépek	683,0	svéd
10. Skauska Cement	építési anyag	648,9	svéd
11. Svenska Cellulosa	fafeldolgozás	623,0	svéd
12. Ense-Gutzeit	fafeldolgozás	609,4	finn
13. Scania-Vabis	autó	575,5	svéd
14. Uddeholms	fafeldolgozás és vasáru	552,0	svéd
15. Svenska Metalwerken	fémáruk	537,7	svéd
16. Atlas-Copeo	légsűrítő gépek	480,0	svéd
17. AGA	berendezések	463,3	svéd
18. Götawerken	hajóépítés	462,9	svéd
19. Sandvikens	vas és acél	454,5	svéd
20. Burmeister.....	hajó és motor	444,8	dán
21. SCAN	élelmiszer	415,8	svéd
22. Grängesberg Oxelösund	érc, vas, acél	415,5	svéd
23. Norske Hydro	vegyi anyag	407,2	norvég
24. Domsjö	fafeldolgozás és vegyi anyag	401,4	svéd

nagyüzem adja Norvégia ipari termelésének 75%-át. A kereskedelmi flotta és a bálnavadász hajók nagy része szintén e családok kezében van. Tíz nagybank látja el a nemzetgazdaság hitelszükségletét.[9]

Dánia gazdaságában nem ilyen erős a koncentráció. Az ipari üzemek 1%-ában dolgozik 100-nál több munkavállaló és ezekben az üzemekben dolgozik *az ipari dolgozók 28%-a.* Hajóipara erősen koncentrált, a világhírű koppenhágai *Burmeister és Wain* hajógyártó vállalat Európa egyik legnagyobb hajómotorgyára.

A finn gazdaságban a részvénytársaságok 2,8%-ának tulajdonában van az ipari termelés 75%-a. Az ipari termelést és a pénzügyeket az ún. 20 család irányítja. E családok tulajdonában van a 12 legnagyobb ipari és 4 bankkonszern. Kezükben van a vegyipari termelés 95%-a, a papíripari termelés 80%-a, a cellulózipar termelésének 75%-a, a dohányipar termelésének 80%-a, a vízi erőművek termelésének 65%-a. Az ipari koncentrációt mutatja, hogy az üzemek 1%-át kitevő nagyüzemek (500 fő fölött) foglalkoztatják a munkások 25%-át.

A négy északi országban 120 ipari és 71 kereskedelmi vállalat uralja a gazdasági életet. A 24 legnagyobb monopólium közül csak 4 nem svéd, ami mutatja a svéd gazdaság magas fokú koncentráltságát és monopolizáltságát.[10]

Összefoglalóul megállapíthatjuk, az északi országok gazdaságában is uralkodó szerepük van a nagy monopóliumoknak, a termelési viszonyokra jellemzőek a tőkés monopolista viszonyok. Ugyanakkor a monopolizált vállalatok mellett jelentős szerepük van a kisüzemeknek, amelyek a vállalatok számának $^{9}/_{10}$-ét adják. Ha ehhez hozzávesszük a mezőgazdaságban meglevő kisüzemek százezreit, láthatjuk, hogy a kistermelés, a kisüzemi termelés a nemzeti termék jelentős részét adja. E kettősség jellemző általában a modern tőkés gazdaságra — a skandináv országokban ennek külön jelentősége is van. (Erre később visszatérünk.)

3. A külföldi tőke szerepe

A skandináv országokban a második világháborúig az angol és német tőke térhódítása volt a jellemző. Dánia, Norvégia, Svédország a sterlingövezetbe tartozott, így az angol tőke mozgása viszonylag könnyű volt. A német tőke kapcsolatai pedig földrajzi helyzeténél fogva, külkereskedelmi kapcsolatai szoros voltából következően szélesebb körűek.

A második világháború után Európában megnő az USA befektetéseinek mennyisége, ezen belül a magánbefektetéseké. Az európai országokban az amerikai magántőke közvetlen befektetéseit 1950 és 1959 között kb. háromszorosára növelte. Az európai országokban kisebbek az 1 órára eső bér- és szociális költségek, tehát az amerikai tőke szívesen keres itt beruházási területeket.

Az amerikai magántőke beruházásai 1936 és 1959 között Svédországban ötszörösére, Dániában 3,5-szörösére, Norvégiában 2,5-szeresére nőttek.[11] *A külföldi*

[9] A Norvég és Svéd Kommunista Párt Kongresszusa. Szikra, 1953.

[10] Klaus Pawelzig: Zur gegenwärtigen Lage der Wirtschaft und der Werktätigen in Schweden. Wirtschaftswissenschaft, 1963. szeptember, 1489. old.

[11] Die amerikanischen Kapitalanlagen in Westeuropa. Berichte des Deutschen Wirtschaftsinstituts. Berlin, 1960. 24. sz.

tőke szerepe az európai integrációs törekvések megvalósulása óta tovább nőtt. Dániában a közületi állami és törvényhatósági hosszú lejáratú külföldi adósság 1949 végén 2 260 millió dán koronát tett ki, ami 1957-ig 1436 millió koronára csökkent. Az utóbbi években a helyzet ismét változott s az elmúlt évben a külföldi adósság 2,8 milliárd koronára emelkedett. Az emelkedés fele az utóbbi 1—2 esztendőre esik.

A külföldi közvetlen tőkebefektetések hasonló mozgást mutatnak. Az 1958-ig terjedő időben viszonylag lassabb növekedés, míg 1958 után gyorsabb fejlődés mutatkozik. 1950 és 1958 között a külföldi közvetlen befektetések 439 millió koronát tesznek ki, míg a dán befektetések külföldön 119 millió koronát. 1959 és 1962 között ugyanezek a számok 1 067 millió, illetve 256 millió korona.[12] A nettó tőkeimport közvetlen beruházásokból az első időszakban 320 millió, a második rövidebb szakaszban 811 millió korona. 1950 és 1962 között tehát a nettó tőkeimport Dániában 2 200 millió korona, amelyből 950 millió korona nettó hitel, míg 1 250 millió korona segélynyújtásból származik.[13]

A külföldi tőke elsősorban a skandináv országok iparát és hajózását igyekezett meghódítani. A svéd iparban, különösen az elektrotechnikai iparban, a cellulóz- és papírgyártásban, a színesfémkohászatban, a hajózásban van jelentős külföldi tőkeérdekeltség. Ezek főleg amerikai, angol, német és részben belga, svájci cégek, tőkés vállalatok.

A norvég gazdaságban a külföldi tőkét elsősorban a bányászatba, a fémkohászatba, a vegyiparba és az élelmiszeriparba fektették be. Az angol, az amerikai, a kanadai, a francia, a holland és svájci tőkének vannak jelentős érdekeltségei, az utóbbi kettőnek főleg az élelmiszeriparban. A svéd tőke — mely egyik legfőbb külföldi befektető Norvégiában — főleg a bányászatban, a fémkohászatban, a gépgyártásban és a vegyiparban érdekelt.

4. Az állami monopolkapitalista szektor aránya és szerepe

A skandináv országokban nem jelentős az államosított szektor. Az állam, mint gazdálkodó, mint *tulajdonos-gazdálkodó* nem foglal el számszerűen jelentős helyet a nemzetgazdaságban. *Az állam szerepe a gazdasági életben és annak irányításában azonban igen széles körű. A skandináv országok közül Norvégiában van a legnagyobb állammonopolista szektor.* Az uralmon levő szociáldemokrata pártok gazdaságpolitikai koncepciójában nem annyira az államosított szektornak, mint inkább a pénzügyi és adópolitikának, a hitelpolitikának, a munkaerő- és szociálpolitikának van jelentős szerepe.

A svéd gazdasági ágazatokon belül tehát jelentős a közületi szektor az ércbányászatban, a villamosenergia-termelésben és — korlátozott mértékben — *az építőiparban, valamint a bankéletben.*

[12] Neue Zürcher Zeitung, 1964. március 12.
[13] Neue Zürcher Zeitung, 1964. március 12.

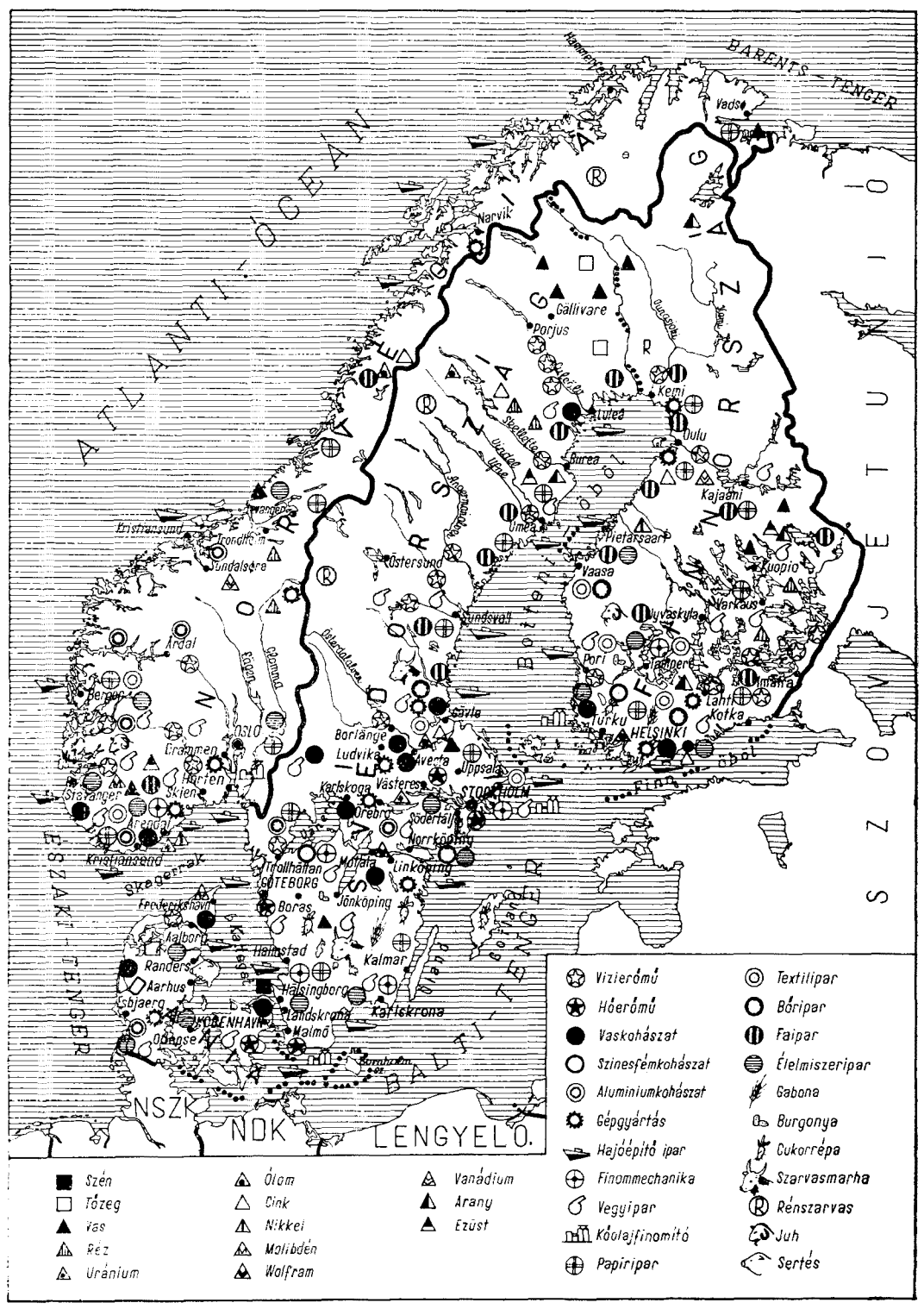

ATLANTI-ÓCEÁN
BARENTS-TENGER
SZOVJETUNIÓ
ÉSZAKI-TENGER
BALTI-TENGER
NSZK
NDK
LENGYELO.
Hammerfest
Vadsø
Narvik
Gällivare
Porjus
Kemi
Oulu
Burea
Kajaani
Umeå
Pietarsaari
Vaasa
Kuopio
Varkaus
Jyväskylä
Pori
Tampere
Lahti
Kotka
Turku
HELSINKI
Imatra
Östersund
Sundsvall
Gävle
Borlänge
Ludvika
Avesta
Uppsala
Västeres
STOCKHOLM
Karlskoga
Örebro
Södertälje
Norrköping
Linköping
Motala
Trollhättan
GÖTEBORG
Boras
Jönköping
Kalmar
Halmstad
Halsingborg
Landskrona
Karlskrona
Malmö
KOBENHAVN
Odense
Aalborg
Randers
Aarhus
Esbjaerg
Frederikshavn
Kristiansund
Trondheim
Sundalsøre
Ardal
Bergen
OSLO
Drammen
Horten
Skien
Stavanger
Arendal
Kristiansand
Skagerrak
Kattegat
Öland
Gotland
Finn öböl
Bottenfelsen öböl
Vizierőmű
Hőerőmű
Vaskohászat
Szinesfémkohászat
Aluminiumkohászat
Gépgyártás
Hajóépítő ipar
Finommechanika
Vegyipar
Kőolajfinomító
Papiripar
Textilipar
Bőripar
Faipar
Élelmiszeripar
Gabona
Burgonya
Cukorrépa
Szarvasmarha
Rénszarvas
Juh
Sertés
Szén
Tőzeg
Vas
Réz
Uránium
Ólom
Cink
Nikkel
Molibdén
Wolfram
Vanádium
Arany
Ezüst

4. TÁBLÁZAT

Tulajdonviszonyok a svéd gazdaságban (1962)[14]

Gazdasági ág	Magán (%)	Közületi[a] (%)	Fogyasztási szövetkezet (%)
Fa- és fafeldolgozó ipar	95	3	2
Ércbányászat	25	75	—
Acéltermelés	93	7	—
Energiatermelés	58	42	—
Fémfeldolgozó ipar (hajó- és elektrotechnikai ipar kivételével)	98	1	1
Elektrotechnikai ipar	98	1	1
Hajógyártás	99	1	—
Hajózás	99	1	—
Vegyipar	92	3	5
Építőipar	80	16	4
Élelmiszeripar (hús-, tejtermék- és sütőipar kivételével)	86	—	14
Nagykereskedelem	90	—	10
Kiskereskedelem	85	—	15
Bankok	90	10	—

a) Állami és helyi, törvényhatósági tulajdon.

A svéd államosított gazdaság 34 nagy vállalatban tömörül, ezek bizonyos előnyöket élveznek a tőkeberuházásoknál, az adópolitikában és néhány egyéb területen. (Hasonló előnyökben részesülnek az államosított vállalatok a többi skandináv országban is.)

A 34 vállalat bruttó beruházásai 1950 óta megduplázódtak s 1962 végére 14,1 milliárd koronát tettek ki. A növekedés változatlan árakon 60%, míg ugyanebben az időben a magánszektor beruházásainak fejlődése 90% volt. Az utóbbi időben a beruházások stagnáltak az állami vasutaknál és részben a nagy erőművek építésénél, míg nőtt a légiforgalmi társaságnál,[15] a vasércbányászatban, a fafeldolgozó iparban. Az állami vállalatok forgalma 1949—50 és 1961—62 között 70%-kal növekedett.

Néhány nagy állami vállalat termelésének szerepe a nemzetgazdaságban: a *Domänwerket* — az ország fakitermelésének 13%-át, a *Luossavaara — Krunavaara* (LKAB), a vasérctermelés 74%-át, a *Norbottens Yärncerk* a hengerelt acéltermelés 15%-át adja.

Állami vállalatok szerepelnek a kőolajfeldolgozásban, hajógyártásban, a közlekedésben, a bankéletben stb. Az állam néhány monopóliumot is fenntart magának, az alkohol, dohányárusítás és feldolgozás területén.

Az állam jelentős gazdasági vállalkozásokkal rendelkezik a hadiiparban, az atomenergia- és atomiparban, a vasúti közlekedésben és az utóbbi időben a vendég-

[14] Neue Zürcher Zeitung, 1964. január 16.

[15] A SAS, a Skandináv Légiforgalmi Társaság tulajdona a következőképpen oszlik meg: Svédország $^3/_7$, Norvégia $^2/_7$, Dánia $^2/_7$.

látóiparban. A hadianyagiparban igen jelentős magánmonopóliumok is tevékenykednek, pl. a Bofors-ágyúgyár, a SAAB-konszern stb.

Norvégiában az államosított szektor jelentősebb, mint Svédországban. 1945-ben a német fasizmus legyőzésével államosították a német tulajdonban volt vállalatokat, erőműveket, vasércbányákat, vegyipari üzemeket. A kormány állami beruházás révén új erőműveket, alumíniumkohókat, s egyéb vállalatokat létesített.

5. A nemzeti jövedelem és a gazdaság ágazati szerkezete

Az északi országok az iparilag fejlett országok csoportjába tartoznak, nemzeti jövedelmük ennek megfelelően magas (lásd: 5. sz. táblázat).

A nemzeti jövedelem egy főre jutó mennyisége tekintetében Svédország megelőzi a többi fejlett tőkésországot, kivéve az Amerikai Egyesült Államokat. E tekintetben mind 1953-ban, mind 1963-ban jelentős előnnyel rendelkezik Svédország, Anglia és Franciaország előtt.

5. TÁBLÁZAT

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem a különböző tőkésországokban[16]

(USA-dollár folyó áron)

	1952–53	1963
USA	1870	2513
Anglia	780	1238
Franciaország	740	1172
Svédország	950	1826
Dánia	750	1340
Norvégia	740	1162
Finnország	—	1044

Dánia 1962-re túlhaladta Anglia és Franciaország fejlettségi színvonalát, míg 1952–53-ban még Anglia megelőzte. Norvégia fejlődése Franciaországhoz képest lassúbb volt, mert míg 1952–53-ban egy szinten volt Franciaországgal, addig 1963-ra némileg elmaradt. Egyedül Finnország 1 főre eső nemzeti jövedelme volt 1963-ban 1100 dollár alatt, de ez az ország is jóval a világátlag fölötti színvonalon áll.

Az északi országok egy főre eső nemzeti jövedelme folyó áron számítva 1952–53 és 1963 között jelentősen nőtt. Svédországban 92%-kal, Dániában 78%-kal, Norvégiában 57%-kal, míg pl. az USA-ban csak 34%-kal. Ha a bruttó társadalmi termék 1 főre eső nagyságát vizsgáljuk, hasonló eredményekre jutunk. Svédországban 1952 és 1964 között a növekedés 103%-os.

Svédországban a nemzeti jövedelem legjelentősebb részét adja az ipar, illetve a kereső lakosság legnagyobb hányada az iparban dolgozik.[17]

[16] Per Capita National Product of Fifty-five countries 1952–54. United Nations Statistical Papers Series E No. 4. sz. Monthly Bulletin of Statistics, 1965. januári száma alapján.

[17] The European Yearbook. London, Europe Publications Limited. *Svédország,* 1960 és 1964.

Valamennyi skandináv országban az ipar alkalmazza az ágazatok közül a keresők legnagyobb százalékát. Svédország 43,3%, a bányászattal együtt 44,1%-át, Dánia 30,8%, építőiparral együtt 39,5%-át, Norvégia 24,3%, az építőiparral együtt 32%-át, Finnországban az ipari foglalkoztatottak aránya még kisebb a mezőgazdaságban és erdészetben foglalkoztatottak arányánál. Az ipari foglalkoztatottak számaránya 22,8%, az építőiparral együtt 31,7%.

6. TÁBLÁZAT

A kereső népesség foglalkozás szerinti megoszlása Svédországban

	1957		1962	
	ezer főben	%-ban	ezer főben	%-ban
Mezőgazdaság, erdészet, halászat	640	20,5	447	13,8
Bányászat	14	0,5	24	0,8
Feldolgozó ipar, építőipar	1264	40,5	1404	43,3
Kereskedelem	485	15,5	438	13,5
Szállítás, közlekedés	250	8,0	242	7,4
Szolgáltatások stb.	342	11,0	678	20,9
Egyéb	125	4,0	11	0,3
Összesen	3120	100,0	3244	100,0

A mezőgazdaság súlyát általában az erdészettel együtt adják meg a statisztikák, az erdészet pedig valamennyi északi országban igen jelentős. A mezőgazdasággal és erdészettel együtt szerepel legtöbb helyen a halászat is, ami figyelembe véve ezen országok földrajzi és történelmi körülményeit, sok lakosnak ad munkát és kenyeret.

A mezőgazdaság és erdészet viszonylagos súlya a keresők arányában Finnországban a legnagyobb (35%), ami nemcsak az erdészet nagy jelentőségét, de a finn ipar viszonylagos elmaradottságát is mutatja. *A dán mezőgazdaság, erdészet és halászat 26,7%-os aránya a dán mezőgazdaság igen magas fejlettségi színvonalát és nagy súlyát mutatja.* A dán mezőgazdaság belterjessége, munkaigényessége is szerepet játszik abban, hogy a keresők ilyen nagy százaléka nyert alkalmazást a mezőgazdaságban.

Norvégiában és Svédországban fokozatosan csökken a mezőgazdaság és a vele kapcsolatos ágak szerepe. Meg kell jegyezni, hogy a mezőgazdasági dolgozók egy része — különösen Észak-Norvégiában, Észak-Svédországban, Észak-Finnországban — a földművelés mellett erdőmunkával és halászattal is foglalkozik. *Norvégia halászata az ötödik helyen áll a világon.*

A skandináv országok gazdaságának egyik sajátossága, hogy magas a keresők között a szállítási és közlekedési dolgozók aránya. Norvégiában 10,5%, Finnországban 6,3%, míg Dániában és Svédországban közel 8%. A hajózásnak valamennyi skandináv ország nemzetgazdaságában kiemelkedő szerepe van.

6. A gazdasági növekedés arányai és fő mozgató erői

A skandináv országok gazdasági növekedése és annak hajtóerői eltérnek az egyes országokban és a gazdasági fejlődésnek különböző időszakaiban. A fejlődés más-más üteme alakult ki a második világháború utáni években és más a koreai háború után. A háborúban részt vett skandináv országokban a dezorganizált gazdaságot kellett helyrehozni, elérni a háború előtti színvonalat és új, korszerűbb gazdaságot alkotni. Svédországban a háború alatt a gazdaság belső struktúrájában kialakult feszültségeket kellett megoldani.

A háború utáni svéd fejlődés töretlen, a gazdaság a háború alatti szorításból kilépve fejlesztette termelőerőit, növelte mind a hazai, mind a nemzetközi piacon kínálatát. *Az ipari termelés* 11 év (1935 és 1946 között) alatt $^2/_3$-dal, *1935 és 1963 között pedig több mint háromszorosára nőtt, míg a mezőgazdasági termelés nem fejlődött, sőt némileg vissza is esett.*

Ha a skandináv országok gazdaságának fő mozgató erőit vizsgáljuk, a tényezőket a háború után kialakult helyzetben kell keresnünk. A második világháború után új, sajátos helyzet alakult ki Európában: a földrész keleti felében számos országban létrejöttek a népi demokráciák. Németország kiesett az európai gazdaság versenyéből, az európai országok többségének többé-kevésbé gazdasága helyreállításával kellett foglalkoznia. Ez vonatkozik az északi országok többségére is. Még a háborúban részt nem vett Svédország gazdaságát is érintette a háború — szétszakította gazdasági kapcsolatainak jelentős részét. Ezért a háború utáni, illetve az 1950 és 1960 közötti években a fejlődést a skandináv országokban is — csakúgy, mint a legtöbb európai tőkésországban — a következő tényezők határozták meg:

1. *A második világháború után jelentősen megnövekedett a termelőeszközök és fogyasztási cikkek iránti kereslet.* Ez több okra vezethető vissza: a háborúban részt vett országokban a termelőberendezések egy része elpusztult, illetve a termelőberendezések jelentős részét hadicélokra használták, azok átállítása békés célokra átmeneti visszaesés után új beruházásokat igényelt. A polgári szükségletet a háború alatt ezekben az országokban visszaszorították, illetve nem elégítették ki. Ez a háború után ösztönzőként hatott a gazdasági életre. A takarékpénztárak, beleértve a postatakarékpénztárt is, betétállománya a háború alatt megnövekedett.

Svédországban a belső fogyasztás kiszélesedett, a közületi és magánfogyasztás jelentős mértékben megnőtt. A magánfogyasztás folyó áron az 1955. évi 28 milliárd koronáról 1963-ra 46,9 milliárd koronára nőtt, tehát 67%-kal, a közületi fogyasztás pedig ez idő alatt 112%-kal növekedett. Ez idő alatt a fogyasztási árindex 133-ról (1949=100) 175-re emelkedett.

2. *A termelőberendezések nagyméretű felújítása kezdődött meg az 1940-es évek második felében, különösen az évtized végén.* A háború után néhány új iparág kibontakozása indult meg: pl. az alumíniumiparé és részben a korszerű vegyiparé is. Jelentős tényező volt a villamosenergia-ipar gyors fejlődése, amely lehetővé tette az ipar, de az egész nemzetgazdaság korszerűsítését. is. Norvégiában

1938 és 1950 között 81,6%-kal, Svédországban pedig 117,5%-kal növekedett a villamosenergia-termelés.

Megindult a berendezések korszerűsítése a fa-, cellulóz- és a papíriparban is, amelyek az északi országok iparának jelentős ágazatai. A beruházási tevékenység gyorsan növekedett az 50-es évek második felében. Svédországban pl. 1955 és 1963 között mind a magán, mind az állami beruházás közel a kétszeresére növekedett.

3. *A nemzetközi kereskedelem felélénkülése következett be a második világháború után*, amelyet elősegített az amerikai monopoltőke kölcsön- és segélyakcióinak sorozata (Marshall-segély, hadisegélyek és kölcsönök). A norvég import 1938 és 1949 között 3,5-szörösére növekedett, a svéd pedig több mint kétszeresére. Az áruk és szolgáltatások exportja gyorsabban növekedett, mint a bruttó nemzeti termék.

4. *A nemzetközi piac szétesését Svédország, illetve a svéd monopóliumok ügyesen kihasználták*. A konkurrencia a háború befejezése utáni években csökkent, a tőkésországok egy része kiesett a versenyből. Svédország gyorsan növelte exportját, piacokat hódított, tőkét vitt ki. Afrika, Dél-Ázsia, Latin-Amerika piacain megjelent a svéd tőke mint vállalkozó és mint hitelező. E tevékenységét az 50-es években tovább fokozta, s ma a nemzetközi tőke egyik „szalonképes" előfutára a volt gyarmati országok jelentős részében.

5. Végül igen jelentős szerepe van az ún. „*technikai haladás*"-nak (technical progress).[18] A nemzetközi közgazdasági irodalomban az utóbbi időben több szó esik arról, hogy a gazdasági növekedésben a munkaerő és a beruházott tőke növelésén túl nagy szerepe van a technikai eredmények ésszerű alkalmazásának, a gazdasági szervezettség fokának, az alkalmazott munkaerő felkészültségének és tapasztaltságának — általában az emberi tényezőnek. A munkaerő száma és az alkalmazott beruházott tőke mennyisége mellett e tényezőt mint harmadik tényezőt tekintik a nemzeti termék növelésében.

Odd Aukrust, a Norvég Statisztikai Hivatal igazgatója tanulmányában a bruttó hazai termék termelésében 1949 és 1959 között e tényezőt számszerűen a következőképpen értékeli:

7. TÁBLÁZAT

A bruttó hazai termék évi növekedése és annak tényezői százalékban

Ország	Időszak	Évi növekedés			A bruttó hazai termék növekedésének tényezői		
		Munkaerő	Beruházott tőke	Bruttó hazai termék	Munkaerő	Beruházott tőke	„Technikai haladás"
Norvégia...	1949—1959	0,2	4,4	3,7	0,1	1,3	2,3
Svédország	1949—1959	0,5	2,0	3,4	0,3	0,6	2,5

[18] Odd Aukrust: Factors of Economic Development: A Review of Recent Research. Weltwirtschaftliches Archiv, 1964. Heft. 1. sz.

Svédország esetében a 3,4%-os évi növekedésből (1949 és 1959 között) 2,5% jutott a technikai haladásra, vagyis az össznövekedés 73,5%-a, míg Norvégiában ugyanezen arány 62,2%.

7. *Állami gazdaságpolitika – állammonopolista kapitalizmus*

Az állam a gazdasági élet menetébe elsősorban a költségvetésen, illetve a pénz- és hitelpolitikán keresztül avatkozik be.

A skandináv országok költségvetése is a monopoltőkések érdekeit védi és szolgálja, de nagyon leegyszerűsített volna azt mondani, hogy a költségvetési politika meghatározásánál nincsenek tekintettel a többi társadalmi réteg érdekeire, nem tesznek engedményeket számukra. *A tőkés költségvetési politika már csak azért is figyelembe kell hogy vegyen egyéb érdekeket is, mert erre kényszerítik az adott ország és a nemzetközi helyzet megváltozott erőviszonyai, saját, tágabb értelemben vett „érdekei".*

A költségvetési politikának ugyanakkor figyelembe kell vennie, hogy ösztönözze a gazdasági életet, fejlessze a termelést. A költségvetés Svédországban az 1960-as évek elején a nettó nemzeti termék 28%-át foglalja magában. A legfejlettebb tőkésországokban az arány még magasabb (USA – 36%, Anglia – 44%).

A költségvetési bevételek fő forrásai az adók. Svédország 1962–63. évi költségvetési bevételeinek 91–92%-a adóbevételekből származott. Hasonló a helyzet Norvégiában is.

A költségvetés bevételi tételei között mind nagyobb szerepe van az adóknak: 1938–39-ben a bevételeknek kb. 78%-át, 1962–63-ban pedig már több mint 90%-át fedezték. Jelentősen nőtt e bevételeken belül a „jövedelem- és vagyonadó" aránya (1938–39 = 32,7%, 1951–52 = 54,6%, 1962–63 = 45,4%). Fontos jelenség még az is, hogy az állami tőkealap a bevételek mind kisebb részét fedezi. Hasonlóan csökkenő arányú az állami vállalatok hozzájárulása a költségvetéshez: 1938–39. évi 8,6%-ról 1962–63-ra 2%-ra csökken. Az adóbevételek a skandináv országokban is két helyre folynak be. A központi kormány költségvetésébe és a helyi közigazgatási szervek költségvetésébe.

A nettó nemzeti terméknek az adók Svédországban kb. 26%-át teszik ki. Az egyenes adókat a skandináv országokban is mind a kereset, mind a jövedelem után *progresszív adókulcs szerint fizetik, de az egyenes adók nagyobb részét a munkások és alkalmazottak fizetik.* A Svéd Adófizetők Szövetsége kimutatta, hogy *a dolgozók alacsonyabb jövedelmi csoportjai* (évi kereset 2400 dollár alatt) *fizetik az adók 60%-át.*[19]

Norvégiában a magasabb jövedelmekre külön adókat vetnek ki. A 20 ezer korona évi jövedelem fölött rendelkezők úgynevezett külön adót (surtax) fizetnek, az állami adók fizetésére kötelezettek is különböző besorolás alapján fizetik

[19] W. Fleisher: Sweden, the Welfare State New York. 1956. 231. old.

Svédország állami bevételeinek és kiadásainak megoszlása (%)[20]

Bevétel	1938–1939	1951–1952	1962–1963	Kiadás	1938–1939	1951–1952	1962–1963
A) Folyó bevétel ..	87,5	94,1	94,5	*A)* Folyó kiadás	90,5	92,2	91,2
Adók	78,0	88,1	91,4	Hadügyminisztérium	19,9	23,4	18,4
Jövedelem- és vagyonadó	32,7	54,6	45,4	Szociális ügyek Minisztériuma.....	24,9	26,6	29,7
Autó vámilleték	8,7	5,5	8,0	Közlekedési Minisztérium	9,6	7,8	7,3
Vámok, illetékek	36,6	28,0	38,0	Pénzügyminisztérium	4,9	1,6	6,3
Közigazgatási illetékek	4,2	1,4	1,4	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium	16,2	11,0	13,4
Egyéb bevételek	5,3	4,6	1,7	Földművelésügyi Minisztérium ..	6,6	7,8	3,0
B) Állami tőkealap	12,5	5,9	5,5	Kereskedelmi Minisztérium ...	1,9	1,6	1,9
Ebből:				Belügy- és Egészségügyi Minisztérium	—	6,2	5,6
Állami vállalatok	8,6	2,9	2,0	Közszolgálati Minisztérium ...	4,0	3,1	3,7
				Egyéb	2,5	3,1	1,9
				B) Állami tőkealap[a]	9,5	7,8	8,8
				Ebből:			
				Államadósság, kamat.....	6,9	4,7	4,1

[a] Az „állami tőkealap" bevételi oldalán az állami vállalatok, a Nemzeti Bank, az állami polgári és katonai építés alap, a kölcsön alap, a szubvenciós alap, az állami nyugdíjalap, az állami részvények és egyéb állami tőkealapok költségvetési befizetéseit jelenti; a kiadási oldalon pedig az állami vállalatok, a légi szállítás céljaira, az államadósság kamataira és egyéb kisebb alapokra fordított költségvetési kiadásokat jelenti.

adójukat. (Norvégiában a helyi szervek részére kell a nagyobb összegű adókat fizetni.)

Valamennyi skandináv országban jelentős, úgynevezett közvetett adók is vannak. A forgalmi adót általában a 60-as években emelték. Pl. Svédországban 1960 januártól 4%, 1962 januártól pedig 6%-ra felemelt általános kiskereskedelmi forgalmi adót vezettek be.[21]

Érdemes összehasonlítani az adózás szempontjából Svájcot és Svédországot. Svájc egy lakosára 1958-ban 806 svájci frank adóteher, Svédországban viszont ugyanekkor egy lakosra ennek több mint a kétszerese, 1742 svájci frank jutott.

[20] Statistik Aorsbok för Sverige. 1939., 1956., 1964.
[21] Denmarks Nationalbank. 1962. 6. old.

A költségvetési kiadások egy részét Svédországban is államkölcsönnel fedezik. *Az 1950-es években gyorsan nőtt az államadósság:* az 1950–51. évi 12 421 millió koronáról 1963–64-ben 19 270 millióra.[22] Az államadósságnak kb. 25%-a rövid lejáratú hitel.

A norvég államadósság szerkezete hasonló a Svédországéhoz, kb. 25% rövid lejáratú hitelben és több mint 25% külföldi valutában áll fenn.

A kamatok és visszafizetés erősen terheli az állami költségvetést. Norvégiában a törlesztés és kamatok 1962-ben 8,4%-ot, Svédországban pedig 1962–63-ban csak a kamatok 4,1%-ot tettek ki, bár ez az arány csökkenő tendenciájú.

A költségvetés kiadási tételeinek vizsgálata rögtön megmutatja, hogy *a semleges Svédországban magas a hadikiadások aránya. A költségvetés közel 20%-át fordítják hadi célokra,* a koreai háború idején 1951–52-ben az arány felemelkedett 23,4%-ra. A svéd költségvetés adatai szerint a vizsgált években a nettó nemzeti termék 5,6%, 6,6%, illetve 5,2%-a katonai kiadásokat szolgált. *Ez az arány eléri néhány NATO-tagállam* – pl. Hollandia, Kanada, Törökország, Portugália – *hadikiadásainak arányát és meghaladja Belgium, illetve a NATO-tag skandináv országok* – Dánia és Norvégia – *megfelelő arányait.* (Meg kell jegyezni, hogy az USA és Anglia hadikiadásai magasabb arányúak, de az NSZK hadikiadásai nem voltak lényegesen magasabb szinten az 1960-as évek elején.)

A költségvetés másik jellegzetessége, hogy *magas és állandóan növekszik a szociális célokra fordított kiadások részaránya, amely ma már közel $^1/_3$-át jelenti a költségvetésnek,* sőt a költségvetés egyéb tételeinél is találunk szociális jellegű kiadásokat. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetése is jelentős tételeket tartalmaz az oktatásügy fejlesztésére.

Nagy jelentőségűek a különféle szubvenciókra, támogatási célokra fordított összegek, amelyek jelentős része a közvetlen és közvetett „stransfer"-kiadások címszó alatt szerepel. Ezek nagy része a skandináv országokban szociális célokat szolgál, de itt irányozták elő a személyek és szervek számára nyújtott szubvenciókat és ártámogatásokat is. A költségvetésben nyíltan a monopoltőke számára történő „átutalásokról" nincs szó, de közvetett módon különböző kedvezmények, engedmények biztosításával is – amelyek a költségvetés bevételi vagy kiadási oldalát befolyásolják – hozzájárulnak ahhoz, hogy a tőke számára a profitszerzés kedvező lehetősége megmaradjon, sőt növekedjék.

A gazdasági élet menetébe való beavatkozás másik fontos eszköze a pénz- és hitelpolitika, amely szorosan összefonódik az adó- és bérpolitikával, a gazdasági életet befolyásoló egyéb tényezőkkel. Az állam a rendelkezésére álló eszközökkel arra törekszik, hogy biztosítsa a nemzetgazdaság egyenletes fejlődését, teljes foglalkoztatottságot teremtsen, megfelelő ösztönzők és regulátorok segítségével az újratermelés zavarait minél kisebbre csökkentse, illetve kedvező feltételeket hozzon létre a tőke értékesítése számára.

A fejlődés számai azt mutatják, hogy a háború után a bruttó nemzeti termék termelésében abszolút csökkenés nem volt, de három alkalommal (1947-ben, 1951–52-ben, 1958-ban) a növekedés alig volt 1–2%-os. Az állam az „egyen-

[22] Statistik Aorsbok för Sverige, 1961., 1964.

A bruttó nemzeti termék évi növekedése Svédországban

(1954-es árakon)

1947	2%	1953	4,1%	1959	5,1%
1948	6,6%	1954	5,4%	1960	4,1%
1949	4,6%	1955	4,0%	1961	6,0%
1950	5,3%	1956	3,8%	1962	3,5%
1951	0,2%	1957	3,2%	1963	3,7%
1952	2,0%	1958	1,2%	1964	5,5%

letesség" biztosítása céljából a fenti időszakokban ösztönző, míg a gyorsabb növekedés időszakában korlátozó pénzügyi politikát igyekszik folytatni.

A svéd pénzügyi és hitelpolitika a két határ között igen sok átmeneti intézkedést, kompromisszumot, összetett hatású intézkedést ismer.

A pénzügyi politika egyik ismert eszköze a leszámítolási kamatláb felhasználása a hitelfeltételek kedvező, vagy nem kedvező alakítására s így az üzleti tevékenység befolyásolására. A kamatláb-intézkedéseket természetesen több más pénzügyi intézkedéssel együtt használják. Különösen az 50-es évek közepétől használja a kamatlábváltoztatást eszközként a Svéd Nemzeti Bank, mint a pénzügyi politika irányító szerve. Meg kell azonban jegyezni, hogy az ingadozásokra csak késve, utólag reagál a leszámítolási kamatláb. Pl. 1957-ben még emelték a kamatlábakat, pedig 1956–57-ben már fokozatosan lassúbbodott a növekedés üteme és csak 1958-ban csökkentették a kamatlábat. A hatvanas években a svéd gazdaságban viszonylag egyenletes fejlődés tapasztalható, de az 1961-es gyors emelkedés után a kamatlábat leszállították, hogy könnyebb legyen hitelhez jutni, s így növeljék a beruházásokat. Az 1962–63-as lassúbb fejlődést 1964-ben gyorsabb fejlődés követte, a kamatláb 1963 óta ismét emelkedett s 1964 novemberében már 5%-os a hivatalos diskont kamatláb.

A másik fontos eszköz a hitelműveletekre vonatkozó intézkedések sora. A dekonjunkturális szakaszokban a helyi bankok kedvezményeket kapnak a hitelműveletekhez. Pl. 1957–58-ban eltörölték a „hitel felső határ"-t, az építési hitelekre vonatkozó korlátozásokat, hogy ösztönözzék a beruházási kedvet. 1962-ben a „büntető kamat" elengedése jelentett hasonló ösztönzést, amelyet azok a bankok fizettek korábban, amelyek alaptőkéjük felét meghaladó hiteleket adtak. Így nőtt a legnagyobb bankok és részvénytársaságok profitja.

A beruházási tevékenység időzítésének, befolyásolásának egyik módja Svédországban „az adómentes speciális beruházási alapok" létesítése. A rendszert már 1938-ban bevezették, de a szabályozás túl bonyolult és nehézkes volt, így nem tudták sikeresen alkalmazni. Az 1955. évi továbbfejlesztés után jelentősége megnőtt. A rendszer fő jellegzetessége, hogy „adóhiteleken" és „adókedvezményeken" keresztül létesít olyan alapot, amely válság vagy a növekedési ütem csökkenésének idején biztosítja a beruházások finanszírozását. A részvénytársaságok az egyéb gazdasági társulások és 1963 júliusa óta valamennyi vállalat

évi profitjának 40%-át adómentesen elhelyezheti a beruházási alapra. A letétek 46%-át nem kamatozó kötvényekben kell elhelyezni a Nemzeti Banknál, míg 54%-a likvid aktívákban maradhat. A szabályozás fő elve, hogy az alapról való felhasználás a *Munkaügyi Hivatal* engedélyével történik. Az engedély nélküli felhasználást büntető adózással sújtják.

Nagyobb mennyiségben először 1958—59-ben használtak fel a vállalatok az alapból, kb. 1000 millió koronát. Ennek eredményeként az ipari beruházás ezekben az években is nőtt, így anticiklikus hatását felhasználták. 1962—63-ban, mikor a munkanélküliség növekedésétől tartottak, szintén felhasználták az alapokat. 1962. július és 1963. április között 1200 millió korona építési beruházási hitelt adtak ki. 1963-ban még tovább fejlesztették az alap intézkedéseit, tovább fokozták a leírási kedvezményeket.

A beruházások „tervszerű" irányítására igyekeznek felhasználni az államilag ellenőrzött általános nyugdíjalap és posta-nyugdíjalap pénzösszegeit. Mindkét nyugdíjalapnak kb. felét lakásépítési hitelre használják, tehát a beruházó tevékenységen túl a kormány szociális intézkedéseit is elősegítik; hasonlóan fontos, hogy a községek kommunális feladataik ellátására megfelelő hitelekben részesíthetők.

A 60-as évek egyik igen fontos pénzügyi és gazdaságpolitikai feladata az infláció elleni harc. Az 1962—63 közötti gyengébb időszak után „fellendülés" kezdődött, amellyel az inflációs jelenségek is nőttek, a kormány enyhén korlátozó politikát alkalmazott. A bankkamatláb már jelzett emelése mellett ismét bevezették a 9%-os büntető kamatot — amelyet 1962-ben eltöröltek —, ha a kereskedelmi bank kölcsönzései meghaladták alaptőkéje felét. A kormány 6%-os, 3 évre szóló kötvényeket bocsátott ki, így gyorsan növekedtek a piacon a kamatlábak: ez is a hitelkorlátozás irányába mutatott. Elhalasztottak bizonyos közmunkákat és az építkezések engedélyezését adminisztratív úton megszigorították, hogy csökkentsék a keresletet, az árakra ható nyomást.

A norvég gazdasági élet befolyásolására speciális pénzügyi mechanizmust dolgoztak ki. A kormány ún. konzultatív tanácsot hozott létre, amely a pénzügyi és gazdasági élet, valamint a kormány képviselőiből áll s *pénzügyi ajánlásokat* fogad el, amelyek az üzleti élet befolyásolásának és „szabályozásának" módjait foglalják magukban.

Az elfogadott ajánlások előnyben részesítendőnek javasolják a kölcsönműveletek során: a lakásépítési hitelt, a területi fejlesztéssel összefüggő hiteleket, a norvég vállalatok európai piacokon történő versenyképességével összefüggő hiteleket.

Dániában a helyzet némileg eltér a többi skandináv országétól: az infláció gyorsabb, a gazdasági nehézségek nagyobbak. Erősebb rendszabályokra volt szükség (az árak 1961—62-ben 14%-kal nőttek, a költségvetési hiány a nemzeti jövedelem 3,5%-át tette ki, a külföldi valutatartalék 1 hónapra volt elég). A 9%-os általános fogyasztási adó bevezetésén kívül közvetlen beavatkozást határozott el a kormány a bér, ár, haszon és megtakarítások kérdésében is. A két évre kötött kollektív szerződés az első évre csak az alacsonyabb keresetű

dolgozóknak engedélyez emelést, míg a 2,5%-os béremelés csak a második évben történhet meg. A farmereknek nyújtott szubvenciók csak kismértékben emelkedhetnek. A kormány elképzelése szerint az osztalékok sem emelkedhetnek. Áremelkedés csak abban az esetben engedélyezhető, ha azok az új határozatok, illetve magasabb anyag- és szállítási költségek miatt jelentkeznek. Kötelező takarékoskodást kellett bevezetni. Ez egyben azt is jelentette, hogy az árak emelésére a munkaadók igen könnyen találtak indokokat.

A kormány szoros pénzpolitikája mellett megkísérelte a beavatkozást az építkezési tevékenység területén is. Egyes építkezéseket elhalasztott, hogy csökkentse a meglevő feszültségeket.

A kamatlábemelés itt nem közvetlenül követte az ingadozásokat, de konjunkturális szerepe itt is jelentős. 1959-től 1961 tavaszáig emelkedett és elérte a 6,5%-ot; amikor az áremelkedés 1963-ban lelassult, a kamatlábat fokozatosan csökkentették 5,5%-ra.

Mivel a *pénzügyi és hitelpolitika* a gazdaságpolitikában ilyesfajta „regulátorként" szerepel, ritkán beszélnek és írnak arról, hogy ez *a jövedelmek újraelosztásának a módja is*, különösen ha e tevékenységet az adópolitikával együtt tekintjük. A különleges adók bevezetése vagy elengedése, a forgalmi adó rendszerének állandó változtatása jó lehetőséget nyújt arra, hogy egyes társadalmi rétegek jövedelmét növeljék. *A banktőke, a monopolista finánctőke végső soron igyekszik a bank- és hitelügyi intézkedéseket a maga javára felhasználni, ugyanakkor a skandináv országok kormányai — a monopoltőke alapvető pozícióit nem érintve — korlátozzák is a tőke profitszerző tevékenységét a társadalom viszonylag széles rétegei javára, különösen Svédországban. Ez azonban az állam jellegét, a társadalom lényegét, a gazdaság struktúráját nem érinti — az megmarad továbbra is a tőkés termelés, a gazdaság tőkés rendjének a keretei között.*

III. A SKANDINÁV ORSZÁGOK IPARI TERMELÉSE

A skandináv országok ipari fejlődésére a természeti tényezők igen erősen hatnak. A Skandináv-félszigeten általában az erdészeti és faipar, a hajógyártás, a halászati ipar, Svédországban a vasérctermelés, Dániában a mezőgazdasági nyersanyagokkal összefüggő élelmiszeripar nagyfokú fejlettsége a jellemző. Más oldalról Svédországban igen fejlett gépipart, Norvégiában fejlett villamosenergia-termelést, fejlett alumíniumipart, tengerhajózást, Dániában pedig fejlett vegyipart találunk.

1. Az ipari termelés fejlődésének általános jellemzői

Az előzőekben láttuk (II. fejezet, 4. pont) az ipar jelentős részarányát az északi országok nemzeti jövedelmében. A szóban forgó országok *exportjának többségét is az ipar adja* a kitermelő ipart is beleértve. A legtöbb skandináv országban *a feldolgozó ipar adja a külföldön eladott áruk több mint 50%-át.* Nagyon

Az ipari termelés indexszámainak alakulása a skandináv országokban[23]

(1958 = 100)

	1938	1955	1961	1962	1963
Dánia	66[a]	90	127	132	—
Finnország	44	98	136	144	149
Norvégia.....	46	92	120	125	132
Svédország[b]	52	92	124	126	128

a) Dánia: 1948-as adat.
b) Az elektromos energia és feldolgozott ipari gáz nélkül.

érdekes ebből a szempontból Dánia. Korábban Dánia fejlődése a mezőgazdaságon alapult. Az utóbbi 10 esztendőben viszont a fejlődést határozottan az ipar szabja meg úgy, hogy közben a mezőgazdaság fejlődése is gyors ütemű volt. 1957 és 1962 között a feldolgozó ipar hozzájárulása a külföldi valutabevételhez 70%-kal nőtt. Az export kb. 53%-át szolgáltatja az ipar (1963). 1953 és 1963 között a mezőgazdasági export részaránya 65%-ról 45%-ra, az ipari export részaránya pedig 32%-ról 53%-ra változott.[24] *A közvélemény tudatában Dánia mint agrárország szerepel, pedig mind nemzeti jövedelmében, mind exportjában az ipari áruk vannak túlsúlyban.*

Svédországban a fa-, cellulóz- és papíripar az ipari termelés 17,1%-át, a kohászat, a gép- és fémipar pedig 34,6%-át adja. Finnországban a fa-, cellulóz- és papíripar az ipari termelés 39%-át teszi ki, az ország vezető iparága; Dániában a vas-, fém- és gépipar részaránya 23,3%.

A fejlődés a termelőeszközök termelésében, a korszerű iparágak fejlesztésében gyorsabb, ezért az ipari szerkezetben fokozatos változás következik be.

A 11. sz. táblázat adataiból kitűnik, hogy a leggyorsabban fejlődött Svédországban a fémfeldolgozó ipar. A nehézipari ágazatok fejlődése gyorsabb, mint az ipar egészének a fejlődése. A termelőeszközök gyártása gyorsabb, mint a fogyasztási cikkeké.

A technikai forradalom eredményeként a skandináv országok iparában néhány fontos termék termelése *kiemelkedően gyors ütemű.* Pl. a villamosenergia-termelésben Svédország és Norvégia ugrásszerűen fejlődött. Svédország 1929-ben 5 milliárd kWó-t, 1938-ban 8,2 milliárd kWó-t, 1950-ben 10,1 milliárd kWó-t, 1963-ban pedig 40,5 milliárd kWó-t termelt. Norvégia termelése 1950-ben 17 milliárd, 1963-ban pedig több mint 40 milliárd kWó volt. *A svéd villamos-*

[23] Statistical Yearbook, 1963. 98. old. – Statistical Aorsbok för Sverige. 1964. 439. old.
[24] BRSEN külön kiadása. Per Nackkerup dán külügyminiszter és Povl Boetiusnak, a Dán Ipari Szövetség exportosztálya igazgatójának cikke alapján.

11. TÁBLÁZAT

A legfontosabb svéd iparágak fejlődése[25]

(1935 = 100)

	1938	1949	1955	1960	1961	1962	1963
Az egész ipar	123	190	226	286	305	309	316
Vasércbányászat	170	173	226	282	315	299	314
Vas- és acélgyártás, fémfeldolgozás	111	154	208	292	320	324	347
Fafeldolgozó ipar	119	161	173	210	221	221	226
Cellulóz-ipar	106	105	149	197	205	190	216
Élelmiszeripar	122	174	192	216	222	230	233
Bőr- és cipőipar	109	131	120	118	113	109	114
Ruházati ipar	127	210	204	222	239	238	250

12. TÁBLÁZAT

Finnország és Norvégia ipari termelése[26]

	1960	1961	1962
(Finnország (1959 = 100)			
Egész ipari termelés	113	125	132
Beruházási javak	118	132	144
Egyéb termelési javak	115	127	133
Fogyasztási javak	109	120	128
Norvégia (1955 = 100) hazai piacra történő termelése			
Egész ipari termelés	129	140	148
Fogyasztási javak	126	136	146
Beruházási javak	133	144	150

energia-termelés tehát az utolsó 13—14 évben 4-szeresére, míg Norvégiáé több mint 2,3-szeresére emelkedett. Hasonló fejlődést látunk pl. a norvég alumíniumgyártásban. A termelés számai: 1938-ban 29 000 tonna, 1950-ben 47 000 tonna, 1963-ban 220 000 tonna, tehát 1950 és 1963 között a növekedés 4,7-szeres. Svédországban 1935 és 1963 között a *vas- és acéltermelés 3,5-szeresére nőtt.* A fejlődés e területen az utóbbi évtizedben még gyorsabb Norvégiában: 1950 és 1963 között a vas- és acélgyártás 6,6-szeresére nőtt.

A vázolt fejlődés a technikai forradalom követelményein kívül összefügg azzal is, hogy mindkét ország igen gazdag vízienergia-forrásokkal, s azok alapján olcsó villamos energiával rendelkezik, ami az alumíniumtermelés egyik igen fontos feltétele.

[25] Index SHB, 1964. 8. sz.
[26] Uo.

Széles körű az ipari tevékenység a tengerrel összefüggő ágazatokban is. (Halászati ipar, halkonzerv-ipar, hajógyártás.) Az előbbiekben Norvégia és Dánia jár az élen, míg hajógyártásban Svédország és Dánia emelkedik ki.

2. Egyes fontosabb iparágak fejlődése

A *fakitermelés* és faúsztatás régen kifejlődött már az északi országokban, különösen Svédországban és Finnországban. A fűrésztelepek az első világháború, de különösen a második világháború után fűrészáru-üzemekké alakultak és uralkodóvá vált a feldolgozott faipari termékek gyártása: farostlemezek, előregyártott faházak stb. A svéd faipar termelése 1938-hoz képest 1962-re közel megduplázódott. Az utóbbi években a faipar — a nemzetközi konkurrencia éleződése következtében — nehéz helyzetben van. Termelése mind Svédországban, mind Finnországban 1960 óta nem növekedett, sőt visszaesett. Ennek következtében a faipar aránya mind Finnországban, mind Svédországban csökkent, az ipari termelésen belül (Finnországban 13%-ról 10%-ra).

A faipar termékei közvetlenül vagy közvetve exportra kerülnek. Elsősorban feldolgozott termékekként — főleg a cellulóz- és papíripari termékként viszik ki. *Szerepe legjelentősebb Finnországban, ahol a faipar és termékei, valamint a cellulóz- és papíripar adja az export 80%-át.*

Meg kell még emlékezni arról, hogy Svédország világhírű — Magyarországon is jól ismert — gyufaiparral rendelkezik. A svéd *STAB* (Svenska Tändsticks Aktiebolaget) gyufa-világtröszt, a világ gyufatermelésének kb. 30%-át tartja kézben.

A skandináv országok *cellulóz- és papíriparában* a tömegtermelés az első világháború után indul meg. 1938-ban Svédországban már a cellulóztermelés eléri a 2,4 millió tonnát, Norvégiában pedig a 0,5 millió tonnát, 1962-ben a 3,8, illetve 0,8 millió tonnát. Finnország termelése kb. 2,2 millió tonna. *A három északi ország termelte a világ cellulóztermelésének közel 20%-át.* A kiváló svéd cellulóz közel 80%-át exportálják és világszerte a műselyemgyártás céljaira is használják.

A cellulózgyártás a papíripar alapja. A papírgyártás is magas fejlettséget ért el a skandináv országokban.

13. TÁBLÁZAT

A svéd papírgyártás és export alakulása[27]

(1000 tonnában)

	1959	1960	1961	1962	1963
Termelés	1863	2151	2031	2405	2513
Export.....	1075	1222	1390	1460	1533

[27] Swedish Economy 1963. április.

A norvég papírtermelés hasonló fejlettséget mutat, a termelés 1961-ben elérte a 837 ezer tonnát,[28] a finn termelés pedig a kb. 2 millió tonnát.[29]

A papírgyártás az utóbbi években a legdinamikusabb iparágak közé tartozott. Svédországban 1961-ben 7%, 1962-ben 4%-kal nőtt a termelés, mindkét évben az ipari átlagnál gyorsabban. Ennek okai: *a)* a külföldi piacokon növekedett a kereslet, a megrendelések száma nőtt; *b)* a cellulózipar kínálata lehetővé tette, hogy kedvező körülmények között jusson az ipar nyersanyagokhoz.

Az egész iparág jelentőségét a következők adják: *a)* a *három skandináv országban hazai nyersanyagra támaszkodó iparág*, amelynek fejlesztési bázisa állandó, kiapadhatatlan forrásokra támaszkodik. Az erdőkitermelés rentabilitását is elősegíti, mivel így a különböző fafajták kivágása arányosan oldható meg. *b) A nagy termelési hagyományok lehetővé teszik, hogy a kiváló szakembergárda a korszerű technika legjobb kombinációját valósítsa meg. c) Külkereskedelmi szerepe és jelentősége nagy.* 1963-ban Svédország papírtermelésének 60,2%-át exportálták. A versenyben legkedvezőbb helyzete a skandináv országok között a svéd iparnak van. Technikai berendezése a legkorszerűbb, termelése a legkoncentráltabb. A norvég export 1960 óta lényegében stagnál. A legfőbb versenytárs az USA és Kanada, bár a verseny éles a skandináv országok között is.

Svédország a tőkés világ legnagyobb vasérckitermelő és exportáló országai közé tartozik. (A tőkés világ vasérctermelésének 8%-a, vasércexportjának 20%-a esik Svédországra és a vasérctermelésben a 4. helyen áll a világon.) 1960–61-ben meggyorsult a fejlődés a nyugat-európai és svéd kohászati igények növekedéséve kapcsolatban. A versenyképességet elősegítette a vasérc dúsítása és brikettezése

14. TÁBLÁZAT

A vasérc-kitermelés és export alakulása Svédországban[30]

(millió tonnában)

	1937	1950	1955	1960	1961	1962	1963
Kitermelés	15,0	13,6	17,4	21,3	23,1	21,0	23,6
Export	14,0	12,9	15,8	19,9	20,4	19,0	20,5
Export részaránya a termelésben (%)	93,0	95,0	91,0	93,0	88,0	90,0	87,0

1957-ben kezdték meg a 12 millió tonna kapacitású kirunai dúsítómű építését, s 1960-ban pedig egy 4 millió tonna kapacitásúét. 1960-ban már a kitermelt vasérc $^3/_4$ részét dúsították. 1962-ben a nyugat-európai konjunktúra romlott, és erős konkurrensként jelentkeztek a latin-amerikai országok, valamint Kanada. (Svédország vasércexportjának 85%-a az NSZK-ba, Belgiumba és Angliába irányul.) Ezek hatását a svéd vasérctermelés megérezte és 1962-ben 9%-kal csökkent a termelés. Vasérctermelés szempontjából a skandináv országok közül egyedül Nor-

[28] Statistisk Arbok for Norge, 1963. évi adatai alapján.

[29] Bank of Finland Monthly Bulletin. Vol. 37. 10. sz. alapján számítva.

[30] I. N. Gercsikova: Ekonomika Swecii. Moszkva, 1963. 86. old. – Statistisk Aorsbok för Sverige, 1964. 96. és 134. old.

végia termelése még számottevő mennyiség, de ez is kb. csak 8%-a a svéd termelésnek.

A színesfémérc-bányászat több ága a második világháború után Svédországban, Finnországban, Norvégiában jelentősen fejlődött. Viszonylag jelentős a réz-, ólom-, horganyérc-kitermelés és -feldolgozás. A piritbányászat — főleg a réztartalmú pirité — fejlett mindhárom országban, különösen Norvégiában, míg a kobaltércbányászat Finnországban. A színesfémek kibányászása és feldolgozása igen erősen koncentrált. — Svédországban pl. a feldolgozás 75%-a egy vállalat kezében van.

A vas és acél előállításában Svédország a világtermelésben jelentős helyet foglal el. A tőkés világban a 12. helyen áll. Nyugat-Európában a 8. helyen. Termelése fedezi saját szükségleteit, nyersvasban 96%-ra, acélban teljesen, hengerelt áruban 70%-ra. Fontos jellemzője a svéd vaskohászatnak, hogy a nyersvasgyártást messze túlhaladja az acél előállítása. 1961-ben több mint kétszer annyi acélt gyártottak, mint nyersvasat. Ennél magasabb arányt csak Olaszországban találunk.

15. TÁBLÁZAT

A svéd vaskohászat termelése[31]

(1000 tonnában)

	1937	1950	1955	1960	1961	1962	1963
Nyersvas	648	785	1176	1518	1761	1815	1881
Acél	1105	1437	2127	3218	3558	3610	3865
Hengerelt áru	781	1062	1657	2185	2422	2510	—

Egyik igen fontos jellemzője a skandináv országok vaskohászatának, hogy fejlett az elektroacél-gyártás. Svédországban az elektroacél gyártásának aránya 1959-ben 48% volt (1938-ban 23%), ennél is magasabb az arány Finnországban és Norvégiában. A skandináv országokhoz hasonló arányt csak Svájc ért el.

A másik fontos jellemzője a skandináv acélgyártásnak — a minőségi acélok nagy aránya. Különösen fejlett a rozsdamentes acélok gyártása (a golyóscsapágy).

Az egy főre eső termelés 1961-ben évi 24 kg, háromszorosa az USA és 9-szerese az Európai Szén- és Acélközösség országai hasonló termelésének. A háború után a minőségi acélok gyártásánál azonban gyorsabban fejlődött a közönséges acélok termelése. Míg az utóbbiak termelése 1938 és 1962 között 4,8-szeresére, addig az előbbieké csak 2-szeresére nőtt. Így az 1938. évi 41%-os minőségi acélarány 1962-re 23%-ra esett vissza.

A hengerelt áruk iránti kereslet a gép-, a hajó-, az autógyártás gyors növekedése következtében nőtt meg.

A színesfémkohászat termékei közül ki kell emelni az alumíniumgyártás fejlődését. Svédországban az alumíniumtermelés 1938-hoz viszonyítva a 60-as évek elejére több mint 7-szeresére, Norvégiában pedig majdnem 6-szorosára növekedett. *Norvégia alumíniumtermelése a tőkésországok között az 5. helyen áll.* A nor-

[31] I. N. Gercsikova: i. m. 88. old. — Statistisk Aorsbok för Sverige, 1964. 96. old.

vég alumíniumipar fejlődésében jelentős szerepe van az állami tőkének és az utóbbi időben a külföldi, elsősorban az amerikai tőkének. (Ardal og Sunndel Alumínium-mű; a Mosjöeni Alumínium-mű, az utóbbiban jelentős svájci tőke volt, melyet az amerikai *Alcoa* vett át. Az „*Aluor*"-Művekben 51%-os norvég tőke mellett a *Harvey* alumínium vállalat részesül.)

A skandináv országok legfejlettebb iparágainak egyike a gépgyártás. Svédországban az iparban foglalkoztatottak $^1/_3$-a dolgozik ebben az iparágban, *az ipari termelés kb. 28%-a származott* — 1960-ban — *a gépgyártásból. Dániában, Norvégiában az arány szintén 30% körül van, míg Finnországban a fémiparral együtt 25%.* A gépgyártásban *3 fő ág* fejlődött ki: az általános gépgyártás, a közlekedési eszközök és az elektrotechnikai ipar. Az általános gépgyártás ágazatai: erőműberendezések, motorok, mezőgazdasági gépek, irodai és számológépek, szerszámgépek, csapágyak és egyéb célokat szolgáló gépek.

Fejlett a svéd erőműberendezések, turbinák gyártása — a svédek már a XIX. században gyártottak turbinákat. Mind a gőz-, mind a vízturbinák előállítása 1948 és 1959 között több mint 3-szorosára nőtt. E tekintetben hasonló fejlettséget találunk a dán és a norvég iparban is.

A motorgyártás kifejlesztése tette lehetővé, hogy a skandináv országok vezető szerepet vigyenek a hajógyártásban. A hajómotorok gyártása mind Svédországban, mind Dániában igen magas színvonalú.

1. A motorgyártás és a hajómotorok kifejlesztése összefüggésben áll azzal, hogy a skandináv országok ősidőktől kezdve tengerjáró és tengeri halászattal foglalkozó népeknek a hazája.

A szerszámgépgyártás elsősorban Svédországban jelentős. Az iparág gyors fejlődése csak a második világháború utáni évekre tehető. A háborúig Svédország szerszámgépekben elsősorban importra volt utalva. Napjainkban néhány megmunkálógépfajta kivételével saját termelése látja el szükségletét. 1950 és 1960 között a svéd szerszámgépgyártás közel 2,5-re növekedett. *Külön érdekessége a skandináv országok gépiparának a golyóscsapágy-gyártás. Ez az iparág is főleg Svédországban fejlődött ki.* Az erősen koncentrált és monopolizált ipar egyik világhíres konszernjét szinte mindenki ismeri: *SKF golyóscsapágy monopólium.* Az SKF széles körű leányvállalati hálózattal rendelkezik az egész világon és természetesen a skandináv országokban is. Ugyanakkor azonban a hazai svéd gépiparban a golyóscsapágy-gyártás jelentősége csökken. Az általános gépiparon belül részaránya 1938. évi 14%-ról 1959-re 4%-ra csökkent. *Ennek okát a következőkben kell keresni:*

Az erősen monopolizált svéd golyóscsapágy-ipar termékeinek 80%-a exportra kerül s az éles nemzetközi versenyben az integrált piacok, a korlátozó vámintézkedések, a kontingált exportszállítások körülményei között az SKF arra törekszik, hogy leányvállalatain keresztül betörjön a külső piacokra. A híres svéd golyóscsapágy-gyártás otthoni termékeinek értéke 1950 és 1960 között alig $^1/_3$-dal nőtt, míg a szerszámgépipari termékeké több mint 2,5-szeresére.[32]

[32] Az SKF fő finanszírozója a Wallenberg-bankház, amely Svédország legjelentősebb pénzügyi csoportja. Wallenbergék az amerikai Kuhn—Loeb bankházzal vannak szoros érdekközösségben.

A közlekedési eszközök gyártásában két jelentős ágazat fejlődött ki: *a hajógyártás és a gépkocsigyártás* (ez utóbbi Svédországban). A hajógyártásnak és fejlesztésének sajátos jelentősége van a skandináv országokban. Földrajzi és történelmi körülmények folytán a nemzetgazdaságban igen nagy szerepe van. (A hajózásból származó bevétel jelentős mértékben ellensúlyozza a kereskedelmi mérleg deficitjét.) A leggyorsabban a svéd hajógyártás fejlődött, amely 1938 és 1962 között 4-szeresére növelte termelését.[33]

A svédországi hajóipar gyártja a világtermelés 10%-át és Japán, Anglia és az NSZK után a 4. helyen áll a tőkés világban. (Az 1950-es évek végén, a 60-as évek elején a svéd, de a többi skandináv ország hajóipara is erősen hanyatlott, illetve pangott; 1962 óta némi emelkedés van.)

A hajógyártás — különösen a teher- és tankhajógyártás — növekedésének egyik legfontosabb tényezője az volt, hogy megnőtt a világ külkereskedelmi forgalma s különösen pedig a kőolaj és a kőolajtermékek forgalma. A hatvanas évek elején pl. Svédország hajógyártásának 60—65%-a a tankhajókra esett. A versenyképesség azt követelte, hogy minél nagyobb teherbírású, űrtartalmú hajókat építsenek — a dán és svéd hajóipar képes 60—70 ezer tonnás tankhajókat gyártani. Japán után a legfejlettebb hajógyártást találjuk — mind technikában, mind gazdaságosságban Svédországban. A hajógyárak versenyképességének fokozására az állam különböző intézkedéseket tett. A svéd hajógyártás támogatására a parlament törvényt fogadott el, amely szerint 400 millió korona állami, garantált hitelt bocsátanak a hajógyártás részére. (A világon mindenütt a hajógyárak kapacitása csak 50—60%-ban van kihasználva, pl. még a svéd Uddevallavarvet állami hajógyár is kapacitáskihasználatlansággal küzd.) A termelés emelkedése a skandináv országokban részben a szocialista országok rendeléseivel is összefügg — különösen Finnországban és Norvégiában, de az utóbbi időben Dániában is. A verseny éleződése, a piacokért folytatott harc közepette a hajógyárak is új technikai megoldásokért harcolnak — többek között az atommeghajtású hajók kialakításáért folyik nagy harc. A skandináv országok hajóépítő monopóliumai más országok monopolvállalataival együtt vesznek részt ebben a harcban.

Korszerű, jelentős gépkocsigyártás csak Svédországban alakult ki, itt is csak a második világháború után. A háború végéig *összeszerelés* folyt, főleg a nagy amerikai autóipari konszernek szállításai alapján. Az 1950-es évektől épült ki a *VOLVO* autógyár. Az éves termelés a 60-as évek elején jelentősen felfutott, s 1963-ban 146 000 személygépkocsit, valamint 22 000 tehergépkocsit gyártottak.[34] E fejlődést az tette lehetővé, hogy egyrészt jelentősen megnövekedett a személygépkocsi-park (1938-hoz képest 1963-ban kb. 10-szeresére), másrészt különösen az 1960-as években megnőtt az export. 1963-ban pl. már 68 000 autót exportáltak.

A svéd gépkocsigyártás ma már igen erős expanzív politikát folytat. Leányvállalatainak száma nő, Norvégiában pl. a *Volvo*-cég jelentős összeszerelő üzemmel rendelkezik.

[33] I. N. Gercsikova: i. m. 94. old.

[34] Ekonomicseszkoe polozsenie kapitaliszticseszkih sztran. Konjunkturnij obzor za 1963. i nacsalo 1964. 2. 37. old.

Az elektrotechnikai ipar a skandináv országok többségében a második világháború után fejlődött igen jelentős mértékben. Különösen a gyengeáramú berendezések gyártásában rendelkeznek nagy hagyományokkal. A svéd *Ericson-cég* világhírű és hozzá hasonló a dán *Storno* rádiótechnikai gyár gyártmányainak hírneve is.[35] A termelés, a kutatás, a gyártmányfejlesztés területén a telefon-távíró felszerelések gyártásában a tőkés piac és termelés körülményei között igen jelentős előrehaladást értek el: Svédország a telefonközpontok gyártásában, Dánia a rádió-telefon készülékek előállításában. E termékek legnagyobb részét exportra termelik (50–80%).

A svéd elektrotechnikai ipar 1950 és 1960 között több mint megkétszerezte termelését. Különösen gyorsan nőtt a távközlési berendezések és az elektromosipari tartós fogyasztási cikkek gyártása. A televíziógyártás, amely 1950 után indult meg, már kielégíti a hazai szükséglet 50%-át.

A tartós fogyasztási cikkek főleg az ország belső piacaira kerültek, a külső piacokon a versenyt nem bírták a sokkal fejlettebb angol, nyugatnémet, olasz iparral, illetve azok termékeivel.

A kőolajfeldolgozó és a vegyi iparnak is fontos szerepe van a skandináv országok gazdaságában, bár jelentős nyersanyagkinccsel nem rendelkeznek. Több kémiai alapanyagból behozatalra szorulnak. *Norvégiában, Svédországban elsősorban az elektrokémiai üzemek fejlettek, Dániában, Svédországban a műtrágyagyártás és gyógyszergyártás. Valamennyi skandináv országban most fejlődik a műanyaggyártás, amely nagymértékben a petrokémiai iparra épül.*

A háború előtti helyzethez képest Svédországban gyorsan nőtt az importált kőolaj feldolgozása. A benzin, nyersolaj, diesel-hajtóanyagok és egyéb termékek termelése 1938-hoz képest 1960-ra 58-szorosára növekedett. (1938-ban 42 000 tonna, 1960-ban 2 438 000 tonna.)[36]

A svéd vegyipari nyersanyaghiány hosszú ideig éreztette hatását. Az 50-es években a fejlődés meggyorsult s gyorsabb volt, mint az NSZK-é vagy a többi skandináv országé.

A fejlődés két fő tényezője a többi skandináv országhoz hasonlóan a következő volt:

1. Igen gyorsan nőtt az export iparágak szintetikus anyagok iránti igénye, hogy növelhessék versenyképességüket. A hazai piacon pedig igen erősen érződött a nemzetközi konkurrencia, különösen a könnyűipari ágazatokban.
2. A második tényező a cellulóz- és papíripar gyors fejlődése volt, mivel az iparág olyan szerves vegyianyagok gyártását igényelte, amelyek elősegítették termelésük fokozását.

Dánia vegyiparában jelentős a növényolajipari termékek aránya, a műtrágyák szerepe és különösen a gyógyszereké. A vegyipar termelése az összipari termelés kb. 12%-át teszi ki.

Norvégiában a vegyipari ágazatok közül főleg az elektrokémiai üzemek jelentősek: elsősorban a műtrágyák, robbanóanyagok, műszálak, műanyagok és a nehézvíz gyártása.

[35] Az anyavállalat a Dat Store Nordiske Telegraf-Selskal Ltd.
[36] I. N. Gercsikova: i. m. 102. old.

A skandináv országok ipara tehát a következő sajátosságokat mutatja:

1. *Fontos helyet foglal el a tőkésországok nemzetközi munkamegosztásában, magas fokú technikai fejlettsége, speciális nyersanyagbázisa, termékei többségének kiváló minősége következtében.*

2. *A termelés legfontosabb ágazataiban* (bányászat, cellulóz- és papíripar, hajógyártás, gépipar egyes ágai) *igen erősen koncentrált és monopolizált.* Emellett jelentős mértékben megmaradt a kis- és középüzemek széles hálózata, amelyek néhány termékre specializálták termelésüket.

3. *Az állami szektor nem jelentős az iparban, kivéve néhány ágazatot a különböző országokban.* (Svédország: vasércbányászat, energiatermelés; Norvégia: erőművek, vegyipar, vasércbányászat.) Igen jelentős viszont valamennyi skandináv országban az állam beavatkozása az ipari termelés befolyásolására, fejlesztésére.

4. *Az egész ipari termelés igen exportérzékeny területe a skandináv nemzetgazdaságnak, mivel számos ágazat termékeinek zöme exportcélokat szolgál* (cellulóz- és papíripar, hajógyártás, gépipar stb.). Ugyanakkor sok nyersanyag és alapanyag tekintetében pedig importérzékeny (szén, kőolaj, vegyipari alapanyagok).

5. *A skandináv országok egymás között szoros kapcsolatokat építettek ki az iparban, mind termelési, mind kereskedelmi szempontból.* A vezető szerep a legtöbb iparágban a svéd iparé. A legnagyobb konszerneknek egymás országaiban leányvállalatai vannak, elsősorban a svéd konszerneknek. A norvég bányászatban jelentős a svéd tőke, a Volvo gépkocsigyárnak összeszerelő üzeme van Norvégiában. *A villamosenergia-termelésben kooperáció alakult ki Norvégia, Svédország és Dánia között.*

6. *A skandináv ipar külső kapcsolatai elsősorban Európában épültek ki.* Az EFTA-ban való részvételük nem jelenti, hogy kapcsolataik nem szélesek a Közös Piac országaival, különösen az NSZK-val.

Finnország, amely az EFTA-nak társult tagja, szoros kapcsolatot tart a szocialista országokkal, különösen a Szovjetunióval. Az utóbbi években a többi skandináv ország is bővíti kapcsolatát a szocialista országokkal.

IV. A SKANDINÁV ORSZÁGOK MEZŐGAZDASÁGA

A mezőgazdasági termelésben is nagymértékű koncentráció valósult meg az elmúlt 30 esztendőben. A skandináv országok mezőgazdaságában is érvényesül az általános törvényszerűség, bár megvalósulása ezekben az országokban sok sajátos vonást is mutat. Jelenleg sok burzsoá teoretikus, reformista politikus zavarban van, nem látja a kibontakozás útját a kialakult helyzetből.

1. A birtokmegoszlás és általános jellemzők

A skandináv országok mezőgazdaságát igen differenciáltan kell kezelni. Dánia számára a mezőgazdaság igen jelentős nemzetgazdasági ág, bizonyos országok felé irányuló exportjában a mezőgazdasági cikkek az alapvetőek. Svéd-

ország és Finnország esetében elsősorban belső gazdasági és természetesen politikai kérdés, míg Norvégia esetében nem jelentős a mezőgazdasági termelés, de ennek ellenére a vele kapcsolatos gazdaságpolitikai kérdések igen fontosak.

Az éghajlati viszonyok is nagyon különbözőek. *Dánia mezőgazdasági területe szinte egész nagyságában kiválóan alkalmas a mérsékelt égövi terület valamennyi növényének termesztésére.* A többi skandináv országban azonban csak a területek egy része alkalmas hasonló növények termesztésére.

Dánia területének több mint 82%-a a mező- vagy erdőgazdaságban hasznosított terület és kb. 64%-a szántóterület. Finnországban a megfelelő számok 78%, illetve 8%, Svédországban kb. 60%, illetve 9%, Norvégiában 28%, illetve 2,5%.

A földterület megoszlása az egyes országokban különböző, de a feudális maradványok nem jelentősek. A skandináv országok mezőgazdasága az ún. amerikai utat járta végig. (Példaként lásd Svédország adatait.)

16. TÁBLÁZAT

A földterület megoszlása a svéd mezőgazdaságban[37]

Birtokkategória	1927		1944		1956		1961	
	Birtokok száma az összes birtok %-ában	Földterületük nagysága az egész földterület %-ában	Birtokok száma az összes birtok %-ában	Földterületük nagysága az egész földterület %-ában	Birtokok száma az összes birtok %-ában	Földterületük nagysága az egész földterület %-ában	Birtokok száma az összes birtok %-ában	Földterületük nagysága az egész földterület %-ában
0—5 ha[a]	55,6	15,5	54,7	14,7	32,7	9,2	28,6	7,9
5—10 ha	22,1	19,0	22,9	19,4	31,0	18,2	32,2	17,2
10—50 ha	20,5	45,4	20,8	45,7	33,5	50,7	35,9	51,9
50 ha-nál nagyobb ..	1,8	20,1	1,8	20,2	2,7	21,9	3,3	23,0

[a] Az 1956. és 1961. évi adatok a 2—5 ha területekre vonatkoznak.

A dán mezőgazdasági földterület tulajdonosi és üzemnagyság szerinti megoszlása a következő: az 5 ha alatti gazdaságok száma 1960-ban 196 000 volt (1937-ben 208 000, 1951-ben 206 000), Az 5 és 10 ha közötti gazdaságok száma 54 000 (27,6%), a 10—30 ha közöttieké 81 000 (41,3%), a 30—120 ha-os kategóriában 23 000 (11,7%) és végül a 120 ha feletti gazdaságok száma 1000 (0,5%) volt. A gazdaságok átlagos nagysága 15,5 ha.

Finnországban és Norvégiában is hasonló arányokat találunk. Finnországban az 5 ha alatti gazdaságok száma az összes gazdaságoknak 54,5%-a, de földjük csak 17,4%-a; az 5—15 ha esetében 35,7, illetve 37,8% a megfelelő arány; a 15 ha fölötti gazdaságok 10%-ot tesznek ki, míg területük 36,8%-ot. Norvégiában a parasztgazdaságok 58%-a 2 ha-nál kisebb, területük azonban csak 7%-ot tesz ki. A földterület 60%-át a 10—60 ha-os gazdaságok foglalják el.

[37] A svéd Statisztikai Évkönyvek adatai alapján.

A skandináv országok mezőgazdasági tulajdonviszonyaira tehát a következők a jellemzőek: *a) Magas a törpegazdaságok száma, különösen Norvégiában és Finnországban, amiben szerepük van a földrajzi tényezőknek is. b) A gazdaságok átlagterülete fokozatosan növekszik. A kisgazdaságok nem tudnak fennmaradni az éles konkurrenciaharcban. c) A gazdaságok jelentős része a 10—50 hektáros gazdaságok kategóriájában van és a földterület nagyobb része tartozik hozzájuk. A skandináv mezőgazdaságban különleges szerepe van az agrárszövetségeknek és a szövetkezetek széles körű kifejlesztésének. Ezek tevékenysége, a szövetségek agrárpolitikája a nagy parasztgazdaságok érdekeit szolgálja. d) A 50 ha feletti gazdaságok a gazdaságok számának csak kis részét adják, de területük aránya jóval nagyobb. Svédországban pl. 2,7%, illetve 21,9%.*

A skandináv országok gazdaságában a mezőgazdaság részaránya — többféle mutatót véve tekintetbe — csökken. A leggyakrabban használt mutató a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. Ez a mutató az elmúlt 10 esztendő alatt igen gyors csökkenést jelez, különösen az első világháború, illetve a második világháború után.

Svédországban a második világháború után a lakosság 24,1%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 1950-ben 20,3%-a, 1960-ban 13,8%-a, 1963-ban pedig kb. 10%-a.[38]

Dánia helyzete speciális a négy ország között, mivel itt a nemzetgazdaság egyik fő ágáról van szó. *Az ország exportjának kb. 50%-a a mezőgazdaságból ered (1962), Svédországban a szükséges mezőgazdasági termékek jelentős részét fedezi a hazai termelés,*[39] *Finnországban kb. 80%-ig, míg Norvégiában csak kisebb részét tudják biztosítani a hazai keresletnek.* A mezőgazdaság fejlődését Svédországban a 17. sz. táblázat adatai mutatják.

17. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági termelés alakulása Svédországban[40]

(1954 = 100)

	1951	1952	1953	1955	1956	1957	1959	1960	1961	1962
Az egész mezőgazdaság	99	97	100	96	91	97	97	97	100	103
Növénytermesztés	87	89	98	89	86	91	78	88	94	90
Állattenyésztés..	103	100	100	99	93	99	103	100	102	107

A svéd mezőgazdasági termelés emelkedése tehát igen csekély. A háború előtti időszakhoz képest alig van emelkedés, sőt *az egy főre jutó termelés némileg*

[38] F. Karlsson: A svéd agrárpolitika időszerű kérdései. Béke és Szocializmus, 1964. 4. sz.

[39] A mezőgazdasági külkereskedelmi deficitet elsősorban a jelentős déligyümölcs és kávébehozatal okozza. A svédek a világ legnagyobb kávéfogyasztói. Jelentős ezenkívül a gyümölcs- és főzelékbehozatal is.

[40] The Swedish Economy, 1964.

csökkent is. A mennyiségi fejlődés Dániában a legjelentősebb, ahol a háború előtti helyzethez képest 40—45%-os emelkedés van.

A mezőgazdasági termelés belső szerkezete azt mutatja, hogy *a termelési érték nagyobb része származik az állattenyésztésből, míg kisebb része a növénytermelésből.* Svédországban ez az arány 80, illetve 20%, Finnországban az állattenyésztés adja a mezőgazdasági termelés 75%-át. Dániában pedig a mezőgazdasági bevétel 90%-a származik a belterjes állattenyésztésből.

A mezőgazdaság elért eredményei a gyors technikai változásokkal vannak összefüggésben. *A skandináv mezőgazdaságban széles körű technikai fejlődés ment végbe.* A lóállomány felére-harmadára csökkent, mint vonóerő már nem jelentős. Többszörösére nőtt viszont a traktorpark. Svédországban 1945 és 1962 között 6-szorosára nőtt a kombájnok száma, ma már 30 ezer körül van a számuk.

A mezőgazdaságban alkalmazott traktorok száma az 1949—52-es évek átlagához képest 1961-re többszörösére nőtt: Dániában 6-szorosára, Finnországban több mint 5-szörösére, Norvégiában több mint 4-szeresére, Svédországban majdnem 3-szorosára.[41]

A mezőgazdaság technikai fejlődésével függ össze, hogy termékeinek jelentős részét a gazdaságokhoz kapcsolódó üzemekben feldolgozzák, kezelik, minőségét javítják (pl. tejfeldolgozó üzemek, tejgyűjtő-állomások, raktározás fejlesztése stb.).

A magas fokú technikai fejlettség alkotó eleme az is, hogy *nagy mennyiségű műtrágyát és egyéb kémiai anyagokat használnak fel,* bár e tekintetben a legfejlettebb nyugat-európai országoktól elmaradnak a skandináv országok.

18. TÁBLÁZAT

Néhány nyugat-európai ország műtrágya-felhasználása 1961-ben[42]

(kg/ha hatóanyagban)

	Nitrogén	Kálium	Foszfor
Svédország	28,0	22,1	27,4
Norvégia	46,2	51,2	43,2
Dánia	40,7	38,5	38,4
Hollandia	96,5	59,6	48,4
Belgium	58,1	96,7	53,8
NSZK	43,3	70,6	46,4

A technikai fejlődés következtében *csökkent az egy hektárra jutó élőmunka-ráfordítás:* 1952 és 1962 között Svédországban kb. 40%-kal a kisgazdaságokban, a „családi farm"-okban kisebb mértékben, míg a nagygazdaságokban kb. 50—60%-kal. A mezőgazdaságban a háború utáni időszakban több alkalommal

[41] A FAO 1962. évkönyve alapján. Norvégiában az 1949—52-es évek átlagszámaiban, Dániában 1961-es év számaiban benne vannak a kerti traktorok is.

[42] I. N. Gercsikova: i. m. 120. old.

gyorsabb volt a munkatermelékenység növekedése, mint az iparban. Pl. Svédországban 1951—52 és 1958—59 között a munkatermelékenység évi átlagos emelkedése a mezőgazdaságban 4,4%, míg az iparban 4,2% volt.[43]

A munkatermelékenység színvonala a mezőgazdaságban mégis elmarad a többi nemzetgazdasági ág munkatermelékenységétől. Az ENSZ egyik 1959. évi tanulmánya közli a 19. sz. táblázat adatait.

19. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági munka termelékenysége más ágazatok átlagos munkatermelékenységének %-ában[44]

Egyesült Államok	30%
Norvégia	50%
Franciaország	60%
NSZK	70%
Dánia	80%
Anglia	80%

Érdekes, hogy ez az arány az USA-ban 30%, míg Dániában 80%, ami a dán mezőgazdaság fejlettségét, de egyéb ágazatai viszonylagos alacsonyabb szintjét jelenti. Az USA esetében pedig fordított a helyzet.

A technikai haladás azonban igen ellentmondásosan valósul meg. Az elért technikai eredmények alapján tovább differenciálódnak a gazdaságok — az erősebbek, a jobb körülmények között dolgozók tovább erősödnek, gazdagodnak, mivel pedig *Svédországban, Finnországban, Norvégiában a déli területeken, a jobb földeken terülnek el a nagyobb gazdaságok*, a differenciálódás ennek következtében is még nagyobb. A kisgazdaságok nagy számban tönkremennek.

A kisgazdaságok közül (2—10 ha) minden évben több ezer tűnik el, a versenyben alul marad, megszűnik mint gazdasági egység. (E jelenség egyébként valamennyi tőkésországban megtalálható, némileg talán még a skandináv országokban kisebb mértékű.) Az utóbbi időben e folyamat gyorsul s a helyzet súlyosbodik.

A mezőgazdasági munkaerőben, a munkaerő összetételében is jelentős változások mennek végbe. A mezőgazdaságban dolgozó személyek átlag életkora állandóan nő: pl. a svéd mezőgazdaságban dolgozik az 50 éven felüli munkaerő 45%-a. A gépek ugyan csökkentik a munkaerő iránti igényt, ami egyrészt könnyebbé teszi a helyzetet, de másrészt ellentmondást is szül. A felszabaduló munkaerő a kisgazdaságban nem talál megfelelő hasznosításra, újabb földet nem kap, nem tud szerezni, ehhez nincs tőkéje. Más munka után néz, vagy kiegészítő munkát

[43] E. Karlsson: A svéd agrárpolitika időszerű kérdései. Béke és Szocializmus, 1964. 4. sz.

[44] Idézi Kiss Tibor a Közgazdasági Szemle 1964. áprilisi számában.

keres. Ez az erdőtulajdonosoknak hasznos, mert így állandó és helyben levő munkaerő áll rendelkezésre. Mivel azonban a kisgazdaságban a munkaerő „fölös" módon van jelen, a kis- és nagygazdaságok között e belső ellentmondásból eredően is nő a szakadék; a kisgazdaságok elmaradnak, a nagyok előretörnek.

2. *A szövetkezetek szerepe a mezőgazdaságban*

A skandináv mezőgazdaság, különösen a dán mezőgazdaság sajátossága a szövetkezeti mozgalom széles körű kifejlődése. Van ugyan szövetkezeti mozgalom a többi tőkésországban is, de *Dániában ennek különleges a jelentősége: átfogja szinte az egész mezőgazdaságot, sőt a hozzá kapcsolódó tevékenységek jelentős részét is.*

A szövetkezetek megalakulása a múlt század végén kezdődik Dániában. A többi skandináv országban — elsősorban Svédországban — a 30-as években terjedtek el nagyobb mértékben. *A szövetkezetek tagjai a feldolgozási és értékesítési tevékenységre társulnak.* A szövetkezeteket szakáganként szövetségek fogják össze, amelyek üzemeket hoznak létre Dániában és Svédországban, az egész országot átfogja a szövetkezeti üzemek hálózata.

A felvásárlási tevékenység csaknem teljes egészében a szövetkezetek kezében van, amely együtt jár bizonyos fajta tartósítással, raktározással, ipari feldolgozásra való előkészítéssel. A legjelentősebb *a tej- és tejfeldolgozó szövetkezetek* tevékenysége. Mind Dániában, mind Svédországban a gazdaságnak nagy százalékát foglalja magában: Svédországban 97%-át, Dániában pedig több mint 90%-át.

A másik *igen jelentős szövetkezeti csoportosulás az állatneveléssel, illetve lóvágással foglalkozó szövetkezetek.* Ezeket Svédországban *vágóhíd-szövetkezeteknek* nevezik, Dániában pedig a leghíresebb az ún. *bacon-szövetkezet.* Itt vannak a legjelentősebb „bacon"-gyárak, s lényegében a piacot teljes egészében kezükben tartják.

Ezenkívül jelentős még Svédországban a *felvásárlási szövetkezet,* mely a gabonaneműek felvásárlását látja el, valamint az *erdőtulajdonosok szövetsége,* melynek 130 ezer tagja van.

A mezőgazdasági szövetkezetek látják el a mezőgazdasági export jelentős részét is, nemcsak üzemeiken keresztül, hanem e célból alapított *„Export-szövetkezeteken"* keresztül. Ilyen a vaj-export szövetség, a bacon-termékeket exportáló szövetség, valamint a tojásexport szövetség Dániában, amelynek 45 ezer tagja van.

A mezőgazdasági szövetkezetek szövetségeit a kormány bizonyos állami, gazdasági funkciókkal is felruházta. Beleszólási joguk van pl. a behozatali vámokból befolyt összegek elosztásába.[45] A Dániában alakított Mezőgazdasági Tanács a Földművelésügyi Minisztérium exportbizottságainak titkárságaként működik.

[45] Svédországban az állam a mezőgazdasági importot erős vámokkal sújtja, az így befolyt összegek a mezőgazdaság támogatására szolgálnak. A mezőgazdasági árak magasabbak, mint a világpiaci árak.

Mivel a szövetkezetek vezetésében a nagygazdáknak van vezető szerepe, ezek érdekében használja fel befolyását és tevékenységét. Döntéseiben azoknak a gazdáknak kedvez, akik nagyobb áruszállításokat végeznek. E tevékenységet ösztönzi, ill. szabályozza a piac igényei szerint. Érdekes jelenség viszont, hogy a szövetkezetek a termelő munka területére nem terjesztik ki tevékenységüket, a termelést nem közösen folytatják, *tehát nem termelőszövetkezetek.* Igaz, különösen Dániában több tevékenységet közös vállalatban végeznek el, de ezek nem szövetkezeti társulások.

A szövetkezetek jelenlegi formái jó lehetőséget adnak a tőke számára a mezőgazdaságba való behatolásra. A felvásárláson, feldolgozáson keresztül, a hitelellátás megszervezésén keresztül megvalósul a mezőgazdaság vertikális integrációja, amely a mezőgazdasági üzemet „bedolgozó" kisgazdaságokká teszi.

A skandináv országok mezőgazdaságában az integráció megvalósításában két utat ismernek: egyrészt a *lentről* jövő integrációt vagy a felvásárló, feldolgozó, elosztó szövetkezetek rendszerét, ezt nevezik *hagyományos integrációnak.* Másrészt a *fentről* jövő integrációt, a nem mezőgazdasági vállalatok befolyásoló tevékenységét a mezőgazdaság területén és ezt nevezik *modern* integrációnak.

A hagyományos integráció kialakulásában számos tényező játszik szerepet: pl. hogy a mezőgazdasági cikkeket feldolgozó tőkés ipar megfelelő feltételeket teremtsen a versenyképes, a minőségi követelményeket biztosító, megfelelő profitot eredményező termelés és eladás számára. Ilyen feltételek a mezőgazdasági termelésben: új termelési ágak kialakítása (pl. konzerv-zöldborsó termelése), egységes standard kialakítása, állandó és egyenletes ellátás biztosítása az élelmiszeripar számára, saját termék eladásának biztosítása (pl. takarmányeladás).

A modern vertikális integráció fő formája a *szerződésen alapuló termelés, amelyben a parasztság kötelezi magát írásban az előre meghatározott szabályok szerinti termelésre és eladásra.* E forma mind a növénytermesztésben, mind az állattenyésztésben megvalósítható. Igen fontos a termelés és tenyésztés előírt szabályainak betartása. (Pl. az állattenyésztésben a takarmányozás, a tenyésztés idejére és egyéb kérdésekre vonatkozó szabályok.)[46]

A vertikális integráció kibontakozása új jelenség az európai, ezen belül a skandináv országok mezőgazdaságában. A nagytőke olyan eszközt keresett és talált meg ebben az integrálási formában, amely a *gazdasági alávetettség „modern" kereteit alakítja ki a mezőgazdaságban.* Ma harc folyik a hagyományos és a modern vertikális integráció érvényesítése között; a kérdés az, ki vezesse, ki irányítsa a mezőgazdaság „ipari" tevékenységének szektorait.

3. Az állam agrárpolitikája és a kisgazdaságok racionalizálása

Már a 30-as évek folyamán kialakultak bizonyos árszabályozó intézkedések, elsősorban Svédországban. A háború után az ilyen intézkedések szoros kapcsolatban voltak 3 fő célkitűzéssel: *a) biztosítani a mezőgazdasági lakosság szá-*

[46] Sven Homstörm svéd kutató a Zagonienia Ekonomiki Rolnej c. lengyel folyóirat 1963. 4. számában írt cikke alapján.

mára a megfelelő társadalmi csoportokhoz hasonló jövedelmet,[47] *b) biztosítani a mezőgazdaság „racionális" továbbfejlődését, lényegében az „életképes" gazdaságok kialakítását; c) biztosítani a hazai élelmiszerellátást. E rendszer legszéleskörűbben Svédországban épült ki.*

A mezőgazdasági árszínvonal kialakítása Svédországban a háború után több szakaszban történt. A jelenlegi rendszer 1965–66-ig marad érvényben. Ennek követelményei a következők voltak: *a) figyelembe venni a termelési költségek alakulását és az ingadozó világpiaci árak hatását kiküszöbölni; b) a mezőgazdasági árak az ipari bérek változásával bizonyos korrelációban legyenek.*

Az ártámogatás elsősorban az állattenyésztésben valósult meg, főleg a vaj termelést támogatták és szubvencionálták. A támogatás az importilletékekből, illetve költségvetési hitelekből valósult meg. A belső piacon az árak így magasabbak a világpiaci árnál.

E politika azonban a nagy árumennyiségeket előállító nagyobb gazdaságoknak kedvez, s nem menti meg a kis árumennyiséget termelő gazdaságokat.

A magas behozatali vámok a másik oldalról is sújtják a kisgazdaságokat. E gazdaságok a takarmányt vásárolják, mivel megfelelő területük nincs a takarmánytermelésre. A nagygazdaságok pedig saját szükségletükön túl még eladásra is termelnek takarmányt. Dániában a szövetkezeti rendszerben létrehozott takarmánygyárak megszervezésével igyekeznek e helyzeten segíteni.

A másik fontos jelenség a mezőgazdaság racionalizálása. A svéd források kétféle értelemben beszélnek racionalizálásról: *belső racionalizálás* (gépesítés, jobb termelési és gazdálkodási módszerek), *külső racionalizálás* (nagyobb gazdaságok kialakítása).

A *belső racionalizálás* egyik mértéke a géppark nagysága s ezen belül nagy szerepe van a traktorparknak. Közvetlenül a háború után Svédországban a mezőgazdaságban alkalmazott traktorok száma kb. 20 ezer volt, míg 1950-ben 60 ezer, 1960-ban 153 ezer, 1963-ban 165 ezer darab. A technikai fejlődés törvényszerűen követelte a nagyobb egységek, a nagyobb gazdaságok kialakítását. Még a Svéd Kereskedelmi Bank (Svenska Handelsbanken) rendszeres kiadványa, az „Index" is így ír a hazai helyzetről: „Ez sok esetben »túlkapitalizálódáshoz« vezetett, amely meggyorsította a kisebb gazdaságok nagyobb egységbe való egyesítését a célból, hogy elérjék a gépek magasabb fokú kihasználását."

A belső racionalizálás szorosan összefügg a *külső racionalizálással.* Az 50-es években a farmok száma nagymértékben csökkent.

A kisebb gazdaságok megszűnése gyakran a föld megművelésének megszűnését is jelenti. 1956–61 között a 15 ha-nál nagyobb gazdaságok 4%-kal kevesebb földet vásároltak meg Svédországban, mint amennyi a kisebb gazdaságok megszűnésével felszabadult. Az 1950-es években 6,5%-kal csökkent a megművelt földterület. A gazdaságok átlagterülete ezalatt (1950 és 1960 között) 12,5 ha-ról 14 hara növekedett.

[47] Az 1950-es évek végén egy svéd kisbirtokos, aki birtokát maga és családja segítségével műveli meg, kb. 3600 koronával keres kevesebbet, mint a szakképzett ipari munkás.

A farmok számának alakulása Svédországban (%)[48]

(1951–1961)

Birtoknagyság	1951–56	1956–61
2–5 ha	−8,7%	−23,9%
5–10 ha	−7,3%	− 9,9%
10–15 ha	−1,7%	−14,8%
15–30 ha	+3,2%	− 1,4%
30–100 ha	+1,5%	+ 1,7%
Összes farmok..	−5,0%	−13,1%

A kormányon levő szociáldemokrata párt már régóta foglalkozik a kérdéssel. 1942-ben felállították a különleges „földművelési bizottságot". A bizottság 1946-ban terjeszti elő első jelentését, mely szerint 200 ezer kisgazdaság nem jövedelmező. E gazdaságok évi jövedelme 2000–3000 svéd korona, az ipari munkabérek 45–60%-a. A kisparaszti gazdaságok jövedelmezőségi helyzetére mutat rá az is, hogy a *termékegységre jutó átlagos költséghez* képest a 2–5 ha-os gazdaságok önköltségei 79%-kal magasabbak, míg a nagygazdaságok ráfordításai 18%-kal alacsonyabbak.

A szociáldemokraták Svédországban a „családi birtokok" kialakítását javasolták: „hozzanak létre megváltással 15–30 ha-os gazdaságokat". 1947. június 20-án a Riksdag elfogadta a mezőgazdasági segélyprogramot. A mezőgazdaság racionalizálását határozták el, hogy a 10 ha-nál nagyobb gazdaságok kialakítását a kormány támogatja kölcsönökkel, hitellel, szubvencióval.

A svéd kommunisták bírálták e javaslatokat. A családi birtokok helyett a szövetkezetek, mégpedig a termelőszövetkezetek kialakítását javasolták. Amíg azonban ennek feltételei megérnek, olyan intézkedések szükségesek, amelyek javítanak a parasztság helyzetén.

A svéd kommunisták nem vetik el a kisgazdaságok racionalizálását, de ehhez nagyobb állami segítséget, reális agrárpolitikát követeltek, s csak időleges „gyógyításnak" tartják.

A Svéd Kommunista Párt XX. kongresszusa részletes határozatot hozott a mezőgazdasági kérdésről. Már régebben is felmerült, hogy honnan juttassanak földet a megnagyobbított kisgazdaságoknak. A megszűnő apró gazdaságok földjei erre nem megfelelőek és nem elegendőek. A kommunisták azt javasolták, hogy *e célra vegyék igénybe a részvénytársaságok, a földműveléssel nem foglalkozó nagybirtokosok, az egyház földjeit, birtokait.* Ehhez nyújtson az állam kedvező feltételekkel hitelt és csökkentse a kamatlábat. A kommunisták azt követelték, hogy csökkentsék a monopolisták által diktált gép- és építőanyagárakat, valamint a felszerelés költségeit. A perspektivikus megoldás a szövetkezetek kialakítása lenne, mint ahogy már az erdőgazdálkodási szövetkezetek kialakítása megindult.

[48] Index SHB, 1963. 3–4. sz.

V. A SKANDINÁV ORSZÁGOK NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATAI

A skandináv országok gazdaságának erős függése a külföldi piacoktól, nagy érdekeltségük a tengerhajózásban különleges jelentőséget ad nemzetközi gazdasági kapcsolataiknak. Dánia és részben a többi ország szempontjából nagy jelentősége van az agrárkereskedelemnek is, amelynek sajátos problémái jelenleg az európai országok érdeklődésének előterében állanak.

1. A külkereskedelmi forgalom alakulása és jellemzői

A skandináv országok külkereskedelmének fejlődésére jellemzőek a következők:

1. Valamennyi országban *nagy a külkereskedelmi mérleg hiánya* az 50-es évek végén, a 60-as évek elején: a legjelentősebb ez Norvégiában (a dollárban számított külkereskedelmi forgalom esetében). 1963-ban Norvégiában az export 58,8%-a az importnak, Dániában 88,1%-a, Finnországban 94,7%-a és Svédországban 94,8%-a.

Norvégiában és kisebb mértékben Svédországban a külkereskedelmi deficit pótlásában jelentős szerepe van a hajózási bevételeknek, ha a nettó hajózási és az egyéb szolgáltatási bevételeket figyelembe vesszük, a helyzet a következőképpen alakul: Norvégiában az áru és szolgáltatások exportja 93,9%-a az áruk és szolgáltatások importjának, Svédországban ugyanez az arány 102,8%, Dániában 90,9% (1962) és Finnországban 94,4% (1962).

21. TÁBLÁZAT

A skandináv országok külkereskedelmének fejlődése[49]

(millió USA-dollárban)

	1956		1960		1963	
	Import	Export	Import	Export	Import	Export
Dánia	1311	1111	1 805	1493	2115	1865
Norvégia	1212	772	1 462	881	1820	1072
Svédország	2209	1945	2 899	2564	3389	3205
Finnország	885	774	10 063	989	1209	1145

2. A külkereskedelmi forgalom mindenütt gyorsabban növekedett, mint az ipari termelés, nőtt a skandináv országok részvétele a nemzetközi munkamegosztásban.

[49] Monthly Bulletin of Statistics, 1964. március. 88–89. old. (Import – *cif*, export – *fob*.)

3. Svédországot kivéve az import gyorsabban növekszik, ami a belső fogyasztás gyors növekedésével, a termelés egyes ágainak erősen expanzív jellegével van összefüggésben és ennek biztosításához igen jelentős importanyagok voltak szükségesek.

4. A külkereskedelmi árak változása általában az export és import alakulásával ellentétes irányú. Az importárak általában esnek, Finnország kivételével, ahol az utóbbi időben nőttek. Az exportárak Dánia és Svédország esetében — ahol a feldolgozó ipar, különösen a gépipar aránya magas a kivitelben — némi ingadozással emelkedtek, míg Finnország és Norvégia esetében süllyedés következett be, de Norvégia esetében az importárak jobban estek.

A külkereskedelem áruszerkezetének vizsgálatánál Svédország áruszerkezetéhez hasonlítjuk a többi ország mutatóit.

22. TÁBLÁZAT

Svédország külkereskedelmének áruösszetétele[60]

Megnevezés[a]	Import		Export	
	Millió korona	%	Millió korona	%
Élelmiszerek	1 893	10,7	536	3,2
Dohány, szeszesitalok	226	1,2	4	—
Nyersanyagok	1 207	7,0	4 461	26,9
Ásványi fűtőanyagok	2 372	13,4	77	0,4
Állati és növényi olajok	113	0,6	58	0,3
Vegyi cikkek	1 325	8,0	535	3,2
Feldolgozott félkésztermékek	3 725	21,1	4 357	26,3
Gépek, szállító eszközök	4 997	28,5	5 835	35,3
Vegyes iparcikkek	1 593	9,0	645	4,0
Egyéb áruk	90	0,5	65	0,4
Összesen:	17 542	100,0	16 573	100,0

[a] Az áruösszetétel csoportosítása a SITC-Revised (Standard International Trade Classification) szerint történt.

A svéd import összetételének néhány jellegzetessége:

a) Az importban vezető helye van a fém- és gépipari termékek csoportjának, ami a svéd termelés nagyfokú nemzetközi szakosítottságát és a technikai fejlesztés alapvető fontosságát mutatja.

b) Nagy a fűtőanyag-hányad a behozatalban, mivel Svédország sem számottevő széntermeléssel, sem kőolajtermeléssel nem rendelkezik.

c) Magas az élelmiszerbehozatal aránya. Svédország számos élelmiszeripari cikket, illetve különféle déligyümölcsöket és fűszereket importál.

[60] Statistisk Aorsbok för Sverige 1964. évi adatai alapján számítva.

Az export összetételét jellemzik:

a) Ebben is vezető szerepe van a fém- és gépipari termékeknek. Ez a svéd gépipar igen magas fejlettségét mutatja.

b) Hasonlóan *nagy szerepe van a fa-, cellulóz- és papírexportnak.* Ezen iparágak fejlettsége, exportképessége hosszú évtizedekre nyúlik vissza és vezető szerepe van a többi skandináv országokkal együtt Európában.

c) A svéd export összetétele igen erősen koncentrált. A három fő árucsoport: a nyersanyagok, a félkész termékek, valamint a gépek és szállítási eszközök csoportja. E három csoport alkotja 1963-ban a svéd export 88,5%-át. A nyersanyag csoportban legjelentősebb termékek a fa és fűrészelt áru, cellulóz és papírhulladék, illetve a vas- és egyéb fémércek; félkész termékek csoportjában a papír- és papíráruk, illetve a vas és acél jelentős, míg a gépek csoportjában a nem elektromosipari gépek, illetve a szállító eszközök a legjelentősebbek.

Ami pedig a többi skandináv állam import- és exportáruösszetételét illeti, az importban

a) a többi skandináv országban a gépipari termékek behozatala teszi ki a behozatal kb. $^1/_5$-ét.

b) A fűtőanyag-import Dániában, Finnországban nagyobb arányú, míg Norvégiában az igen magas 1 főre jutó villamosenergia-termelés miatt alacsonyabb.

c) Az élelmiszerbehozatal aránya is nagyjából azonos, de Dániában e csoportban van nyilvántartva a takarmánybehozatal is, ami a fejlett állattenyésztés szükségletei miatt viszonylag nagymértékű.

d) Norvégia behozatalában magas a hajóimport aránya (évi 15–20%).

Az exportban:

a) Dánia mezőgazdasági exportja a többi skandináv ország mezőgazdasági exportjához képest kiemelkedő jelentőségű. Ma már ugyan 50% alatt van a mezőgazdasági eredetű export, de néhány évvel ezelőtt még megelőzte az ipari exportot. 1954 és 1963 között a mezőgazdasági termékek exportja 65%-ról 45%-ra esett vissza, míg az ipari áruk exportja 35%-ról kb. 54%-ra nőtt. Dánia exportjának e sajátossága egyébként meghatározza helyét és véleményét a különféle vámtárgyalásokban.

b) Finnország exportjának $^4/_5$-ét az erdészeti ipar (fűrészelt áru, fa, cellulóz, papír) *adja.* Lényegében e termékekre épül a finn export.

Nem ilyen nagy mértékben, de igen jelentősek a norvég exportban is a cellulóz- és a papíripar termékei (kb. $^1/_5$-e az össz-exportnak).

c) A norvég exportban nagy szerepe van az ország egyik igen fontos ágazatának, a *halászatnak.* A bálnaolaj-exportban pl. első a világon. (Bár a halászati-export a többi skandináv országban is jelentős.)

d) A már említett gyors *dán ipari fejlődés miatt az utóbbi időben megnőtt a gépipari export aránya* s bizonyos speciális gépekből (élelmiszeripari gépek, híradástechnikai eszközök) szinte a világ minden jelentős országába szállítanak.

Az északi országok exportárui az éles világversenyben azért tudnak helytállni, mert rendkívül nagy gondot fordítanak a *minőségre és a korszerű technika*

legújabb követelményeinek érvényesítésére. Számos olyan skandináv országból származó áru van, amely a piacon az elmúlt években, vagy évtizedekben minőségi fogalommá vált. Néhány példa erre: kiváló minőségű svéd acélok, SKF-golyóscsapágyak, svéd cellulóz, a dán bacon-készítmények, a dán rádió- és telefonberendezések, melyek az utóbbi években tettek világhírnévre szert stb.

2. A skandináv országok külkereskedelmi kapcsolatai

A külkereskedelem területi megoszlását Svédország külkereskedelme alapján mutatjuk be, mivel legnagyobb mennyiségben importál és exportál. Az ettől eltérő sajátosságokat Dánia és Finnország esetében külön vizsgáljuk.

23. TÁBLÁZAT

A svéd külkereskedelem megoszlása országcsoportok szerint[51] (%)

Országok	Import			Export		
	1958	1961	1963	1958	1961	1963
Európai OECD-országok	67,2	67,8	69,0	67,8	71,0	71,0
EFTA-országok	24,5	26,4	28,8	35,1	35,6	35,7
Anglia	13,9	14,1	14,9	16,2	14,9	13,4
Dánia	4,1	4,6	5,6	5,9	7,5	7,6
Norvégia	3,3	4,0	4,4	10,5	9,7	11,1
Közös Piac országai	42,7	40,0	39,0	30,9	32,9	32,1
NSZK	23,5	22,1	21,5	14,2	15,7	14,1
Egyéb európai OECD-országok	1,0	1,4	1,2	1,8	2,5	3,2
Finnország	1,0	1,7	1,7	2,8	4,6	4,3
Európai szocialista országok és Kína	3,9	4,7	5,1	5,0	5,0	4,7
USA és Kanada	11,2	12,0	10,9	9,2	5,7	6,4
Latin-Amerika országai	—	6,0	5,6	—	5,5	4,4
Japán	1,0	1,2	1,0	0,3	0,6	0,5
Egyéb országok	15,7	6,7	6,7	14,9	7,8	8,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Svédország külkereskedelmének 70%-át az európai tőkésországokkal bonyolítja le, azon belül az EFTA-országok importjában több mint $^1/_4$-del, exportjában több mint $^1/_3$-dal szerepelnek. A többi skandináv ország az importban 10–11%-kal, az exportban pedig 21–22%-kal részesedik.

A másik európai tőkés integrációs szervezet szintén igen jelentős a svéd piac szempontjából. Importjában több mint 40%-kal, exportjában közel $^1/_3$-dal szerepel. E piacon belül vezető szerepe van az NSZK-nak. A szocialista országok részaránya 5% körül van.

[51] The Swedish Economy 1961. és 1964. évi adatai alapján számítva.

Finnország és Svédország külkereskedelmi forgalmának területi megoszlása között[52] a lényeges különbség nem a nyugati országokkal való kereskedelemben van, hiszen Finnország importjának is 67,4%-a származik az EFTA és az EGK országaiból, míg exportjának 63,2%-a irányul ugyanoda. *A lényeges különbség az, hogy a finn külkereskedelmi forgalom több mint $^1/_5$-e a szocialista országokkal bonyolódik.* Ezen belül a Szovjetunió részaránya 16–17%. Ennek okai többek között:

a) Finnország jelenleg fejlődő, iparosodó ország. Ipari termékei számára a Szovjetunió és a szocialista országok kitűnő piacot jelentenek, míg a nyugati országok monopóliumaival a versenyt nem volna képes sok területen felvenni.

b) A Szovjetunió Finnország számára biztosítja a legfontosabb nyersanyagok megvásárlását, annak ingadozásmentes piacait.

c) A kedvező földrajzi helyzet, a piac közelsége is ösztönzően hat.

d) S végül igen *jelentős szerepe* van annak is, hogy Finnországban a demokratikus erők hatására kedvező politikai és gazdasági kapcsolatok alakultak ki a szomszédos Szovjetunióval. A finn burzsoázia egy része igyekszik józanul, a reálpolitikai helyzetet figyelembe véve, kialakítani gazdaságpolitikáját.

Norvégia esetében jelentős eltérések a svéd külkereskedelem országok közti megoszlásához képest nincsenek. Megfigyelhető mind az importban, mind az exportban az EFTA-országok nagyobb súlya, sőt az utóbbi időben növekedése is, míg viszont a szocialista országokkal folytatott kereskedelme valamivel kisebb arányú, mint Svédországé.

Dánia külkereskedelme mind szerkezetében, mind egyes tendenciáiban eltér a többi skandináv ország külkereskedelmétől.

A második világháború után exportjának több mint $^2/_3$-át a mezőgazdasági termékek tették ki s ebben döntő változás az 1950-es évek második felében történt az ipar javára. Behozatalának nagy részét nyersanyagok és félkésztermékek teszik ki. Dánia gazdaságában és külkereskedelmében tehát az elmúlt évtizedben fordulat következett be. Ennek ellenére mezőgazdasága és a mezőgazdasági exportja ma is alapvető fontosságú. Fokozza jelentőségét, hogy mezőgazdasági kivitelének 80–90%-a Angliába és a Közös Piac országaiba irányul. Ennek fele Angliába, a másik fele az EGK-országokba kerül.

Az *Európai Szabadkereskedelmi Övezetnek* Svédország, Norvégia és Dánia létrejötte óta tagja. 1961. július 1-én csatlakozott e szervezethez társult tagként Finnország is.

E szervezetben a tagállamok harmadik országokkal szemben megtartják külső vámjaikat, közös külső vámokat nem hoznak létre. 1965-ig 6 vámcsökkentést hajtottak végre és 70%-kal csökkentették vámtételeiket. Finnország társult helyzetéből kifolyólag külön terv alapján csökkentette vámjait és különböző kivételekre kapott engedélyt.

A skandináv országok külkereskedelmét 1962-ig az integráció nem érintette komolyan. Lényeges eltolódások a piacok vonatkozásában nem voltak, sőt Svédország külkereskedelme, elsősorban kivitele gyorsabban nőtt a Közös Piac

[52] Bank of Finland, Monthly Bulletin, 1964. április. 12. old.

országaiba, mint az EFTA-ba, illetve harmadik országok felé. A 60-as évek elején az EFTA léte komoly veszélybe került azzal kapcsolatban, hogy Anglia felvételét kérte a Közös Piacba. Ez az EFTA-országok számára igen komoly kérdés volt, Anglia kiválása súlyosan érintette volna Dániát, amelynek agrár-exportja 80–90%-ban ez esetben a Közös Piachoz tartozó országokba irányult volna, s így Dánia kívül maradása esetén azt vámdiszkriminációk sújtották volna. A többi ország külkereskedelmét Anglia belépése kb. 15%-kal érintette volna. A kialakult helyzetben Dánia és Norvégia a Közös Piachoz való csatlakozásra törekedett. Az Anglia esetleges belépésével kapcsolatos élénk nemzetközi vitából érdemes kiemelni a svéd közgazdászok állásfoglalását, amely több általános tanulságot tartalmaz. Tord Ekström, Gunnar Myrdal és Roland Pälsson „Mi és Nyugat-Európa" címmel könyvet írt a Közös Piachoz való csatlakozásról folyó vitához, amelynek fő konzekvenciája, *hogy Svédország ne csatlakozzék a Közös Piachoz.*[53]

Myrdal és társai ellenezték Svédország csatlakozását a „Hatokhoz". Érveik elsősorban politikaiak voltak. Kimondták, hogy *a)* Svédország semlegességét nem tartják összeegyeztethetőnek a Közös Piacba való belépéssel; *b)* a Közös Piac nemzetek feletti joggyakorlási lehetőségét nem tartják elfogadhatónak; s végül, hogy *c)* az ország szociálpolitikai eredményeit féltik a Közös Piacban való feloldódástól.

E politikai érvek kinyilvánítása mellett könyvük nagy részét arra szánják, hogy gazdasági érvekkel cáfolják azokat az „előnyöket", amelyek a belépésről szóló vitában érvként elhangzottak.

A könyv szerzői érvelésükben a svéd külkereskedelem 1957 és 1961 közötti tényszámainak, valamint *az 1960 és 1970 közötti időszak gazdasági kilátásainak* vizsgálatára támaszkodtak. Megállapították:

a) A svéd kivitel az említett időszakban 25%-kal nőtt. A kész- és félkész termékek exportja 72%-kal nőtt a Közös Piachoz tartozó országokba, 57%-kal az EFTA-országokba, 53%-kal pedig a többi országba. (E cikkek legérzékenyebbek a vámdiszkriminációra.)

Az exportárak lényegesen nem változtak. Az importhelyzet a különböző piacokon Svédország számára szintén nem alakult rosszul. Az 1957 és 1961 közötti évek kiviteli forgalmában még nem tudták eléggé lemérni a negatív hatásokat, és ezért a Szén- és Acélközösség megkülönböztető politikájára hivatkoztak, amely már 1954 óta alkalmaz diszkriminációt. Szerintük azonban ez sem hatott lényegesen az exportárakra és az exportált mennyiség nagyságára.

Számításaik szerint a *Kilencek* (ha Anglia, Dánia, Norvégia is belépett volna a Közös Piacba, amelyről akkor a vita folyt) *magas vámjai* a svéd export 12%-át érintették volna az 1961-es áruösszetétel szerint.

Végső következtetésük az volt, hogy nincs közvetlen összefüggés a vámdiszkrimináció és a svéd export mennyiségének alakulása között. A minőségi különbség a termékekben, a piac igényeihez való alkalmazkodás kiegyenlíti a hátrányokat.

b) Ami a 60-as évek gazdasági kilátásait illeti, ebben szintén állításuk igazolását látták.

[53] T. Ekström: A Svéd Szakszervezeti Tanács (LO) közgazdasági osztályának vezetője. G. Myrdal: neves közgazdász, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának volt vezetője. R. Pälsson: író, a Tidens c. lap munkatársa.

Az OECD-országokban az 1960 és 1970 közötti években — az előrejelzések szerint — a társadalmi termék évi 4%-kal nő. Ha a Közös Piac országaiban ennél magasabb lesz a növekedés üteme — ami a szerzők szerint valószínű —, akkor Svédország részére kivitele szempontjából e területen is kedvezőek a kilátások, még vámdiszkrimináció esetén is. Fel kell vetni azonban azt a kérdést, hogy a svéd fejlődés lassúbb, mint a legtöbb OECD-országban s a gyorsabb fejlődéshez kedvezőbb körülmények kellenek. Ezért a gyorsabb fejlődés két feltételéről beszélnek: *a)* a beruházási arányok gyorsabb növekedéséről és *b)* a vámdiszkriminációk megszüntetéséről. A beruházást megfelelő állami politikával javasolják elősegíteni, míg a diszkrimináció megszüntetésére tárgyalások útján látnak lehetőséget. E kérdésben is az a szerzők végső következtetése, hogy Svédország számára a kívülmaradás a járható út.

Anglia felvétele azonban meghiúsult. Az EFTA és a skandináv országok kérdése is ma már másképpen merül fel. Egyrészt ismét az EFTA-országok szorosabb gazdasági kapcsolatainak létrehozására törekednek, másrészt a GATT-értekezlet vámcsökkentéseitől várnak kedvezőbb helyzetet a skandináv országok exportja számára.

A svéd külkereskedelem 1963. évi adatai már azt mutatják, hogy különösen importjában növekszik az EFTA szerepe; az 1958. évi 24,6%-ról 1963-ban 28,7%-ra nőtt, míg a Közös Piacból származó import 42,8%-ról 38,9%-ra csökkent. Az exportjában nincsenek lényeges változások, így Svédország jelentős közös piaci kereskedelmi hiányát az EFTA-országból származó kereskedelmi többlettel igyekszik egyenlíteni. Ez növeli az EFTA-tagországokkal, különösen az északi országokkal meglevő kereskedelmi feszültség nagyságát.

3. Magyarország kereskedelmi kapcsolatai a skandináv országokkal

A skandináv országok külkereskedelmük 3—5%-át bonyolítják le a szocialista országokkal. Magyarországnak is fontos külkereskedelmi üzletfelei. *A magyar behozatalban és kivitelben nem számszerűen jelentősek a skandináv tételek, hanem a termékek fontossága ad súlyt e kereskedelemnek.*

Magyarország külkereskedelme 1958 és 1963 között 2—2,5-szeresére növekedett Norvégiával és Svédországgal, míg Finnországgal 1,5-szeresére.

A magyar exportban jelentősek a kész- és félkész termékek. Fő árucikkeink az elektromosipari termékek, fénycsövek, villanylámpák, textiláruk. Mezőgazdasági cikkeink elsősorban a friss gyümölcs és zöldség, valamint a sajátosan magyar áruk. Svédországba elektrokemencéket (pl. a Bofors Műveknek), Norvégiába pedig — a legújabb megállapodások szerint — hajókat szállítunk.

A behozatalban egyre nő a skandináv ipari termékek mennyisége. Jelentősek a hagyományos skandináv cikkek: cellulóz, papíripari termékek stb. (Finnország, Svédország), halipari termékek (Dánia, Norvégia, Izland).

Jelentős a svéd vasérc, nemesacél és golyóscsapágy szerepe importunkban. *Növekszik a gépek és komplett ipari berendezések behozatala:* a Csepeli Papírgyár

Magyarország külkereskedelme a skandináv országokkal[54]

(millió USA-dollárban)

	1958		1961		1963	
	Export	Import	Export	Import	Export	Import
Dánia	2,2	1,6	2,8	2,1	5,2	3,6
Finnország	2,7	4,5	3,8	4,2	5,1	4,8
Norvégia	1,3	1,3	2,0	1,8	3,4	3,6
Svédország	4,3	3,6	6,3	5,1	9,0	11,0
Összesen	10,5	11,0	14,9	13,2	22,7	23,0

üzemrészei, a Mohácsi Farostlemezgyár teljes berendezése, a Dunai Szalmacellulózgyár egyes üzemegységeinek gépei, az Orosházi Üveggyár automata gépei, Diesel-mozdonyok (Svédország), papíripari gépek (Finnország), műszerek és finommechanikai cikkek (Dánia).

A fejlődés fontos tényezői a hosszú lejáratú egyezmények. 1963-ban Svédországgal és Norvégiával 3 éves, Dániával 5 éves szerződést kötöttünk. Ennek alapján Dániával 1964-ben 60%-kal, 1965-ben 80%-kal növeljük forgalmunkat.

A fejlődés gátjai a diszkriminációs vámtételek; a kontingens-rendszer; a nem elég rugalmas, gyakran a világpiaci áraknál magasabb árajánlatok.

A külkereskedelem fejlesztése pedig mindkét fél elsőrendű érdeke. A skandináv országok, elsősorban Svédország részéről felmerültek már bizonyos jelek a liberalizálás megvalósítására.

4. A fizetési mérleg és a tőkeexport

A skandináv országok folyó fizetési mérlege általában passzív. A többi skandináv ország mérlege hasonló képet mutat:

a) Az áruk exportjának és importjának mérlege azoknál is negatív.

b) 1–2 évet kivéve a hajózás és egyéb szolgáltatások nettó bevétele nem fedezi a hiányokat. A folyó fizetési mérleg tehát negatív.

c) A tőkeműveletek eredménye Svédországban kiviteli többletet mutat. A többi ország esetében inkább tőkeimportról beszélhetünk.

d) A külföldi valutatartalékok Svédországban és Norvégiában évente rendszeresen növekednek, kivéve 1960-at és 1963-at. Svédországban ez a megnövekedett behozatallal és az egyéb szolgáltatások növekedésével,[55] Norvégiában pedig a tőkeműveletekkel és a kereskedelmi mérleghiánnyal függött össze. Dániában 1959 óta csökkent a külföldi valutatartalék. Ez a mezőgazdasági ter-

[54] Economic Bulletin of Europe. 1960., 1962., 1963. és 1964. 1. számai alapján.

[55] A hiány a svéd turisták külföldi kiadásainak megnövekedéséből adódik.

mékek éleződő külkereskedelmi versenyharcával van kapcsolatban. Ezenkívül Dánia a külső piacok megszerzéséért folytatott harcban jelentős kereskedelmi hiteleket kénytelen adni, hogy ipari kivitelét fokozni tudja.

25. TÁBLAZAT

Svédország fizetési mérlegének alakulása[56]

(millió svéd koronában)

	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Behozatal ...	12 567	−12 249	−12 488	−15 006	−15 151	−16 154	−17 525
Kivitel	+11 062	+10 799	+11 424	+13 273	+14 198	+15 129	+16 460
Hajózás (nettó)	+ 1 440	+ 1 250	+ 1 240	+ 1 355	+ 1 380	+ 1 445	+ 1 450
Egyéb szolgáltatások	− 30	− 80	− 120	− 215	− 360	− 570	− 700
Folyó fizetési mérleg	− 95	− 280	− 34	− 593	− 67	− 150	− 315
Tőkeműveletek (nettó)	− 46	− 15	− 86	− 70	− 33	− 10	− 80
Maradvány[a] .	+ 214	+ 448	+ 177	+ 504	+ 868	+ 731	+ 145
Változás a külföldi valutatartalékban	+ 73	+ 153	+ 57	− 159	+ 902	+ 571	+ 250

[a] Nem tervezett (nem várt) valutabevétel.

Ami a tőkeexportot illeti, a skandináv országok közül főképpen Svédország exportál tőkét. A svéd gazdaság számára a kiélesedett piaci viszonyok között igen fontos eszközzé vált a tőkekivitel. A svéd tőkekivitel az 50-es évek végén a tőkésországok tőkekivitelének 1%-át tette ki.

Az exportált tőke nagysága 1962-ben elérte a hazai tőkeberuházások 3%-át, az ipari beruházásoknak pedig a 12%-át. A háború utáni időszakban főleg kölcsöntőke formájában, később beruházások formájában vitték ki a svéd tőkét.

Az 1955 és 1962 közötti évek 3,6 milliárd korona svéd tőkeexport 57%-a közvetlen beruházásként került külföldre.[57] A közvetlen beruházás megnövekedésének okai többek között: a) *a vámkorlátok akadályozzák a közvetlen árukivitelt;* b) *a létrejött integráció szervezetek a harmadik országot hátrányos helyzetbe hozták.*

A svéd monopoltőke így számos országban hozott létre leányvállalatokat, gyakran nemcsak egyedül, hanem egyrészt a nemzeti tőkével együtt, másrészt külföldi társaságokkal.

A közvetlen tőkebefektetések — különösen a gazdaságilag elmaradott országokban — a svéd áruk, különösen a beruházási javak exportját jelentik. Pl. 1960-ban Ázsiába és Óceániába eszközölt közvetlen tőkeexport $^4/_5$-e áruexportot is jelentett.

[56] The Wedish Economy 1964.
[57] I.N. Gercsikova: i.m. 247. old.

A közvetlen beruházások mind a fejlett, mind a fejletlen országok felé egyaránt megnőttek. A fejlett országokba irányuló tőkekivitel a zárt piacokra való betörést, illetve a piac kiszélesítését szolgálta, míg a gazdaságilag elmaradt területeken eszközölt befektetések új piacok megszerzését, a monopolista profit növelését szolgálta.

26. TÁBLÁZAT

Svédország közvetlen külföldi tőkeberuházásainak évi megoszlása[58]

(millió korona)

	1955	1961	1962	1964
Összesen	137	345	430	747
Közös Piac	29	78	155	278
EFTA-országok.....	28	54	134	227
Észak-Amerika	12	12	52	80*
Gyengén fejlett országok	65	183	43	150

* Csak USA.

A Közös Piac területére irányuló tőkekivitel főleg az NSZK-ba és Olaszországba összpontosult, míg az EFTA-n belül elsősorban Angliába és a többi skandináv országba. Több mint 4-szeresre nőtt 7 év alatt az Észak-Amerikába kivitt tőke mennyisége is. A kivitel gyakorlatilag azt jelenti, hogy a nagy svéd monopóliumok igyekeznek új leány- és „unokavállalatokat" létrehozni a határon kívül. Pl. a golyóscsapágy-gyártó tröszt, az SKF külföldi vállalatai jelenleg több mint 55 ezer dolgozót foglalkoztatnak, termelésük kétszerese a hazai vállalat termelésének.

Az elektrotechnikai ipar óriása, az *Eriksson* 44 leányvállalattal rendelkezik külföldön, amelyből 19 van Nyugat-Európában (Dánia, Norvégia, Anglia, Olaszország, Franciaország stb.). Külföldi vállalatai 16 ezer munkást és alkalmazottat foglalkoztatnak.
Hasonló jelentősége van a tőkekivitelnek az *Elektrolux* az elektromos berendezéseket gyártó monopólium, a *Sandviken*, kohászati monopólium számára. A *Volvo*, a nagy autóipari tröszt főleg Amerikába vitt ki tőkét.

A második világháború után gyorsan nőtt a tőkekivitel Afrika, Dél-Ázsia, Latin-Amerika országaiba is.

A svéd tőke egyedül és más országokkal együtt sok tőkét fektetett be a nyersanyagtermelésbe és feldolgozásba, vasutak, kikötők építésébe, új vállalatok létrehozásába. Pl. Algériában az *Atlas-Kopko*-konszern (USA-tőkével együtt) részt vett a kőolajkutatásban és kitermelésben. Libériában szintén USA-tőkével együtt vállalkozott a svéd tőke vasérckitermelésre és vasútépítésre.

Ázsiában, Indonéziában és Pakisztánban jelentős svéd vállalkozások bontakoztak ki. Indiában kohászati beruházás megvalósításában, Pakisztánban pedig

[58] I. N. Gercsikova: i. m. 250. old. — Stockholms Tidningen, 1965. jan. 15-i szám.

27. TÁBLÁZAT

Svédország közvetlen magántőke-beruházásai a gyengén fejlett országokban[59]

(millió korona)

1955 ... 64,7	1959... 98,2
1956 ... 68,4	1960...144,9
1957.... 61,5	1961...183,0
1958.... 91,8	1962... 43,0

többféle üzem felépítésében vettek részt a legnagyobb svéd monopóliumok (SKF, ACEA, Atlas-Kopko). Latin-Amerika szinte minden országában új kapacitásokat igyekeztek létrehozni. Elsősorban az SKF, az AGA, Skania-Vabis Mexikóban, Columbiában az Elektrolux elektromos cikkek előállítására épített gyárat, Brazíliában új autógyár épült és Argentínába is jelentősen nőtt a tőkekivitel.

A gyengén fejlett országoknak nyújtandó technikai segély, tervezés s egyéb feladatok elvégzésére külön vállalatot hoztak létre (Skandiakonsalt).

A tőkekivitel fő jellegzetességei tehát:

a) A második világháború után a tőkekivitel tovább nőtt s az 1950-es évektől uralkodóvá vált a közvetlen külföldi tőkeberuházás.

b) Megnőtt a fejlett tőkésországok piacain a svéd tőke mennyisége. Igen gyorsan nőtt a Közös Piac országaiban és Észak-Amerikában a svéd monopóliumok leányvállalatainak száma. *Növekedett a svéd tőke nemzetközi összefonódottsága* — főleg az USA, az angol, a nyugatnémet és skandináv tőkével.

c) A gyengén fejlett országok a svéd tőke közvetlen érdekterületébe kerültek, *a svéd monopóliumok erősen expanzív politikát folytattak a világ gyengén fejlett területei felé.*

d) A tőkekivitel igen sokszor az árukivitel feltételeként szerepel. A svéd monopoltőke igen éles harcban van a világ legnagyobb tőkeexportáló hatalmaival és vállalataival.

e) A svéd monopóliumok, sokszor a belső, az országon belüli beruházások rovására visznek ki tőkét, amit a kormány teljes egészében ellenőrizni nem tud.

VI. „JÓLÉTI ÁLLAM – JÓLÉTI TÁRSADALOM"

Burzsoá és szociáldemokrata szerzőknek a mai kapitalizmusról szóló művei gyakran említik a „jóléti állam", a „jóléti társadalom" fogalmát. Arról van szó e művekben, hogy korunkban a fejlett tőkésországok társadalma alapvető változáson, a tőkésállam pedig lényegének megváltozásával döntő átalakuláson

[59] I. N. Gercsikova: i. m. 254. old.

ment át. Azt állítjuk, hogy az állam többé már nem egy osztály szerve a hatalom gyakorlására és fenntartására, hanem a társadalom valamennyi rétege és osztálya érdekében tevékenykedik, osztályok fölött áll. Igazságot és jólétet oszt szegénynek-gazdagnak, megrendszabályozza a szegényt és gazdagot. Ebből született a jóléti társadalom elmélete, amely mögött feltétlenül van annyi, hogy a társadalom viszonylag széles rétegei jutottak a korábbihoz képest magasabb bérekhez, számos országban szociális juttatásokhoz. Ez a kérdés azonban nem a burzsoá állam, vagy társadalom strukturális megváltozásával, hanem a szocializmus, a nemzetközi munkásmozgalom világméretű térhódításával függ össze.

A svéd állam és a svéd társadalom az említett irodalomban, sőt a magyar közvélemény egy részében is mint a „jóléti állam" és a „jóléti társadalom" mintapéldája szerepel. A kérdéssel érdemes foglalkozni azért is, mert egyrészről a *svéd munkásosztály — különösen a második világháború után — jelentős szociális vívmányokat vívott ki magának, másrészről a kedvező történelmi és gazdasági helyzetben, a magas fokú technikai fejlettség birtokában a dolgozók viszonylag széles rétegei magas életszínvonalat értek el.* Az utóbbi években lényegében teljes foglalkoztatottság van.

Ugyanakkor láttuk, hogy *Svédország ma is a tőkés monopóliumok állama és a „jóléti állam" csupán olyan félrevezető politikai jelszó és fegyver, amelynek azt kellene bizonyítania, hogy a svéd szociáldemokrácia valamilyen szocializmust hozott létre hazájában.* Ezért meg kell világítani, hogy a svéd dolgozók miért és hogyan érhették el jelentős eredményeiket, mi köze azokhoz a szocializmus világra szóló eredményeinek, a munkásmozgalom harcainak.

1. A svéd társadalom

A Svéd Szociáldemokrata Párt lényegében 30 éve kormányon van, de Svédország megmaradt kapitalista országnak. *A termelőeszközök 95%-a magántulajdonban van. Uralkodó szerepük van a monopóliumoknak.* A részvénytársaságok részvényei a lakosság egy kis csoportjának a kezében vannak, a részvények $^2/_3$-át a lakosság 0,2%-a bírja.

A svéd társadalommal kapcsolatban gyakran mondják azt, hogy a középrétegek az uralkodók, eltűnt a burzsoázia és a proletariátus is. A Stockholms Tidningen arról írt, hogy a középrétegek mindjobban kifejlődnek és a jóléti politika következtében a jövedelmek is kiegyenlítődnek. Myrdal, az ismert svéd közgazdász „Világgazdaság" című művében arról írt, hogy ma már a társadalom más, mint az ő ifjúkorában, a magas fejlettségű országok munkásai már nem proletárok. Az ellentmondások nem egy nemzeten belül vannak, hanem a szegény és gazdag nemzetek között.[60]

A hivatalos svéd statisztikák szerint *a munkások és alkalmazottak aránya a keresők között több mint 80%-ot tesz ki, míg a vállalkozók és önálló tevékenységet folytatók kevesebb mint 20%-ot.* A svéd statisztikák ez utóbbi kategóriába

[60] O. K. Timaskova: Svedszkaja Szocialdemokratija v Vlaszty. Moszkva, 1962. 83. old.

sorolják a finánctőkés bankmágnást, a falusi szatócsot, az üzlettulajdonost és az egyéni parasztot is.

Szovjet számítások szerint a kereső lakosságból a nagyburzsoázia 0,5%-ot, a földbirtokosok 0,3%-ot, a nagygazdák 3%-ot, a közép- és kisburzsoázia 12%-ot, míg a dolgozó parasztság 8%-ot tesz ki. Az osztályösszetétel a 60-as évek elején a következő volt: munkás 53,5%; tisztviselő 23,0%; dolgozó paraszt 8,0%; kizsákmányoló 15,5%.

A technikai haladással együtt nőtt az adminisztratív dolgozók száma. 1935-ben 1000 munkásra 130 adminisztratív dolgozó jutott, míg 1956-ban már 260. Az adminisztratív-technikai dolgozók csoportja erősen differenciálódott, jelentős tömegei a proletariátushoz tartoznak, ahogy nyugaton írják „fehér galléros" proletárok.

A vagyon, a termelőeszközök mind kevesebb kézben összpontosulnak. A XX. század elején a keresők 55%-ának nem volt adóköteles vagyona, jelenleg pedig már több mint 70%-ának nincs. Növekszik a nagy vagyonnal és jövedelemmel rendelkezők száma. (1958-ban 1755 milliomost, 1959-ben 2771 milliomost tartanak nyilván.)

Markos György írja „Svédországi útijegyzetek" c. cikkében, hogy az adófizetők 35,2%-ának évi jövedelme 10—20 ezer korona között van, míg a túlnyomó többség (56,5%) 10 ezer korona alatt keres és csak 8,3% 20 ezer koronánál többet keres,[61] de ebbe a csoportba tartoznak a nagy finánccmágnások is.

A „kiegyenlítődés" csak abban nyilvánul meg, hogy az ország valamennyi dolgozója hozzájut a szociális és egészségügyi juttatásokhoz, ellenben a jövedelmek erősen differenciálódnak. A jövedelmi gúla, ha az alaptól egy kicsit feljebb ki is domborodik, hegyes csúcsban végződik, amelynek az alapja a nagyszámú alacsony keresetű dolgozó.

A „jóléti állam"-ról szóló elméletek hasonlatosak a többi ország burzsoá és reformista koncepciójához. A Svéd Szociáldemokrata Párt 1960-as programja „óvatos", „körültekintő" és „rugalmas" fogalmazásokat használ a „jóléti állam"-mal kapcsolatban. Mindenesetre leszögezi, hogy az állam a „pártatlan döntés" szerve, új társadalmi és gazdasági funkciókat lát el. A társadalmat úgy kell átalakítani — mondják —, hogy az egész nép kezében legyen a termelésben és az elosztásban a döntés joga. Ezt a funkciót az állam tevékenységének kiterjesztése során kell elérni, úgy, hogy közben a demokráciát megőrizzék és fejlesszék.[62]

Az új programban a tulajdonváltozásról a következő áll: „A szociáldemokrácia minden egyes konkrét esetben meg akarja határozni, hogy a vállalkozói tevékenységnek és tulajdonnak mely formái szolgálják legjobban az emberek anyagi haladását és jólétét. A természeti kincsek és vállalatok társadalmi tulajdonának vagy társadalmi ellenőrzésének követelését olyan mértékben támogatja, amilyen mértékben ez az állampolgárok legfontosabb érdekeinek biztosításához szükséges." E fogalmazás szép mondatai mögött a társadalmi tulajdonbavétel,

[61] Valóság, 1963. 6. sz. 101. old.

[62] A Svéd Szakszervezeti Szövetség „Gazdasági expanzió és szerkezeti változás" c. szakszervezeti kiáltványában igyekszik ezt elméletileg is kifejteni. Stockholm, 1963. I. kiadás.

de az állami tulajdonbavétel is gyakorlatilag igen korlátozottan, alig-alig valósítható meg.

A tulajdon korlátozása helyett a jövedelmek „korlátozását" akarják megvalósítani, ami mint láttuk eddig is a nagy vagyonok szaporodását és növekedését tette lehetővé.

A svéd szociáldemokrata teoretikusok az utóbbi időben „vegyes társadalom"-ról beszélnek, ami azt jelenti, hogy a társadalomban együtt léteznek a „szocializmus" és a kapitalizmus elemei. Az állami, a községi és a szövetkezeti tulajdont tekintik szocialistának, holott ez az államhatalom jellege megváltozása nélkül megmarad tőkés tulajdonnak, ugyanakkor megmarad a magánkapitalista tulajdon is. *E „vegyes társadalmat" néha úgy propagálják, hogy ami jó, azt a „szocializmus" érte el, ami pedig rossz, azt a kapitalizmus okozta.* A szociáldemokrácia, a szociáldemokrata kormány a téves és félrevezető ideológia zászlaja alatt — kedvező belső és külső politikai-történelmi körülmények között — azonban jelentős társadalmi, szociális, anyagi kérdéseket oldott meg. Megvalósította a kötelező egészségügyi és nyugdíjbiztosítást, széles körű programot valósít meg az öregekről való gondoskodásban, lakásépítési segélyekkel és kölcsönökkel igyekszik enyhíteni a lakásproblémákat, támogatja az ifjúság tanulását, képzését, a foglalkoztatottság megvalósításában az utóbbi években sikereket ért el (átképzés, áttelepítés, munkanélküli-segély).

Az elért vívmányok természetesen nemcsak Svédországban vagy a skandináv országokban említésre méltóak, hasonló eredményeket értek el több nyugat-európai országban is — pl. a bérek emelkedése, több országban a munkanélküliség gyakorlati felszámolása. Ezek az eredmények visszahatottak a skandináv országok munkásosztályának harcaira is.

Az elért eredmények jelentősek, de nem változtatták meg a svéd társadalom tőkés szervezetét, az állam jellegében nem hoztak minőségi változást, az állam nem lett „osztályok fölött" állóvá, az *eredmények a munkásosztály harcának eredményei, melyeket a kedvező külső és belső körülmények tettek lehetővé.* A svéd munkásmozgalom továbbra is feladatának tartja, hogy az elért eredményeket továbbfejlessze, a tőkés profit minél jelentősebb részét elvonják a dolgozók javára, illetve a fejlett szociális rendszer költségeit ne maguk a dolgozók, hanem a munkaadók fizessék meg.

Az elért vívmányok — amelyeket a munkásosztálynak sikerült kivívnia — kedvező körülmények között valósultak meg. Ezek a következők:

1. *Svédország 150 éve nem viselt háborút.* A két világháborúból való kimaradása lehetővé tette, hogy a technikai fejlődést felhasználva, magas fokú termelési kultúrát teremtsen. *Svédország természeti kincseit a technika adott fejlettségi szintjén igen eredményesen értékesítette, ebből az extraprofitból jelentős előnyöket élvezett a munkásosztály viszonylag széles rétege is.*

2. *A második világháború után Svédország számára kedvező gazdasági konjunktúra jött létre.* Míg Svédország csak gazdagodott a második világháború alatt, a versenytársak alulmaradtak a piacokért folytatott küzdelemben, a svéd gazdaság fellendült és az expanzív külkereskedelemből hasznot és előnyt szerzett. Ez otthon igen kedvezően éreztette hatását.

3. *A svéd munkások harci tapasztalatai széleskörűek. A munkásosztály szervezettsége már a múlt század vége óta megvalósult.* Különösen az első világháború utáni helyzetben, illetve az 1929—33-as válság óta jelentős figyelmet fordítottak a munkásosztály anyagi és szociális helyzetének a megjavítására. (A szociáldemokrata kormány 1932 óta hatalmon van.) A szociáldemokrácia erőit *nem* a szocializmus felépítésére koncentrálta, hanem a kapitalista viszonyok között a munkásosztály gazdasági életkörülményeinek megjavítására, a gazdasági harcra és sokkal kevésbé a politikai harcra összpontosította.

A svéd munkások szervezettsége igen magas fokú, szinte az egész tőkés világban a legmagasabb. A szakszervezeti mozgalom mellé erős fogyasztási-szövetkezeti mozgalom járul.

4. *A svéd kommunista mozgalom különleges helyzete és tömegmunkája is hatalmas szerepet játszott.* A kommunisták a parlamentben nem rendelkeznek jelentős képviselettel, de igen *sokszor kulcshelyzetük van.* A szociáldemokratáknak nincs parlamenti többségük, de a kommunistákkal együtt már többséget alkotnak.

Fontos tényező a kommunisták tömegmunkája. *A legnagyobb sikereket a dolgozók ott érték el, ahol a kommunisták a legerősebbek, ahol befolyásuk nagy* (építőmunkások, bányászok, vasmunkások).

5. *Végül igen jelentős tényező az elért sikerekben a szocialista világrendszer kibontakozása és térhódítása.* A svéd munkásosztály e háttérrel további sikereket aratott, a svéd tőkés osztály pedig újabb és újabb engedményekkel keresi a „modus vivendit". A szocializmus sikerei újabb eredmények kivívását teszik lehetővé.

2. A svéd munkásosztály anyagi és szociális helyzete

A svéd munkásosztály is kizsákmányolt osztály, életkörülményeit munkaereje ellenértékeként kapott bér jelentősen meghatározza. A munkaerő ellenértékeként kapott javak mennyisége országonként és történelmi időszakonként eltérő. A munkabér, amely ennek pénzbeli kifejezése, eldönti, milyen mértékben sikerült a munkásosztálynak saját munkaereje újratermelésének feltételeit megteremtenie. *A svéd munkásosztálynak* — kedvező történelmi, hazai és nemzetközi körülmények között — *sikerült elérnie, hogy a tőkés Európában viszonylag magas béreket, kedvező szociális körülményeket mondhat magáénak.* Ennek okait előzőleg kifejtettük.

a) A munkásosztály életkörülményei

A svéd munkások nagyobb része 45—46 órás munkahétben dolgozik. A munkaidőt fokozatosan csökkentették, jelenleg az iparban, túlórákkal együtt kb. 46,5 óra hetente.

A svéd statisztikák a munkabérekre és a kialakult fogyasztási árakra gyakran eltérő adatokat adnak meg. Különböznek sokszor a viszonyítási idők és alapok is.

A Svéd Kereskedelmi Bank anyagai szerint a *férfi órabérek* 1946-ot 100-nak véve 1962-ben 355-re emelkedtek. Ugyanebben az időszakban a fogyasztói árindex ugyancsak 1946 = 100 alapon 1962-ben 185-re nőtt. A férfi órabérek növekedése tehát megközelítően kétszer olyan gyors volt (191%), mint a fogyasztói áraké, következésképpen a férfi nominál bérek vásárlóereje mintegy 91%-kal haladhatta meg 1962-ben az 1946. évit. Figyelembe kell viszont venni, hogy Svédországban a női bérek alacsonyabbak, a fogyasztási árindex nem mutatja meg pontosan a munkások létfenntartási költségeinek tényleges változásait, továbbá azt is, hogy az egyenes adók kétszeresükre növekedtek 1946 és 1962 között.

Ha mindezeket számításba vesszük, úgy a reálbérek kb. 55–60%-kal emelkedhettek 1946 és 1962 között. *A fejlődés az elért jelentős eredmények ellenére ellentmondásos és az utóbbi időben pedig erősen lelassult.* A hivatalos ENSZ-statisztikákban ezt a következő tények mutatják:

28. TÁBLÁZAT

A feldolgozóipari órabérek alakulása Svédországban[a]

(koronában)

	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Férfi	5,34	5,67	5,93	6,32	6,82	7,39	7,21[b]
Női	3,70	3,91	4,08	4,35	4,71	5,21	5,21[b]
Átlag	4,90	5,21	5,44	5,77	6,23	6,17[b]	6,69[b]

a) Beleszámítva a bányászatot is.
b) A természetbeni juttatások, a szabadság és betegség nélkül.

29. TÁBLÁZAT

A fogyasztási árindex alakulása Svédországban

(1958 = 100)

	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Összes áruk	95	100	101	105	107	112	115
Élelmiszerek	96	100	101	107	110	120	126

A bérek emelkedése 28%-os, míg a fogyasztási cikkek áremelkedése 15%-os, így a reálbér kb. 10–11%-kal nőtt az elmúlt öt év (1958–1963) alatt. *A háború utáni gyorsabb fejlődéshez képest erős lelassulást jelez.* Az élelmiszerek árai majdnem olyan gyorsan emelkedtek, mint a bérek, ami az alacsonyabb keresetű családok költségvetésében igen erősen érezteti hatását, hiszen a családi költségvetésben 40–50%-ot tesz ki az élelmiszerre fordított arány.

A munkásosztály életkörülményeire döntő befolyással van a foglalkoztatottság mértéke. A svéd gazdaság tartós konjunktúrája viszonylag magas foglalkoztatottságot tett lehetővé. A svéd szociáldemokrata kormány politikájának egyik fő célkitűzéseként jelölte meg a „teljes foglalkoztatottság" elérését.

A svéd munkanélküliségre vonatkozó adatok az ún. „regisztrált munkanélküliekre" vonatkoznak, kiket a szakszervezeti tanács tart nyilván. A munkanélküliek arányát a szakszervezeti tagokhoz viszonyítják. A szakszervezeti szervezettség 95–98%-os, bár a szervezettség elég magas, a viszonyítási százalékok nem adnak teljes képet, nem is beszélve a munkát kereső ifjúság és nők helyzetéről. A különböző forrásokból rendelkezésre álló adatok számai viszonylag nagy eltéréseket mutatnak, bár ezek nagy része különböző svéd forrásokra hivatkozik.

A munkanélküliek aránya az előző viszonyításban 2–4% között ingadozott a háború utáni két évtizedben. Több mint 100 000 külföldi munkás is dolgozik az utóbbi években Svédországban.[63] A svéd források általában teljes foglalkoztatottságról beszélnek, szakmunkásokban még hiány is mutatkozik.

A Svéd Közgazdasági Intézet és a Pénzügyminisztérium szerint az összes nyilvántartott munkanélküliek száma 1961-ben 21 ezer, 1962-ben 23 ezer, 1963-ban pedig 25 ezer fő volt. A „teljes foglalkoztatottságot" tehát — a skandináv szociáldemokrata források szerint — úgy kell értelmezni, hogy a betöltendő munkahelyek és a munkanélküliséggel sújtottak számát össze kell vetni; kedvező esetben nincs munkanélküliség. A munkanélküliség viszonylag kicsi, nem jelentős. A munkaerőhiány következtében mód van a nominálbéreknek a kollektív szerződésben biztosított emelésén túli növelésére. (Wage drift.) E növelés az évi emelkedés egyharmadát is kiteheti.

A helyzet további javítására a kormány is tesz intézkedéseket, növelve az állami beruházásokat, az állami vásárlásokat stb. Ezzel kedvezőbb elhelyezkedési lehetőségeket teremt, de egyben vállalja azokat a többletkiadásokat, amelyeket részben a tőkéseknek kellene megtenniök a szociális intézkedések keretében.

b) A svéd egészségügyi és nyugdíjbiztosítási rendszer

A betegségi és nyugdíjbiztosítási rendszer, különösen a második világháború után jelentős fejlődésen ment át. A háború utáni kedvező helyzetben elért eredményeket fokozatosan továbbfejlesztették és 1962 májusában a parlament (Riksdag) elfogadta az *„Általános Társadalombiztosítási Törvényt"*.

A társadalombiztosítás kiterjed betegségre, szülésre, munkaképtelenségre (rokkantságra), az öregkori és a családfenntartó halála esetén esedékes nyugdíjra. A törvény hatálya lényegében kiterjed valamennyi svéd állampolgárra, illetve a Svédországban letelepedett külföldiekre.

A juttatások pénzügyi fedezetét a biztosítottak, az állam, a helyi közigazgatási szervek és a munkaadók biztosítják. Az egészségügyi biztosítás költségeinek 50%-át a biztosítottak, 25%-át az állam és 25%-át a munkaadók fedezik. A nyug-

[63] 1960=106 092 fő; 1962=121 747 fő; 1963=125 742 fő; 1964=134 415 fő. — Statistisk Aorsbok för Sverige, 1960 és 1964.

díjköltségek fedezetét az állam és a munkaadók fizetik be a biztosítási szervekhez. A kiegészítő juttatások fedezetét részben a biztosítottak, illetve a munkaadók befizetései teszik lehetővé.

Már a háború után létrehozták az *általános egészségügyi biztosítást*, amelyet 1954-ben kiegészítettek anyasági biztosítással és a felírt gyógyszerár részbeni visszatérítési rendszerével. Az 1962. évi törvény összefoglalta a juttatásokat és néhány helyen emelést, javítást eszközölt.

A biztosítás kötelező. Az önálló kisemberek, a „Saját számlára dolgozó" (self-employed) bizonyos kivételeket jelentenek néhány biztosítási juttatás megszerzésénél.

A *közkórházak* a biztosítottaknak ingyenes élelmezést, orvosi kezelést és gyógyszerellátást adnak. A *járóbetegrendelés* a szabad orvosválasztás rendszerére épül. Az orvosi rendelés és vizsgálat költségeit a biztosító társaság részben visszatéríti; a jelenleg érvényben levő rend szerint a vizsgálati költségek háromnegyed részét térítik vissza. A vizsgálati költségek államilag ellenőrzött tarifa alapján kerülnek visszafizetésre, amennyiben a vizsgálat költségei ettől eltérnek, a különbség a betegeket terheli. A felírt *gyógyszerek* egy része (tartós, súlyos betegség gyógyítására szolgálók, pl. inzulin) ingyenes, míg a többi 50%-os térítésért vásárolható. A fogászati kezelés nem tartozik az egészségügyi juttatások keretei közé.

A *betegség idejére* 1800 korona évi keresetig napi 5 korona alapellátmányt kap a beteg dolgozó. Hasonló összeget kap betegség esetén a munkaviszonyban nem levő feleség. A kiegészítő napi ellátmány (1800—21 000 vagy e fölötti jövedelem esetén) napi 1 koronától 23 koronáig terjed. Így a napi ellátmány maximális határa 28 korona.

A kórházi szülés, a gyermekágyi gondozás ingyenes. A szülészeti klinikák ellátása szintén ingyenes, de az orvosi gondozás, járóbetegrendelés csak részben.

Az egészségügyi ellátás költségei megoszlanak a biztosítottak (50%), a munkaadók (25%) és a kormány (25%) között. A munkaadók hozzájárulása 1963-tól a bérek 1,5%-át jelenti, kivéve a 22 000 korona feletti egyéni jövedelmeket a béralapból.

Kiterjed az öregségi, a rokkantsági és a hátrahagyottak részére nyújtott nyugdíj biztosítására. Két ágazata van:

a) *Nemzeti nyugdíj:* 1946 óta *minden svéd állampolgár megkapja a megfelelő feltételek esetén.* Pénzügyi fedezete a különleges és általános adóbevételek útján történik. Alapjuttatásokból és kiegészítő hozzájárulásokból áll. A juttatások értékének állandóságát a megélhetési indexnek megfelelő kiegészítésekkel érik el.

b) *Az általános kiegészítő nyugdíj:* 1959 óta létezik ebben a formában. Valamennyi svéd állampolgár megkapja és újabban a külföldiek is. A juttatás összege függ a dolgozó keresetétől. A nyugdíjköltségek fedezetét a munkaadók hozzájárulása biztosítja. A nyugdíj állandó értékének biztosítása a fentebb említett rendszer szerint történik.

A *nemzeti nyugdíj* négy fő juttatást biztosít: *öregségi, rokkantsági, özvegyi nyugdíj és gyermeknevelteti hozzájárulás.*

1962-ig a 67 éves kortól kezdődött a nyugdíjjogosultság. Az új törvény rugalmasabban kezeli a korhatárt.

A nyugdíjat legkorábban már 63 éves korban folyósítják. A nemzeti nyugdíj összege egyedülálló személy esetében évi 3 325 korona, míg férj és feleség nyugdíjjogosultsága esetén évi 5210 korona.

A rokkantsági nyugdíjat betegség, szellemi, testi vagy egyéb fogyatékosság következtében a munkaképességben bekövetkezett csökkenés esetén fizetik. A *munkaképesség legalább 50%-os csökkenése a jogosultság alsó határa.*

Az özvegyi nyugdíj megegyezik az öregségi nyugdíjjal és bizonyos körülmények között az özvegy a teljes összeget megkaphatja.

A gyermekneveltetési hozzájárulást 1960-ban vezették be; azok a 16 év alatt levő gyermekek kapják, akik elveszítették egyik, vagy mindkét szülőjüket és állandóan Svédországban laktak. A 16 éven aluli gyermekek után évi 550 korona családi pótlék jár.

A nemzeti nyugdíjrendszer alapjuttatásait ezenkívül különféle kiegészítő juttatások is kísérik. A nemzeti nyugdíj kiegészítéséért és ennek nyugdíjrendszerbe foglalásáért hosszú harc folyt a svéd parlamentben. A javaslat lényege az volt, hogy minden munkás és alkalmazott szolgálati évei után kapjon pótlékot a nemzeti nyugdíjhoz a vállalkozók költségére. A burzsoá pártok koalíciója 1958-ban e javaslat tárgyalása során leszavazta a kormányt, feloszlatták a parlamentet, de az újjáválasztott parlament — a szociáldemokraták és a kommunisták összefogásával — törvényerőre emelte a javaslatot.

Az általános kiegészítő nyugdíjrendszerben a bérből és fizetésből élők nyugdíját a munkaadók hozzájárulása fedezi. A munkaadók befizetései 1960-ban a béralap 1,9%-át tette ki, amely 1964-ben 4,5%-ra emelkedett és felső határa kb. 10% lesz. A nyugdíjak fedezetére a befizetések és a nyugdíjalap haszna fog szolgálni. A befizetések 1960. január 1 óta folynak és nyugdíjat 1963 óta fizetnek ki.

Az általános szolgálati nyugdíjrendszer fajtái[64] megfelelnek a nemzeti nyugdíj formáinak.

c) A lakáskérdés

A városi fejlődés jelentős problémákat okoz Svédországban is, különösen az alacsony keresetű dolgozóknak, az öreg és munkaképtelen nyugdíjasoknak, a fiatal házasoknak. A kormány a lakásépítés széles körű programjával, speciális segélyekkel és kölcsönökkel, lakbérellenőrzéssel, az idős korúak speciális otthonainak megvalósításával igyekszik a helyzeten segíteni.

Kedvező kölcsönfeltételekkel, a garantált kamatlábbal nyújtott hitelek segítségével jelentős számú lakás épült. A többcsaládos házak 96%-a, az 1 és 2 családos házak 91%-a ilyen hitelekkel épült.

A kormány számára azonban a lakásépítkezés az üzleti élet felélénkítésének is eszköze, amikor abban visszaesések mutatkoznak.

A *városi településeken* — amelyekben a lakosság 63%-a él — *a kormány fenntartotta a lakbérellenőrzést. Ennek ellenére* — egyes svéd tőkés körök állítása szerint éppen ezért — *jelentős lakáshiány van.* Hosszú évekig kell lakásra várakozni, illetve viszonylag magas a lakásépítési költség, az alacsony keresetű családok, az öregek és munkaképtelenek lakásproblémái nagyok, a lakáskiadások nagy terhet jelentenek.

Svédországban a nagy lakáshiány mellett *a lakások 30%-át túlzsúfoltnak tartják*, a városokban a lakások 15%-a nem rendelkezik vízvezetékkel és csatornázással, vidékenként ez az arány még magasabb.

[64] Svéd nyelvű rövidítés: Allmän Tjänste-Pension (ATP).

A fiatal házasoknak hosszú ideig (5—7 év) kell várakozni, míg rendes lakáshoz jutnak. Százezrekre rúg a lakásigénylők száma. A helyzet annak ellenére sem változik lényegesen, hogy a lakásépítés üteme megnőtt.

30. TÁBLÁZAT

A felépített lakások száma Svédországban[65]

(1000 lakásegységben)

1939 ... 59,0	1961 ... 73,8
1941 ... 17,0	1962 ... 75,1
1951 ... 39,8	1963 ... 81,4
1960 ... 68,3	

A nagy lakáshiány megszüntetésére ún. tízéves terv készült, amely szerint 1965-ig meg kell oldani a sürgető lakásproblémákat. Ez annál inkább indokolt, mert a lassú növekedés együtt járt a lakásépítési célokra szolgáló beruházások arányának csökkenésével. 1946-ban az összes beruházásokból a lakásépítés 30,7%-ot tett ki, míg 1960-ban 20,3%-ot. A terv szerint 1965-ig évi 75—80 000 lakást kellett volna felépíteni, de először 1962-ben épült fel ilyen mennyiségben lakás. 1963-ban 81 400 lakás épült.

A lakásépítéshez nyújtott kölcsönök jelentősek, különösen a kis lakások építéséhez. (A felépült lakások számának kb. 27—28%-a.) Az építési költségek 50%-át nyújtják a jelzálogkölcsönben, 25%-át „saját lakás"-kölcsönként, ami tulajdonképpen szintén jelzálogkölcsön. (Ez egyes esetekben — kis jövedelmű családoknál — felmehet 40%-ra.) A kölcsön egy részét, amely megfelel az amortizáció egy részének, segélyként kezelik, s engedményként leírható. A kölcsönkamat 3%-os.

Svédországban is létezik szövetkezeti lakásépítés. A lakások számának 20—25%-át az ilyen házak teszik ki. Legfőbb szervük a Bérlők Országos Takarék- és Építési Szövetsége. Ki kell fizetni az épülő lakás 5—10%-át. A ház lakóinak kell fizetni a fenntartási és javítási költségeket is.

A svéd lakosság kétharmada bérházakban lakik. Az utóbbi időkben különböző speciális célokat szolgáló házakat építenek: ilyenek pl. a „kollektív házak", amelyekben különböző szolgáltatásokat biztosítanak a lakóknak (bölcsőde, óvodai ellátás, pihenőszoba nagyobb gyermekek részére, mosoda, olcsó vendéglők).

A lakbérek viszonylag magasak. Havi 10—80 dollár közötti bért elkérnek a lakás nagyságától függően. Ez az *átlagos szakmunkás-kereset 10—25%-át tette ki 1962-ben.* Az 1950-es években a lakbérek jelentős mértékben nőttek. A régi házak esetében 40%-kal, az új házak esetében pedig 65%-kal.

[65] W. Fleisher: i. m. 122. old. — The Swedish Economy, 1964. 37. old. — Index SHB, 1964. 8. sz.

A lakáskérdés megoldása ma még messze nem valósult meg, de ugyanakkor viszonylag széles körű intézkedések történtek a helyzet javítására. Ez a probléma egyébként a „jóléti állam" teoretikusainak is egyik legnagyobb gondja. A fejlődés ellenére itt kiugróak az ellentmondások: az alacsony keresetű dolgozó keresetének jelentős részét viszi el a lakbér és körülményeik a magas fizetésű és jövedelmű személyekkel szemben kirívóan rosszabbak. A kormány ellenőrző tevékenysége nem változtat azon a tényen, hogy a svéd dolgozók jelentős részének lakásproblémáját még nem tudta megfelelően megoldani.

VII. A SZOCIALIZMUSÉRT FOLYTATOTT HARC SAJÁTOSSÁGAI A SKANDINÁV ORSZÁGOKBAN

A skandináv országok munkásosztálya sok tekintetben azonos körülmények között harcol a szocializmus megvalósításáért, de a lényeges hasonlóságok ellenére minden ország dolgozóinak saját útjukat kell járniuk. Csak ha figyelembe vesszük az egyes országok gazdasági, történelmi, társadalmi fejlődésében a meglevő hasonlóságokat és különbségeket, ezek alapján lehet megvilágítani e harc legfontosabb jellemzőit.

1. Az általános társadalmi és politikai tényezők

Valamennyi skandináv ország társadalmi helyzetét, a szocializmusért folytatott harcát jellemzik a következő körülmények:

a) A skandináv országokban fennáll a monopoltőke hatalma. A második világháború után a monopolkapitalizmus hatalmi helyzete még erősödött, a koncentráció valamennyi országban fokozódott. A monopoltőke tartja kézben a legfontosabb iparágak termelésének 50–80%-át. A tőkekoncentráció a bankoknál és a biztosító társaságoknál még nagyobb, mint az iparban. Néhány nagy bank uralkodik a pénzügyi életben. Mint szó volt róla, a külföldi monopoltőke befolyása is megerősödött.

A skandináv országokban is szorosan összefonódik a monopoltőke és az állam, függetlenül attól, hogy milyen kormány volt hatalmon. Az állam ezekben az országokban is elsősorban a nagytőke szolgálatában állt. C. H. Hermansson, a Svéd Kommunista Párt elnöke a párt XX. kongresszusán erről a következőket mondotta: „Az az osztály, amely hatalmon van a társadalomban, saját érdekei és hatalmi pozíciója megvédésére használja fel az állami apparátust. Országunkban jelenleg a nagytőke a gazdaságilag uralkodó osztály."[66] Hermansson figyelmeztet azonban arra, hogy e megállapításokat ne alkalmazzuk sematikusan. Figyelembe kell venni a sajátos vonásokat, azokat a kedvező vonásokat, amelyeket a munkásmozgalom erős pozíciója a skandináv országokban biztosít.

[66] Ny Dag, 1964. január 9.

b) A munkásosztály társadalmi-politikai harcában a skandináv országokban bizonyos eredményeket ért el és ezeket tovább lehet fejleszteni. A szociáldemokrata párt valamennyi skandináv országban erős, viszonylag széles tömegbázissal rendelkezik. Svédországban az 1964. évi választásokon a szavazatok 47,3%-át szerezte meg a szociáldemokrata párt, amelynek taglétszáma több mint 800 000 fő. Norvégiában az 1961. évi parlamenti választásokon a norvég munkáspárt a 150 parlamenti helyből 74-et szerzett meg, míg a független szocialisták 2 parlamenti helyet szereztek. Dániában az 1960. novemberi választásokon a szociáldemokrata párt 76 mandátumot szerzett a 175 parlamenti helyből. Finnországban a Finn Szociáldemokrata Párt mellett létezik a pártból kivált Szociáldemokrata Munkás- és Kisparaszt Szövetség, amelyek együttesen a képviselői helyek 20%-át szerezték meg az 1962. évi választásokon. *A kormányokban évtizedek óta vezető szerepe van a szociáldemokrata pártoknak.* (Svédországban, Norvégiában és Dániában.) Finnországban ez a szerep kevésbé jelentős, amiben szerepe van a finn szociáldemokrácia szovjetellenes, demagóg politikájának is. *Valamennyi skandináv ország szociáldemokrata pártjában uralkodó a reformista, kompromisszumokat hirdető politika.*

A kommunista pártoknak az északi országokban viszonylag kisebb a szerepe, de tömegbefolyásuk a munkásosztály egyes csoportjai között jelentős (pl. kohászok, kikötőmunkások, hajóépítők stb.). Finnországban a Finn Népi Demokratikus Unióban részt vevő kommunista párt tömegbefolyása nagyobb.

A munkásosztály harcai eredményeképpen a skandináv országokban — mint láttuk — széles körű szociális és munkásvédelmi intézkedések valósultak meg. A munkásosztálynak, a dolgozó kisembereknek viszonylag magas életszintet sikerült kiharcolniuk.

c) Korunk a szocializmus világméretű győzelmének kora. A szocializmus már a világ egyharmadán megvalósult, vagy most valósul meg. A szocializmus és a nemzetközi kommunista mozgalom sikerei, a munkásosztály, a haladás és béke erői olyan sikereket értek el, hogy a békés egymás mellett élés reális lehetőséggé, szükségszerűséggé vált. *Ez fokozott lehetőséget teremt a munkásosztály harcának kiterjesztésére, növeli a szocializmusba való békés átmenet lehetőségét.*

A skandináv országok kommunista pártjai a szocializmus megvalósításának békés útját akarják, s harcaik eddigi tapasztalatai is e célkitűzés helyességét igazolják. A Norvég Kommunista Párt programja szerint: „Norvégia Kommunista Pártja a szocializmusba való átmenet békés útját akarja vérontás és polgárháború nélkül. Erre jó lehetőségek vannak. . ."

2. A társadalmi-politikai helyzet különbségei

A különböző skandináv országokban fennállnak azonban olyan különbségek, sajátosságok, amelyek a társadalmi fejlődés megítélése szempontjából, a szocializmus lehetséges megvalósítása szempontjából fontosak. Így:

a) Különböző az országok külpolitikai helyzete. Svédország semleges ország, katonai tömbökben nem vesz részt. Társadalmi rendje, gazdasági és politikai

kapcsolatai azonban igen szorosan kötik a vezető tőkés hatalmakhoz. Norvégia és Dánia NATO-ország, tehát egy agresszív háborús tömb része, jóllehet bizonyos különbségek fennállnak a többi NATO-ország, illetve Dánia és Norvégia viszonylatában. Finnország el nem kötelezettségi politikát folytat, baráti, jószomszédi viszonyt tart fenn a Szovjetunióval. Államelnöke, Urho Kekkonen az északi atommentes övezet létrehozásának határozott követelője.

b) A kommunista mozgalom súlya és szerepe különböző. Finnországban a Finn Népi Demokratikus Unióban tömörült és a kommunisták vezette demokratikus erők jelentős súlyt képviselnek. A 200 tagú parlamentnek közel egynegyedét teszi ki képviselőik száma. A szakszervezeti szövetség bár megosztott, egy része — különösen a jelentős erőt képviselő faipari szakszervezet — az Unió befolyása alatt áll. A finn kommunisták 1945 – 48 között részt vettek a kormányban.

A többi skandináv országban a kommunista pártok szerepe kisebb — legjelentősebb Svédországban —, de szerepük és súlyuk az utóbbi időben nő. Az 1960-as években új programokat dolgoztak ki, amelyek megvalósításában sikereket érnek el. A Svéd Kommunista Párt tovább növelte szavazatainak számát. Az 1960-as parlamenti választásokon 190 000-en, az 1964-esen pedig 220 000-en szavaztak a kommunista pártra. A kommunisták most a szavazatok 5,2%-át szerezték meg, míg 1960-ban 4,5%-át.[67] A svéd kommunisták az eddigi 5 képviselő helyett 8 képviselőt küldtek a parlamentbe. A mandátumok igazságos elosztása esetén 11 mandátumot kaphattak volna. A jelenlegi választási rendszerben a kommunistáknak kb. 28 000 szavazatot kellett szerezniök egy-egy mandátumhoz, a szociáldemokratáknak 17 000-et.

c) A belpolitikai erőviszonyok különbözőek. A szociáldemokrácia jelentős szerepe mellett erősek a burzsoá pártok és koalíciós összefogásuk akadálya a dolgozó tömegek harcának. Parlamenti többsége csak a svéd és norvég szociáldemokráciának van, Svédországban a kommunista párttal, Norvégiában pedig a független szocialistákkal együtt.

A burzsoá pártok valamennyi északi országban széles körű politikai tapasztalattal rendelkeznek és nagy tapasztalatuk van a kompromisszumok megvalósításában. Ebben élen jár a svéd burzsoázia pártja, a *konzervatív párt*, amely a pénzügyi és ipari nagyburzsoázia, a nagybirtok és a királyi udvar pártja.

Svédországban és Norvégiában az 1930-as évek óta többségében a szociáldemokrata kormány vezeti az ország ügyeit, míg Dániában és Finnországban a burzsoá-szociáldemokrata koalíció kormányoz.

A burzsoázia, hogy a maga érdekeit érvényesítse a parlamentben, a kormányban, a kormányhivatalokban széles körű harcot folytat a szociális intézkedések költségeinek elhárításáért, a profitszerzési lehetőségek növeléséért, a „racionális" gazdálkodás jelszavával a munkaintenzitás növeléséért, a „termelési demokrácia" megtorpedózásáért. Ez különösen élesen jelentkezett az átállási nehézségekkel küzdő Dániában és Finnországban. (Ezek a skandináv országok most és az elmúlt években fejlesztették gazdaságukat versenyképes, a mai tőkés konkurrencia körülményei között is „rentábilis" gazdasággá.)

[67] „A Svéd Kommunista Párt sikere a parlamenti választásokon" (Gunnar Öhman). Béke és Szocializmus, 1964. 12. sz.

d) A nemzetgazdaság szerkezetében lényeges eltérések vannak. Ezenkívül, bár valamennyi skandináv ország az Európai Szabadkereskedelmi Övezethez tartozik, mégis — mint láttuk — *külkereskedelmi kapcsolataik is különbözőek.*

E tényezők figyelembevételével kell vizsgálni azokat a programokat, amelyeket a különböző kommunista pártok dolgoztak ki és valósítanak meg. A szociáldemokrácia hivatalos megnyilatkozásaiban, programjaiban hiányoznak a tőke kisajátításáról, a magántulajdon, a kizsákmányolás, a munkásosztály hatalmának kivívásáról szóló tételek. Azt, hogy a szociáldemokrácia több országban a kormányon van, hogy megvalósította a teljes foglalkoztatottságot, hogy „jóléti" intézkedéseket hozott — már *szocializmusnak*, és egyben végső célnak is tekintik.

3. A szocializmus létrehozásáért folyó harc mai fő követelései

A *kommunista pártok* programjai, figyelembe véve a skandináv országok gazdasági-társadalmi-politikai helyzetét, *a szocializmus megvalósításáért folyó harcban ma a nép jogainak kiterjesztéséért, a monopoltőke hatalmának korlátozásáért, a munkásosztály akcióegységének megvalósításáért harcolnak.*

A skandináv országokban polgári demokrácia van. A munkások, parasztok, a dolgozó emberek gazdasági és politikai jogokat vívtak ki, melyeket szervezeteik harcainak eredményeként értek el. Általános választójog van, a parlament szerepe jelentős, a kormány felelősséggel tartozik a parlamentnek. Az alkotmány sajtó-, szólás-, véleménynyilvánítás szabadságáról beszél és hirdeti azt. A kivívott jogok azonban állandóan veszélyben vannak, állandó harcra, készenlétre van szükség, hogy védjék e jogokat.

Ezek az eredmények azonban nem csökkentették lényegesen a tőke gazdasági és politikai hatalmát.

Ebből a szempontból *a polgári alkotmányokban biztosított jogok erősen korlátozottak.*

a) A demokrácia még nem hatolt be a termelésbe, a pénzügyi politikába és a velük összefüggő többi területre.

b) Az állami és jogi adminisztráció igen széles körű hatalommal rendelkezik és a demokratikus ellenőrzés csekély.

c) A községi önrendelkezési jog, a községi választmányok szerepe korlátozott, főleg gazdasági és pénzügyi tekintetben.

d) A sajtó, a rádió — országonként változó mértékben — a nagytőke erős befolyása alatt áll, bár sajtószabadság van, de a demokratikus jog és lehetőség az egyszerű állampolgárok számára gyakran csak formális lehetőség.

e) A szervezkedési és sztrájkjog korlátozott. Pl. Svédországban 1928-ban törvényt hoztak a kollektív szerződésekről. Ez a törvény megtiltotta a sztrájkjogot abban az esetben, ha a vállalatnál kollektív szerződés van érvényben. Gyakorlatilag pedig minden kollektív szerződés addig marad érvényben, amíg meg nem kötik az új szerződést. Így a sztrájkjog erősen korlátozott.

f) Bár a parlamenti választási jog általános és titkos, mégis a burzsoázia — mint láttuk az előzőekben — a választási törvényeket is felhasználja a demokratikus erők korlátozására.

A munkásmozgalomnak, a kommunista mozgalomnak az a feladata, hogy az elért eredményekre építsen, mutassa meg, hogy a szocializmus hogyan tudja azokat továbbfejleszteni, hogyan kell harcolni a demokrácia és a nép életszínvonala emelkedésének korlátai ellen, hogyan kell harcolni a monopoltőke hatalmának korlátozásáért és végső soron felszámolásáért.

A svéd és a többi skandináv országok kommunista mozgalma *ennek legfőbb feltételét abban látja, hogy megvalósítsa a munkásmozgalom egységét, egységét a szocializmus felé haladó úton.* A munkásmozgalom egységben vívott harca végső soron azt kell hogy eredményezze, hogy *a társadalom vegye kezébe a termelés eszközeit, a gazdasági döntések meghozatala a nép joga legyen, a közösséget érintő dolgokban a nép döntsön.*

A svéd kommunisták ezen az úton haladva jelenleg két fontos követelést támasztanak: *egyrészt* a helyi autonómia kifejlesztésének szükségességét, a népi szervezetek szerepének biztosítását, feladataik megnövelését, *másrészt* a demokrácia kiszélesítését és azt, hogy a szocializmusért való harc békés úton menjen végbe. E szakaszban érvényben marad a többpártrendszer, a *munkásmozgalom* egyedül nem határozhatja meg a fejlődés útjait, formáit és *együtt harcol minden olyan erővel, amely síkraszáll a monopóliumok hatalmának korlátozásáért, a demokrácia kiszélesítéséért.*

Ebben a harcban a legfontosabb követelések a következők:

Továbbfejleszteni a szociális reformok politikáját, hogy a szociális intézkedések fokozottan segítsék az alacsony keresetű rétegeket, a még szükséget szenvedőket.

A lakásépítés és a lakáskérdés egyik legégetőbb kérdés Svédországban, de a többi skandináv országban is. *Fel kell lépni a telekspekuláció ellen, a lakbérek valódi ellenőrzését kell megvalósítani. A lakásépítés segítését ténylegesen a dolgozó emberek számára kedvezően* (alacsony kamatozású kölcsön, lakásépítési segély stb.) *rendezni.*

Mind égetőbb kérdés Svédországban, Norvégiában, Finnországban az északi területek iparosítása. A munkanélküliség, az alacsony jövedelmek jelentős százalékban itt fordulnak elő.

Az egyik legfontosabb követelés a termelési demokrácia fejlesztése. A munkások és alkalmazottak képviselőinek részt kell venniük a gyárak és a termelés ellenőrzésében. E téren a különböző országok kommunista pártjainak követelései némileg eltérnek egymástól, de a lényeg a termelési demokrácia kiszélesítése. A Dán Kommunista Pártnak a szakszervezeti munka kérdéseiről tartott konferenciája így fogalmazta meg a követelést: „A termelési tanácsokat a dolgozók jelenlegi szervei mellett kell létrehozni és ezeknek a dolgozók eszközeként kell működniök."[68]

[68] K. Osterling: A dán szakszervezeti mozgalom fontos feladatai. Béke és Szocializmus, 1964. július.

Svédországban már megvalósult a termelési bizottságok rendszere. A Svéd Munkaadók Egyesülete és a Svéd Szakszervezetek Központi Egyesülése 1946-ban szerződést kötött a legalább 50 főt foglalkoztató vállalatok termelési bizottságairól. A bizottságoknak *elvileg* lehetővé tették, hogy betekintést nyerjenek a termelési-gazdasági tervekbe, a nyereség elosztásába, a vállalat személyzeti politikájába. *A bizottságoknak azonban semmiféle döntési jogúk nincs.* A harc ma e területen az igazi gazdasági demokrácia megvalósításáért folyik. E kérdések fontos szerepet játszottak az utóbbi évek parlamenti vitáiban a kollektív szerződésről szóló tárgyalásokban.

A Norvég Kommunista Párt programja pedig a következőket írja: „A munkások és alkalmazottak képviselőinek kell a gyárak irányításában részt vennie. A dolgozó nép képviselőinek be kell kerülnie a bankok és biztosító társaságok vezetésébe."

Mindennek megvalósulása még nem jelentene szocializmust, de jelentős lépés lenne a szocializmus felé, a finánctőke hatalmának korlátozásában. A szocializmusért folytatott harcban e vívmányokat továbbfejlesztve, a gazdaság legnagyobb vállalatait köztulajdonba kell venni, vezetésüket a dolgozók kezébe kell adni.

Az államapparátust gyökeresen demokratizálni kell. A gazdasági élet kulcspozícióit meg kell hódítani.

A parlamentáris út nem jelenti a harc leegyszerűsítését. A parlamenti harcot nem lehet elszakítani az osztályharctól. A svéd kommunisták cikkeikben, vitáikban[69] mindenütt hangsúlyozzák a politikai harc szükségességét, a nép felelősségérzetének felkeltését, a harcba való széles körű bevonását. *A békés, a parlamenti út megvalósításának feltétele, hogy megtörjék a finánctőke hatalmát és erejét.* E cél megvalósításának politikai feltétele, hogy a kommunista mozgalom szoros akcióegységet alakítson ki a szociáldemokrácia haladó erőivel. Jelek szerint az utóbbi időben erősödik a szociáldemokrácián belül is a baloldali tendencia, a radikálisabb politika iránti igény.

A finánctőke szemben áll a szociális haladás, a demokrácia fejlesztésének politikájával, a termelés irányítását egyedül akarja megvalósítani, akadályozza a gazdasági demokrácia kiszélesítését. A baloldal együttműködése a legfőbb feltétele annak, hogy a finánctőke ellenállását megtörjék.

Hangsúlyozni kell, hogy *a szocializmusért folytatott közvetlen harc szakasza ma még nincs napirenden a skandináv országokban.* Az északi országokban ma fellendülőben van a kommunista mozgalom. A kommunista pártok legfőbb törekvése a béke megvédése, a békés egymás mellett élés politikájának megvalósítása, a demokratikus fejlődés elősegítése érdekében akcióegység teremtése, a munkásosztály és a dolgozó tömegek bevonásával a szociáldemokráciához való helyes viszony kialakítása. A szociáldemokratákkal való akcióegység keresése nem azt jelenti, hogy az ideológiai vagy a napi politikai kérdésekre vonatkozó nézeteltérésekről ne beszéljenek, vagy ne folytassanak élénk vitákat a szociáldemokrácia opportunista, reformista nézeteiről és gyakorlatáról. A reformista

[69] A szocializmus útja az északi országokban. Rinascita, 1965. március 13.

ideológia – mint láttuk – mélyen behatolt és mély gyökerei vannak a skandináv országok munkásmozgalmában és akadályát képezi a céltudatos forradalmi politikának.

A munkásosztály ügyének következetes harcosai a skandináv országokban is a kommunista pártok, amelyek legyőzve saját tévedéseiket, helyesen alkalmazva a marxizmus–leninizmus alapelveit, a tőkés rendszer legkövetkezetesebb ellenfelei és végül legyőzői. A skandináv országok kommunista pártjainak történelmi feladata: csakúgy, mint valamennyi még tőkésországban működő kommunista párté, *a munkásmozgalom forradalmi erőinek élén harcolni a szocializmus győzelméért, a szocializmus megvalósításáért.*

Hetedik rész

Ausztria

Írta: *Dr. Berendik Iván*

Ausztria egyike a kicsi, de gazdaságilag fejlett európai tőkésországoknak. Az ország szerepe a gazdasági és világpolitikai életben nagyobb, mint amire viszonylag kisszámú lakossága alapján számítani lehetne. Ebben közrejátszik az a körülmény is, hogy Ausztria hosszú időn keresztül — és még ennek az évszázadnak az elején is — olyan országcsoportosulásnak volt a vezető ereje, amely nagyhatalmi szerepet töltött be. Az alapvető ok azonban Ausztria jelenlegi gazdasági és politikai adottságaiban keresendő.

Ausztria figyelemre méltó gazdasági potenciállal rendelkezik. Már a korábbi évszázadokban is a környező mezőgazdasági területek ipari műhelyének funkcióit töltötte be és ma is az egy főre jutó ipari termelése alapján a fejlett országok közé sorolható. *Ipara jórészt hazai forrásokra támaszkodhat. Az ország gazdag fában, földgázban és vízienergiában és itt vannak Nyugat-Európa legnagyobb kőolajlelőhelyei. A világ legnagyobb természetes magnezitkitermelője és jelentősek a kaolin-, talkum- és grafitkészletei. Fontos szerepet tölt be a tőkés világban az alumínium-, valamint a cellulóz alapú műszáltermelése is.*

Jelentős természeti kincsei és ipari termelése mellett *nem lebecsülendő a mezőgazdasága sem, amely a lakosság élelmiszerszükségletét túlnyomó részben fedezni tudja.*

Nagy gazdasági előnyöket rejt magában az ország földrajzi fekvése is. Centrális elhelyezkedése következtében *Európa északi és déli, valamint keleti és nyugati területei közötti áru- és személyforgalom lebonyolításában fontos tranzitálási feladatokat lát el.*

A földrajzi fekvéshez tartozik még, hogy természeti szépségekben rendkívül gazdag tájakkal rendelkezik és ezért, valamint kulturális emlékei miatt az *idegenforgalmi világranglista élén foglal helyet.* Ebből származó bevétele a fizetési mérleg fontos tényezője.

A felsorolt tényezők Ausztria nem csekély gazdasági jelentőségét mutatják. *Ausztria* azonban *a világpolitikában elfoglalt helyét* nem ezeknek a tényezőknek, hanem *elsősorban politikai státusának köszönheti. Az osztrák államszerződés és az ország önként magára vállalt örökös semlegessége Európa második világháború utáni történelmének fontos határkövei.* Az államszerződés a két társadalmi rendszer békés koegzisztenciájára irányuló lenini külpolitikai vonalvezetés sikere

volt. Nemcsak megszüntette a megszállást és visszaadta az ország teljes függetlenségét és önállóságát, hanem nagymértékben hozzájárult a hidegháborús légkör enyhítéséhez. Megakadályozta, hogy Ausztriát, mint „alpesi erődöt" bevonják a NATO-ba és a helyzet itt is olyan bonyolulttá váljék, mint Németországban. Jelentősége azonban nem merül ki a háborús feszültség enyhítésében, hanem például és alapul szolgálhat más, fontos nemzetközi kérdés megoldásához.

A mi számunkra Ausztria státusa, gazdasági és politikai helyzete még sokkal nagyobb jelentőségű, mint a világ egésze számára. Hiszen szomszédok vagyunk. A két ország történelme több évszázadon keresztül összefonódott, ezenkívül politikai, gazdasági és kulturális téren sok kölcsönhatás mutatható ki. Az utóbbi évtizedek tapasztalata arra mutat, hogy ha Ausztria önállósága nincs biztosítva, akkor Magyarország békéje, biztonsága és függetlensége is veszélyben van. Számunkra rendkívül fontos, hogy a második világháború után megújult Ausztria függetlensége, létrejött az államszerződés. Így nyugati határainkon semleges ország van és az imperialista hatalmak katonai alakulatai a közvetlen szomszédságunkból eltávoztak.

I. AZ OSZTRÁK ÁLLAM ÉS A SEMLEGES AUSZTRIA KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNELMI KÖRÜLMÉNYEI

A mai értelemben vett Ausztria viszonylag fiatal állam, az első világháború után jött létre. Kialakulása összefüggésben áll a németség nemzetté válásával.

1. Nagynémetség és az osztrákok nemzeti sajátságai

Kb. a XIX. század elején vetődik fel az a történelmi feladat, hogy Európa német ajkú lakosságát és az általuk lakott területet egy egységes államba egyesítsék. Ekkor érkezik el ugyanis a német burzsoázia arra a szintre, amikor további fejlődését nagymértékben zavarja a töredék államok léte, a terület gazdasági és politikai széttagoltsága.

A burzsoázia kezdetben a gazdasági egyesítésre törekedett és ennek megfelelően a németlakta területek vámuniójának létrehozása volt a közvetlen célja. Így kívánt egy olyan gazdasági tömböt kialakítani, amely a Duna-medencétől a Fekete-tengerig terjedő kontinentális nagyhatalom alapját képezhette volna. Az 1834-ben létrehozott Deutscher Zollverein azonban ezt a feladatot nem oldotta meg. Egyrészt a vámunión kívül maradtak a Habsburg-monarchiához tartozó német területek, másrészt — és ez a döntő — továbbra is fennmaradt a reakciós politikai rendszer, a feudális széttagoltság. A polgári forradalomra várt az a feladat, hogy elsöpörje a társadalmi haladás útjából a feudális akadályokat, felszámolja a partikularizmust és megteremtse a németajkúak egységes nemzeti államát. A német és osztrák burzsoázia hatalomátvételi kísérletei azonban elbuktak és a reakciós monarchiák stabilizálták uralmukat. A nemzeti egység haladó, polgári demokratikus jelszava fokozatosan a reakciós *Hohenzollern-* és

Habsburg-ház hatalmi vetélkedésének eszközévé vált. „1850 óta a kis államok mind határozottabban háttérbe szorulnak és ma már csak a porosz, vagy osztrák cselszövések eszközeinek szerepét töltik be: — Ausztria és Poroszország között egyre hevesebb a harc az egyeduralomért."[1]

A kettős hatalmi vetélkedésnek megfelelően az egyesítésre vonatkozóan kétfajta elképzelés alakult ki. Az ún. „*kisnémet*" egyesítés szerint az egységes államot Poroszország vezetésével, Ausztria és az osztrák tartományok kizárásával kell létrehozni. A porosz uralkodó osztály ugyanis gyengének érezte magát ahhoz, hogy legerősebb riválisával, az osztrák uralkodó osztállyal szemben el tudja ismertetni fölényét és jogát a birodalom vezetésére. Ezért annak elszigetelésére és a nélküle, sőt rovására történő egyesítésre törekedett. A kisnémet egyesítést azzal indokolták, hogy a Habsburg birodalomhoz tartozó magyar és szláv többség a fiatal nemzeti államnak megoldhatatlan nemzetiségi problémát okozna.

Ezzel szemben a „*nagynémet*" egység hívei azt hirdették, hogy a kialakítandó nemzeti államnak magában kell foglalnia valamennyi németlakta területet, tehát Ausztriát is. A nagynémet egyesítésre vonatkozó elképzelés a Habsburg-ház és az osztrák burzsoázia érdekeit szolgálta. Ausztria ugyanis arra számított, hogy számbeli fölénye, gazdasági potenciálja és jól kiépített centralizált államhatalma alapján az egyesített Németország élére kerül.

Ez az elképzelés azonban nem számolt a történelmi körülményekkel, a reális lehetőségekkel. „... az osztrák németeknek végre egyszer szembe kell nézniök azzal a kérdéssel, mik akarnak lenni: németek vagy osztrákok? Hová húznak inkább — Németországhoz, vagy pedig a német területen kívül eső, Lajtán túli tartozékaikhoz? Az, hogy vagy az egyikről vagy a másikról le kell mondaniok, már régóta magától értetődő dolog, de ezt a kispolgári demokrácia mindig eltussolta."[2]

Az össznémet koncepció politikailag tarthatatlanná vált és csúfos véget ért. Nyilvánvalóvá vált, hogy Ausztria a német egységen belüli reménybeli vezető szerepért nem mondhat le olyan gazdag területek feletti uralomról, mint Magyarország, Cseh- és Morvaország, Galícia stb.

Erre a döntésre azonban Ausztria nemcsak saját elhatározásából, hanem porosz nyomásra jutott. A Schleswig–Holstein fölötti uralom vitás kérdésében kirobbant háborúban Ausztria súlyos vereséget szenvedett és a nikolsburgi békében megadásra kényszerült. *A Német Birodalom így a győztes Poroszország vezetésével Ausztria kizárásával jött létre.*

A Habsburg-ház és az osztrák uralkodó osztály azonban nemcsak a német hegemóniáért folytatott harcot vesztette el, de le kellett mondania a Lajtán túli területekről is. Hiába igyekeztek a porosz csapás következtében súlyosan megrendült helyzetüket, legalább a birodalmon belül megszilárdítani a magyar uralkodó osztállyal való kibékülés útján. *A létrehozott Osztrák–Magyar Monarchia belső erejét a befejezetlen polgári forradalom következtében megoldatlan társa-*

[1] Engels: A német paraszthábor. Szikra, 1949. 124. old.
[2] Engels: A német paraszthábor. Szikra, 1949. 125. old.

dalmi kérdések egész tömege ásta alá, és súlyos nemzetiségi ellentétek is gyengítették. Az első komolyabb megrázkódtatás alkalmával alkotóelemeire hullott szét. Az első világháború végén az egyes nemzetiségek kiváltak a Monarchia keretei közül és társadalmi problémáik megoldását saját önálló államuk keretei között tűzték ki célul.

Így Ausztria magára maradt. A világháborúban legyőzött Monarchia felbomlik és *1918. október 30-án a nagyrészt osztrák lakosságú koronatartományokból megalakul Német-Ausztria. Tehát a mai értelemben vett osztrák állam két történelmi folyamat eredménye.* Az *egyik* folyamat hatására kialakult — Ausztria kizárásával — Németország, míg a *másik* folyamat azoknak a nemzeti államoknak a megalakulását eredményezte, amelyek feletti uralom megtartása érdekében az osztrák uralkodó osztály az egységes német államban való részvételről lemondani kényszerült. *Ezen történelmi folyamatok eredőjeként jött létre az osztrák állam és az osztrák nemzet, amelynek fejlődése során sajátos, a német nemzettől elütő sajátosságai alakultak ki.* Különösen erőteljes fejlődésen ment keresztül ez a sajátos nemzeti jelleg a második világháború alatt és után. Talán nem volt semmi más, ami olyan erőteljes hatást gyakorolt volna az osztrák nemzeti öntudat kialakulására, mint éppen az Anschluss. Az osztrákoknak alkalmuk nyílt arra, hogy megismerjék a különbségeket önmaguk és a németek között. A megszállás alatt a fasiszta Németország, a „felsőbbrendű" német testvér, a német „uralkodó nemzet" által megalázott nemzeti büszkeség és önérzet a felszabadulás után megerősödött.

Ezek után lássuk, melyek az osztrák nemzetnek a némettől elütő sajátosságai? *Először* is különbség van osztrák és német között már történelmi származás tekintetében is. Az osztrákok — mint ahogy azt Engels írja Viktor Adlerhez 1863-ban intézett levelében — a kelták, a germánok és a szlávok szerencsés keveréke. Így tehát az osztrák hasonlóan, mint a belga, holland, svájci vagy amerikai, történelmi-politikai kategória. Az osztrák nemzetnek ezt a sajátosságát még a fasiszta propaganda is elismerte, pontosabban becsmérelte és Bécset a „fajok Bábelének" nevezte.

Kétségtelen, hogy a nemzet egyik alapvető jellemzője, ti. a nyelv, mind a két nemzetnél azonos. Bár voltak — a hollandhoz hasonlóan — törekvések önálló nyelv kialakítására, végeredményben, kisebb eltérések figyelmen kívül hagyásával, a két nemzet nyelve azonos. Azonban *a nemzetnek oly fontos ismérve, mint a közös terület és a közös gazdasági élet Ausztria és Németország között soha nem állott fenn,* illetőleg az alatt a történelmileg rendkívül rövid időszak alatt, amikor ez az egység megvalósult, erőszakkal hozták létre. Végül *a két nemzet különállóságának legékesebb bizonyítéka a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkat közösségének teljes hiánya.*

Az átlagos osztrák jellemvonása alapvetően különbözik az imperialista Németországban uralkodó nemzeti jellegtől. A német militarizmus és különösképpen a vilmosi és hitleri imperializmus embertelen drillt valósított meg és a vak engedelmességre és alázatra nevelt. Ez a szemlélet csúcsosodott ki a német fasizmus által hirdetett és megvalósított „Führer elv"-ben. Ezzel teljes mértékben szemben áll az osztrákok erőteljes törekvése a személyes szabadságra, a kötetlen életmódra. Ez az életfelfogásbani különbség megnyilvánul az „átlagpolgár" természetében is.

Az osztrákok közismertek életvidámságukról, élénkségükről. Szeretik a könnyed, vidám életet. Ez azonban semmiképpen nem fér össze a német militarizmus által kitenyésztett keménységgel és nyerseséggel.
Végül az osztrákok egyik fontos jellemvonása a nemzetiség terén jelentkező tolerancia, más népek megértésére irányuló igyekezet és alkalmazkodó képesség. Az ettől való eltérés nem annyira a sovinizmus, mint éppen ellenkezőleg a nemzeti öntudat hiányára vall.

Mint látjuk, tehát Ausztria a történelmi fejlődés eredményeként nem olvadt bele a nemzeti egységmozgalmak során kialakult egységes Németországba, hanem attól elkülönült és önálló nemzetet alkotott. *Mindez azonban nem jelentette a nagynémet eszme elhalását. Ez az ideológia a történelem során újra és újra felmerült, csak megváltozott tartalommal.*

A porosz junkerek és tőkések már az első világháború előtt a nagynémetség gondolatát a német expanzió szolgálatába állították. Az 1890-ben létrehozott Alldeutscher Verband a Keleti-tengertől a Perzsa-öbölig terjedő birodalom létrehozását követeli és első lépésként Ausztria bekebelezését.

A világháború után pedig a német burzsoázia katonai és gazdasági vereségét Ausztria bekebelezésével kívánta kompenzálni. Az egyesülés gazdasági előnyei a német tőke számára szembetűnőek. Ausztria természeti kincsekben való gazdagsága, fejlett ipara, olcsó munkaereje, valamint a délkelet-európai országokkal való kapcsolata alapján nagy vonzóerőt jelentett a német monopóliumok számára. „A keletre vivő út Ausztrián keresztül vezet."[3] „Ausztriának Németországhoz csatolásával a megnyomorított Bécs a Kelet felé irányuló kirohanás kapuja lenne. Régi kapcsolatai felélednének. Hasznosíthatná a Közel-Keletre vonatkozó ismereteit és földrajzi helyzetét, s Németország számára második Hamburg lehetne."[4]

A német imperializmus Ausztria bekebelezésére irányuló törekvésével az osztrák burzsoázia nem szállt egyértelműen szembe. Élt ugyan bennük az osztrák provincializmus érzése, és a burzsoázia egy része — különösen az angol—francia orientációjú banktőke, valamint az ipari tőke egy hányada — nem szimpatizált az Anschluss gondolatával. Ugyanakkor azonban az osztrák nehézipari monopóliumok — amelyek szoros kapcsolatban álltak a német tőkével — Németországban látták azt a reális erőt, amelynek segítségével újra visszaállíthatják hatalmukat a délkelet-európai térségben. A burzsoázia német orientációjú szárnyának gondolkodására hatással volt még az osztrák burzsoázia állandó félelme a forradalomtól és az Anschluss útján kívánta megerősíteni, mint uralkodó osztály a maga politikai helyzetét és növelni a munkásosztály elnyomását és kizsákmányolását.

A nagynémet erőknek mindkét országban való uralomra jutása kifejezésre jutott többek között abban, hogy 1918 novemberében az osztrák nemzetgyűlés elhatá-

[3] Günter: Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen dem deutschen Reich und Österreich Berlin, 1929.
[4] Wilhelm Gürge: Paneuropa und Mitteleuropa. Berlin, 1929. 62. old.

rozta a Németországhoz való csatlakozást, valamint a két ország 1931-ben egységes vámtarifa bevezetésére és a különálló vámhatárok megszüntetésére irányuló egyezményt kötött. Az egyesítésre irányuló mindkét kísérlet azonban kudarcot vallott az antanthatalmak ellenállása következtében.

Végül 1936-ban a két állam megállapodást írt alá, amely rögzítette az ún. kiegyezés tényét és helyreállította „a normális és baráti kapcsolatokat a *két német állam* között". Az unióra irányuló korábbi két kísérletet — később kifejtendő okokból kifolyólag — a baloldal egy része is támogatta, vagy legalábbis nem ellenezte, ezzel szemben azonban az 1936-os „kiegyezés" kifejezetten a jobboldali társadalmi erők műve és a fasizmus térhódítását szolgálta.

Az egyezmény ugyan formálisan elismeri Ausztria függetlenségét, de Ausztriát a Német Birodalom külpolitikai célkitűzéseinek támogatására kötelezi. Az egyezmény kimondja: „Az osztrák Szövetségi állam kormánya állandóan azt az alapelvet tartja szem előtt politikájában általában és különösen Németországgal kapcsolatban folytatott politikájában, hogy Ausztria *német államnak* tekinti magát." Innen már egyenes út vezet Ausztria állami önállóságának felszámolásához, az Ostmark katonai megszállásához és bekebelezéséhez.

Az Ausztriában levő reakciós nagynémet erők felülkerekedésében szerepe volt annak a körülménynek is, hogy a nagynémetség ideológiájával kapcsolatos álláspont a haladó társadalmi rétegekben nem volt egyértelmű.

Az osztrák nemzeti öntudat a két világháború között még nem ölt széles méreteket. Hiszen a nemzeti öntudat kialakulására a legnagyobb hatást épp az Anschluss teszi. Nehezíti a nemzeti öntudat kialakulását az a körülmény, hogy a nemzeti állam nem forradalom eredményeként jött létre, hanem a Habsburg birodalom széthullása nyomán keletkezett, mint „maradvány". További gátló körülményt jelentettek a gazdasági nehézségek és az ezzel járó nagy munkanélküliség.

Így még a társadalom haladó köreiben is felmerült az első világháború után a Németországgal való egyesülés gondolata. Az osztrák szociáldemokrácia is a német egység alapján állott és ezt a jelszót csak Hitler hatalomra kerülése után vonta vissza. *Éles különbséget kell azonban tenni a reakciós és a haladó erők német egységre való törekvése között.* Az osztrák szociáldemokrácia a jelszó kiadásakor (1918) abból indult ki, hogy a forradalmi mozgalom egész Európában fellendülőben van. Feltételezte, hogy Németországban győzni fog a forradalom és az uralomra jutó német SZDP-vel kívánta az egységet. Ez az egység persze nem a tőkés uralom megbuktatására, de korlátozására irányult volna. Az ilyen egység gondolata egyébként az Anschluss után is visszatért. Otto Bauer felfogása szerint az osztrák haladó erők politikai célja nem az önálló Ausztria visszaállítása, hanem a fasizmus megdöntése, a Harmadik Német Birodalom háborús vereségét követő általános német forradalom kell, hogy legyen. Szerinte a győztes német forradalom esetén az önálló Ausztria követelése szeparatizmus volna, amely ugyanolyan reakciós jelleggel bírna, mint a francia forradalom idején a vendée-i lázadás.

Csak kevesen voltak — elsősorban a kommunisták, mint pl. Alfred Klahr —, akik már az Anschluss előtt határozottan kiálltak az önálló Ausztria, az osztrák nemzeti lét mellett. A történelem őket igazolta.

Meg kell még említeni, hogy a Németországgal való Anschluss ellenzői között reakciós irányzatok is voltak. A klerikálisok vatikáni orientációjuk alapján, a legitimisták pedig a Habsburg-monarchia visszaállítására spekulálva ellenezték a csatlakozást Németországhoz.

A második világháború súlyos csapást mért a nagynémet egység híveire. A szövetséges hatalmak győzelme eredményeként Ausztria újra visszanyerte önállóságát és a kialakult helyzetben, a megváltozott nemzetközi erőviszonyok lehetetlenné teszik a nyugatnémet imperializmus számára, hogy az Anschlusshoz hasonló erőszakos módszerekkel bekebelezze Ausztriát. Megváltoztak Ausztria belső politikai viszonyai is. Túlnyomó többségre jutott a nemzeti önállóság tábora.

Mindezek ellenére azonban még ma is találkozhatunk, ha burkolt formában is, a nagynémet egyesítés gondolatával.

Összefoglalóan elmondható, hogy a nagynémet idea, amely kezdetben haladó szerepet töltött be és a német ajkúak polgári demokratikus egyesítését tűzte ki célul Ausztria vezetésével, a német imperializmus eszközévé vált. A reakciós német körök saját hódítási törekvéseik ideológiai alátámasztására használták és használják. Így Ausztria, amely kezdetben a német egység egyik előharcosa volt, amely maga kívánta ezt az egységet létrehozni és az egységen belül vezető pozícióra aspirált, kívül rekedt ezen az egységen és nem sokkal később már saját állami szuverenitását, nemzeti függetlenségét kellett védenie ezzel az egységgel szemben.

2. Ausztria „életképtelensége" és a német tőke térhódítása Ausztriában a két világháború között

Ausztria gazdasági és politikai helyzete az első világháború után gyökeresen megváltozott. A világháború előtt Ausztria jelentős birodalom központi állama volt, amelyhez 52 millió ember tartozott és határai 680 ezer km² területet zártak magukba. *Az önálló Ausztria területe viszont már csak 84 ezer km²-t tett ki, 7 millió lakossal.*

A területi szűkülés együtt járt jelentős nyersanyagforrások, a fő mezőgazdasági területek és az ipari készáru elhelyezési piacainak elvesztésével. Leszakadt Magyarország, amely az alapvető mezőgazdasági és élelmiszeripari cikkeket szállította. Bécs és Alsó-Ausztria ipari üzemeit Szilézia látta el szénnel, a Steyer Érchegységben bányászott vasércet Morvaország szenével és kokszával kohósították. Mindez az energiaforrás elveszett. Ugyancsak elveszett a két tengeri kikötő, Fiume és Trieszt.

Minthogy az osztrák ipari üzemek egész sora — különösen a gépgyártásban és a textiliparban — szoros kapcsolatban állott a többi utódállamban levő üzemekkel, Ausztria rászorult az utódállamokkal való szoros gazdasági kapcsolatokra import és export oldalon egyaránt. Ezek az országok azonban az évszázados elnyomás ellenhatásaként elfordultak tőle és saját iparuk kifejlesztésére törekedtek. A helyzetet még súlyosbította, hogy Bécsben — amely korábban egy birodalom fővárosa volt — lakott az ország lakosságának közel egyharmada.

Felmerült a kérdés: ilyen körülmények között életképes-e Ausztria? A válaszadást több tényező is nehezítette. Pl. Ausztria egyes természeti kincseit (mint pl. a kőolaj) még nem tárták fel, illetve kiaknázásuk tőkeszegénység miatt igen reménytelennek látszott (pl. vízi energia). Továbbá általánosan elterjedt közgazdasági szemlélet alapján csak nagyjából egységes, zárt gazdaságot tekintettek rentabilisnak. Ezt az elméletet erősítette az a tény is, hogy az egyes tőkésországok a gazdasági válságból a kivezető utat a befelé fordulásban, az importkorlátozásokban keresték. A kérdésre a határozott pozitív választ a történelem adta meg, az is főleg a második világháború után, amikor a nemzetközi munkamegosztás ugrásszerűen megnövekedett és széles körben kibontakozott a fejlett országok közötti ipari kooperáció.

Így nem csodálható, ha a haladó, baloldali társadalmi körökben is *ellentétes vélemények alakultak ki Ausztria életképességéről.* Míg azonban ezek az erők keresték a kibontakozás útját, a nagynémet egység hívei a valóban nehéz gazdasági helyzetet az önálló Ausztria életképtelenségének bizonygatására, saját politikai céljaik alátámasztására használták fel. Az elmélet arra épült, hogy Ausztria természeti adottságai következtében a gazdaság egyetlen ágát sem tudja gazdaságosan kiépíteni. Nem alakíthat ki versenyképes, modern ipart, mert hiányzik az ehhez szükséges szén. A mezőgazdaság képtelen kielégíteni a lakosság élelmiszerszükségletét. Külkereskedelmét pedig megbénítja a tengeri kikötő hiánya és az ebből származó nagy fuvarköltség.

Az elmélet hirdetői szerint Ausztria, és elsősorban Bécs, egzisztenciája főleg a közvetítő kereskedelmen, a banküzleteken és azon nyugodott, hogy itt voltak a központi állami szervek. Márpedig ezeket a funkciókat az utódállamok átvették. „Német Ausztria soha nem élt saját ipari termeléséből."[5] „Ennek az országnak a mezőgazdasága és ipara csak a lakosság egy részének az ellátására képes..."[6]

A valóságban Ausztria természeti kincsekben gazdagabb, gazdasági potenciálját tekintve erősebb, mint sok más kis európai ország, amelynek gazdasági életképességét nem vonták kétségbe.

Igaz, hogy nincs elegendő szene, ezzel szemben azonban nagy bőségben van vízi energiája és jelentős kőolajlelőhelyei vannak, amelyek kompenzálják a szénhiányt. A mezőgazdaságilag hasznosítható terület a lakosság létszámához viszonyítva valóban kevés, de egyrészt a mezőgazdasági termésátlag a korszerű agrotechnika alkalmazásával nagymértékben növelhető (ahogy ez a második világháború után be is bizonyosodott), másrészt a hiányzó élelmiszert bányatermékek (főként magnezit), fa és ipari késztermékek exportjával megszerezheti. Ausztria adta a második világháború előtt a Monarchia teljes ipari termelésének kb. 37%-át. Ipari termelése kb. azonos nagyságrendű volt a cseh iparral (annyiban különbözött attól, hogy az iparágak jellegéből kifolyólag – szemben a csehországi nagyüzemekkel – az ipari termelés zömét kisüzemek adták).

[5] Dr. Stolzer: Deutsch-Österreich als Sozial und Wirtschaftsproblem.
[6] Dr. Friedrich Hertz: Ist Österreich wirtschaftlich lebensfähig? Bécs, 1921. (Idézet Meinltől.)

Ehhez járul, hogy az idegenforgalomból, a transit fuvarból és különböző bankügyletek bonyolításából Ausztria jelentős bevételhez jut.

Hogy mindezek ellenére az ország a két világháború között szinte állandó gazdasági válsággal és nagyfokú munkanélküliséggel küszködött, ennek nem a természeti kincsek hiánya, a gazdasági életképtelenség, hanem a külföldi tőkétől való gazdasági függés volt az oka.

A nemzetközi monopóliumok gátolták az osztrák ipar és nyersanyagforrások fejlesztését, nehogy ez számukra konkurrenciát jelentsen. Az angol—amerikai—holland kőolajmonopóliumok, miután megszerezték az osztrák kőolajvagyon felkutatási jogát, a kőolajárak fenntartása érdekében gátolták annak kiaknázását. *A legfontosabb szerepe a gazdasági nehézségekben a német tőkéseknek volt.* „Már 1938 előtt különböző tényezők hatottak, amelyek megakadályozták, hogy az osztrák gazdasági organizmus teljesen kiheverje az első világháborút követő strukturális zavarokat. Mindenekelőtt az az egyre növekvő nyomás jelentett az ország egész életére kiható súlyos megterhelést, amelyet a Birodalom vezetősége 1933-tól kezdve politikai okokból gazdasági téren Ausztriára gyakorolt."[7]

Minthogy a német imperializmusnak Ausztria bekebelezésére irányuló törekvései ebben az időben meghiúsultak, a német tőke fokozott erővel arra törekedett, hogy az osztrák gazdasági élet uralmi posztjait megszerezze és ezek felhasználásával könnyítse meg a két ország közeledését, Ausztria anyagi és emberi erőforrásainak a német imperializmus háborús céljaira való kihasználását. Ezért a német tőke az osztrák külkereskedelemben való vezető szerep, valamint az ipari — elsősorban nehézipari — kulcspozíciók megszerzésére törekedett és hódító céljai érdekében felhasználta a takarékpénztári hálózatot. A monopóliumok uralma idején — írja Lenin — „a gazdasági »annexió« teljes mértékben megvalósítható politikai annexió nélkül is."[8] *Németország céltudatos expanzív gazdaságpolitikájával még az 1938-ban bekövetkezett Anschluss előtt megvalósította a gazdasági annexiót.*

A *német burzsoázia* kihasználta a Monarchia utódállamai és Ausztria közötti politikai elidegenedést, illetőleg ezek között az országok közötti árucsereforgalomnak politikai okokból való csökkenését és *megszerezte az első helyet Ausztria külkereskedelmi forgalmában.* Az osztrák import kb. 15—20%-át adta és ide irányult az export 15—18%-a. Hátrányos volt a forgalom szerkezete is. Bár Ausztria jelentős készárufelesleggel rendelkezett, a Németországból származó importban a gépek, közlekedési eszközök és készáruk domináltak és az anyagok közül csak a szén érdemel említést. Ezzel szemben az export fő tételei: fa, papír, magnezit, vasérc, egyéb anyagok és villamos energia.

A kereskedelmi mérleg rendszeresen passzívummal zárult, amit jórészt az idegenforgalomból származó bevételek egyenlítettek ki. Ezt a körülményt a fasiszta Németország kihasználta. Devizakorlátozások bevezetésével csökkentették az idegenforgalmat, ami komoly devizanehézséget okozott Ausztriának és egyik eszköz volt Németország kezében az 1936-os egyezmény aláírásának kivívásához.

[7] Rot-Weiss-Rot Buch. Bécs, 1946.
[8] Lenin Művei. 23. kötet. 36. old.

A német tőke terjeszkedésének alapvető formája a főbb iparágakba való tőkebehatolás volt. Az alapvető kulcspozíciók megszerzésére törekedtek a bányászatban, kohászatban, gépgyártásban és elektrotechnikában, a villamosenergia-termelésben és a vegyiparban.

Ezekben az iparágakban volt az 1930-as évek közepén az Ausztriában működő részvénytőke több mint fele,[9] és itt volt a tőke koncentrációja a legnagyobb. Tehát a gazdasági pozíciók megszerzése a politikai életre is befolyással bírt. A bányászat és kohászat területén *a legjelentősebb német tőkerészesedés az Alpine-Montangesellschaftnál volt.* A vállalat kezében volt az osztrák ércbányák és kohók jelentékeny része. Részvényeinek értéke a két iparágban működő részvénytőke kb. $^1/_3$-át tette ki.[10] *A vállalat részvénytöbbségével 1924-től a Stinnes-konszern rendelkezett.*

Az 1930—32-es gazdasági válság idején a vállalat üzemeinek nagy részét bezárták, 10 000 munkást elbocsátottak, és a rendeléseket a Ruhr-vidéki vállalatoknak adták át. *Szerepe volt a vállalatnak az Anschluss előkészítésében is.* Az Alpine 1937-ben, amikor Ausztria szabad devizahiányban szenvedett, váratlanul felmondta szerződéseit Angliával, valamint más országokkal és a német monopóliumok háborús céljai érdekében majdnem teljes termelését Németországba irányította, holott Németországnak jelentős tartozásai voltak. Anyagi támogatást nyújtott továbbá a vállalat az ausztriai fasiszta szervezeteknek. „Nem volt egyetlen csapás a demokratikus fejlődésre, a szociális jogra, vagy az ország függetlenségére, amelyben az Alpine-Montan ne vett volna vezető szerepben részt."[11]

A másik — bár sokkal kisebb jelentőségű — kohászati cég a Böhler, a berlini vállalatnak volt leányvállalata. Végül a Schoeller—Bleckmann kohászati céget is szoros szálak fűzték a német monopóliumokhoz.

A 6000 embert dolgoztató Österreichische Siemens—Schuckert Werke AG, amely az iparágban működő részvénytőke felével rendelkezett, teljesen a német tőke irányítása alatt állott. A berlini cég kezében volt a részvények fele. Az AEG Union részvényeinek közel 40%-a a német vállalat tulajdonát képezte. A kábelgyártásban monopolhelyzetet elfoglaló Felten és Guilleaume AG a kölni Felten leányvállalata. Ezenkívül a német tőke ellenőrizte az Ariadne Draht und Kabelwerke AG-t, az Akkumulatorenfabrik AG-t és más vállalatokat.[12]

Jelentős befolyása volt a német tőkének a gépgyártás területén, bár kisebb, mint a nehézipar előbb említett ágaiban. A gépipari üzemek nagy része tőkeszegény és az angol, francia, amerikai befolyás alatt álló bankoktól függött. A német tőke ellenőrzése alatt álló vállalatok közül a jelentősebbek: Voith Giesserei, Berndorfer Metallwarenfabrik, Arthur Krupp stb.

Nagy szerepük volt a német monopóliumoknak, valamint a német befolyás alatt álló ausztriai üzemeknek (Siemens, AEG Union, Voith) *a vízi erőművek építésében is.* A német tőke részvételével épült az 1920-as években a Tiroler Kraftwerke és szinte teljesen német kézen volt a Vorarlberger Illwerke Ag. *Ezek a vízi erőművek kifejezetten exportra épültek.* A Németországba irányuló osztrák áramkivitel

[9] Statistisches Jahrbuch für Österreich. Bécs, 1938.
[10] Deutsche Bank: „Das Land Österreich im deutschen Wirtschaftsraum. Berlin, 1938.
[11] Weg und Ziel. 1946. No. 1.
[12] Compass No 72. Wien, 1939.

az 1926. évi 30 millió kWó-val szemben 1937-ben elérte a 422 millió kWó-t és az energiatermelés több mint 13%-át tette ki.

Míg a nehéziparban és a külkereskedelemben a német monopóliumoknak volt vezető szerepük, a pénzügyi élet területén az angol, francia és amerikai tőke volt az uralkodó. Csak a csekély jelentőségű Mercur Bank felett volt a Dresdener Banknak ellenőrzése. A német részesedés az ausztriai bankoknál az Anschlusst megelőzően kb. 9%-ot ért el. A biztosító intézeteknél és a takarékpénztáraknál részarányuk már nagyobb, meghaladta az 50%-ot.[13]

Az imperialista német állam a német monopóliumok gazdasági expanzióját állami politikai eszközökkel támogatta. A német külügyminisztérium közölte a bankokkal és a gazdasági minisztériummal, hogy: „Az Ausztriához való politikai és gazdasági kapcsolatok pillanatnyi állapota mellett döntő jelentőségű az, hogy semmiféle ausztriai gazdasági pozíciót ne áldozzunk fel. Ennél a kérdésnél nem lényeges, vajon az egyes német cégek részére az érintett ausztriai részesedés pillanatnyilag a cég privát gazdasági érdekeinek hasznot hoz-e."[14]

A német imperializmus és az azt kiszolgáló osztrák társadalmi erők erős gazdasági és politikai nyomására 1936-ban létrejött az osztrák—német megállapodás és 1938-ban bekövetkezett az Anschluss.

Az osztrák—német gazdasági kapcsolatok, a német tőke által az osztrák gazdasági életben megszerzett befolyás nagyban hozzájárult az ország mesterségesen létrehozott szegénységéhez, amely az életképtelenségről szóló elmélet alapját képezte és végeredményben az Anschlusshoz vezetett.

Az Anschlussért a fő felelősség a fasiszta Német Birodalmat terheli, de felelős az osztrák nagyburzsoázia is. Ennek az osztálynak egy része — a gazdasági összefonódások miatt — várta és előkészítette a csatlakozást, másik része viszont, amely ellene volt a fasiszta Németországgal való egyesülésnek, nem mert az ország függetlensége érdekében határozottan cselekedni. A baloldali erők előretörésétől való félelmükben nem fegyverezték fel a népet. *A munkásosztály az 1934-es bécsi felkelés alkalmával bebizonyította a fasizmus elleni harcra való elszántságát és harckészségét.* A felkelés után azonban mindkét munkáspártot illegalitásba kényszerítették, a Szociáldemokrata Párt fegyveres testületének — a Schutzbundnak — tagjait lefegyverezték, sőt, jórészét börtönbe vetették. Hozzájárult az első köztársaság bukásához az értelmiség és a városi kispolgárság ingadozó magatartása és az ország függetlenségének megvédése tekintetében tanúsított passzivitása.

A német imperializmus győzelme külpolitikai okokra is visszavezethető. Bár az angolszász tőke az első világháború utáni években ellenezte az Anschlusst, később azonban a helyi érdekeit alárendelte az antikommunizmus érdekeinek. Németországot a Szovjetunió elleni háborúra kívánták felhasználni és e célból biztosították számára a keletre vezető utat. Az olasz orientációs politika csődje csak fokozta Ausztria nemzetközi elszigetelődését.

[13] Rotschild: Austria's economic development between the two wars. London, 1947.

[14] Prof. dr. Karl Obermann előadása a Nemzetközi Történész Konferencián, Berlin, 1958. (Weg und Ziel, 1960. No. 3.)

3. Az Anschluss

Az Anschluss eredményeképpen Ausztria természeti kincsei, gazdasági erőforrásai és munkaerőtartalékai a német monopóliumok zsákmánya lett.

Ausztria bekebelezésével a Német Birodalom területe 18%-kal, lakossága 10%-kal növekedett. Megerősödött a Német Birodalom ipari potenciálja. A vízienergia-termelés 30%-kal, a gáztermelés 12%-kal, a vasércbányászat 22%-kal, a fűrészáru-termelés 23%-kal, cellulóztermelés 21%-kal, a magnezittermelés 20-szorosára növekedett.

Az osztrák gazdaság beolvasztása érdekében a német monopóliumok elsősorban a legnagyobb bankok megszerzésére törekedtek. Likvidálták az Osztrák Nemzeti Bankot. Funkcióit a Reichsbank, aktíváit a Birodalmi Pénzügyminisztérium vette át. A Német Birodalom Anschluss előtti kliringtartozását törölték és kisajátították Ausztria balkáni kliringkövetelését. A Nemzeti Bank arany- és devizatartalékát Berlinbe szállították át. A Nemzeti Bank felszámolása után sor került az Industriecredit AG likvidálására is, amelynek részvényei 99%-ban a Nemzeti Bank tulajdonában voltak.

A Nemzeti Bank részvényeinek megszerzése és a kisrészvények felvásárlása útján a Deutsche Bank a legnagyobb osztrák magánbank, a Creditanstalt Bankverein részvénytöbbségének birtokába jutott. A bank jelentős mennyiségű részvénnyel rendelkezett az osztrák ipar minden területén, sok vidéki banknál és befolyása volt több délkelet-európai országban. A német tőke szerepét fokozta az osztrák pénzügyi élet terén, hogy sok német bank fiókot nyitott Ausztriában, miközben osztrák bankokat és pénzintézeteket bezártak.

Megerősödött a német monopóliumok pozíciója az osztrák iparban is. A nagy- és középüzemek egész sora, amelyek már korábban is német ellenőrzés alatt állottak, megszűntek önálló cégek lenni és összeolvadtak német cégekkel.

A legnagyobb szerepe az osztrák vállalatok megszerzésében — elsősorban a bányászat, kohászat, gépipar területén — *a Hermann Göring Werkenek volt.* Megszerezte az Alpine-Montan-t, melynek részvénytöbbsége már korábban is német kézben volt. Továbbá több más cég (pl. Steyer—Daimler—Puch, Stahl und Temerguss AG, Steyrische Guss-stahlwerke stb.) részvénytöbbségének birtokába jutott. A Berndorfer Metallwarenfabrik az esseni Krupp Művek tulajdona lett. A Siemens—Schuckert AG összeolvadt a berlini céggel. Az AEG Union kétszeresére emelte részvénytőkéjét és az új részvényeket a berlini AEG szerezte meg. Így az övé lett a részvények 80%-a.[15] A Vereinigte Telephon und Telegraphenwerk AG Wien a berlini Standard Elektrizitäts Gesellschaft AG tulajdonába ment át. Az Ariadne Draht und Kabelwerk AG részvénytöbbségét a berlini Vogel Draht und Kabelwerk szerezte meg.[16] Figyelembe véve a német ipar nagy energiaigényét, *a német tőke nagy erőfeszítéseket tett az osztrák vízi energia és kőolajvagyon megszerzésére és kiaknázására.* Már az Anschluss előtt részben vagy egészben német kézen volt több erőmű (pl. Vorarlberger Illwerke, Eisenstädter Elektrizitäts

[15] Compass No 73. Bécs, 1940.
[16] Compass No 72. Bécs, 1939. Compass No 73, Wien, 1940.

AG stb.). Az Anschluss után német vállalatok megalapították az Alpin Elektrowerke AG-t. Ez egész sor osztrák vállalatnál szerzett részesedést (pl. Österreichische Kraftwerke AG, Steyrische Wasserkraft und Elektrizitäts AG, Tiroler Wasserkraft Werke AG).[17] Sok erőművet építettek Karintiában, Felső-Ausztriában, Tirolban stb. Ennek eredményeként 1937 és 1944 között az osztrák villamosenergia-termelés 2,9 milliárd kWó-ról 4,5 milliárd kWó-ra és a Németországba irányuló villamosenergia-export 0,4 milliárd kWó-ról kb. 1,0 milliárd kWó-ra növekedett.[18]

A kőolajtermelés fokozásában a német tőkét zavarta, hogy a feltárt lelőhelyek többsége 1938-ban amerikai és angol tulajdonban volt és ezek a társaságok az olajár tartása érdekében korlátozták a termelést. Ezért új törvényt bocsátottak ki. Azok a vállalatok, amelyek a németek szerint nem termeltek eleget, 2 éves „türelmi idő" után elvesztették jogukat az olajmezők kihasználására és át kellett adni a területet német konszerneknek.

A Benzin-Benzol Verband megszerezte az Österreich Fanto AG összes részvényeit, melyek korábban angol—holland kézen voltak. Az Internationale Tiefbohrkommandit Gesellschafthoz került a Steinberg Nafta részvénytöbbsége.[19] A hamburgi Vacuum Oil AG-nak adták át a bécsi Vacuum Oil Company AG-t.[20] Az Erdoelproduktion svájci részvényeit is német tőkések szerezték meg, így a részarányuk elérte az 50%-ot. Ez a vállalat adta Ausztria kőolajtermelésének felét az Anschluss előtt.[21]

A külföldi tőke kiszorításával egy időben maximális erőfeszítéseket tettek a lelőhelyek kiaknázására. Az Anschluss évei alatt leggyorsabb ütemben a kőolajtermelés emelkedett. Míg 1937-ben a kőolajtermelés csak 33 ezer tonna vagyis a német termelés 7,2%-a volt, 1944-ben a termelés elérte az 1212 ezer tonnát, vagyis a német termelés 108%-át, a megszállás utolsó öt évében (1940—44) Ausztria annyi olajat adott, mint a teljes német termelés.[22] A német tőke térhódítása megfigyelhető az előbb említett gazdasági ágakon kívül egyéb ágakban is, mint pl. a vegyiparban, gépgyártásban, a közlekedési eszközök termelésében, a textiliparban és más területeken.

Az Ausztriában működő összes részvénytőke kb. kétharmada 1943-ban német kézen volt. Vagyis a német tőke szerepe olyan nagyra növekedett, hogy helyesebb lenne az osztrák tőke részarányáról beszélni az ausztriai német tőkében, semmint fordítva.

A német tőke szerepét növelte, hogy a gazdaságilag legfontosabb területekre (bankok, pénzintézetek, bányászat, kohászat, energiatermelés) *és ezen belül is a legjelentősebb üzemekre koncentrálódott. Ez korlátlan uralmat jelentett a német fináncтőke számára Ausztriában.* A német monopóliumok elsősorban a nyersanyag és energiabázis kiszélesítésére törekedtek.

A német tőke az ország gazdaságában elért pozícióit a haditermelésre való átállás, a gazdaság militarizálása érdekében használta fel. A gyors ipari fejlődés

[17] Compass No 72. Bécs, 1939. Compass No 73. Wien, 1940.

[18] Die Energiegrundlagen der Österreichischen Wirtschaft. Österreichische Institut für Wirtschaftsforschung. Wien, 1946. Sonderheft, 2. sz.

[19] Compass No 72. Bécs, 1939. — Compass No 73. Wien, 1940.

[20] Compass No 71. Bécs, 1938.

[21] Compass No 73. Bécs, 1940.

[22] Statistisches Handbuch von Deutschland 1928—1944. München, 1949.

1. TÁBLÁZAT

Ausztria termelése fontosabb cikkekből[23]

Megnevezés	1937	1943–44. évi maximum
Vasérc (ezer t)	1884	3188
Kőolaj (ezer t)	33	1212
Villamos energia (millió kWó)	2863	4461
Alumínium (ezer t)	4,2	17
Réz (ezer t)	7	79
Fűrészáru (millió m³)	9,5	15

együttjárt az ország termelőerőinek tömeges kifosztásával és a termelőerők improduktív, háborús célokra történő felhasználásával. *Ausztria gazdasági fejlődése egyoldalú, torz irányt vett.*

A gazdasági militarizálás következtében az ipar azon ágai, amelyek szoros kapcsolatban állottak a haditermeléssel, előnyös állami rendeléseket kaptak, termelésüket többszörösre emelték. Más iparágak termelése stagnált vagy csökkent. Jelentős változás állott be az egyes iparágak gyártmányösszetételében is. A polgári célú termékeket felváltotta a hadieszközök gyártása (pl. a gépipar gyors fejlődése ellenére csökkent a mezőgazdasági gépgyártás).

A kohászati üzemek tömegesen gyártották a harckocsik páncéllemezeit, repülőgép-öntvényeket, lövedékeket stb. A gépgyártás felfutását nagyrészt a harckocsik, páncélgépkocsik és harci repülőgépek termelésének fokozása eredményezte. A vegyipar nagy mennyiségben gyártott lőszert és robbanóanyagot. Az ipar struktúrájában végbemenő változást szemlélteti a 2. sz. táblázat.

2. TÁBLÁZAT

A foglalkoztatottság indexe Ausztriában gazdasági áganként 1945. márciusban[24]

(1934 = 100)

Nyersvas-, acél- és gépgyártás	481,8	Üveg- és kerámiaipar	138,6
Bányászat	233,6	Konfekcióipar	115,2
Vegyipar	228,7	Élelmiszeripar	106,6
Építőipar	215,4	Nyomdaipar	102,9
Elektromosipar	212,2	Papíripar	101,9
Fafeldolgozó ipar	209,8	Textilipar	84,7
Bőripar	140,3		

[23] Szovjetszkaja csaszty Szajuznoj Kontrolnoj Komisszii po Avsztrii. Ekonomicseszkij otgyel. Tom No. 3.

[24] Rotschild: The Austrian Economic since 1945. London – New York, 1950.

A bekebelezéssel egy időben romlott a munkásosztály helyzete is. Növekedett a munkaintenzitás. Egyes helyeken bevezették a 10 órás munkanapokat. Csökkent a reálbér, növekedtek a létfenntartási költségek. Megromlott a társadalombiztosítás, csökkentették a nyugdíjakat.

Az Anschlussnak az osztrák társadalomra gyakorolt hatását összefoglalva Koplenig, az osztrák Kommunista Párt vezetője a következőket írta 1945-ben: „A német fasizmus nehéz és borzalmas örökséget hagyott ránk. Háború által elpusztított gazdaságot, leromlott, vérző mezőgazdaságot. A helyzet sokkal nehezebb, mint az első világháború végén volt."[25]

Ezek után érthető, hogy Ausztria felszabadulásának tizedik évfordulója alkalmából a parlament ünnepi ülésén Raab az alábbi következtetéseket vonta le: „A nemzeti szocialista uralom 7 éve megtanított bennünket arra, hogy jobb kis területű államban élni, mint nagy gazdasági térségben, fenyegetve, hogy megfoghatatlan káoszba sodortatunk."

4. Harc az államszerződésért

A fasiszta Németországnak a második világháborúban elszenvedett veresége eredményeként Ausztria visszanyerte önállóságát. Még a háború befejezése előtt 1943-ban a szövetséges hatalmak külügyminiszterei (Molotov, Hull és Eden) Moszkvában konferenciát tartottak, amelyen egyetértettek abban, hogy „Ausztriát — az első szabad országot, amely a hitleri agresszió áldozatául esett — a német uralomtól fel kell szabadítani. Az Anschlusst, amelyet 1938. március 15-én Németország erőszakolt Ausztriára, semmisnek tekintik."[26]

Egyben a kiadott deklaráció figyelmeztette Ausztriát arra a felelősségre, amely mint a Németország oldalán háborúban részt vevő országot terheli és amelyet olyan mértékben csökkenthet, amilyen mértékben részt vesz saját felszabadításában.

A háború befejezése után Ausztriát — négyhatalmi megállapodásnak megfelelően — az államszerződés megkötéséig a négy győztes nagyhatalom csapatai megszállva tartották, Burgenland, Alsó-Ausztria, valamint Felső-Ausztriának a Dunától északra fekvő része a Mühl-körzet kivételével szovjet; Felső-Ausztria további része és Salzburg amerikai; Karintia és Stájerország angol; végül Tirol és Vorarlberg francia ellenőrzés alá került.

Bécset szintén négy részre osztották fel, a belváros kivételével, ahol a parancsnokságban a szövetséges hatalmak képviselői havonta váltották egymást.

Minden nagyhatalom kijelölt egy főbiztost, aki az adott övezetben a legfőbb parancsnoki hatalmat és rendelkezési jogot a kezében tartotta. A főbiztosokból álló szövetséges tanácsnak — egyhangú állásfoglalást feltételezve — joga volt a parlament törvényhozó munkájába, valamint a kormányrendeletek alkotásába beleszólni. (Erre ritkán került sor.)

[25] Koplenig: Reden und Aufsätze 1924–50. Bécs, 1952.
[26] Rot-Weiss-Rot Buch. Bécs, 1946. 199 old.

A háború után általánossá vált az óhaj a független, önálló Ausztria státusának a visszaállítására. Míg az első világháborút követő összeomlás Ausztria és Németország egyesítésére irányuló törekvések megerősödését, vagyis a nagynémet eszme újraéledését eredményezte, *a második világháború után kialakult helyzet éppen ellenkezőleg az osztrák függetlenség híveinek erőgyarapodásához vezetett.* Az Anschluss hét éve alatt tapasztalt elnyomás, féktelen fasiszta rendőri terror ellenhatásaként a felszabadulás után a demokratikus erők előretörése volt megfigyelhető, amely párosult a nemzeti érzés erősödésével, németellenes alapon kibontakozó bizonyos fokú nemzeti egységgel. „Most világossá válik az osztrák nép 1918. évi és jelenlegi lelkiállapota közötti különbség. Ma az osztrák nép egyhangúlag állama mellett van. Az osztrák öntudat — az elszenvedett viszontagságok sokasága ellenére, vagy éppen azok következtében — igazi osztrák nemzeti öntudattá fejlődött." „Ma tehát maga az osztrák nép képezi államának szilárd alapját, annak az államnak, amelyért a nemzetként való fennmaradás eltökélt akaratával száll síkra."[27] *A baloldali erők előretörésében legnagyobb szerepe a munkásosztálynak volt, amely következetesen harcolt az ország függetlenségéért, demokratikus állami élet létrehozásáért, sőt a munkásosztály leghaladóbb része* — a népi demokratikus országok fejlődésére hivatkozva — *a szocialista átalakulásért.*

A függetlenség és a németellenesség oldalán volt a közép- és kisburzsoázia is, amely az Anschluss évei alatt a saját bőrén érezte a német finánctőke expanziójának következményeit. Ez a jelentős társadalmi réteg tehát gazdaságilag érdekelt volt olyan független osztrák államhatalom létrehozásában, amely kellő védelmet biztosít számára a német monopóliumok konkurrenciájával szemben és így elősegíti gazdasági megerősödését. Elősegítette a politikai átalakulást az osztrák nagytőke gazdasági, társadalmi és politikai meggyengülése.

Az államszerződés megkötéséért küzdő belső erők a maguk harcában olyan segítőtársakra támaszkodhattak, mint a Szovjetunió, a szocialista országok és az Európa-szerte megerősödött demokratikus mozgalmak.

A nagyhatalmak képviselői 1947 és 1951 között több alkalommal tárgyaltak az osztrák államszerződésről, azonban közös megegyezésre nem jutottak. A fő kérdés az volt: mi legyen Ausztria státusa és perspektívája. *A nyugati hatalmak, elsősorban az USA, célul tűzték ki Ausztria bevonását a NATO-ba.* Terveikben a szocialista országok közé beékelt Ausztriának, mint „alpesi erődnek", fontos stratégiai szerepe volt. Ezt mutatja az általuk kidolgozott ún. rövidített szerződéstervezet, amely lehetővé tette volna Ausztria és Nyugat-Németország szoros katonai egybeolvasztását.

Minthogy ez a „rövidített" szerződéstervezet az európai békét és biztonságot veszélyeztette, a Szovjetunió nem fogadta el és *ragaszkodott olyan államszerződés megkötéséhez, amely lehetetlenné teszi a német militarizmus és Ausztria közötti bármely újabb szövetséget.* Az álláspontok közti lényeges különbség következtében a tárgyalások megszakadtak.

A tárgyalások sikertelenségéért tehát a nyugati hatalmakat terheli a felelősség. A megállapodás létrehozását nehezítette az a Molotov által képviselt dogmatikus felfogás is, amely az osztrák államszerződést a német kérdés rendezésével kötötte össze.

A Szovjetunió rugalmas, következetes lenini külpolitikai vonalvezetése eredményeként 1955-ben jelentős változás következett be. Az előrehaladást segítette

[27] Raab kancellár parlamenti beszéde. Wiener Zeitung, 1955. október 27.

az osztrák belpolitikai életben végbement kedvező átalakulás, amelynek eredményeként az osztrák kormány készséget mutatott a semlegesség kinyilvánítására és a szovjet kormány meghívására küldöttséget menesztett Moszkvába. Az itteni tárgyalásokról *1955. április 25-én kiadott memorandum jó alapot adott az osztrák államszerződés aláírásához, amire néhány héttel a moszkvai tárgyalások után, május 15-én,* a bécsi Belvedere palotában *került sor. Eszerint a nagyhatalmak elismerték Ausztriát, mint szuverén, független és demokratikus államot és megszüntették a megszállást. Az államszerződés megtiltja Ausztria és Németország gazdasági vagy politikai egyesülését, az erre irányuló tárgyalásokat és propagandát. Továbbá kötelezi Ausztriát mindennemű náci szervezet feloszlatására és a náci, militarista propaganda megakadályozására.*[28]

Az Ausztriában levő volt német tulajdon feletti rendelkezés jogát az államszerződés az osztrák államra ruházta (ez a jog a potsdami egyezmény értelmében a szövetséges megszálló hatalmakat illette meg) *és egyben megtiltotta ezeknek a javaknak az átadását németek részére.* Az így osztrák tulajdonba került volt német vagyontárgyak értékét 5 milliárd márkára becsülik.[29] Ezzel szemben Ausztria lemondott Németországgal kapcsolatos minden igényéről.

A Szovjetunió a potsdami egyezmény alapján tulajdonába került ausztriai német vagyontárgyakat 6 éven át részletekben fizetendő 150 millió dollár áruszállítás fejében átadta az osztrák kormánynak.

[28] Az osztrák államszerződés kimondja: „A Szövetséges és Társult Hatalmak kijelentik, hogy Ausztriának Németországgal való politikai vagy gazdasági egyesülése tilos. Ausztria teljes egészében elismeri az e téren reá háruló felelősségeket és Németországgal semmi néven nevezendő politikai vagy gazdasági egyesülésbe nem fog bocsátkozni. Az egyesülés megelőzése érdekében Ausztria semmiféle olyan megállapodást sem fog kötni Németországgal, valamint semmiféle olyan eljárást sem fog követni és semmiféle olyan rendelkezést sem fog kiadni, amely alkalmas volna arra, hogy Németországgal való politikai vagy gazdasági egyesülését közvetlenül vagy közvetve előmozdítsa, avagy akár területi sérthetetlenségét, akár politikai vagy gazdasági függetlenségét érintse. Ausztria kötelezi magát továbbá arra, hogy saját területén minden olyan cselekményt megakadályoz, amely alkalmas volna az egyesülés közvetlen vagy közvetett előmozdítására, és hogy megakadályozza mind az olyan szervezetek fennállását, újjászervezését és tevékenységét, amelyeknek célja a Németországgal való politikai vagy gazdasági egyesülés, mind a Németországgal való egyesülés érdekében való nagynémet propagandát.

Ausztria az Ausztriai Szövetséges Bizottság által jóváhagyott törvények kibocsátásával a nemzeti szocialista párt és az ahhoz tartozó, valamint az általa ellenőrzött szervezetek – ideértve a politikai, katonai, valamint katonaihoz hasonló szervezeteket – osztrák területen történő feloszlatására már megkezdett rendszabályokat befejezi. Ausztria tovább folytatja erőfeszítéseit a nácizmus összes nyomainak az osztrák politikai, gazdasági és kulturális életből való eltávolítására, hogy ezáltal biztosítsa, hogy az említett szervezetek semmiféle alakban sem kelnek ismét életre, és megakadályozzon mindennemű náci vagy militarista tevékenységet és propagandát Ausztriában.

Ausztria kötelezi magát, hogy a területén fennálló mindennemű fasiszta jellegű szervezetet feloszlat, éspedig mind a politikai, katonai és katonaihoz hasonló, mind pedig azon egyéb szervezeteket is, amelyek az Egyesült Nemzetekkel szemben ellenséges tevékenységet fejtenek ki vagy a lakosság demokratikus jogaitól való megfosztására törekednek.

Ausztria kötelezi magát, hogy a fent említett szervezetek osztrák területen való fennállását és tevékenységét az osztrák jogszabályokkal összhangban álló és haladéktalanul megállapítandó büntető következmények terhe alatt megtiltja." (Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945 – 1958. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958. 259. oldal.)

[29] Neue Zeit, 1956. április 5. No. 15.

Az államszerződés, valamint az államosítási törvény értelmében lényegileg az egész kőolajbányászatnak és olajfeldolgozásnak az osztrák állam tulajdonába kellett volna átmennie. A nyugati hatalmak azonban az államszerződéssel egyidejűleg kierőszakolták az ún. „bécsi memorandum" aláírását. A memorandumban az osztrák állam kötelezettséget vállalt arra, hogy osztrák állami tulajdont képező kőolajfinomítókat átad az angol, illetve amerikai olajmonopóliumoknak. Így szerezte meg a Shell a florisdorfi és a Vacuum a kagrani olajfinomítót. Az angol—amerikai olajtársaságok számottevő pozíciókat szereztek meg az osztrák kőolajtermelés és kőolajelosztás területén.

„Az államszerződés — állapította meg Julius Raab —, amely visszaállította szabadságunkat, csak mind a négy megszálló hatalom megegyezése alapján jöhetett létre; a megállapodás elérhetetlen lett volna, ha Ausztria fenntartotta volna magának a jogot, hogy azt követően csatlakozhassék a hatalmak valamely csoportjához, a hatalmak valamely más csoportja ellen."[30]

Az államszerződésnek megfelelően 1955. október 25-én a megszálló csapatok elhagyták Ausztriát és másnap *a Nemzeti Tanács*, „a törvényes, szabadon választott osztrák népképviselet teljesen függetlenül és teljesen önkéntes elhatározás alapján" — mint ahogy azt Raab osztrák kancellár hangoztatta — *szövetségi alkotmánytörvényt fogadott el Ausztria semlegességéről.*[31]

A semlegesség elfogadása alkalmából Raab kancellár parlamenti beszédében kijelentette: „A mi semlegességünk nem ideiglenes, visszavonható korlátozása szuverenitásunknak, amelyet a körülmények valamilyen kényszere alatt idegenkedve vállaltunk magunkra, hanem olyan külpolitikának a tartós alapja, amely a jövőben békét és jólétet biztosít hazánknak és népünknek."[32] Ehhez Ernst Fischer kommunista képviselő hozzáfűzte: „Az út az Anschluss-gondolattól a semlegességi nyilatkozatig, ez Ausztria útja önmagához, az az út, amelyen a veszélyes kalandoktól eljutottunk fennmaradásunk és jövőnk kedvező feltételeihez."

„Korunkban a semlegesség fogalmának túlságosan szűk értelmezését jelentené, ha semlegességen csak azt a kötelezettséget értenénk, hogy semmiféle katonai szövetségben ne vegyünk részt. Nem csupán betűkről van szó, hanem a semlegesség szelleméről, az arra irányuló tartós készségről, hogy közreműködjünk a gyűlölet, a bizalmatlanság, a világpolitikai bonyodalmak leküzdésében."

Az osztrák államszerződés és Ausztria önként magára vállalt kötelezettsége az örökös semlegességre az osztrák és nemzetközi haladó erők nagy győzelme volt. Kedvezően hatott az osztrák kérdés rendezése az osztrák baloldal helyzetére. Ezek az erők tevékenységüket független, szabad és semleges állam keretei között fejthetik ki, és védelmet nyertek mind az amerikai, mind a német revansista, imperialista körök nyomásával szemben. Ehhez járul, hogy a német imperializmust kiszolgáló nagynémet érdekeket képviselő reakciós belső erők nyílt politi-

[30] The Observer, 1955. július 10.

[31] A semlegességi törvény kimondja: „A külfölddel szemben való függetlenségének, valamint területe sérthetetlenségének tartós megőrzése céljából Ausztria szabad elhatározásából kinyilvánítja örökké tartó semlegességét. Ausztria ezt minden rendelkezésére álló eszközzel fenn fogja tartani és meg fogja védelmezni.

Ausztria e cél biztosítása érdekében a jövőben semmiféle katonai szövetséghez sem csatlakozik és nem engedi meg, hogy területén idegen államok katonai támaszpontokat állítsanak fel." (Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945—1958. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958. 286. old.)

[32] Wiener Zeitung, 1955. október 27.

kai ténykedése korlátok közé szorult. Mindez a tömegek számára – a polgári demokrácia keretén belül ugyan, de mégis – szabadabb politikai légkört és kedvezőbb anyagi feltételeket biztosít.

Az osztrák kérdés rendezése azt bizonyította, hogy a két rendszer békés egymás mellett élésének megvan a reális alapja, a vitás problémákat meg lehet békés eszközökkel, tárgyalások útján oldani.

Az államszerződés és az osztrák semlegesség nagymértékben hozzájárult az európai feszültség és hidegháborús hangulat csökkentéséhez. Megakadályozta, hogy az osztrák kérdés – a német kérdéshez hasonlóan – az európai biztonságot és békét veszélyeztető bonyolult, nehezen megoldható problémává változzon át. Meghiúsította az amerikai imperializmus elképzeléseit, hogy Ausztriát bevonják az agresszív célokat kitűző NATO katonai szervezetébe és területén a szocialista országok ellen irányuló stratégiai bázist, „alpesi erődöt" építsenek ki. Ugyancsak szilárd gátat alkot a megállapodás a revansista német imperializmus hódítási törekvéseivel szemben.

Különösen nagy jelentőségű az osztrák kérdés rendezése Magyarország számára. A magyar nép – mint a Drang nach Osten egyik áldozata – évszázadokon keresztül elkeseredett harcot folytatott szabadságáért és függetlenségéért, a német elnyomás ellen. Ezért Magyarország számára az Anschluss nem csupán egy kis állam katasztrófáját jelentette, hanem elsősorban azt, hogy az agresszív imperialista Német Birodalommal vált határossá, amely nem is leplezte keleti irányba való hódítási törekvéseit. Ausztria német megszállása nemcsak az osztrák, de a magyar nép számára is végzetes következményekkel járt.

A történelmi tapasztalatok alapján *Ausztria nyugati területeinek NATO-csapatok által való megszállása, az alpesi erőd kiépítésére, Ausztriának a NATO-ba való bevonására, valamint Ausztria és NSZK katonai együttműködésének kialakítására vonatkozó tervek veszélyeztették Magyarország biztonságát is.* Bár Magyarország ma már a függetlenségéért vívott harcában nem áll egyedül és támaszkodhat a szocialista országok testvéri támogatására, mégis az osztrák kérdés rendezése nagyban növelte biztonságát. *Ausztria jelenlegi státusa kedvező feltételeket teremt a két ország közti jószomszédi viszony kialakítására.* Erre utal Kádár János kijelentése is: „Egyben szent meggyőződésem, hogy mi Ausztriával nemcsak békésen fogunk egymás mellett élni, hanem igenis nagyon jó szomszédi viszonyt fogunk kialakítani, még abban a korszakban, amikor itt szocialista és ott kapitalista rendszer van."[33]

Ennek az együttműködésnek gazdasági alapját megteremti a két ország gazdasági egymásrautaltsága.

„Mi osztrákok – mondotta Raab kancellár – megelégedéssel látjuk Csehszlovákiával és Magyarországgal fennálló kapcsolataink további javulását. Ezekhez az államokhoz hasonlóan mi is érdekeltek vagyunk gazdasági kapcsolataink elmélyítésében."[34]

[33] Parlamenti beszéd. 1960. október. Országgyűlési Értesítő 3937. old.
[34] Wiener Zeitung, 1955. október 27.

II. AUSZTRIA GAZDASÁGI ÉLETE

A második világháború utáni fejlődés nemcsak politikailag mért csapást a nagynémet egység híveire, de a gazdasági életben bekövetkezett változások egyértelműen megcáfolták az osztrák gazdaság életképtelenségéről alkotott hamis elméletet is.

1. Az osztrák gazdaság fejlődése a második világháború után

Az osztrák gazdaság — amely a két világháború között állandó nehézségekkel küzdött — *a második világháború után gyors ütemben növekedett.* Ezt mutatja, hogy *1937 és 1963 között a bruttó nemzeti termék értéke mintegy két és félszeresére emelkedett. Ugyanezen időszakban az ipari termelés mintegy háromszorosára, a villamosenergia-termelés több mint hatszorosára és az export mintegy négyszeresére emelkedett.*

Ha leszámítjuk a közvetlen háború utáni éveket — amikor az újjáépítés következtében a növekedés egyes években elérte az évi 46—47%-ot — a bruttó nemzeti termék növekedése még akkor is gyorsnak mondható. *A növekedés évi üteme 1950 után átlagosan kb. 6%.* Bár a fejlődés üteme — az európai tőkésországok gazdasági konjunktúrájának alakulásával párhuzamosan — két alkalommal (1952—53-ban és 1958—59-ben) megtorpant, 1962 után pedig lelassult, mégis a fejlődés igen impozáns és nemzetközileg is figyelemre méltó. *Az ütemet tekintve Ausztria a vezető európai tőkésországok között foglal helyet.*

A termelés emelkedésében a döntő szerepe a gyáriparnak és az építőiparnak volt. A kézműipar, de főképp a mezőgazdaság termelésének emelkedése lényegesen szerényebb ütemű volt. Ennek következtében *a bruttó nemzeti termék ágazati összetétele jelentősen megváltozott.* Ausztria már a háború előtt is ipari ország volt. Az ipar és építőipar hozzájárulása a bruttó nemzeti termék értékéhez közel kétszeresét tette ki a mezőgazdasági részaránynak. A háború alatt és után ez az arány még tovább növekedett. *Az ipar, az építőiparral együtt ma már a bruttó nemzeti termék több mint felét adja és ezzel közel ötszörösen felülmúlja a mezőgazdasági termelés értékét.*

Hasonlóan *gyors ütemű fejlődést mutat a nemzeti jövedelem alakulása is. Az egy főre eső nemzeti jövedelem* (változatlan árakon számolva) *1950 és 1963 között mintegy kétszeresére emelkedett. A növekedés üteme az 50-es évek közepétől lanyhulást mutat.* Az 1950. és 1955. évi időszakban az átlagos évi ráta 5,9% volt, 1955 és 1960 között már csak 5,1%, és azóta is csökken. A fejlődés ütemét tekintve Ausztria megelőzi az európai tőkésországok túlnyomó többségét.[35]

A termelés növekedése két úton történt: a termelékenység és a foglalkoztatottak számának növelésével. Ausztriára a két háború közötti időszakban a tömeges munkanélküliség volt a jellemző. Az ország munkaerő-potenciáljának csak kb. 70%-át foglalkoztatták. (A nyilvántartott és rejtett munkanélküliek számát

[35] Statistische Übersichten. Sonderheft, No 13. 1963.

A főbb gazdasági ágak részaránya a bruttó nemzeti termékben[36]

(1954-es árakon) Százalékban

	1937	1950	1955	1960	1963
Ipar	37,6	39,6	41,6	42,9	41,9
Ebből:					
Gyáripar	—	26,7	30,3	32,0	32,2
Kézműipar	—	12,9	11,3	10,9	9,7
Építőipar	5,5	7,4	7,9	7,3	7,1
Mezőgazdaság	22,0	15,5	13,7	11,4	11,0
Egyéb	34,9	37,5	36,8	38,4	40,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1937-ben kb. 600 ezer főre becsülik, míg a foglalkoztatottak száma ugyanakkor alig haladta meg az 1,3 millió főt.) A háború után a foglalkoztatottak száma gyors ütemben emelkedett. Az emelkedés 1937 és 1961 között közel 1 millió főt tett ki, amelynek túlnyomó többségét az ipar szívta fel. *A munkanélküliek száma évi átlagban a foglalkoztatottak számának kb. 5%-ára csökkent.* (Bár a téli hónapokban a munkanélküliség még mindig nagyon magas, eléri vagy meghaladja a foglalkoztatottak 10%-át. Az 50-es években a téli munkanélküliek száma rendszeresen meghaladta a 200 ezer, sőt 1954-ben a 300 ezer főt.)

A munkanélküliség csökkentésében, a mezőgazdasági túlnépesség felszámolásában és a termelékenység növekedésében nagy szerepe volt *a beruházások rendkívül nagy volumenének.* Folyóárakon számolva az 1951 és 1955-ös években 85,2 milliárd schillinget, az 1956 és 1960-as években már 145,6 milliárd schillinget fordítottak beruházásokra.[37] *Ez a bruttó nemzeti termék 20, illetve közel 23%-át tette ki átlagosan* az egyes ötéves időszakokban, ami nemcsak a háború előtti 7%-hoz, de a többi európai kapitalista ország adataihoz viszonyítva is jelentős. *A beruházásoknak kb. felét fordították gépekre és berendezésekre.* Ha figyelembe vesszük azonban a nagyarányú vízi erőmű-, út- és lakásépítkezéseket, akkor feltételezhető, hogy az ipari beruházásoknál ez az arány nagyobb.

A gazdasági fellendülésnek különböző belső és külső okai voltak. A viszonylag kiegyensúlyozott belpolitikai helyzet, a koalíciós pártok tartós együttműködése kedvező feltételeket teremtett a gazdaság fejlesztéséhez.

Nagymértékben támaszkodhatott Ausztria gazdasági fellendülése során a második világháborúban gyors ütemben kiépített jelentős és korszerű ipari kapacitásokra. Ezek, valamint a már korábban is német tulajdonban levő üzemek állami kezelésbe vétele kedvező hatást gyakorolt az expanzióra.

Fontos rugója volt a fejlődésnek, hogy ez *a gazdasági fellendülés az általános európai konjunktúra keretei között zajlott le, arra támaszkodott és egyben annak*

[36] Statistische Übersichten. Sonderheft, No 13. 1963. – Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

[37] Statistische Übersichten klf. számai.

volt alárendelve. (Érdemes felfigyelni arra a körülményre, hogy az osztrák gazdaság érzékenyen reagált a tőkés világban levő konjunktúra időnkénti megtorpanására.) Ennek a tényezőnek a hatása az osztrák gazdaságra igen erős volt, hiszen Ausztria — mint általában minden kis ország — meglehetősen széles területen kapcsolódik be a nemzetközi munkamegosztásba, a hazai piaca viszonylag szűk és termelésének az átlagosnál nagyobb hányadát külföldön helyezi el. *Az osztrák exportra élénkítő hatással volt a háború után Európa-szerte felfokozott beruházási tevékenység következtében kialakult hiány nyersanyagokban, kohászati termékekben és beruházási javakban. Fokozta Ausztria lehetőségeit, hogy legfontosabb külkereskedelmi üzletfeleinél* (NSZK, Olaszország, szocialista országok), *ahol exporttermékeinek közel* $^2/_3$*-át helyezi el, a gazdasági fejlődés üteme különösen gyors volt.* Ez lehetőséget teremtett Ausztriának természeti kincsei (fa, magnezit, kőolaj, földgáz, vízi energia, vas- és színesfémércek stb.) fokozott kiaknázására.

Az európai helyzet politikai okokból is kedvezően hatott az ország gazdaságára. A megváltozott nemzetközi helyzet folyományaként *Ausztria megszabadulhatott a német monopóliumok uralmától, amelyek a két világháború között olyan károsan befolyásolták az osztrák gazdaságot. Ezenfelül az amerikai tőke beáramlása Európába és a Marshall-segély az osztrák gazdaságra is hatást gyakorolt.*

Lökést adott a gazdaságnak az az amerikai elképzelés, amely Ausztriának — az Anschluss gazdaságpolitikáját folytatva — *a NATO, elsősorban az NSZK alapanyagellátójának szerepét szánta.* E cél érdekében az USA nem lebecsülendő anyagi eszközöket biztosított az osztrák gazdaság részére. Bár ennek a célkitűzésnek a végrehajtása során egyes gazdasági ágak nehéz helyzetbe kerültek, vesztettek korábbi pozícióikból, néhány fontos exportág azonban ugrásszerűen fejlődött.

Az európai gazdasági helyzetből adódó lehetőségek kiaknázását szolgálta a schilling (S) leértékelése.[38] Ennek eredményeként ugrásszerűen növekedett az export. (1954-ben 33%-kal, 1955-ben 22%-kal.) Ez hozzájárult a fizetési mérleg megjavításához, a devizatartalékok növeléséhez és így 1958-ban a schillinget konvertibilis valutává lehetett változtatni.

2. A gazdaság állami szektora

Az osztrák gazdaság háború utáni gyors ütemű megerősödésében nagy szerepet vitt a volt német üzemek államosítása és általában az állami szektor.

Ausztriában már a világháború előtt jelentős gazdasági ágak voltak állami irányítás alatt (szesz-, só- és dohánymonopólium, hírközlés, szállítás, községi és tartományi szolgáltató vállalatok stb.). *A gazdaság állami szektora* azonban *ugrásszerűen megnövekedett a háborút közvetlen követő években* (1946 júliusban

[38] A dollár árfolyama 1937-ben 5,35 schilling volt. Ezt az árfolyamot 1946-ban 10, 1951-ben 14,40, 1953-ban 26 schillingre emelték.

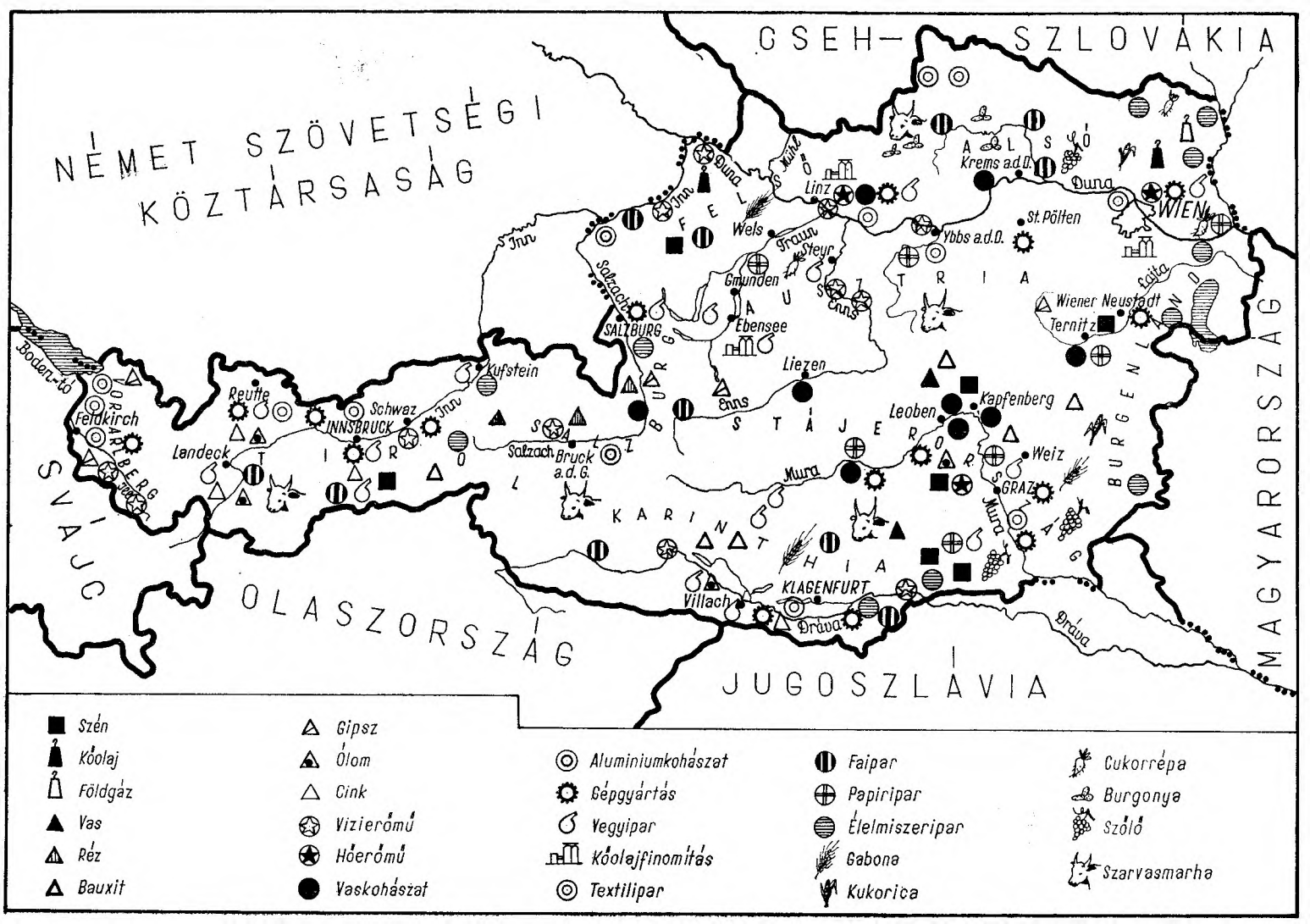
CSEH—SZLOVÁKIA
NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG
SVÁJC
OLASZORSZÁG
JUGOSZLÁVIA
MAGYARORSZÁG
Duna
Inn
Salzach
Enns
Mura
Drava
Linz
Wels
Steyr
Gmunden
Ebensee
SALZBURG
Krems a.d.D.
St.Pölten
Ybbs a.d.D.
WIEN
Wiener Neustadt
Ternitz
Leitha
Liezen
Leoben
Kapfenberg
Weiz
GRAZ
Kufstein
Reutte
Schwaz
INNSBRUCK
Landeck
Feldkirch
Bodeni-tó
Salzach
Bruck a.d.G.
KLAGENFURT
Villach
Szén
Kőolaj
Földgáz
Vas
Réz
Bauxit
Gipsz
Ólom
Cink
Vizierőmű
Hőerőmű
Vaskohászat
Aluminiumkohászat
Gépgyártás
Vegyipar
Kőolajfinomítás
Textilipar
Faipar
Papiripar
Élelmiszeripar
Gabona
Kukorica
Cukorrépa
Burgonya
Szőlő
Szarvasmarha

és 1947 márciusban) *hozott államosítási törvények következtében.* Államosításra kerültek a fontosabb szénbányák, a vas- és acélipar legjelentősebb üzemei, ércbányászat, kohászat, olajkitermelő és -feldolgozó üzemek, több gépipari vállalat és elektromos erőmű. *Az állami szektort a későbbiekben jelentősen növelték azok a vállalatok, amelyeket a Szovjetunió az államszerződésnek megfelelően átadott az osztrák államnak.*

Az osztrák állami szektor megnövekedése nem véletlen jelenség, hanem egybeesik az európai tőkésországok háború utáni gazdasági fejlődésének irányával. „A magántőkés társaságok állami tulajdonba vétele, vagy új állami vállalatok alapítása, valamint az állam gazdasági beavatkozásának egyéb területeken és eszközökkel való előtérbe nyomulása nem az egyik vagy másik kormány és uralkodó párt gazdaságpolitikai intézkedéseinek az eredménye, hanem a második világháború utáni tőkés fejlődés objektív következménye, törvényszerű jelensége. . ."[39]

Bár *az osztrák államosítás méreteit tekintve meghaladta a többi európai tőkésországban végrehajtott államosítást,* tartalmát és jellegét tekintve azonos azokkal, hiszen végeredményben a tőkés rend fenntartását, a tőkésosztály profitjának növekedését és beruházási tehertételeinek csökkentését eredményezte.

A tartalmi azonosság mellett azonban eltérő vonás, hogy az osztrák államosításnak határozott politikai — egyértelműen demokratikus — és nemzeti jellege volt, ami az Anschluss, a felszabadulás és az államszerződés folyományaként létrejött speciális történelmi és politikai körülmények következménye.

A gyökeres demokratizálásért és az ország függetlenségéért folytatott harc egyik fő követelménye volt a német tulajdonban levő vállalatok államosítása. Teljesen világos volt, hogy sem az ország függetlensége, sem a társadalmi élet demokratizálása nem biztosítható, míg ezek az üzemek — amelyek a német imperializmus ausztriai bázisát képezték és nagyban elősegítették az ország bekebelezését és a fasiszta uralom megvalósítását — állami kezelésbe nem kerülnek. Itt tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy a tőkésállam magánvállalatokat vesz kezelésbe, hanem arról — és ez az osztrák államosítás egyik leglényegesebb vonása —, hogy német tulajdon osztrák kézbe megy át. *Az államosítás a német tőke ausztriai expanziójának gazdasági bázisát számolta fel és éppen ezért az államosítás Ausztria önálló államiságának, függetlenségének és semlegességi státusának egyik legfontosabb záloga.*

Külön ki kell emelni annak a jelentőségét, hogy az ausztriai német tőke felszámolása államosítás és nem osztrák magántőkéseknek való juttatás formájában valósult meg. Így ugyanis sokkal szélesebb körben biztosítható a társadalom ellenőrző szerepe a vállalatoknak német kézre való juttatásának megakadályozásában.

Az államosítások legfőbb követelője a munkásosztály volt, amely az államosítást a fentieken túlmenően a tőke elleni általános harc egy részének tekintette éppen a népi demokratikus országok fejlődése alapján. Az államosítás mel-

[39] Haász Árpád: Az állam, mint gazdasági tényező a jelenkori kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1957. július.

lett volt a közép- és kisburzsoázia is abból a megfontolásból kiindulva, hogy így megszabadul a monopoltőke nyomasztó konkurrenciájától.

Nem helyezkedett szembe nyíltan az államosításokkal a nagyburzsoázia sem. Az adott politikai helyzetben ugyanis az ellenállás csak további elszigetelődését eredményezte volna és ehelyett inkább a politikai manőverezést, a kompromisszumok útját választotta. Erejét arra összpontosította, hogy megakadályozza az államhatalom jellegének megváltoztatását és elejét vegye annak, hogy az államosítások a szocializmus irányába ható társadalmi változásokat eredményezzenek.

A nagyburzsoázia bizonyos fokig passzív magatartását azonban nemcsak politikai, de gazdasági tényezők is indokolták. Az Anschluss évei alatt megkezdett nagyméretű beruházások jórésze a háború befejezésekor még befejezetlen állapotban volt. Nehezítették az üzemek helyzetét a háborús cselekmények következtében keletkezett károk, rombolások. Így a termelés megindítása nagy tőkebefektetést igényelt. Az országban uralkodó politikai helyzet és a tulajdonviszonyok terén mutatkozó nagyfokú bizonytalanság nem biztosított a burzsoázia számára kellő biztonságot nagyobb beruházási tevékenységhez. Csökkentette a nagytőke vállalkozói kedvét az is, hogy kétséges volt a termékek elhelyezhetősége is. Ausztria hét éven keresztül egy nagy gazdasági egység része volt. Gazdasága a háborút viselő német birodalom érdekeinek volt alávetve. Ennek felelt meg a gazdasági ágak egymáshoz viszonyított aránya és az egyes gazdasági ágakon belüli gyártmányösszetétel. *Az önálló állami lét és a békés élet a gazdaság strukturális változását követelte meg. Az ezzel járó kockázatot a burzsoázia nem vállalta magára.* Továbbá a burzsoázia az államosítással kívánta — sikertelenül — meggátolni a potsdami egyezmény végrehajtását, a volt német vállalatok szovjet tulajdonba adását.

A létrejött osztrák állami szektor magját az iparvállalatok és a bankok adják. Az államosított ipar adja az ipari termelésnek kb. az egynegyedét. A legfontosabb termékek esetében, mint pl. szén, kőolaj, gáz, vasérc, nyersvas, acél, hengerelt áru, réz, ólom, horgany, műtrágya a teljes termelést az államosított vállalatok adják, vagy részarányuk 90 és 100% között mozog. Az elektromos ipar termelésének mintegy felét, a villamosenergia-termelés közel 90%-át ezek a vállalatok adják.[40]

Az államosított iparra a termelés nagyfokú koncentrációja jellemző. Míg az osztrák magántőkések kezén levő iparvállalatok jelentékeny része kis- és középüzem és jó részük *elmaradott technikával rendelkezik, az államosított vállalatok között vannak Ausztria legnagyobb és legkorszerűbb üzemei,* amelyek közül egyesek technikai felszereltségüket és üzemszervezésüket tekintve egyenrangúak a legkorszerűbb európai üzemekkel.

Az államosított üzemek magas technikai színvonalának kialakításában nagy szerepe volt az ipar élénk beruházási tevékenységének. (Bár érdemes megjegyezni, hogy a magántőkés beruházások gyorsabb ütemben növekednek, mint az állami tőkebefektetések.) *Az államosított iparban eszközölt beruházások zömét a*

[40] Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

vaskohászatra és a szénbányászatra koncentrálták. Kezdeti szakaszban a beruházások fő pénzügyi forrása a Marshall-segély volt. Így pl. 1950 és 1954 között az összes beruházásnak közel a fele innen származott. Ma már a beruházások zömét az állami vállalatok saját, illetve közös beruházási alapjukból fedezik. Az állami hozzájárulás a beruházások csekély hányadát teszi ki. Ezzel szemben azonban az állam nem von el ezeknek a vállalatoknak a nyereségéből és felmenti őket a vagyonadó fizetése alól.

Az élénk beruházási tevékenység párosul a műszaki fejlesztéssel. Így pl. a vaskohászatban bevezetett osztrák találmány, az oxigénbefúváson alapuló konverteres acélgyártási technológia (az ún. L. D. eljárás) világviszonylatban is nagy jelentőségű. Ezeknek következtében *az államosított iparban gyors ütemben emelkedett a termelékenység.*

4. TÁBLÁZAT

Egy alkalmazottra jutó termelés az államosított vállalatoknál[41]

(tonnában)

	1949	1960
Barnaszén	241	434
Vasérc	39	68
Nyersvas	22	37
Acél	21	51
Hengerelt áru	13	33
Alumínium	7	29
Katód réz	6	13
Nitrogén műtrágya	110	133

Az államosított vállalatok gazdasági jelentőségét fokozza, hogy a legfontosabb exportágakat uralják. Átlagosan termelésüknek kb. egyharmadát exportálják és ezzel részesedésük az egész osztrák kivitelben meghaladja a 25%-ot. Ezen a téren kiemelkedő a VOEST-vállalat, amely egymaga kb. 10%-át teszi ki az exportnak.

Végül az állami vállalatok fontos szerepet töltenek be a magántőkések érdekének védelmében. Egyrészről mentesítik a magántőkéseket a beruházás igényes ágazatok fejlesztésétől, másrészről alacsony energia- és alapanyagáraikkal növelik a magántőkések profitját. A háború óta eltelt időszakban a késztermékek ára gyorsabban emelkedett, mint az alapanyagok ára. Az Osztrák Gazdaságkutató Intézet számításai szerint *csupán négy cikk esetében* (szén, kőolaj, villamos energia, acél) kb. *évi 1,5 milliárd schilling értékű — állami vállalatoknál megtermelt — értéktöbblethez jutnak a magáncégek az árarányok következtében.*

Az államosított vállalatok mellett *az osztrák állami monopolkapitalizmus fő erejét az államosított bankok jelentik.* Az államosítások során a három legnagyobb

[41] Pittermann: Mensch und Stadt. Bécs, 1962.

osztrák bank, a Creditanstalt Bankverein, az Österreichische Länderbank AG és az Österreichische Creditinstitut AG is állami tulajdonba került. Az államosított bankok az osztrák pénzintézetek között jelentős helyet foglalnak el.

Az Osztrák Nemzeti Bank adatai szerint *az államosított bankok részaránya a devizaüzleteknél kb. 90%-os, a váltókövetéseknél kb. 60%-os.* Az osztrák pénzintézeteknél elhelyezett idegen tőkék kb. egyharmada ezeknél a bankoknál van. (Takarékbetétek nélkül. Itt a részarányuk kisebb, kb. 12%.) Ezek a bankok nyújtják az összes pénzintézet által kihelyezett kereskedelmi hitel mintegy 30%-át.[42]

Fontos szerepet töltenek be ezek a bankok a konszernvállalataik révén az ipari termelésben is. A CA konszernüzemeiben kb. 50—60 000, a Länderbank konszernüzemeiben kb. 15 000 ember dolgozik. A bankok ipari üzemei között jelentős nagyvállalatok is vannak. A Creditanstalt Bankvereinnek részvénytöbbsége van a Steyer-Daimler-Puch AG-nél, a Semperit AG-nél, a Jenbacher Werke GmBH-nál. Jelentős részesedése van a Hutter und Schrantz AG-nél, a Maschinenfabrik Andritz AG-nél, Donau Chemie AG-nél, Steyermühl Papierfabriks und Verlags AG-nél és más vállalatoknál. Az Österreichische Länderbank kezén van a Perlmoser Zementwerke részvényeinek 42%-a. A három állami bank együttesen részvénytöbbséggel rendelkezik a Zellwolle Lenzingnél. A bankok által ellenőrzött vállalatok különböző eszközökkel befolyással vannak az iparág többi kisebb vállalataira. A bankoknak a gazdasági életre gyakorolt hatásai vizsgálata során ezzel a körülménnyel számolni kell.

A burzsoázia — annak ellenére, hogy a bankállamosítás a bankok vezetésében alapvető személyi változást nem jelentett — *erőteljesen harcol, különösen az államszerződés aláírása óta a bankok magánkézbe való visszajuttatásáért.* Ennek eredményeként sikerült részleges eredményt elérnie. Az állami bankok részvényeinek 40%-át az 1956 decemberben hozott törvény alapján kiárusították. A törvény kimondja, hogy a bankok részvényeiket csak osztrák állampolgároknak adhatják el, de a részvényeknek idegen állampolgárok részére való továbbadását a törvény nem tiltja.

Hasonló *harc folyik az államosított vállalatok reprivatizálásáért is.* Annak ellenére, hogy a nagytőke igyekszik — nem is eredménytelenül — az államosításból is maximális gazdasági eredményt elérni, most, hogy a tőkés rendszer stabilizálódott Ausztriában, szeretné az időközben nagymértékben kiépített és korszerűsített vállalatokat közvetlenül saját kezébe venni. Ezen a területen is ért el a burzsoázia részleges eredményt (pl. az ún. népi részvények kibocsátása, egyes kisebb üzemek volt német tulajdonosának visszajuttatása).

A reprivatizálásért, illetve ellene folytatott harcnak nemcsak gazdasági, de politikai, sőt bizonyos vonatkozásban nemzetközi jelentősége van. Ez következik abból, hogy az államosítás nem egyszerűen magántőkés üzemek, hanem a német magántőkés üzemek államosítását jelentette. Ez a jelentős állami szektor a független Ausztria megteremtésének, illetőleg megszilárdításának gazdasági alapja. Mint láttuk, Ausztria bekebelezését a német monopóliumok erőteljes

[42] Pittermann: Mensch und Staat. Bécs, 1962.

gazdasági offenzívája előzte meg és miután a német tőke megszerezte a gazdasági kulcspozíciókat, csak ezután került sor a politikai alárendelésre.

A nagy kiterjedésű állami tulajdonnak éppen abban van legnagyobb jelentősége – és ezért bír nemcsak gazdasági, szociális, de politikai, nemzeti jelleggel is –, mert megnehezíti az idegen, elsősorban német tőke behatolását az osztrák gazdasági életbe. Megteremti az önállóság, az idegen tőkével szembeni ellenállás gazdasági alapját. A gazdaság állami szektora azonban csak lehetőséget ad az ellenállásra, de nem zárja ki az idegen tőke behatolását. Ez attól függ, hogy az állam, a politikai élet vezetői, az uralmon levő osztály mennyire kíván élni ezzel a lehetőséggel, és a munkásosztály politikai súlya alapján milyen ellenállást tud kifejteni a behatolási törekvésekkel szemben.

3. Az ipar strukturális átalakulása

Annak a gyors ütemű fejlődésnek, amely az osztrák gazdaságban a háború után és különösen az ötvenes években végbement, a motorja az ipar nagy konjunktúrája volt. Az ipari termelés rohamos növekedése azonban nem terjedt ki valamennyi ágazatra, hanem az egyes iparágak fejlődési üteme között nagy a különbség. *Az átlagosnál erőteljesebb a nehézipari ágazatok* – különösen a vas- és színesfémkohászat – *fejlődése, míg a könnyűipari ágak fejlődése elmarad az átlagtól.* Míg a fémkohászat termelése 1937 és 1963 között kb. tízszeresére, a vaskohászaté kb. ötszörösére növekedett, a magnezitipar, vegyipar, gépipar és elektromos ipar mintegy négyszer, az élelmiszeripar, papíripar, bőr- és cipőipar, valamint a textilipar csak másfélszer, kétszer annyit termel, mint a háború előtt.

A nehéz- és könnyűipar fejlődési üteme közötti eltérés nem osztrák sajátosság. Az ipari fejlettség növekedésével általában együtt jár a textil-, bőr- és élelmiszeripar részarányának csökkenése. *Osztrák viszonylatban sajátosnak az tekinthető, hogy a fejlődési ütem ilyen eltérő alakulásában nagy szerepe volt az osztrák külkereskedelmi forgalom viszonylati összetételében, földrajzi irányaiban végbemenő változás.* A két világháború között Ausztria fő kereskedelmi partnerei – Németországtól eltekintve – a közép- és délkelet-európai országok voltak, amelyek nála fejletlenebb gazdasággal rendelkeztek. Ezek az országok szállították az Ausztriának szükséges nyersanyagok és mezőgazdasági termékek zömét, ugyanakkor ide irányult Ausztria ipari feleslegeinek jelentékeny hányada. *Az osztrák külkereskedelmi forgalomnak Nyugat-Európába való átterelése azonban megváltoztatta Ausztria szerepét a nemzetközi munkamegosztáson belül. Az új orientáció eredményeként Ausztria lett a gyengébb partner és vele szemben támasztottak nyersanyag- és félkésztermék-szállítási igényeket.*

Tehát nem csupán arról van szó, hogy a nehézipar fejlődése megelőzte a könnyűiparét, hanem hogy *a nehéziparon belül elsősorban az alapanyagok és félkész termékek termelése emelkedett és emögött lemaradt a feldolgozó ipar.* Az osztrák gazdaság pozitívumaként könyvelhető el, hogy viszonylag gyorsan tudott alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Azokat az ágazatokat

fejlesztette (vas- és színesfémkohászat, vízi energia, kőolaj stb.), amelyek megfelelnek a természeti adottságainak. Úgy kapcsolódott be az új irányú nemzetközi munkamegosztásba, hogy közben nagy erőfeszítéseket tett természeti kincseinek kiaknázására. *Negatívuma viszont ennek a fejlődésnek, hogy együtt járt egy teljesen egyoldalú nyugatnémet orientációval és a nyugatnémet tőkének az osztrák gazdaságba való beépítésével. További negatívum, hogy ezeknek az ágazatoknak a fejlesztése sokkal nagyobb beruházást igényel, mint a feldolgozó ipar fejlesztése.* Igaz viszont, hogy Ausztria számára most *megvan a lehetőség arra, hogy* nagy alapanyag és energia termelése alapján viszonylag kis beruházással, *gyorsan növelje feldolgozó iparát és javítsa exportstruktúráját. Ennek a lehetőségnek a valóra váltását nagymértékben elősegítené a közép- és délkelet-európai szocialista országokkal megvalósítandó széles körű ipari kooperáció.*

Az osztrák gazdaság előbb vázolt fejlődési irányát elősegítette, hogy az Anschluss idején igen erőteljes beruházási tevékenység folyt különösen a vízi energia, a kohászati és vegyipari termelés növelése érdekében. Ezeknek a beruházásoknak csak egy része fejeződött be a megszállás alatt. Abban, hogy ezeket a belső szükségletekhez viszonyítva túlméretezett beruházásokat a háború után tovább folytatták, nagy szerepe volt a háború után kialakult nagy konjunktúra és az USA arra irányuló politikája is, hogy Ausztriában stabilizálják a tőkés társadalmi rendet és az országot — főként gazdasági eszközökkel —, a nyugati tőkés országokhoz fűzzék, Nyugat-Európa energia-, nyersanyag- és félkésztermék-szállítójává tegyék.

Ez a célkitűzés világosan látszik az Ausztriának nyújtott gazdasági segély felhasználási irányaiból. Ausztria 1945 és 1955 között 1585 millió dollár értékű külföldi segélyt kapott és ebből 956 millió dollárt az Európai Újjáépítési Program keretében.[43] A segélyszállítások eladásából befolyt összeget az ún. „ellenérték számlára" kellett befizetni és azok felszabadítása csak az amerikai hatóságok által engedélyezett célokra történhetett meg. A Marshall-segély ellenértékösszegéből az 1949 és 1955-ös években 11,1 milliárd schillinget használtak fel, ebből 6,1 milliárd schillinget ipari beruházásra. A legjelentősebb összegeket a villamosenergiatermelés (2,3 milliárd schilling), a vaskohászat (1,0 milliárd schilling) és a papíripar (0,8 milliárd schilling) fejlesztésére fordították.[44] Különösen kiemelkedő volt a Marshall-segély szerepe az alapanyag- és energiatermelés fokozásában az 1949—52. években, amikor ebből a forrásból finanszírozták ezen a területeken a beruházások 60—80%-át. (A Marshall-segély természetesen nemcsak az ipar szerkezeti átalakulásához járult hozzá, de nagy szerepe volt a burzsoá rend stabilizálásában is.)

Végül az energia-, alapanyag- és félkész termékeket előállító iparágak gyors ütemű fejlesztését az állam is elősegítette. Ezekben az ágakban elsősorban államosított üzemek működnek, amelyeknek termelésnövelő, beruházási tevékenységét az állam különböző módszerekkel támogatta.

A különböző ütemű fejlődés eredményeként *az alapanyagok és beruházási javak részesedése az ipari termelésből a háború előtti 43%-ról 1960-ban 61%-ra*

[43] Pittermann: Mensch und Staat. Bécs, 1962.
[44] Nemschak: 10 Jahre Österreichswirtschaft. Bécs, 1955.

növekedett, míg a fogyasztási cikkek részesedése 57%-ról 39%-ra csökkent.[45] Lényeges változások mentek végbe az ipari termelési érték ágazati összetételében.

5. TÁBLÁZAT

A főbb iparágak részesedése az ipari termelés bruttó értékéből[46]

Százalékban

	1937	1955	1960
Vas- és színesfémkohászat	8,5	14,5	15,3
Kőolajipar	—	4,8	3,6
Vegyipar	9,8	9,8	11,2
Gép- és fémfeldolgozó ipar	21,0	24,0	24,9
Cellulóz- és papíripar	8,0	8,2	7,2
Textil- és konfekcióipar	23,1	15,0	14,2
Élelmiszeripar	19,0	13,3	13,1
Egyéb iparágak	10,6	10,4	10,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

A kohászat az osztrák ipar egyik legdinamikusabb ágazata, bár termelése 1960 után — a világpiaci kereslet lanyhulása következtében — *stagnál, sőt némi csökkenést mutat.* A kohászat fejlesztésére 1950 és 1960 között 9 milliárd S-t fordítottak, ebből 6 milliárd S-t a hengerművek építésére.[47] Ennek következtében az osztrák kohászat, a fejlődés ütemét tekintve, messze maga mögött hagyta a többi európai tőkésországét. Különösen gyors volt a lemezféleségek termelésének növekedése. A lemezáruk termelése 1960-ban 15-szörösen múlta felül az 1937. évit, de azóta a termelés stagnál.

6. TÁBLÁZAT

A fontosabb kohászati termékek termelése[48]

(ezer tonnában)

	1937	1955	1960	1961	1962	1963
Nyersvas	389	1506	2232	2282	2118	2106
Acél	650	1823	3163	3101	2970	2947
Hengerelt áru	434	1274	2080	2119	2097	2035
Ebből: lemezáru	86	—	1293	1316	1278	1262
Alumínium	4,4	68	90	93	102	108

[45] Monatsberichte 1961. No 3. 118. old.

[46] Beilage zu den Monatsberichten 1949. No 9. — Hudeczek: Wege und Ziele der Österreichischen Wirtschaft. Bécs, 1957. 65. old. — Internationale Wirtschaft 1961. No 21.

[47] Internationale Wirtschaft 1961. No 17.

[48] Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

A gyors fejlődés eredményeként *a kohászat* – amely a háború előtt még csak szerény helyet foglalt el az iparon belül – *a gépipar után a második legnagyobb ágazattá vált.* Különösen nagy szerepe van a külkereskedelemben. *A legfontosabb exportiparág a teljes export közel egyötödét adja. A vaskohászati termelés több mint fele exportra megy, sőt a huzaloknál és finomlemezeknél az export aránya eléri a 70–80%-ot is.*

Nagyban függ a vaskohászat az importtól is. *Az alapvető nyersanyagokat jórészt külföldről hozzák be.* (Importból származik ferrumtartalom alapján számolva a vasérc 30–40%-a, a koksz kb. 30%-a, a teljes szénmennyiség és a vashulladék jelentős része.) Bár a nagy fuvarköltségek az iparág önköltségét növelik, ezt ellensúlyozni tudja kiemelkedően magas technikai színvonalával. Míg Nyugat-Európa acélgyártásában az S. M. eljárás az uralkodó, Ausztriában az acéltermelés több mint fele – linzi szabadalom alapján – oxigénbefúvásos konverterekben történik.

Az ágazatra jellemző a nagyfokú koncentráció. A vaskohászat termelésének kb. 90%-át a négy államosított nagyüzem (Alpine-Montan, VOEST, Schöller, Böhler) adja.

A színesfémkohászat jelentős bázisa az olcsó vízi energiára épült korszerű Ranshofeni alumíniumkohó, amelyet jórészt az Anschluss ideje alatt építettek. *Az alumíniumtermelés a háború előtthez képest mintegy 25-szörösére növekedett és ezzel Ausztria Európa egyik jelentős alumíniumtermelőjévé vált. A termelés mintegy 80–90%-a exportra megy és az áruforgalomból származó bevételek jelentős tételét alkotja.*

A fémkohászat termelésnövekedését elősegítette az ércbányászat és magnezittermelés fejlődése is, amely különösen az 1950-es években volt gyors. A termelés 1960 óta stagnál, vagy csökken.

7. TÁBLÁZAT

A főbb bányászati termékek termelése[49]

Megnevezés	1937	1950	1955	1960	1963
Vasérc (millió tonna)	1,9	1,9	2,8	3,5	3,7
Rézérc (ezer tonna)	7,2	70,0	159,0	139,6	138,1
Ólom és horganyérc (ezer tonna)..	106,2	110,9	176,5	172,8	175,1
Nyersmagnezit (ezer tonna)	398,0	551,0	991,7	1625,4	1312,8

Az átlagosnál gyorsabb fejlődést mutat a vegyipar is. Különösen meggyorsult a fejlődése *1955 után és azóta az ipar leggyorsabban fejlődő ágazata.* Még 1960 után is – amikor a többi ágazatokban a fejlődés megtorpant vagy visszaesett – folytatódott gyors ütemű felfutása. Mindezek ellenére az osztrák vegyipar nemcsak jelentőségét, fejlettségét, de a fejlődés ütemét tekintve is elmarad a nyugat-európai országok mögött. A vegyipar általában nem tudja ellátni a belföldi

[49] Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

szükségleteket és csak néhány cikk esetében tud exportra is termelni. A termelés kb. kétharmadát a nehézvegyipari ágak alkotják.

Jelentős a műtrágya termelése (évi kb. 1 millió tonna), ami nemcsak a hazai szükségletet elégíti ki, de exportra is jut belőle. Igen gyors ütemben növekedett a műszáltermelés. Ez kedvezően hatott a devizamérlegben nagy terhet jelentő gyapot- és gyapjuimport alakulására. Az iparág legnagyobb és egyben Ausztria egyik legkorszerűbb üzeme a Linzi Nitrogénművek, amely szintén a német megszállás alatt épült.

Az üzem főterméke a nitrogén műtrágya, emellett azonban gyárt kénsavat, szuperfoszfátot, gyógyszereket és vegyszereket. Az üzem fontos szerepet visz – az Ausztriában még elmaradott – petrokémia kifejlesztésében. Kezében tartja a schwechati olajfinomító mellett létesített nagy, évi kb. 5000 tonna polipropilén kapacitású petrokémiai üzem részvényeinek 40%-át (másik 40%-a az olasz montecatini ág, 20%-a az osztrák állam tulajdona).

Az osztrák ipar legnagyobb ágazata a gépipar (beleértve a fémfeldolgozási, jármű- és elektrotechnikai ipart is). *Ez adja az ipari termelés kb. egynegyedét és itt dolgozik az iparban foglalkoztatottak kb. egyharmada.* A termelés növekedési üteme az 50-es években megfelelt az ipari átlagnak. 1960 után azonban a fejlődés lelassult, majd visszaesés következett be. Az iparág fejlődésére kedvezően hatott a háború utáni nagy belső és nemzetközi kereslet beruházási javakból. *Az iparág versenyképességét növelték a mesterségesen alacsony szinten tartott energia- és alapanyagárak, valamint a nyugat-európai színvonalnál kb. 30–40%-kal alacsonyabb munkabérek.* Ezeket a tényezőket, valamint az ország igen fejlett kohászatát és jelentős energiabázisát figyelembe véve, *a gépipar fejlődése nem mondható kielégítőnek.*

Az iparágban a termelés koncentrációja meglehetősen alacsony fokú. *A termelés zömét az elmaradott technikával dolgozó kis- és középüzemek adják.* Ehhez járul a termelés szétaprózottsága, a specializáció hiánya. Még a viszonylag nagy üzemeknél is – mint pl. az Elin, AEG, Siemens, Simmering–Graz–Pauker, Voith, Steyer–Daimler–Puch stb. – jelentős súlya van az egyedi termékeknek és legfeljebb kis és közepes szériák alakulnak ki. Mindez nagymértékben visszahat a termelés technikai fejlettségére is. *Ezek az üzemek önállóan nem tudnak lépést tartani a műszaki fejlődéssel és mind nagyobb mértékben alkalmaznak külföldi, elsősorban nyugatnémet licenceket.* Sok üzem foglalkozik importalkatrészek összeszerelésével.

Kedvezőtlenül hatott az iparág fejlődésére a liberalizáció. Így pl. a járműgyártás, amely a háború után igen gyors iramban fejlődött, a liberalizálás eredményeként 1955 óta lényegében stagnál.

A hagyományos osztrák könnyűipari ágak közül még viszonylag a cellulóz- és papírgyártás veszített legkevésbé súlyából. Ebben közrejátszott az a körülmény, hogy *Ausztria* nagy erdőségei alapján *a skandináv országok mellett a tőkés Európa legjelentősebb papírexportőrje.* A fejlődés jó részben a cellulóz termelésénél jelentkezik. (Ezt segítette elő a Marshall-segély közreműködésével végzett beruházás is.) *Az iparág termelésének több mint 50%-át exportálják.* A papírtermelés gyorsabb ütemű fejlesztését gátolja a nagy fa- és cellulózkivitel. Bár a terme-

lés eléggé koncentrált, a széles termelési program és a nem kielégítő technikai színvonal következtében a termelékenység elmarad a skandináv országokétól.

A textilipar — amely a háború előtt Ausztria legjelentősebb iparága volt — a már említett okokból kifolyólag *ugrásszerűen veszített jelentőségéből. Hasonlóan háttérbe szorult az élelmiszeripar is.* Ezt az elsősorban belső piacra termelő iparágat az elmaradott technika, a kapacitáskihasználatlanság, az alacsony termelékenység és a koncentráció alacsony foka jellemzi. A kenyér- és cukoripar kivételével a termelés túlnyomó többségét közép- és kisüzemek, sőt a kézműipar adja.

Az ipar ágazati struktúrájában bekövetkezett változás együtt járt az ipari termelés koncentrációjának növekedésével. Az üzemek száma *1947 és 1963 között* lényegileg változatlan maradt, míg a termelés 5—6-szorosára, a foglalkoztatottak száma közel kétszeresére emelkedett. Az időszak alatt 32%-ról 21%-ra csökkent a 100 főnél kisebb üzemben dolgozók száma és *20%-ról 30%-ra emelkedett azoknak az aránya, akik több mint 1000 főt foglalkoztató üzemekben dolgoznak.*

8. TÁBLÁZAT

Az üzemek megoszlása üzemnagyság szerint[50]

Százalékban

Foglalkoztatottak száma	Üzemek aránya		Foglalkoztatottak aránya	
	1947	1963	1947	1963
6—20	41,1	26,2	6,4	2,6
21—100	43,8	48,2	25,7	17,9
101—500	12,7	21,0	33,4	34,9
500 felett	2,4	4,6	34,5	44,6
	100,0	100,0	100,0	100,0

Jelentősen megnövekedett a monopóliumok szerepe. A papíripar teljes termelését és értékesítését a papírkartell ellenőrzi. Az acélgyártásban két állami konszern, az Alpine-Montan és a VOEST az uralkodó. A magnezitipart két külföldi monopólium — a francia—belga érdekeltségű Veitschi és az amerikai érdekeltségű Radentheimi Magnezit Társaság — tartja kézben. Az elektrotechnikában a Siemens, az Elin és az AEG tölt be vezető szerepet. Összesen 116 bejegyzett kartellt tartanak nyilván. Ausztriában a monopoltőke legfőbb létezési formáját az állammonopolista vállalatok alkotják, amelyek kezükben tartják a legfőbb iparágakat.

4. Ausztria energiahelyzete

A legszembetűnőbb a második világháború után végbement változás az osztrák gazdasági életben az energiatermelés területén. *Ez az az ágazat, amely — a kohászat mellett — a leggyorsabban emelte termelését.* Az energiaigény növe-

[50] Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

kedése összefüggésben van az ipar szerkezeti változásával (nagy energiafogyasztó ágazatok, mint pl. alumíniumtermelés, kohászat, a vegyipar gyors fejlődése) és részben a közlekedés és a háztartások villamosításával.

Az energiaigény gyors ütemű emelkedése ellenére az import függőség e területen csökkent. Míg 1937-ben az energiaszükségletnek kb. 57%-át kellett behozatal útján biztosítani, addig 1960-ban az import részaránya már csak 35% volt, sőt figyelembe véve az exportot is, az arány 17%-ra csökkent. Lényegében a teljes igénynövekedést fedezte a hazai termelés fejlődése. Bár emellett az import növekvő tendenciát mutat, ezt — az 1950-es évek második felétől kezdve ugyan egyre kisebb mértékben — ellensúlyozta az export növekedése.

9. TÁBLÁZAT

Ausztria energiamérlege (kőszénre átszámítva)[51]

(millió tonnában)

Év	Termelés	Fogyasztás	Import	Export
1929	3,0	9,6	6,7	0,1
1937	3,3	6,7	3,8	0,4
1950	8,2	10,7	5,2	2,7
1953	12,4	11,8	4,3	4,8
1955	14,7	15,0	5,4	5,1
1960	14,1	17,8	6,9	3,2
1964	15,3	21,7	9,4	3,0

A termelés gyors növekedését elsősorban a vízienergia-felhasználás fokozása biztosította. Ausztria igen gazdag vízienergia-termelésre alkalmas folyókban. Az ország potenciális vízienergia-kincsét 15 millió kW-ra becsülik, amely hozzávetőlegesen évi 130 milliárd kWó termelést tenne lehetővé. Ebből a gazdaságos üzemeltetéssel felépíthető vízi erőművek kapacitása 40 milliárd kWó-ra tehető. Ennek a kapacitásnak még csak kb. egynegyede van kihasználva.

Ausztria a háború után jelentős erőfeszítéseket tett a vízienergia-kapacitások kiépítésére, hogy ezáltal ellensúlyozza az ország szénhiányát. Ennek érdekében főleg külföldi forrásokból (Marshall-segély, Világbank és nyugatnémet kölcsönök) hatalmas összegeket fordított vízi erőművek építésére. A beruházások eredményeképpen a vízi erőművek egész sorát helyezték üzembe. Ezek között olyan jelentős létesítmények is vannak, mint pl. a kapruni erőmű (332 MW), Lünersee (217 MW), Ybbs-Persenbeug (192 MW), Jochenstein (70 MW), Schwarzach (120 MW). *A termeléssel együtt gyors ütemben növekedett — a főleg NSZK-ba irányuló — villamosenergia-export is.*

Ugyancsak jelentős szerepe van az energiamérlegben a kőolajtermelésnek. A háború után egészen az államszerződésig folytatódott a kőolajfeltárás és ki-

[51] Monatsberichte 1957. No 10., 1961. No 3., 1965. No 3.

10. TÁBLÁZAT

A villamos energia termelése és külkereskedelme[52]

(milliárd kWó)

Év	Termelés		Import	Export
	Összesen	Ebből vízi energia		
1937	2,9	2,4	—	0,4
1950	6,4	4,1	0,4	0,7
1955	10,8	6,6	0,4	1,5
1960	15,9	10,5	0,6	2,5
1963	18,4	10,6	0,9	3,0

termelés rohamos fejlődése, amely az Anschluss ideje alatt kezdődött. Ennek megfelelően *a kőolajtermelés az 1937. évi 33 ezer tonnáról 1955-ben 3,7 millió tonnára emelkedett. Azóta azonban a termelés süllyedő tendenciájú*, bár ezt jó részben ellensúlyozza a földgázkitermelés rohamos növekedése. (A kőolajtermelés 1955 és 1963 között kb. 1 millió tonnával csökkent és ugyanakkor a földgáztermelés 1 milliárd m^3-rel növekedett.)

Az energiamérlegben viszonylag kis szerepe van a szénnek, bár termelését a háború előtti szinthez képest megkétszerezték és a barnaszéntermelés eléri az évi kb. 6 millió tonnát.

Az elmondottakból kitűnik, hogy *az egyes energiahordozók aránya az energia-felhasználásban kedvező irányban változott.* Döntő fölényre jutottak az olcsó energiahordozók (kőolaj, földgáz, vízi energia) és nagymértékben vesztett jelentőségéből a szén.

5. Ausztria mezőgazdasága

A mezőgazdaság szerepe az osztrák gazdasági életben viszonylag csekély és egyre csökkenő irányzatú. A háború előtt a mezőgazdaság termelési értéke kb. fele volt az iparénak. A fejlődés üteme közötti lényeges különbség következtében azonban *ma már a mezőgazdasági termelés értéke csak egynegyede, egyötöde az ipar termelésének.* Ez a változás egyrészt az ország iparosodásának, másrészt a természeti adottságoknak a következménye. Ausztria ugyanis viszonylag kevés művelhető földterülettel rendelkezik. *Az ország földterületének csak kb. fele művelhető meg*, a másik fele nagyrészt erdő, kisebb részben mezőgazdasági termelésre alkalmatlan terület.

Így *az egy főre jutó szántóterület csak 0,24 ha.* Ez viszonylag alacsony szám, ha figyelembe vesszük, hogy ez a mutató az USA-ban 1,25, a nyugat-európai országokban 0,5—0,6 (kivéve az NSZK-t, ahol 0,18 ha). Ennek következtében *a mezőgazdaság nem tudja kielégíteni az ország élelmiszerszükségletét.* A második

[52] Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

11. TÁBLÁZAT

A földterület megoszlása Ausztriában

	Millió ha	%
Szántó	1,7	20
Rét és legelő	2,3	28
Kert, gyümölcsös, szőlő	0,1	1
Erdő	3,1	38
Nem mezőgazdasági terület	1,1	13
Összesen	8,3	100

világháborút megelőző években a lakosság élelmiszerfogyasztásának csak mintegy 70%-a volt hazai eredetű. A háborút követő években Ausztria igen jelentős élelmiszer-importra szorult, minthogy a mezőgazdasági termelés hosszú ideig nem érte el a háború előtti színvonalat. Az 1950-es évek elejétől kezdve az önellátási hányad emelkedő tendenciát mutat és *az utóbbi években a mezőgazdaság az élelmiszer-szükséglet mintegy 80—85%-át kielégíti.* Egyes fontosabb terményekből (pl. burgonya, friss zöldség, cukor stb.) teljesen, vagy csaknem teljesen ellátja a mezőgazdaság a belső piacot. Minimálisra csökkent a korábban nagy fontosságú gabonaimport. Az önellátási hányad emelkedése természetesen nemcsak a termelés növekedésének a következménye, hanem ebben az irányban hatott az élelmiszer-fogyasztásban végbement szerkezeti változás is.

12. TÁBLÁZAT

A legfontosabb szántóföldi növények termelése[53]

(ezer tonnában)

	1938	1950	1954	1963
Kenyérgabona (búza, rozs) összesen	1077	782	833	1024
Árpa	302	230	311	617
Zab	433	233	334	342
Szemes kukorica	188	120	149	194
Burgonya	3105	2548	2792	3499
Cukorrépa	1170	821	1345	2090

A viszonylag kevés szántóterület és a nagy — főleg alpesi — legelők következtében *az osztrák mezőgazdaságban a főszerepet nem a szántóföldi termelés, hanem az állattenyésztés tölti be. Ez adja a mezőgazdasági termelés kb. kétharma-*

[53] Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

dát. A nagy alpesi legelőket kihasználva Ausztria tehénállománya igen magas (2,3 millió db). A hús, tej és tejtermék termelése nemcsak a belföldi igényeket elégíti ki, de a többletből exportálni is tud. Ausztria egyre növekvő mezőgazdasági kivitelének több mint felét a hús, illetve élőállat és kb. negyedét a tej és tejtermékek teszik ki.

A mezőgazdaság termelésének növekedésében nagy szerepe volt különösen az 1950-es évek közepétől kezdve végbement – gyors ütemű gépesítésnek. A háború előtt a mezőgazdaság csaknem kizárólag állati vonóerőt alkalmazott. *A traktorok száma* 1939-ben alig haladta meg az ezret, és a háború végén is csak 7 ezer db traktor dolgozott a mezőgazdaságban. A következő években az emelkedés meglehetősen lassú és számuk 1953-ban is még csak 31 000 volt. Ettől kezdve azonban a fejlődés meggyorsult és az állomány évi 13–15 ezer darabbal szaporodva 1964-ben 170 ezer db-ra növekedett és a vonóerő túlnyomó többségét szolgáltatta. A falvak jelentékeny részében egyáltalán nincs, vagy csak igen kevés a ló. A traktorállomány növekedése európai viszonylatban is jelentős. Ausztria az 1000 ha szántóterületre jutó traktorok számát tekintve megelőzött több olyan nyugat-európai országot (pl. Olaszország, Franciaország, Dánia), amelyeknél a mezőgazdaság fontos szerepet tölt be és az európai élvonalba került. Ugyancsak *gyorsan növekedett Ausztria gépparkja más mezőgazdasági gépekből is.* Így pl. 1951 és 1964 között az arató-cséplő gépek száma 300-ról 18 ezerre, az arató gépeké 14 ezerről 103 ezerre emelkedett. A gépállomány növekedésére ösztönzőleg hatott a kedvező konjunkturális helyzet, valamint a géphasználat rentabilitása az igásállattal és az emberi munkaerővel szemben. Kényszerítőleg hatott a gépesítésre továbbá a munkaerő elvándorlása az iparba, és egyben a gépesítés lehetővé is tette ezt az elvándorlást. *A mezőgazdaságban dolgozók létszáma 10 év alatt* (1950 és 1961 között) *315 ezerrel, azaz mintegy 30%-kal csökkent.* Ennek következtében a mezőgazdasági lakosság részaránya az ország egész lakosságán belül 22%-ról 16%-ra csökkent. Ugyanezen idő alatt az összes dolgozó létszámon belül a mezőgazdaságban dolgozók aránya 32%-ról leapadt 23%-ra.

A gépesítésen túlmenően *kedvezően hatott a termelés növekedésére a műtrágyafelhasználás emelkedése. A háború előtti színvonalhoz képest a műtrágyafelhasználás négyszeresére nőtt.* (Az egy hektárra jutó műtrágyafelhasználás hatóanyagra számítva kb. 72 kg, ami azonban még elmarad a vezető nyugat-európai országok szintje mögött.) Ugyancsak jelentősen emelkedett a növényvédő vegyszerek és a villamos energia felhasználása a mezőgazdaságban.

A modern technika alkalmazásával egy időben *változások következtek be a mezőgazdaság birtokviszonyaiban is.*

Az 1950-es évek folyamán az *5 ha alatti parasztgazdaságok száma 12–14%-kal csökkent és a 100 ha feletti gazdaságoké 8%-kal szaporodott.* Egyes tényezőkből arra lehet következtetni, hogy a struktúraváltozás a következő években erőteljesebb lesz. Így pl. a már korábban említett jelentős munkaerő-elvándorlás elsősorban a fiatalabb generációt érintette. Ebből következően egyre növekszik azoknak a kis- és középparaszt-gazdaságoknak a száma, ahol a jelenlegi tulajdonos leszármazottai már nem kívánják a gazdálkodást tovább folytatni. Tehát szá-

Az osztrák mezőgazdasági üzemek nagyság szerinti megoszlása[54]

Üzemnagyság	1951				1960			
	Üzemek		Terület		Üzemek		Terület	
	1000 db	%	1000 ha	%	1000 db	%	1000 ha	%
2 ha alatt.....	105,2	24	120,5	1,6	90,7	22	104,3	1,3
2—5 ha	102,7	24	340,7	4,4	90,7	22	300,9	3,8
5—20 ha	158,4	37	1685,9	21,8	152,4	38	1641,5	20,9
20—100 ha	60,2	14	2056,7	26,6	61,7	16	2102,1	26,9
100 ha felett	6,3	1	3522,5	45,6	6,8	2	3704,7	47,1
Összesen	432,8	100	7726,2	100,0	402,3	100	7853,5	100,0

molni kell azzal, hogy a tulajdonos munkaképtelenné válása vagy halála esetén ezek a kis- és középparaszti birtokok mint önálló gazdaságok megszűnnek létezni.

Az üzemek nagyság szerinti megoszlása változásának irányában hat az is, hogy *a kis- és középparaszti gazdaságok egyre inkább alulmaradnak a versenyben, képtelenek a technikai haladással lépést tartani.* Míg a 20 ha feletti üzemek 45%-a rendelkezik traktorral, addig a 2 ha alatti üzemek 3%-ának van csak traktora. Hasonló a helyzet a villamosítással is. A kis gazdaságok túlnyomórészt csak világításra használnak villamos energiát. A műtrágyafelhasználás is elsősorban a nagyobb üzemekben rendszeres és nagyobb mértékű. *Egyre növekszik az a birtoknagyság, az a határ, amely alatt az önálló gazdaságok már nem rentábilisak, nem életképesek.* Míg az 1950-es évek elején a 10—15 hektáros gazdaságok életképesnek bizonyultak, most már ez a kategória az alsó határt sem éri el. A mai technika felhasználására valójában már csak az 50 ha feletti gazdaságok képesek.

Ezzel egyidejűleg *változások mentek végbe a parasztság osztálytagozódásában is.* Korábban 2 hektár volt az a birtokhatár, amely alatt a parasztgazda már nem tudta saját földtulajdonából kielégíteni saját maga és családja szükségleteit. Jelenleg viszont a mintegy 400 ezer gazdaságból 200 ezer nem tudja ellátni tulajdonosát. A parasztság mintegy fele tehát félproletár, aki kénytelen saját földtulajdona ellenére másutt — főleg az iparban — munkát vállalni.

Régebben egy parasztcsalád mintegy 20 hektáros földet tudott idegen munkaerő nélkül, vagy időszakos alkalmazásával megművelni. Ez volt tehát a középparaszti birtok felső határa. Ma ellenben a nagyfokú gépesítés következtében, kb. 100 hektár föld is megművelhető idegen munkaerő alkalmazása nélkül, illetőleg munka csúcsokban való alkalmazásával. Ebből viszont az következik, hogy ezek a jelentős parasztgazdaságok tulajdonosai nem sorolhatók a tőkés osztályba, hanem — többségükben igen jómódú — kisárutermelők.

[54] Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

A technikai fejlődés kényszerítő hatására *Ausztriában igen elterjedt a szövetkezet.* Több ezer szövetkezet működik, a legváltozatosabb formákban. Van közöttük hitel-, beszerzési, értékesítési, raktározási, fogyasztási, szállítási, állattenyésztési és legeltetési, haszonbérleti stb. szövetkezet. Sőt, az utóbbi években közös géphasználat megszervezésére is alakultak szövetkezetek.

Ezek a szövetkezetek tipikusan kapitalista jellegűek. Élükön nagygazdák és módosabb középparasztok állnak. Többnyire az Osztrák Néppárthoz tartozó Parasztszövetség politikai irányítása alatt állnak.

6. A lakosság anyagi és szociális helyzete

Az osztrák gazdaság gyors ütemű fejlődése kedvező hatást gyakorolt a lakosság anyagi helyzetére. *Az életszínvonal a háború előtthez képest jelentősen emelkedett. Ebben döntő szerepe a foglalkoztatottság növekedésének volt.* Szoros összefüggésben a tőkés nemzetközi konjunktúrával az 1950-es évek végére megszűnt a tömeges munkanélküliség, amely a két világháború között oly jellemző volt Ausztriára. A foglalkoztatottak száma 1,3 millióról 2,3 millióra növekedett.

A foglalkoztatottság azonban még ma sem mondható teljesnek. A munkanélküliség rátája lényegesen magasabb, mint az észak- és nyugat-európai országokban és ugyanakkor — ellentétben pl. az NSZK-val vagy Svájccal — szinte teljesen ismeretlen az idegen, külföldi munkaerő alkalmazása. Különösen *jelentős a munkanélküliség a téli hónapokban, valamint az ország elmaradottabb vidékein* (pl. Burgenlandban). Szoros korreláció figyelhető meg az életkor és a munkanélküliek száma, valamint a munkanélküliség időtartama között. A 40 éven aluli férfiak között a munkanélküliség elenyésző. A munkanélküliek zöme 40 éven felüli és az ebbe a korosztályba tartozók már csak nagyon nehezen kapnak munkát.

A vásárlóerő növekedését eredményezi az a körülmény is, hogy a munkások és alkalmazottak széles rétege a heti 45 órás törvényes munkaidőn felül is dolgozik. Egész Ausztriában, de különösen Bécsben igen elterjedt a másodállások vállalása. Sokan a munkaidő letelte után más munkahelyen — többnyire kisebb üzemekben vagy bedolgozóként odahaza — további munkát végeznek.

Az egy keresőre jutó reálbérek növekedésének lényegesen kisebb hatása volt a lakosság anyagi helyzetének javulására, mint a munkaalkalmak szaporodásának. *Az egy keresőre jutó jövedelem növekedési üteme társadalmi osztályok szerint jelentős különbségeket mutat.* A Weg und Ziel számításai szerint 1950 és 1960 között a munkások munkabére, az alkalmazottak fizetése és a kisárutermelők jövedelme — egy főre és nominál értéken számolva — évenként közel azonos ütemben emelkedett, ezzel szemben a tőke tulajdonból származó jövedelem évi átlagos növekedése ennek az ütemnek több mint kétszerese volt. Tovább növeli a különbséget, mint ez az Osztrák Statisztikai Évkönyvből is kitűnik, hogy az adott időszakban a kiskereskedelmi árak mintegy 60%-kal, a nagykereskedelmi árak pedig csak kb. 30—40%-kal emelkedtek.

A munkabérek emelkedése ellenére *az osztrák munkabérek messze elmaradnak az észak- és nyugat-európai tőkésországokban kialakult bérnívótól. Különösen*

alacsony a női munkaerő bérezése. Bár az osztrák parlament ratifikálta az egyenlő munkáért egyenlő bért kimondó nemzetközi konvenciót, ennek következetes megvalósítása a tőkések ellenállása következtében mind ez ideig nem történt meg.

14. TÁBLÁZAT

A női és férfi munkaerő fizetési kategóriánkénti megoszlása Ausztriában[55]

(ezer főben)

Jövedelmi kategória (schillingben)	Férfiak	Nők
675—1575	188	404
1575—3075	732	255
3075 feletti munkások	105	4
3075 feletti alkalmazottak	124	21

A női munkaerő alacsonyabb bérezéséhez és a nők kedvezőtlen előrehaladási lehetőségéhez hozzájárul a szakmai képzettség hiánya. Míg a férfi munkások 42%-a szakképzett, a nők között csak 14%-a kvalifikált.

Bár az osztrák munkabérek — a fejlett tőkésországokhoz hasonlítva — viszonylag alacsonyak és lassan növekednek, a foglalkoztatottság ugrásszerű kibővülése és a másodállások széles körű rendszerének következtében a fizetőképes kereslet a háború előtti színvonalhoz képest lényegesen emelkedett. *A fogyasztásnövekedés legszembeötlőbb a tartós fogyasztási cikkek területén.* Míg 1950-ben a személyes fogyasztásnak kevesebb, mint 10%-át tette ki a közlekedési eszközök és háztartási gépek, berendezések vásárlása, most már ez az arány 20% körül van. A tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság növekedése azonban — különösen az alacsonyabb jövedelmű rétegeknél — együtt járt az egyéb területen való fogyasztás korlátozásával. A lakásra, élelmezésre és ruházkodásra fordított összegek lényegesen lassabban növekednek, mint a személyes fogyasztás átlaga.

Az egy főre jutó kalóriafogyasztás az elmúlt 15 év alatt lényegileg nem emelkedett, jelenleg is kb. a háború előtti érték (napi 3000 kalória) körül van és alatta marad a fejlett tőkésországokban kialakult szintnek (ami mintegy 3300 kalória). *Az élelmiszerfogyasztáson belül azonban eltolódott az arány a magasabb értékű, de alacsonyabb kalóriatartalmú cikkek javára.* Mindemellett azonban az élelmiszerfogyasztás nemcsak kalóriatartalmát, de szerkezetét tekintve is valamelyest elmarad a vezető tőkésországokétól.

Nem kielégítő a helyzet a lakással való ellátottság terén sem. A régi lakások nagy hányada komfort nélküli. Az új lakások egy részét állami szervek osztják szét — pártparitásos alapon — az igényjogosultak között. Ezeknek a lakásoknak

[55] Weg und Ziel, 1962. No 10.

Az egy főre jutó átlagos évi élelmiszer-fogyasztás a főbb tőkésországokban[56]

(kilogrammban)

	Liszt	Burgonya	Cukor	Hüvelyesek	Hús	Zsír, olaj
NSZK	93	154	27	4	50	25
Franciaország	105	135	23	6	78	16
Anglia	87	95	49	6	69	22
Olaszország	146	50	17	10	21	14
Svédország	75	101	43	4	51	20
Svájc	101	82	38	9	52	17
Ausztria	118	96	33	3	48	18

a bére viszonylag szolid, de mivel az igénylők száma lényegesen meghaladja a szétosztásra kerülő lakások számát, hozzájutni rendkívül nehéz. A szabad rendelkezésű új lakások bére viszont a munkások számára megfizethetetlen.

Ami a szociális biztosítást illeti, ezen a területen az osztrák munkásosztály már a két világháború között is jelentős sikereket ért el és *a második világháború után további vívmányokat sikerült kiharcolnia.* Így pl. a munkások részére is kiterjesztették az öregségi nyugdíjat. Az öregségi biztosítás fizetéséhez a munkáltatók és a munkavállalók a bér 5—5%-ával járulnak hozzá. A nyugdíjkorhatár férfiaknál 65, nőknél 60 év és legalább 15 év a várakozási idő. A nyugdíjak alapösszege a bér 30%-a, de 30 évi biztosítás után ez felmegy 57%-ra.

Általános a betegségi, baleset- és rokkantsági biztosítás. A betegsegélyezési alaphoz való hozzájárulás a munkásoknál a bér 8,3%-a, az alkalmazottaknál a fizetés 5,4%-a. A beteg bérének 50%-át kapja. A betegsegély maximum 26 hétig tart. *Az orvosi ellátás nem ingyenes.* A biztosított az orvosnak honoráriumot köteles fizetni, amelynek összegét hivatalosan 30—140 schilling között limitálták. A betegsegélyezési pénztár a honorárium egy részét visszatéríti a betegnek. (A visszatérítés azonban egy negyedévben nem lehet több, mint 40 schilling, általános orvosi vizsgálat esetén, illetve 56,50 schilling szakorvosi rendelés esetén.) A kötelező orvosi honorárium főként a gyermekes szülőket és az öregeket sújtja. A többgyermekesek gondjait némileg csökkenti a családi pótlék, szülési és anyagi segély.

Nagyon kedvezőtlen a munkásosztály helyzete az oktatás terén. Az osztrák egyetemeken és felsőoktatási intézményeknél a diákoknak csak elenyésző hányada munkásszármazású.

Befejezésül érdemes az osztrák és magyar dolgozók anyagi és szociális helyzetét összehasonlítani. A második világháborút megelőzően — a történelmi viszonyoknak, a fejlettebb gazdaságnak megfelelően — Ausztriában a lakosság

[56] Pittermann: Mensch und Staat. Bécs, 1962.

életszínvonala lényegesen magasabb volt, mint Magyarországon. *A helyzet a második világháború után megváltozott.* Bár az osztrák dolgozók anyagi helyzete még ma is valamivel kedvezőbb, mint a magyar dolgozóké, de a különbség a háború előtti helyzethez képest lényegesen csökkent. Ami pedig a szociális és kulturális ellátottságot illeti, ezen a területen már most is a magyar dolgozók körülményei a kedvezőbbek.

III. AUSZTRIA NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATAI

A második világháború után, de különösen az ötvenes években *az osztrák gazdasági életben végbement változások közül talán legjelentősebb a külkereskedelem terén zajlott le.* Vonatkozik ez a megállapítás az árucsereforgalom volumenének a növekedésére, az egyes partnerek részarányának és az export-import áruösszetételének változására és nem utolsósorban arra a kihatásra, amit ezek a változások az egész gazdasági életre gyakoroltak.

1. A külkereskedelem irányainak és áruösszetételének megváltozása

A háborút közvetlen követő években az osztrák külkereskedelem nagymértékben összezsugorodott és az ország akkori gazdasági ziláltsága, súlyos devizahiánya következtében csak lassú ütemben fejlődött. Jellemző, hogy 1947-ben pl. az amúgy is alacsony színvonalú behozatalnak még 20%-a sem volt kereskedelmi jellegű, a többi különböző segélyszállítmányokból tevődött össze.

A külkereskedelmi forgalom — az árak és schilling árfolyamának változásait kiszűrve — volumenében csak 1950-ben érte el a háború előtti színvonalat és ezt követően kb. 2 évig ezen a szinten stagnált. A növekedés lassúságát mutatja, hogy ebben az időszakban az ipar már több mint másfélszer annyit termelt, mint a háború előtt. A döntő fordulat 1953-ban következett be. *A schilling leértékelése* — amely párosult a kibontakozó nemzetközi konjunktúrával és nagy nyersanyagkereslettel — *nagy lökést adott az exportnak.* Az import ugyanebben az évben a korlátozások miatt még csökkent, de az év végétől fokozatosan bevezetésre kerülő liberalizációs intézkedések hatására ez is gyors emelkedést mutat. *Az ezt követő 10 év alatt a forgalom volumene mintegy háromszorosára emelkedett.*

A külkereskedelmi forgalom fejlődése 1953 után lényegesen meghaladta az ipari felfutás ütemét. Az import volumenének a növekedése 1953 és 1963 között 224% volt, az exporté 127%, ezzel szemben az ipar termelése csak 95%-kal emelkedett. Ez a tendencia megfigyelhető a többi tőkésországnál is, de Ausztria esetében erőteljesebb, mint a vezető tőkésországoknál (kivéve az NSZK-t).

A gyors fejlődés eredményeképpen *a külkereskedelem szerepe a gazdasági életben* — ami pedig már a háború előtt sem volt csekély — *tovább fokozódott. Az export részesedése a társadalmi össztermékből a háború előtti 14,3%-ról mintegy 27%-ra emelkedett* és ugyanakkor az importból származik a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások szintén kb. 27%-a, a háború előtti 17,1%-kal szemben.

Az osztrák külkereskedelem fejlődése 1937 és 1963 között[57]

(milliárd schillingben)

	Export		Import	
	Érték	Volumen-index	Érték	Volumen-index
1937	1,2	100	1,4	100
1950	6,5	101	9,2	102
1953	13,2	146	13,3	92
1955	18,2	199	23,1	168
1960	29,1	313	36,8	280
1963	34,5	382	43,6	298

A külkereskedelem gyors fejlődése nagyfokú viszonylati átcsoportosítással járt együtt. A háborút megelőzően a mai szocialista országok adták az osztrák import kétötödét és ide irányult az osztrák export kb. egyharmada. A háború után Ausztria nyugati politikai orientációja, a hidegháborús, embargós politika eredményeként *ma ezeknek az országoknak a részaránya 13–18% között van. A szocialista országok helyét* a háborút követő években átmenetileg az USA (nagyrészt segélyszállításokkal), majd végül tartósan *az NSZK foglalta el.*

A nyugatnémet monopóliumok ausztriai terjeszkedésének fő módszere a külkereskedelmi függőség kialakítása. A nyugatnémet áruoffenzíva sikerét nagymértékben elősegítette az áruforgalom liberalizálása. Ausztria 1954-ben a forgalom 75%-át liberalizálta (bázis év 1952). A liberalizálás eredményeként ugrásszerűen megnőtt a nyugatnémet áruk beözönlése. Ha figyelmen kívül hagyjuk a fűtőanyagok behozatalát — melyekre a liberalizálás nem vonatkozott — Ausztria 1953 I. félévében havonta átlagosan 187 millió schilling értékű nyugatnémet árut vásárolt, viszont 1954 IV. negyedében havi átlagban már 555 millió schilling értékű nyugatnémet terméket helyeztek el Ausztriában.

Nyugat-Németországnak ma már az osztrák külkereskedelemben csaknem monopolhelyzete van. Az NSZK szállítja az osztrák import több mint 40%-át és felveszi az export majdnem 30%-át. Az NSZK egyedül többszörösen felülmúlja az EFTA-országok forgalmát, pedig Ausztria az EFTA tagja. Már a korábbiakban volt arról szó, hogy ez a teljesen egyoldalú orientáció milyen szerepet vitt az ipar szerkezetének változásában. Ez a változás jelentkezik a külkereskedelem árustruktúrájában is.

A háború előtti Ausztria lényegileg élelmiszer- és nyersanyagimportőr ország volt. Ez képezte behozatalának közel kétharmadát és emellett a késztermékbehozatalnak viszonylag kis szerepe volt. *Lényeges változás ezen a területen 1953 után következett be a behozatal liberalizálásával. Ez főként a késztermékbehozatalt segítette elő és megnyitotta a zsilipeket a nyugatnémet ipari termékek előtt.* A gépek

[57] Statistik des Aussenhandels Österreichs – Statistische Nachrichten, 1964. No 2.

17. TÁBLÁZAT

A főbb országok részesedése az osztrák külkereskedelemben[58]

Százalékban

	1937	1950	1953	1955	1960	1963
Import						
Európai országok (Szovjetunióval együtt) ...	79,9	65,5	79,0	78,0	83,3	87,2
Európai Gazdasági Közösség	28,3	32,3	47,9	52,5	56,5	58,3
NSZK	16,7[a]	16,6	30,3	35,4	40,0	41,3
Olaszország	5,5	7,2	7,3	8,0	8,1	7,8
Szabadkereskedelmi Társulás	9,6	15,1	14,1	11,8	12,1	13,7
Anglia	4,5	7,7	5,8	4,5	4,9	5,4
Svájc	3,2	4,1	4,4	4,3	4,3	5,1
Szocialista országok	39,9	14,9	13,7	11,2	13,2	13,8
Szovjetunió	—	—	—	0,5	2,9	3,1
Magyarország	9,1	2,2	0,9	2,2	1,9	1,9
Amerika	10,6	28,9	13,2	15,0	11,0	7,9
USA	6,0	23,2	6,4	10,5	7,3	4,7
Afrika	2,6	2,4	3,0	3,0	2,2	1,9
Ázsia	5,5	2,5	3,5	3,2	2,9	2,4
Export						
Európai országok (Szovjetunióval együtt) ...	86,1	81,6	80,6	79,3	83,1	86,6
Európai Gazdasági Közösség	36,6	37,7	46,6	51,1	50,2	49,9
NSZK	14,8[a]	15,3	19,7	25,1	26,8	26,4
Olaszország	14,0	13,4	16,3	16,8	16,7	16,7
Szabad Kereskedelmi Társulás	13,1	13,9	14,9	11,7	12,5	16,0
Anglia	5,3	3,8	6,5	3,7	2,8	3,9
Svájc	5,1	5,2	4,2	4,6	4,8	6,8
Szocialista országok	33,2	19,4	14,9	13,3	17,2	17,5
Szovjetunió	—	—	0,3	0,8	3,5	4,7
Magyarország	9,1	3,6	1,3	2,2	2,4	2,9
Amerika	4,9	11,5	10,6	9,6	7,4	6,0
USA	2,5	5,6	5,8	5,0	4,4	3,8
Afrika	2,4	2,5	2,9	3,6	2,7	2,1
Ázsia	6,3	3,7	5,1	5,9	6,0	4,6

[a] Az adat egész Németországra vonatkozik.

18. TÁBLÁZAT

Az osztrák behozatal áruösszetételének alakulása[59]

Százalékban

	1937	1951	1953	1955	1960	1963
Élelmiszerek	28,5	26,8	22,7	17,6	13,7	14,0
Nyersanyagok	32,4	37,6	37,1	30,7	23,4	21,0
Félkész gyártmányok	18,4	17,1	16,2	17,0	18,9	17,0
Késztermékek	20,7	18,5	24,0	34,7	44,0	48,0

[58] Statistik des Aussenhandels Österreichs.
[59] Statistik des Aussenhandels Österreichs.

és gépi berendezések, valamint a fogyasztási cikkek behozatala 1954-ben és 1955-ben évi 60—70%-kal emelkedett.

Az egyes árucsoportok alakulását vizsgálva megállapítható, hogy Ausztria élelmiszerimportja — bár növekvő — veszít jelentőségéből. Különösen erőteljesen nyilvánul meg a csökkenő tendencia a gabonaféléknél. Az élelmiszerimport ilyen alakulására kihatással van a mezőgazdasági termelés növekedése, valamint a fogyasztás szerkezeti átalakulása. Ez utóbbi főként a kávé, a zöldség és a gyümölcs (citrusfélék) behozatalára hatott ösztönzően.

A háború előtt a mezőgazdasági termékek legfőbb szállítói a délkelet-európai államok voltak. Ezek részesedése a háború után ezen a területen is csökkent, bár szerepük még mindig fontos, elsősorban a hús, gyümölcs, zöldség és bor szállításában. Az 1950-es években a gabonabehozatal az USA-ból (és kisebb részben Kanadából, Argentínából) származott. Az utóbbi időben a gabonaimport jelentéktelenné vált. Végül igen jelentős helyet foglal el — különösen gyümölcs és zöldség szállításában — Olaszország is.

A nyersanyagok és energiahordozók még a háború után is hosszú ideig a vezető helyet foglalták el az importban, az ország nyersanyag- és energiabázisának jelentős bővülése ellenére is. Az árucsoport részaránya csak 1953 után kezdett süllyedni, akkor is csak viszonylag lassú ütemben. Ebben közrejátszott az is, hogy az ipari termelés felfutásán belül a legdinamikusabb a nagy energia- és nyersanyagigényű vas- és színesfémkohászat volt. Így Ausztria, amely a háború előtt kielégítette vasércszükségletét, ma már több mint másfél millió tonna vasércet importál. A fémércek behozatala kb. hatszorosra, a kokszimport közel kétszeresre növekedett a háború előtti szinthez viszonyítva.

Ezt a növekedést csak részben kompenzálta a gyapot- és gyapjúimport nemcsak relatív, de abszolút mértékű csökkenése. A két cikk részaránya az 1937. évi közel 10%-ról 3% alá süllyedt. Ez a szintetikus szálak előtérbe kerülésével, valamint az osztrák textilipar szerepének csökkenésével van összefüggésben.

Az ország nyersanyag- és energiaellátásában a szocialista országoknak van nagy szerepe. Ezek az országok jelentős mennyiségű vasércet, szenet, kokszot, fűtő- és gázolajat, valamint bitument szállítanak Ausztriának. Míg az NSZK a teljes osztrák import több mint 40%-át adja, részesedése az osztrák nyersanyagimportban 10—15% között mozog (1955 előtt még ez alatt!) és a fűtőanyagbehozatalnak is csak kb. 25%-át adja. (Kivéve az 1953—54-es évet, amikor a nagy szénszállítások következtében részaránya meghaladta az 50%-ot.)

Az import szerkezeti átalakulása legvilágosabban látható a félkész- és késztermékek behozatalának gyors ütemű növekedésében, amelynek eredményeképpen a késztermékek részaránya a háború előttinek több mint kétszeresére emelkedett és Ausztria ipari félkész- és késztermék-importőrré változott.

Az árucsoporton belül leggyorsabban a beruházási javak, gépek, elektrotechnikai cikkek és közlekedési eszközök behozatala növekedett. Ezt elősegítette a rendkívül nagyméretű beruházási és felújítási tevékenység, az üzemek korszerűsítési törekvése, amelyet a belső és a nemzetközi konjunktúra ösztönzött —, a vásárlóerő növekedése folytán fellépő nagy kereslet háztartási gépekben és közlekedési eszközökben.

A gépipari behozatal növekedésének fő haszonélvezői a nyugatnémet monopóliumok voltak. Jellemző a nyugatnémet monopóliumok erőteljes piachódítására, hogy éveken keresztül az osztrák gépimport növekedését teljes egészében az NSZK-ból származó behozatal emelkedése okozta.

A nyugatnémet monopoltársaságok térhódítása a gépek, elektrotechnikai termékek és járművek területén olyan jelentős, hogy az importot illetően szinte monopol helyzetbe kerültek. Az osztrák gép- és járműbehozatal kb. 70%-át ők szállítják. Egyes cikkeknél, mint pl. elektromos mérőeszközök, kapcsolók, háztartási villamos készülékek, tehergépkocsik, Diesel- és elektromotorok stb. a behozatal szinte teljes egészében Nyugat-Németországgal bonyolódik. Így Ausztria egyik legnagyobb gépvásárlója lett az NSZK-nak és a nyugatnémet gépexport mintegy 5%-át szívja fel.

A nyugatnémet késztermékek beözönlése egyes ágazatokban súlyos termelési problémákat okoz. Így pl. *a közlekedési eszközöket gyártó iparág* a háború után gyors fejlődésnek indult és 1955-ben már közel ötszörösét adta az 1937. évi termelésnek. A külföldi, főleg nyugatnémet áruk szabad beáramlása a gyors fejlődést megakasztotta, sőt az iparág termelése a következő két év alatt 35%-kal csökkent és azóta egy év kivételével lényegében stagnál. A Diesel-mozdonyok, traktorok, autóbuszok termelése süllyedő tendenciát mutat, miközben az import emelkedik. A nyugatnémet eredetű import növekedése következtében csökken a háztartási villamos készülékek (hűtőszekrény, villanytűzhely) termelése is. Míg *a háború előtt Ausztria több villamosipari terméket adott el, mint amennyit vásárolt, 1954 óta nettó importőrré vált.*

Ami az exportot illeti — az osztrák statisztikai adatok szerint — látszólag semmi lényeges struktúraváltozás nem következett be.

19. TÁBLÁZAT

Az osztrák kivitel áruösszetételének alakulása[60]
Százalékban

	1937	1950	1953	1956	1960	1963
Élelmiszerek	4	4	2	3	4	5
Nyersanyagok	26	27	29	28	21	17
Félkész áruk	24	25	27	26	29	25
Késztermékek	46	44	42	43	46	53
Összesen	100	100	100	100	100	100

A 19. sz. táblázatból úgy tűnik, mintha Ausztria fenntartotta volna továbbra is készáruexportőr jellegét. Az adatok részletesebb vizsgálatakor azonban kiderül, hogy míg *a háború előtt a készárukivitel kb. kétszerese volt a késztermékbehozatalnak, a liberalizálás után az egyenleg jellege megfordult. A készáruk be-*

[60] Statistik des Aussenhandels Österreichs. — Statistische Nachrichten, 1964. No 2.

hozatala igen jelentősen (egyes években 50—60%-kal) *meghaladja azok kivitelét.* Másrészt az osztrák statisztika a félkész és késztermékek között szerepelteti a kohászati termékeket, a hengerelt árut, az alumíniumot és a papírt is. Ha ezeket a tényezőket is figyelembe vesszük, úgy *a kivitelnek közel a fele nyersanyagokból tevődik ki.* Míg a nyersanyagok kivitele igen jelentős nagyságrendű, addig *a korszerű, fejlett ipart* olyannyira *jellemző gép és vegyipari kivitel mindössze kb. egyötödét alkotja az osztrák exportnak.*

Végül meg kell említeni, hogy az export ilyen áruszerkezete is csak úgy tartható fenn, hogy Ausztria késztermék-exportjának jelentékeny részét a szocialista országokban helyezi el.

Az egyes árcsoportokat részleteiben vizsgálva megállapítható, hogy az exportban az élelmiszerek szerepe csekély, bár figyelemre méltó, hogy *egyre nagyobb mértékben exportál sertést, szarvasmarhát, tejet és tejterméket.*

A nyersanyagkivitelen belül a főszerep a fáé és a cellulózé, részaránya azonban — a volumen emelkedése ellenére — csökkenő tendenciát mutat. Nagy erdőállománya következtében a fa mindig Ausztria egyik legfontosabb exportcikke volt. A háború után hosszú ideig ez képezte Ausztria fő bevételi forrását. *A termelésnek mintegy 60%-a kerül exportra* és így az évi export meghaladja a 3 millió m^3-t, ami Ausztria számára világviszonylatban a negyedik helyet biztosítja. A fa fő vásárlója az NSZK és Olaszország.

Az NSZK-ba irányuló osztrák villamosenergia-export — a teljes osztrák energiaexport kb. 90%-a —, amelynek feladata az energiában szegény bajor iparvidék olcsó vízi energiával való ellátása — *rohamos emelkedést mutat.* Ezenkívül Ausztria közvetett úton — magas villamosenergia-igényű termékek (alumínium, ötvözött acél) exportjával — is hozzájárul a nyugatnémet energiaigény kielégítéséhez. *Jelentős még a magnezit- és az egyre növekvő műszálkivitel.*

20. TÁBLÁZAT

Néhány főbb acél- és alumíniumipari termék kivitelének alakulása[61]

(ezer tonnában)

	1937	1953	1960	1963
Hengerelt acéllemezek	26	176	484	515
Egyéb hengerelt acél	66	86	540	675
Öcskavas	54	528	37	3
Alumínium	3	30	35	35

A félkész és késztermékek közül legjelentősebb és legdinamikusabb tétel a vas- és alumínium kohászati termékek kivitele. Az iparág termelésének átlagosan kb. 60%-át exportálja, egyes cikkekből (pl. finomlemezek) azonban a termelésnek kb. 80%-a exportra kerül. *Így az iparág termelése, de az egész osztrák export* (amelynek a kohászat kb. 20%-át adja) *rendkívül függ a nyugat-európai konjunk-*

[61] Statistik des Aussenhandels Österreichs.

túra alakulásától. Ezt mutatja pl. az 1958-as helyzet is, amikor a lanyhuló konjunktúra következtében az osztrák kohászat elhelyezési nehézségekkel küzdött és ezért nemcsak a kohászati termelés csökkent, de a teljes exportforgalom is.

A hengerelt áru és az alumínium fő vásárlója az NSZK. Figyelemre méltó, hogy az osztrák lemezek nyugatnémet közlekedési eszközök, háztartási elektromos készülékek és egyéb késztermékek formájában visszatérnek Ausztriába és kiszorítják az ezeket a termékeket előállító osztrák üzemeket saját belső piacukról.

A kohászati termékek túlzottan magas exportrészesedése mellett igen feltűnő az osztrák gépexport viszonylag alacsony színvonala. Míg Anglia és az NSZK exportjának több mint 40%-át gépek és járművek alkotják és a francia és olasz export mintegy 25%-a ezekből a cikkekből tevődik ki, *Ausztria exportjában a gép 15% körül mozog és csak 1962-től közelíti meg a 20%-ot.*[62] Ez az arány is úgy alakul ki, hogy a szocialista és gazdaságilag elmaradott országokkal folytatott kereskedelmében az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban szerepel a gép. Az NSZK-ba irányuló exportban az 50-es években csak 4—8% volt a gép és ez az arány csak 1960-tól emelkedett 10% fölé.

Az exportra kerülő gépipari termékek nagy része vasszerkezet, bánya- és építőipari gépek, gőzkazán, vagyis azok a gépfajták, amelyek viszonylag *kevés emberi munkaráfordítást igényelnek és értékükben nagy az anyaghányad.* Ennek következtében az exportgépek kg-onkénti átlagos ára az importgépek ára alatt marad. A gépipar gyengesége megnyilvánul továbbá abban is, hogy a gépimport az exportnak több mint kétszeresét teszi ki.

A textilipar a háború előtt az exportnak kb. 20%-át adta. Fő piacát a délkelet-európai országok képezték. Most a nyugati piacokon meglevő éles konkurrenciaharcban csak néhány termékkel állja meg a helyét (olcsó tömegáruk, valamint speciális cikkek: csipke, tüll, hímzés stb.). Így a részaránya az exportban 10% alá esett. Hasonlóan teret vesztett — az egyébként igen nagy mértékben exportra termelő — papíripar is.

Az osztrák külkereskedelem problémája — az áruösszetételen túlmenően — az áruforgalom nagy és egyre növekvő passzívuma. (Ez alól csak az 1953. év kivétel, amikor a schilling leértékelése következtében az export kb. 40%-kal emelkedett és az importkorlátozások eredményeként a behozatal 8%-kal csökkent.)

Az áruforgalmi mérleg hiányát a háború utáni években — egészen 1952-ig — Ausztria főleg segélyszállításokkal fedezte. A későbbiekben *a szolgáltatásokból származó bevételek teszik Ausztria fizetési mérlegét* — kevés kivétellel — *aktívvá. A szolgáltatások legjelentősebb tétele (mintegy kétharmada) az idegenforgalom.* Ausztria az elmúlt években idegenforgalmi szempontból Európa egyik legkedveltebb országa lett. *A vendégnapok száma 1963—64-ben elérte az 56 milliót, tehát a háború előtti nyolcszorosát.* Ezzel *Ausztria az idegenforgalom területén Olaszország és Franciaország után a harmadik helyre került.*

Az idegenforgalom Ausztria egyik legfontosabb gazdasági szektora, az osztrák gazdaság önálló ága lett. Az ebből származó devizabevétel meghaladja

[62] OEEC Trade by Comoditics.

21. TÁBLÁZAT

Az osztrák áruforgalmi mérleg alakulása[63]

(milliárd schillingben)

Év	Import	Export	Egyenleg	Export az import %-ában
1937	1,4	1,2	−0,2	85,7
1950	9,2	6,5	−2,7	70,7
1953	13,3	13,2	−0,1	99,2
1955	23,1	18,2	−4,9	78,9
1960	36,8	29,1	−7,7	79,1
1962	40,3	32,9	−7,4	81,6
1963	43,6	34,5	−9,1	79,1

22. TÁBLÁZAT

Az idegenforgalom alakulása Ausztriában[64]

Idegenforgalomi év	Bevétel (milliárd schilling)	Vendégnapok száma (millió nap)
1936–37	—	6,8
1952–53	1,5	7,6
1955–56	3,0	14,9
1959–60	6,0	24,7
1961–62	9,1	34,9
1963–64	12,9	56,6

az évi 12 milliárd schillinget. Így nemcsak eléri, de meghaladja az áruforgalmi mérleg hiányát. *Ebből a bevételből kb. 70% a nyugatnémet turistáktól ered.* Az egy lakosra jutó bevétel 39 dollár, ami Svájc után — ahol ez a mutató 63 dollár/fő — a világon a legnagyobb.[65]

Az idegenforgalom az export egyik legértékesebb formája. Ennek a ténynek a felismerése alapján Ausztria igen elismerésre méltó erőfeszítéseket tett az idegenforgalom fokozására, az e téren meglevő lehetőségeinek maximális kihasználására. A nagyméretű idegenforgalomra való felkészültséget mutatja, hogy míg 1937-ben Ausztria 160 ezer vendégággyal rendelkezett, ez a szám 1963-ban 698 ezerre emelkedett (amiből 383 ezer szállodában, 287 ezer magánlakásban és 28 ezer ifjúsági szálláson van).[66]

[63] Statistik des Aussenhandels Österreichs. — Statistische Nachrichten, 1964. No 2.
[64] Monatsberichte, 1965. No 2. — Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.
[65] Monatsberichte, 1963. No 11., 1962. No 11.
[66] Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

Az a körülmény, hogy a fizetési mérleg jelentős tétele az idegenforgalomból származó bevétel, és hogy ez egy viszonylatra, az NSZK-ra koncentrálódik, éppúgy, mint az áruforgalmi mérleg passzívuma – az idegenforgalom minden pozitívuma mellett – *bizonyos veszélyeket rejt magában.* (Korábban láttuk, hogy a fasiszta Német Birodalom jelentős gazdasági nyomást gyakorolt Ausztriára az idegenforgalom korlátozásával.)

Összefoglalóan elmondható, hogy az osztrák külkereskedelem a háború után gyors ütemben növekedett. A forgalom bővülése megelőzte az ipari termelés növekedését. A külkereskedelem szerepe a gazdasági életben megnőtt. Bővült az exportáruk köre (vegyi, kőolaj- és gépipari termékekkel). Ennek ellenére az exportnak kb. a felét néhány meglehetősen konjunktúraérzékeny cikk (kohászati termékek, fa, cellulóz, papír és textilia) alkotja. *Ez nemcsak az exportot, de az egész osztrák gazdaságot a nyugat-európai konjunktúra függvényévé teszi.*

A forgalom bővülése együtt járt az osztrák külkereskedelem területi átcsoportosításával és egyben lényegbevágó szerkezeti átalakulás ment végbe az áruösszetétel terén. Míg a háborút megelőzően az osztrák kereskedelem jelentékeny része az Ausztriával szomszédos közép- és kelet-európai országokkal bonyolódott, a háború után a forgalom súlypontja Nyugat-Európába tolódott át. Egy viszonylatra az NSZK-ra koncentrálódik az import több mint 40%-a és az export közel 30%-a. *A forgalomnak ez az összpontosulása tovább növeli az ország gazdasági függő helyzetét, amit csak fokoz az ebben az alapvető viszonylatban jelentkező tartós és igen nagyarányú passzív áruforgalmi egyenleg.*

A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás irányának megváltozása hatással volt az osztrák ipar szerkezetének alakulására is. A feldolgozó iparágak szerepe csökkent, ezzel szemben gyors ütemben – a hazai szükségletet messze meghaladó mértékben – emelkedett az ipari alapanyagot, félkészterméket előállító ágazatok szerepe. Különösen gyors ütemben növekedett az alumínium, hengerelt acél (elsősorban lemezek) és a vízi energia termelése.

Mindez a külkereskedelem területén abban jut kifejezésre, hogy Ausztria, amely korábban alapvetően nyersanyagimportáló és késztermékexportáló volt, a második világháború után Nyugat-Európa – ezen belül is főképpen az NSZK – alapanyag- és félkésztermék-szállítója és ipari késztermékvásárlója lett.

Bár Ausztria termékeit a nyugat-európai konjunktúra következtében jól tudta értékesíteni, *mégis ez az áruösszetétel* – különösképpen ha figyelembe vesszük az egy viszonylatra való túlzott orientációt – *nem nevezhető kedvezőnek és jelentős veszélyeket rejt magában. Az osztrák külkereskedelem áru és viszonylati struktúrája szempontjából egyaránt előnyös volna az együttműködés bővítése korábbi üzletfeleivel, elsősorban Csehszlovákiával, Magyarországgal és Jugoszláviával.*

2. A nyugatnémet monopóliumok térhódítása Ausztriában

A nyugatnémet monopóliumok az 1950-es évektől kezdődően erőfeszítéseket tesznek, hogy korábbi ausztriai pozícióikat visszaszerezzék és az osztrák gazdaság fejlődését saját érdekeiknek megfelelően befolyásolják. A nyugatnémet monopóliu-

mok által folytatott expanziós tevékenység legalapvetőbb formája az áruexport. Már az előbbi fejezetben láthattuk, hogy az NSZK milyen jelentős pozíciókat szerzett meg az osztrák külkereskedelmi forgalomban és annak milyen hatása lett az osztrák gazdaságra és főként az iparra.

A *német tőke* azonban nem elégszik meg ilyen közvetett befolyásolási módszerekkel, hanem *erőfeszítéseket tesz közvetlen érdekeltségek szerzésére.* Különösen fokozódott a német tőkének — az NSZK kormánya által is támogatott — nyomása az államszerződés aláírása után.

Az államszerződés a volt német tulajdont az osztrák államnak juttatta és megtiltotta annak német kézre való visszaadását. Ugyanakkor lehetőséget adott Ausztriának (de nem kötelezte) a 10 ezer dollárt meg nem haladó kis német tulajdonok visszaadására. Ennek a cikkelynek az alapján — *nyugatnémet kezdeményezésre és nyomásra — a két ország között tárgyalások kezdődtek, amelynek eredményeként* a hivatalos közlemény szerint a nyugatnémet igénylők 90%-át kielégítették és 299 üzem, 121 tőkerészesedés, 4000 földbirtok, összesen *kb. 50 000 vagyontárgy került vissza nyugatnémet tulajdonba.* Ezáltal az ausztriai nyugatnémet vagyon mintegy 3 milliárd schillinggel emelkedett.[67]

Az osztrák—nyugatnémet vagyonjogi megállapodás több szempontból is áthágja az államszerződés által megszabott határokat. Egyrészt a vagyontárgyak értékét az 1948-as áron számolták és így az értékhatárt többszörösére emelték. Továbbá a vagyontárgyakat két csoportba osztották (üzemek és értékpapírok) és mindegyik csoportban külön érvényesítették a 10 ezer dollár értékhatárt. Végül nem tekintették német vagyonnak azok tulajdonát, akik 1945 után, de még az államszerződés aláírása előtt felvették az osztrák állampolgárságot. A megállapodás külön érdekessége, hogy Ausztria egyik jelentős üzeme, a Voith cég részvényeinek 40%-a mint „kis német tulajdon" szintén nyugatnémet kézre került. Érdemes megjegyezni, hogy Ausztria csak az NSZK-val folytatott vagyonjogi tárgyalást és az NDK-val nem.

Elősegíti az ausztriai német vagyon növekedését az erőteljes német tőkekivitel is. Az előzőekben láttuk, hogy az osztrák—nyugatnémet áruforgalom rendszeresen milyen nagy nyugatnémet aktívummal zárul. Ennek az aktívumnak egy részét a nyugatnémet monopóliumok az Ausztriában elhelyezett tőkéjük bővítésére fordítják. A nyugatnémet tőkebefektetés nagyobb méretekben csak 1955 után bontakozott ki. Az államszerződés után Ausztria konszolidálódott mint tőkésország. Ezért viszonylag biztos beruházási területté vált a nyugatnémet tőke számára. További lökést adott a tőkebehatolásnak az a körülmény, hogy *1959-ben megszüntették a külföldi tőke ausztriai beruházásának engedélyhez kötését,* illetőleg azóta a külföldi tőke beruházása minden további nélkül jóváhagyásra kerül, ha a tőke konvertibilis devizában áll rendelkezésre.[68] *Ettől az időponttól kezdődően a nyugatnémet tőke behatolása Ausztriába olyan méretű és ütemű, hogy valóságos invázió formáját ölti.*

A nyugatnémet tőke 1959 és 1962 között megkétszereződött és eléri az összes külföldi befektetések 18%-át, ami az első helyet jelenti. Azonban, ha figyelembe

[67] Neue Züricher Zeitung, 1957. január 21. — Weg und Ziel, 1958. No 2.
[68] Monatsberichte, 1960. No 7.

vesszük, hogy a nyugatnémet monopóliumok külföldi leányvállalataikon keresztül is szereznek tőkerészesedést Ausztriában, akkor ez a részarány lényegesen nagyobb.[69]

A nyugatnémet tőkeexport jellemző vonása, hogy az expanzió fő formáját, az áruoffenzívát segíti elő. A közvetlen tőkeberuházások több mint fele kereskedelmi vállalatok, illetőleg szerelőműhelyek létesítésére irányul. Ezek nyugatnémet áruk összeszerelésével, csomagolásával és forgalombahozatalával foglalkoznak, illetve szervízfeladatokat látnak el. Elősegítik a nyugatnémet áruk behatolását az osztrák piacra olyan esetekben, amikor a hazai ipart magas vámtételek támogatják. (Az alkatrészek vámtételei ugyanis alacsonyabbak, mint a késztermékeké.)
Ugyancsak az áruexporttal való szoros összefüggést mutatja a befektetett tőke iparági összetétele is. A nyugatnémet export zömét a gépek, közlekedési eszközök, elektromos készülékek, vagyianyagok és gyógyszerek teszik ki. Ennek megfelelően a nyugatnémet tőkebefektetés is ezekbe az iparágakba irányul, azzal a teljesen nyilvánvaló céllal, hogy növelje ezekben az ágazatokban a nyugatnémet gyártmányok, alapanyagok és alkatrészek iránti keresletet.[70]
A nyugatnémet tőkések azonban nemcsak új vállalatokat hoznak létre, hanem erőfeszítéseket tesznek már működő vállalatok részvényeinek a megszerzésére. Ebben segítségükre van az államosított bankok reprivatizálási politikája. Erre mutat a Creditanstalt 1959. június 13-i tőzsdejelentése is, amely kimondja: „az osztrák részvények utóbbi árfolyamemelkedésére meghatározó volt a német és svájci oldalról jelentkező nagy vásárlás".[71]

Mindezek eredményeként *a nyugatnémet tőke részaránya egyes fontos iparágakban — pl. gépgyártás, vegyipar, papíripar — megközelíti az Anschluss előtti szintet.* Az ipar egészében azonban a nyugatnémet tőke részaránya sokkal kisebb, mint a háború előtt volt. (Egyes számítások szerint 23% helyett 5%.[72] Ennek az az oka, hogy azokban az ágazatokban, ahol korábban a német tőke zöme került befektetésre (bányászat, kohászat, villamossági ipar) az állami tulajdon útját állja a német tőke terjeszkedésének.

[69] A nyugatnémet cégek mellett jelentős tőkeérdekeltségei vannak Ausztriában az USA-nak (pl. a magnezitiparban), Angliának és Hollandiának együttesen az olaj- és vegyiparban (Österreichische Unilever AG, Schell-Ausztria AG, BP Benzin-Petroleum AG). További angol részesedés van a papíriparban (Lenzinger Zelluloze und Papierfabrik), a fémfeldolgozó és textiliparban. Holland érdekeltség van az elektromosiparban (Philips GmbH), a fémfeldolgozó iparban (Hutter und Schrantz) és a vegyiparban (Glantzstoffabrik). Az olasz tőke főként az autóiparban (Austro Fiat), a gáz- és kőolajellátásban (Avia, Aguila, Agip) és a vegyiparban érdekelt (Danubia Petrochemia). Svájci tőke van az elektrotechnikában (Braun Boweri AG), a cipőiparban (Bally, Äterna), a fémfeldolgozó iparban és az élelmiszeriparban (Maggi).

[70] Az új létesítmények közül az egyik legjelentősebb a Vedepha. Ez a Hoechst leányvállalata és a tőle kapott alapanyagokból gyárt polivinilacetátot, gyógyszereket, szintetikus mosószereket és anilinfestékeket. A nagy nyugatnémet gyógyszertárak (Bayer, Schering, RIZ) gyógyszer- és kozmetikai készítményeik kiszerelésére és forgalombahozatalára több vállalatot hoztak létre. Ugyancsak számos alapításuk van az autócégeknek (Mercedes, Porsche, MAN stb.). Az AEG alapítása az AEG Ausztria GmbH.

[71] A részvényvásárlás módszereivel elsősorban a gépgyártás és elektrotechnika területén él a nyugatnémet tőke. Így szerzett befolyást olyan jelentős üzemeknél, mint pl. a bécsi Norma GmbH, a CP. Göerz, a Wiener Kabel und Metallwerke, az Ariadne Draht und Kabelwerke, a Felten und Guilleaume, a Rotax Werke, a Maschinenglasindustrie stb.

[72] Weg und Ziel, 1963. No 3.

A nyugatnémet monopóliumok terjeszkedésének további módszere a szabadalmak értékesítése.

A licencvásárlás önmagában tisztán kereskedelmi művelet volna, gyakorlatilag azonban az osztrák és nyugatnémet cégek megállapodást kötnek egymással a kutatási munkák felosztására. A kutatómunka többségét a műszakilag fejlett, tőkeerős nyugatnémet vállalatok végzik és a kidolgozott gyártási előírásokat és szabadalmakat meghatározott feltételek mellett átadják az osztrák cégeknek. Ilyen feltétel lehet pl. a termelés profilozása (az osztrák cég kötelezi magát, hogy egyes termékek gyártását megszünteti). A licencadó meghatározhatja, hogy az osztrák cég milyen piacokra exportálhatja termékeit. Kapcsolódhat a licencmegállapodás meghatározott százalékú forgalomrészesedéshez, felszerelés — alkatrész — és anyagvásárláshoz, egyes esetekben nyugatnémet tőkerészesedés kialakításához stb.

A módszer elterjedtségét mutatja, hogy *az Ausztriában használt szabadalmak kb. 80%-a külföldi és ennek kb. fele nyugatnémet. Az NSZK-szabadalmak száma felülmúlja az osztrákot.* A licencmódszer előnyét aláhúzza az a körülmény, hogy külön tőkebefektetés nélkül jelentős nagy cégeket lehet befolyásolni vagy függővé tenni. Ez különösen ott fontos, ahol a nyugatnémet monopóliumoknak tőkerészesedés szerzésére — a tiltó rendelkezések folytán — nincs módjuk. Alkalmazásának fő területe a motorgyártás, elektrotechnika és vegyipar.[73]

A licencvásárlások rendszere — az osztrák gazdaság egészét tekintve — *nem lebecsülendő veszélyeket rejt magában.* Különösképpen azért, mert ezen a területen is egy viszonylatnak — az NSZK-nak — van uralkodó szerepe. Ugyanakkor azonban az egyes vállalatok részére komoly előnyöket is jelent. Biztosítja számukra a korszerű termékek korszerű technikával és technológiával történő előállítását. Olyan kis ország, mint Ausztria, képtelen biztosítani a termelés minden ágában a kutatások anyagi és személyi előfeltételeit. Ez pedig — licencvásárlások hiányában — az ágazatok egész sorában a technika elavulásához, a versenyfeltételek romlásához vezetne.

A nyugatnémet monopóliumok figyelemre méltó erőfeszítéseket tettek az osztrák vízienergia-források megszerzése érdekében is. Már volt arról szó, hogy a háború után milyen gyors ütemben növekedett Ausztria villamosenergia-termelése. A háború után épített vízi erőműveknél a német tőkének domináló szerepe van.

Az erőművek egy része (pl. Jochensteini, Braunau-i, Schärding Neuhaus-i erőmű) mint határmenti erőmű a két ország *közös vállalkozásaként jött létre.* A nyugatnémet tőkések azonban az osztrák hányad egy részét is finanszírozták. A törlesztést és a kamatokat Ausztria áramszolgáltatással egyenlíti ki.

[73] Licencmegállapodás és termelési kooperáció van a Maschinenfabrik Andritz AG, valamint a Mannesmann Konszern és az ehhez tartozó Escher Wyss, végül a MAN között. Hasonló az együttműködés a nyugatnémet Henschel Werke és a Simmering-Graz-Pauker és a Jenbacher Werke között. Az államosított Siemens Művek a nyugatnémet Siemens-konszernnel kötöttek kutatási, termelési és piacfelosztási megállapodást. A Bayer licencei alapján dolgozik a Semperit AG.

A nyugatnémet tőkések közvetlenül és a Világbankon keresztül részt vettek az aschachi erőmű, a Lünersee Kraftwerke és a Vorarlberger Illwerke erőműveinek építésében, amelynek fejében az erőművek termeléséből részesedést szereztek.

Ezeknek a beruházásoknak az eredményeként Ausztria Nyugat-Európa legnagyobb villamosenergia-exportőrje lett és partnere szinte teljes mértékben az NSZK. Az export a vízienergia-termelés mintegy negyedét teszi ki. Ugyanakkor Ausztria különböző energiahordozókat (szenet, fűtőolajat) kénytelen importálni és ebből hőerőművekben — lényegesen magasabb önköltséggel — villamos energiát előállítani.

A nyugatnémet monopóliumok — különösen az államszerződés aláírása óta — mint láttuk, igen jelentős pozíciókat szereztek meg az osztrák gazdasági életben és ezeket a pozíciókat felhasználva, igyekeztek az osztrák gazdaságot igényeiknek megfelelően formálni. Pozíciójuk erősítése érdekében erőfeszítéseket tettek Ausztria bevonására az Európai Gazdasági Közösségbe.

3. Ausztria és az európai gazdasági integráció

Az európai gazdasági tömbök kialakítása Ausztriát választ elé állította. A háború után megnövekedett a külkereskedelem szerepe az ország gazdaságában. Megváltozott az ipar és a külkereskedelem szerkezete. Fokozódott az export szerepe az ipar fejlődésében. Mindez rendkívül élessé tette a kérdést: csatlakozzon-e Ausztria valamelyik gazdasági tömbhöz és ha igen, melyikhez?

A kérdés eldöntésére hosszan tartó és éles vita alakult ki. *A nagynémet irányzatú reakciós, főleg nagytőkés erők, az Európai Gazdasági Közösségbe való belépést követelték. Ezt a baloldali erőknek sikerült megakadályozni,* de Ausztria csatlakozása 1960-ban az EFTA-hoz nem zárta le a vitát.

Az osztrák jobboldal továbbra is erőteljes nyomást gyakorolt a korábbiakban az EGK-hez való csatlakozás, a későbbiekben a társulás érdekében. Az Osztrák Szocialista Párt sokáig ellenállt ennek a követelésnek, melyet a koalíciós partnere, a Néppárt magáévá tett. Miután azonban az EFTA nem váltotta valóra a hozzáfűzött reményeket és Anglia maga is felvételét kérte az EGK-ba, az Osztrák Szocialista Párt meghatározott feltételek mellett hozzájárult az EGK-val folytatandó tanácskozáshoz.

Kreisky külügyminiszter, amikor a másik két semleges országgal, Svájccal és Svédországgal együtt benyújtotta Ausztria társult tagként való felvételi kérelmét az EGK-hez, kijelentette: Ausztria alapjában ragaszkodik a római szerződésben rögzített alapelvekhez egészen addig, míg azok az államszerződésben vállalt kötelezettségeivel és örökös semlegességi státusával összhangban állnak. A semlegesség megköveteli, hogy Ausztria mozgásszabadságot élvezzen a harmadik országok irányában folytatott kereskedelempolitika szabályozására. Továbbá háború vagy nemzetközi válság esetén lehetősége legyen egyes rendelkezések vagy a teljes társulási szerződés alkalmazását átmenetileg felfüggeszteni, illetőleg békés körülmények között olyan gazdaságpolitikai akcióktól távol

maradni, amelyek harmadik országok ellen irányulnak és kizárólag politikai célokat szolgálnak és — ha a semlegesség ezt elengedhetetlenül szükségessé teszi — a szerződést felmondani. Végül kivételes bánásmódra tart igényt az élelmiszerekkel való ellátás terén háborúban.[74]

A társulási kérelem benyújtása óta mintegy 3 esztendő telt el. Azóta világossá vált, hogy *az EGK-tagországok többsége* a szövetség fellazulásától tartva, *nem fogadja el a semleges országok feltételeit.* Emiatt Svájc és Svédország már el is állt a társulástól. Az új körülményeknek megfelelően olyan törekvések tapasztalhatók Ausztriában, amelyek a Közös Piaccal való átfogó kereskedelmi szerződés vagy vámszerződés kötését tűzik ki célul. Természetesen, hogy egy ilyen szerződés mennyiben egyeztethető össze Ausztria semleges státusával, az a szerződés tartalmától függ. Az erre vonatkozó tervezetek azonban még nem ismertek.

A történelmi áttekintés után vizsgáljuk meg, hogy az EGK-val kapcsolatos álláspontok mögött milyen gazdasági és politikai érdekek húzódnak.

Ami a kérdés gazdasági oldalát illeti, kétségkívül tény, hogy Ausztria sokkal erősebben összefonódott az EGK-val — főleg annak magját képező NSZK-val, mint az EFTA országaival. Ausztria fő kereskedelmi partnere az Európai Gazdasági Közösség, amellyel a forgalom több mint felét bonyolítja. Az EFTA-val folytatott kereskedelem bár növekvő, mégis sokkal kisebb jelentőségű. Különösen látható ez, ha a forgalmat részleteiben nézzük. Ausztria alapvető export cikkeinek az EGK a fő piaca. Ide irányul a nyersanyagok, fa, cellulóz és élő állat kivitel 80—90%-a, az energiakivitel közel 100%-a, a hengereltacél- és papírkivitelének mintegy a fele. Ezzel szemben az EFTA országok részesedése csak néhány területen éri el még a 20—25%-ot is. (Pl. textil, fonalak, konfekció áru, finommechanikai és optikai készülékek.)

Hasonló a helyzet az importban is. Az osztrák gép-, jármű- és vegyipari behozatalnak 70—80%-a jön a Közös Piac országaiból. Míg az EFTA részaránya általában csekély és csak egyes cikkeknél (pl. gyapjú) figyelemre méltó.

23. TÁBLÁZAT

Az EGK és az EFTA részaránya az osztrák külkereskedelemben[75]

Százalékban

Év	Export		Import	
	EGK	EFTA	EGK	EFTA
1958	49,6	10,9	54,3	11,4
1960	50,2	13,1	56,5	12,2
1962	44,0	15,6	58,5	12,9
1963	45,2	16,2	61,0	12,8

[74] Neue Züricher Zeitung, 1962. július 30.
[75] Statistik des Aussenhandels Österreichs. — Statistische Nachrichten, 1964. No 2.

Az EGK-hoz való csatlakozás, illetve társulás hívei azzal érvelnek, hogy Ausztria és az EGK-országok között kialakult munkamegosztás alapján Ausztriát gazdasági érdekei ezekhez az országokhoz kapcsolják. Kívül maradása esetén elveszítené piacainak jelentékeny részét, ami az ország gazdaságát válságos helyzetbe hozná. A végső következtetést úgy vonják le, hogy ha a semlegesség és a gazdaság érdekei egymással ellentétesek, akkor a gazdasági szempontokat kell szem előtt tartani, mert „nem halhatunk éhen a semlegesség miatt".

A szólamok mögött azonban a nagytőke meghatározott *érdekei* húzódnak meg. *Az osztrák burzsoáziát* nemcsak tradíciói — a német burzsoáziával való szoros gazdasági kapcsolata —, hanem *az a cél is vezérli az EGK-hoz való csatlakozásban, hogy a nyugatnémet nagytőkét használja fel az alapanyagipar és a nehézipar fő területein megvalósított államosítás felszámolására.* Úgy gondolja, hogy az EGK-n belül eredményesebben tudna fellépni az állami tulajdon ellen, megvalósíthatná az állam által újjáépített és korszerűen felszerelt nagyüzemek reprivatizálását. „Az EGK-val való társulás várható következménye az államosított szektor központi vezetésének jelentős gyengülése, esetleg teljes megszűnése volna. A vállalatokat többé-kevésbé felszívnák a nemzetközi tömörülések"[76]

További előnyt jelent a burzsoáziának az integráción belüli szabad munkaerővándorlás. Így fokozhatná a nyomást a munkaerőpiacra és ezáltal növelhetné a munkásosztály kizsákmányolását.

A nagyburzsoázia érdekeivel és érvelésével szöges ellentétben *az ország gazdasági érdekei nemhogy nem kívánják meg sem a csatlakozást, sem a társulást az EGK-hoz, hanem éppen ellenkezőleg a kívül maradást indokolják.*

Nem indokolt a csatlakozás vagy társulás külkereskedelmi szempontból.

Ausztriának a Közös Piac országaiba irányuló exportja kb. kétharmad részben nyersanyagokból és félkész termékekből tevődik össze. Ezeket a cikkeket nem terhelik jelentős vámtételek. A társulás tehát lényeges kedvezményt nem jelentene. Ausztria alapanyag és félkész termékeit társulás nélkül is el tudja helyezni a Közös Piac területén megfelelő gazdasági konjunktúra esetén. A konjunktúra hanyatlása vagy válság alkalmával viszont a társulás esetén is eladási problémái lesznek. Ami a késztermékeket illeti, ezek vonatkozásában — vámpolitikailag — valóban kedvezőbb helyzetbe kerülne Ausztria a társulás esetén. (Feltételezve, hogy az osztrák üzemek, amelyeket egyelőre védenek az osztrák vámok, a társulás után is versenyképesek lesznek.) Figyelembe kell venni azonban, hogy ez viszonylag kis része az exportnak és az itt jelentkező nyereség az egész forgalomra vetítve már nem jelentős. Továbbá a diszkrimináció alá eső termékeket más viszonylatokban — elsősorban a szocialista és a gazdaságilag fejlődő országokban is elhelyezheti.

Ausztria pozícióját erősíti, hogy az EGK országai kb. kétharmad részben késztermékeket, tehát vámérzékeny cikkeket helyeznek el Ausztriában, és ezen országok Ausztriába irányuló exportja értékben lényegesen nagyobb, mint a Közös Piacra irányuló osztrák export. Tehát Ausztria igen kedvező pozícióban kezdeményezhetne kétoldalú vámegyezmény megkötésére irányuló tárgyalásokat és így jelentős eredményeket érhetne el a társulással járó hátrányok nélkül.

[76] Die Furche, 1961. november 18.

Tehát külkereskedelmileg a társulás különösebb előnyt nem jelentene, sőt egyes osztrák közgazdászok számítása szerint az importkorlátozások megszüntetése esetén az osztrák behozatal 5–6 milliárd schillinggel növekedne. Ezzel az export nem tudna lépést tartani, részben azért, mert sok osztrák árucikk nem versenyképes, más áruknál viszont (pl. fa) az exportot természeti feltételek korlátozzák.

Emelkedne az EGK amúgy is magas részaránya a külkereskedelmi forgalomban. Ez a földrajzi egyoldalúság fokozná az osztrák gazdaság függőségét a nyugatnémet konjunktúrától.

Különösen szembetűnőek az esetleges társulás kedvezőtlen kihatásai az ipar területén. Bár Ausztria iparilag fejlett ország, az EGK országaitól (Olaszország kivételével) elmaradt. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem, valamint a keresők közül az iparban foglalkoztatottak részaránya alacsonyabb, mint a többi EGK országban. Az exportjában alacsonyabb, az importjában pedig magasabb a késztermékek aránya.

Az osztrák gazdaságnak, amely erős protekcionizmus körülményei között fejlődik, a külkereskedelmi korlátozások megszüntetése jelentős kárt okozna. A magas fokú liberalizáció ellenére az osztrák iparnak kb. a fele magas vámokkal védett a külföldi konkurrenciával szemben.[77]

A késztermékbehozatali vámok csökkentése vagy eltörlése a feldolgozó iparban súlyos következményekkel járna. Az osztrák iparban a kis- és középüzemek vannak túlsúlyban. Az üzemek 25%-ában a foglalkoztatottak száma nem éri el a 20 főt és az üzemek 75%-a 100 munkáson aluli létszámú. Az üzemeknek csak nem egészen 2%-a foglalkoztat 1000 embernél többet. A kis- és középüzemek technikai felszereltsége elmaradott. A termékeket széles választékban, de kis mennyiségben termelik.

A külföldi, elsősorban nyugatnémet mammutvállalatok konkurrenciája ezeknek az osztrák kis- és középvállalatoknak számottevő részére elviselhetetlen nyomást jelentene és tönkretenné őket. Erre enged következtetni az a számítás is, amely szerint a legfontosabb iparágakban a munka termelékenysége az NSZK-ban 30–50%-kal magasabb, mint Ausztriában.[78]

Ez a jelenleg kedvező foglalkoztatottsági színvonalra károsan hatna. Rontaná továbbá a dolgozók helyzetét a szabad munkaerővándorlás. (A bevándorló munkások nyomást gyakorolhatnának a munkabérre.)

Ezenkívül a római szerződés rögzíti a tőke szabad mozgásának jogát az EGK egész területén. Bár elvileg ez alapján Ausztria is hozhat létre üzemeket más tagországok területén, a gyakorlat mégis az volna, hogy a nagy tőkeerővel rendelkező nyugatnémet monopóliumok terjeszkednének még inkább Ausztriában. *Ez csökkentené az állam ellenőrzési jogát és aláásná Ausztria gazdasági és politikai függetlenségét.*

[77] Az osztrák import 93%-a (bázis év 1952) liberalizált. A fennmaradó 7% azonban fontos szerepet visz a külkereskedelmi protekcionizmusban. Ebben szerepel pl. a cipőimport, amely 1952-ben az összes behozatal 0,01%-át tette ki. A cipőbehozatali vámok eltörlése a cipőipar tönkremenetelét jelentené, mert a 15 000 emberrel dolgozó 150 cipőgyár közül aligha tudna egy is a nyugatnémet és olasz cipőiparral konkurrálni.

[78] Wirtschaftspolitische Blätter, Bécs, 1962. No 2.

A Közös Piachoz való társulás vagy csatlakozás azonban nemcsak gazdasági téren járna káros következményekkel, de politikailag is elfogadhatatlan. A „Közös Piachoz való csatlakozás — Pittermann alkancellár szavaival élve — gyakorlatilag új Anschlusst jelentene," és így ezek az elképzelések szöges ellentétben állanak az osztrák államszerződéssel, Ausztria nemzetközileg vállalt kötelezettségeivel.

Az államszerződés szigorúan tiltja a Németországgal való közvetlen vagy közvetett egyesülést. A szerződés kimondja: „... Ausztriának Németországgal való politikai vagy gazdasági egyesülése tilos.

Az egyesülés megelőzése érdekében Ausztria semmiféle olyan megállapodást sem fog kötni Németországgal, amely alkalmas volna arra, hogy Németországgal való politikai vagy gazdasági egyesülést közvetlenül vagy közvetve előmozdítsa, vagy akár területi sérthetetlenségét, akár politikai, vagy gazdasági függetlenségét érintse."[79]

A szerződés alapján jogosan mondotta Kreisky külügyminiszter: „Ausztria az államszerződés 4. cikkelyében kötelezte magát, hogy nem fog semmiféle politikai vagy gazdasági egyesülést Németországgal létrehozni.... Németország egyik legfontosabb állama ennek a Gazdasági Közösségnek, továbbá Németország legfontosabb kereskedelmi partnerünk és Ausztria bármiféle belépése az EGK-ba bennünket az államszerződéssel ellentmondásba hozna. Értelmetlen országunkat ilyen konfliktusos helyzetbe hozni. Több forog kockán, mint pár százalék vámcsökkentés"[80]

Az EGK-hoz való csatlakozás vagy társulás azonban nemcsak az államszerződéssel, de Ausztria önként vállalt és az alkotmány törvénybe iktatott, nemzetközileg garantált semlegességével is ellentétben áll. Egy olyan gazdasági közösségen belül, ahol a tagországok a gazdasági élet minden területén lemondanak az állami szuverenitásukról és az egység nem csupán harmadik országok felé alkalmazandó egységes vámpolitikában valósul meg, hanem az egyes államok fölé helyezett tanács határozza meg az ipar, a mezőgazdaság és a közlekedés fejlesztésének közös irányait, ahol az áruforgalmon túlmenően szabaddá teszik a tőke és a munkaerő forgalmát is, ahol meghatározzák az egységesen alkalmazandó szociálpolitikát stb., a semlegesség fenntarthatósága illuzórikus.

Ilyen körülmények között a semlegesség fenntartása érdekében még akkor is távol kellene maradni az EGK-tól, ha a társulás valóban jelentene gazdasági előnyöket. Ezt a gondolatot fejezi ki Raab, volt kancellár is: „... a semlegesség számunkra becses dolog, amelyet nem szabad elhamarkodottan és könnyelműen a látszólagos anyagi előnyök egy tál lencséjéért kockára tenni."[81]

A semlegességet már az is lehetetlenné tenné, ha a Gazdasági Közösség tisztán gazdasági szerv volna. Hiszen az EGK előbb vázolt előírásai és tervei a gazdaság centralizálására minden ettől eltérő különálló politikát lehetetlenné tesznek. *Az EGK-nak azonban nemcsak gazdasági, de politikai jellege is van.*

[79] Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1955. No 39.
[80] Die Presse, 1959. november 14.
[81] Österreichische Neue Tageszeitung, 1959. december 6.

Erhard – akkor még gazdasági miniszter – egyértelműen kijelentette: „Az EGK-nak elsősorban politikai aspektusa van. Csak akkor van értelme, ha egy politikai cél felé tart."[82]

Ez a politikai közösség nem volna természetesen más, mint politikai keret, amelyen belül az USA által támogatott és a francia burzsoáziával szövetségre lépett nyugatnémet tőke uralkodna a többi, gazdaságilag gyengébb európai tőkés ország felett. Ezt fejezi ki a Labour Party lapja is: „A német nagytőke, amelynek álmait a Hitler vezetésével létrehozandó Egyesült Európát, a második világháborúban elszenvedett veresége szertefoszlatta, dédelgetett tervének megvalósítására új kereteket dolgozott ki. Ez az Európai Gazdasági Közösség. Ez a valóság, amely a szép szavak és frázisok mögött van."[83]

Az EGK-hoz való csatlakozás politikai jelentőségét Walter Hallstein, a Közös Piac állandó bizottságának elnöke is kiemelte 1961 novemberében Zürichben tartott beszédében, amikor kijelentette: „Az Európai Közös Piac egy politikai térségben keletkezett, a belépés tehát egy előzetes politikai döntést követel, éspedig a semlegesség feladását, amely különben is »tárgytalanná vált«."[84] „Annyira lényegbevágó az európai integráció politikai tartalma, hogy. . . mindenki, aki csatlakozását elhatározza, ezzel együtt egy vitális politikai döntést hoz."[85]

Az EGK hívei éppen azért, mert tudják, hogy az EGK-hoz való társulás ellentétes Ausztria semleges státusával, igyekeznek a semlegesség fogalmát szűkíteni és tisztán katonai térre korlátozni. Nemschak professzor, az Osztrák Gazdaságkutató Intézet igazgatója pl. kijelentette: „Legutóbbi dokumentumában az EGK-komisszió teljes világossággal rámutatott, hogy az EGK nem tisztán gazdasági vállalkozás, hanem egyúttal politikai... Félrevezető és megtévesztő volna politikai egyesülés és gazdasági egyesülés között különbséget tenni. Semmi értelme ez elől a tény elől a fejünket a homokba dugni... Ha mi nyomós okokból az európai integráció mellett döntünk – ezalatt az EGK-val való társulást értem –, akkor semmi kétség nem lehet, hogy a semlegességi kötelezettségünk tisztán katonai."[86]

A szélsőjobboldal képviselői ennél is tovább mennek és leplezetlenül elutasítják Ausztria jelenlegi státusát. Az FPÖ egyik vezetője – Peter – a salzburgi pártkongresszuson kijelentette, hogy az osztrák nemzet fogalma – „divatos és az idő követelte háború utáni koncesszió", melynek helyére „egy német Ausztria" kell, hogy jöjjön, egy „nagy Egyesült Európa" keretében.[87]

Az EGK-hez és ezen keresztül Nyugat-Németországhoz való csatlakozás, illetve társulás *Ausztria függetlenségének és semlegességének korlátozására irányuló politika ellen az Osztrák Kommunista Párt folytatja a legkövetkezetesebb harcot.* A párt Központi Bizottsága 1961 decemberi plénumán hozott határoza-

[82] Weg und Ziel, 1960. No 1.
[83] Tribune, 1961. június 9.
[84] Népszabadság, 1962. január 28.
[85] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1962. február 7.
[86] Prof. dr. Franz Nemschak: Aspekte der Österreichischen Integrationspolitik. Bécs, 1961. – Weg und Ziel, 1963. No 2.
[87] Neue Front, 1958. szeptember 20.

tában megbélyegezte a kormánynak az EGK-hoz való társulásra irányuló politikáját. „Ez a politika – mondja a határozat – nagyon veszélyes az osztrák nép számára, mégpedig egyrészt azért, mert az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozás minden formája egy olyan politikai szervezethez való csatlakozást jelent, amely egyik talpköve a NATO-nak, ez utóbbiban pedig a militarista-revansista Nyugat-Németország játssza a vezető szerepet. Veszélyes ez a politika másrészt azért, mert egy ilyenfajta csatlakozás kockára teszi Ausztria gazdasági függetlenségét és ezáltal az ország felvirágzásának alapját: a nyugatnémet monopoltőke az eddiginél sokkal nagyobb mértékben beavatkozna az osztrák gazdasági életbe, a szocialista országokkal való kereskedelem pedig igen nagy veszélybe kerülne."[88]

4. Ausztria és a szocialista országok gazdasági kapcsolatai

Az előzőekben láthattuk, hogy Ausztria háború utáni nyugati orientációja milyen kihatásokkal járt az osztrák gazdaság, elsősorban az ipar és külkereskedelem szerkezetében. *Ez a túlzottan egyoldalú orientáció nemcsak gazdasági hátránnyal jár, de politikai veszélyeket is rejt magában.*

Szinte magától adódó következtetés, hogy *Ausztria a nyugat-európai konjunktúrától való nagyfokú függőségét legkönnyebben a hagyományos kereskedelmi partnereivel – a közép- és kelet-európai szocialista országokkal – való forgalmának bővítése útján csökkenthetné.* Ezek az országok megfelelő ellensúlyt képezhetnének az EGK nyomásával szemben.

Ausztria különleges lehetőségekkel rendelkezik a szocialista országokkal való kereskedelem bővítésére. Nemcsak hagyományos gazdasági kapcsolatai biztosítanak számára előnyt, hanem földrajzi fekvése, gazdasági fejlettsége és semlegessége is. Mindezek ellenére *Ausztria és a szocialista országok közötti áruforgalom elmarad a lehetőségek mögött.* Igaz ugyan, hogy még így is a nyugat-európai országok közül az osztrák külkereskedelmi áruforgalomban a legnagyobb a szocialista országok részaránya. A nyugat-európai országok forgalmuk mintegy 4%-át bonyolítják ezekkel az országokkal. (Az NSZK-ban és Olaszországban a részarány kissé nagyobb.) Ezzel szemben Ausztriában ez az arány az 1954. évi mélypont után újra 10% fölé emelkedett.

A háború előtti színvonalhoz képest nemcsak a szocialista országok részaránya csökkent, hanem a forgalom abszolút volumene is (miközben az osztrák külkereskedelmi áruforgalom összességében igen gyorsan növekedett). Az ezekből az országokból származó behozatal volumene (1957. évi változatlan árakon számolva) csak kb. 1960-ban érte el az 1937-es színvonalat.

Pedig ezekkel a viszonylatokkal folytatott kereskedelem Ausztria számára igen előnyös. Megmutatkozik ez a forgalomnak – a nyugati irányú kereskedelem árustruktúrájától igen elütő – szerkezetében is. Ezt még polgári körökben is kénytelenek elismerni. „A kelet-európai országok és mindenekelőtt a Szovjetunió, Ausztria legkedvezőbb kereskedelmi partnerei. Átveszik az osztrák kész-

[88] Népszabadság, 1962. augusztus 2.

24. TÁBLÁZAT

A szocialista országok részaránya az osztrák külkereskedelemben[89]

Százalékban

Év	Import	Export
1937	39,9	32,2
1950	14,9	19,4
1954	11,6	13,4
1960	13,2	17,2
1962	13,2	17,6
1963	13,8	17,5

25. TÁBLÁZAT

Az osztrák kivitel áruösszetétele[90]

Százalékban

	Összes kivitel			Kivitel a szocialista országokba		
	1957	1960	1963	1957	1960	1963
Élelmiszerek	4,1	4,5	5,1	1,1	0,5	1,0
Nyersanyagok	20,9	18,8	14,6	6,1	7,7	6,0
Fűtőanyagok	2,6	2,4	2,4	2,5	—	0,2
Vegyi termékek	4,2	3,9	3,0	7,7	7,3	6,3
Félkész és készáruk	48,9	47,1	46,9	48,6	50,0	39,2
Gépek, járművek	14,2	16,2	20,2	31,7	30,4	36,7
Egyéb készáruk	5,1	7,1	7,8	2,3	4,1	10,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

termék és mindenekelőtt a gépexport jelentős részét és ellátják Ausztriát fontos nyersanyagfajtákkal és élelmiszerekkel.[91]

Az alapvető különbség az anyagok (bányászati termékek, energiahordozók, fa, cellulóz) *átlagosnál alacsonyabb és a gépek lényegesen magasabb hányadában mutatkozik. A teljes osztrák gépkivitel egyharmada—egynegyede a szocialista országokba* — elsősorban a Szovjetunióba és Lengyelországba — *irányul.* Ezek az országok képezik egyes gépipari ágazatok fő exportpiacát. Így pl. ide irányul a tehervagonok, vízi járművek, gőzkazánok, vízturbinák, papíripari gépek kivitelének kb. 70—80%-a. Sokkal kisebb szerepet töltenek be a gépek a szocialista országokból származó importtételek között és így *az osztrák gépexport ezekben*

[89] Statistik des Aussenhandels Österreichs.
[90] Statistik des Aussenhandels Österreichs.
[91] Österreichische Wirtschaftsverkehr mit der Sowjetunion. Beilage zu den Monatsberichten, 1955. No 33.

a viszonylatokban többszöröse az importnak. Vagyis Ausztria – bár a háború után a nyugati orientáció eredményeként gépimportőrré vált – a szocialista viszonylatban megtartotta gépexportőr jellegét.

A textilipar jelentősége itt is összezsugorodott (holott ide irányult a háború előtt a textilexport kb. 70%-a) és helyét a kohászati termékek vették át.

Ugyancsak lényeges, bár ellentétes irányú különbségek tapasztalhatók az import oldalon is.

26. TÁBLÁZAT

Az osztrák behozatal áruösszetétele[92]
Százalékban

	Összes behozatal			Behozatal a szocialista országokból		
	1957	1960	1963	1957	1960	1963
Élelmiszerek	16,2	14,2	13,4	25,4	24,9	27,0
Nyersanyagok	15,1	13,0	10,4	8,2	15,1	13,8
Fűtőanyagok	14,4	9,5	9,8	45,9	36,5	38,0
Állati és növényi olajok	2,0	1,5	1,3	1,5	2,3	2,4
Vegyi termékek	6,8	7,9	7,9	3,2	4,0	3,1
Félkész és készáruk	18,6	20,0	20,3	6,8	9,2	7,9
Gépek, járművek	22,4	28,7	29,9	7,2	7,0	6,4
Egyéb készáruk	4,5	5,2	6,9	1,8	1,0	1,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A behozatal túlnyomó többsége éppúgy, mint a háború előtt, élelmiszerekből, nyers- és fűtőanyagokból tevődik össze. Ezen belül azonban az arány a háború előttihez képest eltolódott az élelmiszerek rovására és az anyagok javára. A szállítások közel 60%-át a háború előtt az élelmiszerek képezték. Ausztria gabonaimportja (amelynek több mint 90%-át korábban ezek az országok adták) azonban egyrészt csökkent, másrészt átterelődött más (főleg amerikai) viszonylatokra.

Ezzel szemben megnövekedett (a háború előtti mintegy 15%-hoz képest) *az energiahordozók részaránya.* Innen származik a teljes fűtőanyagbehozatal kb. 35–40%-a. A lengyel, cseh és szovjet szén- és kokszszállítások, az NDK brikettszállításai, valamint magyar, román és szovjet kőolajtermék-szállításoknak jelentős súlya van az osztrák energiamérlegben.

A Magyarországgal folytatott áruforgalom szerkezete némileg eltér a többi szocialista országétól. Itt viszonylag magas a kivitelben a nyersanyagok (magnezit, fa, cellulóz stb.) aránya. Ezek a cikkek 1956-ig az export 30–40%-át alkották. Azóta részarányuk kb. 20%-ra csökkent. *Hasonló nagyságrendű a vegyi anyagok (nitrogén műtrágya, festékek, műanyagok) részaránya is.* Ugyancsak kb. 20%-át teszik ki az exportnak a hengerelt árufélék is.

[92] Statistik des Aussenhandels Österreichs.

Lényeges változás ment végbe a Magyarországról származó import szerkezetében. A magyar áruk kb. 80%-a 1954-ben még élelmiszer volt. Ezek részaránya gyors ütemben csökkent és 1958 óta kb. 40%. Megváltozott az agrártermékek összetétele. A gabonafélék helyett az árucsoport fő alkotó elemeit a hús, élőállat, gyümölcs és zöldség képezi.

A kieső agrárcikkek helyét kőolajtermékek, ipari félkész és késztermékek foglalták el. A magyar export közel 20%-át fűtőolaj, gázolaj és bitumen képezi és Ausztria ezekből a cikkekből szükségletének számottevő részét Magyarországról fedezi.

Az áruforgalom gyengéje a rendkívül szűk árunomenklatúra. Néhány árucikk (nitrogén műtrágya és hengerelt acél, illetve hús és kőolajtermékek) alkotja a szállítások zömét.

A két ország gazdasági struktúrájában végbement változások megkövetelnék a forgalomban szereplő áruk körének bővítését és az ipari termékek, elsősorban a készáruk szerepének növelését. Ezt a folyamatot nagymértékben elősegíthetné a két ország ipara közötti együttműködés. Erre meg is volna a lehetőség, főként az elektromos ipar, a műszergyártás és kohászat területén. Biztató kezdetnek lehet tekinteni, hogy ilyen irányban már az illetékes állami szervek között megindultak a tárgyalások.

A szocialista országokkal folytatott kereskedelemnek a teljes forgalomtól eltérő összetétele megmutatkozik az export és import tonnánkénti átlagos árában is. *A szocialista országokba irányuló osztrák exportcikkek tonnánkénti ára kb. kétszerese az importáraknak.* Vagyis ebben a viszonylatban — eltérően a nyugati országokkal folytatott kereskedelemtől — Ausztria érvényesíteni tudta fejlett ipari ország jellegét.

27. TÁBLÁZAT

Az osztrák külkereskedelmi forgalomban szereplő cikkek tonnánkénti átlagos ára[93]

(schilling/tonna)

Viszonylat	1950	1955	1960	1962	1963
Osztrák import					
Összesen	1082	2240	2726	2942	2888
Szocialista	479	908	947	822	790
NSZK	440	3107	4743	5628	5518
Osztrák export					
Összesen	1851	3188	4024	4746	5085
Szocialista	2369	3856	5908	5590	5583
NSZK	1900	2300	3316	3867	3893

[93] Statistik des Aussenhandels Österreichs.

A szocialista piac az elmondottak alapján tehát fontos szerepet tölt be és még jelentősebbet tölthetne be az osztrák gazdaságban — a nyugati orientáció következményeként — keletkezett ellentmondások feloldásában.

Mint korábban láttuk, az osztrák külkereskedelem egyik alapvető gyengesége a tartós, igen nagyarányú és a fő üzletfelére koncentrálódó áruforgalmi passzívum. Ennek a passzív egyenlegnek a csökkentésében nagy szerepe lehetne a szocialista országokkal való forgalom bővítésének. Itt ugyanis *a forgalom kiegyenlített, vagy aktív egyenleggel zárul.* A forgalom fellendülése esetén Ausztria fokozottabb mértékben tudná importszükségleteit saját árucikkeivel kiegyenlíteni.

További előnyt jelent, hogy *a szocialista országok szilárd piacot képeznek.* Ezekben az országokban tervgazdálkodás folyik, a gazdaság tervszerűen és gyors ütemben fejlődik. Megvan a lehetőség arra, hogy az osztrák cégek hosszú lejáratú megállapodásokat kössenek és így csökkentsék a nyugati konjunktúra ingadozásainak káros hatásait.

Továbbá a szocialista kereskedelem *nem kapcsolódik politikai nyomáshoz* és ezért — ellentétben az EGK irányzatokkal — nemhogy nem sérti, de alátámasztja az osztrák semlegességet.

A vázolt előnyök ellenére *Ausztria árucseréje a szocialista országokkal nem fejlődik kielégítően. A forgalom növelésének gátját képezi az osztrák külkereskedelmi politika merevsége. A jelenlegi rendkívül kötött kontingentálási rendszer fékezi a kereskedelmi kapcsolatokat. A liberalizálás feltételezhetően erőteljes ösztönzést adna a forgalom bővítésére.*

A korábbiakban láttuk, hogy ezekkel az országokkal a forgalmat fő részt a készáruexport és a nyersanyag-, valamint élelmiszerimport jellemzi. A *forgalom további fellendítésének alapját azonban elsősorban annak a felismerésnek kell képeznie, hogy ezek az országok ipari jellegűvé váltak.* Ez lehetővé teszi széles körű ipari kooperáció kiépítését ezekkel az országokkal. Ugyancsak megvan a lehetőség harmadik piacra való szállításban való együttműködésre.

A szomszédos szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok kibővítése megfelel nemcsak a történelmi tradícióknak, de az ésszerűségnek és egyes országok gazdasága által támasztott követelményeknek, valamint a lehetőségeknek. Ennek a ténynek a felismerése mutatkozik meg vezető osztrák politikusoknak egyes szocialista országgal való tárgyalásaiban.

Dr. Kreisky külügyminiszter magyarországi látogatása alkalmával kijelentette, hogy Ausztria és Magyarország között normalizálódnak a kapcsolatok, Közép-Európa fogalma reneszánszához érkezett. Ezzel kapcsolatban írta az Osztrák Szocialista Párt lapja: „Az utóbbi időben már természetellenessé vált, hogy Ausztria éppen azoktól a szomszéd népektől legyen elzárva, amelyekkel sok osztrák vérrokonságban van és amelyeket Béccsel sok — ha nem is mindig egész kellemes — történelmi emlék köt össze."[94]

Ami a gazdasági kapcsolatok bővítését illeti, dr. Bruno Pittermann alkancellár szintén magyarországi sajtóértekezletén mondotta: „Realista vagyok, tehát tudom, hogy a régi arányokat nagyon nehéz lesz elérni, ha ugyan egyáltalán si-

[94] Népszabadság, 1964. november 4.

kerül. Ez azonban nem tarthat vissza bennünket attól, hogy ne tegyünk meg minden erőfeszítést gazdasági kapcsolataink bővítéséért és elmélyítéséért."[95]

Az együttműködés kiépítésére irányuló — utóbbi időben jelentkező — *osztrák szándék egybeesik a magyar célkitűzésekkel is.* A Magyar Népköztársaság külpolitikája arra irányul, hogy függetlenül a társadalmi rendszer különbözőségétől, a két ország között gazdasági és politikai téren egyaránt jószomszédi viszony legyen. „Az osztályharc nem helyezte hatályon kívül a földrajzi fogalmakat. Aki a térképre néz, egy szempillantás alatt megállapíthatja, hogy mely államok vannak Közép-Európában. A szocialista Magyarország is Európában és annak középső térségében helyezkedik el. Mi reálisan gondolkozva kezdettől fogva tudjuk, s mindenkor számításba vettük azt, hogy ugyanezen földrajzi szférában van számos más, olyan ország is, amelynek belső társadalmi rendszere eltér a miénktől, nem szocialista, hanem kapitalista. Csak üdvözölni lehet, hogy elkezdődött ezeknek az adottságoknak reális tudomásulvétele a másik oldalon is, mivel a földrajzi közelségből sok irányú és hasznos együttműködési lehetőség adódik, népeinknek pedig közös érdekeik vannak a béke fenntartásában."[96]

IV. AZ OSZTRÁK BELPOLITIKAI RENDSZER

Az ország felszabadulása után újra érvénybe léptették az 1920-ban elfogadott és 1929-ben módosított alkotmányt, amelyet 1955-ben az államszerződéssel és az örökös semlegességről szóló törvénnyel kibővítettek.

Az alkotmány előírásai szerint Ausztria szövetségi köztársaság, amely 9 szövetségi tartományból áll. A tartományok saját tartományi kormánnyal és tartományi gyűléssel rendelkeznek, ezek azonban a szövetségi kormánynak és a központi szerveknek alá vannak rendelve.

Az osztrák parlament két kamarából, a Szövetségi Tanácsból és Nemzeti Tanácsból áll. A két testület egymástól független, de jelentősebb szerepe a Nemzeti Tanácsnak van. A Nemzeti Tanácsban elfogadott törvényeket jóváhagyásra a Szövetségi Tanács elé kell terjeszteni. Ez azonban inkább formaság, mert a Szövetségi Tanács nem akadályozhatja meg a törvény életbeléptetését, legfeljebb halasztó hatályú beleszólási joga van, illetve népszavazást követelhet meg a Nemzeti Tanács által jóváhagyott törvény megmásítására.

A Nemzeti Tanács és a Szövetségi Tanács együttes ülése alkotja a Szövetségi Gyűlést. Ezt a Szövetségi Elnök hívhatja össze az alkotmányban meghatározott esetekben: pl. népszavazás a szövetségi elnök visszahívásáról, hadüzenet (ez elvesztette jelentőségét az örökös semlegesség kimondásával).

A Szövetségi Tanács tagjait a tartományi gyűlések választják. A tartományok lakosságuk nagysága alapján képviseltetik magukat. Egy tartomány minimum 3 képviselőt küld (a legtöbb képviselője 12, Bécsnek van).

A Nemzeti Tanács 165 képviselőből áll, akiket választókerületenként 4 évre választanak, titkos szavazással. A szavazáson a 21 éven felüli állampolgárok

[95] Népszabadság, 1965. január 31.
[96] Kádár János beszéde az Országgyűlésen, Népszabadság, 1965. február 12.

vehetnek részt. A választás proporcionális választási rendszer alapján megy végbe. Gyakorlatilag azonban a szavazatok összeszámlálása olyan módszerrel történik, ami az ellenzéki pártok háttérbeszorítását eredményezi. Ennek következménye, hogy pl. a Kommunista Pártnak egy mandátum elnyeréséhez 2—3-szor annyi szavazatra van szüksége, mint a Néppártnak, vagy a Szocialista Pártnak. Sőt 1959-ben a párt már nem is jutott mandátumhoz, holott szavazatai alapján kb. 6 mandátum illette volna meg.

Az osztrák köztársaság elnökét népszavazás útján közvetlenül választják 6 éves időtartamra. Az elnök tisztsége betöltése idején más képviselőtestületnek nem lehet tagja és mandátuma lejárta után legfeljebb még egy alkalommal választható újra. Fő feladatai közé tartozik: külföld felé képviseli a köztársaságot, aláírja az államközi megállapodásokat, kinevezi a magasabb beosztású tisztviselőket és tiszteket, mint a hadsereg legfőbb parancsnoka kitüntetéseket adományoz és ő gyakorolja a kegyelmi jogot. Működését általában a kormány előterjesztése alapján fejti ki. Jogában áll az előterjesztést elutasítani, de önhatalmúan nem intézkedhet. Ez alól kivételt képez a kancellár kinevezése, a kormány felmentése és a Nemzeti Tanács rendkívüli üléseinek összehívása. Az elnöki posztra 1945 óta minden alkalommal a szocialista jelöltet választották meg.

A tényleges végrehajtói hatalom a kancellár vezetése alatt álló kormány kezében van. A kormányt 1945 óta szinte már hagyományosan a két legnagyobb párt — a Néppárt és a Szocialista Párt — koalíciója alapján hozzák létre. Az egyes pozíciók felosztása során a kancellári széket rendszeresen a Néppárt szerezte meg, helyettese viszont a Szocialista Párt képviselője. A miniszteri tárcákat, az államtitkári helyeket, sőt az államigazgatás szinte valamennyi pozícióját — a választási eredménynek megfelelően — közel fele-fele arányban osztják szét. (A Néppárt képviselőinek száma 79—82, a Szocialista Párté 74—78 között ingadozik.)

Az Osztrák Néppárt a korábbi Keresztényszocialista Párt utódaként 1945-ben jött létre. *A mintegy 700 ezres taglétszámmal rendelkező párt programja és gyakorlati tevékenysége alapján a burzsoázia pártja, a nagytőke érdekeit képviseli.* Egyben támaszkodhat a Vatikán és az osztrák klérus támogatására. Igen erős politikai bázisa van falun. Ez elsősorban annak következménye, hogy nagy befolyással rendelkezik a szövetkezeteknél, márpedig a kis- és középparasztok gazdaságilag függenek a szövetkezetektől. Elősegíti helyzetét az a körülmény is, hogy a munkáspártok politikai tevékenysége a parasztság körében még ma sem kielégítő, korábban pedig teljesen elenyésző volt.

A Néppárton belül hosszú időn keresztül a mérsékelt, liberálisabb szárny volt az uralkodó. Ennek az irányzatnak volt a vezére *Julius Raab, az osztrák politikai élet kimagasló egyénisége*, a háború utáni Ausztria egyik legnépszerűbb politikusa. Az ő nevéhez fűződik az államszerződés és Ausztria semlegességi státusának a kialakítása. Belpolitikailag ezt az irányzatot — a burzsoázia érdekeinek fenntartása mellett — a Szocialista Párttal való kompromisszumra, a koalíció fenntartására való törekvés jellemzi.

Az utóbbi időben azonban fokozatosan előtérbe került a Néppárt jobbszárnya, az ún. reformerek. Ennek eredményeképpen 1961-ben a politikai élettől való visszavonulásra késztették Raab kancellárt. Helyére Gorbach került. Majd az

1963 őszén megtartott klagenfurti pártkongresszuson Gorbach kénytelen volt a Néppárt elnöki székét Josef Klausnak átadni, aki nem sokkal később — 1964 elején — átvette a kancellári hivatalt is. *A Néppárt reformista szárnya azokat a nagytőkés köröket képviseli, amelyek a közös piaci, elsősorban nyugatnémet orientáció hívei.* Így a klagenfurti konferencia állást foglalt Ausztriának az Európai Gazdasági Közösséggel való társulása mellett. A jobbszárny ezzel együtt szakítani kíván a semlegesség Raab-féle felfogásával és annak csupán szűk katonai értelmet kíván adni. Továbbá a reformisták síkraszálltak a kongresszuson Habsburg Ottó hazatérése mellett. A belpolitikában céljuk merevebb magatartás koalíciós társuk, a Szocialista Párttal szemben, sőt Bürger Blokk kialakítása, vagyis a Szocialista Párt kizárása a kormányból. Gazdasági elképzelésük a magántőkés szektor növelése az állami szektor rovására. „A belpolitikai »kemény kéz irányzat«-nak mindenekelőtt az államosított ipar és a dolgozó lakosság szociális vívmányai ellen kell irányulnia — mondotta Friedl Fürnberg, az Osztrák Kommunista Párt KB-nak első titkára. — A cél az, hogy fokozatosan valósítsák meg a nagytőke szándékait: magánkézbe juttassák vissza az államosított ipart, felszámolják a szociális vívmányokat."[97]

A reformerek sem kül-, sem belpolitikai célkitűzésüket mindeddig nem tudták megvalósítani a baloldali tömegek ellenállása következtében. A reformerek meghátrálásában szerepe volt a Szocialista Párt magatartásának is, továbbá annak a körülménynek, hogy a Néppárton belül még jelentős erőt képvisel a Raab politikai vonalát követő szárny.

Mivel a reformerek előtérbe nyomulása a két koalíciós párt között súrlódásokat és nemegyszer kormányválságot okozott, felvetődött az ún. „kis koalíció" létrehozásának gondolata. A jelenlegi választási eredmények alapján ugyanis egyik koalíciós párt sem rendelkezik a parlamentben abszolút többséggel, de az Osztrák Szabadság Párttal való szövetség útján mindkettő többségre juthat. Így tehát ez a kis párt a mérleg nyelvévé válhat. *Az Osztrák Szabadság Párt* 1956-ban alakult az 1949-ben létrehozott Függetlenek Szövetségéből. Ez a polgári párt *a szélsőséges jobboldali elemek gyülekező helye. Nyíltan követeli a semlegesség felszámolását. Külpolitikai célkitűzése a nagynémet egység kialakítása, Ausztria csatlakozása az NSZK-hoz és a NATO-hoz.*

Mindkét koalíciós párt folytatott tárgyalásokat a „kis koalíció" létrehozására, végül azonban mégis a meglevő koalíció fenntartása mellett maradtak. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy az ilyen „kis koalíció" tartós lehet, amikor mindenféle formájában olyan nagy párt ellen irányul, amely a lakosság közel felének bizalmát élvezi.

Az *Osztrák Szocialista Párt* 1945-ben alakult az Osztrák Szociáldemokrata Párt és az Anschluss idején ebből kivált „Forradalmi Szocialisták" egyesülése útján. *A mintegy 700 ezer főt kitevő taglétszáma túlnyomórészt munkásokból és alkalmazottakból áll. Összetételét tekintve tehát munkáspárt.* A párt azonban hatalomra kerülve nem tett kísérletet a munkáshatalom megteremtésére. Holott Linzben 1926-ban elfogadott program — egyedül az összes szociáldemokrata

[97] Népszabadság, 1964. március 21.

program közül – kimondja: A párt „vezeti a munkásosztály felszabadító harcát" és „a harc céljául a kapitalista rendszer megszüntetését és a szocialista társadalmi rend felépítését" tűzi ki. Ezzel szemben azonban ez *a párt a háború befejezése után egyes szociálpolitikai követelések teljesítése fejében lemondott a szocializmusról* és gyakorlati politikájával elősegítette a kapitalista rend restaurálását. *Az OSZP nyíltan szakított a marxizmussal.* Az új pártprogram kimondja „a szocialista mozgalom most már szélesebb, semhogy egyetlen irányzat fémjelezhetné".

A párt vezetése 1957-ben új programot dolgozott ki – ahogy Kreisky mondotta – „program és valóság szinkronizálására". Vagyis a cél az volt, hogy a program megváltozásával megszüntessék az ellentmondást a marxizmus elemeit még tartalmazó régi, centrista program és a párt reformista gyakorlata között. Az új programtervezet elvetette a proletárdiktatúrát, a szocializmus építését és kijelentette, hogy „a szocialisták hajthatatlan ellenségei mind a fasizmusnak, mind a kommunizmusnak. A kisebbség diktatúráját éppúgy elvetik, mint a többségnek a kisebbség felett gyakorolt erőszakát, amely sérti az emberi jogokat." A programtervezet szerint Ausztria már átalakult jóléti állammá (Wohlfahrstaat).

A párt korábbi centrista múltja azonban nem múlt el teljesen nyomtalanul. Az 1958-ban összeült rendkívüli pártkongresszus a programtervezet legkirívóbb antimarxista tételeit a párttagok nyomására elvetette.

Bár az elfogadott program alapjában véve szocialreformista jellegű, mégis bizonyos vonatkozásokban baloldalibb, mint általában a szocialista pártok programja. Így pl. kimondja: „a szocializmus feladata megszüntetni a dolgozók anyagi függőségét, a termelőeszközök feletti tőkés uralmat". Szembeszáll a magán- és államkapitalizmus korlátlan uralmával és bírálja az ún. népi kapitalizmust. Helyette az ún. „közösségi gazdálkodást" tűzi ki célul, ahol a munkavállalók szervezetten ellenőrzik és irányítják a termelést. Hozzáteszi azonban, hogy az egyéni vállalkozás szabadságát tiszteletben kell tartani és a „kis- és középüzemek semmiképpen nem kerülnek államosításra".

Minthogy a párt elveti az osztályharcot, így célja elérésének eszközét az erkölcs és igazságosság utópisztikus győzelmében látja. Ez az idealista felfogás aztán az antiklerikalizmustól az egyházzal való együttműködéshez vezet. „A szocializmus és a kereszténység, mint a felebaráti szeretet vallása – mondja a program – tökéletesen összeegyeztethetők."

Külpolitikai vonatkozásban a program „üdvözli az európai országok önkéntes gazdasági egybekapcsolódását, mint az Európai Egyesült Államok demokratikus közösségének megkötéséhez vezető út első lépését".

A párt vezetésében a kongresszus után, de különösen az 1960-as évek elején balratolódás volt megfigyelhető. A jobbszárny képviselőit háttérbe szorították. Ennek megfelelően az utóbbi időben az angol Labour Party irányában való orientáció figyelhető meg, míg korábban a nyugatnémet Szociáldemokrata Párttal való szorosabb kapcsolat volt tapasztalható.

A Szocialista Párt tagsága – mint ez a programtervezet vitájában is kitűnt – *sok esetben haladóbb, baloldalibb magatartást tanúsít, mint a pártvezetés.* Ez lehetőséget ad arra, hogy időnként egy-egy konkrét kérdésben alsóbb szinten akcióegység jöhessen létre a Kommunista Párttal.

Az Osztrák Kommunista Párt 1918-ban alakult, majd 1933-ban illegalitásba szorult. A felszabadulás után a Szocialista Párttal közösen összekötő bizottságot hozott létre a két párt együttműködésének elősegítésére, a napi politikai munka összehangolására. Az együttműködéshez fűzött remények azonban nem váltak be. A párt 1953-ban baloldali szocialistákkal és más baloldali szervezetekkel közös választási blokkot alkotott, majd 1956-ban egyesült az Osztrák Szocialista Pártból kivált Osztrák Szocialista Munkáspárttal.

A párt 1958. évi konferenciáján új programot fogadott el „Ausztria szocializmus felé vezető útja" címmel. A program belpolitikailag célul tűzi ki a kapitalizmus megdöntését és a szocialista társadalmi rendszer felépítését. E cél érdekében a párt következetes harcot folytat a demokratikus jogok megvédése és a demokrácia kiszélesítése érdekében. A távlati politikai célkitűzések megvalósításáért dolgozva a párt magáévá teszi a tömegek napi gazdasági követeléseit, harcot folytat ezek kielégítéséért, az életszínvonal emeléséért, a munkakörülmények megjavításáért, fellép a burzsoázia megújuló gazdasági és politikai követelései ellen.

A párt következetesen harcol az ország függetlenségének és semlegességi státusának megvédéséért. Harca során a párt erőfeszítéseket tesz a szocialista munkásokkal való együttműködés és akcióegység megteremtése érdekében, miközben támadja a Szocialista Párt reformista ideológiáját. Leleplezi a „kapitalizmus átalakulásáról", a „jóléti államról" szóló elméleteket, de ugyanakkor támogatja, ami pozitív a „jóléti állam" programjában.

A szocialista és kommunista munkások közeledéséhez, véleményeinek kicseréléséhez szervezeti formát nyújt a szakszervezet. *Ausztriában egységes szakszervezeti szövetség van mintegy másfél millió taglétszámmal.* A tagok kb. 60%-a munkás, 40%-a alkalmazott. A központi szervezethez 16 szakmai szövetség tartozik. Az Osztrák Szakszervezeti Szövetség a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének tagja és a Szocialista Párt politikai befolyása alatt áll. Ez megmutatkozik a szakszervezetek reformista ideológiájában és politikai gyakorlatában.

A Szakszervezeti Szövetség pl. 1957-ben „gazdasági virágzás az együttműködés útján" címmel elméleti konferenciát szervezett. Ezen Klenner kijelentette: „A tőkefelhalmozás tovább folyik, egyidejűleg azonban a munkásosztály abban a helyzetben van, hogy javítsa saját anyagi és szociális helyzetét, meghódítva az államban egyik pozíciót a másik után."[98]

Ehhez Weinberger, a Munkatermelékenységnövelő Központ elnöke hozzátette, hogy az osztrák munkás megszűnt proletár lenni, a vállalkozó egyenjogú társa lett és így munkaereje sem áru többé.

Bár a szakszervezetekben az irányító erő a Szocialista Párt, ez nem jelent a szocialisták számára kizárólagosságot. Az egyes tagszövetségeken belül különböző frakciók léteznek. A frakciók működése teljesen legális, azokat a Szakszervezeti Szövetség vezetője elismeri és képviselőiket meghatározott arányokban beküldhetik a vezetőségbe.

[98] Die Zukunft, 1957. No 4. 99. old.

A frakciók közül legerősebb a szocialista frakció. Azokon a területeken, *ahol jelentős nagyüzemek vannak* (így elsősorban Steyerországban, Alsó- és Felső-Ausztriában, valamint Bécsben) *komoly erőt képvisel a kommunisták által alkotott szakszervezeti egységfrakció.* Viszonylag kisebb jelentőségű a Néppárt frakciója.

V. A SEMLEGESSÉG PERSPEKTÍVÁJA

Ausztria nemzetközi helyzetében, politikai-társadalmi és gazdasági életében a második világháború után igen kedvező változások következtek be. Több évi elnyomás után az ország visszanyerte önállóságát és függetlenségét. Ez a körülmény, valamint a megváltozott nemzetközi helyzet, a nagyhatalmak által garantált örökös semlegesség kedvező feltételeket teremtett a haladó és demokratikus politikai erők tevékenysége számára.

A politikai változások és a termelési eszközök számottevő részének államosítása kedvező hatást gyakoroltak a gazdasági életre is.

A kétségtelenül impozáns gazdasági fellendülés azonban számos ellentmondástól terhes. Így pl. a megnövekedett hazai alapanyag- és energiabázis ellenére a feldolgozó iparágak fejlődése viszonylag lassú és részarányuk csökkenő tendenciát mutat. A külkereskedelem liberalizálása után beözönlő nyugati, elsősorban nyugatnémet készáruk a feldolgozó iparágak fejlődését fékezik, ami export oldalon az ipari késztermékek arányának stagnálásában vagy csökkenésében mutatkozik meg. Az ipar jelentőségének megnövekedése tehát Ausztria külkereskedelmében sajátos módon jut kifejezésre.

Ausztria háború után új – nyugat-európai, sőt lényegileg nyugatnémet – gazdasági orientációja eredményeként korábbi készáruexportőr és nyersanyagimportőr jellegét elvesztette és ezen országok vízienergia- és alapanyagellátójává és késztermékfelvásárlójává vált.

Ez az orientáció azonban nemcsak az osztrák külkereskedelem áruösszetételére – és ezen keresztül – az ipari szerkezetre hat ki károsan, hanem erősíti a gazdaság válságérzékenységét, függőségét a nyugati gazdasági konjunktúrától és növeli a külkereskedelmi mérleg passzívumát. Ehhez járul a nyugati, különösen nyugatnémet monopóliumok erőteljes törekvése, hogy növeljék érdekeltségüket az osztrák gazdasági életben.

Mindez komolyan veszélyezteti az ország gazdasági függetlenségét és ezen keresztül politikai önállóságát és semlegességét. A jövőt illetően Ausztria előtt elvileg *két lehetőség* van:

Engedni a nyugatnémet tőke követelésének és tovább közeledni gazdaságilag és politikailag az NSZK-hoz és az EGK-hoz. Ez az önálló külkereskedelem politikáról és általában az önálló gazdaságpolitikáról való lemondást vonná maga után. Az erőviszonyok ismeretében teljesen világos, hogy Ausztria az EGK keretén belül képtelen volna a nyugatnémet tőke nyomásának ellenállni és így *az EGK-val való kapcsolat az osztrák gazdaság nyugatnémet érdekeknek való teljes alárendelését vonná maga után, vagyis egy új Anschlusst eredményezne.*

Ez az út azonban nemcsak gazdasági téren járna súlyos következményekkel, hanem közvetlenül veszélyeztetné Ausztria politikai önállóságát, önként vállalt örökös semlegességét. Az országot a NATO-tömb, de különösen az NSZK agresszív, imperialista politikájától tenné függővé és ez szöges ellentétben áll az államszerződés előírásaival.

Az NSZK-hoz való közeledés, az EGK-hoz való társulás legbuzgóbb híve és szószólója — mint láttuk — az osztrák burzsoázia. A nyugatnémet orientáció hívei támaszkodhatnak még az egyáltalán nem lebecsülendő erőt képviselő *neonáci és neofasiszta csoportosulásokra.* Ezek a szervezetek (mint pl. az FPÖ, az „Alpenverein", a „Soldatenbünde" stb.) szoros kapcsolatban állnak nyugatnémet politikai csoportokkal és egészen nyíltan nagynémet programot hirdetnek, szembeszállnak Ausztria semlegességével és függetlenségével. Tőkeerős lapjaikban európaiság álarcába bújtatott német nacionalista, nagynémet, militarista propagandát folytatnak.

Végül a jobboldali politikai erők nyugatnémet orientációját támogatják *a nyugati imperialista hatalmak,* elsősorban az USA monopoltőkés körei is. Az USA — amely a szocialista tábor ellen irányuló agresszív célkitűzéseinek végrehajtásában elsősorban az NSZK-ra támaszkodhat — Ausztria számára az NSZK alapanyagszállítójának szerepét szánta és éppen ezért nem gátolja, sőt támogatja a nyugatnémet monopóliumok ausztriai expanzióját.

Ezzel a politikával szemben az osztrák nemzet gazdasági és politikai érdekeinek egyaránt az állami önállóság, függetlenség és semlegesség mellett való szilárd és következetes kiállás felel meg, amely teljes mértékben összhangban van az államszerződéssel és Ausztria nemzetközi kötelezettségeivel.

Ilyen irányú politika folytatására a körülmények ma sokkal kedvezőbbek, mint bármikor azelőtt. A feltételek adottak, mind nemzetközi, mind belső viszonylatban.

A nemzetközi erőviszonyok az 1930-as évekhez viszonyítva oly alapvetően megváltoztak, hogy ma már a német imperializmus nem is gondolhat Ausztria erőszakos bekebelezésére vagy bármilyen más közvetlen megoldásra. A kialakult hatalmas szocialista tábor megfelelő biztosíték gazdasági, politikai és katonai téren ennek megakadályozására.

Megvan a lehetőség a kerülő úton, az EGK közbeiktatásával való bekebelezés elhárítására is. Ausztria eredményesen tudná a nyugatnémet tőke fojtogató szorítását kivédeni, ha gazdasági kapcsolatait szorosabbra fűzné a szocialista országokkal és a gazdaságilag gyengén fejlett országokkal. Így kedvező irányú változást érhetne el külkereskedelmi áruforgalma, valamint az egész gazdasága struktúrájában és egyben csökkentené a nyugatnémet tőkétől való függőségét. Az ilyen irányú nemzetközi munkamegosztás előnyeit nemcsak Ausztria korábbi történelméből nyert tapasztalatok, de Finnország példája is bizonyítja.

Pozitívan értékelendő, hogy az osztrák kormány az utóbbi időben nagyobb érdeklődést tanúsít a közép- és délkelet-európai szocialista országok iránt. Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia hagyományos üzletfelei Ausztriának. *Ezeknek az országoknak a gazdasága szerencsésen egészítik ki egymást. Ha az osztrák gazdasági vezetők figyelembe vennék az ezekben a szomszédos or-*

országokban végbement erőteljes iparosítást, levonnák az ebből származó következtetést, úgy széles körű ipari kooperációt lehetne kiépíteni. Ez csökkenthetné az osztrák gazdaság — sok veszélyt magában rejtő és sok szempontból káros — egy irányú nyugatnémet orientációját. Az ilyen közép-európai gazdasági együttműködés valamennyi ország gazdasága számára hasznos lehetne és elősegítené a népek közeledését, egymás jobb megértését.

Lényegesen jobbak az osztrák függetlenség pozíciói az országon belül is, mint az 1930-as években volt. A pénzügyi élet és az ipar kulcspozíciói az állam kezén vannak. Megvan a lehetőség elreteszelni minden ajtót a nyugatnémet tőkebehatolás elől.

Ezenkívül az ország fő tömegei, a dolgozók és mindenekelőtt a munkásosztály ezt a politikát támogatja, minthogy ez felel meg alapvető érdekeiknek.

Ebből a második alternatívából származó rendkívüli előnyök felismerése vezeti a polgárság egyes józan gondolkodású politikusait is. Amit bizonyít a néhai Raab kancellár kijelentése is: „Most, hogy a függetlenségünket épphogy visszaszereztük, nincs szándékunkban módosítani, vagy veszélybe sodorni azzal, hogy bármely tömbhöz csatlakozzunk."[99]

Hozzá csatlakozott Figl külügyminiszter salzburgi beszédében: „Mi tanultunk elmúlt évtizedeink történetéből. Ma már tudjuk, mit jelent a szabadságot és önállóságot elveszíteni."[100]

Az elmondottak alapján tehát mind belpolitikailag, mind nemzetközi téren megvan a lehetőség arra, hogy Ausztria megőrizze önállóságát és semlegességét az ez ellen törő erőkkel szemben. A lehetőség azonban még nem valóság. Ausztria további fejlődésének útját az fogja eldönteni, hogy az ország politikai erői milyen mértékig tudnak és akarnak élni az adott lehetőségekkel.

[99] The Observer, 1955. július 10.
[100] Wiener Zeitung, 1955. október 9.

Nyolcadik rész

Japán

Írta: *Dr. Biró Klára*

I. JAPÁN FÖLDRAJZI ÉS DEMOGRÁFIAI JELLEMZÉSE

A jelenleg *97 millió lakosságú Japán* szigetvilág Ázsia keleti partjainál, mintegy 1600 km hosszúságú félkörívben terül el. *Négy nagyobb és közel 1000 kisebb szigetből áll, területe 369 813 km²*. A nagy szigetek közül legjelentősebb a Honshu, amelyen az össznépességnek hozzávetőleg háromnegyed része él. Ettől délnyugatra Shikoku, míg északi szomszédságában Hokkaido fekszik, az ország legdélibb felét pedig a Kiushu foglalja el. Utóbbit csak a Koreai-szoros választja el Koreától, előbbi pedig a Szovjetunióhoz tartozó Szahalin-szigetekhez van igen közel, mindössze 43 km-nyi távolságra. Igy *Japán a Távol-Kelet stratégiailag egyik kulcsfontosságú pontja.*

Területét nagy részben vulkanikus hegyek borítják, közel félszázra tehető a jelenleg is működő tűzhányók száma. Sűrűn előforduló jelenség emiatt a kisebb-nagyobb erejű földrengés, amelyet sokszor hatalmas árvizek követnek. Gyakoriak emellett a pusztító erejű tájfunok is, amelyek nemegyszer szökőárral társulva törnek a lakosságra. Éghajlata bővelkedik csapadékban, földje pedig gyors lejtésű patakokban, meleg forrásokban, erdőkben. *Területének azonban csak nem egészen $^1/_5$ része alkalmas mezőgazdasági művelésre.*

A viszonylag mostoha természeti adottságok ellenére *Japán az ötödik legnagyobb népességű ország.* A világrangsorban Kína, India, a Szovjetunió és az Egyesült Államok után következik. Egy km²-re számítva átlag 252,7 ember él Japánban, de oly kevés a lakható, illetve lakott terület, hogy *gyakorlatilag 1700 fő jut 1 km²-re.*

Az első, 1873-ban kiadott hivatalos adatok szerint lakossága akkor 35 millió fő volt, amely azóta több mint 2,5-szeresére emelkedett. A második világháború alatt átmenetileg csökkent az össznépesség, mivel Japánban 2,1 millióra rúgott a hadicselekmények miatti embervesztség, a fegyverletételt követően azonban 6,25 millió japán tért haza külföldről, főleg Mandzsúriából és más volt gyarmatokról. Így az ország lakossága hirtelen a háború előtti színvonal fölé duzzadt.

Komoly problémát jelentett, főképp 1948–49-ig a túlságosan magas népszaporulat, amely akkoriban elérte az évi 21,5 ezreléket. A kormány kezdeményezte „családtervezési akció" keretében sokoldalú felvilágosítással és intézkedésekkel sikerült a lakosság évi növekedési ütemét 1955–57 között kb.

17 ezrelékre leszorítani, s ezt a szintet azóta is fenntartani. Ez a szám itt a legkisebb egész Ázsiában. *Japán földünk lakható területének 1,7%-át bírja, bolygónk lakosságának ugyanakkor hozzávetőleg 3,4%-a él itt.*

Közigazgatásilag az ország 46 prefektúrára oszlik, köztük a három legfontosabb város is külön prefektúra. Hat — 1 milliónál népesebb — nagyvárosa van, amelyek közül *Tokióban egymagában közel 11 millió ember összpontosul.* Lakosainak számát tekintve ez a világ vezető metropolisa, s egyben ipari szempontból is jelentős. E téren a több mint 3 millió lakosságú Oszaka, a mintegy két-két millió lelket számláló Nagoja és Kobe, továbbá az 1,5 milliós népességű Jokohama szintén fontos szerepet töltenek be az ország életében s — a főváros mellett — igen számottevő kulturális-tudományos centrumok is.

Japán nemcsak megművelhető földterület, de *a legtöbb ipari nyersanyag tekintetében is rendkívül szegény.* Nyersanyagigénye viszont széles körű és egyre növekvő, mert feldolgozó ipara igen lendületesen fejlődik.

Az *energiaforrások* közül legbőségesebben vízi erővel rendelkezik. A vízierőművek, illetve az ilyen létesítmények kiépítésére alkalmas helyek zöme szétszórtan fekszik és az ipari centrumoktól távol esik. Így a villamos energia szállításával járó természetes energiaveszteség még magas önköltséggel is társul.
Fa-, szén- és földgázkészletek terén Japán kedvezőbb helyzetben van. Szénkészletei azonban mélyenfekvőek, a szén felszínrehozatala gyakran költségesebb az importszénnél. A kőolaj-előfordulás kevés, a hazai termelés az ország szükségletének csak kb. 2%-át fedezi. Földgázkincsei mintegy 430 milliárd m^3-re tehetők s közel vannak az ipari központokhoz, főleg a fővároshoz.

Az *energiahordozók* hazai termelésének lényeges emelkedése ellenére Japán azok felhasznált mennyiségének 1962—63-ban *közel 50%-át importálta,* szemben az 1936. évi 10,6%-kal. Az energiafogyasztás nagyarányú növekedése mellett ez azzal is kapcsolatos, hogy az energiahordozók zömének vegyipari felhasználása időközben rendkívüli mértékben emelkedett.

Érclelőhelyek tekintetében is viszonylag kedvezőtlenek adottságai. Vasérckincse mintegy 80 millió tonnányi, nyersvastermelése azonban alig egytizedét fedezi hazai szükségleteinek. A wolfram-, vanádium-, króm-, nikkel-termelés szintén messze elmarad az ipar igényei mögött, a feldolgozásra kerülő bauxitról pedig szinte egészében behozatal útján gondoskodik az ország.
A réz, ólom, cink és mangánércekből viszont sokkal előnyösebbek a természeti adottságok az előbb említetteknél. Rézből a belső szükséglet több mint egyharmadát, ólomból, cinkből és mangánból közel felét elégíti ki a hazai termelés. Ugyanezen bányákban — korlátozott mérvű — arany- és ezüstelőfordulások vannak.
Igazán gazdag készletek főképp piritből találhatók a szigetállamban. Évi mintegy 3 millió tonna pirit kitermelése világviszonylatban elsőséget biztosít e téren számára.

A könnyűipari — főképp textilipari — nyersanyagok nagy részét ugyancsak külföldön vásárolja.

A vázolt természeti adottságok miatt a japán feldolgozó ipar importigénye rendkívül nagy: egész nyersanyagszükségletének több mint felét behozatal útján kell biztosítania.

II. A JAPÁN IMPERIALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEI ÉS FEJLŐDÉSI SAJÁTOSSÁGAI 1945-IG

Japán jelenleg a Távol-Kelet egyetlen fejlett iparú, modern tőkésállama, amely alig egy évszázada még elmaradott feudális ország volt.

Gyors gazdasági eredményei nyomán Japán már századunk harmincas éveiben a vezető kapitalista hatalmak közé került, s helyzetét ezek sorában azóta megszilárdította. E tények alapján napjainkban imperialista részről Japánt a gyarmati sorból felszabadult fiatal államok közvéleménye elé a nemzeti felemelkedés példaképeként igyekeznek állítani.

A fejlődő országok útválasztása — a szocialista vagy tőkés orientáció kérdése — korunkban a világgazdaság és világpolitika egyik legnagyobb jelentőségű problémája. A szóban forgó országok teljes gazdasági függetlenségének, egészséges fejlődésének döntő előfeltétele végső soron a szocialista irányú fejlődés. Ennek megakadályozására az imperialista hatalmak a kapitalizmus útjára kívánják terelni az egyre jelentősebb nemzetközi tényezővé váló fejlődő országokat.

A nyugati „szakértők" fentebb körvonalazott céljaikat véka alá rejtik s „jóindulatú tanácsként" javasolják a „japán út" követését. Annak eldöntése, hogy gyakorlatilag valóban követendő és egyáltalán járható példát jelent-e a gyarmati sorból felszabadult államok számára Japán — megköveteli az ország sajátos fejlődési vonásainak elemzését, tehát rövid történelmi visszapillantást tesz szükségessé.

1. A kapitalizmus kifejlődésének történelmi előzményei

Japánban a feudalizmus korszaka igen hosszúra nyúlt. A hűbériség itt Kína befolyása alatt és annak mintájára alakult ki. Az ország sok évszázadon keresztül — közvetlen szomszédain kívül — nem érintkezett külföldiekkel. Izoláltságának földrajzi fekvése is számottevő tényezője volt. Szinte hermetikus elzárkózását — európai részről — elsőként a spanyolok és portugálok törték meg. Az 1640-es években megtámadták a japán partokat, de tartósan nem tudták megvetni lábukat e földön. (A katolikus hittérítők ezt megelőzően, 1549-ben történt első jelentkezése ugyancsak átmeneti epizóddá vált akkoriban Japánban, mert a feudális katonai parancsnokok [sogunok] szembeszálltak a misszionáriusok tevékenységével, s hamarosan be is tiltották azt.) *A XII. századtól kezdve gyakorlatilag a sogunok (katonai vezetők) kezében volt az államirányítás, a császár hatalmi pozí-*

ciója igen korlátozott volt. Ezek nagy befolyásukat jelentős haderőiknek köszönhették, az ún. szamuráj csapatoknak.[1]

Az újabb izolációs korszak mintegy két évszázadra terjedt ki. Ezalatt a sogunok és a szintén nagy vagyonú feudális hercegek (daimyok), erőteljes gazdagodásuk érdekében, a paraszti tömegeket minden addiginál kegyetlenebbül szipolyozták. A feudális arisztokrácia kizsákmányoló tevékenysége a szamurájokéval társult s egyre elviselhetetlenebbé vált a dolgozók számára.

Az elzártság periódusa lényegében 1853–54-ben szűnt meg, amikor Perry amerikai sorhajókapitány egy hadihajóraj élén kikényszerítette a japán kikötők megnyitását az „újvilági" árucikkek és hajóforgalom számára. *Ez az aktus volt a bevezetője az ún. „Meiji restaurációnak", melynek keretében a japán császár visszaszerezte magának a teljhatalmat.* E jelentős változás hátterében a következő társadalmi-gazdasági tényezők szerepeltek: 1854–59 között számos külföldi hatalom nyomult be Japánba, s az amerikaiak mellett az orosz, angol és holland hódítók is egyenlőtlen szerződéseket kényszerítettek Japánra.

Az idegen áruk konkurrenciájától leginkább érintett déli feudális urak – és hatásukra más vidékiek is – tiltakozó mozgalmakat indítottak a külföldiekkel kötött szerződések ellen, felkeresték Kioto városában, a sogunok fogságában tartott mikádót, aki támogatta álláspontjukat.

A császár véleményén felbuzdulva több helyen felléptek a különféle manufaktúrákkal is rendelkező földesurak, továbbá a kereskedők az európai betolakodók ellen. A parasztság megnyerésére az idegenek elleni küzdelemben kiadták a „négy rend egyenlősége" jelszavát (a négy rend a harcos feudálisok, a parasztok, iparosok és kereskedők voltak).

A külföldiek elűzését követelő mozgalomba csakhamar széles népi tömegek kapcsolódtak be, akiket a déli tartományok sogunja elleni elégedetlenség tüze is fűtött, mert ez az idegen hódítók követeléseit – katonai erőiktől félve – szolgai módon teljesítette. A Kiotóban gyülekezett önkéntes alakulatokra támaszkodva *1867-ben a mikádó kihirdette a sogunátus megszüntetését és mintegy két évig tartó belharcban megtörte a sogun- és daimyo-vazallusok hatalmát. Ezzel minden hatalom Mucuhito császár kezébe került, aki a maga uralmát „meiji"* (*„felvilágosodott"*) *periódusnak nevezte el.* Ez az időszak 1868–1912-ig tartott és első két évtizede alatt megteremtődtek a tőkés termelés előfeltételei Japánban.

2. A polgári átalakulás főbb mozzanatai és sajátosságai

Az 1868-ban megkezdődött burzsoá forradalomról egybehangzóan az a kutatók véleménye, hogy *megkülönböztető vonása elhúzódó, következetlen jellege.*

1. Felemás volta részben abban gyökerezik, hogy *a külföldi behatolás adott döntő lökést a tőkés fejlődés megindulásának.* Japán felismerte az idegenek és

[1] A szamurájok a nagy földesurak legmegbízhatóbb katonái voltak, akiket legtöbbször harci érdemeik elismeréséül szabadítottak fel jobbágysorból és tettek meg birtokos kisnemesekké.

áruik beözönlése nyomán, hogy vagy maga is képessé válik gazdasági erejének hasonló fejlesztésére és ezzel nemzetközi súlyának növelésére, függetlenségének megvédésére, vagy alávetett, gyarmati sorba kerül — annyi más ázsiai országhoz hasonlóan.

A feladat nagyságának megítéléséhez elég az egyetlen mondatnyi tömör társadalomrajz, amelyet a múlt században, röviddel Perry megjelenése előtt, Marx így foglalt össze: „Japán tisztán hűbéri földtulajdon-szervezetével és fejlett kisparaszti gazdaságával sokkal hűbb képét adja az európai középkornak, mint valamennyi, többnyire polgári előítéletek sugallta történelemkönyvünk."[2]

2. A kifejlődő japán kapitalizmus egyik legfőbb sajátossága, az *erős feudális befolyás* az említett történelmi körülmények következménye. A feudális urak elviselhetetlen élősdiségének megszüntetését követelő parasztfelkelések és a városi szegénység megmozdulásai, valamint a külföldi kolonialisták behatolásától való félelem szoros szövetségbe forrasztotta a fiatal japán burzsoáziát — illetve annak néhány kereskedő és uzsoratőkés családból álló magvát — a tapasztalt és gazdag feudális szárnnyal, amelynek jelentős része maga is a tőkés fejlődés útjára lépett.

E folyamat azzal függ össze, hogy a régi feudális japán szokások, majd törvények alapján a család vagyonát az elsőszülött fiú örökölte. Ez megóvta a vagyont az örökösök közötti szétforgácsolódástól, ugyanakkor viszont a másod-, harmadszülött, valamint a későbbi születésű földbirtokos-ifjakat egyéb foglalkozási területre kényszerítette. Természetesen ezek boldogulását is következetesen segítette fontos kapcsolatokkal rendelkező családjuk a katonai, kereskedői vagy más pályán, s ők sem szakadtak el családjuktól, hanem igyekeztek annak hasznára lenni. Ezen az alapon nyugodott a feudális és tőkés, valamint katonai körök különlegesen tartós és szoros összefonódása Japánban.

A *„modernné" vedlett japán császárságban lényegében tehát a régi feudális családok és befolyásos szamuráj körök a burzsoáziával összeszövődve uralkodtak.*

A különböző társadalmi osztályok és rétegek „különös házasságának" eredményeként Japánban *nem vezettek be következetes polgári demokratikus reformokat, a feudális kizsákmányolás* sem szűnt meg, csupán *alkalmazkodott a tőkés fejlődés követelményeihez.*

Mucuhito első fontosabb intézkedései közé a kormány európai mintára történt átszervezése (1869) tartozott és az 1871-ben kiadott rendelet, amely megfosztotta a hercegeket különleges feudális jogaiktól.

A „meiji reformok" nem szüntették meg tehát a feudális viszonyokat, csupán a legkirívóbb hűbéri kiváltságokat, amelyek a kapitalizmus fejlődését gátolták. E sajátosságot magán viselte az 1899-ben kihirdetett porosz jellegű alkotmány is.

A múlt század hatvanas éveiben kialakult *nemzetközi helyzet elősegítette a szigetországban a kapitalizálódást*, mert lehetővé tette, hogy Japán megszabadulhasson az európai és amerikai betolakodók gyámságától.

[2] A tőke I. kötete. Szikra, 1955. 192. Megjegyzés. 664. old.

A nemzetközi imperializmus erőit ekkor belső tényezők kötötték le. Oroszország japáni beavatkozását a krími háborúban elszenvedett vereség utáni lengyel felkelés és a jobbágyreformok gátolták. Európában négy nagy háború folyt, amelyek Franciaország, az olasz államok és a német szövetség államai figyelmét és hadseregeit döntő részben lekötötték. Anglia pedig állandóan ugrásra készen állt, hogy szükség esetén beavatkozzék e háborúkba.
Ugyanerre az időszakra esett a tajping-felkelés Kínában (1850—1864), amelynek elfojtására Japántól elvonták az angol és francia erőket.

3. A történelmi helyzetből adódó lélegzetvételnyi szünetet kihasználva a szigetországban 1870-től gyors ütemű ipari és tudományos fejlődés indult meg. Ennek köszönhető, hogy *az ázsiai országok közül egyedül Japán kerülte el a gyarmati vagy félgyarmati leigázást.* Néhány rövid évtized elteltével maga is gyarmatosító hatalommá nőtt: 1914-ben már ötödik volt a legnagyobb kolonialista országok rangsorában.

A tőkés fejlődés anyagi alapjainak előteremtése számottevő mértékben a japán parasztság különösen nagyarányú kiszipolyozása útján történt.

A feudálkapitalistákká átvedlő japán földesurak régi jogaik és kiváltságaik megváltásaként több százmillió jenre rúgó kártérítést kaptak az államtól, amit a kormány a parasztok hihetetlen mértékű megadóztatásából teremtett elő.

4. *A kapitalizálódás gyors előrehaladásához rendkívül fontos segítséget nyújtott a japán állam,* ami ugyancsak sajátos vonása a polgári átalakulásnak az országban.

A kormány intézkedéseivel megszüntette a céhrendszert és a kereskedelmi szövetségeket, ami együtt járt a feudális adók eltörlésével a kereskedelemben és kézműiparban. Egyidejűleg törvényesen elismerték a paraszti, az alsóbb szamurájréteg, a kézművesek és a kereskedők magántulajdonát, s utóbbiaknak engedélyezték a külfölddel való kereskedelem jogát is. Felfüggesztették a földeladási tilalmat.[3]

A földeladás szabaddá tételével (1872) szinte azonos időpontban megkezdődött a felszabadított jobbágyok földről való elűzése japán válfajának alkalmazása. 1873-ban új, pénzben fizetendő földadót léptettek életbe, amelyet a törvény szerint a földek értéke alapján vetettek ki. *Az adózás legkülönfélébb fajainak korai bevezetése egyébként jellemző sajátossága az állami gazdaságpolitikának Japánban.* Ezek az intézkedések a mezőgazdaság számottevő hányadát a tőkés árutermelés útjára terelték.[4] E „poroszutas" fejlődés hatására a gazdag parasztok maroknyi rétegének kialakulása mellett a kisparaszti tömegek kegyetlen

[3] Yasuzo Horie: The Economic Significance of the Meiji Restoration. Kyoto, 1937. 77. old.

[4] Azok a parasztok, akik az új adótörvényt követően is meg akarták tartani földjeiket, az uzsoratőkések vagy a korábbi daimyok kölcsöneinek kiszolgáltatottjaivá váltak, különben adójukat nem tudták megfizetni. Hiteltartozásaikat azonban éjt nappallá tevő munkájuk ellenére is képtelenek voltak a kölcsönnyújtóknál kielégíteni, ezért azok elvették földjeiket. A parasztság elűzése gazdaságaikból egyébként – más tőkésországokétól eltérően – nem vezetett új művelési módszerek alkalmazására, csupán a belterjesítés fokozására. Ennek köszönhetően 1879—1903 között kb. 40%-kal nőtt a rizstermelés Japánban. (N. S. Buchanan—H. S. Ellis: Approaches to Economic Development. New York, 1955. 179—180. old.)

kisajátítása és kizsákmányolása folyt. Erőteljesen nőtt a földbérlők száma, mert többségüket elűzték földjükről. A régebben a parasztok közös tulajdonát képező földeket pedig a központi kormány vette át s jó áron eladta a volt daimyoknak.

A létalapjukat vesztett paraszti milliókat a gazdasági kényszer részben a városba sodorta. A fejlődő ipar éhbérért és rabszolga módon dolgoztatott munkásai lettek, bizonyos hányaduk pedig háziipar folytatásával igyekezett létét biztosítani.

Az olcsó és termelékeny munkaerő bőséges biztosítása mellett, amely az iparfejlesztés és külkereskedelmi versenyképesség biztosításának döntő feltétele volt, pénzügyi eszközökről is gondoskodott az állam. A tőkés iparosítás megindításához szükséges hatalmas pénzügyi eszközöknek igen jelentős forrása volt az *államadósság és a papírpénz* nagy arányokban történő kibocsátása. (Az államadósságok 1872—94 közt 33 millióról 234 millió jenre nőttek: a Bank of Japan pénzkibocsátása az 1885—1895. években 3 millió jenről 110,5 millió jenre emelkedett.)

Az eddigiekben vázolt gazdaságpolitikai intézkedésekből egyrészt kitűnik, hogy az állam döntő szerepet vállalt a gyors tőkefelhalmozás biztosításában, másrészt pedig megmutatják, hogy bizonyos „mankók" nélkül nem volt lehetséges a kapitalista fejlődés igényelte anyagi előfeltételek megteremtése. Az utóbbi forrása végső soron a nyomorban tartott néptömegekből kisajtolt óriási haszon volt. A tények ugyanakkor azt bizonyítják, hogy a külföldi tőkétől való jelentősebb függés elkerülésével sikerült az ipari forradalom megindítása és kibontakoztatása Japánban.

A meiji-korszakban *az iparosítás az államkapitalista jellegű centralizáció jegyében kezdődött meg.* 1880-ig lényegében az ipar, közlekedés és hírközlés nagyobb tőkét igénylő és lassabban megtérülő befektetéseit az állam finanszírozta. A múlt század utolsó ötödének kezdetén — többek között három hajógyár, öt lőszergyár, tíz bánya és 52 egyéb üzem volt az állam tulajdonában, 51 kereskedelmi hajó, kb. 120 km vasútvonal és a távíróhálózat mellett.[5]

1880 után élénkült meg a magántőkés tevékenység, kezdetben jórészt annak következményeként, hogy *az állami tulajdon nagy hányadát magánkézbe adták.* E Japánban sajátosan jelentkező fő tendencia nem zárja ki, hogy 1869-től kezdődően már alakult néhány részvénytársaság, főképp a bankügy és kereskedelem terén. E részvénytársaságok 1877-ben 25 millió, 1883-ban 139 millió, 1893 végén pedig 298 millió jen tőkével rendelkeztek.

Ebben az időszakban Japán ipari fejlődése és külkereskedelme lendületesen bővült. A fő iparágak, pl. a fonó- és hajóépítő üzemek termelése 1873—1900 között 36%-kal nőtt, s könnyűipari — főleg selyem — exportja is jelentős volt (l. 558. old.) A nehézipar fejlődése a XIX. század végén indult meg, az első nagy kohómű századunk elején épült, szintén a kincstár finanszírozásával.

Az állami üzemek magánkézbe adása nyomán *nagy monopóliumok keletkeztek*, amelyek alig néhány — régi kereskedelmi és uzsoratőkés — család kezében tömörítették a nemzeti vagyon jelentős részét.

[5] H. Joachimi: Der japanische Imperialismus. Jena, 1961. 30. old.

1. TÁBLÁZAT

A külkereskedelmi forgalom alakulása Japánban az 1868—1894-es években

(millió jenben)

	Import	Export
1868—72. évek átlaga	23	16
1873—77. évek átlaga	27	22
1878—82. évek átlaga	33	30
1883—93. évek átlaga	73	77

A múlt század utolsó ötödében kialakult nagy társaságok megjelenése és növekvő súlya az egész gazdasági életben arra utal, hogy a szigetország gyakorlatilag *szinte átmenet nélkül lépett át a feudalizmusból a monopoltőkés rendszerbe,* átugrotta a kapitalizmus haladó szakaszát. Ezt gazdasági jelenségek mellet hamarosan katonai-politikai tények is egyértelműen igazolták: 1894-től egymás követő hódító háborúk sorozatát kezdte meg Japán, amelyek — a feudális jellet mellett — rendkívül fontos fejlődési vonásává váltak.

3. A japán imperializmus külső terjeszkedése

A tőkefelhalmozás meggyorsulásában, a japán nagytőkések körének kiszélesedésében és főképp megerősödésében igen nagy szerepe volt a legyőzött népekből — mindenekelőtt a kínai tömegekből — kipréselt hadisarcoknak és egyenlőtlen kereskedelmi szerződéseknek is. Joggal tartotta Lenin a japán imperializmust katonai-feudális imperializmusnak.

A külföldi befolyásuk szélesítésére törekvő agresszív japán uralkodó körök sok esetben hódító háborúik igazi céljainak elkendőzésére használták fel az ország nyersanyagforrásainak korlátozottságát is. Az idegenek benyomulása elleni „védekezés" jelszava szintén csak ürügy volt részükre a militarista szellem ébrentartására abban az időszakban is, amikor a betolakodók már régen eltakarodtak a japán területekről. *A szamurájokkal összefonódott burzsoázia a feudális körök militarista tradícióit a tőkefelhalmozás és új érdekterületek szerzésének szolgálatába állította.*

Az 1894. évvel kezdődő fél évszázad Japán történelmében a háborús hódítások korszaka. Ezalatt mérhetetlen szenvedést okoztak a támadók a távol-keleti népek egész sorának, gyarmatosító mohóságuk szinte kielégíthetetlennek bizonyult. Fő tényező volt ebben a fiatal monopoltőkés csoportok határtalan terjeszkedési törekvése, amit támogatott az újabb birtokokra éhes feudális szárny. G. C. Allen, londoni egyetemi tanár így vázolja a szigetállam fejlődését ebben a szakaszban: „Japán nagy katonai és tengeri hatalommá tette magát és 1894-től kezdve sikeresen alkalmazta az imperialista terjeszkedés politikáját az ázsiai kontinensen."[7]

[7] G. C. Allen: A Short Economic History of Modern Japan. London, 1946. 179. old.

Első akciójuk 1894-ben a Kínai Császárság ellen indított meglepetésszerű támadás volt. Japán elhódította Taiwan szigetét, egyoldalú kereskedelmi előnyöket nyújtó megállapodásokat, jelentős támaszpontokat, valamint 365 millió jen hadisarcot zsarolt ki ez alkalommal Kínától, amelyet hadereje és nehézipara további fejlesztésére fordított. Nemsokára (1904—1905-ben) a cári Oroszországot támadta meg s megszerezte Dél-Szahalint, Liaotung déli részét és Port Arthurt. Ezt követően hamarosan annektálta Koreát is.

A Japánról 1910-ben megjelent, első magyar nyelvű könyv[8] már jelentős birodalomként mutatja be a szigetállamot, amelynek gyarmatai (Taiwan, Dél-Szahalin [Karafuto], Korea és Kwantung [Liaotung félsziget déli része]) már a császárság elválaszthatatlan és elidegeníthetetlen részeként szerepelnek. Ez időben egyébként még a világ ipari termelésének nem egészen 1%-át adta Japán.

A „meiji-periódus" 1912-vel zárult, amikor Japánban már kifejezetten kibontakozott az imperializmus. E mintegy negyvenéves időszak lefolyásának legfőbb sajátosságai tehát a következőképpen foglalhatók össze:

Japánban — a többi gyorsan kapitalizálódó országokhoz képest — rendkívül nagy a feudális réteg súlya a lendületesen fejlődő ipar területén is, ami befolyásukat tartósan igen jelentőssé teszi az egész nemzetgazdaságban és az ország politikai életében egyaránt.

A tőkés fejlődés időbelileg későn kezdődött el és lényegében az ún. klasszikus kapitalizmus stádiumának kihagyásával, ugrásszerűen megy végbe, kezdettől fogva sajátos, államkapitalisztikus gazdaságpolitika alkalmazása jegyében.

A termelőerők gyors fejlődésének biztosítása mellett, széles körben fenntartották a feudális kizsákmányolási formák maradványait nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az adott időszak legkorszerűbb külföldi műszaki követelményei figyelembevételével kiépülő nagyiparban is.

A munkásosztály és a parasztság tömegeinek végletes kiszipolyozása következtében a lakosság zömének vásárlóképessége igen kicsiny volt. A szűkös belső piac, valamint a gyors iparosítás folytán növekvő nyersanyagigény és egyéb importszükséglet ellenértékének biztosítása hamarosan kivételes jelentőségűvé emelte a külső áruelhelyezés folyamatos bővítését. A külkereskedelem ennek megfelelő arányú további szélesítése mellett azonban Japán mind erőteljesebben a katonai terjeszkedés útjára lépett, s egészen 1944-ig a militarizmus volt az egyik fő tényezője gazdasági és politikai életének.

4. Az első világháborútól a második végéig terjedő fejlődés alapvonásai

Ez az időszak a modern imperialista nagyhatalommá válás, majd az első nagy háborús vereség időszaka. Az Európában folyó első világháborút a szigetország további gazdasági és politikai terjeszkedésre használta fel.

[8] Japán közgazdasága. (A budapesti japán császári konzulátus kiadásában.) Budapest, 1910. Franklin Nyomda, 84. old.

Anglia szövetségeseként hadat üzent Németországnak s megszerezte az egyenlítőtől északra fekvő német birtokban levő csendes-óceáni szigeteket. Elfoglalta Tsingtaut és környékét, a Marianna-, Karolin- és Marshall-szigeteket.

A mohó étvágyú szigetországi uralkodó rétegek a háború alatt, 1915-ben elküldték Kínába „21 követelésüket", amelynek teljesítése egyenlő lett volna utóbbi gyarmatosításával. S bár ezt a Kínai Köztársaság kormánya visszautasította, a japánok oly sok gazdasági előnyre tettek szert — európai partnereik rovására — Ázsiában, amelyekre régebben csak legmerészebb álmaikban gondolhattak.

Az első világháború végére ily módon Japán már a világ vezető kolonialista hatalmai közé emelkedett.

A versailles-i békeszerződés értelmében Japánhoz kerültek a csendes-óceáni német gyarmatok, s bár a későbbi, washingtoni konferencián az imperialista nagyhatalmak bizonyos mértékig korlátozni igyekeztek a szigetország félelmetesen gyors katonai terjeszkedését, mégis megkötötték vele az ún. négyhatalmi szerződést. Ebben az egyezményben az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és Japán megállapodtak, hogy 10 évre kölcsönösen garantálják a négy állam csendes-óceáni szigetbirtokainak sérthetetlenségét. Az imperialista hatalmak e szerződése kifejezetten a Szovjetunió ellen és a távol-keleti országokban egyre erősödő nemzeti felszabadító mozgalom elnyomására irányult.

A két világháború közötti időszakban más imperialista hatalmakkal együtt *Japán is részt vett* — és kudarcot vallott — *a fiatal szovjet állam elleni intervencióban.* Alig pár évvel ezután, 1927-ben Tanaka tábornok kormánya új agresszív programot dolgozott ki, amely már egyenesen a világuralom meghódítására irányult. E program magvát Kína elfoglalása mellett Délkelet-Ázsia (India, Burma, Thaiföld, Indonézia, Vietnam, Malaja, Fülöp-szigetek) meghódítása képezte, amely igen gazdag ipari nyersanyagokban. Ezekre az erőforrásokra támaszkodva kívánta Japán világuralmát megalapozni Tanaka.

A gazdasági fejlődés üteme a két világháború között az összes fejlett tőkésországok közül Japánban volt a leggyorsabb. Részesedése a tőkés világ ipari termelésében az 1913. évi 1,3%-ról 1937-re 4,8%-ra emelkedett. Ebben fontos része volt a Mandzsúria — 1931-ben történt — elfoglalása után ott létesített modern nehézipari bázisnak, amelyet a helyi hatalmas nyersanyagkincsek felhasználásával rendkívül nagy lendülettel fejlesztettek. 1905-höz képest 1937-re az ipari termelés több mint háromszorosára emelkedett, bár az 1929-es világgazdasági válság átmenetileg mind ipari, mind külkereskedelmi téren számottevő visszaesést okozott. Az ezzel kapcsolatos problémák levezetésének vágya szintén közrejátszott a mandzsúriai támadásban. Az itt kiépített *feldolgozó ipar juttatta be Japánt gyakorlatilag a vezető ipari országok sorába.*

Figyelemre méltó volt Japán *külkereskedelmének* növekedése is, amit bizonyít, hogy a szigetország importja 1936-ban 10,8-szorosára, exportja pedig 10,7-szeresére nőtt a századforduló éveihez viszonyítva (változatlan áron számítva).[9]

Az ipari termelés és külkereskedelem gyors ütemű fejlődése, a *tőke és termelés nagyarányú koncentrációjával és centralizációjával társult:* 1937-ben az

[9] B. M. Picsugin: Japonija. Ékonomika i Vnesnjaja Torgovlja. Moszkva, 1957. 5. old.

ipari termelés 77%-át az üzemek 7%-a adta. Ezekben összpontosult Japán ipari munkásságának 73%-a. *A tőkekoncentrációra jellemző, hogy 1938-ban a részvénytársaságok 4,6%-a tartotta kezében a részvénytőke 83,7%-át.* A bankkoncentráció ütemének gyorsaságát bizonyítja, hogy míg 1914-ben 2153 pénzintézet működött Japánban, addig 1937-ben már csak 461 bankról tesz említést a hivatalos statisztika.

A termelés és tőke koncentrációjának folyamatában egyre erősebbé váló monopoltársaságok magukhoz ragadták a gazdasági élet döntő pozícióit. (A monopoltőke japán neve: zaibacu.)

A szigetországban négy mammut-finánctőkés család ellenőrizte tíz ún. másodrangú — kisebb — monopolszervezettel együtt az ipar döntő részét. A „négy nagy" részben ma is közismert konszern: a Micui, Micubisi, Szumitomo és Jaszuda cég.

Gyors vagyonosodásuk és az ország rendkívüli gazdasági eredményei szempontjából jelentőségében döntő tényező volt a — más fejlett tőkésállamokhoz képest — *nyomorúságos színvonalon tartott japán munkabér.* Az ottani viszonyokat erősen idealizáló, már idézett konzulátusi tájékoztató erről így ír: a bérek az európaiakéhoz viszonyítva „igazán csekélyek", „csakis oly, *mindent eltűrő és végletekig szerény munkás* igényeit képesek kielégíteni, mint a japán".[10] Ugyanebben a könyvben arról is szó esik, hogy a napi munkaidő 10—11 óra között változik. Mindez önmagáért beszél, s emellett számba veendő, hogy a megszállott területeken még a hazaiaknál is kegyetlenebb munkafeltételeket kényszerítettek a dolgozókra. *A rendkívül alacsony munkabér tartósan jellemző vonása maradt a japán imperializmusnak. 1937-ben a dolgozók reálbérszintje kb. megegyezett az 1926. évivel, miközben az egész ipari termelés egy és háromnegyedszeresére bővült.*

A hódítás lázában égő japán uralkodó körök számára a nemzetközi körülmények is igen előnyösen alakultak a harmincas évek második felében. A fasiszta hatalmakkal való kapcsolat szorosabbá tételére Japán kormánya 1936-ban *csatlakozott a hírhedt antikomintern-paktumhoz*, ezzel is kifejezésre juttatva agresszív politikai terveit. (Az antikomintern-paktum kezdeményezői a hitleri Németország és Olaszország voltak, célja a kommunista és haladó erők elleni „nemzetközi méretű harc" kibontakoztatása volt.)

Az amerikai kormány és finánctőkés csoportok sokoldalúan támogatták a japán hadiipari monopóliumok fejlődését — akárcsak a németeket — *abban a reményben, hogy majd a Szovjetunió ellen használják fel.* E cél egyaránt rokonszenves volt az angol és francia uralkodó körök számára is, ezért alakították ki az ún. müncheni politikát, amely nemzetközi síkon tőkés egységfront összekovácsolására irányult a szovjet nép ellen. *A „távol-keleti müncheni politika" célja azonos volt az európaiéval, ugyanazok az imperialista hatalmak folytatták, mint Európában, s ahhoz hasonló kudarccal is végződött. Japán terjeszkedése a nyugati nagyhatalmak hallgatólagos beleegyezésével történt.* A vezető imperialista országok kormányainak ugyanis fontos érdekük volt, hogy a szigetállam a Szovjetunió megsemmisítésére irányuló terveik fő tartóoszlopa legyen Ázsiában.

[10] Japán közgazdasága. id. mű. 46. old.

A japán militaristák pedig — kihasználva a lehetőségeket — egyre jobban nekivadultak, s gondoskodtak agresszióiknak „korszerűsített" indoklásáról is.

A múlt század utolsó harmadában — Yamamoto japán professzor kutatásai alapján 1873-ban — megalkották a császári ház „isteni eredetének" legendáját, amely szerint Jimmu, a Napistennő egyenes leszármazottja, 2600 éve alapította a császári családot,[11] ezért a mindenkori uralkodó isteni tulajdonságokkal és mindenhatósággal felruházott személy. Ezt lényegében így tanították 1945-ig az iskolákban is, ami kezdettől fogva részben az alattvalók feltétlen engedelmességének biztosítását célozta, részben „ideológiai" alapot nyújtott a hódító háborúkhoz, amelyeket úgy állítottak be, hogy Japán azokon keresztül „isteni küldetését" teljesíti, ami előtt a leigázott népek kötelesek fejet hajtani.
Az „égi misszió" sablonos és elavult jelszavát a harmincas években sietve korszerűsítették, azt hirdették, hogy „Nippon hivatása Ázsia népeinek, elsősorban Kínának megvédése a kommunista veszélytől". Ennek ürügyén történt már 1931-ben Mandzsúria megszállása is, amely a Kína ellen folytatott 14 éves háború kezdete és a második világháború első tűzfészke volt. (A külön mandzsu bábállam, Mandzsu Kuo létrehozása perspektívában előrevetítette újabb japán agressziók sorozatát, amely fölött annak idején a Népszövetségben több ország képviselője bírálatot gyakorolt. Japán e kritikákra a Népszövetségből való kilépéssel válaszolt.)

Tokió 1937-ben hadat üzent Kínának, majd 1938—39-ben ismételten sikertelen mongol- és szovjetellenes támadásokat kísérelt meg. Támadóereje fokozása és nyersanyagforrásai kiszélesítése céljából, 1940-től a nyugati hatalmak fennhatósága alatt álló csendes-óceáni területek elfoglalására törekedtek a japán militaristák.

A japán imperializmus — éppúgy, mint a német — végül szembe került támogatóival. Az imperialista hatalmaknak a szovjet állam elleni egységfront-terve meghiúsult a Távol-Keleten is.

Koncepciójuk zátonyra futását már az 1941 áprilisában megkötött semlegességi szerződés is jelezte, amely a Szovjetunió és Japán között jött létre. A távolkeleti „müncheni politika" csődjének betetőzése 1941. december 7-én történt, amikor Japán — hadüzenet nélkül — megtámadta és elpusztította az amerikai flotta csendes-óceáni fő támaszpontját, Pearl Harbourt. Ezt követően a távolkeleti agresszorok bekebelezték a főbb amerikai, angol, francia és holland érdekterületeket e térségben.
A közismert háborús események részletezése helyett ezúttal csak összefoglalóan arra mutatunk rá, hogy 1942-ben, sikerei tetőpontján Japán gyarmatai és az általa megszállt területek több mint négyszeresét tették ki az „anyaországának" és több tízmilliónyi új munkaerőt, valamint óriási nyersanyagkincseket juttattak a hódítók kezére. A háború — ennek megfelelően — hatalmas profitokat hozott a japán monopoltőke számára: 1944-ben 7,1 milliárd jent zsebeltek be, míg 1937-ben 2,1 milliárd yen volt a hasznuk.
A fasiszta hatalmak szövetségesét, a japán reakciót azonban kezdeti katonai sikerei és az ázsiai népek kirablásából eredő meggazdagodása sem menthette meg a kiérdemelt politikai és katonai vereségtől.

[11] H. Willmann: Japan. Berlin (NDK), 1959. 65. old.

A japán agresszorok leverésében igen fontos szerepe volt a Szovjetuniónak azzal, hogy — a szövetséges hatalmakkal együtt megállapított időpontban — hadat üzent a tokiói kormánynak, s a kínai nemzeti erőkkel közösen szétzúzta a japán elitcsapatokat (az ún. Kwantung-hadsereget). (E hadműveletek előtt a nagyhatalmak eredménytelenül szólították fel Japánt a fegyverletételre.)[12]

A Szövetséges Hatalmakkal korábban közölt szovjet hadmozdulatokat — nyilvánvaló szándékossággal — két nappal megelőzve, 1945. augusztus 6-án az amerikaiak atombombát dobtak Hirosimára, majd 9-én Nagaszakira, e katonai szempontból lényegtelen városokra. Az atombombák ledobásával az amerikai vezető körök célja alkalom nyújtása volt a japán reakció számára, hogy az Egyesült Államoknak adják meg magukat és ne a Szovjetuniónak. A feltétel nélküli fegyverletételről szóló okmányt 1945. szeptember 2-án írták alá a Missouri nevű amerikai hadihajón, miután a japán katonai erők minden fronton felbomlottak.

Az atombombák ledobása egyben a Szovjetunió ellen irányuló amerikai „hidegháború" első aktusa is volt. Kezdete annak az időszaknak, amelyben az amerikai monopoltőkések a szovjet néppel, majd az egész szocialista táborral szemben a politikai, gazdasági és katonai nyomás — eleve kudarcra ítélt — eszközeivel kíséreltek meg fellépni.

5. A „japán példa" tanulságai

Visszatérve a bevezetőben felvetett kérdéskomplexumra e vázlatos fejlődéstörténet alapján is egyértelműen kitűnik, hogy *a „harmadik világ" közelmúltban felszabadult népei nem követhetik Japán útját.*

Két fő indokot kell elöljáróban kiragadni a számtalan kínálkozó közül: *nyilvánvaló, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzetben a fiatal nemzeti államok nem tehetik magukévá a kolonializmus, az imperialista leigázás és terjeszkedés gyakorlatát, hiszen korunk éppen a gyarmati rendszer széthullásának korszaka.*

Nem tarthatják olyan tartós — nyolc évtizednél is hosszabb időre terjedő — mély nyomorban az érintett államok vezetői az ott élő lakosságot, ami biztosítaná a különlegesen nagyarányú tőkeakkumulációt — részben a gazdaságfejlesztést szolgáló hatalmas beruházásokra, részben pedig a hazai feudál-kapitalista uralkodó körök gazdagságának megsokszorozására. (Utóbbi erősen fékezné is a fejlődő országok gazdasági előrehaladását!)

Felmerülhet, hogy a kezdeti államkapitalista jellegű gazdaságpolitika követendő lehet-e a fiatal államok részére. Japán esetében azonban ezt hamarosan — már 1880-tól kezdődően — az ipari létesítmények jelentős részének magán-

[12] A feltétel nélküli fegyverletételre való felhívás a potsdami nyilatkozat keretében történt (1945. július 26-án), ezt akkor a japán kormány elutasította. A szovjet kormány már korábban, a Szövetséges Hatalmak 1945. február 11-én megkötött jaltai egyezményéhez vezető tárgyalásokon kötelezettséget vállalt arra, hogy a német fegyverletételt követő két-három hónap elteltével hadba lép Japán ellen. Ez a határidő augusztus 9-én járt le, s a Szovjetunió pontosan betartotta: előzőleg felmondta a szovjet–japán semlegességi szerződést (1945 áprilisában), majd hadat üzent (1945. augusztus 8.) Japánnak. (A Távol-Kelet a Nemzetközi Politikában 1870–1945. 554–555 és 558–560. old.)

kézbe adása, a nagy magántulajdonosok sokoldalú állami támogatása váltotta fel, ami semmi esetre sem kívánatos a gyengén fejlett gazdaságú területeken. *A nemzeti ipar felépítését az állam döntő szerepének biztosításával kell megvalósítani.* Ez egyben feltételezi az egyenlő jogokon és kötelezettségeken alapuló, széles körű árucserét. A japán példa viszont — az imperializmus kezdetétől egészen a második világháború végéig — jórészt egyenlőtlen, sőt leigázó jellegű kereskedelem kialakítására vall.

A meiji-korszakban hiányzott a következetes földreform is, csak a legkirívóbb, a tőkés rend kifejlődését gátló földesúri privilégiumokat szüntették meg, ami szintén nem követendő irányzat. *A fejlődő országokban megvalósított földreformoknak radikálisan meg kell szüntetniök a feudális jellegű társadalmi viszonyokat, hogy azok ne fékezzék a belső piac bővítését és ne fokozhassák a kizsákmányolást.* Ez intézkedések perspektivikus célja nem a tőkés viszonyok kialakítása a fejlődő országok gazdasági életében — amint ez Japán esetében észlelhető —, hanem a szocialista termelőmód kiépítése, ami a nép gyors felemelkedésének fontos előfeltétele.

Az imperialisták közvetlen befolyásának megszüntetése, a nagy konszernek zavaró tevékenységének kiküszöbölése fontos feladat a „harmadik világ" számára, amit nem utolsósorban az uralkodó állami-gazdasági szektor létrehozása útján — beleértve a külkereskedelmi monopóliumot is — biztosíthatnak. Nagymértékben elősegíti a gazdasági fejlődést és a függetlenség kivívását ez államok részére *a szocialista országokkal való* — kölcsönösen előnyös — kereskedelmük erőteljes kiszélesítése, a tudományos, szakképzési, technikai és egyéb téren létesített *kapcsolatok sokoldalú kiépítése.* Japán fejlődésében ezek a vonások majdnem teljesen hiányoznak — kivéve az árucsere vonatkozásában, ahol szintén viszonylag csekély a szocialista világpiaccal lebonyolított forgalom, még a második világháborút követően is.

E néhány és még sok más érv figyelmezteti a fejlődő országokat arra, hogy a nyugati „pártfogók" tanácsa a „japán út" követéséről — félrevezető és ártalmas.

III. JAPÁN FŐBB GAZDASÁGI EREDMÉNYEI ÉS PROBLÉMÁI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI IDŐSZAKBAN

Japánt igen nagy háborús veszteségek érték, ennek megfelelő volt a fegyverletételt követő gazdasági zilálтsága is. A későbbiekben — főképp az ipari fejezetben — erre részletesebben is kitérünk. A fejlődés menetének ismertetése előtt elengedhetetlen azonban — a helyes szemlélet érdekében — arra utalni, hogy a fasizmussal harcban álló kormányok már a háború alatt, több alkalommal tanácskoztak a Japánnal szemben — annak leverése után — követendő irányvonalról. Ennek meghatározása az 1943 végén tartott Kairói Konferencián, az 1945 februárjában megkötött jaltai egyezményben, valamint az 1945 nyarán kiadott potsdami nyilatkozat keretében történt.

Legjelentősebb és részletesebb közülük az 1945. július 26-i *potsdami nyilatkozat* volt, amelyben az Egyesült Államok, Anglia és Kína lényegében Német-

országéhoz hasonlóan körvonalazta a japán fegyverletétel után megvalósítandó intézkedéseket. *Közösen elhatározták Japán demilitarizálását, megegyeztek a — militarista elemekkel sokrétűen összefonódott és a háborús politikáért döntő mértékben felelős — vezető konszerncsoportok feloszlatásában.* Mindezzel a békés, demokratikus Japán felépítésének fontos alapfeltételeit biztosíthatták volna, ezért a Szovjetunió augusztus 8-án csatlakozott e megállapodáshoz s részt kívánt venni annak megvalósításában. *Az Egyesült Államok azonban lényegében maga szállta meg a szigetállamot s hamarosan nyíltan megszegte Potsdamban vállalt kötelezettségeit.* Az „újvilági" megszállók 1948—49-től felfüggesztették a Japánban átmenetileg és részlegesen megvalósított dekartellizációt, s ezt követően nyíltan támogatták az amerikai finánctőkések távol-keleti társaikat. *A zaibacu újraéledésének folyamata a külföldi segítséggel végrehajtott tőkés restauráció tipikus példája.*

Mindez szorosan összefüggött a kínai népi erők győzelmes felszabadító harcával, amelynek nyomán a Wall Street súlypont-áthelyezésre kényszerült távol-keleti fő bázisa kijelölésénél. Addig Washington a Csang Kai-sek-féle Kínát tekintette legfontosabb ázsiai támaszának, 1949-cel e térségben legjelentősebb bástyájává viszont Japán vált, amely időközben igen figyelemre méltó pozíciót szerzett magának a kapitalista világgazdaságban.

1. Japán helye a tőkés világban

A fegyverletétellel egyidejűleg Japán elvesztette kiterjedt gyarmatbirodalmát. Ez egyben bőséges nyersanyagforrásaitól is megfosztotta, ami miatt minden addiginál nagyobb jelentőségűvé vált számára a külkereskedelem. A tőkésországok össz-áruforgalmában részesedési arányát tekintve exportja már eléri a háború előttit (1937-ben súlya a világ összkivitelében 4% volt, 1963-ban ugyancsak 4%-ot ért el). Behozatala kb. fél százalékkal már túl is szárnyalja háború előtti 4,2%-os részesedését. Nem kevés gondot jelent e tény többek között a nemzetközi fizetési mérleg vonatkozásában. *Jelenleg Japán a hatodik legnagyobb exportőr és importőr állam a tőkés piacokon.*

A gazdaság fejlesztésének ütemét tekintve is élretört Japán az imperialista hatalmak sorában: társadalmi terméke 1950 és 1960 között évi átlagban 9,8%-kal nőtt, míg az USA-ban 3,3, Angliában 2,4, NSZK-ban 7,5, Franciaországban 4,0, Olaszországban 5,7%-kal emelkedett. A növekedés évi átlaga a folyó évtizedben elérte a kb. 10%-ot Japánban, bár az egyes években egyenlőtlenül alakult: 1960—61-ben szembeszökően magas volt, míg az ezt követő két esztendőben a növekedés üteme csökkent. (A társadalmi termék reálértéke 1934—36=100 bázis mellett 1950—51-ben 97,6; 1959—60-ban 263,8; 1960—61-ben 320,3; 1961—62-ben 333,8; 1962—63-ban 354,2.)[13] Japán növekvő gazdasági súlyát a tőkés világban a 2. sz. táblázat szemlélteti.

[13] A társadalmi termék folyó áron, abszolút értékben így alakult: (milliárd jenben) 1950—51-ben 3946,7; 1959—60-ban 12572,5; 1960—61-ben 14664,9; 1962—63-ban 19147,5. (Az adatok pénzügyi évre vonatkoznak, amelyek Japánban mindig április 1-én kezdődnek s március 31-én végződnek.)

Néhány főbb kapitalista ország részesedése a tőkés világ ipari[a] termelésében (%)[14]

	1938[b]	1948	1958	1959	1960	1961	1962	1963
USA	34,94	53,87	46,11	47,38	45,38	44,29	44,90	44,97
Nyugat-Európa	44,92	30,98	35,64	34,26	34,90	35,18	34,46	34,26
Anglia	14,82	11,32	9,87	9,42	9,38	9,24	8,78	8,63
NSZK	10,29	3,64	8,94	8,72	9,00	9,22	9,00	8,80
Franciaország	5,28	3,95	5,03	4,62	4,68	4,78	4,77	4,74
Olaszország	3,63	2,58	3,58	3,61	3,89	4,17	4,31	4,45
Japán	4,80	1,00	3,09	3,48	4,09	4,72	4,80	4,96

a) Az indexben a kitermelő és feldolgozó ipar termelése, a villamosenergia- és gáz-előállítás együttesen szerepel, az építőipar kivételével.
b) A háború előtti és utáni adatok egyaránt a jelenlegi országhatárokra számítva szerepelnek.

Szembetűnően megmutatják az adatok egyben *az egyenlőtlen fejlődés törvényének erőteljes érvényesülését is, amelyre Japán talán a legjellemzőbb példát nyújtja:* 1948-ban csak mintegy negyedannyi volt a súlya a tőkés világgazdaság ipari termelésében, mint Franciaországnak. Kevesebb mint másfél évtizeddel, később pedig már túlszárnyalta az utóbbi részarányát és elérte a háború előtti súlyát a tőkésországok össz-ipari termelésében.

A hajógyártásban, a fotocikkek, a motorkerékpárok, a hőmérséklet-szabályozó készülékek, a pamut, a selyem és halkonzerv gyártásában Japán első a tőkésországok között. Bizonyos elektronikus berendezések, tranzisztorok, csapágyak, rádió-, televízió- és műszál-készítésben a második, acél-, kőolajfeldolgozás és műanyagtermelés terén a harmadik, autó-, szerszámgép-, gyógyszergyártásban pedig a negyedik helyet foglalja el. Mindez azt mutatja, hogy Japán *az elmúlt évtizedben az újszerű ipari termékek egy részének termelésében is a vezető ipari hatalmak közé emelkedett, amellett, hogy fontos hagyományos iparágait szintén fellendítette.* Anyagi teherbírásához képest a többi fő tőkésállamokét meghaladó erőfeszítéseket tett vegyipara fejlesztésére is.

Ennek köszönhetően ez az iparág 1960-ban 10,6%-kal részesedett össz-ipari termelésében, míg ugyanakkor az USA-ében és az NSZK-ében 8,8% volt a súlya. (Angliára vonatkozóan 1958-as adat áll csak rendelkezésre, akkor 9,3%-os, Olaszország esetében — 1961-es statisztika szerint — 12,2% volt a vegyipar részesedése.)

A gépgyártás bővítésének üteme terén szintén élen jár Japán a nyugati hatalmak között: 1955 és 1961 között mintegy hatszorosára emelte az iparág termelését. A jóval kevésbé fejlesztett textilgyártás tekintetében szintén a vezető helyek egyikét mondhatja magáénak. Említésre méltó, hogy *Japán nemcsak a fel-*

[14] ECE Economic Survey of Europe. Genf, 1962. — Economic Statistics of Japan, 1963. április. — UNO Monthly Bulletin 1964. évi adatai alapján.

dolgozó ipar, de a mezőgazdaság modernizálása terén is a leglendületesebben fejlődő államnak bizonyult, a fő tőkésországok sorában.

3. TÁBLÁZAT

A termelés évi átlagos növekedése a főbb tőkésországokban 1950—60 között (%)[15]

	Feldolgozó ipar	Mezőgazdaság
USA	3,6	2,4
Anglia	3,5	1,7
Franciaország	6,5	2,0
NSZK	10,1	2,2
Olaszország	9,0	3,5
Japán	18,1	4,7

Megjegyzés: A folyó évtized első éveiben a tőkésországok ipara fejlődési ütemének általános lassulása keretében Japán — hároméves átlagban — megtartotta viszonylagos előnyét a fő partnereivel szemben.

E kimagasló eredmények alapvetően a nagyarányú beruházásoknak köszönhetők, amelyek a nemzeti jövedelmen belüli részarányukat tekintve messze túlhaladták a többi fő tőkésállam beruházásainak részarányát. Japánban 1950 és 1963 között a beruházások a nemzeti jövedelem értékének 15%-áról 34%-a fölé emelkedtek, míg az Egyesült Államokban és Angliában 13% körül mozogtak, az NSZK-ban 18%-ot, Olaszországban pedig 20%-ot értek el. Az OECD 1964 őszén kiadott összehasonlító jelentéséből kitűnik, hogy míg 1962—63-ban Japánban a nemzeti jövedelem 34,7%-át, addig a többi OECD országokban átlagosan csak 19,4%-át ruházták be.

Figyelemre méltó emellett *a foglalkoztatottságnak más vezető tőkés hatalmakhoz képest nagyobb arányú szélesedése Japánban*, amely jórészt a nagy belső munkaerőtartalékokkal függött össze.

Más oldalról viszont számba veendő, hogy — 1962. évi összehasonlítások alapján — *Japán egy főre jutó nemzeti jövedelme 554 dollár volt, míg az USA-é 2939 dollár, Franciaországé 1545 dollár, Angliáé 1478 dollár.* Az NSZK is hasonló mértékben szárnyalta túl Japánt e vonatkozásban, mint Anglia és Franciaország. A felsorolt országok közül pedig Japán nemzeti jövedelmének növekedési üteme volt messze a leggyorsabb. Ez az összehasonlítás önmagában is sokatmondóan bizonyítja *Japán viszonylagos gyengeségét a többi vezető tőkésországokhoz képest*, amit deviza- és aranykészleteinek szűkössége is alátámaszt.

S bár jelentős gazdasági eredményei alapján Japán már számottevően közeledett nagy versenytársaihoz, e téren még nagy feladatok előtt áll, amelyeket részben az 1970-ig terjedő, tízéves fejlesztési programjában rögzített.

[15] Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnüe Otnosenija, 1963. No 3. 22. old.

Néhány főbb tőkésállam arany- és devizatartalékai[16]

(milliárd dollárban)

	1960		1962	
	Összesen	Arany	Összesen	Arany
Egész tőkés világ	59 519	38 045	61 375	39 230
USA	17 804	17 804	16 160	16 160
Anglia	3 239	2 800	2 809	2 581
Franciaország	2 070	1 641	3 610	2 587
NSZK	6 737	2 971	6 447	3 679
Olaszország	3 080	2 203	3 441	2 243
Japán	1 824	247	1 842	289

Megjegyzés: A japán aranykészlet kirívó szűkössége az USA részéről Japánra gyakorolt politikai nyomással függ részben össze.

2. Az állam gazdaságpolitikája és a 10 éves program

A japán kormányok a második világháború után is igen tevékenyen szolgálták az uralkodó körök gazdasági célkitűzéseit. A kormány az iparmágnások érdekeinek megfelelő *szubvenció- és adórendszert* teremtett,[17] kedvező amortizációs lehetőségeket engedélyezett számukra, biztosította aktíváik előnyös újraértékelését.

Az elmúlt évtizedben a kormány ismételten *enyhítette* az átmeneti dekartellizáció során hozott *trösztellenes törvényeket*, amelyek napjainkban már lényegében teljesen megszűntnek tekinthetők.

A növekvő állami beruházási tevékenység egyik fő jelensége az állami monopolkapitalista tendencia erősödésének Japánban.[18] *Szélesedő szolgáltatásai, megrendeléseinek, illetve vásárlásainak együttes összege eléri a nemzeti jövedelem értékének közel egyötödét.* Legszorosabb kapcsolatokat a 455 nagy japán mono-

[16] International Financial Statistics, 1964. július.

[17] Az adók jelentőségének növekedésére jellemző, hogy az állam költségvetési bevételei 1934–37-ben 44,2%-ban, 1960–61-ben viszont már 94%-ban e forrásból eredtek. Az adók részesedése a nemzeti jövedelemben a fenti időszakban 14%-ról 20,5%-ra nőtt. Ezen belül a kis- és középjövedelmű társadalmi rétegek adóztatása abszolút és viszonylagos értelemben egyaránt igen nagy mértékben nőtt a háború előttihez képest, a nagyjövedelműeké viszont arányaiban csökkent. (Ekonomicseszkie i politicseszkie problemü szovremennoj Japonii. 1963. Moszkva, 214. és 220. old.)

[18] Az állam 1934–36-ban 18,7%-kal, majd a koreai háború éveiben egyre kiterjedtebb mértékben vett részt a beruházásokban. 1954-ben közel 40%-ban állami eszközökből finanszírozták a befektetéseket, ettől kezdve viszonylagos súlyuk a beruházásokban csökken, de még 1958–59-ben is kb. egynegyede az összes beruházásoknak állami forrásból származott. Abszolút összegben pedig folyamatosan nőttek a kormány befektetései: 1960-ban 594,1 milliárd jent értek el, azóta évi átlagban 23%-kal bővültek, 1964-ben 1340,2 milliárd jenre irányozták elő annak kereteit. (Pigulevszkaja: Obnovlenije osznovnogo kapitala Japonszkoj promüslennoszti i razvitie poszlevoennogo cikla. Moszkva, 1960. 126. old. – Neue Zürcher Zeitung, 1964. I. 16. 12. old.)

poltársasággal építettek ki a kormány gazdasági szervei, s részükre különlegesen kedvező feltételeket, jelentős piacot teremtettek.

Mindezen kívül az állami pénzintézetek *nagyarányú kölcsönöket* nyújtottak a nagykonszerneknek. Az 1951 és 1958 közötti években egyedül a Fejlesztési Bank 420 milliárd jen hosszú lejáratú hitelt bocsátott a japán monopoltársaságok rendelkezésére, ami kilenctized részét tette ki összes hitelmisszióinak. Azóta szintén hasonló mértékben támogatja e köröket.[19] A Japán Export-Import Bank főképp a hajóépítő iparnak, az Iparbank és a Hosszúlejáratú Hitelek Bankja pedig egyéb iparágak monopóliumainak adott jelentős összegeket, elsősorban berendezések vásárlására.

A döntően állami és részben egyéb forrásból származó *hitelek súlya hatalmas mértékben megnövekedett a feldolgozó iparban.* Finanszírozási forrásai közül 1934–36-ban még 66,5%-ot tett ki a saját tőke, ennek aránya azonban 1956-ra már 37,8%-ra csökkent s ezt követően tovább zsugorodott, kb. 33%-ra.[20]

A kormány sokoldalúan elősegíti a külföldi tőke beáramlását is, döntően azért, hogy az ország finanszírozási kereteit ezzel bővítse. Ennek megfelelően *a külföldi tőke jelentősége erőteljesen fokozódott az elmúlt két évtizedben Japánban,* bár egyelőre nem veszélyesen kiterjedt mértékű a gazdasági élet egészének szempontjából. Legnagyobb lendülettel az amerikai tőke hatolt be: *az összes itt levő idegen tőkének mintegy 70%-a „újvilági" eredetű.* (A 2. helyen Nyugat-Európa áll, kb. 15%-kal, majd Kanada következik 7%-kal s egészen kis arányú kínai, valamint panamai, haiti, hongkongi és külföldön élő japánoktól eredő tőkebefektetések is találhatók.) A hivatalos japán statisztikák 1964-ben 3,5 milliárd dollárban jelölik meg az országba beáramlott külföldi tőke értékét s azt tükrözik, hogy főképp a folyó évtizedben emelkedett erős ütemben a tőkeimport, bizonyos kedvezmények nyújtása nyomán: 1961–62-től az 1963–64-es pénzügyi év végéig közel 2 milliárd dollár értékű külföldi tőke került Japánba. (A külföldi tőkéből 2,3 milliárd dollár bankhitelekre és kölcsönökre, mintegy 500 millió dollár a külföld felé kibocsátott japán kötelezvényekre, a többi pedig közvetlen beruházásokra jutott.)

Nem hivatalos amerikai becslések szerint viszont kb. 10 milliárd dollár amerikai tőke özönlött a második világháború utáni időszakban Japánba.[21]

A második világháborút követően, időbelileg először az ún. *amerikai dollársegélyek* a GARRIOA (Government Aid for Relief and Recovery in Occupied Areas) és EROA (Economic Rehabilitation of Occupied Areas) keretében hatolt be idegen tőke Japánba, amelyek értékét nem tartalmazzák a fenti adatok, mert 1949 előtt folyósították azokat. Lényegében hosszú lejáratú áruhitelek voltak ezek, amelyek Japánban hozzájárultak a fegyverletételt követő gazdasági aléltság és gyorsan kibontakozó infláció csökkentéséhez. A termékek értékesítéséből származó össze-

[19] Az állami üzleti bankok által igénybe vett hitelkeretek a Bank of Japannál az utóbbi években ugyancsak jelentősen bővültek: 1959-ben 337,9, 1960-ban 500,2, 1961-ben 1284,6, 1962-ben 1285,2, 1963-ban 1319 milliárd jent értek el. (Neue Zürcher Zeitung, 1964. I. 16. 12. old.) A „belső túlhitelezettség" általánosan jellemző sajátosság: a betétek 85–95%-a körül mozgott 1953 és 1962 között a japán városi bankok hitelkibocsátása.

[20] Pigulevszkaja: id. mű. 121. old.

[21] The Fortune, 1964. augusztus.

get a tokiói kormánynak az — 1949-ben létrehozott — ún. ellenértékszámlán kellett elhelyeznie, s az így összegyűlt pénzeszközöket az amerikaiak a helyi fő iparágakba fektették be.
Az 1950—51-es pénzügyi évben már 2,5 milliárd dollár értékű[22] jen volt az ellenértékszámlán, aminek gyümölcsöző beruházását — egyéb kedvezmények mellett — az amerikai profitrátát két-háromszorosan meghaladó japán nyereség biztosította.

A *japán állam* a külföldi tőke vonzása érdekében *egyre szélesebb körben liberalizálja a tőkeimportot.*

Az OECD-tagság előfeltételeként Japánnak már 1963 végén liberalizálnia kellett a láthatatlan kereskedelem és a nemzetközi tőkeforgalom terén 50 pozíciót. (E szervezet liberalizációs listája 83 pozíciót érint, amelyek vonatkozásában a korlátozásokat meg kell szüntetni. Ebből 19 kisebb fontosságú alól felmentést kapott Tokió, a fennmaradókat pedig 1964—66-ban fokozatosan teszi szabaddá.)
A legnehezebb feladatot a szolgáltatások és a tőkeforgalom liberalizálása jelenti, amit nem is tudnak egy csapásra megoldani, mert jelentős nemzetközi fizetési mérleg-problémákat okoz és veszélyezteti az ország deviza-, valamint aranykészleteit is.

Ennek hatására számottevően nőtt a külföldi beruházási társaságok érdeklődése Japán iránt, amit többek között néhány új, ilyen célú egyesülés létrejötte is bizonyít. Az utóbbi években fokozódott az egyes külföldi nagytársaságok közvetlenül nyújtott hiteleinek és kölcsöneinek összege is, főképp azon cégeké, melyekkel a japán iparvállalkozók szorosabb üzleti kapcsolatokat építettek ki.
Az idegen tőkebeáramlás szélesítését — amerikai viszonylatban — fékezték Washington ún. dollárvédelmi intézkedései. Ennek nyomán csökkentek a Japánnak adott amerikai megrendelések, az amerikaiak ragaszkodtak ahhoz, hogy a Japánba, vagy onnan történő szállítások zöme amerikai hajókon bonyolódjék le, ami külön anyagi tehertétel Japán számára. Ráadásul 1963 júliusában törvény született a Fehér Házban, amely szerint az amerikai tőkések külföldi befektetéseik után kamatkiegészítő adóra kötelesek.
A vázolt amerikai intézkedések számottevően gyengítik a japán fizetési mérleg szilárdságát — ennek ellensúlyozására és az amerikai függés csökkentése érdekében is *a tokiói kormány fokozottan bevonja a nyugat-európai tőkét az ország gazdaságába.* Intézkedései főképp 1964-ben bizonyultak eredményesnek, köztük nem utolsósorban az állami-kötvény kibocsátások. (Anglia 5 millió £, Svájc 50 millió Sfr, az NSZK 200 millió DM értékű japán állami-kötvényt jegyzett 1964-ban.)

Japán vonzerejét a külföldi tőke szempontjából fokozza, hogy tavaly óta a külföldi jogi személyek itt levő fiókvállalatainak nyeresége transferálható — a Bank of Japannak való bejelentés után. A külföldiek itteni részvényvételét is előmozdít-

[22] Megszállási költségekre ugyanezen években (1946—49-ben) 3181 millió dollárt adott ki a japán állam. Ezenkívül a GARRIOA—EROA szállításokért 1962-től kezdve közel 480 millió dollárt kell még fizetnie a japán kormánynak.

ják. A külföldiek tulajdonában levő japán részvények és adóslevelek kamatai és osztalékai, valamint az előbbiekbe fektetett tőke — eladás esetén — repatriálható.

Külföldiek — Japánt elhagyva — magukkal vihetnek japán értékpapírokat, ha a vámformalitásokat betartják, továbbá hazatérőben átválthatják devizára megmaradt jenüket, feltéve, hogy ennek értéke nem haladja meg az érkezésükkor magukkal hozott devizáét.

A kedvezmények sorával törekszik Japán a külföldi tőkebehozatal szélesítésére, de közben ügyel arra, hogy ne érje sérelem a helyi finánctőke érdekeit. Erre szolgál az a rendelkezés, hogy a japán pénzügyminisztérium tudta és beleegyezése nélkül a japán cégek nem köthetnek tőkeimport-megállapodást.

A növekvő tőkebehozatal fokozódó külföldi kiadásokkal jár. 1950 és 1962 között hozzávetőleg 1 milliárd dollárt költött Japán ilyen célra, amiből tőke-, hitel- és részvény-visszafizetésre 274 millió dollár osztalékokra és kamatra 215,3 millió dollár, a többi más kötelezettségekre jutott.

A tőkebeáramlás szélesedésével kapcsolatban egy sor — az anyagi terhek fokozódásán kívüli — probléma is felmerül a tokiói kormány számára. E vonatkozásban figyelemre méltó, hogy a japán kereskedelmi bankok tartalékukat meghaladó összegben vettek fel külföldön bankhiteleket, főképp az Egyesült Államokban, amelyek esetleges visszahívása nagy gondokat okozhat az ország gazdasági életében, különösképpen fizetési mérlegében.

A tőkebehozatal, ha nem is kizárólagosan, de jelentősen befolyásolja a *kamatpolitikát* is. Ezzel kapcsolatban az a kormány *fő dilemmája*, hogy *Japán szeretne a nagyrészt alacsony nyugat-európai kamatláb felé közeledni*, de attól tart, hogy ez esetben a külföldi tőke tartózkodóvá válik, és belföldön is a kívánatosnál magasabbra szökik a hitelkereslet. 1964 márciusában 6,57%-ra emelték az addig 6,2%-os kamatlábat, majd 1965-ben 5,84%-ra csökkentették azt.

A nagymérvű és általános jellegű hitelfüggés következtében *Japánban jóval hatékonyabb gazdasági szabályozó eszköznek bizonyul a kormány pénzügyi*, ezen belül kamat-*politikája*, mint a többi vezető tőkésországokban.

A japán állam sokoldalúan törekszik a *jen belső és nemzetközi síkon való erősítésére* is. Ezt célozta, hogy 1962 áprilisában konvertálható valutává nyilvánították. Átválthatósága azonban részleges, csak meghatározott átutalásuk esetében valósul meg ténylegesen, bár a korábbihoz képest kétségtelenül emelkedett tekintélye, főleg külföldön.

Az ország világgazdasági jelentőségének fokozása érdekében a kormány az utóbbi években eredményes erőfeszítéseket tett *a nagy nemzetközi tőkés szervezetekkel való kapcsolatok szorosabbá tételére.*

Közülük korábban — 1955 óta — csak a GATT-nak volt Japán nem egészen egyenjogú tagja. Ide az Egyesült Államok nyomására került be, de a GATT-államok jelentős hányada egészen a legutóbbi időkig nem liberalizálta importját a japán kiviteli cikkek vonatkozásában. A korlátozást alkalmazó államok azt nehezményezték, hogy Japán nem tette szabaddá behozatalát, valamint túlzottan nagy állami exporttámogatást vezetett be, s így akadályozza a nemzetközi piacokon a „tisztességes" verseny kialakulását.

Japán 1963-ban kötelezettséget vállalt a GATT-ban arra, hogy az e szervezetben tömörült partnereitől származó importjának mennyiségi korlátozását összbevitelének 10%-ára csökkenti. Azóta több GATT-állam enyhítette a japán kiviteli cikkek behozatalának feltételeit, de még 1964 májusában is 11 nyugateurópai ország fenntartotta a szervezet alapokmányának 35. cikkelyét Tokió viszonylatában. (Ezek: NSZK, Anglia, Franciaország, a Benelux államok, Svédország, Norvégia, Dánia, Ausztria, Svájc voltak.)

Japán GATT-beli helyzete javult, emellett 1964-ben bekerült a *Nemzetközi Valutaalap* (IMF) VIII. státusú államainak sorába[23] és a *Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet* (OECD) tagjai közé is, ami jelentős siker számára gazdasági és politikai síkon egyaránt.

A külföldi szállításokból eredő jövedelem után 80%-os adóvisszatérítést élvez az exportőr, s az adójárandóságot csak a bevétel beérkezése után fél év múlva kell leróni. Az eddig e vonatkozásban alkalmazott kedvezmények mellett — amelyeket Japán árucserepartnerei állandóan erősen támadnak — 1964—65-től további, *még előnyösebb elbánásban részesülnek a japán exportőrök*. A tokiói kormány elhatározta, hogy speciális — bővített — amortizációs kedvezményeket kapnak az exportiparágak, csökkentik a gyártástechnika (szabadalmak és egyéb eljárások) kivitelének adóterhét, adómentes pénzkeretek képzését engedélyezik exportpiacok szerzésének céljaira, hozzájárulnak ezenkívül az elmaradott országokban eszközölt tőkebefektetések gyorsabb leírásához. Japán külkereskedelem-politikáját e viszonylatokban állandóan finomítják, mégpedig a helyszínre látogató *gazdasági küldöttségek tapasztalatai* alapján.

A segélypolitikát ugyancsak felülvizsgálják. (A kormány az ún. fejlesztési segélyek több mint felét magára vállalja: ezek összesen 1961-ben 371, 1962-ben 381, 1963—64-ben pedig 500 millió dollárt értek el.) Az e célra juttatott keretek — a japán hivatalos előrejelzések szerint — a jövőben számottevően bővülnek.

A fejlődő országoknak nyújtott hosszú lejáratú hitelek mellett perspektívában a nyersanyagimport-szükséglet jelentős részét is e területekről akarja beszerezni a japán állam — az exportpiac szélesítése érdekében.

Az ipari és külkereskedelmi minisztérium (MITI) olyan elgondolásokkal is foglalkozik, hogy *a fejlődő országokban speciális japán társaságokat alapít*, amelyek helyileg megveszik a fontos nyersanyagokat, esetleg közre is működnek azok kitermelésében, a Japánba irányuló kivitel céljából. Ilyen társaságokat elsősorban azokban az országokban akarnak létrehozni, amelyek deficites kereskedelmet folytatnak Japánnal. E szervek működéséhez a szükséges anyagi eszközöket a Japán Export-Import Bank mellett a Külföldi Országokkal való Gazdasági Együttműködési Alap biztosítja, amelyet 1961-ben létesítettek, 10 milliárd jen alaptőkével.

A cél a komplett gyárberendezések és általában a beruházási javak kivitelének erőteljes bővítése a gyengén fejlett területekre.

[23] Az IMF-ben a folyó évtized küszöbén tömörülő 68 tagállam közül csak a legfejlettebbek: Japánnal együtt eddig 21 ország vállalta a VIII. státussal járó széles körű liberalizációs kötelezettségeket. (Ezek részletezésére később visszatérünk.)

A *jóvátételi fizetéseket* is a készáru-export bővítésére használja fel a japán állam: 1963 őszéig 160,5 milliárd jen értékben teljesített ilyen szállításokat Burmának, Kambodzsának, a Fülöp-szigeteknek, Indonéziának és Laosznak, ami kb. 44%-át teszi ki a szóban forgó országokkal szemben fennálló kötelezettségeinek.

Mindezen akciók mögött *határozottan észrevehető a japán neokolonialista törekvések érvényesítése is.* Ezzel összefüggésben szintén élénken tanulmányozzák Tokióban más főbb tőkésországok módszereit, nem utolsósorban Nyugat-Németország külföldi beruházási programját. A japán tőkeexportőrök számára adott kölcsönök kamatát ennek nyomán a Japán Export-Import Bank 5,5%-ra csökkentette.

Japán *tőkekivitele* viszonylagos tőkeszegénysége miatt — erősen lemarad más vezető tőkésországoké mögött. Hivatalos adatok szerint 1964-ben 2 milliárd dollárt ért el (leszámítva a különféle nemzetközi szervezetek költségvetéséhez való hozzájárulását). Egész tőkekiviteléből a közvetlen beruházások mintegy 700 millió dollárt tesznek ki, nagyobb része exporthitelekre szolgál.

A kormány újabb kezdeményezései közül kiemelkedő az *Ázsiai Közös Piac* létrehozására irányuló javaslat, amely részben „ellensúly" képzését célozza a szélesedő nyugat-európai és latin-amerikai „integrációs hullámmal" szemben, de főképp a japán export erőteljes bővítését szolgálná.

Az ENSZ Ázsiai és Távolkeleti Gazdasági Bizottsága (ECAFE) 1963 tavaszán elfogadott határozatát Japán, India, Indonézia, Burma, Ceylon, a Fülöp-szigetek, Malájföld, Nepal és Thaiföld képviselői hozták, az Ázsiai Közös Piac létrehozására. Az ezzel kapcsolatos elvi és gyakorlati problémák tisztázására várhatólag 1965-ben kerül sor. Bonyolulttá teszi a határozat megvalósítását, hogy — Japánon kívül — az érintett országok nem folytatnak egymással élénk árucserét, vásárlóképességük korlátozott és iparuk sem fejlett. Malaysia összetákolása egy sor politikai nézeteltérés forrása is lett.

Az Ázsiai Közös Piac létrejötte esetén, abban feltétlenül Japán töltene be uralkodó szerepet, hiszen egymaga nagyobb ipari kapacitásokkal rendelkezik, mint Ázsia összes tőkésállamai együttvéve. E szervezet kialakításának előkészítésével párhuzamosan a japán kormány felvetette egy *Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködési Szervezet* (Organisation of Pacific Economic Cooperation = OPEC) életrehívásának javaslatát is, az USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Japán részvételével. Tokió indítványa elsősorban azt célozta, hogy Japán szervezettebben biztosíthassa kivitelének növelését a Csendes-óceán körüli iparosodott államokba is.

A japán kormány a Csendes-óceáni Együttműködési Szervezetben résztveendő országoknak azt is jelezte, hogy hosszabb távlatban hozzácsatolhatnák majd ehhez az Ázsiai Közös Piac szervezetét. Ennek megvalósulása, az utóbbiban tömörülő, fejletlen gazdaságú államok *kollektív kizsákmányolását* jelentené, a fejlettek részéről — a tőkés csoportosulások törvényei szerint —, tehát a javaslat neokolonialista vágyakat takar.

A japán állam gazdasági stratégiája egyébként a nyugat-európai exportbővítés kérdését sem hanyagolja el. Angliával, a Német Szövetségi Köztársasággal

és Olaszországgal folytatott ilyen irányú tárgyalásaik számottevő eredményekkel jártak, a Benelux államokkal szintén szélesíteni kívánják viszonylag jelentős árucsere-kapcsolataikat.

A szocialista országokba történő kivitel növelésének tanulmányozására a Japán Gazdasági Kutatóintézet speciális bizottságot hozott létre, amelyben tudósok és gyakorlati szakemberek vesznek részt. E bizottság eredményes működésének fontossága az amerikai dollárvédelmi intézkedések kedvezőtlen gazdasági következményeinek ellensúlyozása szempontjából is fokozódik.

A vázoltakból is kitűnik a japán állam nagy szerepe az ország gazdasági életében. Ugyanezt bizonyítják *gazdaságfejlesztési programjai* is. Ezek tengelyében — hivatalos kormányközlések szerint — a nemzeti jövedelem állandó növelésének érdekében hozott intézkedések állnak. A gazdaságpolitikában az állami tartalékok, a termelőkapacitás, a pénzeszközök és természeti kincsek oly módon való felhasználására törekszenek, hogy a legkisebb befektetéssel a legnagyobb eredményeket biztosíthassák.

A döntő szerepet a gazdasági életben a magánvállalatok viszik. A vállalkozók és szerveik gazdasági kezdeményezéseibe a kormány közvetlenül nem avatkozik bele, de — a nagy monopóliumok érdekeit szem előtt tartó — állami gazdaságpolitikai célkitűzéseket akadályozó tevékenységüket korlátozza. Főleg pénzügyi, költségvetési, adó- s hitelügyi intézkedésekkel. Másrészt — ugyanezen eszközökkel — támogatja a kormány a fenti szempontból kedvező kezdeményezéseket. Ily módon a fejlesztési programok — bár nem kötelezőek külön-külön az egyes magánvállalkozókra — mégis jelentős befolyást gyakorolnak azok tevékenységére.

Az állam fejlesztési politikájának keretében hosszú évtizedek óta törekszik az ország infrastruktúrájának korszerűsítésére, amelynek eddig elért eredményeit az 5. sz. táblázat tükrözi.

Az eddig kidolgozott fejlesztési tervek közül az 1961 és 1970 közötti évekre szóló a legnagyobb jelentőségű. A nemzetgazdaság szerkezetének további korszerűsítésével fő célja a nemzeti jövedelem megkétszerezése, s így a vezető tőkés hatalmaktól való jelentős lemaradásának enyhítése. (A nemzeti jövedelmet 40,7 milliárd dollárról 81 milliárd dollárra kívánják növelni.)

A program megvalósítása érdekében a kormány a tervbizottság mellett létesített speciális bizottságok javaslatai alapján tökéletesíti az oktatás, illetve szakképzés rendszerét, bővíti a tudományos kutatásokra fordított költségvetési eszközöket és egy sor — már fejlett tőkésországokban már régen meghonosított — szociális intézkedést foganatosít. (Az egészségügyi ellátás rendszerének javítása, a társadalombiztosítás szolgáltatásainak kiterjesztése, a bérpolitika fokozatos „európaizálása" közülük a legfontosabbak.) Japán ily módon a sokat reklámozott nyugati „jóléti államok" sorába kíván lépni.

Az eddig eltelt években nagyjában megvalósították, sőt részben túlteljesítették az adott időszakra kiszabott gazdasági feladatokat. Ennek eredményeként 1964 őszén újabb ún. közbeeső fejlesztési tervet dolgozott ki a kormány, amely lényegében 1968-ra hozza előre az eredetileg 1970-re meghatározott célok teljesítését. A program megvalósulása döntően az ipari termelés, illetve külkereske-

delem alakulásától függ. Ezért a belső tényezők mellett a külső tényezők hatása is igen jelentős a program teljesítése szempontjából.

5. TÁBLÁZAT

Az egyes gazdasági ágazatok hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez (%)[24]

	I. szektor	II. szektor	III. szektor
1933—37. évek átlaga	19	31	50
1957—58. „ „	18	35	47
1959—60. „ „	16	36	48
1961—62. „ „			
1962—63. „ „	14	39	47

Megjegyzés: A szektorok összetétele a következő:
I. mezőgazdaság, erdészet, halászat;
II. kitermelő és feldolgozó ipar és építőipar;
III. nagy- és kiskereskedelem, közlekedés, bank- és biztosításügy, szolgáltatások, hírközlés és egyebek.

Figyelembe veendő, hogy a japán hivatalos adatok — a nemzeti jövedelem tőkés számítási módszereiből következő általános torzításokon kívül — a II. és III. szektor részesedési arányát illetően külön is torzítanak. A nagytársaságok jelentős hányada ugyanis — adóügyi okokból kereskedelmi jellegű tevékenységként mutatja ki ipari tevékenységének jó részét is. A valóságban a kitermelő, a feldolgozó és az építőipar, valamint szállítás adta 1961—62-ben a nemzeti jövedelem közel 80%-át Japánban. (Vnesnjaja Torgovlja Kapitalisztícseszkih Sztran. 1963. 352. old.)

3. Az ipar helyzete és fejlődése

Japán gazdasági eredményeit — más fejlett országokhoz hasonlóan — elsősorban az ipari termelés alakulása tükrözi. *Az ezt befolyásoló fontosabb tényezők eltérőek a második világháború előttiektől, amikor is a fegyverkezés és katonai terjeszkedés töltötte be a fő szerepet.* Szem előtt kell tartani ugyanakkor, hogy *néhány*, a fegyverletételt megelőzően kialakult *„öröklött gazdasági tényező" serkentőleg hatott a fejlődésre:* előnyös volt a háborús termelés céljait szolgáló nehézipari üzemek kiépítésével és működtetésével kapcsolatban szerzett *tapasztalat* — ha e létesítmények nagy része a gyarmatok elvesztése folytán már nem is állt Japán rendelkezésére 1945 után —, megvolt *a fejlett közlekedési-szállítási hálózat és a korszerűnek tekinthető iskolarendszer.*

Mindez kevéssé érződött a háborút közvetlenül követő évek gazdasági összeomlása és a mind fenyegetőbb infláció idején, de később nagymértékben elősegítette a fellendülést. E szakasz előkészítését részben több külföldi tényező — főképp *amerikai segélyek* —, részben egy sor belső tényező indította meg, amelyek sorában időben először az *újjáépítési feladatok* megoldása merült fel. Ez meglehetősen nagy munkát jelentett, mert *a háború alatt a japán nemzeti va-*

[24] K. Hax: Japan, Wirtschaftsmacht des Fernen Ostens. Köln und Opladen, 26. old. és Japanese Economic Statistics 1963. alapján.

gyonnak mintegy negyede, ezen belül az ország ipari kapacitásainak közel egyharmada elpusztult.[25]

a) Az ipar fejlődésének általános sajátosságai és a fejlődés főbb tényezői

A japán és az amerikai tőkés csoportok 1948—49-ben lefolytatott tárgyalásait és megegyezését követően gyors ütemben bontakozott ki *az ipari állótőke széles körű felújítása.*

E megbeszéléseken — amerikai részről Draper és Dodge washingtoni bankár vezetésével — megállapodtak együttműködésük feltételeiben. Az amerikai tőke részére magas extraprofit biztosításában, a dollár és jen új átváltási árfolyamában (1949-től 360 jen = 1 dollár, míg a háború előtt 3,4 jen volt egyenlő 1 dollárral). A tárgyalások eredményeképpen a nagyvállalatok adóit jórészt a dolgozókra hárították át. Dodge a Wall Street szakértőjeként egyben kidolgozta *a japán gazdaság stabilizációs programját*, amelynek fontos eleme volt a külföldi tőke bevonása a gazdaságba.

Ettől kezdve erőteljesen megindult a japán monopóliumok újraéledése, azok gyorsan kiheverték átmeneti nehézségeiket s az amerikai tőkével szorosan összefonódva nagy, korszerű *nehézipari kapacitások* kiépítésébe fogtak. E folyamat a harmincas évek közepe óta váratott magára Japánban. A korszerű új gyárakat ugyanis ezt megelőzően főképp gyarmatokon létesítették, az ottani gazdag nyersanyagforrások kihasználására.

A termelés lendületes fejlődésével *a japán ipar szerkezetének súlypontja folyamatosan a nehézipar felé tolódott el. A könnyűipari ágak részarányának jelentős csökkenésében több tényezőnek van fontos szerepe.*

Az amerikai megszállók 1945—48-ban, amikor a japán gazdaságot lényegében teljhatalommal irányították, arra törekedtek, hogy a legélesebb nemzetközi versenyt támasztó könnyűipari ágak — főképp a textilipar — fejlődését visszatartsák. Ez az irányzat azért is megfelelt Washingtonnak, mert Japánt tartósan egyik saját áruelhelyező területéül kívánta fenntartani. (Valóban, mindmáig — Kanadán kívül — Japán veszi át az Egyesült Államoktól a legtöbb árut.) Ugyanakkor a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság ellen irányuló agresszív céljaik érdekében az amerikaiak jelentős — stratégiai fontosságú — nehézipari potenciált építettek ki Japánban a második világháború után, különösen a koreai háború alatt. A textilipar és egy sor más közszükségleti cikket gyártó iparág fékezett ütemű fejlesztése, az előzőek mellett azzal is összefüggött, hogy Japán ázsiai szomszédai felszabadulván gyarmati helyzetükből, maguk is az iparosodás útjára léptek. E fiatal nemzetek elsőként fogyasztási cikkeket gyártó kapacitásokat teremtenek — köztük saját textilipart is —, ráadásul egészen korszerű alapokon, s még a japánokénál is alacsonyabb munkabérekkel. Az ide irányuló export lehetősége ezért fokozatosan szűkül és a szintetikus anyagok széles körű elterjedése más országok felé is korlátozza azt. Kedvező értékesítési feltételek alakultak ki viszont a világpiacon a gyárfelszerelések, korszerű gépek, nehézvegyipari gyártmányok, finommechanikai cikkek, elektromos berendezések számára.

[25] Pigulevszkaja id. mű. 10. és 17. old.

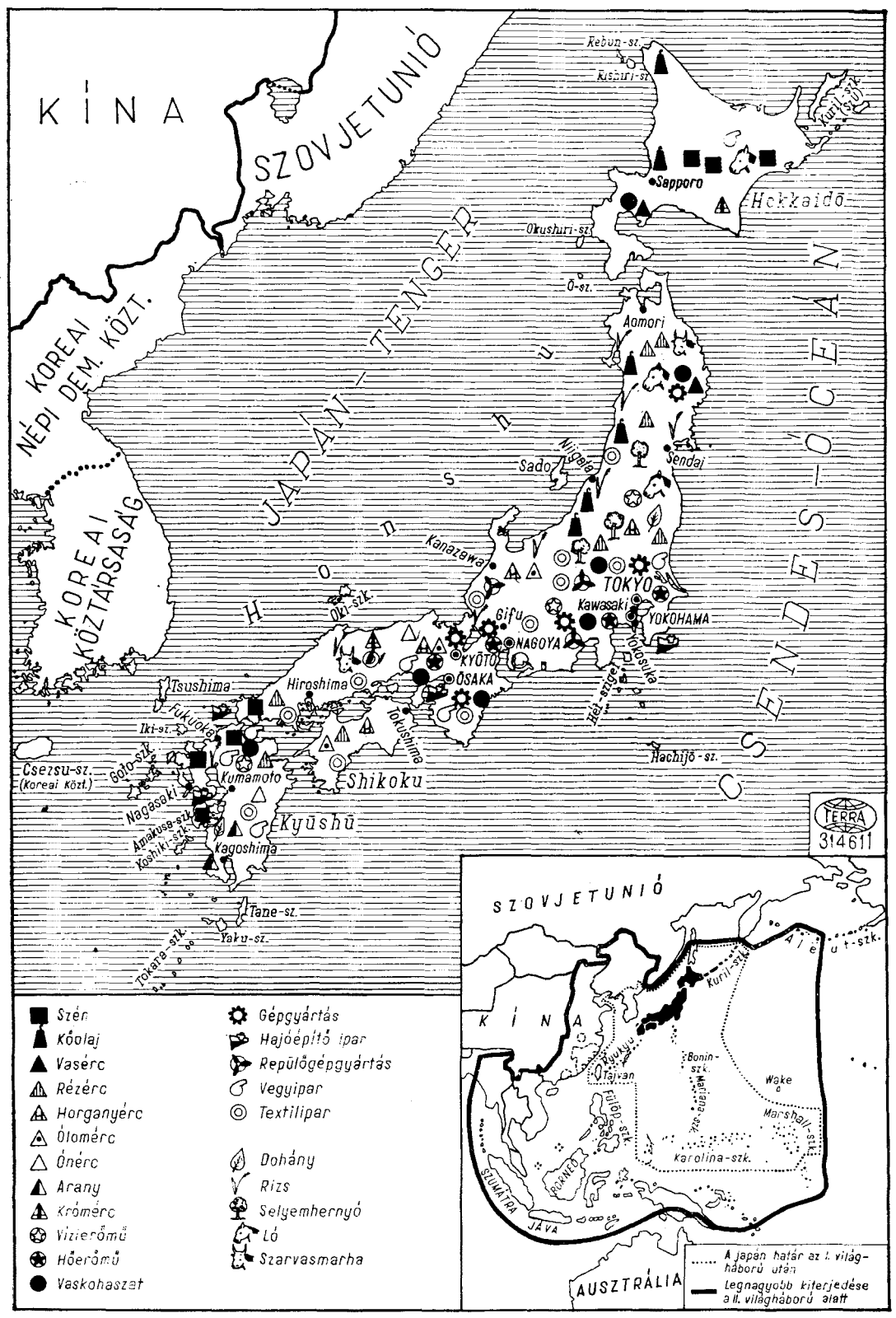
KÍNA
SZOVJETUNIÓ
KOREAI NÉPI DEM. KÖZT.
KOREAI KÖZTÁRSASÁG
JAPÁN-TENGER
Honshu
CSENDES-ÓCEÁN
Rebun-sz.
Kishiri-sz.
Kuril-szk.
Sapporo
Hokkaidō
Okushiri-sz.
Ō-sz.
Aomori
Niigata
Sado
Sendai
Kanazawa
TOKYO
Kawasaki
YOKOHAMA
Gifu
NAGOYA
KYŌTO
ŌSAKA
Yokosuka
Hét-sziget
Oki-szk.
Tsushima
Hiroshima
Fukuoka
Iki-sz.
Tokushima
Hachijō-sz.
Csezsu-sz. (Koreai Közt.)
Goto-szk.
Kumamoto
Shikoku
Nagasaki
Amakusa-szk.
Koshiki-szk.
Kyūshū
Kagoshima
Tane-sz.
Yaku-sz.
Tokara-szk.
TERRA 314611
Szén
Kőolaj
Vasérc
Rézérc
Horganyérc
Ólomérc
Ónérc
Arany
Krómérc
Vízierőmű
Hőerőmű
Vaskohaszat
Gépgyártás
Hajóépítő ipar
Repülőgépgyártás
Vegyipar
Textilipar
Dohány
Rizs
Selyemhernyó
Ló
Szarvasmarha
SZOVJETUNIÓ
KÍNA
Aleut-szk.
Kuril-szk.
Ryukyu
Tajvan
Bonin-szk.
Marianna-szk.
Wake
Marshall-szk.
Fülöp-szk.
Karolina-szk.
BORNEO
SZUMATRA
JÁVA
AUSZTRÁLIA
A japán határ az I. világháború után
Legnagyobb kiterjedése a II. világháború alatt

E körülményeket figyelembe véve érthetővé válik a szerkezeti változtatás irányában ható tényezők érvényesülése. Helytelen azonban ebből arra következtetni, hogy a fő könnyűipari ágak abszolút értelemben is kevesebbet termelnek most, mint a háború előtt. Ez ellen hatott a lakosságnak a háború miatt *közfogyasztási cikkekben hosszú ideig kielégítetlenül maradt kereslete, valamint a volt koloniális területekről hazatért mintegy 6 milliónyi állampolgár új otthona berendezésével kapcsolatos áruigénye.* Mindez viszonylag széles körű piacot teremtett háztartási felszerelések, berendezések és az életszínvonal későbbi növekedésével egyéb közszükségleti cikkek számára. A belső piac szélesedése mellett természetesen az exportlehetőségeket is kihasználták a szóban forgó ágazatok.

Az iparon belül a feldolgozó ipar rendkívül nagy súlya fontos sajátossága Japán gazdasági életének, ami a második világháború utáni időszakban a korábbihoz képest számottevően nőtt.

A feldolgozó ipar részesedése az exportban is fokozódott: 1953-ban 82,6%-ot, 10 évvel később 89,2%-ot ért el.[26] Ezek az igen lényeges eredmények főképp a nagyarányú ipari beruházásokon s azok keretében megvalósított műszaki haladáson alapulnak. Az ehhez szükséges anyagi eszközök előteremtésében az állam gazdaságpolitikájának nagy szerepe volt, de 1951 után fokozódó mértékben vették ki abból részüket a magántársaságok, később pedig a külföldi tőke is.

6. TÁBLÁZAT

Tőkebefektetések[a] a japán iparban[27]

(milliárd jen)

1951—52	589	1956—57	1240	1960—61	2950
1952—53	698	1957—58	1540	1961—62	3680
1953—54	763	1958—59	1630	1962—63[b]	3480
1954—55	769	1959—60	2100	1963—64[b]	3300
1955—56	777				

a) A készletekbe történt beruházások nélkül.
b) Becslés.

Az ipari beruházások főleg 1958 és 1962 között bővültek ugrásszerűen, majd a két következő évben csökkenni kezdtek. A nagy beruházások mellett a gyors ipari fejlődésben nagy szerepe volt a korszerű technikai, technológiai vívmányok átvételének, amire a későbbiekben még visszatérünk.

A termelés bővítése szempontjából igen előnyös a *katonai kiadások tartósan alacsony színvonala Japánban.* Jóllehet a költségvetési keretek e célra évről évre emelkedő összeget biztosítanak, ezek részesedése a nemzeti jövedelemben csak kb. 1—1,5%.

Ez elősegítette, hogy a többi fő tőkésországét a nemzeti jövedelemhez képest százalékosan meghaladó, *rendkívül nagyarányú produktív beruházást* eszközöl-

[26] Japanese Economic Statistics. Tokyo, 1963. április. (23. old.) alapján.
[27] Bulletin Innosztrannoj Kommercseszkoj Informacii. 1963. március 16. 2. old.

7. TÁBLÁZAT

A közvetlen katonai kiadások alakulása Japánban[28]

(milliárd jen)

1954–55	132,8	1960–61	157,7
1956–57	140,8	1961–62	180,9
1958–59	146,2	1962–63	229,3
1959–60	153,3	1963–64	275,2

hessen az állam. Az utóbbi években azonban az ország gyorsuló ütemű újrafelfegyvezése miatt már a korábbiaknál nagyobb arányban nő a katonai költségvetés.

A beruházási kereteket szélesítő tényezők között szerepel Japánban a *lakosság hagyományosan nagy*, jórészt a hosszú létbizonytalanság alapján kifejlődött *takarékossága*. Olyan bérszínvonal mellett, amely a többi vezető tőkésállamban tömeges munkabeszüntetésre vezetne, a japán keresők jövedelmüknek átlagosan mintegy 18–22%-át takarékban tartják, előre nem látott kiadásokra.[29] Ezek a megtakarítások is jó részben az ipari beruházásokat szolgálják, amelyeket elsősorban a nagy cégek hasznosítanak.

Az utóbbi másfél évtizedben Japánban végbement fejlődést nagymértékben befolyásolták *külső tényezők* is. A koreai háborúval kapcsolatos fellendülés és a később – főképp 1958 után – jelentkező prosperitás időszakában sokoldalúan bebizonyosodott, hogy széles körű nemzetközi értékesítési lehetőségek főképp bonyolult és korszerű, ezenkívül új feldolgozó ipari termékek számára kínálkoznak.

A világpiac eme igényeihez való mélyreható alkalmazkodásról tanúskodik a japán ipari struktúra megváltoztatása is.

b) Az ipari termelés és az ipar szerkezetének alakulása

A háborús vereség nyomán bekövetkezett az egész japán gazdaság zuhanásszerű visszaesése. 1946-ban az ipari termelés – a villamosenergia-előállítás kivételével – az 1934–36-os évek átlagának alig 30%-át tette ki. Ez részben a Japánt ért jelentős hadikárokkal, részben pedig a helyi nagytőke várakozó magatartásával magyarázható. Az utóbbi mielőbbi jelentős amerikai támogatást akart kicsikarni a maga számára, s az átmeneti dekartellizációs időszak alatt semmiféle termelési kezdeményezést nem tett. Ez az időszak – mint ismeretes – 1947–48-cal lezárult. Ezután, valamint az 1951-ben aláírt külön-békeszerződést követően *az ipar igen gyors, bár korántsem egyenletes ütemben bővítette termelé-*

[28] The Oriental Economist. 1962. június 365. old. – Ekonomicseszkie i politicseszkie problemü szovremennoj Japonii. 1963. Moszkva, 324. old. – The Oriental Economist, 1964. február. 75. old.

[29] Az összes megtakarítások 1955-ben a nemzeti jövedelem 22%-át, 1960–61-ben pedig már 35,2%-át érték el. (The Oriental Economist, 1962. október. 579. old.)

sét. A békeévek (1934—36) színvonalát 1951—52-ben érte el a japán ipar, s az azóta eltelt időszakban több mint ötszörösére emelte termelését. A gyors fellendülés a koreai háborúval kapcsolatos konjunktúra (a koreai boom) elmúltával 1953—54-ben átmenetileg megtorpant. Ezt új fellendülés követte, amit az amerikai átmeneti visszaesés tovagyűrűző hatására 1957—58-ban ismét rövid ideig tartó egy helyben topogás követett. E pangást hamarosan a „túlfűtött konjunktúra" kiugró eredményei váltották fel, 1961 után pedig az addiginál sokkal fékezettebb ütemű fejlődési időszak következett. (Az előző évihez képest 1960-ban 24,8%-kal, 1961-ben 19,4%-kal, 1962-ben 7,9%-kal, 1963-ban 8,8%-kal, 1964-ben 9,1%-kal nőtt Japánban az ipari termelés.)

A japán közgazdászok a jövőben, a régebbihez képest lassúbb fejlődési ütemre számítanak, amit főképp azzal indokolnak, hogy az állótőkék felújításának időszaka lényegében befejeződött. Az előrehaladás ütemét fékezi az egyes ágazatokban jelentkező több-kevesebb felesleges kapacitás, amely a teljes importliberalizálás kapcsán még növekedhet.

Az ipari termelés alakulását ismertető 8. sz. táblázatból egyértelműen kitűnik: *elsősorban a nehézipari ágak fejlődtek lendületesen*, főleg a külső kedvező értékesítési lehetőségek, a nagy beruházások és a bőségesen rendelkezésre álló szakképzett munkaerő miatt. A fejlődés ágazatonkénti adatai, az ipar szerkezeti módosulásának vázolt jelenségei alapján megállapítható, hogy e téren igen jelentős változás ment végbe Japánban. A második világháború után jórészt a bonyolult gyártási technológiájú nehézipari cikkek és részben — bár korántsem kizárólag — az erősen munkaigényes, magas értékű gyártmányok felé tolódott el a termelés. Leggyorsabb ütemű az elektromosgépek és precíziós berendezések termelésének a fejlődése. Ennek értékelésénél azt is szem előtt kell tartani, hogy az előretört iparágak nagy része általában stratégiai jelentőségű is. Az elektronikus berendezések széles körű gyártása az utóbbi években kétségtelenül összefügg pl. a japán haderő rakétákkal való felszerelésével.

A japán hadiipari kapacitások számottevő bővülésében fontos szerepe van az Egyesült Államok hadirendeléseinek is, amelyeknek az értéke 1950 és 1963 áprilisa — tehát az 1963—64-es pénzügyi év kezdete — között 4,21 milliárd dollárt tett ki.[30] A korszerű fegyverkezés igen nagy igényt támaszt különféle modern ipari termékek iránt s — a belföldi, valamint a külföldi polgári kereslettel társulva — kiterjedt üzleti lehetőségeket teremt a japán finánctőkés csoportoknak.

c) A tőke és a termelés koncentrációja az iparban

Az utóbbi évtizedben a japán iparban végbement szerkezeti változások és a korszerűsítés a tőke és termelés koncentrációjának erőteljes fokozódásával járt együtt. A régi finánctőkés csoportok újjászületése 1949—50-től kezdődött meg erőteljesen, a fegyverletétel után átmenetileg bevezetett dekartellizációs politika felfüggesztése nyomán. Az 1945—46-ban kidolgozott ún. *gazdasági decentralizációs program* keretében a megszállók a legnagyobb finánctőkés csoportok klikkjének, a zaibacunak engedelmessé tételét kívánták biztosítani.

[30] Neue Zürcher Zeitung, 1963. augusztus 5.

Az ipari termelés indexének alakulása Japánban[31]

(1955 = 100)

	1934	1936	1946	1952	1953	1954	1956	1957	1958	1960	1961	1962	1963
Ipari termelés összesen[a]	57,0	68,1	19,2	71,5	85,8	93,0	123,3	143,3	144,2	224,8	273,5	294,6	324,2
Bányászat	76,7	91,5	41,7	96,4	103,3	99,5	110,5	121,8	118,1	127,8	137,0	139,5	138,6
Feldolgozó ipar összesen	57,7	68,9	16,1	68,0	84,2	92,4	123,5	146,4	147,0	236,3	290,1	313,7	445,8
Vas- és acéltermelés	37,9	50,0	9,9	71,8	85,4	89,5	121,8	138,7	130,2	220,8	276,7	274,0	295,1
Általános gépipar	46,4	44,9	17,5	76,8	98,7	105,5	131,8	167,2	165,5	295,2	393,4	457,6	512,2
Villamos gépek és berendezések	21,2	27,6	18,7	59,0	79,0	89,9	152,3	218,4	267,9	629,7	820,9	932,4	984,3
Precíziós berendezések	31,7	43,8	7,4	51,4	74,7	94,2	124,9	159,0	163,3	257,7	304,1	538,9	601,0
Kerámiaipar	56,9	68,1	17,5	73,9	87,0	99,3	121,6	143,1	135,4	201,0	226,1	251,9	284,7
Kőolaj- és szénfeldolgozás	27,3	33,2	6,6	58,6	74,9	87,1	128,6	154,7	161,6	271,2	323,6	363,1	430,1
Vegyipar	38,2	54,6	12,1	61,6	75 ,9	86,5	120,8	142,0	147,3	199,2	233,1	265,9	312,9
Gumiipar	80,2	71,8	16,1	69,1	89,1	95,2	118,3	156,7	177,3	244,7	281,9	310,0	334,6
Bőripar	67,4	86,6	20,7	65,1	92,5	86,8	108,0	122,9	115,0	143,3	182,8	196,9	221,3
Papír- és cellulózipar	32,2	41,8	10,1	62,7	79,7	87,1	115,5	130,2	128,0	188,3	221,5	221,1	244,4
Textilipar	106,2	120,8	14,6	68,6	82,5	89,6	118,8	131,2	117,7	162,3	174,3	182,7	197,5
Faipar	34,5	48,6	41,7	107,1	102,5	100,4	111,9	117,9	113,7	134,7	142,9	152,3	161,8
Élelmiszeripar	73,5	76,0	23,0	56,9	86,8	94,1	105,7	111,0	117,5	131,2	145,4	144,0	148,9
Egyéb iparágak	61,8	70,4	15,8	59,4	69,7	81,5	135,4	172,2	181,4	318,2	378,9	468,4	543,1

[a] Villamosenergia-termelés és ipari termelés együtt.

Megjegyzés: 1961-ben új bázisra tértek át a hivatalos japán statisztikák (1960 = 100-ra). Ezen az alapon 1961-ben 119,4, 1962-ben 129,3, 1963-ban 141, 1964-ben 154,7 (becslés) volt az ipari termelés. Az iparági arányok időközben nem módosultak számottevően.

[31] Statistical Yearbook of Japan adott évekre vonatkozó köteteiből kigyűjtve.

Egy japán pénzmágnás, Jaszuda javaslata alapján rendelkezést dolgoztak ki — a legnagyobb konszernek 15 holding vállalatának „önkéntes" felszámolására. Eszerint azok részvényeik 90%-át és értékpapír-tulajdonukat egy — a kormány által kinevezett — ún. likvidációs bizottságnak adják át, amely a részvényeket és egyéb átadott értékpapírokat a tőzsdén eladja s az így befolyó összegből kártalanítják a volt tulajdonosokat teljes értékben, legfeljebb 10 éves határidőn belül.

E köröket vagyonuktól nem kívánták megfosztani, különben nem vették volna intézkedési terveikbe a teljes kártalanítást. 1947-ben újabb — szintén amerikai kezdeményezésre kiadott — kormányrendelet jelent meg a „gazdasági hatalom korlátozásáról", aminek alapján 325 nagyvállalatot kellett volna kisebbekre felosztani. Gyakorlatilag azonban nem ez történt.

Alig pár hónap múlva előbb félszáz, majd újabb közel másfél száz vállalatot töröltek a „dekoncentrációs listáról", 1949 elején pedig jóformán az összes vállalatról kimutatták, hogy nem esnek e törvény hatálya alá.

Ezzel lényegében be is fejeződött a „zaibacu felszámolásával" kapcsolatban amerikai részről ütött demagóg lárma. Annak bizonyítására, hogy mennyire komolytalan volt az egész akció, elég megemlíteni, hogy a finánccmágnás csoportok bankjai s ezeken keresztül széles körű kapcsolataik és befolyásuk a gazdasági életben egész idő alatt érintetlenek maradtak. A mammutpénzintézetek részbeni névváltoztatással leplezték növekvő nemzetgazdasági pozícióikat.

Micubisi bankja, a Siuda Bank, Szumitomoé az Oszaka bank, Jaszudáé a Fudzi bank, Nomuráé a Jamato bank nevet vette fel, Micui bankja pedig kettéoszlott — a háború előtti helyzethez hasonlóan — Császári Bankra és Első Bankra. Ennyiből állt az „átszervezésük". Jellemző, hogy az ötvenes évek elején már részben újra felvették régi nevüket is.

Századunk második felétől az amerikaiak áttértek a távol-keleti finánctőke nyílt és sokoldalú támogatására. A zaibacu reneszánszának és új, nagy finánctőkés csoportok keletkezésének kérdései sok közgazdász kutatót foglalkoztatnak világszerte.[32]

Elemzésükben általában megegyeznek abban, hogy a második világháború utáni időszakban a japán monopolszervezetek a korábbitól részben eltérő jellegűekké váltak. *A tradicionálisan tipikus formát Japánban az ún. családi konszernek jelentették*, amelyekben kiemelkedő szerepe volt a rokoni kapcsolatoknak.

Az egyes vagyonrészek — vállalatok, pénzintézetek stb. — tulajdonjogát a családok különböző tagjaira íratták és családi tanács segítségével irányították,

[32] A. J. Pevzner: Monopoliszticseszkij Kapital Japonii. Moszkva, 1950. — A. J. Pevzner: Ekonomika Japonii poszle vtoroj mirovoj vojnü. Moszkva, 1955. — G. C. Allen: Japan's Economic Recovery. Oxford, 1958. — T. A. Bisson: Zaibatsu Dissolution in Japan. New York, 1954. — K. Hax: Japan, Wirtschaftsmacht des Fernen Ostens. Köln und Opladen, 1961. — S. Usami: A japán monopoltőke. (Japán kézirat német fordításban.) Tokyo, 1955. — Monopoliszticseszkij Kapital Szovremennoj Japonii. (Japánból oroszra fordított könyv.) Moszkva, 1961. — Ekonomicseszkie i politicseszkie problemü szovremennoj Japonii. (Szerzői kollektíva műve szovjet kutatók tanulmányai alapján.) Moszkva, 1963. (Teljességre való törekvés nélkül.)

amelyeknek a határozatai kötelező érvényűek voltak. Az üzleti haszon feletti pénzügyi ellenőrzést egy csúcs-holding-társaság, ún. honsha gyakorolta, amelynek működési elveit (beruházási politikáját stb.) a családi tanács végrehajtó szerve határozta meg.

Nem állítható, hogy a családi konszernek eltűntek volna, de kétségtelen, hogy *a pénzcsoportok — vérségi kapcsolatoktól függetlenül kialakult — érdekközössége* nyomult előtérbe.

Az utóbbi évtizedben a régi konszernek is korszerűsítették szervezeti felépítésüket, akárcsak létesítményeiket, bár belső struktúrájuk alig változott. Új „üzleti csoportjaik" most a honshák helyett „elnökségi üléseket" vezettek be, amelyek feladata főképp általános információcsere és a termelési programok koordinációja.[33]

Az „új" nagy társaságokkal kapcsolatban egy külön sajátosságot is figyelembe kell venni: *az amerikai tőke jelentős beépülését* azokba, szoros összefonódásukat, amely a nyilvánosságra hozott adatoknál a valóságban sokkal mélyrehatóbb.

A hivatalosan vegyes cégekként bejelentett társaságok száma az 1949—50. évi 22-ről, 1962—63. pénzügyi évben 210-re emelkedett. Közülük 63-ban 25—50%-ig, 47-ben 50%-ot meghaladó részesedése volt az idegen tőkéseknek. További 7 társaságban 5% alatti, a fennmaradókban pedig 5—25%-os volt a külföldiek súlya.

Megmaradt ugyanakkor a japán nagy monopóliumoknak az a korábban is jellemző sajátossága, hogy *befolyásuk nem korlátozódik egyes termelési ágakra*, hanem a legkülönfélébb területekre kiterjed, a nehézipartól a lakásépítésig, a bankélettől a kiadói tevékenységig. Sokrétű érdekeltségeikkel nem áll ellentétben, hogy a legtöbb nagytársaságnak kiemelkedő szerepe van a nemzetgazdaság egy meghatározott területén.

A monopolszervezetek befolyása főképpen a fontosabb termékek termelésében szembetűnően nagy.

A hajóépítésben pl. egy cég adja az összes termelésnek mintegy 52%-át, a nylon, vinyliden, poliészter előállítását két cég monopolizálta, az alumínium- és vinylongyártást három cég tartja kezében.[34]

Hivatalos közlések szerint 60 fő ipari termék közül 36-nál 1955 óta igen számottevően fokozódott a koncentráció és csupán hat akadt, amelynek termelése 50%-nál kisebb mértékben áll nagy cégek ellenőrzése alatt.

Japánban a termelés és a tőke koncentrációja gyorsan, de ugyanakkor egyenlőtlenül és ellentmondásosan ment végbe a második világháború után. A következőkben elsősorban egy japán kutatói munkaközösség főbb vizsgálati eredményeire támaszkodunk, mint a helyileg legilletékesebb és legnagyobb áttekintéssel rendelkező tudóscsoportéra. Munkájukból (lásd a 32. lábjegyzetben) kitűnik,

[33] The Oriental Economist, 1963. szeptember. 494. old.
[34] The Oriental Economist, 1963. május. 275—78. old.

A három fő zaibacu-csoport tőkebefektetéseinek %-os megoszlása gazdasági ágak szerint[35]

Gazdasági ág	Micui-csoport			Micubisi-csoport			Szumitomo-csoport		
	1937	1945	1960	1937	1945	1960	1937	1945	1960
Bányászat	24,7	16,7	12,2	16,9	13,9	5,8	8,9	7,4	7,5
Nehéz- és vegyipar ...	23,4	70,1	42,9	37,7	75,1	59,9	43,2	85,7	70,0
Fémipar	—	9,3	6,4	—	8,4	3,8	14,9	48,8	28,9
Gépek és berendezések	6,4	24,0	1,3			13,1			
				20,8	45,9		9,3	22,7	18,1
Hajógyártás	—	2,1	5,0			24,3			
Vegyi cikkek	4,3	22,0	18,1	—	6,9	12,8	10,1	8,8	15,5
Könnyűipar	2,6	10,4	14,9	13,2	1,5	12,6	9,6	0,6	5,3
Kerámiaipar.....	—	2,1	—	6,3	—	7,4	1,4	0,6	3,0
Textil-, papíripar ...	—	5,5	14,7	1,7	0,5	5,1	7,9	—	2,0
Élelmiszer és egyéb .	2,6	2,8	0,2	5,2	1,0	0,1	0,3	—	0,2
Pénzügy (banküg)....	20,6	5,0	14,6	26,9	7,4	12,9	15,3	5,2	15,1
Biztosítás	20,6	5,6	9,9	13,2	4,1	6,7	13,1	4,3	11,1
Villamos energia, gáz..	—	—	1,3	1,0	—	0,9	5,0	1,1	2,1

Megjegyzés: A táblázat egyes években nem ad teljes képet e monopolista csoportok tőkeérdekeltségeiről. A kerek 100%-hoz hiányzó százalék-értékeknek megfelelő tőke egyéb — itt nem érintett — területeken helyezkedett el, elsősorban a kereskedelemben (Micui), szállításban (Micubisi), szolgáltatásokban (Szumitomo).

hogy bár a kormánystatisztika szerint a hagyományosan legjelentősebb öt japán nagykonszern nemzetgazdasági súlya a finámcmágnások összességén belül a második világháború előttihez képest valamivel csökkent, ez valójában csak látszólagos változás. E jelenség annak következménye, hogy *1945-ig a japán finánctőke befolyása nyílt és viszonylag könnyen számba vehető volt a gazdasági életben. Az utóbbi másfél évtizedben viszont leplezik valóságos érdekeltségeik tényleges nagyságát az ellenőrzésük alatt álló, különféle néven szereplő társaságok százaival.* Ennek ellenére a számítások azt igazolják, hogy *az öt legnagyobb monopoltársaság érdekeltségeihez tartozik Japán 31 fő iparága közül 24-ben a termelésnek több mint a fele, 7 továbbiban pedig közel a fele.* A monopóliumok nemzetgazdasági súlyáról adott képhez hozzátartozik az ország külkereskedelmében betöltött növekvő szerepük is. *A külfölddel bonyolított árucsere több mint felét kezükben tartják* (ezen belül már 1957-ben 10,1% jutott pl. a Micubisi szjodzi-társaságra).

Az ipari, kereskedelmi és banktőke összefonódására vonatkozó elemzések szintén a kapcsolatok szövevényességét és leplezettségét emelik ki, amelynek segítségével részben sikerült a tömegek szeme elől elrejteni a finánctőkések hadállásainak terjedelmét, s azt a tényt, hogy az iparágak sokaságán kívül *az ország pénzügyi életében is szélesebbé váltak érdekeltségeik a háború előttinél.* Ez összefügg azzal, hogy az öt nagy bankház: a Micui, Micubisi, Szumitomo, Fudzi,

[35] Zeitschrift für Handelswissenschaftliche Forschung. 1961. 10—11. sz. 533. old.

Dajiti Bank hiteleik 22–28%-át saját társaságuk részére tartják fenn, s tőkeerejük az összes bankokénak közel egyharmadára rúg, tehát igen jelentős.

A tőkecsoportok kapcsolatai horizontálisan és vertikálisan egyaránt széles körűek. Előbbin a szerzők a monopóliumok egymás közötti kölcsönös viszonyát értik, utóbbin pedig a finánctőkések ellenőrzésének átfogó kiépítését a régebben független kis- és középüzemek ezrei felett.

E két, egymással szoros összefüggésben álló kapcsolati forma, más fejlett tőkésállamokban is fellelhető, súlyát azonban fokozza Japán esetében a többi vezető kapitalista hatalomét meghaladó ütemű gazdasági fejlődés, amelynek során a kis- és középüzemek növekvő hányada jut csődbe az egyre élesebbé váló konkurrenciaharcban, másik nagyobb része pedig a monopoltőkés társaságok szétszórt műhelyeivé válik. Utóbbi megvalósulásának fő módszere a különféle berendezések alkatrészeinek, valamint a járművek belső felszerelésének kézműipari kis- és középvállalatokkal való szállíttatása. Sűrűn előfordul, hogy ez nyújt átütő versenyképességet a nyugati piacokon nagy japán cégek bizonyos termékeinek e „periférikus műhelyek" alacsony bérei miatt.

4. A „Janus-arcú" nemzetgazdaság

A kisüzemek viszonylag nagy súlya alapján jellemzik a különféle nemzetiségű közgazdász-kutatók *a japán gazdaságot* „kettős arculatúnak". Évtizedünk kezdetén a magántulajdonban levő 3 561 743 üzemből (a mezőgazdaság, erdészet, halászat területén levők kivételével) 2 727 318 üzem ötnél kevesebb dolgozót foglalkoztatott, tehát kb. 77% törpevállalkozás volt. Az utóbbiak túlsúlya legnagyobb a kereskedelemben (84%), közel ekkora a szolgáltatásoknál (83%), de a feldolgozó iparban is meghaladja az 50%-ot (több mint félmillió ilyen törpeüzem volt található Japánban).

A társaságok tulajdonában mintegy 747 ezer üzem volt. Csak 0,59%-uk rendelkezett 1 milliárd jennél nagyobb tőkével. E kis töredék kezében összpontosult viszont a társaságok összaktíváinak 54%-a. *Különösen magas fokú a tőkekoncentráció a bank- és biztosításügy, valamint, többek között, a petrókémiai- és atomenergia-ipar területén.* Japánban leggyakoribb a részvénytársasági forma, de a társulás betéti társaságok, korlátolt felelősségű társaságok és más alakban (szövetségek, szövetkezetek stb.) is elterjedt. A társaságok zöme 2 millió jennél kevesebb tőkével rendelkező kistársaság.

Shinohara japán professzor tanulmánykötetében[36] kimutatta, hogy ez a „duális jelleg" a meiji korszakban még nem állott fenn a japán gazdaságban. E jelenség kialakulásának okát a nagy bérkülönbségek jelentkezésében látja, aminek kezdetét 1912–13-ra teszi. Az utóbbi időszakra a nagy társaságok térhódítása és a kisebbekkel való fúziója, illetve társulási hulláma jellemző.

Japánban napjainkban is számszerűen kevés, de viszonylag igen jelentős termelési részesedésű nagyüzem mellett a kis- és közepes nagyságú üzemek száz-

[36] M. Shinohara: Growth and Cycles in the Japanese Economy. Tokyo, 1962. 349. old.

ezreinek tevékenységét kell figyelemmek kísérni az egész ipar munkájának felméréséhez és értékeléséhez.

Utóbbiak súlyának szemléltetésére szolgál, hogy az 1—300 dolgozót foglalkoztató törpe-, kis- és középüzemek 1955-ben az ipari vállalatok 99,6%-át tették ki, az ipar bruttó termelési értékéből pedig 56,1% jutott rájuk, amíg a fennmaradó rész 20,4%-át a 300—999 munkással rendelkező gyárak, további 23,5%-át az 1000 és ennél több alkalmazottal dolgozó üzemek adták. Az exportra kerülő termékeknek összesen mintegy 60%-a származott kis- és középüzemekből.[37]

A termelésben és kivitelben való igen számottevő részesedés mellett rendkívül jelentős szerepet töltöttek be a kis- és középüzemek a szakmunkásképzésben is.

Az 1955—56-os év egyébként fordulópont volt, amit elsősorban az jelez, hogy ettől kezdve jelentősen és folyamatosan csökkent a kis- és középüzemek részesedése a feldolgozó ipari termelésben. (1951 és 55 között még 44,3%-ról 56%-ra nőtt, 1957-ben pedig már 55,7%-ra, majd 1958-ra 45,7%-ra korlátozódott és azóta tovább zsugorodott).[38] Fokozódó gondjaikat jelzi, hogy az 1963—64-es pénzügyi év első felében a kis- és középvállalkozók adóssága már 85,3 milliárd jent tett ki, 25%-kal többet, mint az előző fél évben.

A kis- és középüzemek ún. alapvető törvénye, amely 1963-ban látott napvilágot, aláhúzza az optimális üzemnagyságok kialakításának fontosságát. Meghatározott támogatást is biztosít a kis- és középüzemek nagyobbításához, leírási kedvezményeket nyújt a technikai színvonal emelését célzó új beruházások esetén.

Az utóbbi években már tapasztalható is volt és a jövőben főképp a gép-, fém-, vegyi, textil-, élelmiszer- és építőiparban várható elsősorban a kis-, de részben a középvállalkozók körében is nagy számú csődbejelentés, nem utolsósorban az importliberalizálás következményeként.

5. A technikai színvonal és a termelékenység alakulása az iparban

A műszaki színvonal elsősorban az új iparágakban és a nagyüzemekben magas, de számottevően emelkedett a közép-, sőt még a kisüzemek egy részénél is. *Az állami beruházásoknak mintegy 20%-a, a magánberuházásoknak több mint a fele új technikai berendezések, felszerelések vételére szolgált*, volumenük pedig — 1934—36. évi árakon számítva — 1951 és 1959 között háromszorosára emelkedett, s azóta — az 1962. év kivételével — erőteljesen fokozódott. (Az 1964—65-ös pénzügyi évben a berendezési invesztíciók összege abszolút értékben 4660 milliárd jent tett ki Japánban.)[39]

[37] Hax: id. mű. 233. old.

[38] Ekonomicseszkie i politicseszkie problemü szovremennoj Japonii. Moszkva, 1963. 109. old.

[39] Pigulevszkaja: id. mű. 78—79. old. — The Japan Development Bank: Facts and figures on the Japanese Economy. Tokyo, 1964. 21. old.

A gyáripar 1955 és 1963 között átlagosan évi 10%-kal növelte kapacitását. Az új kapacitásokat már egészükben korszerűen építették ki. (Ha az 1955. évi termelőkapacitásokat 100-nak vesszük, úgy 1962-ben ezek már 226-ot értek el.) A műszaki fejlesztés egyik fő irányának, *az automatizálásnak a széles körű térhódítását ugyanakkor fékezte az alacsony japán bérszínvonal.* Főképpen olyan termelési folyamatok esetében használatosak, ahol különleges műszaki képzettségű, s így viszonylag magas fizetésű szakembereket helyettesíthettek. Így az automatizálást — a termelési költségek csökkentésének általános eszközeként — kevésbé alkalmazták a távol-keleti államban, mint más fő tőkésországokban. Részben a számoló- és mérőgépeknél, az ellenőrző-berendezéseknél és a termelést automatikusan irányító apparátusok, automatagépsorok előállításánál használták fel. Az elektronikus berendezések gyártásán kívül még a vegyiparban is, különösen a kőolajfeldolgozás területén nagyarányú az automatizálás.[40]

A gépipar fejlődése jól szemlélteti, milyen jelentős technikai átalakuláson ment keresztül — viszonylag rövid idő alatt — a japán feldolgozó ipar. Eredetileg ez az ágazat hajóépítésre és textilgépek gyártására szorítkozott. A választékát is főképpen e téren bővítette az első világháború alatt és után. 1935-ben a feldolgozó ipari termelés értékének ez az iparág 13,5%-át adta, 1963-ban pedig már a felét. Ez az arány meghaladja az USA és NSZK hasonló mutatóit.[41] A második világháborút követően gyakorlatilag mindenféle géptípust gyártanak a japán üzemek. Világszerte elismerést aratott a járműipar, a rádió- és televízió-előállítás fejlődése is.

A technikai színvonal átfogó emelésének eredményeként egész sor fontos japán iparág — köztük a fentebb említett *gépgyártás, híradástechnika és műszeripar termékei elérik a világszínvonalat,* a legkorszerűbbek közé tartoznak. Az utóbbi években *a külföldi eredmények átvétele mellett, a hazai újítások és találmányok köre is jelentősen nőtt.* Az 1949-től 1964-ig terjedő másfél évtizedben Japán 2562 műszaki együttműködési szerződést kötött más államokkal. Az ipar műszaki fejlesztésében az amerikai technikai vívmányok átvétele volt a legfontosabb, ami egyébként az amerikaiaknak is komoly hasznot hozott. 1950—1962 között mintegy félmilliárd dollárt fizetett ki Japán csupán szabadalmi díjakra és egyéb, a technikai együttműködési szerződésekben kikötött térítésekre.

Japán erősen serkenti a hazai műszaki korszerűsítési tevékenységet, egész sor kutatóintézet létesült jórészt állami eszközökből.

A folyó évtizedben kutatómunkára Japánban minden eddiginél többet költöttek: 1960-ban 585, 1961-ben 765, 1962-ben 887 millió dollárt.

Mindez igen előnyösen befolyásolta a *termelékenység* alakulását a japán iparban. E téren a háború előtti időszakban nagymértékben elmaradt a többi vezető tőkéshatalmaktól. Feldolgozó iparában 1934—36-ban feleannyit, sőt

[40] Pigulevszkaja: 141. old.
[41] Martin: Japans Bedeutung im oceanischen Wirtschaftsraum. Köln, 1962. 36. old. — The Oriental Economist, 1963. augusztus. 449. old.

60%-kal kevesebbet termelt egy munkás, mint Angliában, s hozzávetőleg csak egyötödét érte el az amerikai munkás teljesítményének.[42]

A feldolgozó iparban a termelékenység jelenleg megegyezik a nyugat-európaival és egyes új japán iparágakban — köztük elsősorban a villamos-gépgyártásban — *eléri az amerikai színvonalat.*

Az egész iparban — a kisüzemeket is beleértve — a termelékenység 1960-ban több mint 50%-kal haladta meg a második világháború előttit, az 1960-at követő három évben pedig további, közel 24%-kal emelkedett. Az utóbbi három évre vonatkozóan közölt adatok a 30 munkáson felüli foglalkoztatottal rendelkező üzemekre vonatkoznak, tehát a törpe- és egészen kisüzemeket már nem számították bele. Ez bizonyos mértékben torzítja a valóságos képet, mert a törpe- — ún. családi — üzemekben a munka termelékenysége hozzávetőleg csak egyötödét éri el az 1000 munkásnál többet foglalkoztató gyárakénak.

A kisüzemeknek a termelékenységi és egyéb statisztikai adatfelvételeknél 1960-tól fokozottan megmutatkozó „elhanyagolása" már a 10 éves program „szellemét" sugározza, amelynek egyik fő célkitűzése azok gazdasági súlyának radikális csökkentése, az ipari szerkezet korszerűsítése jegyében.

Az ipar területén az 1961-től 1970-ig tartó 10 éves programban a következő célokat tűzték ki: a bányászat és gyáripar együttes termelésének indexét — 1956—58-at 100-nak véve — 1970-ig 431,7-re kívánják növelni. Ez az ipari termelés 2,7-szeresére történő bővítését jelenti évtizedünkben. A feldolgozó iparban a nehézipar súlya eléri majd az előirányzat szerint a 73,1%-ot, részesedése a kivitelben pedig az 53,3%-ot. (1960—61-ben 48,2% volt.)

E célkitűzéseket a termelő berendezések további erőteljes korszerűsítése, és ezzel nemzetközi versenyképességük növelése útján tervezik megvalósítani.

A másik nagy nemzetgazdasági ágban, a mezőgazdaságban a japán hivatalos körök — hasonló érveléssel — ugyancsak sürgető feladatnak látják a tőkés nagyüzemek térnyerésének támogatását.

6. A mezőgazdaság helyzete és fejlődése

Az 1948—49-ben végrehajtott földreform eredményeként a hűbéri földtulajdon felszámolása, a magas bérleti díjak nagy részének megszűnése, valamint a közép- és nagyparaszti birtokok megerősödése a mezőgazdasági termelés növekedését eredményezte Japánban. Hangsúlyozni kell azonban, hogy e nemzetgazdasági ág jelentősége ennek ellenére csökkenő tendenciájú.

a) A mezőgazdasági termelés alakulása

A mezőgazdaság részaránya a nemzeti jövedelemben az 1933 és 1937-es években átlagos 19%-ról 1962 végére 14%-ra, a kivitelben pedig 14,2%-ról 6,5%-ra csökkent.[43] Japán sajátossága, hogy területének igen kis része — nem

[42] Bulletin Innosztrannoj Kommercseszkoj Informacii, Moszkva, 1963. március 16. 2. old. — Pigulevszkaja: id. mű. 90. old.

[43] Economic Survey of Asia and the Far East 1962. New York, 1963. 119. old.

egészen 17%-a — művelhető meg és a talaj természetes termékenysége is nagyon csekély.

A mezőgazdasági termelés 1951-ben érte el az 1933—35. évi színvonalat, azt követően alakulását a 10. sz. táblázat adatai szemléltetik.

10. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági termelés alakulása[44]

(1950 – 52 = 100)

	1955	1960	1961	1962	1963	1964
Mezőgazdasági teljes termelés[a]	124,0	139,6	143,7	144,6	146,1	154,0
Földművelés	121,7	130,8	129,1	130,6	n. a.	n. a.
Állattenyésztés	173,3	263,4	334,6	387,2	n. a.	n. a.

a) Mezőgazdaság, erdészet, halászat együtt.

Az elért eredmények elsősorban az állattenyésztés terén jelentősek, de ennek további széles körű bővítését fékezi a legelő- és takarmányhiány.

b) A mezőgazdasági termelés szerkezete és a főbb művelési módszerek

A megművelt földterület jelentékeny részén alapvető fontosságú élelmiszereket (rizst, búzát, árpát és burgonyát) termelnek. Az ezek termelésére kevésbé alkalmas területeken pedig főleg tea-, zöldség- és gyümölcstermelést folytatnak.

11. TÁBLÁZAT

A főbb növények részesedése a megművelt földterületből[45]

	1930		1950		1958	
	1000 cho[a]	%	1000 cho	%	1000 cho	%
Összterület	5915	100,0	5090	100,0	5450	100,0
Rizs	3239	54,8	3011	59,2	3029	55,6
Búza	491	8,3	776	15,1	760	13,9
Árpa	380	6,4	432	8,5	—	—
Burgonya	365	6,2	601	11,8	592	10,9
Tea	38	0,6	20	0,4	39	0,7
Eperfa	714	12,1	171	3,4	189	3,5
Egyéb	688	11,6	79	1,6	841	15,4

a) 1 cho = 0,99 hektár.

Megjegyzés: A selyemhernyótenyésztés zuhanásszerű csökkenése nyomán az eperfák helyét döntően egyéb gyümölcsfák foglalták el, egyébként az arányok azóta fentiekhez képest lényegesen nem változtak.

[44] Facts and Figures on the Japanese Economy 1964. Japan Development Bank Tokyo, 30. old. és 60. old.

[45] Hax: id. mű. 112. old.

Japán a rizs-, tea- és dohánytermelésben világviszonylatban a negyedik legnagyobb termelő, szójabab vonatkozásában pedig a harmadik. Évi rizstermelése 12—13 millió tonna körül mozog. A rizs hektárhozama világviszonylatban is a legmagasabb, India hektárhozamát pl. háromszorosan felülmúlja.

A japán növénytermesztésben és részben az állattenyésztésben is igen nagy a szerepe a földek belterjes művelésének, a műtrágya bőséges alkalmazásának és az öntözéses gazdálkodásnak.

A japán földművelők hektáronként átlagosan 233 kg műtrágyát használnak fel — egyéb trágyán és halliszten kívül. E téren Japán a tőkésvilágban[46] a harmadik helyen áll. (Indiában az 1 hektárra jutó műtrágya átlagosan másfél kg-ot tesz ki.[47]) A *vetőmagvak nemesítése* is jelentős sikerrel járt Japánban, ami szintén kedvezően befolyásolta a termelékenységet. Hasonlóan hatott a *gépesítés*, ez azonban viszonylag nem széles körű, részben a nadrágszíj-parcellák nagy hányada és az elterjedt teraszos földművelés miatt.

c) Földreform, földbirtokmegoszlás

Az amerikai megszállók kezdeményezésére kiadott földreform-rendelkezés alapvető célja Japánban a tőkés tulajdonviszonyok és a kapitalista jellegű termelés térhódításának elősegítése volt a falun, amit sikeresen valósítottak meg. Így 1948—49-ben a nagybirtokosoktól 2 millió hektár földet váltottak meg Japánban. A megváltott földeket eladták a parasztoknak, elővásárlási jogot biztosítva a régi bérlőknek. Ennek eredményeként 1947-hez képest 267 ezerrel nőtt a gazdaságok száma.

12. TÁBLÁZAT

A japán parasztgazdaságok megoszlása[48]

(bérlők és tulajdonosok szerint)

	1947		1950	
	Gazdaságok száma (ezerben)	%	Gazdaságok száma (ezerben)	%
Az összes gazdaságok	5909	100,0	6176	100,0
1. tulajdonosok	2154	36,4	3822	61,8
2. tulajdonosok és bérlők	1183	19,9	1591	25,8
3. bérlők és tulajdonosok	997	16,9	411	6,7
4. bérlők	1574	25,6	312	5,1

Megjegyzés: Az 1. csoportnál az általuk megművelt föld legalább 90%-a a tulajdonukat képezi, illetve a 4. csoportnál bérletüket. A 2. csoportnál a tulajdon 50—90%-os arányban szerepel, a 3.-nál pedig 10—45%-ot tesz ki az általuk megművelt összes földterülethez képest.

[46] Ekonomicseszkie Politicseszkie Problemü Szovremennoj Japonii. Moszkva, 1963. 155—6. old.

[47] Hax: id. mű. 108. old.

[48] Picsugin: id. mű. 49. old.

E jellegzetesen burzsoá földreform keretében nagyrészt a nagygazdák és középbirtokosok jutottak újabb földhöz, mert a kisparasztok és az agrárproletariátus többsége képtelen volt az ehhez szükséges pénzt előteremteni. *A reform következményeként lényegében megszűnt a feudális nagybirtok, a legelők és erdők azonban, valamint a legtöbb helyen az öntözőművek továbbra is a földesurak kezén maradtak, ami a kis- és középbirtokosok függését részben konzerválta.* A kisparasztok közül sok tízezren kénytelenek voltak azóta nehezen megszerzett földjüket az alacsony terményárak és a magas földadók miatt részben vagy egészben eladni.

A földbirtokmegoszlás évtizedünk kezdetén már egyértelműen megmutatja, viszonylag milyen nagy a törpebirtokok súlya, és azt is, hogy a gazdaságok száma 1955-höz képest csökkent.

13. TÁBLÁZAT

A gazdaságok száma földterületek nagysága szerint[49]

	1946	1955	1960	1961	1962
Összes gazdaságok száma	5 694 702	6 075 021	5 974 797	5 922 830	5 874 726
3 tan[a]-nál kisebb	2 233 108	2 089 027	1 250 378	1 229 891	1 174 934
3—5 tan között ..			1 000 485	989 375	982 484
5—7 tan között ..				847 461	850 942
7 tantól 1 cho[b]-ig terjedő gazdaságok	1 785 640	1 899 460	1 896 097	1 028 481	1 025 794
1—1,5 cho között	1 336 871	1 560 695	1 018 308	1 012 982	1 004 086
1,5—2 cho között			420 625	420 214	434 016
2 cho felett	339 083	525 839	388 904	394 426	402 470

[a] 10 tan = 0,99 hektár
[b] 1 cho = 10 tan

Az 1961-ben kiadott „alapvető mezőgazdasági törvény" értelmében 1970-re erőteljesen meg kell változnia a japán agrárstruktúrának. Időközben mintegy 10 millió ember — főleg a törpebirtokosok és családjaik — távozását célozza ez a rendelkezés a mezőgazdaságból.

A 10 éves program 1956—58 = 100 alapon 1970-re 144,1-re tervezi csak növelni a mezőgazdaság, az erdészet és a halászat együttes termelését. Ez egyben azt is jelenti, hogy a mezőgazdaság jelentősége mind a hazai termelésben, mind a kivitelben tovább csökken.

7. A külkereskedelem és a fizetési mérleg problémája

A japán gazdaság — elsősorban az ipar — fejlődésének egyik tradicionális vonása a nagyfokú függés a külkereskedelemtől. Ez egyrészt az ipari termelés emelkedése mögött jelentősen elmaradó belső értékesítési lehetőségekkel, más-

[49] Japan Economic Year Book 1964. 236. old.

részt a szűkös nyersanyagkészletekkel, illetve a gyorsan bővülő feldolgozó ipar importszükségletével függ össze. Japán törekvése az, hogy behozatalának értékét kivitelével fedezze. Ezt azonban mindmáig nem volt képes megvalósítani, az *ország külkereskedelmi mérlege krónikusan deficites.* A deficitet jórészt ún. láthatatlan exporttal egyensúlyozza ki, ami az ott állomásozó amerikai csapatoknak és az ENSZ Koreában levő katonai alakulatainak rendelkezésére bocsátott árukból, szolgáltatásokból, valamint szállítási-fuvarozási díjakból stb. tevődik össze.

a) A külkereskedelmi forgalom alakulása

Japán 1949-ben kapta vissza a megszállóktól az önálló külkereskedelem jogát, export-offenzívája azóta egyre kiterjedtebbé vált és jelentős eredményeket hozott.

14. TÁBLÁZAT

A japán külkereskedelmi forgalom[50]

(millió dollárban)

	Import (cif)	Export (fob)	Egyenleg
1950	974	828	— 146
1951	2044	1355	— 689
1952	2028	1273	— 755
1953	2410	1275	—1135
1954	2399	1629	— 770
1955	2471	2011	— 460
1956	3230	2501	— 729
1957	4284	2858	—1436
1958	3033	2877	— 156
1959	3600	3457	— 143
1960	4491	4055	— 446
1961	5810	4236	—1574
1962	5635	4916	— 719
1963	6737	5453	—1284
1964[a)]	7660	6400	—1260

a) Becslés.

Az import túlsúlya mellett szembetűnő a fenti adatokból annak élénk reagálása a koreai háború megszűnésére, illetve az amerikai 1957—58-as és 1960—61-es válságjelenségekre. Az export, ha nem is egyenletesen, de nagyon számottevően bővült, sőt 1963-ban — először az ország történetében — túlszárnyalta az 5000 millió dolláros értéket. *Az import mennyisége egyébként 1956-ban, az exporté pedig csak 1959-ben érte el a háború előtti színvonalat, s azóta hozzávetőleg megkétszereződött.*

[50] Japan Economic Yearbook 1951—62. — The Oriental Economist, 1947 augusztus. 546. old. — Facts and Figures on the Japanese Economy 1964. The Japan Development Bank. Tokyo, 6. old.

b) A külkereskedelem szerkezete

A szigetállam részvételének növekedése a nemzetközi árucserében igen számottevő. Napjainkban jóval nagyobb a főleg, vagy jelentős részben exportra termelő japán iparágak száma, mint régen. A textilipar pamutszövet-gyártmányainak 70%-át s műselymének mintegy felét most is külföldre szállítják. Ezeken kívül ugyancsak a határon túl értékesíti — többek között — a megépített hajók több mint kétharmadát, a varrógépek 85%-át, a rádiócikkek egyötödét, a kerámiaipari termékek több mint 40%-át, a fonóberendezések 45%-át, az ammóniumszulfát 32%-át.[51]

Sok fontos iparág nagymértékben függ tehát az exporttól, amit az is igazol, hogy Japán textil- és konfekcióipari termékei mellett egyike a legnagyobb nemzetközi szállítóknak hajók, vegyipari cikkek, egyszerűbb elektronikus berendezések, optikai cikkek, műszerek, varrógépek, játékáruk, valamint halkonzervkészítmények terén. E felsorolás mögött is az áll, hogy az ország exportjában fontos szerepet kaptak az új japán iparágak termékei és a világviszonylatban is új cikkek. *Évtizedünk kezdetén olyan termékek tették ki a japán export értékének közel egyötödét, amelyek egy évtizeddel korábban egyáltalán nem, vagy igen kismértékben részesedtek külföldi szállításaiban.* Ezt igazolják a 15. sz. táblázat adatai.

15. TÁBLÁZAT

Az új termékek volumenének alakulása a japán exportban[52]

(1000 dollárban)

	1951	1960
Műanyagok és azokból készített áruk	308	35 000
Szintetikus fonalak és szövetek	—	25 300
Magnetofonok	—	7 300
Tranzisztoros rádióvevők	—	103 500
Televíziók	—	3 100
Villamos mérőműszerek	1 722	3 500
Könnyű gépkocsik	39	1 300
Autóbuszok, teherautók	1 902	34 100
Alvázak	286	7 400
Gépkocsialkatrészek	670	11 500
Optikai műszerek, fényképezőgépek és filmfelvevők	6 797	64 600
Hajók	16 278	235 000
Összesen	28 002	552 200

[51] Vnesnjaja Torgovlja Kapitaliszticseszkih Sztran, Moszkva, 1963. 356. old.

[52] Ekonomicseszkie i Politicseszkie Problemü Szovremennoj Japonii. Moszkva, 1963. 176. old.

A 15. sz. táblázatból az is kitűnik, milyen gyorsan alkalmazkodott a japán ipar a világpiac új igényeihez, követelményeihez, miközben hagyományos könnyűipari kiviteli cikkeinek régi, átütő konkurrenciaképességét rugalmasan kiterjesztette egy sor bonyolult nehézipari termékre is. Erről tanúskodik az utóbbiak növekvő súlya az exportban.

16. TÁBLÁZAT

A japán kivitel áruszerkezetének alakulása (%)[53]

(értékmegoszlás alapján)

	1937	1950	1957	1960	1961	1962	1963
Élelmiszerek és szeszesitalok	7,8	6,1	6,4	7,0	7,0	6,9	5,3
Textiláruk	59,4	36,0	35,6	30,0	27,0	25,5	23,1
Vegyipari cikkek és gyógyszerek	2,3	1,9	2,2	4,0	4,0	5,3	5,8
Nem-fémes ásványok és ebből készült áruk	2,8	3,6	4,1	4,0	3,0	3,8	4,0
Fémek és fémtömegcikkek	6,6	18,1	11,3	14,0	13,0	15,1	17,2
Gépek és berendezések	5,6	9,9	21,9	23,0	27,0	25,0	29,3
Egyéb áruk	15,5	24,4	18,5	18,0	19,0	18,4	15,3

A textilipar súlya erősen csökkent az összkivitelben a második világháború utáni időszakban, a gépeké, műszereké és berendezéseké pedig emelkedett. A textiltermékek sorában korlátozódik a pamutszövetek exportja, míg a műszálaké és műanyagszöveteké nő. Az élelmiszercikkeken belül pedig a tea és néhány más áru rovására a hal és haltermékek külföldi szállítása bővült.

Japán a tőkés világ *iparcikk-szállító országainak rangsorában az ötödik helyen áll*, innen származik a nemzetközi piacokra kerülő összes iparcikkek 6%-a.[54]

A változások összefüggnek a többi fejlett tőkésországénál alacsonyabb japán exportárakkal, amelyek indexe 1958=100 alapon 1962-ben 92,9-et tett ki, miközben — ugyanezen a bázison — Nyugat-Németországé és Franciaországé 96-ot, az Egyesült Államoké és Angliáé pedig 103-at értek el.[55]

Igen figyelemre méltó szerkezeti változás tapasztalható a behozatal terén is, amelyet a következő táblázat szemléltet.

Japán a tőkés világpiac egyik legnagyobb élelmiszer- és ipari nyersanyagvásárlója. Előbbi keretében csupán a rizs részesedése csökkent a hazai termelés sikeres bővítésével, viszont jelentősen nőtt a szójabab, a cukor és más termékeké.

[53] Japan Economic Yearbook klf. számai alapján. — The Oriental Economist, 1964. augusztus. 546. old.

[54] Kratkie Szoobscsenija Insztituta Narodov Azii. Japonija. No. 50. Moszkva, 1962. 115. old. — Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnüe Otnosenija 1963. augusztus. Melléklet, 133. old.

[55] Konjunktur und Krise. 1963. 2. sz. 109. old. — The Oriental Economist, 1963. április. 241. old.

A japán import áruösszetételének alakulása (%)[56]

(értékmegoszlás alapján)

	1937	1950	1957	1960	1961	1962	1963
Élelmiszerek és szeszesital	6,8	32,2	13,4	12,0	11,0	13,1	15,1
Textilnyersanyagok	40,6	38,2	19,3	18,0	17,0	12,1	13,1
Ércek és ócskavas	13,4	1,9	16,2	15,0	16,0	12,6	11,4
Egyéb nyersanyagok	∞	11,8	8,9	14,0	12,0	16,6	16,9
Nem-fémes ásványok és ebből készült áruk	2,7	4,5	2,5	2,0	2,0		
Üzemanyagok	7,2	5,5	15,9	17,0	16,0	18,5	18,9
Vegyi cikkek és gyógyszerek	4,4	2,8	4,3	6,0	6,0	5,9	5,5
Gépek és berendezések	3,3	0,7	6,7	9,0	10,0	13,6	11,9
Egyéb cikkek	21,6	2,4	12,8	7,0	10,0	7,6	7,2

Az utóbbiak közül a textilnyersanyagok behozatala korlátozódott, míg a nehéziparié erősen szélesedett. Ennél is nagyobb volt a fűtőanyagok importjának emelkedése. Az ipar korszerűsítése és a nemzetközi munkamegosztás szélesedése pedig azt eredményezte, hogy a háború előttihez képest háromszorosára emelkedett a gépek és berendezések részesedése a behozatalban.

c) A külkereskedelem területi megoszlása

Japán külföldi árucseréjének területi megoszlása a *30-as évekhez hasonlítva* lényegesen megváltozott.

A legnagyobb eltolódás Ázsia – ezen belül Kína – *részesedésének viszonylagos csökkenésében*, illetve *az Egyesült Államok súlyának növekedésében* következett be.

A két jelenség szorosan összefügg. Az Egyesült Államok ugyanis egész sor olyan árut szállít Japánnak, amelyeket az korábban mindig Ázsiából (jelentős részben Kínából) szerzett be. Ez egyébként a japán külkereskedelmi mérleg állandó deficitességének legfőbb oka is. Az USA ugyanis minden évben kevesebb értékű árut vett át távol-keleti legfőbb szállítójától, mint amennyit oda szállított. Ráadásul az amerikai nyersanyagokhoz sokkal drágábban jutott Japán, mintha a szomszéd államokból szerezte volna be azokat. Ezért *a japán külkereskedelmi mérleg hiányának mintegy háromnegyed része az Egyesült Államokkal kapcsolatos, két szempontból is egyenlőtlen árucseréből származik.*

A 19. sz. táblázat adatai nem tükrözik részleteiben a Japán számára sok esetben kedvezőtlen külkereskedelmi cserearányt (terms of trade-et), valamint azokat a vám- és mennyiségi korlátozó inézkedéseket, amelyeket egész sor export-

[56] Japan Economic Yearbook klf. évfolyamai alapján. – The Oriental Economist. 1964. augusztus. 546. old.

Japán külkereskedelmének földrajzi megoszlása (%)[57]

(értékmegoszlás alapján)

	Export					Import				
	1938	1955	1960	1962	1963	1938	1955	1960	1962	1963
Észak-Amerika .	16,8	25,0	30,2	31,2	29,7	34,3	35,7	39,1	36,6	35,6
Délkelet-Ázsia . .	48,3	36,2	32,2	29,8	29,4	34,8	30,2	20,0	17,1	18,0
Nyugat-Európa .	9,5	9,8	11,8	13,4	13,6	13,2	7,1	10,0	10,7	9,6
Közel- és Közép-Kelet	2,9	5,4	4,5	3,3	3,4	1,6	3,3	9,0	10,4	11,3
Afrika	4,0	9,0	7,8	6,8	8,7	5,3	2,5	3,2	3,9	3,9
Latin-Amerika . .	3,4	9,2	7,4	7,2	6,5	4,8	9,8	6,9	8,5	8,4
Óceánia.....	3,2	3,4	4,5	3,7	4,1	5,8	8,8	9,0	8,7	8,8
Szocialista országok	11,9[a]	2,0	1,6	4,6	4,6	0,2	2,6	2,8	4,0	4,4

a) Az export 1938. évi adatában Kína is részesedik. Az importnál viszont Kína Délkelet-Ázsiánál szerepel.

19. TÁBLÁZAT

A japán—amerikai árucsere alakulása[58]

(millió dollárban)

	Export az USA-ba	Import az USA-ból	Áruforgalmi egyenleg az USA-val (A)	Külkereskedelmi mérleg egyenlege (B)	$\frac{A}{B}$ (%)
1950	179	473	— 294	— 154	191
1951	154	695	— 511	— 641	80
1952	229	768	— 539	— 755	71
1953	227	758	— 531	—1135	41
1954	277	847	— 570	— 770	74
1955	449	772	— 323	— 461	70
1956	543	1064	— 521	— 729	71
1957	596	1618	—1022	—1426	71
1958	680	1054	— 374	— 156	240
1959	1031	1113	— 82	— 143	57
1960	1083	1545	— 462	— 436	106
1961	1059	2079	—1020	—1573	64
1962	1400	1809	— 409	— 719	57
1963	1494	1700	— 206	—1284	24

[57] Economic Survey of Asia and The Far East. 1962. New York, 1963. 122–128. old. – The Oriental Economist, 1964. augusztus. 546. old.

[58] OECD Foreign Trade Statistics. 1963. Series A. – The Oriental Economist. 1963. december. 670. old. – Monthly Circular Tokyo, 1964. június. 23. old. – International Commerce, 1964. No. 2. 8. old.

cikkére vonatkozóan Amerikában alkalmaztak. (Alabama és Dél-Karolina államban pl. bojkottálták a japán árukat és rendszeresen kontingentálták az Egyesült Államokban a Japánból származó olcsó textilcikkeket, köztük főleg az 1 dolláros ingeket és blúzokat.) A japán tőkések tudják, hogy az amerikai piacok nem bővíthetők a hazai ipari termelés, illetve exportképesség növekedésének arányában, tehát egyéb országokban kutatnak új elhelyezési lehetőségek után. Ez égető kérdés Japán számára, mert az USA és más nyugati vásárlói 1959 óta fokozódó mértékben belekényszerítették az import liberalizálásába, amely 1964 végén már 93%-ot ért el, tehát gyakorlatilag zömében megszüntette a hazai árucikkek korábbi jelentős védelmét a külföldi termékekkel szemben.

A nyugat-európai országok számára kedvező a japán import liberalizálása, amennyiben elősegíti, hogy tovább szélesíthessék kivitelüket egy iparilag fejlett ország piacaira. Japán az import liberalizálásától új elhelyezési lehetőségeket remélt a fejlett tőkésállamokban. Ez azonban eddig csak részleges sikerrel járt. Az utóbbi években, tőkés viszonylatban legdinamikusabban *nyugat-európai* piacait bővítette Japán. *Ez a terület vált harmadik legnagyobb áruértékesítő területévé* Délkelet-Ázsia és az USA után. Igen figyelemre méltó ezen belül a Közös Piac államaival lebonyolított külkereskedelme. 1963-ban a „hatokba" irányuló japán export értéke 332 millió dollárt, az innen származó vásárlásai 396 millió dollárt tettek ki. (Ez mindkét vonatkozásban európai viszonylatú árucseréje összegének kb. a felét tette ki.) Az egyenleg azonban e viszonylatban tartósan veszteséges, ami sok gondot okoz Japánnak.

20. TÁBLÁZAT

Japán külkereskedelme a Közös Piaccal[59]

(1000 US dollárban)

	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Export							
NSZK	59 338	43 830	47 165	66 300	83 451	104 158	115 000
Franciaország	17 952	8 823	11 960	15 537	17 626	22 964	16 819[a]
Olaszország	15 642	13 370	15 909	29 221	28 839	53 812	41 978[a]
Benelux államok....	46 849	57 805	58 816	63 479	82 757	93 386	49 556[a]
Összesen...	139 781	123 828	133 850	175 557	212 873	274 320	223 353[a]
Import							
NSZK	143 444	90 282	103 616	122 956	193 166	212 871	220 000
Franciaország	28 652	20 744	24 928	32 332	39 281	46 264	22 940[a]
Olaszország	7 013	9 931	10 399	12 636	26 214	28 871	27 610[a]
Benelux államok	44 419	27 753	37 005	41 182	53 168	55 992	41 397[a]
Összesen ...	223 528	148 710	175 948	209 106	311 829	343 998	341 947[a]
Egyenleg	−83 747	−25 082	−42 098	−33 549	−98 946	−69 678	−118 594

a) 1963. I—IX. havi adatok.

[59] The Bank of Tokyo Semiannual Report. 1963. december. 68—69. old.

A japán polgári közgazdászok egy része igen nagy jelentőségűnek ítéli az ország minél szélesebb körű árukapcsolatainak kiépítését a „hatokkal". Sürgetik az egyéb irányú kapcsolat, illetve társulás formáinak kutatását is a Közös Piac szervezetéhez. E köröket részben az USA-tól való függés csökkentésének vágya vezérli, részben pedig azért indítványoznak ilyen lépést, hogy Japán ezáltal még szervesebben illeszkedjék be a „Nyugati Szövetségbe". A gazdasági szakértők másik csoportja — köztük a marxista világnézetűek nagy többsége — erősen vitatja e javaslat realitását, rámutatva, hogy perspektívában a Közös Piac diszkriminatív jellege a kívülállókkal erősödik, ami a japán árukkal szemben fokozottan érződik majd az elkövetkező években (sőt, a „hatokkal" társult afrikai piacokon] máris tapasztalható). Különféle kivételek elérése és biztosítása pedig azért valószínűtlen Japán számára, mert az utóbbi részesedése a Közös Piachoz tartozó országok külkereskedelmében igen kicsiny, importjukban hozzávetőlegesen mintegy 0,7%, kivitelükben pedig 0,9%.

Az eddigiekből következik, hogy sok más fejlett tőkésországtól eltérően Japán nem a fejlett tőkésországokba szállítja exportáruinak zömét.

21. TÁBLÁZAT

Néhány főbb kiviteli cikk értékesítésének területi elosztása a fejlett tőkés világ exportjában[60]

(1960-ban, millió dollárban)

	Gépek és szállítóeszközök		Textiláruk[a]	
	Ipari országok	Fejlődő országok	Ipari országok	Fejlődő országok
Japán	275	650	455	1041
Észak-Amerika	3365	2725	359	426
Európai Közös Piac	4620	2645	2089	941
Szabad Kereskedelmi Társulás	2765	2745	876	656

[a] A textilfonalak és gyártmányok, beleértve a pamutfonalakat és gyártmányokat, valamint a ruhagyártást.

Nem kedvező Japán számára, hogy a fejlett tőkéshatalmak éppen a legértékesebb exportcikkeinek — köztük bonyolult berendezések és felszerelések — kevés piaclehetőséget adnak. Az USA és Nyugat-Európa veszi át a külföldre eladott japán halkonzervek közel 80%-át, a selyem 92%-át, a falemez 85%-át, viszont villamosgépgyártási termékeinek csak 47%-át, a hajók és bárkák 24,4%-át vásárolják meg, jóllehet az utóbbiak eladására Tokió nagy erőfeszítéseket tesz.

A gazdaságilag elmaradott államok közül *dél- és délkelet-ázsiai szomszédaival*, elsősorban Indiával, Pakisztánnal, Ceylonnal, Burmával, Thaiföldddel, Laosszal, Kambodzsával, Malajával, Indonéziával és a Fülöp-szigetekkel bővült legnagyobb mértékben a japán áruelhelyezés. Ezek az országok vették fel 1960-ban a japán kivitel 25%-át (1934–36-ban 18%-át), az importrészesedésük

[60] GATT. International Trade 1960. – Economic Survey of Asia and the Far East 1962. 121. old.

viszont sokkal kevésbé emelkedett. 18%-ot ért el a folyó évtized kezdetén (a 30-as évek közepén már 16%-ot tett ki). Figyelemre méltó tény, hogy e térségben az utóbbi években kisebb mértékben nőtt Japán árucseréje, mint egészében véve, bár az üzleti körök — a tokiói kormány támogatásával — nagy erőfeszítéseket tesznek a fejlődő országok felé is piacaik szélesítésére. Ennek eredményeként — többek között — „elhalászták" Anglia elsőbbségét az ázsiai textilszállítások terén.

Pótolhatatlan veszteség a Kínával korábban igen kiterjedt árukapcsolatok nagyarányú összeszűkülése a Kínai Népköztársaság létrejötte óta. Ez *Japánnak a szocialista világpiactól való nagyfokú tartózkodásával* függ össze. A kínai—japán kereskedelem alakulását a 22. sz. táblázat adatai tükrözik.

22. TÁBLÁZAT

A Kínai Népköztársaság és Japán árucseréjének alakulása[61]

(millió dollárban)

	Import	Export
1934—36	102,5	170,2
1950	39,6	19,6
1951	21,6	5,8
1952	14,9	0,6
1953	29,7	4,5
1954	40,7	19,1
1956	83,7	64,7
1957	80,5	60,5
1958	54,4	50,6
1959	18,9	3,6
1960	20,7	2,7
1961	30,3	16,6
1962	38,4	46,0
1963	62,4	74,6

Megjegyzés: 1962-ben is csak felét érte el Japán ilyen viszonylatú árucseréje annak, mint amit Tajvannal és Dél-Vietnammal lebonyolított.

A japán külkereskedelmi mérleg egyensúlybahozásának egyik legfőbb biztosítéka a Kínai Népköztársasággal való külkereskedelem normalizálása és a többi *szocialista országokkal folytatott áruforgalom jelentős bővítése lehetne.*

A kereskedelem kiépítése a Kínai Népköztársasággal nemcsak azért lenne hasznos a szigetország számára, mert iparát ellátná egy sor fontos nyersanyag-

[61] Ekonomicseszkie i Politicseszkie Problemü Japonii. 1963. 192. old. — Neue Zürcher Zeitung, 1964. március. 15. 12. old.

gal, de külön előnyt jelentene a kínai piac nagy és növekvő felvevőképessége miatt is. Japán a Kínai Népköztársaságból sokkal olcsóbban kaphatná meg azoknak a nyersanyagoknak és élelmicikkeknek jelentős részét, amelyeket az Egyesült Államokból importál, s a kisebb távolság miatt a magas szállítási költségek is csökkennének.

A Kínai Népköztársaság vonzereje egyre szélesedik a japán üzleti körökben: fokozódó nyomást fejtenek ki a kormányra, diplomáciai közeledést, gazdasági kapcsolatok kiterjesztését követelik a kínai népi állammal. Aggodalommal látják ugyanis, hogy a nyugat-európai exportőrök áradata zarándokol Pekingbe ügyletek kötésére. A japánok is szeretnék az óriási piacnak legalább egy részét megszerezni. Ennek jegyében kötötték meg 1963-tól új, 3 éves — mindkét irányban 132 millió font értékű — árucserére szóló szerződésüket Pekinggel.

Japán a Szovjetunióval folytatott árucseréjében is csak részlegesen — bár az utóbbi években jelentősen növekedő mértékben — használja ki a külkereskedelmi lehetőségeket.

23. TÁBLÁZAT

Japán és a Szovjetunió árucseréjének alakulása[62]

(1000 dollárban)

	Japán export	Japán import		Japán export	Japán import
1953	7	2 101	1959	23 026	39 491
1954	40	2 250	1960	59 976	86 025
1955	2 070	3 055	1961	65 380	145 409
1956	760	2 870	1962	54 800	67 698
1957	2 294	12 326	1963[a]	122 000	115 000
1958	18 103	22 168	1964	142 000	130 000

[a] 1963-ban 3 évre szóló kereskedelmi szerződést írtak alá.

A japán tőkések minél nagyobb mértékben szeretnének részt venni a szibériai iparosítás adta hatalmas exportlehetőségek kihasználásában s behatóan foglalkoznak egy új iparvidék kifejlesztésének gondolatával Nyugat-Japánban, amelyhez a nyersanyag részben Irkutszkból érkezne, a Nahodkáig terjedően kiépítendő kőolajvezetéken.

Az ilyen lépések a legmesszebbmenőkig megfelelnek Japán nemzeti érdekeinek. Ugyancsak a kölcsönös előnyökön nyugszik néhány európai szocialista országgal, Csehszlovákiával, Lengyelországgal, Romániával, az NDK-val, Bulgáriával, Albániával és hazánkkal folytatott kereskedelme, amelynek méretei azonban egyelőre igen kicsinyek. 1963-ban 21,2 millió dollár értékű volt ezekbe az országokba irányuló exportja és 18,5 millió dollárt tett ki innen eredő importja.

[62] The Oriental Economist, 1962. október. 580. old. — Neue Zürcher Zeitung, 1964. március 15. 12. old.

A szocialista országok közül Japán fő árucserepartnerei: a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és Kuba. Az egész szocialista világpiaccal lebonyolított árucseréje 1963-ban 552,4 millió dollár értékű volt, amelyben a kivitel 254,6, a behozatal pedig 297,8 millió dollárral szerepelt.

d) A fizetési mérleg alakulása

A külkereskedelemmel szorosan összekapcsolódik a fizetési mérleg alakulása, amely meglehetősen változó képet mutatott Japánban. Miután a szigetállam exportoffenzívája 1954-től vált nagy lendületűvé, ezt követően érdemel különös figyelmet a fizetési mérleg alakulása.

24. TÁBLÁZAT

Japán fizetési mérlegének alakulása[63]

(millió dollárban)

	Bevételek		Kiadások		Egyenleg
	Teljes	Ebből látható bevétel	Teljes	Ebből látható kiadás	
1955	2667	1954	2173	1848	+ 494
1956	3224	2482	2931	2470	+ 293
1957	3642	2781	4175	3571	− 533
1958	3510	2727	2999	2468	+ 511
1959	4045	3164	3564	2855	+ 481
1960	4588	3874	4477	3727	+ 111
1961	4777	3993	5861	4924	−1084
1962	5600	4787	5563	4546	+ 37
1963	6241	5358	6813	5565	− 572
1964[a)]	6382	4615	5897	4794	+ 485

Megjegyzés: A teljes és látható bevételek közötti különbség a láthatatlan bevétel, a kiadásoknál ugyanez a helyzet.
[a)] 1964 I—VII. havi adatok.

A devizaműveletekre és a külkereskedelem liberalizálására érzékenyen reagál a japán fizetési mérleg, amit az egyes években a „láthatatlan" export import egyenleg veszteségessége is fokoz.

Az ország arany- és devizakészleteinek értéke az amerikaiakkal kötött különbékeszerződés érvénybelépése óta (1952-től) a 25. sz. táblázat szerint alakult.

Az utóbbi évtized tapasztalataiból megállapítható, hogy 1953-, 1954-, 1957- és 1961-ben, amikor a fizetési mérleg deficites volt, számottevően csökkentek Japán devizatartalékai. Az IMF VIII. státusú tagjaként 1965-től a láthatatlan import terén is majdnem teljes mértékűvé váló liberalizálási kötelezettség olyan veszélyeket rejt magába, hogy az ország arany- és devizatartalékainak újabb csökkenése is bekövetkezhet.

[63] The Oriental Economist, 1964. augusztus. 544. old.

Japán arany- és devizakészleteinek alakulása[64]

(millió dollárban)

Év	Összesen	Ebből arany	Év	Összesen	Ebből arany
1952	979	16	1958	861	119
1953	823	18	1959	1322	120
1954	738	21	1960	1824	247
1955	769	23	1961	1486	275
1956	941	23	1962	1842	289
1957	524	23	1963	1878	289

A nemzetközi tőkeforgalom mérlegét illetően Tokió az 1963—64-es pénzügyi évben kb. félmilliárd dolláros aktív egyenlegre számított, ugyanakkor előnytelennek ígérkezik a nemzetközi fizetési mérleg alakulására a dollárvédelmi intézkedések bővülése, valamint az OECD-tagsággal járó fokozott fejlesztési segélynyújtási kötelezettség.

e) A külkereskedelem fejlesztése a jelenlegi évtizedben

A 10 éves program keretében Japán külkereskedelmét 1961 és 1970 között a nemzeti jövedelemnél gyorsabban, átlag évi 9,3%-kal kívánják növelni. A célkitűzések az export és import területén egyaránt ezt az átlagot tartalmazzák, amelyek szerint a kivitel 1970-ben összegszerűen 9320, a behozatal 9891 millió dollárt ér majd el.

Az exporton belül a terv a gépek részarányának növelését irányozta elő a legnagyobb mértékben: 1959-hez képest 1970-re a könnyűipari gépszállításokat 4,7-szeresére, a nehéz gép- és járműexportot 4-szeresére kívánják emelni. (A textilkivitelt viszont csak 161%-kal tervezik fokozni.)

Az import terén szintén a gépek és késztermékek behozatala bővül várhatólag leglendületesebben, ezek értéke az 1959. évit 1970-ben ötszörösen fogja felülmúlni, míg a félkésztermékek importja 3,5-szeresére, a nyersanyagoké 1,9-szeresére emelkedik az előirányzatok szerint.

Japán kivitelét az adott időszakban legszámottevőbben a fejlett tőkésországok és a szocialista piacok felé kívánja fejleszteni, bár az utóbbiaknál előirányzata az összexport értékének csupán 5%-áig terjed.

A *tőkeexport* növelésének tervbe vett terjedelmét a 26. sz. táblázat adatai érzékeltetik.

A 10 éves terv Japán világgazdasági súlyának jelentős emelését célozza, ennek keretében ipari és külkereskedelmi struktúrájának további módosulását irányozza elő, külföldi tőkebefektetéseinek számottevő bővülése mellett. E prog-

[64] Ekonomicseszkie i Politicseszkie Problemü Szovremennoj Japonii. 1963. 207. old. — International Financial Statistics, 1964. május és 1965. január.

26. TÁBLÁZAT

A 10 éves program keretében a külföldre irányuló tőke megoszlása[65]

(millió dollárban)

	1961–70
Magánbefektetés üzemekbe, felszerelésekbe	1900
Vállalatok fejlesztése	1500
Kereskedelmi és egyéb beruházások	135
Kölcsönök és adósságtörlesztés	1750
Összesen	5285

ram megvalósulása nagymértékben függ a hazai és a nemzetközi gazdasági és politikai körülmények, ezen belül a tőkés konjunktúra alakulásától.

8. A japán társadalom anyagi életkörülményei

A japán gazdaság konjunkturálisan legérzékenyebb területe a foglalkoztatottság. E téren általában is és a szerkezeti megoszlás vonatkozásában is különösen nagy változások következtek be a második világháború utáni időszakban, főképpen 1955 óta. E szempontból a munkaképes korban levő korosztályok alakulása a legfontosabb.

a) A foglalkoztatottság alakulása. A munkások és parasztok helyzete

27. TÁBLÁZAT

A keresők száma és aránya a keresőképes korban levő lakosokhoz viszonyítva[66]

(1000 főben)

	A 15 éves és idősebb lakosok száma (A)	Ebből a keresők száma (B)	$\frac{B}{A}$ (%-ban)
1947	52 092	33 329	63,9
1950	55 300	35 575	64,3
1955	58 970	40 180	68,0
1960	65 010	43 800	67,3
1963	68 950	45 360	65,7
1964	70 770	46 190	65,2

Megjegyzés: A keresők számában a bérből és fizetésből élőkön és a bejelentett segítő családtagként (fizetés nélkül) foglalkoztatottakon kívül az önálló keresők – köztük iparosok, kereskedők – is bennfoglaltatnak. A munkanélküliek a keresők adataiban nem szerepelnek.

[65] UNO ECAFE Economic Bulletin. 1963. No 1.
[66] Monthly Circular, 1964. november. 5. old.

A foglalkoztatottak arányának viszonylagos csökkenése a keresőképes korban levőkhöz hasonlítva jó részben a 15 éves (addig kötelező) kornál tovább tanulók számának növekedésével függ össze. A kötelező oktatási idő letelte után 1958-ban még 42,3%, 1961-ben 35,7%, 1963-ban már csak 33,6% ment állásba. A középiskolák magasabb osztályaiba 1958-ban az alsóbb középiskolai osztályokban végzettek 51,1%-a, 1961-ben 62,3%-a, 1963-ban pedig 66,4%-a jelentkezett. A magasabb képzettségre való törekvést az egyetemekre és főiskolákra beiratkozók számának növekedése is jelzi, amit a diplomások jobb kezdőfizetése, és az egyéb dolgozóknál jobb előléptetése indokol. A munkaerő szektoronkénti megoszlásának módosulását tükrözi a 28. sz. táblázat.

28. TÁBLÁZAT

A foglalkoztatottság alakulása gazdasági ágazatonként[67]

(1000 főben)

	1947	1950	1956	1959	1962	Nemek szerint 1962-ben (%)	
						Férfi	Nő
Összes terület[a]	33 278	35 212	39 218	40 599	41 850	100,0	100,0
I. szektor							
Mezőgazdaság	16 622	16 132	16 095	14 886	12 340	22,5	39,3
Erdészet	480	402					
Halászat	710	690	636	628	587	1,8	0,6
II. szektor							
Bányászat	667	576	602	621	484	1,6	0,3
Építőipar	1 320	1 379	1 871	2 103	2 544	8,5	1,9
Gyáripar	5 440	5 646	7 039	8 056	10 277	26,3	20,1
III. szektor							
Kereskedelem	2 115	3 835	5 480	6 088	6 746	14,5	17,8
Bank-, biztosításügy, szállítás, hírközlés	1 709	1 806	2 123	2 356	2 673	11,0	4,6
Szolgáltatások és állami alkalm.	3 571	4 664	5 331	5 853	6 115	13,7	15,3
IV. szektor							
Egyéb	444	82	41	8	84	0,1	0,1

[a] Bérből és fizetésből élők.
Megjegyzés: 1962-ben az adatok július 1-ére vonatkoznak (az összes férfi dolgozók száma 26 881, a nőké 14 969 volt. A többi adat év végi.

A szerkezeti változások nagyságára jellemző, hogy míg 1947-ben az összes dolgozóknak még mintegy a fele a mezőgazdaság, erdészet, halászat területén tevékenykedett, addig azóta ezek aránya folyamatosan csökkent, a foglalkoztatottaknak 1964-ben már csak 26,7%-át érte el.

[67] Hax: id. mű. 98. old. – The Oriental Economist, 1963. július. 393. old. – Neue Zürcher Zeitung, 1964. március 14. 10. old.

A munkaerőelosztás módosulásának folyamatában igen figyelemre méltó, hogy *1947 és 1955 között* — tehát 8 év alatt — *összesen másfél millióval emelkedett a gyáripari foglalkoztatottság, míg a rákövetkező 8 év során ennek több mint dupláját, 3,6 millió dolgozót szívott fel a feldolgozó ipar.* Ezen belül a törpe- és kisüzemekben (1—29 dolgozóval) a foglalkoztatottak száma 1959 és 1962 között 2,1 millióval csökkent, míg az 500-nál több munkást alkalmazó nagyüzemeké 1,8 millióval emelkedett, s ugyanennyivel nőtt együttesen a 30—499 dolgozóval rendelkező üzemekben tevékenykedők létszáma is. E kettős irányzat azóta is fokozódó mértékben érvényesül, ami azt igazolja, hogy a 10 éves programban rögzített — a kisüzemek nemzetgazdasági súlyának csökkentésére irányuló — célkitűzés megvalósulóban van.

A különféle foglalkozásokat folytatók körében 1959-hez képest abszolút értelemben is csökkent évtizedünkben az önálló keresők köre: 26%-ról 22%-ra, és ugyancsak összezsugorodott a családi alkalmazottak rétege, 25%-ról 20%-ra, míg az egyéb alkalmazásban levőké 48,8%-ról 56,4%-ra emelkedett.

Némileg bővült az 1959—1963-as években az állandó elfoglaltsággal rendelkezők aránya az össz-dolgozók létszámán belül: 91,8%-ról 93,1%-ra emelkedett, a fennmaradó hányad kisebb részben idény-, nagyobb részben ideiglenes munkás. E két utóbbi kategória 1963-ban is hozzávetőleg hárommillió főt ölelt fel. Gazdasági nehézségek jelentkezése esetén őket bocsátják el elsőkként, azonnali hatállyal.

A japán sajtóban egyébként a folyó évtizedben jelentek meg először tartós és növekvő munkaerőhiányról szóló közlemények, amelyek főleg külföldön olyan benyomást keltettek, hogy Japánban általános munkaerőhiány mutatkozik. A valóságban főleg egészen fiatal dolgozókban és műszaki szakemberekben van hiány. Ez fedezhető lenne a vidéken elég kiterjedt latens munkaerőtartalék egy részének kiképzésével, illetve a szélesedő ún. racionalizálási hullám keretében elbocsátott dolgozók átképzésével. (A racionalizálás során — a nagy monopóliumok érdekeit szem előtt tartva — viszonylag kevés profitot hozó ágazatok vállalatainak jelentős hányadát állítják le, köztük elsősorban a kevéssé rentábilis szénbányákat.)

Lényegében a mérnökök, technikusok, szerelők, a javító és gépkarbantartó szakemberek körében jelentkezik a tartalékokat túlhaladó kereslet. Egyéb téren jelentős „felesleg" is van, elsősorban különféle tisztviselőkben. Az utóbbiakhoz hasonló kilátások várnak a társadalomtudományi főiskolákon és egyetemeken végzett szakemberek egy részére is. Ezért a folyó évtizedben e szakokon összesen 290 ezer fő kiképzését vette programba a kormány, míg a műszaki és természettudományi karokról ugyanebben az időszakban 730 ezer embert kívánnak kibocsátani.

A nyugati sajtó értékelése szerint is irreálisak az eddigi — évi 400 000 körüli adatokat tartalmazó — hivatalos munkanélküli-statisztikák Japánban, amelyek kizárólag a „teljes munkanélkülieket" tartották nyilván. Ezek közé csak olyanokat vettek fel, akik az adott héten személyesen jelentkeztek valamelyik munkaközvetítőben, s egyetlen órányi munkát sem kaptak. Gyakorlatilag azonban az ismételten sikertelen jelentkezés miatt igen sokan — főleg a 35 évnél idő-

sebb munkakeresők — nem mentek el e hivatalokba hetente, vidéken pedig nincs is mindenütt munkaközvetítő iroda. Így a valóban állást keresőknek csak egy töredéke szerepelt az adatokban, akiknek összlétszámát a japán közgazdászok több milliónyira becsülik országosan. Japánban tehát jelenleg nincs akut és általános munkaerőhiány. A munkakeresők nyilvántartásának módszerét 1963 második felétől — éppen az előbbiek miatt — fokozatosan tökéletesítik.

Az állandó alkalmazásban levők 21%-a heti 49—59 órát, további, közel 20%-uk 60 óránál is többet dolgozott 1962-ben. Ez jórészt azzal magyarázható, hogy a törpe- és kisüzemek zömében — szervezettség hiányában — a dolgozók még nem harcolták ki a 8 órás munkaidőt, de szerepe van ebben a nagyobb gyárakban időnként előforduló túlóráztatásnak is. A nagyüzemi munkáskategórián belül a foglalkoztatottak 47%-a 35—48 órát töltött hetenként munkában, 1963-ban az átlagos munkaidő — havi keresztmetszetben — 1,2 órával csökkent: 196,6 órát tett ki. Gyakorlatilag tehát hosszabb volt munkahetük, mint más fejlett tőkésállamban élő társaiké, bérük viszont jóval kevesebb.

b) A munkabérrendszer sajátosságai és a bérszínvonal alakulása

Japán bérrendszere meglehetősen sajátos, sok eltérő — részben feudális — vonást tartalmaz a többi fejlett tőkésországéhoz képest. A kisüzemek dolgozói csak töredékét keresik meg a nagy gyárakban fizetett béreknek. A különféle bérkiegészítések széles skálája alakult ki — jórészt szokásjogok alapján, ami nagymértékben befolyásolja egyes munkásrétegek, illetve gyárak dolgozóinak jövedelmét, s elleplezi az egészében véve alacsony bérszínvonalat.

A bérek nagysága általánosan összefügg a dolgozók korával, az üzem nagyságával, az adott munkaadónál eltöltött szolgálati évek számával, ami sokszor súlyos munkafeltételek esetén is, a meglevő állás megtartására készteti a foglalkoztatottakat. Ezzel és az évenként mindenütt kétszer folyósított „bonusszal" (anyagi juttatások) helyhez kötik az üzemtulajdonosok a jó munkásokat, mert bizonytalan, hogy más gyárban mennyit szán a vállalkozó e célra, s a régen ott dolgozók többet kapnak, mint az újak.

Az üzemnagysággal és az életkorral összefüggő bérkülönbségek mellett igen nagyok a különbségek a szak- és betanított, valamint a segédmunkások keresete között, valamint hatalmas a szakadék a férfi- és nődolgozók bérénél. Az utóbbiak alig több mint 40%-át kapják a férfidolgozók jövedelmének.

A hivatalos japán adatok szerint az itteni gyáripari dolgozók reálbére *a két világháború közöttihez képest számottevően, több mint kétszeresére nőtt*, de még mindig jelentősen elmarad a hazai gazdasági eredmények adta életszínvonal-emelési lehetőségek, valamint a többi fejlett tőkésországban elért bérszínvonal mögött.

Az adatokból láthatóan főleg 1958 óta volt jelentős a reálbérek emelkedése, ezért ennek az időszaknak megvizsgálása a legtanulságosabb.

Az 1962—63. évben némileg tovább csökkent a különbség az adott kategóriák bére között.

Ez részben annak a következménye, hogy a nagyüzemek az utóbbi években elsősorban fiatalokat alkalmaznak, a náluknál drágább bérű 30—35 éven felüli és

29. TÁBLÁZAT

A reálbérindex alakulása a japán feldolgozó iparban[68]

(1936–37=100)

	Index		Index
1947	30	1957	133
1948	49	1959	150
1949	66	1960	159
1950	85	1961	171
1953	107	1962	192
1955	115	1963	213

30. TÁBLÁZAT

Az üzemnagyság szerinti bérszínvonal alakulása a japán gyáriparban[69]

(500 fővel vagy több dolgozóval rendelkező üzem 100%)

	Foglalkoztatottak száma			
	500 vagy több	100–499	30–99	5–29
1958	100,0	69,7	54,7	43,6
1959	100,0	69,6	56,1	44,3
1960	100,0	70,7	58,9	46,3
1961	100,0	74,5	61,7	49,3
1962	100,0	77,6	66,7	57,0
1963	100,0	79,2	68,8	58,1

idősebb dolgozók bizonyos hányadát elbocsátják. Utóbbiak egy része a kisüzemekben talál munkalehetőséget s így növelik az ottani átlagbéreket.
Figyelembe veendő még, hogy a fenti táblázatban „megfeledkeznek" az 1–4 munkást foglalkoztató üzemek sok milliónyi dolgozójáról, akik 1958-ban még a felénél is kevesebbet kerestek, mint az 500-nál több foglalkoztatottal rendelkező gyárak munkásai.

A kis-, valamint nagyüzemi termelési érték és bérszínvonal-alakulás más kapitalista államok hasonló adataival összevetve, még erősebben kidomborítja Japán sajátos helyzetét e téren.

[68] G. C. Allen: Japan's Economic Recovery. Oxford, 1958. 201. old. – The Oriental Economist, 1962. augusztus. 453. old. és 1963. november. 620. old. – Neue Zürcher Zeitung, 1964. március 14. 10. old.

[69] Ministry of Labor, Japan Illustrated Quarterly, 1963. No 1. 15. old. – Facts and Figures on Japanese Economy 1964. The Japan Development Bank. Tokyo, 1964. 122. old.

Az egy munkásra jutó termelési érték és bér indexe az üzemek nagysága szerint néhány tőkésországban [70]

(1000-nél több munkású üzem = 100)

Foglalkoztatottak (fő)	Japán		USA		Anglia	
	Érték	Bér	Érték	Bér	Érték	Bér
1—9	—	—	70,7	63,0	—	—
4—9	27,0	37,9	—	—	—	—
10—49	36,4	43,9	72,3	75,6	91,4[a]	82,5[a]
50—99	47,3	50,4	77,4	81,9	93,8	83,7
100—499	64,6	61,2	85,6	82,6	96,4	85,5
500—999	76,8	75,2	92,9	88,9	98,1	89,3
1000 és több	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

[a] 11-49 munkásra vonatkozó adatok.

Megjegyzés: Japánnál 1958-ra, Angliánál 1959-re, az USA-nál 1954-re szóló statisztika.

A 31. sz. táblázatból jól látható, hogy a főképp munkaintenzitásra épülő japán kis- és középüzemek termelési értéke milyen messze elmarad a nagy gyáraké mögött, az eltérés időközben számottevően fokozódott. Az aránytalanul nagy fizetési különbségek azonban nemcsak az eltérő nagyságú üzemek között

32. TÁBLÁZAT

A különböző korú és szolgálati idejű férfimunkások bérkülönbsége a feldolgozó iparban[71]

Életkor	Bérindex (20—24 éves = = 100)	Szolgálati év	A munkabérek növekedése 1958 és 1961 között a különböző idejű kategóriáknál (%-ban)
17 éves és fiatalabb	54,7	0	34,8
18—19 éves	76,9	1	30,6
20—24 éves	100,0	2	26,9
25—29 éves	130,0	3—4	28,7
30—34 éves	160,5	5—9	20,2
35—39 éves	181,7	10—14	24,6
40—49 éves	198,3	15 felett	22,5
50 éves és idősebb	163,9		
Az átlagbér index	132,5		

Megjegyzés: 1961-re vonatkozó adatok.

[70] Japan Illustrated Quarterly 1963. No 1. 12. old.

[71] Ministry of Labor Basic Survey of Wage Structure. 1961. — The Oriental Economist, 1962. augusztus. 462. old.

alakultak ki, megtalálhatók részben azonos felszereltségű és számú foglalkoztatottal rendelkező ipari létesítményekben is, nemzetgazdasági fontosságuktól függően. E tény következményeinek ellensúlyozására szolgál bizonyos mértékig (annak akadályozására, hogy a kevésbé jól fizető gyárakból hasonló, de jobb bért biztosító üzemekbe vándoroljanak át a munkások) a korral és az egy helyben töltött szolgálat tartamával összefüggő béremelkedés, ami szintén speciálisan erős jellegzetessége a japán bérrendszernek (l. 32. tábla).

A sajátos japán bérezési elvek egyike, hogy a 49. életév után süllyednek a bérek, amit azzal indokolnak, hogy erre az időszakra a családok zöme már felnevelte a gyermekeket, tehát kevesebből is megél. 1963-ban a különféle munkáltatói egyesületekben tömörülő vállalkozók megegyeztek abban, hogy 55 évnél idősebb dolgozót már nem tartanak alkalmazásban.[72] Ez annál súlyosabb az érintettek szempontjából, mert Japánban nincs általános nyugdíjbiztosítás. E határozat fő oka a fiatal munkások alacsony bére és az abból származó haszon, ha az idősebb dolgozókat az új technológiához könnyebben alkalmazkodó, szélesebb műveltségi alapokkal rendelkező fiatal dolgozókkal váltják fel. A nagyüzemek ezért versengenek a fiatalokért. Lakótelepekkel, különböző kedvezményekkel vonzzák őket, amire a közép- és kisüzemek képtelenek.

A japán dolgozók *életkori struktúrájából* kitűnik, hogy a 35 év alattiak teszik ki a gyáripari dolgozók össz-létszámának több mint a 70%-át (ebből a 24 évnél fiatalabbak mintegy 46%-kal részesednek), az 50 évnél idősebbek pedig csak 7,1%-át alkotják a foglalkoztatottaknak, ami a japán bérrendszer sajátosságai mellett — a tőkéseknek különösen kedvező. (Angliában, ugyancsak 1961-ben, a 24 év alattiak 22,9%-át jelentették a dolgozóknak s 35 évnél idősebbekből került ki kb. 57%-uk, ezen belül az 50 évnél idősebbek súlya 26% volt.)[73]

A jövőben Japánban is számolni kell a dolgozók átlagos életkorának a jelenleginél magasabbra emelkedésével, ami az évek számával nagymértékben növekvő bérszint módosításában teszi majd érdekeltté a vállalkozókat.

A korprobléma élességét szemlélteti, hogy 1961—62-ben pl. a betöltetlen állások 90%-ára 30 évnél fiatalabb jelentkezőket kerestek. *Nők esetében a nagy fizetéskülönbségek* miatt e tekintetben valamivel kedvezőbb a kép. Közülük a meghirdetett szabad munkahelyek 13%-ára elfogadhatónak láttak 30 évnél idősebbeket is. Alacsony javadalmazásukra jellemző, hogy 1962-ben az évi jövedelemátlag férfidolgozóknál 344 ezer jent, nőknél viszont csak 156 ezer jent ért el, ami 955, illetve 433 dollárnak felel meg. Ez annál figyelemre méltóbb, mert az összes japán feldolgozó ipari foglalkoztatottak mintegy harmadrésze nő.

Az átlagos bérszínvonal Japánban a fejlettebb nyugat-európai országokénak némileg több mint fele körül mozog és körülbelül egyhatoda az amerikai feldolgozó iparban fizetettnek, és ebben már része van az utóbbi évek béremelési harcaival kivívott jelentős eredményeknek is.

Az előbbiekben vázoltak és a 33. sz. táblázat adatai tanúsága szerint *a japán monopolisták más tőkésországok vezető köreinél sikeresebben párosították az*

[72] The Oriental Economist, 1963. április. 213. old.
[73] Japan. Illustrated Quarterly, 1963. No 1. 13. old.

A feldolgozó ipari órabérek színvonala néhány tőkésországban[74]

	USA-centben kifejezett bér		Az USA-bérek %-ában	
	1960	1962	1960	1962
Japán	30,3 39,8[a]	38,1	13,2 17,4[a]	15,9
USA	229,0	239,0	100,0	100,0
Anglia	74,8	84,0	32,7	35,1
NSZK	62,1	80,8	27,1	33,9
Franciaország	42,3	49,6	18,5	20,9
Olaszország	37,1	39,7[b]	16,2	16,7[b]

[a] 500 és annál több dolgozót foglalkoztató japán üzemek bérszintje.
[b] 1961. évi adat.

ipar korszerűsítését a példátlanul alacsony bérek mellett kikényszerített, növekvő teljesítményekkel, fokozott munkaintenzitással.

A helyi nagy jövedelmi különbségek Japánban is szembetűnőek, amit igazol, hogy 1959-ben a foglalkoztatottak évi jövedelme 60 ezer jentől több mint 1 millió jen feletti összegig terjedt. Ezen belül 1959-ben az évi 180 ezer jen alatti jövedelműek tették ki az összes foglalkoztatottaknak több mint a felét, 1962-ben pedig – a béremelések kapcsán – ezek aránya 37%-ra csökkent, miközben a 240 ezer jen évi fizetéssel rendelkezők részesedése 51,9%-ra nőtt. Utóbbiak jelentős része, főleg az exportiparágakban tevékenykedett, ami nemzetgazdasági szempontból kulcsfontosságú.

A japán tőkések a fogyasztói árak növelésével korlátozzák a dolgozók bérharcok során kivívott eredményeit. Ezt tükrözi a *létfenntartási költségek* indexe, amely 1958 = 100 bázison 1953-ban 91-et, 1962-ben pedig 118-at tett ki. E mutató – Franciaország kivételével – a többi fő tőkésországban jóval kevésbé nőtt, mint Japánban. A japán fogyasztási cikkek ára erősen emelkedik: 1960 = 100 alapon 1964-ben már 131 volt.

A kizsákmányolás foka a japán *paraszti dolgozók* körében a munkásokénál is sokkal magasabb. Ez összefügg az állandó munkalehetőségek bővítésének hiányával a falvakban, a sajátos tőkés agrárviszonyokkal, valamint azzal, hogy a mezőgazdasági idénymunkások – szervezettség hiányában – döntő részben sem munkaidejük, sem béreik törvényes szabályozását nem tudták kiharcolni. Életkörülményeik javultak a két világháború közöttihez képest, de messze elmaradnak a fejlett tőkésországokban élő társaiké mögött, s távol állnak a hazai városi bérmunkásokéitól is.

A parasztcsaládok jövedelmi helyzete – bár szintén javult az utóbbi esztendőkben – úgy alakult, hogy egyre többen szorulnak mellékmunkák végzésére.

[74] ILO Yearbook of Labor Statistics, 1962. – Ministry of Labor Tokyo. 1962. Monthly Labor Survey.

A dolgozók jövedelme és részesedésük a nemzeti jövedelemben[75]

Jövedelemi kategorizálás	1956		1958		1960	
	Összeg milliárd jenben	A nemzeti jövedelem %-ában	Összeg milliárd jenben	A nemzeti jövedelem %-ában	Összeg milliárd jenben	A nemzeti jövedelem %-ában
Ipari munkások[a]	1157,0	15,7	1428,2	17,1	1779,2	15,6
Parasztság mezőgazdasági jövedelme[d]	1065,3	14,0	1224,8	14,4	1398,1	11,8
(Ebből mezőgazdasági munkások bére)	(46,1)	(0,6)	(38,8)	(0,5)	(43,1)	(0,4)
Hal- és erdőgazdasági dolgozók jövedelme[b]	217,7	2,8	222,4	2,6	257,3	2,1
Tisztviselők fizetése						
Anyagi termelésben[e] .	423,0	5,7	554,5	6,6	685,5	6,0
Kiskereskedelemben[c] ..	528,0	7,1	685,5	8,2	930,0	8,1
Bankokban	141,7	1,9	187,3	2,2	528,8	2,3
Szolgáltatásban	231,7	3,1	253,9	3,0	347,4	3,0
Összesen	3763,4	50,3	4556,3	54,1	5656,3	48,9

[a] Kézművesek jövedelmével együtt. [b] Kistenyésztők jövedelmével együtt. [c] Ismétlődő összegek kiküszöbölésével. [d] Pénzügyi évre vonatkozó adatok. [e] Termelőmunkások nélkül.

Míg 1950-ben, a földreform végrehajtása után az összes parasztgazdák 50%-a élt mellékmunkák vállalása nélkül, addig 1960-ban már csak egyharmad részük tartozott e kategóriába. A fennmaradók közel felének túlnyomólag, nem saját földjük műveléséből, hanem különmunkákból származott jövedelme.

Az átlagosan 6 tagból álló parasztcsaládok 1955-ben 356 100 jen évi jövedelemhez jutottak (tehát 1 főre számítva bevételeik nem érték el a 60 ezer jent sem) s ennek kb. 30%-a eredt mellékmunkákból. 1960-ban az összjövedelem némileg magasabb volt, viszont már mintegy felerészben különmunkákból származott. Időközben a földbérlők száma is jelentősen nőtt, 1960-ban 610 ezerrel volt több, mint fél évtizeddel azelőtt. (Az állandó szerződéssel, egész évre vonatkozóan alkalmazott mezőgazdasági munkások száma, a folyó évtized kezdetén viszonylag kevés volt, 157 000 körül mozgott.)[76]

A japán tömegek életkörülményei azt tanúsítják, hogy itt a dolgozók viszonylag még kevésbé részesedtek a háború után elért gazdasági előrehaladás eredményeiből, mint más fejlett tőkésországok népei.

c) A japán monopoltőke — a zaibacu profitjai

A japán gazdaság duális jellegéből következően, viszonylag nagy — közel 10 millió — *az önálló vállalkozók száma.*[77] Zömük kis- és középtőkés, amelyeknek a haszna is sokkal szerényebb a nagyokénál.

[75] Narodü Azii i Afriki, Moszkva, 1963. No 4. 46. old.

[76] Ékonomicseszkie i Politicseszkie Problemü Szovremennoj Japonii. Moszkva, 1963. 143–147. old.

[77] Monthly Circular, 1964. november. 5. old.

Az egy foglalkoztatottra jutó nyereség-, bér- és berendezésállomány alakulása[a] *üzemnagyság szerint*[78]

(1—3 dolgozóval rendelkező üzemek = 100)

A dolgozók száma	Foglalkoztatottankénti nyereség	Foglalkoztatottankénti bér	1 főre jutó berendezés értéke
1—3	100	100	100
4—9	200	111	104
10—19	300	123	96
20—24	350	133	104
30—49	425	133	109
50—99	550	144	146
100—199	675	155	196
200—299	775	177	250
300—499	1025	188	371
500—999	1150	211	479
1000 és ennél több	1400	277	825

[a] 1957-re vonatkozó adatok.

Az állam — bevezetőben vázolt — gazdaságpolitikájának igen jelentős szerepe volt abban, hogy a részvénytársaságok profitjainak részaránya a nemzeti jövedelemben az 1934—36. évi 8,7%-ról 20 évvel később már annak 12,2%-ára, tehát közel másfélszeresére nőtt, s a fejlett tőkésországok sorában azóta is a legmagasabbak közé tartozik.[79]

A 35. sz. táblázatból látható, hogy a nagyvállalkozók nyeresége sokszorosa a kisebbekének. Hasznuk 1958 után jelentősen növekedett, amelynek arányairól a következő adatok alapján alkothatunk képet: a 487 vezető nagyipari társaságban 1958 és 1963 között a következő változások történtek: az említettek közül 28 cég megtízszerezte tőkéjét az adott időszakban, s ezeket is beleértve a közel félezernyi mammutcég tőkéje átlagosan 3,4-szeresre növekedett. A gépgyártás és villamosgép-előállító nagytársaságok (szám szerint összesen kb. 100) mintegy ötszörösre emelték tőkéjüket. A tőkefelhalmozás a legalacsonyabb a papír-, textil- és élelmiszeripari nagy társaságoknál volt, amelyek 1958—63 között „csak" 2,5, illetve 2,9-szeresre bővítették tőkéjüket.[80]

A „nagyok nagyjainak" a zaibacunak hasznáról ezen belül nem alkothatunk külön képet, annál kevésbé, mert ilyen hivatalos adatszolgáltatás nincs és a különféle kutatók eltérő számú mammut-finánctőkés csoportot sorolnak e ka-

[78] Hax: id. mű. 244. old.
[79] Pigulevszkaja: id. mű. 128. old.
[80] The Oriental Economist, 1963. november. 609. old.

tegóriába. Az időleges amerikai dekartellizációs intézkedések pl. 10 csoportra vonatkoztak, amelyek mind a zaibacuhoz tartoztak.[81]

Hivatalos adatok szerint az amerikaiakkal összefonódott japán finánctmágnások az 1960–61. pénzügyi évben – a részvények névértéke után számítva – 28%-os, az 1961–62. évi jóval kisebb gazdasági növekedéssel járt pénzügyi esztendőben pedig 23%-os osztalékokat zsebeltek be, ami rekordteljesítmény a tőkés világban.

E hatalmas profitok és az önálló vállalkozók széles rétege is kellően szem előtt tartandó a japán belső fogyasztás bővüléséről és struktúrájának korszerűsödéséről szóló jelentések értékelésekor.

d) A fogyasztás alakulása

A személyi fogyasztás növekedése 1957-től vált különösen lendületessé, de ezen belül jelentős eltérés van a város és falu lakosságának fogyasztása között: az előbbieké mintegy 30%-kal, utóbbiaké összesen 23%-kal volt 1962-ben több, mint 1955-ben.[82]

A kielégített szükségletek mélyebb, szerkezeti átalakulására utalnak a következő adatok: a városi dolgozók 1950-ben jövedelmük 57,4%-át költötték élelemre. 1962–63-ban viszont már csak 39%-át. A ruházkodásra jutó hányad ugyanezen időszakban 12,3%-ról 12,8%-ra változott, a lakásra, illetve házépítésre eső kiadás 4,6%-ról 10,2%-ra nőtt, egyéb – vegyes – célokra bevételük 20,7%-a, illetve 33,1%-a került. (A világításra és fűtésre szolgáló költséghányad lényegében azonos maradt: 5,0%-ról 4,9%-ra módosult.)[83]

36. TÁBLÁZAT

A városi családok fogyasztási kiadásainak alakulása[84]

(1960 = 100)

	Összesen	Élelem	Lakbér	Világítás és fűtés	Ruházkodás	Egyéb költségek
1954	74,3	82,4	58,7	81,4	65,3	71,7
1955	77,5	84,9	61,3	83,4	68,7	75,2
1956	81,5	87,6	68,8	83,9	75,3	79,4
1957	85,1	89,8	73,1	84,4	80,0	85,0
1958	90,5	94,9	88,3	87,9	83,3	89,0
1959	95,4	97,4	98,6	91,9	91,6	93,7
1960	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1961	100,7	100,0	114,7	106,3	113,4	106,3
1962	112,7	104,4	127,2	115,6	118,6	115,4

Megjegyzés: Az összes városi háztartásokra vonatkozó adatok.

[81] W. Lockwood: The Economic Development of Japan. Princeton, 1954. 215. old.
[82] Economic Planning Agency. The Oriental Economist, 1962. január.
[83] Facts and Figures on the Japanese Economy 1964. The Japan Development Bank. Tokyo, 131. old.
[84] Statistics of Economic Planning Agency. The Oriental Economist, 1963. április. 201. old. – Japan Trade. Monthly, 1964. január. 45. old.

Számottevő előrehaladás történt a tartós fogyasztási javak tömegfogyasztásának kiszélesedésében, amit azonban mégis másképp kell értékelni, mint európai, vagy amerikai vonatkozásban. E cikkek közül jó néhány a legfontosabb japán exporttermékek sorába tartozik — például a televízió, varrógép, fényképezőgép, mosógép — és igen olcsón hozzáférhető a belső piacon. Ugyanakkor helyi sajátosság, hogy a városi és falusi dolgozók tízmillióinak háztartásában — bár nagy részük rendelkezik e cikkekkel — egyéb berendezési tárgyak, egy tálalóasztalon kívül jóformán nincsenek. Székek helyett párnákat, ágy gyanánt gyékényszőnyegeket, szekrény helyett jórészt egyszerű polcokat használnak.

Évtizedünk elején a következő mértékű volt Japánban a tartós fogyasztási javak használata.

37. TÁBLÁZAT

Néhány tartós fogyasztási cikk elterjedtsége az önálló háztartásokban[85]

(a háztartások %-ában)

	Városi háztartások		Vidéki háztartások	
	1961	1964	1961	1964
Televízió	62,5	92,9	28,5	n. a.
Mosógép	50,0	72,2	14,5	n. a.
Varrógép	74,1	80,2	60,1	n. a.
Fényképezőgép	49,2	58,0	18,0	n. a.

Megjegyzés: Az adatok jelzik, hogy a városok és az 5000-nél nagyobb lakosságú falvak háztartásainak hány %-a rendelkezik Japánban a fenti cikkekkel.

A 37. sz. táblázat adatai bizonyos mértékig érzékeltetik a falusi tömegek viszonylag jelentős elmaradottságát a városiak fogyasztása mögött, amiben jövedelmük különbözősége is tükröződik.

A japán dolgozók növekvő szervezettséggel és harckészséggel küzdenek azért, hogy az anyagi és kulturális javakból a jövőben fokozottabban és bővülő mértékben részesülhessenek.

* * *

Összefoglalva Japán gazdasági életének alakulását a második világháborút követő időszakban, a következőket állapíthatjuk meg:

Az ország *infrastruktúrája* nagymértékben korszerűsödött, ami főképpen az ipar nemzetgazdasági súlyának jelentős növekedésében, s ugyanakkor a mezőgazdaság részesedésének folyamatos csökkenésében jut kifejezésre. Az *ipari termelés* — elsősorban a nagyarányú szerkezeti változás következményeként

[85] The Oriental Economist 1962. május. 328. old. — Facts and Figures on Japanese Economy, 1964. 133. old.

főképp a feldolgozó ipar korábbinál is jelentősebb túlsúlyának, valamint a nehézipar igen számottevő kiszélesítésének, ezen belül pedig egész sor. helyileg új iparág megteremtésének talaján – rendkívül lendületesen bővült és korszerűsödött.

Az ipari fejlődés szempontjából igen kedvező és jelentős eredménye Japánnak, hogy számbelileg erőteljesen emelkedett a *magasan szakképzett munkaerő*, ami megkönnyítette a korszerű termelőeszközök és gyártási eljárások gyors térhódítását.

A műszaki-technológiai haladás mindenekelőtt a nagyipari üzemekben érvényesül folyamatosan, társjelensége a termelés egyre kiterjedtebb centralizációjának. A *tőke és termelés koncentrációja* főképp az utóbbi évtizedben vált igen lendületessé Japánban. A monopolszervezetek uralma elsősorban az ipari, pénzügyi és kereskedelmi életben szélesedett. 1949-től kezdődő reneszánszuk során, napjainkban már a háborút megelőző időszaknál is nagyobb befolyásra tettek szert az ország nemzetgazdaságában, a velük szorosan és bonyolultan összeszövődött amerikai finánctőkésekkel együtt.

E tendencia növekvő erejű érvényesülése várható a jövőben is, mindinkább *gyengítve a gazdaság „duális jellegét"*, tehát a kisüzemek és törpevállalkozók korábban kivételesen nagy súlyát főképpen az iparban és kereskedelemben. A törpe-, kis- és részben a középvállalatok versenyképessége perspektívában fokozott ütemben korlátozódik nemcsak a hazai nagyüzemek és társaságok erősödő konkurrenciája, hanem az egyre inkább szélesedő importliberalizálás következtében beözönlő külföldi áruk miatt is. Ebben az irányban hat a műszaki szakemberekben mutatkozó munkaerőhiány is, amelynek következtében a szakképzett dolgozók jelentős része átáramlik a kiterjedtebb szociális juttatásokat és jobb bért biztosító nagyvállalatokba.

A *mezőgazdasági* tulajdonban bekövetkezett szerkezeti átalakulás, valamint a termelés növelésében elért eredmények szintén számottevőek. A földművelő családok döntő többsége azonban 3 hektárnál kisebb területű földdel rendelkezik csupán, ami a termelékenység növelésének és a gépesítés fokozásának korlátokat szab. A tőkés vállalkozás betört ugyan a mezőgazdaságba és súlya növekvőben is van, egyelőre azonban kevésbé jelentős, mint a többi vezető nyugati államokban.

A japán dolgozóknak a többi fejlett tőkésországok dolgozóihoz képest is fokozottabb kizsákmányolása, valamint ügyes és rugalmas külkereskedelempolitika alapján a szigetállam finánctőkéseinek sikerült elérniök, hogy *hasznaik világviszonylatban a legmagasabbak, s az ország kivitele rendkívül gyorsan bővült.* A külkereskedelmi egyenleg krónikus veszteségessége ugyanakkor mindeddig csak láthatatlan exporttal volt csökkenthető, az ország importjának értéke állandóan meghaladta kiviteléét.

A japán tömegek *vásárlóképessége* a második világháború előttihez képest figyelemreméltóan növekedett – de még mindig jóval kisebb, mint más nyugati hatalmak lakosaié. Szemléltetően mutatja ezt az, hogy amíg Japán a *tőkés világ ipari termelésében a negyedik*, addig *az egy főre jutó nemzeti jövedelem terén a huszadik helyen áll.*

Japán a gazdaságfejlesztés ütemét tekintve élen jár a tőkés világban. A kormány gazdaságpolitikája nagy súlyt fektetett *az ország nemzetközi-gazdasági jelentőségének növelésére*, amit főképpen árucserekapcsolatainak bővítése útján valósított meg. Fontos lépés volt világgazdasági kapcsolatainak fejlődésében csatlakozása a főbb nyugati nemzetközi-gazdasági szervezetekhez.

Az utóbbi másfél évtizedben végbement gyors gazdaságfejlesztéshez szükséges anyagi eszközök számottevő részét a japán tőkések *külföldi tőke* bevonásával teremtették elő. Emiatt *jelentős és növekvő eladósodási tendencia tapasztalható*. Ugyanakkor a hazai bankok likviditása is közismerten alacsony, ami a jen tekintélyére károsan hat. Az utóbbi években hozott, a tőkeimport feltételeit könnyítő rendelkezések és a közeli jövőben lényegében teljessé váló liberalizálás az eddiginél is jobb lehetőséget biztosít a külföldi befolyás szélesedésére Japánban. Az idegen tőke behatolásának következményeit több szempontból kell értékelni. Egyrészről kétségtelen, hogy erősen hozzájárult a japán ipar fellendüléséhez, termékei korszerűsödéséhez és világpiaci térhódításához is. Másrészt viszont ez jelentős és fokozódó anyagi terheket rótt Japánra, s egyben többékevésbé külföldi ellenőrzés alá juttatott néhány kulcsfontosságú iparágat.

Az imperialista tőkeexportőrök japáni beruházásaikkal hozzájárultak egy veszélyes nemzetközi-piaci versenytárs újjászületéséhez és megerősödéséhez, miközben maguk is élvezték a nagyarányú extraprofit előnyeit. Japán szempontjából viszont figyelembe veendő, hogy a *nemzeti vagyon* mind *számottevőbb része került és kerül idegen kezekbe*, ami az ország szuverenitása szempontjából is veszélyessé válhat perspektívában.

A japán nemzetgazdaság *máris túlságosan nagymértékben függ az Egyesült Államoktól*. Az amerikai monopolistákkal való együttműködés és összefonódás mellett szem előtt kell tartani ellentéteiket is. Utóbbiak legerősebbek a külkereskedelemben, de élesek — többek között — a profitok megosztásában is. *A japán uralkodó körök önállósági törekvései egyre kifejezettebbek*. Ez tükröződik részben Japánnak Nyugat-Európa iránt tanúsított fokozott érdeklődésében és kapcsolatai e viszonylatban történt bővítésében, amelyek bizonyos mértékben az amerikai függőség korlátozását is szolgálják, az ország nemzetközi tekintélyének növelése mellett.

A „nyílt gazdaságra" való áttérés — amely merőben szembehelyezkedik Japán korábbi protekcionista gazdaságpolitikájával — számos tekintélyes japán közgazdász véleménye szerint sok megrázkódtatást okoz majd és minden eddiginél erősebben feltárja a szigetállam *viszonylagos gyengeségeit gazdasági téren*. Rámutatnak, hogy a belső piac felvevőképességének bővülését fokozódó mértékben fékezik majd az *újrafelfegyverzéssel járó, növekvő katonai kiadások*. Ez az életszínvonal emelkedésének korlátozását is magával hozza. Japán külkereskedelmének liberalizálása ráadásul nagy versenyt támaszt egy sor termék vonatkozásában a hazai piacokon is.

Japán exportjának erőteljes szélesedését nehezíti az elhelyező területekért folytatott, fokozódó élességű tőkés konkurrenciaharc, amit perspektívában majd csak növel az iparukat most kiépítő fejlődő országok versenytársakká válása. Mindez — a távolabbi jövőt tekintve — az iparfejlesztési problémák mélyülését

hozza magával. A tőkés világban dúló „integrációs láz" szintén kedvezőtlen a japán kivitel gyors bővítése szempontjából. Különösen az Európai Közös Piac és e csoportosulás tagállamainak esetleges további bővülése okoz gondot a szigetország számára, mert ez a szervezeten kívül álló területek áruival szemben növelni fogja a hátrányos megkülönböztetés mértékét.

A japán gazdaságpolitikának részben természeti, földrajzi, részben politikai okokból adódó gyengesége, hogy nincs a közeljövőben reálisan gyümölcsöztethető integrációs programja, noha enélkül nehezen lesz képes helyzetének megszilárdítására a nemzetközi piacokon.

A szocialista világpiaccal lebonyolított árucseréjének viszonylagos szűkkörűsége Japán sajátos helyzetében felmérhetetlen károkat jelent s erősen gátolja exportjának kiszélesítését.

Más nyugati hatalmakéhoz hasonló eszközökkel folytatott neokolonialista terjeszkedési törekvéseinek útjába pedig súlyos akadályokat gördít, hogy a háború- és imperialistaellenes erők Ázsiában is minden eddiginél nagyobbak.

Japán gazdasági problémáinak helyes megoldása — a hazai vásárlóképesség jelentős növelése és a délkelet-ázsiai kereskedelem kibővítése mellett — a szocialista országokkal való, kölcsönösen előnyös árucsere és egyéb gazdasági kapcsolatok széles körű kiépítése útján biztosítható.

IV. JAPÁN POLITIKAI FEJLŐDÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

1. A dolgozók szervezetei, a haladó hazafias erők célkitűzései

A japán munkások szervezettsége a második világháború utáni években nagymértékben megnövekedett: 1931-ben csak 8%-uk, 1961-ben pedig már 36 %-uk (8,36 millió fő) tömörült a szakszervezetekben.

Japánban a 30-as évek végén 973, 1960-ban 41 561 szakszervezet volt (a háború alatt betiltották a szakszervezetek működését). A sajátos japán szervezeti formák keretében sűrűn előfordul, hogy egy-egy nagyüzem munkásai saját szakszervezetet alapítanak, vagy egyes foglalkozási ágak dolgozói, illetve bizonyos iparágak munkásai szintén külön-külön tömörülnek. Ugyancsak sajátos vonása a szakszervezeti életnek, hogy míg a félezer dolgozónál többet foglalkoztató üzemek munkásainak mintegy 90%-a szervezett, addig a 30—100 dolgozóval rendelkező gyárakban a munkásoknak csak az egyötöde, a 29-nél kevesebb dolgozót foglalkoztató vállalatoknál pedig csupán 3%-a tartozik valamilyen szakszervezethez.

A feldolgozó ipari munkásoknak mintegy 35%-a, a bányászoknak, valamint a közlekedési és ellátási vállalatokban működőknek 70%-a szakszervezeti tag, a kereskedelmi és biztosítási alkalmazottak 16,4%-a, a mezőgazdaság és erdőgazdaság dolgozóinak pedig csak 7,8%-a szervezett.[86]

[86] Hax: id. mű. 501. old.

A szakszervezetek általában 3 lépcsős felépítésűek Japánban: vannak üzemi szervezetek, szakszervezeti szövetségek és ún. csúcsszövetségek, illetve szervezetek. Ez azonban gyakorlatilag nem egységesen érvényesülő elv, mert verseny van az egyes szakszervezeti szövetségek, sőt bizonyos mértékig a különféle csúcsszervek között is, hogy magukhoz ragadjanak egyes üzemi vagy ágazati szervezeteket és sok olyan szakszervezeti alapegység van, amely a politikailag eltérő színezetű csúcsszövetségek egyikéhez sem csatlakozott.

A szervezett dolgozóknak majdnem a fele – közel 4 millió fő – a folyó évtized kezdetén a baloldali szakszervezeti tanácshoz, a Sohyo nevű csúcsszervhez tartozott. Ennek keretében tevékenykedik sok állami munkás- és hivatalnokszervezet mellett a legnagyobb értelmiségi szervezet: a 600 000 főt tömörítő Pedagógus Szakszervezet is. A Zenro csúcsszövetség kb. 1 millió taggal rendelkezik, főleg az ipari munkások köréből, s a legtöbb nagy gazdasági, valamint politikai akciókban együttműködik a Sohyóval. Előbbiek együttes akcióit nem támogató szakszervezeti csúcsszerv a „Független Szakszervezetek Szövetsége", amely kb. 1,3 milliónyi tagot tömörít, főleg a bank- és biztosításügy területéről, s elsősorban béremelési harcokban működik együtt a Sohyóval. Az említett csúcsszervek egyikéhez sem csatlakozott kb. 1,5 millió főnyi – csupán szakszervezeti alapegységekbe tartozó – dolgozó.

A japán munkásoknak két igen jelentős pártjuk is van: a Japán Kommunista Párt és a Japán Szocialista Párt, amelyek az osztályharcos szakszervezetek életében és munkájában is nagy és pozitív szerepet töltenek be. A Japán Kommunista Párt, amely 1922-ben történt alapításától kezdve 1945-ig csak illegalitásban dolgozhatott, a fegyverletételt követő első években, a legális harc színterére lépve, nagy tömegbefolyást szerzett. Az amerikai megszállók és a helyi burzsoázia megriadva ennek politikai következményeitől, a koreai háború kezdetétől ismét féllegalitásba kényszerítette a kommunista pártot, újból napirendre került a „vörösüldözés". E nehéz körülmények a nemzetközi munkásmozgalom és a japán haladó erők harcainak eredményeként 1956-tól kezdve fokozatosan enyhültek.

A Japán Kommunista Párt 1961-ben tartott VIII. kongresszusán új programot fogadott el, amelynek tengelyében a kettős ellenség: az amerikai imperializmus japáni uralma és a helyi monopoltőkések elleni harc áll. A soron következő forradalmat új, demokratikus forradalomnak tartja. A szocializmushoz vezető átmenetet a program szerint „csak forradalmi úton lehet megvalósítani, amelynek feladata a népellenes és antidemokratikus rezsim erőinek megdöntése, a teljes függetlenség biztosítása, és nagy demokratikus átalakítás megvalósítása a politikai, társadalmi-gazdasági életben."[87] Az 1964 novemberében megtartott IX. pártkongresszus továbbra is e program alapján szabta meg a japán kommunisták feladatait.

Ezek között szerepel a párt ideológiai és szervezeti erősítése, munkastílusának javítása, széles tömegpárttá alakítása. Külpolitikai síkon az amerikai imperializmus ellen irányuló harcot, nemzetközi és ezen belül ázsiai egységfront megterem-

[87] Ekonomicseszkie i Politicseszkie Problemü Szovremennoj Japonii. 452. old.

tését tűzték ki célul. Ennek fontos előfeltétele a japán társadalom különféle rétegeinek további mozgósítása az amerikai és japán vezető körök politikájával szemben. Erélyes fellépést követel az amerikaiak által támogatott és ellenőrzött japán újrafelfegyverzés ellen, amelynek keretében az országot atomfegyverekkel is fel akarják szerelni. Ennek és általában az osztályharcos akcióegység biztosítása érdekében az eddiginél mélyebb és szorosabb együttműködés kiépítése szükséges a szakszervezetekkel és a falusi tömegekkel is a párt részéről.[88]

A viszonylag kis taglétszámú kommunista párt azzal, hogy igen jelentős szerepet tölt be a békemozgalomban, a nemzeti front politikai és gazdasági követeléseinek kidolgozásában, valamint nagymértékben kiveszi részét az ezek megvalósításáért folytatott harcban, az utóbbi évtizedben erősen megnövelte tömegbefolyását. Ez a sajátos japán választási rendszer miatt kevéssé tükröződik a párt parlamenti súlyában. A felsőházban 4, az alsóházban 5 kommunista képviselő volt 1964 végén, de a pártra adott szavazatok alapján — ha nem érvényesül semmiféle diszkrimináció — 12 mandátumot kellett volna kapniok az 1963 végén tartott választásokon.[89]

A másik fontos munkáspárt, a Japán Szocialista Párt 1954-ben alakult meg. Elődje, a Japán Szociáldemokrata Párt 1901-ben jött létre. Ez a legnagyobb ellenzéki párt, amely a liberális demokrata kormánypárt után a legtöbb képviselőt küldi a parlamentbe: 1963 őszén 144 mandátumot kapott. A felsőházban ugyanebben az időpontban 66 mandátumuk volt, 13 millió szavazó támogatta a JSZP-t. A JKP és JSZP között vannak egyes politikai — főképp ideológiai — kérdésekben nézeteltérések. Az utóbbi pl. reformok útján kívánja megvalósítani a szocializmusra való áttérést. Ennek ellenére a két párt több fontos harci követelése vonatkozásában együtt halad, melyek a nemzeti függetlenség, a demokratikus jogok biztosítása és a társadalmi haladás szempontjából döntő fontosságúak. Taglétszáma a JKP-hoz hasonlóan, viszonylag kicsiny, 100 000 körül mozog, tömegbefolyása azonban nagy.

A JSZP viszonylag rövid történetében gyakoriak a szakadások. 1960 küszöbén pl. kivált a pártból a szociáldemokrata jobbszárny, amely külön szervezetet alapított „Demokratikus Szocialista Párt" néven. E párt 1963 novemberében 23 parlamenti képviselővel rendelkezett. Programjában elveti a marxizmust és az osztályharcot, valamint a munkásosztály vezető szerepét is. Tevékenysége — bár komoly tömegbefolyása nincs — nehezíti a japán dolgozók egységének megszilárdítását, eredményes harcát.

2. A haladó erők politikai és gazdasági harcának eredményei

A gazdasági harcok és a politikai megmozdulások Japánban szorosan összefonódnak. Ennek eredményeként sikerült jó néhány fontos vívmányt biztosítaniuk a dolgozóknak. Jogukat szakszervezetek alakítására és munkabeszüntetésre már az 1947. évi alkotmány rögzítette. Az ún. „munkás standard-törvény" a munkakörülmények, a munkabér, a munkaidő, az ünnepnapok és

[88] Peking Review, 1964. No. 50., 51. old.
[89] The Oriental Economist, 1963. december. 656. old.

szabadságok, a munkabiztonsági, az egészségügyi rendelkezések és a nőmunkások védelme terén jelentett úttörő jellegű, de csak a proletariátus egy részére kiterjedő és a nyugat-európai színvonal mögött messze elmaradó előrehaladást. Az 1959-ben kiadott „bérminimum törvényt" is éles osztályharc előzte meg. Ez kb. 1,7 millió munkás bérének emelését eredményezte, mégpedig a leginkább kizsákmányolt, legalacsonyabb jövedelmű rétegek köréből. Jelenleg a szervezett dolgozóknak már mintegy 80%-a kollektív szerződés alapján dolgozik.

A munkáspártok, a dolgozó tömegek követelésére bevonták a szakszervezetek képviselőit is a Társadalombiztosítási Bizottságba és a Foglalkoztatási Bizottságba. A kétkamarás parlament alsóházában a képviselők 12%-a, felsőházában pedig mintegy 20%-a szakszervezeti funkcionárius, illetve tag. A munkáspártok és az osztályharcos szakszervezetek akcióegységben küzdenek közös célkitűzéseikért.

A bérek emeléséért vívott harc eredményeiről már az előzőkben volt szó. A japán szervezett dolgozók új, perspektivikus követelést tűztek zászlaikra: „Emeljék fel a japán bérnívót nyugat-európai szintre!" E jelszó alapja az, hogy a japán ipar termelékenysége megközelítőleg elérte Nyugat-Európáét. Különleges, de érthető jelenség az, hogy az utóbbi években mind gyakrabban és élesebben sürgetik a tokiói kormányoknál a bérek emelését a nagy nyugati exporthatalmak üzleti körei is. Ezzel a jelenlegi alacsony bérköltséghányad emelésére törekszenek, ami a japán áruk versenyképességét csökkentené. Paradox helyzet alakult ki ennek nyomán: a nyugat-európai és egyes amerikai monopolista körök erőteljesen fellépnek a japán dolgozók követelésével egybeeső béremelésért. Az „offenzívát" tehát külső és belső erők egyidejűleg — bár merőben eltérő céloktól vezéreltetve — folytatják.

A foglalkoztatottak átlagos jövedelmének és életszínvonalának valóban gyors, jelentős növelését s a fejlett nyugat-európai színvonal elérését gátolja, hogy a következő évtizedben még viszonylag túl nagynak ígérkezik Japánban a munkaerő-utánpótlás és választék. A fegyverletétel utáni esztendők nagy népszaporulata következtében ugyanis még mintegy 10 évig, évente 1 millióval nő majd a munkaképes korban levők száma. Ugyanakkor a hosszú lejáratú gazdaságfejlesztési terv keretében 1958—60-hoz képest 1970-re 10 millió falusi elvándorlásával számolnak, amelyek közül csak mintegy hétmillió ember foglalkoztatására van kilátás.

A közös érdekek alapján nagymértékben erősödik a fizikai és értelmiségi dolgozók, továbbá a városi és falusi tömegek szolidaritása, valamint együttműködése a különféle gazdasági-politikai akciókban. A parasztság aktivitása is jelentősen fokozódott e vonatkozásban, amit a Japán Kommunista Párt programja a következőképpen magyaráz, miközben fontos teendőket is körvonalaz: a finánctőke, valamint a kis- és középparasztok érdekellentéte egyre élesebbé válik, utóbbiaknak a földtől való megfosztása, gazdaságuk szétzúzása miatt. A párt küzd azért, hogy a bérbeadott állami, városi, községi földeket és erdőket azoknak adják, akik azt megművelik, hasonlóképpen a nagy erdőbirtokosok tulajdonát is osszák fel. Csökkentsék a dolgozó parasztok adóterheit, biztosítsanak állandó munkaalkalmakat, jobb bért, kedvezőbb mezőgazdasági felvásárlási árakat.

A japán tömegek tisztában vannak azzal, hogy életszínvonaluk tartós növelése döntően összefügg a béke védelmével, fennmaradásával. *Béremelési követeléseiket tehát összekötik az ország újrafelfegyverzése elleni harccal és a militarista szellem terjesztésével szemben folytatott küzdelemmel.* A haladó hazafias erők az 1947-es alkotmány csorbítatlan érvényesítését követelik. Ennek 9. cikkelye ugyanis eltiltja Japánt az önálló haderő és hadipotenciál kiépítésétől, valamint a hadviselés jogától. Ily módon ez szöges ellentétben áll a Kisi-kormány 1960-ban Washingtonnal kötött, háborús kockázatot felidéző „kölcsönös biztonsági szerződésével".

A társadalom legkülönfélébb rétegeit egyesítő haladó szervezetek (hazafias tudósok, tanárok, művészek, diákok, nők), valamint a szakszervezetek és munkáspártok tagsága nemzeti *egységfrontba* tömörült és közös *harci programot* dolgozott ki, amelynek főbb célkitűzései a következők: az amerikai támaszpontok megszüntetése Japánban, az e célra kisajátított szigetek visszaadása, a „kölcsönös biztonsági egyezmény" felmondása, a minden oldalú békeszerződés megkötése, a jószomszédi viszony kialakítása a szovjet és kínai néppel, a diplomáciai kapcsolatok felvétele a Kínai Népköztársasággal, a szocialista hatalmakkal való kereskedelem kiszélesítése, a reakciós dél-koreai kormánnyal kötött egyezmény érvénytelenítése, miután az utóbbi egy új ázsiai katonai szervezet megteremtéséhez jelent kiindulópontot. Szembeszegülnek Japán újrafelfegyverzésével és atomfegyverekkel való ellátásával, ami semmivel sem indokolható, mert egyetlen állam részéről sem fenyegeti támadás az országot.

A japán nép többsége — amint ez egyértelműen kitűnik mind a Nyugatról, mind a Keletről származó helyzetjelentésekből — a semlegességi politikát támogatná a leglelkesebben. A nyugati kapcsolatok ennek nyomán bekövetkező gyengülését az ázsiai, arab és afrikai államokkal kiépítendő szoros jó kapcsolat pótolná a japán semlegesség híveinek elképzelése szerint, az ENSZ-ben pedig Japán az afro-ázsiai országokkal egy platformon politizálhatna.

Japán semlegességére megnyílt a reális lehetőség is. A *szovjet kormány* először 1958. december 2-án kiadott jegyzékében és azóta ismételten közölte, hogy *kész elismerni Japán semlegességét* és ezt a nagyhatalmak vagy az ENSZ garanciájával javasolta alátámasztani.

Mindez a legnagyobb mértékben megfelelne a nemzet igazi érdekeinek s egyben fontos záloga lenne a béke fenntartásának is a Távol-Keleten. Jelenleg *a tőkés világ legaktívabb és legütőképesebb békemozgalma* éppen *Japánban fejlődött ki*, amit jól érzékeltet, hogy az atomfegyverek eltiltását követelő felhívást — jóformán az egész felnőtt lakosság — mintegy 36 millió ember írta alá. E nép már megismerte ezt a szörnyű pusztítóeszközt s elszántan küzd ellene. Jelentős akciójuk az először 1958 őszén tartott, s azóta évenként megismétlődő 1000 km-es békemenetelés, amely mintegy 20 millió embert mozgat meg évente és világszerte élénkítőleg hat az atomfegyverek eltiltása és a leszerelés érdekében folytatott harcra. A Japánban évenként megtartott nemzetközi békeértekezletek határozatai is nagy jelentőségűek és a széles tömegek szolidaritására támaszkodnak világszerte.

Japánban az amerikaiak, stratégiai céljaik érdekében, szükségesnek tartották a monarchia fenntartását, hatalmat adtak konzervatív kormányok biztosításával a régi vezető köröknek és megvédték azokat a belső forradalmi erőkkel szemben. A burzsoá pártok a fegyverletétel után — segítségükkel — haladéktalanul újra megalakultak. Miután ez az átmentés sikerült és az Egyesült Államok politikai célkitűzéseivel leginkább egyetértő japán finánctmágnások döntő befolyását gazdasági és kormányzati síkon biztosítva látták, az amerikaiak látszólagos önállóságot adtak Japánnak a különszerződés útján.

Az USA-nak 1951-ben, San Franciscóban Japánnal megkötött különbékeszerződése kétségtelenül nyílt szembefordulás volt a potsdami és a moszkvai megállapodásokkal, amelyet még betetőzött, hogy 1952 tavaszán — ez egyezmény érvénybeléptekor — az amerikaiak egyoldalúan feloszlatták a Távol-Keleti Bizottságot és a Japáni Szövetséges Tanácsot is.[90]

A külön-békeszerződést Japánnal az USA és befolyása alatt 48 tőkésország — a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság, és más érdekelt felek mellőzésével — kötötte meg. E szerződés a hadiállapot megszüntetése mellett „független államma" nyilvánította Japánt, egyidejűleg azonban két, szuverenitását mélyen korlátozó egyezmény elfogadására kényszerítette.

E szerződések ún. biztonsági és adminisztratív megállapodás néven váltak közismertté, céljaik a következőkben foglalhatók össze: Japán újrafelfegyverzésének megindítása, amerikai megszállásának állandósítása és széles helyi támaszpont-hálózat kiépítése, amelynek érdekében több stratégiailag fontos japán szigetet (Okinawa, Ryukyu, Bonin) kisajátítottak az amerikaiak. Az „adminisztratív egyezmény" többek között amerikai csapatok bevetését is törvényesítette Japánban „belső felkelések, nagyméretű zavargások" esetére.

Mindez lényegében megteremtette a japán imperializmus politikai újraéledésének feltételeit, az „újvilágiak" égisze alatt, törvényesítette azt, hogy *az Egyesült Államok a megszállás kezdetétől fogva ugródeszkájának, katonai bázisának tekintette Japánt a Szovjetunió,* majd 1949 után *a Kínai Népköztársaság ellen.*

A japán militarizmus újjászületésének folyamata nyílt formában 1954-ben kezdődött meg, a Washingtonnal kötött „kölcsönös segélynyújtási és védelmi megállapodással." Ennek alapján az amerikaiak — az annak idején általuk kezdeményezett — háborúellenes szellemű 1946-os alkotmányt mélységesen megsértve, kiterjedt segítséget nyújtottak Japán katonai erőinek újbóli kiépítésére és növelésére. Ez egyezmény értelmében több száz főnyi amerikai katonai tanácsadó ér-

[90] A győztes hatalmak 1945 végén Moszkvában Japán következetes demokratizálásának megvalósítására létrehozták a Távol-Keleti Bizottságot és a Japáni Szövetséges Tanácsot. Az előbbi Washingtonban ülésezett és a négy, vétójoggal felruházott nagyhatalmon kívül (Szovjetunió, Egyesült Államok, Kína és Anglia) további 9 állam tartozott tagjai közé. Feladata az elvi irányítás volt. Az utóbbi bizottság Tokióban székelt, tagjai az USA, a Szovjetunió, Kína és Anglia voltak. Feladata a Távol-Keleti Bizottság által kidolgozott irányelvek Japánban történő — a potsdami nyilatkozat szerinti — alkalmazásának ellenőrzése és segítése volt.

kezett Japánba a kiképzés, a fegyverzet egységességének, valamint korszerűsítésének biztosítására és egyben az anyagi támogatás felhasználásának sokoldalú ellenőrzésére, ami minden addiginál jobban kiszolgáltatta a szigetállamot a Pentagonnak.

Az Egyesült Államok Japánnal kapcsolatos politikája nemcsak a japán nép körében, hanem egész Ázsiában fokozta az ellenállást, ugyanakkor élezte az újjászülető japán imperializmus és az USA közötti ellentéteket is. A felháborodott japán közhangulat távozásra kényszerítette az e szerződést aláíró tokiói miniszterelnököt, Shigeru Joshidát. Utóda Hatoyama, a Liberális Párt független burzsoá politikát kívánó frakciójának egyik vezetője lett, aki jelentős lépéseket tett a japán—szovjet kapcsolatok normalizálása terén, amelyek 1956. október 19-én, Moszkvában közös közlemény kiadására vezettek. Eszerint a tárgyalófelek a két ország közötti hadiállapot megszüntetésén túl megállapodtak a háborús bűnösök hazabocsátásában, a szigetország számára kedvező halászati egyezmény megkötésében, valamint abban, hogy a békeszerződés létrejötte után politikai és területi problémáik rendezésére is sor kerül.

A japán közvélemény nagy örömmel fogadta a moszkvai közös közleményt, valamint a szigetország ezt követő felvételét az ENSZ-be, mert így megnyíltak a lehetőségek az amerikai megszállás okozta izoláltság és függés csökkentésére, új, a nemzet érdekeinek megfelelő külpolitika megalapozására.

Az amerikaiaknak azonban egyre kevésbé tetszett ez az irányzat, ezért Hatoyamát hamarosan lemondatták. Utóda, Isibashi nemsokára szintén hasonló sorsra jutott, részben azért, mert felvette a Lengyel Népköztársasággal és a Csehszlovák Népköztársasággal a diplomáciai kapcsolatokat és tervbe vette a japán—kínai viszony normalizálását. 1957-ben alakult meg a következő japán kabinet, az amerikai politika hű kiszolgálója, az ugyancsak liberális-demokrata párti Nobosuke Kishi vezetésével. Utóbbi három és fél évig tartó kormányelnöksége alatt jelentősen erősödött Japán függése az Egyesült Államoktól, valamint a militarizálási tendencia is. Ennek leplezésére alkalmatlanok voltak egyes pozitív tettei, köztük az, *hogy 1959 őszén a diplomáciai kapcsolatok felvételében egyezett meg a Magyar Népköztársasággal.*

Kishi írta alá Washingtonban, 1960. január 19-én a japán—amerikai „kölcsönös biztonsági egyezményt", amely az 1951. évi hasonló nevű szerződés felülvizsgálata, „kétoldalúvá tétele" ürügyén jött létre és igen veszélyes kötelezettségeket ró Tokióra.

> E szerződés szerint — a NATO-országokkal kötött amerikai egyezményekhez hasonlóan — az Egyesült Államok részt vesz Japán védelmében, ha azt támadás érné. Japánnak szintén kötelessége az amerikai csapatok hadműveleteiben közreműködnie, amennyiben azok közigazgatásilag hozzátartozó területen folynak. Meg kell tehát védenie az USA japáni katonai támaszpontjait és a megszálló erőket. Tokió hozzájárulását adta egy, a japán vezérkart irányító amerikai katonai tanácsadó csoport létesítéséhez, az „operatív együttműködés biztosítása érdekében". Ezen túlmenően a szigetország a maga területén külön támaszpontokat enged még át az USA légierőinek és hadiflottájának a „Távol-Kelet biztonságának védelmére". (Fuzsijama, akkori japán külügyminiszter szerint e térséghez tar-

tozónak tekintendő a szovjet tengermellék, a Fülöp-szigetek, Tajvan, Kína és a koreai partmenti területek. A megállapodás ilyen irányú részletezést nem tartalmaz.)

Megegyeztek továbbá abban, hogy az amerikai kormány előzetesen konzultál a tokióival, ha ott állomásozó haderői számán, felszerelésén lényegesen változtatni kíván, vagy támaszpontjait a megállapodás alá eső területeken kívüli hadműveleteknél kívánja felhasználni. A szerződés azonban nem teszi a japán kormány hozzájárulásától függővé ilyen hadműveletek megvalósítását.

A szigetország kormánya kötelezte magát haderőinek és hadi technikájának fejlesztésére is. Ugyanakkor Washington megszüntette Japán hozzájárulását az amerikai csapatok ott-tartózkodásának költségeihez. Az elidegenített japán szigetekkel kapcsolatban adott nyilatkozat szerint az USA a „későbbi jövőben" elismeri a tokiói kormány fennhatóságát, de egyelőre ezek megmaradnak jelenlegi státusukban. Amennyiben e területeken támadna katonai konfliktus — a szerződés szerint — az Egyesült Államok konzultál Tokióval. A szerződés 10 esztendőre érvényes és azt követően 1 év alatt mondható fel.

E paktum célja katonai vonatkozásban a legjelentősebb: *az Egyesült Államok Japánt atom- és rakétatámaszpontjává kívánja fejleszteni, s automatikusan hadba kényszerítheti, ha az USA ott állomásozó erői fegyveres konfliktust robbantanak ki.* E vonatkozásban a szigetország kormányának nincs vétójoga. A szovjet kormány 1960. június 29-én nyilatkozatot adott ki azzal kapcsolatban, hogy a japán nép akarata ellenére megkötötték, majd ratifikálták az amerikai—japán katonai szerződést. E nyilatkozat hangsúlyozta: nem lehet kétség afelől, hogy ha az amerikai repülőgépek japán támaszpontokról kiindulva agresszív cselekményeket követnek el, az nem marad megtorlás nélkül.

A népi nyomás a Kishi-kormányt 1960 nyarán elsöpörte. Utóda Hayato Ikeda — az előző kabinet volt külkereskedelmi minisztere — lett. Ő szintén liberális-demokrata párti képviselő volt, s nagyjában-egészében politikai irányvonala hasonlított Kishiéhez. Programja szerint a központi feladat: Japán gazdasági és politikai helyzetének megszilárdítása nemzetközi síkon. Szükségesnek tartotta ezen belül „a megnövekedett kommunista befolyás semlegesítését" és Japán hegemonná tételét Ázsiában.[91] Erőteljesen támogatta a szigetország katonai erejének fokozását, s egy ún. „Csendes-óceáni Közösség" létrehozásának gondolatát.

Az utóbbi koncepciója az Egyesült Államoktól származik, egy katonai tömb megteremtését célozza. Ennek elemeit alkotta az 1951-ben létrehozott ANZUS (Ausztrália, Új-Zéland, USA) paktum, majd 3 évvel később a SEATO (South East Asia Treaty Organisation) összetákolása, amelyben előbbieken kívül Anglia, Franciaország, Fülöp-szigetek, Pakisztán és Thaiföld vesznek részt. Soron következő lépésként a NEATO (North East Asia Treaty Organisation) katonai szövetség nyélbeütését sürgeti Japán, Dél-Korea, esetleg Tajvan és más résztvevők tömörítésével. A későbbiekben pedig a NEATO és SEATO egyesítésével akarják megalkotni a PATO-t (Pacific Treaty Organisation), a NATO távol-keleti megfelelőjét, amelyben Japán vezető szerepet kapna.

[91] Neue Zürcher Zeitung, 1960. július 24. 4. old.

Az 1960-as „kölcsönös biztonsági egyezmény" egyik fő célja annak előkészítése, hogy a japánokat — az amerikaiak trójai falovaként — az ázsiai népek ellen használják fel. A kiszemelt partnerek azonban évek óta vonakodnak a Japánnal való tömbalapítástól, még a dél-koreai bábkormány is csak esztendőkig tartó huzavona után volt hajlandó hivatalos kapcsolatok felvételére a tokiói kabinettel, ami a dél-koreai lakosság körében erélyes tiltakozó akciókat váltott ki.

Ázsiában tartósan a kontinens „hűtlen gyermekének" tekintik Japánt amerikai irányzatú külpolitikája miatt. Nagyobb és hihetőbb függetlenségre, következetesen antiimperialista politikára lenne Japánnak ahhoz szüksége, hogy valóban tekintélyt szerezhessen az ázsiai fejlődő országok tömegei előtt.

E követelményektől igen távol áll az Ikedát 1964 novemberében felváltó új miniszterelnök, Eiszaku Szato irányvonala. A liberális-demokrata párt amerikabarát jobbszárnyához tartozik, Kishi volt kormányfő testvéröccse, s vele azonos politikai elveket vall.

Első nyilatkozatai alkalmával hangsúlyozta már, hogy Japánnak a jövőben nem szabad az USA dél-vietnami akciójával kapcsolatban csupán az erkölcsi támogatásra szorítkoznia, hanem ennél hatékonyabb segítséget kell adnia Washingtonnak.

Hasonlóképp mélyen sértette a japán békeszerető tömegeket az a lelkesült fogadtatás is, melyben Szato miniszterelnök a japán kikötőbe befutó első amerikai atomfegyverrel ellátott tengeralattjárókat részesítette, holott azok érkezése elkeseredett tiltakozást váltott ki országszerte.

E — Washington számára igen hízelgő — megnyilatkozások ellenére sem tudta azonban elérni a tokiói kormányfő 1965 januárjában tett amerikai látogatásakor, hogy számottevő engedményeket kapjon a japán termékek ide irányuló exportját kb. egyharmad részben sújtó vám- és mennyiségi korlátozások vonatkozásában. Okinawa visszaadását is elutasította Johnson csakúgy, mint egy sor más kérését és javaslatát.

Szato kormányfő több esetben célzott Japán nagy nemzetközi és különösen fontos ázsiai missziójára, amit — szerinte — mint az ún. „szabad világ" harmadik főpillérének — a két másik főpillér: az Egyesült Államok és Nyugat-Európa mellett — főképp a katonailag is megalapozott amerikai szövetségre támaszkodva kell betöltenie. A Dél-Korea kormányával kötött megállapodás előkészítő lépést jelent — az amerikai koncepciónak megfelelően — a NEATO létrehozására, ami jogos tiltakozást kelt a békeszerető világközvéleményben.

A dél-koreai kormánnyal történt megegyezés értelmében Japán 300 millió dollár értékű jóvátételi kötelezettséget vállal, tehát egy töredékét téríti csak meg a Korea gyarmatosítása során az ország népének okozott milliárdokra rúgó kárnak. Ezt is egyoldalúan, csupán Dél-Korea számára juttatja, bár Észak-Korea is ugyanúgy szenvedett a japán megszállástól, mint a 38. szélességi foktól délre fekvő országrész.

A Szato-kabinet hivatalba lépése előtti kormányok, melyek fő irányvonalát a jelenlegi államvezetés is magáénak vallja, köztudomásúan ismételten felvetették igé-

nyüket a jelenleg Szovjetunióhoz tartozó Iturup, Kunashir, Habomai és Shikotan szigetekre. A hivatalos szovjet álláspont ezzel kapcsolatban a következő: a Szovjetunió 1956-ban Japánnal közösen kiadott nyilatkozatában — megfelelő békeszerződés létrejötte után — hajlandónak mutatkozott a két utóbbi sziget átadására. Az 1960-as Tokió—Washington között létrejött katonai szerződés azonban azt bizonyítja, hogy Japán eltért a közös deklarációtól. Ez az egyezmény a Szovjetunió ellen irányul, ezért nem kívánható, hogy a szovjet állam bármily szigetet átadjon, hiszen az USA-nak így is számos katonai bázisa van a japán szigeteken, tehát előfordulhatna, hogy e területeket is ellene használnák fel, mint katonai támaszpontokat. Amennyiben a tokiói kormány megszüntetné a területén levő idegen stratégiai támaszpontokat, visszatérne a jószomszédi politika útjára, létrejönne a két ország közötti békeszerződés, akkor ismét tárgyalni lehetne erről és más, függőben levő kérdésekről.

A vázolt tények óvatosságra intik a tokiói kormány külpolitikájával kapcsolatban Ázsia népeit s éberségre serkentik a nemzetek békés együttélésének híveit. Ez azért is indokolt, mert *a jelenlegi japán külpolitikai irányvonalban sok hasonló vonás található a két világháború közötti ún. Nagy-Ázsia programéhoz, mely rengeteg szenvedést zúdított egy sor itt élő nemzetre.*

Az új erőre kapott japán imperialista és monopolista körök elég *sok gondot okoznak amerikai pártfogóiknak* is. Azonkívül, hogy szeretnék visszakapni gazdáiktól saját területeiket, Okinawát és más szigeteket, egyre nyíltabban álmodoznak régi gyarmatbirodalmuk helyreállításáról is.

Joshida, volt miniszterelnök már 1954-ben felvetette: „Japán ismét gondjaiba kívánja venni Koreát és Mandzsúriát."[92] E területeket pedig egyes — ugyancsak irreális hódító vágytól fűtött — washingtoni körök a maguk „életterének" tartják.

Az amerikaiak világosan látják, hogy ma már lehetetlen az általuk új életre keltett szellemet — a japán imperializmust — visszaparancsolni a palackba, illetve teljes engedelmességre késztetni az Egyesült Államok iránt.

Ez a probléma régóta foglalkoztatja az USA vezető köreit, amit bizonyít az American Political Science Review 1954. decemberi számának egyik cikke is: „Okinawa az ellenséges Japánnal szemben számunkra bástyaként is szolgál... Mert nincs garancia arra, hogy a szigetországgal való viszonyunk mindenkor mentes lesz a komoly súrlódásoktól." S bár jelenleg már több száz amerikai haditámaszpont szövi át Japán területét, Washingtonban nem csökkennek az ilyen irányú aggályok.

Óvakodni kell ugyanakkor a japán—amerikai ellentétek túlbecsülésétől is. A japán gazdaság és monopoltőke ugyanis Nyugat-Németországénál is erősebben függ az „újvilágitól". Az egymást váltó konzervatív japán kormányok ezért minden lehető alkalommal „szövetségi hűségükről" biztosítják az Egyesült Államokat és bizonyos érdekösszeütközéseik ellenére, nyilvánvalóan nem törekszenek alapvető, döntő változásra Japánnak Washingtonhoz fűződő katonai és politikai kapcsolataiban.

[92] The Atlantic, 1954. december.

A tokiói államvezetés az amerikai irányvonal kiszolgálása közben azonban egyre fokozottabban szembekerül a dolgozó tömegek érdekeivel és a hazai kis-, valamint középtőkések nagy részének terveivel és céljaival is. Ez az ellentmondás újabb politikai nehézségek, válságok árnyékát vetíti előre. Szandzo Noszaka elvtárs, a Japán Kommunista Párt elnöke így foglalta össze a párt álláspontját e problémával kapcsolatban: „A japán monopolisták azért szegődnek az Egyesült Államok kalandor politikájának szolgálatába, mert arra számítanak, hogy amerikai segítséggel helyreállítják Japánban a militarizmust s az ázsiai országokban ismét megvalósíthatják imperialista expanziós terveiket. Ez azonban csak arra vezethet, hogy elszigetelődnek az ázsiai országok népeitől is, a japán nép egyre szélesebb rétegétől is."[93] E tendencia valóban erősödő mértékben érvényesül.

A kormány *belpolitikája* — jellegében mindenben azonos a külpolitikai irányvonallal. E téren a japán uralkodó körök tevékenysége a *saját érdekeik sokoldalú érvényesítése mellett, látszatreformokkal, militarizálási törekvésekkel, bizonyos mérvű fasizálódás eltűrésével és a haladó-hazafias erők korlátozásával jellemezhető.* Jó eszközül szolgál ehhez a Liberális Demokrata Párt. Ez, a háború előtti két legnagyobb párt: a liberális és a demokrata párt — 1955-ben megalakult — utóda, amely nem osztozik más pártokkal a kormányban. E tömörülés a nagy konszernek, a volt mammut-földbirtokosok és a vezető állami bürokraták pártja, taglétszáma 1 millió körül van. A képviselőházban 1963 őszén 294 mandátumhoz jutott (1960-hoz képest csökkent a súlya) a 467 összképviselői helyből. A felsőházban pedig 142 hellyel rendelkezik 250 közül. Nincs azonban kétharmad arányú szótöbbsége, ami a különlegesen nagy horderejű intézkedéseknél alkotmányos előfeltétel. Számba veendő ugyanakkor, hogy bizonyos kérdésekben számíthat a képviselőházban az ún. „függetlenekre" és egyes vonatkozásokban a Demokratikus Szocialista Párt képviselőinek támogatására is.

A japán kormánypárt a fegyverletétel után — a megszálló hatalmak kezdeményezésére — egy sor demokratikus jellegű reformintézkedésre kényszerült. Az átmeneti dekartellizálás és a burzsoá földreform gazdasági területeket érintett, a társadalmi reformintézkedések közül legnagyobb jelentősége az „új alkotmány" létrehozása volt.

Eszerint a császár a második világháború utáni időszakban nem gyakorol végrehajtó hatalmat, csupán az „állam szimbólumaként" szerepel, jórészt ceremoniális funkciót tölt be. Az új alkotmány, Japán történetében először, szavazati jogot biztosított a nőknek és megtiltotta a politikai, gazdasági, valamint fajok, nemek, társadalmi helyzet, vagy családi származás alapján alkalmazott megkülönböztetést. E szép szavak ugyan nagyrészt papíron maradtak mindmáig, mert a tradícionális nevelés folytán és az uralkodó réteg hibájából kevéssé érvényesülnek, leszögezésük mégis vívmányt jelent. Még alapvetőbb fontosságú azonban e dokumentumnak az önálló hadsereg és hadipotenciál létesítését tiltó cikkelye, melyet pár év múlva nyíltan megszegtek.

A politikai irányzat gyakorlatilag szembekerült az alkotmány elveivel.

[93] A Béke és szocializmus kérdései, 1958. 3. sz.

Már 1950-ben életre hívtak egy katonai fedőszervet, az ún. „tartalékos rendőri alakulatokat", mely kb. 75 000 főnyi volt. Utóbbiakat 1952 őszén felváltották az ún. „nemzetbiztonsági erők", majd ezeket 1954-ben az „önvédelmi csapatok". Időközben megkezdték a japán hadiflotta és légierő megszervezését is, amelyekhez nagy segítséget jelentett a „Kölcsönös Biztonsági Alapból" (MSA) kapott fegyverkezési segély. A haderő felszerelése kiterjed a sugárhajtású repülőgépekre és a különféle típusú rakétákra is, mely utóbbiaknak gyártása napjainkban már a szigetországban is megkezdődött.

Paradox helyzet alakult így ki Japánban: hadserege nem lehet, mert az alkotmány tiltja, de ténylegesen több mint negyedmillió, mégpedig a legmodernebb fegyverzettel felszerelt, amerikai szakértők segítségével kiképzett „önkéntes" katonája van.

Tokió 1962-ig mintegy 1,4 milliárd dollárt kapott katonai segélyként Washingtontól, közel egyharmadát annak az összegnek, amennyit a japán kormány az ország újrafelfegyverzésére fordított. Mindinkább nő a hazai hadfelszerelés gyártás is: többek között a „T-34"-es, „F-86"-os, „F-104"-es és „F-104 J" típusú katonai repülőgépeket például most már a Kavaszaki és Micubisi nagytársaság üzemei készítik.

A helyi halálkonszernek szélesülő tevékenysége es Japán újrafelfegyverzése fenyegetést jelent a kontinens szocialista országaival szemben csakúgy, mint az ázsiai felszabadító mozgalmak számára, s egyben szöges ellentétben áll az új japán alkotmánnyal.

A japán kormányok az így előállott felemás helyzet megszüntetése érdekében több mint fél évtizede törekszenek az alkotmány érintett cikkelyeinek eltörlésére, de az ehhez szükséges kétharmadnyi szótöbbséget mindeddig nem sikerült biztosítaniok a parlamentben.

A közigazgatási szervek munkájának, valamint az oktatás- és nevelésügy demokratizálásának érdekében 1946—47-ben kiadott reformrendelkezéseket döntő részben érvénytelenítette időközben a tokiói kormány, az ellenintézkedések egész sorával.

A helyi közigazgatási szervek autonómiáját erősen korlátozták, 1958-ban pedig külön rendeletet bocsátott ki a kormány a történelemoktatás szemléletének, lényegében militarista jellegű módosítására és hasonló jellegű „erkölcstan" tanításának bevezetésére, melynek egységes tantervéről 1964—65-ben kívántak gondoskodni. Ezen túlmenően sok helyütt — főleg különféle állami és egyéb intézményekben — ma is fennáll, illetve megtalálható az az „elv", hogy a kommunista párt tagjait nem alkalmazzák. (Részben ezzel függ össze, hogy bár Japánban az értelmiség igen számottevő hányada marxista meggyőződésű, mégsem tagja a pártnak.) A kormány különféle „atestálási eljárások" segítségével a demokratikus pedagógusok ezreit bocsátotta el az állami iskolákból, és ilyen, valamint egyéb eszközökkel, részben korlátozza az állampolgárok demokratikus szabadságjogainak gyakorlását.

A második világháborúban részt vett katonatiszteknek viszont szabadon tevékenykedő szervezete van, több, más militarista és neo-fasiszta tömörüléssel együtt.

A tisztek szervezetének megalakulásakor Okamura tábornokot választották az egyesület elnökévé, aki azonos a Kínát megtámadó japán haderő főparancsnokával s mintegy 10 millió kínai haláláért felelős. Okamura és társai kezdeményezésére 1960-ban Kiotóban emlékművet állítottak a második világháború „7 szamuráj hősének", Tozsónak, a háborús főbűnösként kivégzett japán miniszterelnöknek és hat miniszterének.

A neo-fasiszta szervezetek egyik legjelentősebbje a „Nagy Japán Hazafias Testület" amelynek vezetője, Bin Akao, büszkén viseli a „japán Hitler" elnevezést. További fasiszta-soviniszta szervezetek: „A Fiatal Vértanúk Nemzeti Testülete", „Nagy-Japán Ifjúságának Önvédelmi Testülete", „Szabad-Ázsia Védelmi Ligája", „Pánázsiai Kommunistaellenes Liga" stb.

A vázolt jelenségek a gyorsuló ütemben megvalósuló újrafelfegyverzéssel függnek össze és éles ellentétben állnak a nemzet valódi érdekeivel, sőt azzal a kormánypropagandával is, melyet Tokió amerikai támogatással így hirdet: Japánban megváltozott a kapitalizmus lényege, átalakult „népi kapitalizmussá". E porhintő elméletek terjesztése az átmeneti dekartellizációs intézkedések idején kezdődött, amikor egybekötötték e szólamokat részvényvásárlási agitációval. A „kisrészvények" átlagosan 50 jen névértékűek voltak — 1961-ben összesen 3,81 millió részvényes volt Japánban, hivatalos adatok szerint. Svájci megfigyelők tapasztalatai alapján, a kisrészvényesek gazdasági befolyása és jogai még korlátozottabbak a távol-keleti szigetállamban, mint más fejlett tőkésországokban. A közgyűlések teljesen formálisak, beleszólási lehetőségük a gazdasági irányításba egyáltalán nincs a „néprészvényeseknek".

Hasonlóképpen igyekszik a kormány politikai síkon is a tömegek tisztánlátását, a dolgozók osztályharcát különféle manőverekkel gátolni. Az utóbbi években sokoldalú erőfeszítéseket tettek a japán tőkések, a munkások harci szervezeteinek aláásására. Sikereiket jelzi, hogy egyes fontos baloldali szakszervezetek vezetésébe bekerült néhány munkásegység-ellenes beállítottságú funkcionárius. A jobboldali szocialisták külön párttá szerveződése ugyancsak gyengíti a dolgozók akcióegységét, harci erejét.

Ideológiai téren a „harmadik utas" eszmék terjesztése is a tömegek tisztánlátásának megzavarását célozza. E koncepciók egyik legfőbb megszemélyesítője napjainkban Japánban a „Soka Gakkai" nevű buddhista szekta, mely 1959-ben lépett a közélet porondjára: a vallás és politika azonosságát hirdeti és tevékenységében utóbbira helyezi a fő súlyt. Tagjait a kispolgárság alsó rétegeiből toborozza.

Jelszavai között megtalálható — a közelebbről meg nem határozott — elnyomással szembeni védekezés, s a béke megőrzésének szükségessége. Washington ellen sohasem lép fel és a földi jólét megvalósulását ígéri — szemben más vallási szektákkal.

Ugyancsak „harmadik utas" nézeteket tükrözött, Saburo Edának, a Japán Szocialista Párt volt főtitkárának néhány évvel ezelőtti programjavaslata is, amely „új eszményként" — az amerikai gazdasági fejlődésen, a Szovjetunió társadalmi biztonságán, az angol parlamenti rendszeren és a japán háborúellenes

alkotmányon nyugvó „négy-pilléres szocializmust" hirdette meg. A józan szocialista vezetők elvetették ezt a koncepciót és Edát visszahívták tisztéből. Az új főtitkár Tomomi Narita lett, aki 1964-ben a Szovjetunióban és más szocialista államokban — köztük hazánkban is — tett látogatásakor hangsúlyozta, hogy célja baráti kapcsolatok megalapozása és véleménycsere folytatása a szóban forgó országok vezető pártjai és a JSZP között.

Az egyre inkább fokozódó társadalmi polarizáció komoly gondot okoz a tokiói kormánynak, amely az uralkodó körök érdekeit szolgáló politikai irányvonalát, nem utolsósorban — a földreformmal tekintélyes részben megnyert — a parasztságra támaszkodva valósította meg. A japán dolgozó tömegek politikai öntudata — minden elködösítő akció ellenére — növekszik. Jelentős eredményeit érzékelteti, hogy — amerikai megfigyelők szerint — *Japán lakosságának több mint egyharmada baloldali érzelmű.*

A szigetország népének nagy történelmi feladata az, hogy ősi közmondásuk szellemében: „a rosszat jóra fordítsa", kiküzdje a dolgozók érdekeit szem előtt tartó demokratikus irányvonal győzelmét és a békés együttélés elveinek következetes érvényesítését Japán politikájában.

* * *

A második világháború utáni időszak politikai fejlődésének mérlegét megvonva megállapítható, hogy *a japán fináncoligarchia hatalmának újjászületése és megerősödése rányomja bélyegét az ország egész politikai-társadalmi életére.* A monopoltőkés csoportok a reakció legfőbb fészkévé és támaszává váltak, s ennek nyomán a militarizálódási és fasizálódási tendenciák Japánban számottevően felélénkültek.

A szigetországot megszálló amerikai imperialisták elszámították magukat, amikor úgy vélték, hogy tartós jelenlétükkel hosszú évtizedekre teljesen függő helyzetbe hozhatják Japánt, véget vethetnek önálló politikai szerepének az ázsiai és csendes-óceáni térségben.

Az elmúlt évek tapasztalatai bebizonyították, hogy minél jobban erőre kapnak a szigetország pénzmágnásai, annál inkább fokozódnak önálló imperialista törekvéseik is. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a reakciós fináncтőkés körök döntő súlyát a kormányban a nagymérvű amerikai befolyás biztosítja: a szigetország revansistái az elmúlt években — más reális lehetőségek híján — elsősorban az Egyesült Államokra támaszkodva szélesítették ki gazdasági és politikai hatósugarukat belföldön csakúgy, mint nemzetközi téren. Ez a magyarázata annak a látszólagosan paradox helyzetnek, hogy az önálló külpolitikai elképzelésekkel fellépő kormány — belpolitikai síkon — éppen azokat a haladó erőket korlátozza, amelyek egy független japán külpolitikai irányvonal legmegbízhatóbb harcosai.

A japán militaristák és nyugati szövetségeseik hódítási vágyainak megvalósítása a jelenlegi nemzetközi erőviszonyokat tekintetbe véve — teljesen kilátástalan. Nagymértékben korlátozza ez irányú törekvéseiket a békés egymás mellett élés gondolatának térhódítása, valamint a szocialista világrendszer növekvő ereje és tekintélye mellett a nemzeti függetlenségi mozgalom fellendülése is Ázsia és Afrika térségében, továbbá a békeszerető emberek nemzetközi összefogása.

A régi japán vezetőkörök támadási kísérletei már a második világháborúban is teljes vereséggel végződtek, pedig az akkori előfeltételek jóval előnyösebbek voltak számukra.

A japán és amerikai monopoltőkéseket nagymértékben kiszolgáló tokiói kormányok merev politikai irányvonala több vonatkozásban sérti más nemzetek és a hazai tömegek érdekeit, s így egyre inkább szembekerül egy sor ázsiai országgal és magával a japán néppel is.

A japán társadalom képe — a hazai erőviszonyok szempontjából — *merőben eltér a háború előttitől, amennyiben minden eddiginél hatalmasabbakká és aktívabbakká váltak a demokratikus erők, élen a munkásosztállyal.* Ezek legfőbb harci feladatuknak tekintik, hogy Japánt békeszerető, független, semleges országgá tegyék, s ugyanakkor belpolitikailag biztosítsák a népjogok és népjólét széles körű, folyamatos fokozását.

A társadalmi fejlődés, az emberiség történetének tapasztalatai azt a hivatást rójják a „Felkelő Nap" országának dolgozóira, hogy kiharcolják: valóban rájuk süssön végre Japánban a napsugár, s a békeszerető népek nagy családjához csatlakozva élvezhessék közismert szorgalmuk és nagy kultúrájuk gyümölcseit.

Kiadványszám: 2169
Formátum: B/5 — Ívszám: 55,25 A/5-ben — Példányszám: 3100
Nyomdába adva: 1965. V. 24. — Imprimálva: 1965. X. 19. — Megjelent: 1965. XII. 31.
Ez a könyv 5601—54 és 5602—55 szabvány szerint készült
KG—745—k—6569
65/377. Franklin-nyomda Budapest, VIII. Szentkirályi u. 28.